

د پښتو

ادبياتو تاریخ

لومړۍ او دویمه ټوک

لیکوال

پوهاند عبدالحي حبيبي

د پښتو ادبیاتو تاریخ

لومړۍ او دویم ټوک

پوهاند عبدالحي حبيبي

Digitized by POF 6, 2002
High Quality PDF Images Copyright © 2002

د کتاب ځانګړنې:

=====

د کتاب نوم :: د پښتو ادبياتو تاریخ (لومړۍ او دویم ټوک)

ليکوال :: لوی استاد عبدالحی حبیبی

خپرندوی :: دانش خپرندویه ټولنه

چاپ زیار :: استاد محمد آصف صمیم

چاپ شمېر :: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپ نېټه :: ۱۳۸۴ ل/ ۲۰۰۵ ز

کمپوزرګر :: حاجي محمد "عمر خېل"

چاپ او کمپیوټر ځای

د دانش خپرندويي ټولنې تخنیکي څانګه - پېښور

Tel/ Fax: 2564513 E-mail: danish2k2000@yahoo.com

د خپرنډويي ټولنې يادښت

دانش خپرنډويه ټولنه وياړي، چې د ارواښاد استاد حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ (دواړه ټوكه) چې له دې تېرو شپږو لسيزو راهيسې يې زموږ د علمي او ادبي حلقو د تندي په خړوبولو كې د ژووب (آب حیات) اغېز ښندلی، په نوې ولوله او نوې جوله د ادب او ادبي څېړنې مينه والو ته وړاندې كوي.

نوې ولوله مو ځكه وويله، چې موږ له څه مودې راهيسې د خپلو علمي سترو د فرهنگي ميراثونو د بيا راژوندي كوني تكل كړي دي او د ټولو هغو علمي، تحقيقي، ادبي او تاريخي اثارو بيا خپراوي ته مو لېچي رانغښتي، چې د نننيو كمپيوټري او ماشيني اغېزو له لامله بيا ددغسې اثارو رامنځته كېدو هيله په ښكاره له زانو كټوري غوښتل دي.

نوې جوله او بڼه دا، چې موږ د استاد حبيبي ددې تاريخ دواړه ټوكه په يوه خټ او سدرۍ كې ددې لپاره وړاندې كړل، چې زموږ څېړنۍ تجربې جوته كړي، چې ددغسې پرله پسې اثارو جلا جلا خپراوي د وخت په تېرېدو د بشپړ غوندې يا سېټ د نيمگړتيا اندېښنه راوړوي.

موږ ددې ارزښتناك اثر د منځپانگې د كټ مټ وړاندې كولو د ژمنې ترڅنگ ددې اثر د لومړي ټوك د

لومړي چاپ (۱۳۲۵ل) د ليكدود د بيا راغبرگوني زړورنيا
هم كړې ده. داسې چې

ددې اثر په لومړي چاپ (۱۳۲۵ل) كې استاد حبيبي د
خپلې وروستۍ املا (سو) پر خاى (شو) كبلې دى او دا مو
په دې هيله كړې ده، چې د استاد حبيبي د هغه مهال د
املايي دريځ په رڼا كې اوسنۍ ليكدودي رېرې او گډودۍ
سمې او كره شي.

هيله ده زموږ ځينې هغه ځوان ليكوال، چې د پښتو د
اوسني كولتوري او سياسي حساس برخليک په دې حساس
پړاو كې ځينو ليكدودي گډوډيو ته ځانڅېري يا
ناځانڅېري لمن وهي او په دې توگه په لوى سر كې د
ملي يونيت كمزوري كېدو ته لار پرانيځي، له موږ سره په
دې هڅه او بهير كې ځان راگډه كړي.

په پاى كې له ښاغلي استاد محمد آصف صميم څخه يوه
نړۍ مننه كوو او كورودانى ورته وايو، چې په ډېر لنډه -
ټنگ وخت كې يې د كتاب پروف وكتل. همدارنگه د
دانش خپرندويې ټولنې ځوان، هڅاند او تکره کمپوزر
ښاغلی حاجي محمد عمر خېل هم د زياتې مننې وړ دی،
چې د کتاب کمپوز يې په ښه توگه ترسره کړ.

په درنښت

دانش خپرندويه ټولنه - پېښور

۱۳۸۴ ل

"پښتو ادبياتو تاريخ"

يو ځل بيا

علامه پوهاند عبدالحي حبيبي لکه په هېواد کې چې د
دېرو نورو علمي، تحقيقي، ايجادي او ادبي هڅو يو نوښتگر
قلموال دی، دغسې يې د لومړي ځل لپاره په افغاني فرهنگي
ټولنه کې د پښتو ادبياتو د تاريخ په کښلو خپل نوښتگرانه
ارزښت هم پر ادبي ټولنو منلی دی.

استاد حبيبي ددې ادبي تاريخ د بنسټ تيره هغه مهال
کېښوده، چې ادبياتو پوهنځی د کابل پوهنتون په چوکاټ کې
د دويم پوهنځي په توگه تازه تازه (۱۳۲۳ل) جوړ شو او استاد
يې د لومړني رئيس په توگه په څارنه ژمن شوی و.

د پښتو ادبياتو تاريخ په نامه کوم اثر او کوم مضمون تر
دې دمه زموږ په فرهنگي او ادبي چاپېريال کې چا نه پېژاند او
لکه استاد چې پخپله وايي:

"د لسو څښتن په مرسته د پښتو ژبې د ادبياتو تاريخ
لومړی پلازه ليکم، پوهان پوهېږي، چې دغه کار دمخه چا نه
دی کړی او نه پخوانو مونږ ته څه ابتدايي مواد ددې چارې
لپاره راپرېښي دي."

(د پښتو ادبياتو تاريخ/۱۳۲۵)

د پښتو ادبياتو دغه تاريخ کلونه کلونه زموږ د ځوانانو په
علمي او ادبي وده کې ونډه او نقش ولاره، د ادبياتو دغه
تاريخ تر لومړي چاپ څه کم درې لسيزې وروسته بيا له گټورو

زیاتونو سره د استاد له دې گیلې سره د کابل پوهنتون د ادبیاتو او بشري علومو پوهنځي له خوا چاپ شو:

"زما هیله هغه وخت (د لومړي چاپ پر وخت) دا وه، چې دا کتاب به سمدستي د لومړي صنف د محصلانو په کار ورسي او بیا چې دغه زده کوونکي استادان سي او خارج ته د لوړو زده کړو لپاره ولاړ سي او په لوړو پوهنتونونو کې لوست وکړي؛ نو به دوی د خپلې پوهنې په رڼا کې نوې او ژورې څېړنې وکړي او بنایي چې تر دې بهر ښه او ګټور او محققانه کتابونه پر همدغه موضوع باندې وکارې.

... زموږ ددغه لومړي صنف ښاغلي محصلان خو لویان سول، د لوړو تحصیلاتو خاوندان او دوکتوران او د پوهنتون او همدغه پوهنځي رئیسان او وزیران سول... مګر زه چې اوس ګورم، هغه امید مې ترسره نه سو، چې د تحقیق او څېړنې په میدان کې یو څوک داسې بل بشپړ او جامع تر کتاب راوباسي، چې ددې کتاب بل چاپ ته خلک اړ نه سي.

(د پښتو ادبیاتو تاریخ- لومړی ټوک، درېیم چاپ).

د استاد حبیبې د همدې گیلې او ننگونې اغېزه او انگېزه وه، چې سر محقق زلمي هېوادملي یې د ادبیاتو د تاریخ د لومړي ټوک (لرغونۍ او منځنۍ دورې) او ارواښاد روهي یې د پښتو ادبیاتو (معاصر) تاریخ دویم ټوک کښې ته وهڅول.

دغو دواړو ادیبوهانو د ادب تاریخ او ادبي تذکرو پوښې سره جلا کړې او ویې کښل چې: "ادب تاریخ ادبي پدیدې (ښکارندې) څېړي او د همدې څېړنو پر بنسټ د تاریخ او ادیبوهنې له دواړو مېتودونو کار اخلي، تاریخي مېتود دا څېړي، چې یو ادبي اثر چېرې، کله، د چا له خوا په څه ډول

شرايطو کې له پخوانيو او معاصرو آثارو سره په څه تړاو رامنځ ته شوی دی؟

الف: په ادب تاريخ کې يواځې د هغو ليکوالو او شاعرانو پر ژوند او افکارو باندې اوږدې خبرې کېږي، چې د يوه ادبي سبک يا ادبي مکتب بنسټ اېښوونکي يا غوره استازي وي او د ايجاداتو په هينداره کې يې د زماني فرهنگي اوضاع او تر څه ځايه ټولنيز، سياسي او اقتصادي حالات منعکس کېږي. پر دې سربېره ځينو ليکوالو او شاعران پېله دې چې د کوم ادبي بدلون ښکارندوی وي، هم يواځې د هنري کمال له مخې تر څېړنې لاندې نيول کېږي.

ب: په ادبي تذکرو کې د ليکوال يا شاعر شهرت، نوم، تخلص، لقب، مستعار نوم، د مور و پلار نوم، نومور خپلوال، زده کړه، زوکړه، ټولنيز او اقتصادي دريځ، کسب و کار، نسب، چاپېريال، کلي، سيمه، مړينه، د ښځېدو ځای، ژوندنۍ لوړې ژورې، ملګري، سيالان، مذهبي، سياسي عقايد او د آثارو نومونه راځي.

د دغو ټولو او بريدونو د جوتولو په ترڅ کې يې د علامه استاد حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ او ورپسې د ادب تاريخ کښلي آثار داسې وارزول:

په دغو ادبي تاريخونو کې په ژبه کې هر ډول ليکلي آثار په ادب تاريخ کې څېړل کېدل، يا څېړل شوي دي حال دا چې په ادب تاريخ کې د يوې ژبې هغه آثار څېړل کېږي، چې ادبي هنري ارزښتونه ولري.

* زموږ په تېرو ادبي تاريخونو کې په تاريخ کې راغلي موضوعات او سرليکونه د شاعرانو د نومونو له مخې اوډل شوي دي، يانې د هر شاعر تر نامه لاندې د شاعر د احوالو او

آثارو، تر بحث وروسته د هغه د کلام بېلگې راغلي دي، چې
 دا دود تر ادب تاریخ زیات ادبي تذکرو ته ورته دی
 * زموږ په ځینو ادبي تاریخونو کې د ژبې پر تاریخ او له
 لرغونو اریایي ژبو سره د پښتو ژبې پر تړاو او اړیکو خبرې
 شوې دي. حال دا چې دا ډول خبرې او څېړنې له ادب تاریخ
 سره څه اړه نه لري

د علامه حبيبي په قلم د پښتو ادبیاتو د تاریخ لیکنې پیل
 شوې لړۍ وروسته بیا نورو ادبي موځخانو لکه پوهاند
 رشتین، پوهاند ډاکټر زېور، پروفېسر نواز طایر، شمسوار
 سنگروال، شهر افضل بریکوتي او ... هم وکښل؛ خو رښتیا
 خبره ده، چې د علامه حبيبي د کښلیو دواړو توکو ادب تاریخ
 ارزښت د همدغو په گوته شویو چایونو او تنقیحاتو په شرط،
 خپل ارزښت پر ځای ساتلی او په دې ارزې، چې بیا بیا د ادبي
 تاریخ زده کړوالو او مینه والو ته وړاندې شي.

زه ددې ارزښتناک اثر بیا چاپونه او خپراوی د علامه
 حبيبي د اروا د خوښنې په هیله بختور او اغېزمن گڼم او د
 دانش خپرونديې ټولنې ځوان او ژمن څښتن اسدالله ساپي ته د
 اوږده، روغمن او پتمن ژوند لپاره لاسونه لپه کوم.

درنښت

محمد آصف صمیم

۱۹/۸/۱۳۸۴

پېښور

لومیری ٹوک

Downloaded by You World
http://www.pdf-files.com/2011/01/01/

د لوی خدای په نامه

دېرش کاله دمخه نوی د ادبیاتو په پوهنځي کې شامل شوی وم، پوهاند حبیبی د دغه کتاب یادښتونه له ځانه سره لرل او د "پښتو ادب تاریخ" درس یې راکاوه

تر دې دمخه په ښوونځي کې د پښتو د یو شمېر لرغونو او معاصرو شاعرانو له نامه سره آشنا وو او د آثارو او کلام نمونو پېچلې برخه یې موږ ته ښوولې وه: خو د پښتو ادب د تاریخ په باب مو بدون کتاب ته ولیدلی، هغه هم داسې د زیاتو مڼایو او معلوماتو شتوالی یې له مهمو ممیزاتو څخه شمېرل کېږي؛ اصلاً په هغه مهال کې د دري ادب د تاریخ په اړه هم پرته له څو معدودو کتابونو نور څه نه وو

دغه کتاب، چې د لومړي ځل لپاره د تدریس په منظور کښل شوی و، په مقدمه کې یې د ادب د موضوع او غایې او د ادبي علومو د وېش په اړه گټورې خبرې شوې، او د ادب شاگردان ترې زیاته گټه پورته کولای شي

د كتاب په لومړۍ برخه كې د آريا، آرين او آريايي ژبو په موضوعاتو بحث شوی او د پښتو ژبې موقف په دې ژبو كې تعيين شوی، او هم له آريايي ژبو سره د پښتو په نسبت خبرې شوې دي.

د كتاب دوهمه برخه د "پښتون او پښتو" په باب د اهميت او ارزښت وړ معلومات لري، د آريانا په قديم تاريخ كې د لسو تېرو جگړه، چې ددې برخې له عمده مطالبو څخه شمېرل كېږي، د هغو تطبيق د افغانستان د اوسنيو قبایلو له نومونو سره، د ادب تاريخ د يوه محصل لپاره ډېر په زړه پورې او د پاملرنې وړ دی؛ ځكه ددې تېرو نومونه كه څه هم په زياترو زړو متونو كې ليدل كېږي؛ خو د اوسنيو قبایلو له نومونو سره يې قرابت او تطبيق زيات تحقيق او څېړنه غواړي، چې البته استاد دغه كار په ښه توگه كړی دی. او په دې باب يې زياتو آثارو او ماخذو ته مراجعه. چې د استاد حبيبي د آثارو خاصه ده. د علمي كړه والي يو بل دليل دی.

په درېيمه برخه كې كتاب لوستونكي ته د پښتو او ويدايي ژبې (سنسكريت) د نژدېوالي او لغوي تحليل د مطالعې لارښوونه كوي، د پښتو لغاتو تحليل او بيا له سنسكريت سره د هغو مقابله او مقايسه ډېر دروند كار دی، زيات تحقيق او مطالعې ته اړه لري، او دا داسې كار دی، چې ښايي يوازې ددې كتاب محترم مؤلف يې تر عهدې ووشي. په څلورم څپر كې كې فاضل استاد د درېيم څپر كې په څېر تحقيقي څېړنې په پښتو او اوستايي ژبه كړې دي كه څه هم استاد دغه كتاب دېرش كاله دمخه كېسلی و او په دې موده كې په آريايي ژبو او خصوصاً پښتو كې ډېرې څېړنې وشوې؛ مگر د استاد

د اثر مقام بيا هم ساتل شوی، او ډېر ارزښت لري. په دوهم چاپ کې پوه او فاضل مولف د کتاب پر ټولو مطالبو دوهم نظر وکړ، او څه زياتونې يې پر وکړې، د پښتو او اوستا په فصل کې، چې د کتاب څلورمه برخه ده، د نورو څېړنو په رڼا کې يې نوي مطالب پر زيات کړي دي، همدارنگه د کتاب په ضمايمو کې يې د کوشاني او تخاري ژبې، د پښتو دوه نيم زره کلنې شعر په زړه پارسو، مباحث نوي ورزيات کړل، دغه ډول نوی چاپ بشپړ او با ارزښته نوم ليک **Index** هم لري، چې د کتاب علمي درنښت يې نور هم پسې ريات کړی دی.

دا چې اوس د پښتو ټولنې په همد د پېسو ژبې او ادبياتو سيمينار د يونسکو په مرسته په کابل کې دایرېږي، د کابل پوهنتون د ادبياتو پوهنځی وياړي، چې دغه ډول با ارزښته کتاب نوموړي سيمينار ته وړاندې کوي.

دلته خپله وظيفه بولم، چې د ځوان طالب العلم ښاغلي زلمي د هغو زيارونو او ستونزو او احتياط يادونه وکړم، چې د هغه کتاب د چاپ په چارو کې يې پر ځان منلي دي. دغه رنگه د ښاغلي لاملان "مراد" د زيار يادونه هم کېږي.

په درناوي

پوهاند مير حسين شاه

د ادبياتو او بشري علومو د پوهنځي رئيس

د لومړي چاپ سريزه

د لوی څښتن په مرسته د پښتو ژبې د ادبياتو تاريخ لومړی پلازه ليکم، پوهان پوهېږي، چې دغه کار دمخه چا نه دی کړی او نه پخوانو موږ ته څه ابتدایي مواد ددې چارې لپاره راپرېښي دي: نو ځکه به دغه زما ليکنه هم بشپړه نه وي او ښايي، چې ډېرې ماتې گودې ولري؛ خو ددې سره هم ښايي، چې پوهان ما وبخښي او دغه لومړۍ سعی که څه هم ناقصه ده. په ښه سترگه وويني!

زه په دې کتاب کې د پښتو د ادب دورې پر څلور ډوله وېشم او د هرې دورې لپاره يو يو ټوک ليکم: نو به د پښتو د ادب تاريخ څلور ټوک وي په دې ډول

(۱) لومړۍ دوه اول ټوک په دې دوره کې به دا وېشول شي، چې تر اسلام دمخه پښتو ژبه وه، که په د ژبې موقعيت په پخوانو آريايانو کې څه و؟ او پښتو د زړو آريايي ژبو سره څه نسبت لري؟ دا لومړی ټوک تر اسلام

دمخه زمانه راښيي او هر څه معلومات، چې د پښتو ژبې په خصوص کې په لاس راغلي دي پکې ليکل کېږي.

(۲) دوهمه دوره يا دوهم ټوك. د پښتو ژبې دوهمه دوره د اسلام له ابتداء څخه شروع کېږي او تر (۱۰۰۰هـ) کاله پورې رسېږي، په دې زر کاله کې چې هر څه پر پښتو ژبه راغلي، په دغه دوهم ټوك کې ليکو، د پښتو ژبې لومړني شاعران او نشر ليکونکي چې په دې زر کاله کې تېر شوي دي يو يو د دوی د ليکنو او کتابو او اشارو سره مفصل راپور، لنډه دا چې دا دوهم ټوك د ژبې د زرو کالو تاريخ څرگندوي مشاهير، ادبي مکتبونه او مسلکونه، د ژبې اوښتنې او تطورات ټول راښيي.

(۳) درېمه دوره او درېم ټوك. دا دوره له (۱۰۰۰هـ) څخه شروع کېږي، تر (۱۳۰۰هـ) پورې رارسېږي؛ نو زموږ د کتاب درېم ټوك د پښتو ژبې د ۳۰۰ کالو يعني درو پېړيو تاريخ دی، په دې دوره کې د پښتو ادب ښه وده کړې ده او په نظم او نثر کې ډېر تحولات پېښ شوي او نوي نوي مکتبونه او مسلکونه پکې موندل شوي دي؛ نو ځکه دا ټوك ډېر مهم دی او د ژبې د پخو پخو خبرو بيان کوي او د ادب مهم اړخونه يې راښيي.

(۴) څلورمه دوره يا څلورم ټوك. له (۱۳۰۰هـ) څخه شروع کېږي او د ژبې د وروستيو (۶۰) کالو پرمختگ او لوړتيا راښيي، د نوي ادب د نوو تحولاتو څرگندونه کوي، د ژبې د عصري نهضت تاريخ دی، هغه نوي حرکات، چې د پښتو ادب په دې نوي دوره کې مخ پر وده دي، سره له ادبي

خصایصو او مزایاوو څرگندوي، د څلورم ټوک لومړۍ برخه خو دغه ده، دوهمه برخه یې پښتو ادب ته د مضمون او محتویاتو له امله یوه عمومي کتنه ده. یعنې د پښتو ادبیاتو د شعر اقسام، عمومي مزایا ټول دلته د مثالو سره راوړل کېږي. په دې ډول به د لوی خدای په مرسته د پښتو ادبیاتو تاریخ په څلور ټوکو کې وکارېم او هغه مواد او ابتدایي معلومات به سره راغونډ کړم، چې تر اوسه مې لاس ته راغلي دي، زه دا منم، چې زما کار او سعی به خورا ابتدایي وي؛ مگر هیله لرم، چې وروستني پښتانه به دا چاره ښه بشپړه کړي، او دا ښه به د تحقیق او پلټنې په کلونو ښکلی او سمسور کړي؛ خو:

باغ د گلو به سمسور وي موږ به نه یو
د بلبلو به پرې شسور وي موږ به نه یو

کابل نوی ښار

۱۳۲۳/ د اسد پینځمه

عبدالحي حبيبي

د درېم چاپ سريزه

د ۱۳۲۳ شمېشې کال د سرطان مياشت ته، او زه د مطبوعاتو د مستقل رياست معاون او د پښتو ټولنې عمومي مدير وم، چې د معارف وزارت وغوښتل، چې د ادبياتو فاکولته جوړه کړي. هغه وخته لاپوهنتون نه و جوړ شوی او فقط د طب او حقوقو دوي فاکولتې په وزارت معارف پورې نښتې وې.^(۱)

په ۱۱ سرطان ۱۳۲۳ د صدارت له لورې مقامه دا فرمان نمبر ۳۰۳/۳۵۰ د ښاغلي محمد نعيم په امضا صادر شو، چې هغه وخت د صدارت معاون او د معارف وزير و:

”ج: صلاح الدين خان رئيس مستقل مطبوعات“

ع، ص عبدالحي حبيبي معاون مطبوعات و مدير عمومي پښتو ټولنه رابرياست فاکولته جديد التأسيس ادبيات مقرر نموديم، اينك بشما اطلاع داده شد تا نامبرده را از رياست مطبوعات منفك دانسته بوزارت معارف اعزام داريد.
امضای وزير معارف.“

^(۱) دا خبرې د ادبياتو د پوهنتنې په تاريخ کې مهمې دي! ځکه يې زه لږ څه په تفصيل ليکم او ځکه چې دغه کتاب ددې پوهنتنې لومړۍ نشریه وه؛ نو اوس پس له ۳۰ کالو د درېم چاپ په سريزه کې ددې تاريخگي يادونه به ځايه نه ده.

دلته دا هم د ويلو وړ خبره ده، چې ددې کتاب يوه لنډه بې لاس او پښو نسخه په ۱۹۵۱ کال د پېښور اداره اشاعت سرحد هم په ۱۰۷ کوچنيو مخو کې د مولف بې اجازې چاپ کړې ده، دغه لنډونه ښاغلي محمد تقويم الحق کاکاخېل د پېښور په پښتو او د هغه ښاغلي په اصطلاح په علاقايي ژبه ترجمه کړې ده، چې د مولف په ليک او لهجه کې يوه ناوړه او کرغېړنه مداخله ده؛ نو ځکه زه دغه اوسنۍ طبع درېم چاپ گڼم (ح)

تر دې فرمان پينځه ورځې دمخه ما ددغه پوهنځي د لومړي صنف د تدريس لپاره د پښتو ادبياتو د تاريخ دغه لومړی ټوک ليکلی و، چې په همدغه مياشت کې يې په تدريس پيل وشو؛ نو ددې کتاب راټولونه او ليکنه فقط په يوه مياشت کې وشوه، او د يوه عاجل مقصد لپاره ډېر ژر وکتل شو، چې د ادبياتو د پوهنځي د لومړي خپرونې په ډول په ۱۳۲۵ ش کال د مرحوم محمد گل نوري په اهتمام چاپ او خپور شو.

زما هيله هغه وخت دا وه، چې دا کتاب به سمدستي د لومړي صنف د محصلانو په کار ورشي، او بيا چې دغه زده کوونکي استادان شي او خارج ته د لوړو زده کړو لپاره ولاړ شي، او په لوړو پوهنتونو کې لوست وکړي؛ نو به دوی د خپلې پوهنې په رڼا کې نوې او ژورې څېړنې وکړي او بنايي چې تر دې ډېر ښه او گټور او محققانه کتابونه پر همدغه موضوع باندې وکارې.

دېرش کاله د يوې ټولنې په ذهني او فکري ارتقا کې لږ وخت نه دی، زموږ د پوهنې او څېړنې له مومسو څخه دا انتظار کېده، چې بايد د نوي عصر د مترقي وسايلو سره پوهنه او څېړنه هم پرمخ ولاړه شي او لکه د دنيا په ژبو او ادبياتو کې چې نوې څېړنې او پلټنې کېږي، په پښتو کې به هم نوې کتابونه او تحقيقونه راووشي.

زموږ ددغه لومړي صنف ښاغلي محصلان خو لويان شول، د لوړو تحصيلاو خاوندان او دوکتوران او د پوهنتون او همدغه پوهنځي رئيسان او وزيران شول او دا د يوه معلم لپاره د خوښۍ او وياړ وړ خبره ده؛ مگر زه چې اوس گورم، هغه

اميد مې تر سره نه شو، چې د تحقيق او څېړنې په ميدان کې يو څوک داسې بل خورا بشپړ او جامع تر کتاب راوباسي، چې ددې کتاب بل چاپ به خلک پر به شي.

ددې کتاب لومړۍ چاپ اوس نه پيدا کېږي او د ادبياتو او بشري پوهنو پوهنځي دې ته اړ شو، چې بيا يې د محصلانو او زده کوونکو د گټې لپاره چاپ کړي. په دې درېمه طبع کې ډېر هغه نوي مطالب زيات شوي دي، چې په دې وروستيو کلونو کې له نوو څېړنو او پيدا شوو اثارو څخه لاس ته راغلي دي او د پښتو ژبې پر تاريخي اصالت باندې گواهي لري.

زه بيا خپله هغه هيله تکراروم، چې ددې کتاب څلورم چاپ ته زموږ علمي محيط اړ نه شي او تر دې زياتره گټور او تحقيقي اثار د نوي علم تر رڼا لاندې راووخې او دا خبره ثابته شي، چې زموږ نوي نسلونه د پوهنې پر سمه لاره په رڼو سترگو روان دي او کولای شي، چې د اسلافو بل کړۍ کوچنۍ خراغ، لوی ځلانده مشال کاندې او د تحقيق او څېړنې په رڼا کې خپل ژوند ښه سمبال کړي.

ادا زما د پنځوس کلن علمي کړاو هيله ده.

آمدم تا صد چمن بر جلوه ناز ان بینمت!

نشه در سر، می بساغر، گل بد امان بینمت!

۱۵ قوس ۱۳۹۳ ش

جمال مېنه - کابل

عبدالحي حبيبي.

د پښتو د ۱۹۰ ق، م

يو پخوانۍ كتاب

د ميلاد په دوهمه پېړۍ كې د باختر يوناني سلطنت پر دوو برخو ووېشل شو، چې له هغو څخه مناندر مشهور يوناني سالار د هند ډېرې سيمې ونيولې او دې د هند په تاريخ كې د مالنده پاچا ويلل شو او د بودا دين يې هم ومانه.

دده مذاكره د بودايي مشهور فيلسوف ناگسینه سره د "مالنده پنهو" په نامه يادېږي او دغه كتاب په اصل كې په پخوانۍ پښتو كښل شوی و، چې پښتو نسخه يې نه ده پاته؛ مگر په پالي ژبه يې ترجمه په سيلون او برما او سيام كې وه، او يوه قديمه پالي نسخه يې، چې په څلورمه ميلادي پېړۍ كې كښله شوې ده، د جاپان په يوه بودايي معبد كې پيدا شوې ده (راجه ترنگېني د كشمري مورخ كلهنه تاليف او د راجت سيتارام پنډت انگرېزي ترجمه او ضمايم ص ۷۴۵ د دهلي چاپ ۱۹۶۸م د پروفيسر سيلوين ليوي د تخاري او كوچه ژبو په حواله)

ادب څه شی دی؟

د کتاب موضوع داده، چې د پښتو ژبې د ادب تاریخ ولیکو؛ نو تر هر څه دمخه باید یواري ادب وپېژنو، چې څه شی دی؟

ادب په عربي ژبه ښکېرې او کیاست او د ژبې او زړه ظرافت او ذکاوت ته وايي^(۱) چې ظرافت او حسن تناول یې لنډ لغوي تعریف دی.^(۲)

اما په اصطلاح کې ادب په دې ډول تعریف کېږي: ادب هغه پوهنه یا ښه ریاضت دی، چې سړی د هغه په وسیله یو فضیلت او یوه ښېگړه له ښېگړو څخه مومي^(۳)، یا له تېروتلو او خطاوو څخه ژغورل کېږي^(۴). خلاصه: ادب د لغت او اصطلاح له مخې ښېگړه ده، چې سړی له خطا او بدو څخه ساتي^(۵) او په خوی او خلق اړه لري، چې بیان یې د اخلاقو د علم کار دی او دلته په دې بحث اړه نه لري.

(۱) اقرب الموارد

(۲) د فېروز آبادي قاموس

(۳) معیار اللغة ج، ۱، ص ۶۹

(۴) د جرجاني تعریفات

(۵) دایرة المعارف دبستاني

د ادب علم

ادب پر دوه ډوله دی. یوه ته طبیعي او نفسي ادب وایو، چې لوړې پې تعریف راغی او د انسان اخلاقي ښېګرې، لکه ښندنه، زغمه (حلم) او نورې اړه پورې لري.

دوهم ډول ته کسبي او درسي ادب وایو، چې په لوستنه او زده کړه او پلټنه موندل کېږي^(۱) او دغه دوهم ډول ادب ته نو د ادب علم هم وایي.

نو په دې لنډ ډول د ادب د علم تعریف کوو، چې دغه یوه صناعي او کسبي پوهنه ده، چې د بلیغې او ښې وینا ډولونه په هر حال کې رابښي^(۲) او تل ددغه علم څخه دا زده کوو، چې د خپل زړه مطالب په الفاظو او قلم په څه ډول ښکاره کړو او بل څرنگه په خپلو خبرو وپوهوو؟^(۳) په دې کتاب کې هم تل له دوهم ډول ادب څخه خبرې کېږي او (ادبیات) هم هغو علومو او پوهو ته وایي، چې په دغه دوهم ډول ادب اړه لري، په نوې دنیا کې ادب یعنې Literature نسبتاً ارت مفهوم لري او د ځینو پوهانو تعریفونه د ادب دغه عصري اړخونه ښه څرګندوي مثلاً «(ادب د انسان د ژوندانه تفسیر دی)» (میاټیوارنلډ) ددغې خبرې شرح بل پوه سړی په دې ډول کوي. «(هغه ابدي او سرمدي قوه او شیونه چې قدرت انسان ته ورکړې دي، ددغو اظهار او ښکاره کولو ته ادب وایي)» (میاکن)

د آیرلینډ مشهور شاعر تیس لیکي.

^۱ د ابن هذیل عین الادب او علم الادب، ص ۵، ج ۱ په حواله

^۲ د هاشمي جواهر الادب ص، ۸، ج ۱

^۳ د سخاوي ارشاد القاصد

((په ادب كې ژبه تشه د ژبې په ډول په كار نه ده؛ بلكې د يو لطيف فن په رنگ بايد استعمال شي؛ نو هغه لطيف فن چې د ژبې په ذريعه ښكاره كېږي لټرېچر يې بولي))^{۱۱}

خلاصه د انسان د احساساتو، افكارو او جذباتو ترجماني د ادب وظيفه ده؛ مگر دا ترجماني به تل په داسې ډول وينا او خواږه بيان سره وي، چې پر نورو باندې اغېزه وكړي او خوندوره وي^{۱۲} په دې ډول د ادب لمن ډېره اړته ده او ټول هغه معلومات چې په ژبه او بيان اړه لري او د انسان د زړه ترجماني كوي، په ادبياتو كې شمېرل كېږي او ادب ټولو بشري علومو او پوهنو ته هم له دې رويه خدمت كوي، چې د هر علم او پوهنې د بيان او اظهار ذريعه هم دغه ادب دی، په پښتو ژبه د ادب كلمه په دغه عامه معنی په (ژبوي) سره بسولای شو او ټول هغه علوم چې په ژبه او ښه بيان اړه لري، پكې داخلولای شو.

د ادب موضوع

د پخوانو شرقیانو اراء.

پخوانو پوهانو د ادب موضوع داسې ټاکلې ده، چې ادب فقط په وينا (نظم او نثر) كې د فصاحت او بلاغت له خوا بحث كوي او گټه يې همدغه ده، چې سړی په نظم او نثر وينا كې مهارت ومومي او عقل يې مهذب شي، زړه يې پاك شي، له ناپوهۍ څخه وژغورل شي، اخلاقي كمال مینده كړي، د ښه

^{۱۱} روح تنقید ص ۶۰

^{۱۲} د بروك انګلش لټرېچر، ص ۵ او د جان مورلي آن دي سټډي آف لټرېچر، ص ۳۹

خوږی او د ښه عمل او لوړ همت خاوند شي^(۱) پخوانو پوهانو چې د ادب موضوع منظومه یا منشوره وینا گڼله، دوی ټول هغه علوم چې په دغو دوو ډولونو اړه لري (علوم ادبیه) بلل؛ نو په یوه لنډه خبره کې دا ویلای شو، چې د ادب موضوع وینا ده او وینا هم تل له الفاظو احوال او ډولونه رابښی، د شرق پوهان دغه علوم، چې د لفظ او کلماتو څخه جوړېږي؛ نو ادبي علوم هم د لفظ او کلمې په شاوخوا کې سره ګرري او د الفاظو رازونه او څرنگوالی بیانوي، ډول ډول وېشي. عبدالرحمان بن الابراري (۵۱۳-۵۷۷ ق) وايي، چې اته علمه، لکه نحو، لغت، تصرف، عروض، قافیه، صنعت الشعر، اخبار، انساب په ادب کې داخل دي، یو سړی چې له دغو علومو څخه په یوه یا ټولو پوهېږي (ادیب) بلل کېږي^(۲).

محمود بن عمر زمخشری (۴۶۷-۵۳۹ ق) په قسطاس کې لیکي، چې علوم ادبیه (۱۲) دي او قاضي عمیدالدین زکریا بن محمود قزوینی د بیضاوي په حاشیه کې وايي، چې ټول (۱۴) دي^(۳). علامه یاقوت حموي د ادیب او عالم فرق داسې کوي، چې ادیب د هر شي څخه خورا ښه اخلي او تالیف یې کوي؛ مګر عالم د علم یو فن را اخلي او څېړي یې^(۴) په دې ډول ددې شرقي پوهنوال په عقیده د ادب موضوع ټول اشیاء دي او وظیفه یې همدغه ده، چې د هر شي ښېګړي

^(۱) جواهر الادب، ص ۸، ج ۱: علم الادب، ص ۷؛ د ابن خلدون د مقدمې او د ابن

هذیل د عین الادب والیاه په حواله

^(۲) طبقات الادباء، ص ۱۱۷.

^(۳) کشف الظنون، ص ۵۷، ج ۱.

^(۴) معجم الادباء، ص ۱۷، ج ۱.

ښكاره كړي علامه علي بن محمد چې په سيد شريف جرجاني مشهور او په (۸۳۵هـ) مړ دی، علوم ادبيه په دې ډول وېشي.

لومړۍ پلاد ادب علوم پر دوه ډوله دي: اصول او فروع، اصول اته علمونه دي، په دې ډول: (۱) كه مفرد لفظ د اصل او ډول او مادي له پلوه وښيي، علم لغت يې بولي؛ (۲) كه د مفرد لفظ صورتونه او شكلونه راوښيي علم صرف يې بولو؛ (۳) كه د اصالت او فرعيت له خوا د الفاظو يو له بله نسبت بيان كړي؛ نو يې (علم اشتقاق) بولو، كه داسې وي چې د الفاظو د تركيب او سره نښلولو څېړنه وكړي نو دا ډولونه لري (۴)؛ كه يې د تركيب اشكال او د اصلي معناوو د ادا بحث كاوه علم نحوه ده (۵)؛ كه يې له لغوي معاوو د افادې ډولونه په كې بيان شي (علم معاني) يې بولي (۶)؛ كه د معنا د كيفيت او څرنگوالي بحث د ښكاره توب او پتوالي لامله وكړي، (علم بيان) يې بولي، كه د هغو مركبو الفاظو بيان وكړي، چې ځانله بېل وزن لري؛ نو دا هم لاندې ډولونه لري (۷)؛ كه فقط د اشعارو وزن ښكاره كړي، (علم عروض) يې بولي (۸)؛ او كه د بيتو د آخر او د پاى د كلماتو بحث وكړي؛ نو يې (علم قافيه) بولو.

په دې ډول علامه سيد شريف اصولي ادبي علوم اته گڼي او (علم بديع) هم د معاني او بيان له قسمه بولي، اما فرعي ادبي علوم څلور دي:

- (۱) كه د ليك او كتابت د نقوشو بحث وي، (علم خط) دی؛
- (۲) كه خاص د منظوم كلام څېړنه وي (قرض الشعر) دی،
- (۳) كه خاص د نثر وينا بحث وي (علم انشاء) يې بولي (۴) كه په دغو ټولو اړه نه لري، (علم محاضرات) يې بولي، چې تاريخ

او انساب هم په دغه څلورم قسم پورې اړه لري او دا علم سړي ته ښه وينا او بديعه ويل وړښيي، چې د كلام معاني او تركيب دواړه ښه او سم وي^(۱)

ځينې پوهان علاوه پر دغو علومو د علم قرائت قوانين هم په ادبي علومو کې داخل گڼي^(۲) او علاوه پر دغه د تاريخ، قصو، انسابو، مسالك او ممالكو علوم د ادب فروع گڼل شوي دي^(۳) او علم دواوين (د مدونو اشعارو پوهنه) او علم امثال (يعنې د متلو پوهنه) هم ادبي علوم دي^(۴) يو بل علم چې احاجي واغلو طيات بلل کېږي او د الفاظوله هغو استعمالولو څخه بحث کوي، چې د اصولي او قياسي قاعدو څخه مخالف وي، لکه علم لغز او معماء دا هم په ادبي علومو کې داخل دي^(۵).

نوي آراء:

تر دې ځايه مو د پخوانيو ځينو شرقي پوهانو آراء د ادب په خصوص کې لنډ لنډ وليکل؛ مگر په اوسني عصر کې لکه نور ټول بشري علوم چې پر مخ تللي دي، ادب هم تېور موندلی او په نوي رنگ رنگېدلی دی؛ نو بده به نه وي چې د نوي عصر د پوهانو افکار هم د ادب په شاوخوا کې واوړو. لومړۍ پلا بايد دا ووايو چې نسبت پخوا ته اوس ادب ډېر

^(۱) کشف الظنون، ص ۵۷، ج ۱

^(۲) کشاف اصطلاحات الفنون د تهانوي

^(۳) د همایي تاريخ ادبيات، ص ۲۸، ج ۱

^(۴) نفایس الفنون

^(۵) د همایي تاريخ ادبيات

ارت شوی او خورا ښه او مفید شی ځنې جوړ شوی دی
نوي اصول یې موندلي او په نوي راز راوتلي دي؛ نو به په
لاندې لیکو کې ادب د اروپا او نوې نړۍ په سترګه ووينو. په
غربي دنیا کې له پخوا زمانې څخه خلقو پر ادب باندې
څېړنې کړې دي د یونان معروف فیلسوف ارسطو خپل کتاب
«شعریات» کې هسې لیکي چې ټول لطیف فنون د فطرت
پېښې (محاکات) دي، د انسان چې هر شی خوښ شي؛ نو یې
پېښې کوي، دغه پېښې د انسان د لوړتیا اساس دی او خپلې
خوښۍ او تاثرات تل انسان د لطیفو فنونو په ذریعه نقل کوي،
چې ادبیات هم له دغو څخه یو فن دی

نیومن د ارسطو د قول شرح داسې کوي «ادب خارجي
صداقت نه بیانوي؛ بلکې داخلي رښتیا والی ښیي، شیان نه
ښیي؛ بلکې خیالات تصویر کوي».

ګوساتین فرانسوي نقاد وایي، چې زموږ دماغ تل د فطرت
ښکلاوې او طبیعي جمال او ښه مناظر ویني؛ نو ددغو ټولو
ښکلاوو د ترجماسۍ خواهښت دی چې ادبیات ځې پیدا
کېږي، که موږ دغه ښه ښکلي شیان وگورو؛ نو ددغو څخه مو
په دماغ کې یو څه افکار او خیالات راڅرګزي؛ ددغو افکارو او
تخیلاتو لیکنه په ښو الفاظو، جملاتو سره ادب پیدا کوي.

نیومن وایي «موږ تل په خبرو سره خپل افکار څرګندوو،
دغه افکار او خیالات که ولیکو؛ نو ادبیات ځنې جوړېږي»^(۱)

د برتانییا دائرة المعارف لیکي، چې لیترېچر Literature
یوه عمومي اصطلاح ده، د هغو تعابیرو لپاره، چې افکار د
لیک د ګرته راولي او د ادب ډولونه د نژدې خصایصو، یا

^(۱) روح تنقید، ص ۷۰-۷۲

فردی افکارو او طبایعو سره برابر وي، یا د ځینو اجتماعي او سیاسي ټولنو له احواله سره سم وي او د دوی د افکارو تبلیغ کوي، اجتماعي او سیاسي اصول یې څرگندوي^(۱)

د امریکا یو اوسنی پوهاند لیکي چې د لیترچر کلمه له لاتیني *Litteratura* څخه ده، چې ماده یې هم *Littera* یا *Litter* یعنې نوشته او لیک ده او عام تعریف یې دادی: هغه عبارت، چې د افکارو او معانیو نمایندګي د الفباء د تورو په ډول کوي، اما محدود او مروج تعریف یې دادی: چې ادب هغه سم او مهذب شوي او صنعتي بیانونه دي، چې د تنقیدي علومو نر سیوري لاندې وي او د افکارو د څرګندونې او ښکاره کړنې او د ښکلا او ښایست له پلوه هم قیمت ولري. جان مورلي *Murly* په لسو ډول وایي: ټول هغه کتب ادبیات دي، چې په هغو کې اخلاقي حقایق او عمومي اوضاع په ښه ډول ښکاره کېږي او ټول شیان د عمومي حقیقت سره نښلوي^(۲) په نوې دنیا کې د ادب څانګې او ښاخلي د ونې ډېرې شوې دي، چې اکثر علوم په ادب کې داخل دي. حتی یو غربي مفکر وایي: ادب فقط دوه ښاخه لري، که له عقله سره اړه ولري ساینس یې بولو او که د خیاله سره اړه ولري؛ نو شعر بلل کېږي، په دې ډول نو مثبت علوم او ساینس هم د ادب له دایرې څخه نه شي وتلای، نو دلته لازمه ده چې د ادب عصري موضوع ښکاره کړو، ه د دنیا مختلفو ادبیاتو ته وګورو، مقاصد او عناوین یې تر نظر لاندې ونیسو؛ نو ښایي، چې لاندې موضوعات ټول په ادب کې داخل وي

^(۱) د بریتانیا انسایکلوپېډیا، ص. ۲۰۶، ج ۱۴

^(۲) امریکا نا انسایکلوپېډیا، ص ۴۷۲، ج ۱۷

(الف) هغه لیکونه، چې د حقایقو څرگندونه یې مقصد وي، چې دا لاندېنۍ څلور څانګې لري
(۱) هغه لیکونه، چې د مشق لپاره وي؛ لکه د ښوونځیو مشقې لوستونه.

(۲) واقعاتي لیکنې، چې لاندې ډولونه لري:
(الف) ورځنۍ لیکنې، لکه کورني خطوط، حسابونه، روزنامې، چې خبرونه یې، مقصد نه وي.
(ب) کورنۍ او شخصي لیکنې او شخصي لیکونه، چې د خپرونې لپاره ولیکل شي؛ لکه وصیت، هجو.
(ج) رسمي لیکنې، چې نه خپرېږي؛ لکه پاسپورټ، قباله او دغسې نور.

(د) رسمي لیکنې، چې خپرېږي؛ لکه قوانین، اصول نامې او نور دغسې.

(ه) نور عام ډول لیکونه، چې د خپرونې لپاره کښل کېږي؛ لکه سیاسي او داخلي خبرونه، جغرافیایي او تاریخي احوال، د جرګو او حکومت رویدادونه.

(۳) د حقایقو د ښوونې لیکنې؛ لکه:

(الف) د ښوونځیو او مدرسو د لوست کتابونه.

(ب) تحقیقي کتابونه، چې د لوړو او پوهو خلکو لپاره وي؛ لکه تواریخ، سفرنامې، قصې او نور.

(ج) د خاصو خاصو قانونو پلټنې د مخصوصو پوهانو له خوا.

(د) د خوښۍ، خندا او ټوکو لیکنې؛ لکه کیسې، معماوې، ټوکې او نور دغسې.

(ب) هغه لیکونه، چې د تخیلاتو ښکارونه یې مقصد وي؛
او دا لاندېنۍ څلور څانګې لري:

(۱) هغه لیکنې، چې د شخصي ژوندانه داخلي او دننني محسوسات ښکاره کوي؛ لکه عشقي بدلې، سندري او خطونه

(۲) تنقیدي او د کره کړنې لیکونه، لاندېنۍ څانګې لري.
(الف) څرګند کره کول چې فیلسوف او ادیب یې په ښکاره لیکي.

(ب) پټ کره کول چې لیکوال خپل انتقاد د کیسې په لباس کې وکړي.

(ج) د بدو اشوا کولو انتقاد

(د) د ښو ښکاره کولو انتقاد.

(۳) هغه لیکنې، چې د انساني پوهنې د زیاتولو لپاره وي؛
لکه د ساینس تجربې.

(۴) د انساني فطرت د تهذیب، سموالي او سپېڅلتوب لپاره لیکنې؛ لکه:

(الف) د اخلاقو د ښه والي لپاره (اخلاقي لیکنې).

(ب) د دین او مذهب د تبلیغ لپاره (تبلیغي لیکنې)^(۱)

په دې ډول د ادب موضوع د حقیقت او تخیل په څانګو کې وېشله کېږي او لمن یې هم خورا ارته ده او رښتیا هم داده. چې ددې عصر ادب دغه ټول وظایف په ښه ډول اجرا کوي. ددې لپاره، چې د ادب ارته لمن او د موضوع احتوا په ښه ډول تاسې ته ښکاره شي؛ نو د یوه بل الماني پوهاند رایه هم د ادب د موضوع پر وېشنه رانقل کوم.

^(۱) د ادب وېشنه او گوشت August کړې ده، ص ۷۶، روح تنقید

(۷) د مطلب او معنا په لحاظ، چې لاندې څانګې لري
(الف) هغه لیکونه، چې د لطیف فن په ډول کښل شوي

(ب) هغه لیکونه، چې د لطیف فن په ډول نه وي کښل شوي.

(۲) د ژبې او بیان د ډول په لحاظ لاندې څانګې لري.

الف منطقي او استدلالي لیکنې.

ب: جمالیاتي او د ښکلا لیکنې.

(۳) د موزونیت او موسیقیت یعنې وزم لرنې او پښتو په

لحاظ لاندې څانګې لري:

(الف) آزاد او بې وزمه لیک (نثر).

(ب) وزم لرونکی لیک (نظم).

اوس چې د مشرق او مغرب د پوهانو آراء او افکار د ادب

د موضوع په وېشنه او پلټنه کې وویل: نو دا لاندې نتیجه او

لنډیز ځنې را اخلو:

ټولې هغه پوهنې، چې په ژبه او د انسان په پوهولو او

پوهېدلو اړه لري، او د افهام او تفهیم ذریعې دي، ادبیات دي

او که ادبیات نه وي؛ تر هېڅ سرې خپل مقصد بل ته نه شي

ښکاره کولای او د انسانانو د افادې او استفادې لارې تېرل

کېږي او ټول علوم او انساني مزایا چې په وینا او پوهېدنه

پورې اړه لري، له منځه وځي، او د انسان انسانیت هم ورسره

معهود کېږي، په دې ډول نو ادب د انساني ارتقاء او ذهني

لوړتیا اساس دی او نن چې انسان هر څه لوړتیاوې موندلې

دي، د ادبیاتو په برکت سره دي او که ادبیات نه وای؛ نو به

انسان هم اعجم حیوان وای.

د ادب تاريخ

(موضوع - اصول - غاي)

موضوع

تاسې دمخه ولوستل، چې د ادب لمن خونې ارته ده او د اساسي معلوماتو او پوهنو خونې لويې برخې په ادب کې دننه گڼل کېږي. د انسانانو ژوند تل د ودې او لويښت تر قانون لاندې دی، هر وخت اوښتني، انقلابونه، تغييرات پېښېږي او دا اوښتني تل د انسان د ژوند اته ډولونه هم اړوي، له يوه رازه يې بل راز کوي، خو هر کله ټوله موجودات د کمال خوا ته ځي او د بشپړتابه پر لوري درومي. ددې قدرتي او فطري بشپړتيا او تکامل سره د انسان د ژوندانه ټول ارکان او اجزاء تغيير مومي، اوږي، له يوه حاله پر بل حال کېږي، چې ژبه او ادب هم تر دغه قانون لاندې دي. د تاريخ پانې دا خبره په ښه ډول رابښي، چې يو وخت د انسانانو يوې ډلې يوه ژبه ويله؛ دا ژبه د افهام او تفهيم آله وه، لومړۍ به ډېر ناقصه وه، وروسته به تکميل شوه، ادبيات به يې وموندل، کتابونه به په وليکل شوه؛ خو تر څو پېړيو وروسته به دغه مکمله ژبه ورکه شوه، بلې به يې ځای ونيوه.

د قدرت دا تخليق او لويونه او د بيا نشت کړنه او له منځه اېستنه پر هر شي باندې جاري ده، غوندې ملتونه ورک شوي او پر ځای يې نور اولسونه درېځي دي، عادات، اخلاق، علوم او د انساني ژوندانه ټول لوازم او ملحقات تر دې حکم لاندې دي، ژبې او ادب هم دې اوښتلو او تحول ته غاړه ايښي ده. د يوې ژبې د ادب تاريخ هم ټول هغه تحولات او لوړتياوې

او احوال چې له ابتداء څخه ورپېښېږي بيانوي؛ نو لکه د ادب موضوع چې ډېره اړنه او پراخه ده، د ادبي تاريخ موضوع هم هغسې ده، د ژبې پخوانی حال او وروستني انقلابونه او ټول تحولات ښيي، په ژبه کې چې څه علوم او فنون موجود وي، تاريخ يې څرگندوي، د يوه ملت د فکري ارتقاء او علمي لوړتياوو احوال او اوضاع مفصل ليکي. د ټولو پوهانو د ژوندانه پېښې او د دوی کتابونه او علمي کارنامې او آثار ښيي؛ نو داسې هم ويلای شو چې د ادبياتو تاريخ په حقيقت کې د ملت د عقليت او د ژوندانه د ډېرو مهمو څانگو تاريخ دی، د ملتو د لوړتيا او ځورتيا، د ودې او پرمختگ ټول احوال بيانوي، که د يوه ملت تاريخ د ادب له ښېگړو او پلوشو څخه تش وي؛ نو هغه تاريخ به خامخا په وينو لړلې وي او بې له جگړو او ښځرو به د بل څه بيان نه کوي؛ نو د عمومي تاريخ يوه مهمه څانگه دغه د ادب تاريخ دی، چې سياسي او اجتماعي تاريخ هم له ادبي تاريخ سره مرسته کوي او د يوه ملت تاريخ چې له ادبي څانگې څخه ځان نشي مستغني کولای، سبب يې دادی، چې تاريخ تل د ملتو د لوړتيا او ځورتيا څرگندونه کوي او د دغو علت او اصلي سبب هم د ملتو علوم، آداب او اخلاق دي؛ نو د تاريخ مهم کار او غوره وظيفه هم دغه ده، چې د يوه ملت عقلاني لوړتياوې او علمي او ادبي پېشرفتونه ښکاره کړي او دا ټول د ادبياتو د تاريخ کار دی.

اصول:

د ادب د تاريخ د لیکنې اصول ډول ډول دي، هر څوک يې پر خپل ذوق سم ليکي؛ خو دلته به يې ځينې اساسي ډولونه،

چې د تاريخ ادبيات عناصر بلل کېږي، لاندې وښودل شي

(۱) ژبې ته د پيدايتوب له ابتداء څخه بيا تر اوسه گوري او ټول هغه تغيرات چې ورپېښ شوي دي بيانوي، يې، مثلاً د حروفو، نومونو، افعالو او مشتقاتو پيدايتوب، د تغير اساليب، د كليعاتو جوړېدل لارې، د اصواتو او ږغونو شرح، د ژبې عصري بېگري پلټل، د ژبې ريښې معلومول او له نورو ژبو سره يې پرتله کول چې دې بحث ته (فيلالوژي) يا (د لغاتو فلسفه) وايي

(۲) ژبې ته گوري چې د نورو ژبو کوم اثرونه پر لوېدلي دي، معاني او الفاظ يې څنگه سره اوښتي دي؟ نوي كليعات تر دغه اجنبي اثر لاندې څنگه پيدا شوي دي؟

(۳) په ژبه کې چې څه علمي او ادبي ذخاير شته، هغه ټول راښيي موثفين او ليکوال ټول بيانوي او په دې ډول د يوه ملت عقلائي او علمي لوړتيا روښانه کوي.

(۴) د ادب تاريخ د ملت کيسې او نکلونه او روايات ټول تحليل کوي او له دغو څخه د دوی ادبي ذوق، افکار، ملي عقايد او آراء راوباسي، د تعبير اساليب چې د عوامو په کيسو کې شته را اخلي او ساتي يې.

(۵) د ادب تاريخ ټول افواهي اشعار (ناليکلي آثار) او متلونه او ملي سندري پلټي او له دغو څخه د يوه ملت د ادبي ذوق او استعداد معلومات اخلي

(۶) د ادب تاريخ ټول مدون او ليکل شوي آثار او کتب (لږ وي که ډېر) راټولوي او له هغو څخه د ملت د ژبې، فکر او عقلائي تجلياتو په خصوص کې معلومات اخلي.

(۷) د ادب تاريخ هغه اوښتنې او لوړتياوې چې د علم او

ادب له لارې یو ملت ته ورپېښېږي ښیي او د ادب اهمیت او غوره والی د بشر په تاریخ کې ښکاره کوي

(۸) د ادب تاریخ دا ښیي چې د یوې ژبې وینا او کلام (نظم او نثر) څنګه پیدا شو؟ څنګه یې لوړتیا وموندله؟ کومې دورې یې تېرې کړې؟ چا خدمت ورته کړی دی؟ کوم کوم معاني او مقاصد او مضامین پکې شته؟ خاصیتونه او مزایا یې څه دي؟ دا ژبه کومې ښېګړې لري، چې ها نورې ژبې یې نه لري؟

ځایه:

څنګه چې د ادبیاتو تاریخ د هر ملت د علمي او عقلاڼي لوړتیا تاریخ دی؛ نو که سړی د یوې ټولنې د ادب تاریخ ولولي، ټول د تاریخ مهم حوادث او وقایع یې ورته څرګندېږي، اجتماعي او سیاسي رشد یې ورمعلومېږي، تاریخي مفاخر یې ورته ښکاره کېږي.

موږ چې د پښتو ژبې د ادب تاریخ لولو، خپل مفاخراته څرګندوي، د ملي ښېګړو سره مو اړیکې ټینګوي او په آینده کې د علمي او ملي ارتقاء لپاره د یوه نافع او پر ملي اساس د ټینګ ادب د روزنې لارې رابښی.

په یوه ملت کې چې ادب لوړ نه وي، د هغو تهذیبې او مدني سویه هم کېښته وي، علمي او اجتماعي لوړتیا نه شي لیدلای؛ نو موږ چې د خپلې ژبې د ادب تاریخ ولولو لوړ او خوړ به یې راته ښکاره شي او په آینده کې به وکړای شو چې یو ښکلی او مترقي ادب خپل قوم او ملت ته ورکړو او دا غایه زموږ په ملي ژوندانه کې دېره مهمه، لوړه او ګټوره ده او د ملي عمران سته هم پر دغه غایه باندې ټینګه ولاړه ده.

لومړۍ برخه

آریا او آریڼ

د ژبو وېشنه - هندو اروپایي ژبې - آریایي اقوام - باختري
آریڼ آریایي ژبه او پښتو - د آریانا کلمه - آریانا ویجه - آریا
ورشه - نتیجه

د ژبو وېشنه

ژبه:

ژبه هغه پښتو ده، چې د دغو په وسیله هر اولس د خپلو مقاصدو تعبیر کوي، یا هغه اصطلاحی ویناوې دي، چې د یوه قوم پر ژبه جاري وي، په عربي یې لسان یا لغت بولي او له یوناني لوغوس څخه به جوړ شوی وي، چې معنی یې کلمه ده^(۱) او په اروپایي اصطلاح یې لانگویج Language بولي. ددې پښتو انواع د ملتو په اندازه مختلف او هم ډېر دي؛ نو ځکه پر نړۍ ډېرې او ډول ډول ژبې پیدا شوې او هر اولس ته خپل پښتو لسان او نور پردي پښتو ورته گران دي.

لورې ژبې او کښتې ژبې:

هغه پښتو چې انساني یې تر خولې راباسي، ډول ډول دي او بیا هم د پښتو مرکبات متفاوت دي؛ نو چې د ملتو د خولو پښتو او بیا یې هم مرکبات ډېر دي، ځکه ژبې هم پر دنیا ډېرې دي، د ژبو پوهانو د نړۍ ژبې په ډول ډول وېشلې دي، یوه مشهوره وېشنه یې دغه لاندې ده، چې پروفیسور ایلینګ ته یې نسبت کېږي، دی وایي، چې ژبې د سموالي او تهذیب په درجه دوه ډوله دي:

^(۱) زبدة الصحايف فی اصول المعارف، ص ۹۷

(۱) کښته ژبي:

چې لغات يې د بيان له امله کښته او الفاظ يې خورا لنډ او يوه يوه هجا دي، د اسم او فعل او حرف فرق يې نه کېږي، له يوه لفظه به يې د نورو مستقلو الفاظو په نښلولو سره فعل او حرف جوړېږي، د جنوبي افريقا د زنگيانو او د امريکا د هډيانو او د شمال او شرقي ايشيا او د چين ژبې له دغې ډلې څخه دي.

(۲) لوړې ژبې:

هغه ژبې دي، چې لمني يې ډېرې پراخې او ارتې دي او هر راز تعابير چې انسان ورته اړ وي، لري يې او د الفاظو هجاوې يې هم ډېرې دي. د متمدن عالم ژبې له دې ډلې څخه دي او دا هم پر دوه ډوله وېشل کېږي:

الف: اوبښتونکي (متصرفه) ژبې:

چې د تصرف او اړولو او اشتقاق قابليت لري، په کلماتو پورې يې دمخه هم ملحقات نښلي او وروسته هم، يعنې ځينې نخښې لري، چې د کلمې دمخه راځي او په عربي يې (سابقه) او په اروپايي اصطلاح يې Prefixes او په پښتو يې (مخني) بولي.

دغسې ځينې نورې نخښې هم په دغو ژبو کې شته چې تر کلمو وروسته راځي او په پښتو يې (وروستنۍ) او په اروپايي اصطلاح يې Suffixes او په عربي يې (لاحقه) بولي او دغه مخني او وروستنۍ ځانله بېلې معناوې هم لري. اوبښتونکي ژبې دوي مشهورې څانگې لري:

لومړۍ څانگه آريايي ژبې دي، چې زموږ د وطن آريايي

نسل خبرې په كوي، هر ځای چې زموږ له خاورو څخه آریایان تللي دي، د دوی ژبو ته آریایي وايو او اروپایان دې ژبو ته (هندو اروپایي، Indo-European هم وايي دا ژبې شمالي او جنوبي څانگې لري، شمالي يې د اروپا آریایي دي، لكه لاتیني Latin یوناني Greeque؛ سلتی Celtique، سلاوي Slave؛ تیوتونیک Teutonique جنوبي يې د ایشیا آریایي ژبې دي، لكه سنسکريت، زند، پښتو، پارسي

دوهمه څانگه، سامي Semitique ژبې دي، چې پخوانيسو تمدنو قومو، لكه بابل، اشور، فنيقه ويلې سامي ژبې دا ډولونه لري:

آرامي. د بابل زړه ژبه ده چې سرياني او كلداني يې څانگې دي عبراني چې تورات په دې ژبه دی او اسراييليانو آرامي او كلداني سره گډه كړه

عربي: په سامي ژبو كې خورا ښه او مشهوره ژبه ده چې عربي ملتونه يې وايي او د اسلام او قرآن مقدسه ژبه بلله كېږي، حبشي ژبه هم د عربي څانگه ده.

ب: نا اوستونكي (غير متصرفه) ژبې:

دا ژبې كلك او جامد اصول لري، چې په بنا كې يې كورت تفسير نه راځي او د ځينو ادواتو په نښلولو سره اشتقاق ځنې كېږي چې دغه ادوات ځانله معنا هم نه لري او اصول يې بې اوستلو پاتېږي، توراني ژبې چې يوه يې توركي او هم مغولي ژبې چې تنقاسي، او غزالي، اوزبكي يې څانگې دي ټولې نا اوستونكي ژبې گڼل كېږي.^(۱)

^(۱) الفلسفة اللغوية، ص ۹، ۱۵، زبدة الصحايف، ص ۹۸

هندو اروپایي ژبې یا آریایي ژبې

د ژبو د وېشنې یو لنډ ډول مو دمخه ولوست، پوهانو دا وېشنه په ډول ډول کړې ده، بې له هغې لورې وېشنې یوه بله داده: چې د پنځو لویو وچو ژبې جلا جلا وېشي^(۱). اما ښه او معتبر تقسیم دادی چې ژبې د ریښې او اصولو او قواعدو د شباهت له امله ووېشل شي: نو ځکه دلته ما دغه وېشنه غوره کړه.

تاسې ولوستل چې په لوړو او اوبتونکیو ژبو کې یوه مشهوره ډله هندو اروپایي یا آریایي ژبې دي چې د دنیا یو مشهور پښت یعنی آریایي اقوام یې وایي. دا ژبې په سموالي

او ارتوالي کې خورا ښې ژبې دي او د بشر مدني اقوام هم په دغو سره پېژنيږي؛ څنگه چې زموږ ژبه پښتو هم له دغو ژبو څخه شمېرل کېږي؛ نو لږ څه بهر د آریایي ژبو څېړنه دلته ښايي:

آریایي ژبې د پښتو او اصولو له مخې دوي ډلې دي چې هره ډله په خصوصیاتو او الفاظو او مخارجو او تلفظ او د کلمو په تغیر کې سره ورته ده او له یوې کورنۍ څخه گڼل کېږي. ددې توپیر لپاره د ژبو پوهانو ټولې آریایي ژبې دوي ډلې کړې دي چې لومړۍ ډله سیتم (Satme) بولي او دوهم ډله کینتوم (Centum) بولي.

د وېشنې لار:

وېشنه پر دغه علمي اساس بنا ده:

پوهانو فقط یوه کلمه (سل، صد ۱۰۰) معیار کړې ده او حروف یې د ژبو د وېشنې شاخصه گڼي، په لاتیني سل ته کینتوم (Centum) وايي او په سنسکریت کې یې (سیتم) بولي؛ نو ټولې هغه آریایي ژبې چې ددې کلمې په سر کې (س) یې (ن) وي، د (سیتم) ډله یې بولي او که لکه لاتیني د سل د کلمې په سر کې (ک)، یا (ه) وي او وروسته نون هم ولري، دغه ډله د کینتوم ډله بلل کېږي، غموماً آریایي غربي ژبې د کینتوم له ډلې او شرقي آریایي ژبې د سیتم له ډلې دي^{۱۱}، د مثال په ډول، په اوسا کې سل ته سیتم او په سنسکریت کې سل ته (شتم) وايي، په پارسو کې یې (صد = سد) بولي په روسي یې (ستو) بولي چې (ن) نه لري؛ نو ځکه دغه ژبې د

^{۱۱} د گوردن چاپلډ - آرینز او د دوکتور شفق - تاریخ ادبیات ایران، ص ۴

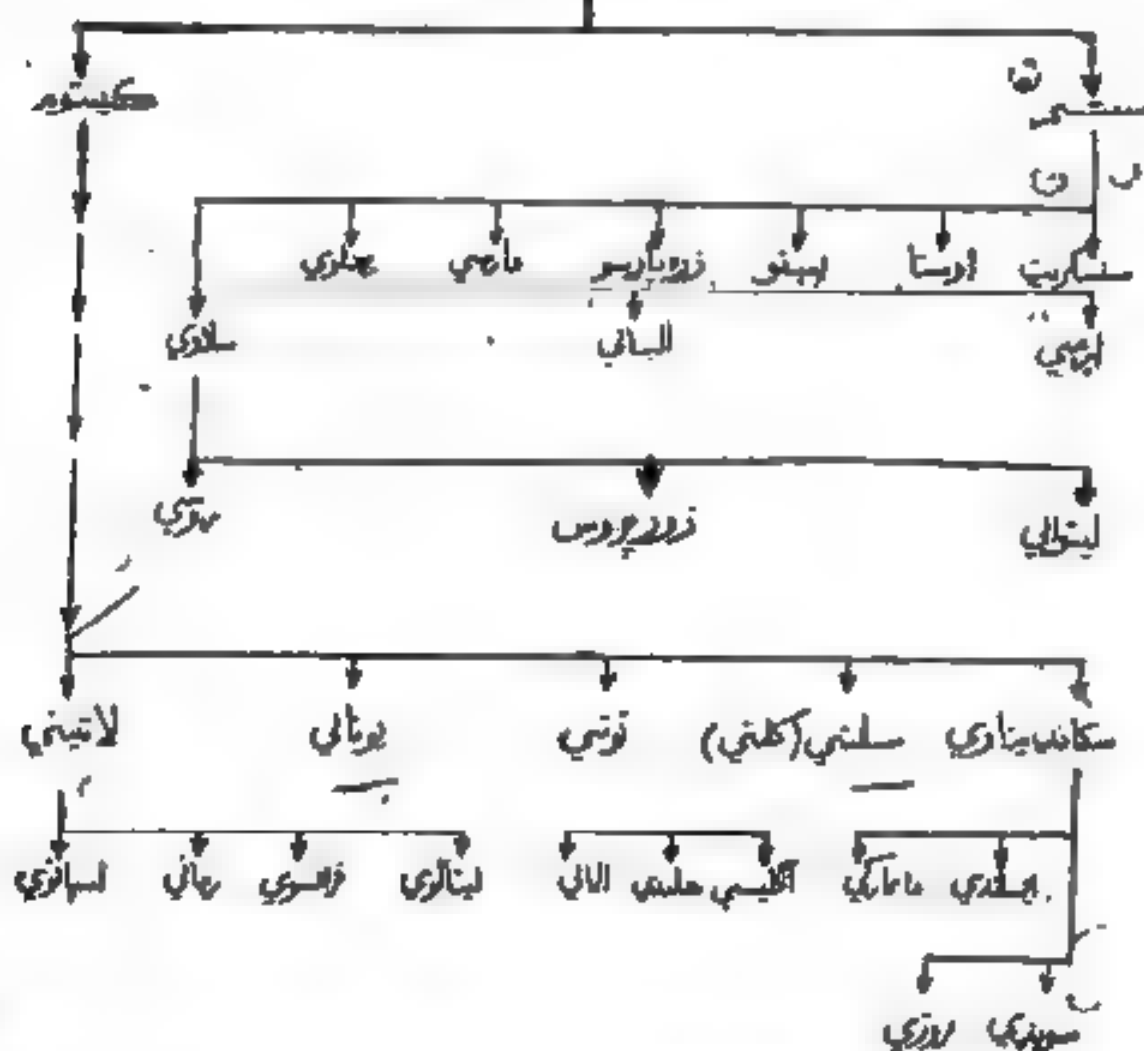
سېستم له ډلې څخه گڼو، بالعكس سل ته په لاتيني كينټوم وايي، په انگليسي او فرانسوي او ايټالوي كې هم (ن) لري؛ نو ځكه يې د كينټوم په ډله كې بولو

لاندې يې دغه مثالونه لږ څه واضح وگورئ

د سېستم ډله:	د كينټوم ډله:
سنسكريت = ستم	لاتيني = كينټوم
پارسو = سد (صد)	يوناني = هيكاتون
هندي = سو	انگليسي = هديرېد
روسي = ستو	الماني = هندريد
پښتو = سل	فرانسوي = سانت

د ستم او كينټوم پر علمي اساس ټولې آريايي يا هندو اروپايي ژبې د لاندېنۍ نقشي په ډول وېشل كېږي:

آريايي هندواروپايي ژبې

په دې انځور کې تاسې ته د نړۍ د مشهورو آريايي ژبو ویش ښکاره شو او وموليدل چې د سيستم له ځانگې څخه يوه ژبه هم پښتو ده او دا ژبه د سنسکريت او اوستا ((نند)) سره ډېره نژدې خپلوي لري او درې سره د يوې مور لوني دي

د آريايي ژبو يو له بله سره نژدېوالی:

د ژبو پوهان بل د وېنسي او ډلې ډلې کولو پر وخت د ټولو ژبو اساسونه گوري، د قواعدو مشابهت او د لغاتو د ريښو سره نژدېوالی يې په غور ويني، که په دغو اساسونو کې ژبې سره نژدې او سره ورته وي؛ نو دوی هغه ژبې په يوه ډله کې شمېري او وايي چې له يوې کورنۍ څخه دي وگورئ دغه ژبې چې موږ په د مخني انځور کې آريايي ژبې وگڼلې او دوی مو د هندو اروپايي ژبو په غټه کورنۍ کې داخلي کړې، ټولې په اساسو، قواعدو او لغاتو کې ډېرې سره نژدې دي، که دغه لاندې جدول په غور وگورئ دا به درته ښکاره شي، چې په رښتيا دا ژبې له يوې کورنۍ څخه دي

پښتو	پارسي	سنسکريت	اوستا	لاتيني	انگليسي	جرمني	فرانسوي
پلار	پدر	پاتري	پيتر	پتر	فادر	فاتر	پير
مور	مادر	ماتري	ماتر	ماتره را	مدر	موتِر	مير
خور	خواهر	سولچر (سوسر)	هوگهر	سوردر	سيمستر	شوستر	سور
ورور	برادر	بهراتر	براتر	براتر	برادر	برودر	فرير

آريايي اقوام

د دوی پښت او خپرېدنه:

دمخه مو وویل چې پښتو ژبه د هندو اروپايي یا آريايي ژبو څخه د سنسکريت او اوستا خور ده، اکثر غربي پوهان چې د پښتو پلټنه یې کړې ده، دا خبره مني، دوی وايي چې پښتو له سامي او نورو ژبو سره اړه نه لري، له هندو اروپايي ژبو څخه ده^(۱).

هندو اروپايي ژبې چې انډ، ژرمانیک یې هم بللې، د آریا پښت ژبې دي، آریایان د انسانانو یوه خورا مهمه ډله ده، چې له پېړیو پېړیو څخه دوی پر مخکې د لوړ مدنیت خاوندان دي او د شرق او غرب غټ غټ ملتونه له دې پښته څخه راوتلي او پیدا شوي دي.

آریایان تر خپرېدلو او ډېرېدلو دمخه په یوه ځای کې اوسېدل، چې دوی په خپله پخوانۍ ژبه (آریانا ویجو) Aryana- vaego باله، یعنې د آریا مخکې یا د اصیلانو او نجیبانو او پاکزادانو هېواد^(۲).

وايي چې د دوی د هېواد هوا خورا ښه وه، مخکې یې

^(۱) راورېي انګلیسي محقق د خپل پښتو ګرامر په دیباچه، ص ۲۸ کې د پروفیسور کلپورت Klaporth او پروفیسور ډورن Dorn او الفنسټون Elphinstone او نورو پوهانو افکار د پښتو په باب رانقل کړي دي، چې دوی ټول دغه خبره مني

^(۲) د ګیګر الماسي د خاورې ایرایانو تمدن، ج ۱

ډېرې ابادې وې، دوي مياشتې يې پسرلی و، نورې مياشتې به يځني وه. مورخين په دې خبره کې ډېر سره مختلف دي، چې آيا دغه (آريانا ويجه)، چېرې وو؟ ځينې وايي د بالتیک غارې او ځينې وايي چې د تورسين شمالي غارې دي، بله ډله هسې گني، چې د خزر د دند شرقي او شمالي غارې د آريايانو اصلي مرکز وې.

خو ځينې پوهان دې ته هم تللي دي، چې د آريايانو د توکم اصلي ځای د پامير لوړې مخکې او د آمو سرچينې دي. په هر ډول د آريايي توکم اصلي ځای هر چېرې چې و؛ خو پر دوي هغه ځای تنگ شو او لکه په اوستا کې چې راوړي، هغه مخکې يو په يوه سره شوه چې د خلکو د خوړو لپاره څه نه په کې موندل کېدل؛ نو ځکه آريايي توکم له هغې مخکې څخه لېږدنه (هجرت او کوچ) وکړ، ددغه لېږد زمانه څلور زره کاله (ق م) تخمين کېږي^(۱) دوکتور پي، گلز P. Giles د کېمبرج د پوهنتون د مقاييسوي فيلالوژۍ پروفيسور ددغو آريايي اقوامو په باب هسې معلومات راکوي:

((هندو آريايي نوم پر آريايي اقوامو او ژبو تر ټولو دمخه دوکتور تھوماس ینگ Dr. Thomas young ايښی دی^(۲) اما د هندو ژرمن Indo-Germanic اصطلاح تر ټولو دمخه په ۱۸۲۳ع کال يوه جرمني ژبپوهاند کليپروت KLAPROTH باب کړه دې علماوو د ژبو پښتو، قواعد، عمومي ريښې او سټې او ټول حصايع وليدل او يوه ډله ژبې يې په دغو نوموړه

(۱) ايران قديم، ص ۹؛ تمدن ايرانيان خاوري، ص ۶۴-۷۰.

(۲) ده لومړۍ پلا يو مضمون په دې خصوص کې په ۱۸۱۳ع کال په The

Quarterly Review کې وکښ.

یوې کورنۍ څخه وگټلې، اما تر ټولو دمخه سرولیم جونز W. Jones د هند د ایشیایي ټولنې مشر په ۱۷۸۶م دغه ژبې یوه کورنۍ گڼلې وې؛ خو دغه نومونه وروسته پر کېټسودل (شوه)

دا خلك چې هندو اروپایي ژبې یې ویلې؛ د انسانانو د سپین سوکم څخه وو، دوی ځینې حیوانات او بوټي پېژندل، بنایي چې ځینې لاسي صنایع یې هم درلودل، د دوی د اوسنیو ژبو سره ورته والی موږ ته دا رابښي، چې دغه خلك به یو وخت یو ځای سره اوسېدل؛ مگر چې د آمو غارو او باختر ته راوړسېدل خورا دمخه وخت یې (۲۵۰۰ ق م) تخمین کېږي، دې خلكو ځانونه آریڼ Aryan بلل^۱، له علمي پلټنو څخه دا خبره زیاده شوې ده چې دغو آریایي اقوامو تر خپرېدلو دمخه یوه ژبه او یو مذهب درلود، د آسیای صغیر په کوی بوغاز Boghaz-koi کې چې د پخوانو میتانو پایتخت (پ ت روم) هلته و، یو ډبرلیک (کتیبه) پیدا شوې ده، چې نېټه یې (۱۴۰۰ ق م) ده دلته یو آریایي قوم اوسېده، چې میټاني Mitani نومېدل او دغه زړه کتیبه هم په دوی کې Tel-el-amarana ته منسوبه ده، دغه زوړ لیک چې پوهانو وکوت، دا یې ومنله چې په شمالي غربي بین النهرین یا آسیای صغیر کې هم د (۱۴۰۰ ق م) په شاوخوا کې آریایي اقوام اوسېدل، په دې کتیبه کې د دوی د شهزادگانو نومونه راغلي دي، چې سوچه آریایي نومونه دي، لکه آرتیتما Artatama، تسرتا Tusratta؛ سترنا Suttarna دغسې هم په دغه کتیبه کې د هغو ارباب انواعو نومونه اخیسته شوي دي، چې د هند د

^۱ کېمبرج هیستري آف انډیا، ج ۱، ص ۷۳

آريايانو په كتابو كې هم شته، كله. ايندريه Indra؛ واونيا
 varuna يا دوه هسك غبرگولي ورونه ناساتي Nasatysa^(۱)
 علاوه پر دغه زاړه ليك چې د آريايي اقوامو د ژبې او مذهب
 يو والى (۱۴۰۰ ق م) ښكاره كوي، يو بل دليل هم پر دغې
 تاريخي خبرې باندې شته، له (۱۷۴۶) تر (۱۱۸۰ ق م) پورې
 يوه قوم چې كاسي Kassites نومېده او د زاگرس په غرو كې
 اوسېدل، پر بابل او عيلام سلطنت وكړ، ددغو كاسيانو په ژبه
 كې هم دغسې كلمات راغلي دي، چې سوچه آريايي دي،
 مثلاً شورياس Shurias او مريetas Marytas چې د
 سنسكريت سوريا Surya (لمر) او مروتاس Marutas (د باد
 رب النوع) سره پوره ورته دي، دغسې هم سماليا Simalia (د
 واورينو غرو ملكه) كټ مټ په هماليا او زيمما Zima (واوره)
 پخوانيو آريايي كلمياتو پورې نښلي، دغسې هم وروسته په
 (۷۰۰ ق م) موږ د اسور بانيپال Assur banipal اسوري لوى
 پاچا په كتابخانه كې د (اسرا ميزاس) Assara - mazas نوم
 وينو، چې كټ مټ دغه د اوستا اهورا مزدا Ahura- mazda
 (د لوى خداى نوم) دى او دا نوم په سنسكريت كې اسورا
 Asura او په ستا كې اهورا Ahura و، په دې ډول موږ له
 دغو دلايلو څخه دا علمي نتيجه اخلو، چې د (۱۵۰۰ ق م) په
 حدودو كې لا آريايي اقوام په ژبه او مدنيت او ديانته كې سره
 يو وو او تر دغه وروسته دوى ښايي چې سره بېل شوي وي^(۲)

^(۱) كمبرج هيسټري آف انډيا، ج ۱، ص ۷۲-۷۶

^(۲) كمبرج هيسټري آف انډيا، ج ۱، ص ۱۶، ويدك انډيا، ص ۲۶

باختري آرين

هندي او ايراني ټانگې

دمخه مو وويل، چې آرين اقوام له (آريانا ويجه) څخه خپاره شول او زموږ وطن ته له شمالي خوا راغله، تر آمو راواوښتل او په باختر کې يې يو ښکلی مدنيت جوړ کړ او دا مرکزي - آريايان پر درې برخو باندې وېشلای شو:

(۱) مرکزي او باخترې چې دوی د هندوکش په شمالي او جنوبي لمنو کې هستوگنه درلوده او زموږ د وطن په غرو او دښتو او درو کې سره خپاره شول. د آبا سين له څنډو د آمو او د خراسان تر دښتو پورې د دوی اصلي مرکزي هېوادو، بلخ، تخارستان، هرات، اراکوسيا، کابل، گندهارا، سگستان، خراسان د دوی د مرکزي هېواد مشهورې برخې دي او جنوباً په بحيره عرب پورې د دوی د هېواد څنډې نښتې وې.

(۲) يوه له آريايي اقوام له بلخه د جنوبي غربي خوا ته د هريوا (هرات) پر خوا له خراسانه تېر شول، د پارس خاورې يې ونيولې او اوسنی ايران يې تشکيل کړ. د دوی دغه هجرت موږ ځينو هسې تعيين کړی دی، چې (۱۴) قرن (ق م) څخه شروع شوی و. تر اتمې قبل الميلاډي پېړۍ پورې جاري و او لومړی دولت دغو آريايي اقوامو په ايران کې د ماد Medie په نامه د اوومې قبل الميلاډي پېړۍ په ابتداء کې تشکيل کړی و.^(۱)

^(۱) تاريخ هيرودوت، ص ۲۱

(۳) يوه دسته آريايي اقوام د باخترا او هندوكش له شاوخوا خټه د كابل او خيبر او نورو لارو خټه ولاړل په سپتاسمندو (يعنې د اوو دريابو په مخكه) كې سره خپاره شول، دوى تر آباسين تېر شول، د اباسين او گنگا په منځ كې يې يو ځلان مدنيت جوړ كړ او د هند په ځنگلو او بڼو كې ودان شول؛ ددغو هندي آريايانو لېږدېدنه هم له څوارلسمې قبل المصلا دي پېړۍ خټه شروع كېږي^(۱) د آريايي اقوامو دغه درې ډلې (باختري - ايراني - هندي) زموږ له دې كتابه سره اړه لري، د دوى په ژبو كې پلټنه كوو او د پښتو ژبې ادبي تاريخ څنې راباسو د دوى د مدنيت، اجتماعي احوال او روحي اوضاعو په كتنه كې څه ناڅه د پښتو تاريخ څرگندوو. مركزي آرين چې د بخدي يا باخترا (بلخ) په شاوخوا كې اوسېدل، بڼه او غوره مدنيت يې درلود. دوى خپل هېواد (آريا ورته - يا - آرياورشه) يانې، لومړۍ پلا د ا نوم د مټسمهيتا Manu-samhita په كتاب (۲۲ شعر ۲ فصل) كې راغلى دى، مانويامنو د آريا پلار گڼل كېږي او آريايان (منوزي) هم بلل كېږي، دا پلار په دوى كې ډېر شهرت لري او دده په نامه ځينې قوانين هم شته، چې (د منوليان) يې بولي. آرياورته هم مانويكه په خپل كتاب ذكر كوي او مورخين وايي چې په دې هېواد كې آريايان پښت تر پښته پيدا شوي دي^(۲). ددې نامه معنى داسې ده: د اصيلو او بڼاغلو هېواد^(۳) د دوى مركز بالهيك - بخدي - بلخ و، چې د لوړو بيرغو بڼار بلل كېده او

^(۱) ريگويدي هند، ص ۵۸، د هاس ليكنه^(۲) د آريا زاره آثار، ص ۱۲۱^(۳) تمدن هند، ص ۱۸۴، هند قديم، ص ۴؛ د هنديانو تاريخ د هنر ليك

تل به دا لوی د مدنیت مرکز د (رنه - روښان - ښکلي) په صفتو ستایل کېده، مثلاً بلخ بامي - بلخ گزین (د منو او بامي کلماتو شرح وروسته په دې کتاب کې راځي).

آریایي ژبه او پښتو

دمخه مو د آریایي ژبو وېشنه ولوسته او تاسې ته څرگنده شوه چې کومې کومې ژبې د آریا له کورنۍ څخه دي، دا طبیعي او منلې خبره ده، چې آریایي اقوامو په خپل لومړني تپتوبي (آریانا وېجه) کې ځانله یوه ژبه درلوده، چې له هغې ژبې څخه وروسته هندي، ایراني او بخدي ژبې راوتلې دي، په دې لومړنۍ آریایي ژبې کې تر اوسه څه معلومات د پوهانو لاس ته نه دي راغلي او نه چا څه پکې ویلي دي، بش دونې ویل کېږي؛ لکه دوی چې مذهب، رسوم، ملي دودونه درلودل؛ نو ښایي چې بېله ژبه به یې هم درلوده؛ خو دا نه معلومېږي، چې اصلي آریایي ژبه کومه، څنګه او څه راز ژبه وه، څومره عمر ژوندۍ وه؟

دوکتور گوستاولویون وايي: تر خپرېدلو او هجرت دمخه آریایي اقوامو یوه مخصوصه ژبه ویله، چې نوم یې (آریک) و، دا ژبه اوس ورکه ده؛ خو سنسکريت ژبه له هغې ژبې څخه راوتلې ده^۱ دا اصلي آریایي ژبه چې د ټولو آریایي ژبو مور یا انا بلل کېږي، لا اقل تر میلاد (۳۰۰۰) کاله دمخه ویل کېده او د دوی مشترکه ژبه وه.

خو اوس یې هېڅ نښه او بولګه نه ده پاتې، له دې جهت

^۱ تمدن هند، ص ۱۸۴

چې د آریایانو تاریخ او لیکنې د قبل المیلاد تر (۱۴۰۰) کاله دمخه په رسپېري؛ نو دوی ویلای شو چې سنسکریت، اوستا او زړه پارسو درې سره له دغې اصلي آریایي ژبې څخه زېږېدلې دي.^{۱۱}

میدیم راگوزن Ragozin لیکي تقریباً سل کاله دمخه په اروپا کې د هند د علومو پلټنه او زده کول شروع شول، هغه وخت چې چارلس ولکنس Wilknis مهابهارت ترجمه کړ او د سنسکریت گرامر یې وکېښ، نو سر ولیم جونز د منو دهرم مذهبي شاستر کتاب ترجمه کړ او کولبروک Colbrovk د هند پر فلسفه، قوانینو او ادب باندې کتابونه ولیکل؛ نو د اروپا او هند د ژبو پرتله او مقایسه شروع شوه او دا فکر خلکو ومانه چې سنسکریت د ټولو ژبو مور ده؛ مگر وروسته چې پلټنې او د پوهانو کتنې ډېرې شوې؛ نو دا ښکاره شوه چې تر سنسکریت لدمخه یوه بله ژبه هم آریایي خلکو درلوده، چې په اصل کې هغه ژبه د نورو ژبو مور ده، یوه بل عالم جېکب گرم په آریایي ژبو کې د صحیحو حرفو د تبدیل اصول وښودل او دا ثابته شوه چې د آریایي اقوامو لومړنۍ او اصلي ژبه لا بله وه، چې د هغې ژبې الفاظ او کلمات په ټولو آریایي ژبو کې مشترک دي.^{۱۲}

د اصلي آریایي ژبې عمر د ژبو پوهان (۲۵۰۰ تر ۳۰۰۰ قبل المیلاد) پورې تخمین کوي، دوی وایي، چې آریایي اقوام تر اباسین (اندوس) پورې وتل خپل مشهور دیني کتاب ویدا Veda یې په خپله ژبه انشاء کړ، ددې کتاب د لیکنې

^{۱۱} ایران قدیم، ص ۱۰۸

^{۱۲} ویدک انډیا، ص ۳۳

تاریخ تر ۱۴۰۰ قبل المیلاد دمخه ځي؛ لکه دمخه چې مو وویل د ایشیای کوچک د آریایي اقوامو زاره لیکونه هم د (۱۴۰۰ ق، م) په شاوخوا کې کښل شوي دي، که د هندي آریایانو کتابو ویدا له هغه لیکنو سره پرتله شي، ژبې یې سره مخالفې دي؛ خو د نومو اشتراك یې څرگندېږي

په دې دلیل نو ویلای شو د (۱۴۰۰ ق، م) په شاوخوا کې د آریایي اقوامو ژبې سره بېلې شوې وې او اصلي آریایي ژبه په دغه وخت کې نه وه ژوندۍ، دا خبره هم د ژبو پوهان مني، خو یوه ژبه په نورو فرعي ژبو اوږي، یعنې ځانله بېلې بېلې ځانگې مومي، لږ تر لږه یو زر کاله غواړي^(۱).

نو په دې حساب چې موږ د ویدا او د کوی بوغاز د زاره لیک له عصره یعنې د (۱۴۰۰ ق، م) څخه زر کاله پخوا ولاړ شو؛ نو به دا ووايو چې د (۲۴۰۰ ق، م) په شاوخوا کې د آریایي اقوامو ژبه لایوه وه او لکه څینې موږ ځین چې وایي، دا ژبه له پارس او میدیا څخه تر پنجابه ویله کېده او د آمو شمالي خواوې سفدیانه هم پکې شاملې وې^(۲).

نو ددې اصلي آریایي ژبې عصر له (۲۴۰۰ ق، م) څخه تر څلور زره قبل المیلاده پورې تخمین کېږي، یعنې له هغه وخته چې آریایي اقوامو لومړۍ پلار له (آریانا ویجه) څخه هجرت کاوه

ددې اصلي آریایي ژبې کوم اثر او نڅېه؛ لکه دمخه چې مو هم وویل اوس نه ده پاتې؛ خو زه به په راتلونکو لیکنو کې د پښتو نژدې والی له دغې ژبې سره په ځینو علمي دلایلو

^(۱) تاریخ ادبیات ایران، د جلال همایی

^(۲) د «لوی دولاو له دوپه سن» کتاب هندو اروپایي، ص ۵۷، ج ۲

ثابت کړم او دا خبره به زیاته کړم، چې پښتو هغې اصلي ژبې ته خورا نژدې ده او لکه سنسکريت او اوستا چې ځنې زېږېدلې دي، پښتو هم د هغې ژبې لور ده.

دمخه مو وویل چې آریایي اقوام له بخدي یا باختري څخه مشرق او غرب ته سره خپاره شول، په هند او ایران کې یې مدنیتونه جوړ کړل او ځینې له دوی څخه په بخدي او د هندوکش په شمال او جنوبي لمنو کې پاتې شول او وروسته په ټول هېواد کې سره خپاره شول. دا آریایان چې د مرکزي او باختري ډلې څخه دي، ډېر قبایل او ډلې لري، چې یوه مهمه ډله یې د (بخت = پکھت = پښتون) په نامه یادېږي او پښتو ژبه هم دوی تر اوسه وايي؛ دا ژبه له قدیمه دوی ته پاتې ده او مرکزي آریایي ژبه چې له اصلي ژبې څخه ډلې د آریایانو په خپل مرکز او کور کې زېږېدلې ده، همدغه پښتو ده. وروسته چې تاسې د پښتو او پښتون د نومو په خصوص کې تاریخي څېړنې وگورئ دا خبره به ښه درته لوڅه شي، اوس دلته هم د پښتو د ربط دلائل له اصلي آریایي ژبې سره لاندې راوړم.

پښتو او اصلي آریایي ژبه (آریک):

د تاریخ او علمي څېړنو په استناد مو دمخه دا وویل، چې: پېسو د آریک ژبې لور ده، ددې خبرې د پلټنې او منلو لپاره باید موږ د آریایي توکم پخوانو کلماتو ته وگورو، چې له دوی څخه څه پاتې دي او هغه کلمې بیا په پېسو په کې وگورو چې تر اوسه ژوندۍ دي.

بله دا خبره هم باید دلته وشي چې آریس توکم له بخدي څخه یا د هند خوا ته ولاړل، چې ژبه یې سنسکريت شوه او د

ویدا کتاب په دغه ژبه دی، یا هغه قبایل دي چې ایران ته ولاړل؛ ژبه یې فرس قدیم بیا پهلوي، بیا اوسنۍ پارسی شوه؛ اما هغه قبایل چې په خپله په بخدي کې پاتې شول کومه ژبه یې ویله؟

زما دا عقیده ده چې دوی پښتو ویله؛ ځکه چې وروسته دغه قبایل تر هندوکش راتېر شول؛ دوی د بخدي په نامه (بخت = پکھت = پښتون) بلل کېدل او هغه تاریخي نوم دوی تر اوسه ساتلی دی او هغه پخوانۍ ژبه هم دوی تر اوسه خوندي کړې ده.

دا مطلب به وروسته زه ښه څرگنده کړم چې پښتانه یعنې د پښتو ژبې ویونکي هغه پخواني بخدي یا باختري آریایان دي چې نورو ورونو یې د ایراني یا توراني یا مغولي یا هندي اقوامو په تماس خپله اصلي ژبه هېره کړه؛ مګر فقط ښاغلو پښتنو تر اوسه ساتلي ده.

په دې کې هېڅ شک نشته چې بخدي آریایان (۱۴۰۰ ق، م) یعنې هغه وخت چې د هندي آریایانو دیني کتاب ویدا لیکل کېده، د پکھت به نامه مشهور و. په خپله په ریګویدا Rig-veda کې هم د دوی نوم ذکر کېږي؛ نو چې دغه ملت په دغه نامه موجود وي، د دوی ژبه هم باید موجوده وي.

له تاریخي اسنادو څخه ښکاره کېږي، چې آریایي بخدي یا د پکھت اقوام پس له (۱۴۰۰ ق، م) د هېواد شرقي غرو او د اباسین غاړو ته تللي او دلې مېشته وو؛ ځکه چې ریګویدا د دوی نوم د هند په یوه مشهور جنگ کې ذکر کوي او هم وروسته (۱۰۰۰ ق، م) په بخدي یا باختري کې یوه بله ژبه پیدا کېږي چې زند یې نوم دی او د اوستا مشهور دیني کتاب په

دغه ژبه دی او بیا هغه وخت چې هیروډوټ Herodote یوناني مورخ د پکېت او پاکتویس ذکر کوي؛ نو د (۵۲۰ ق، م) په حدودو کې هم دوی د اندوس (اباسین) پر غارو ښیي له دغو تاریخي ملاحظاتو څخه موږ دې نتیجې ته رارسېږو، چې پښتانه آریایان لومړی په بخدي کې اوسېدل، له هغه لومړني ټاټوبي څخه دوی د هغه ځای په نامه (پخت - پکېت) د خپلې زړې ژبې سره د (۱۴۰۰ تر ۱۰۰۰ ق، م) پورې د اباسین غارو او د هېواد شرقي غرو ته لاړل، دوی خپل د بخدي - پکېت نوم سره له خپلې ژبې وساته او تر اوسه هم په دغه نامه او دغه ژبه مشهور دي^(۱).

ددې تاریخي پلټنې په رڼا کې نو اوس تاسې ځنې لغوي دلایل هم واورئ:

د آریا کلمه:

لومړۍ کلمه، چې موږ یې د پښتو ژبې د اصالت لپاره د لغوي دلیل په څېر پلټنه او څېړنه کوو، په خپله د (آریا - آرین) کلمې دي

تاسې دمخه هم ولوستل چې دا نوم ډېر قدیم دی، مورخین وايي هغه اقوام چې د آمو له غارو څخه په باخترا، هند او ایران کې خپاره شول، دوی ځانونه آرین Aryan یعنې اصیل، نجیب او شریف گڼل او چې په هند کې خپاره شول، هلته د تور توکم انسانان دمخه اوسېدل، له هغو سره آریایانو جگړې وکړې او شاته یې وشړل؛ لکه دوی چې ځان ته (آرین)

^(۱) د پښتو او پښتنو تاریخي څېړنې به وروسته مفصلې راشي، دلته ضرورتاً لنډ لنډ ذکر وشو

یعنې شریف او نجیب وایه، هغو قبیلو ته یې د اسو یا دېسو Dasyu ویل، دا دواړه کلمې په ریښه کې ذکر شوي دي^(۱) د آرین د کلمې څانګې په سنسکريت کې آریا یا اریا Arya او په زند کې ایریا Airya دي، چې هغه د شریف او نجیب معنا لري او دوی له خپلو دښمنانو څخه ځانو ته په دغه نامه امتیاز ورکاوه، چې د دوی له پښته نه وو او اصیل نه گڼل کېدل^(۲).

علاوه پر ریښه کېدا په اوستا کې هم دا نوم راځي او هسې وایي «خدای تعالی د آرین مخکې او د آرین توکم او پښت پیدا کړ»^(۳)

تر دغو دوو پخوانو کتابو وروسته بیا وینو، چې هیروډوټ (۴۸۴ - ۴۲۵ ق، م) د آرین ذکر څو ځایه کوي، دی وایي چې میدی Medes اقوام په پخوانیو زمانو کې آرین Arian بلل کېدل^(۴)؛ ځکه چې میدی اقوامود (۶۵۵ ق، م) په حدودو کې د ایران په پای کې یو لوی سلطنت جوړ کړی دی؛ نو دا ویلای شو چې د (آرین) اصطلاح تر دغو وختو پورې هم په یولو آریایي اقوامو کې ژوندۍ وه او هخامنشي دارویش (۴۸۶ - ۵۲۱ ق، م) هم په خپل ډبرلیک کې ځان افخارا آریایي او د آریا له پښته بللی دی^(۵).

د اروپا اوسنیو پوهانو ددې کلمې په شاوخوا کې ښې ښې

^(۱) د پانیکار هند قدیم، ج ۱، ص ۴؛ په خپله په ریښه کې هم د آرین ذکر راغلی دی، ج ۳، ص ۲۰۷

^(۲) کېمبرج هیستري آف انډیا ج ۱، ص ۷۳؛ د پخوانیو سرو تاریخ

^(۳) یشت، فصل ۹، فقره ۹، فصل ۱۰، فقره ۲۵، فصل ۱۳، فقره ۸

^(۴) هیروډوټ، ج ۷، ص ۶۲، ډویلر هیروډوټ، ص ۲۸۹

^(۵) دویسباخ مېخي خطوط

پلټنې كړې دي؛ ځكه چې دا نوم آريايانو خپلې پخوانۍ او اصلي ژبې څخه ورسره راوړې و؛ نو كه په نورو ژبو كې ددغه نامه ريښې پيدا شي، هغه ژبې د آرين اصلي ژبې ته نژدې بلل كېږي.

دوكټور جېگر Geiger الماني محقق وايي، چې آرين له (آر) مشتق دي چې په سنسكريت كې د اصل او بنياد په معنا دي او آريا وايي نجيب او شريف او پارسا ته^(۱).

علاوه پر دغو اقوالو چې (آر) د اصلي په معنا بولي، ځينې محققين دي ته هم تللي دي، چې آريا له (آر) مشتق دي، چې په پخوانۍ سنسكريت كې يې د كرنې يعنې كشاورزي او زراعت مفهوم درلود؛ نو له دې جهته آريا كرونكي او زراع ته ويل كېده، دا قول د مشهور سنسكريت پوهاند ميكس مولر Mexmuller دي چې دوكټور هنټري يې هم د هند د خلكو په تاريخ كې مني او آرين د كرونكي په معني اخلي^(۲).

مېلېم راگوزن ليكي چې (آر) د يوې په معني و، له لاتيني او ايتالوي (اران) د سلاوي (اراتسي) د يوناني (اروت روت) انگرېزي ايريسل (د يوې ور) دغسې د يوناني (ارودا) او د لاتيني آرور (يوې سوي كښت) ټول له دغې مادې څخه دي، آريايي اقوامو ځان له دې جهته كښتكار او زارع باله، چې له وحشي تورانيو پوونده وو څخه د دوي توپير وشي او هر وخت يې په دغه نامه فخر هم كاوه^(۳).

ددې آريايي نامه اثر پر نورو اقوامو هم شوی دی د بابل

^(۱) تمدن ايرانيان حوري، ج ۱، ص ۶۵-۶۶

^(۲) مقدمه تاريخ هند قديم، ص ۹۲

^(۳) ويدك انديا، ص ۳۵

اونینوا په اسوري ژبه یې هم (آري) هغې مخکې ته ویل، چې یوې او کرل شوې وې. (ارارا) ددغه هېواد په کوشي ژبه د فصل رېل وو^(۱).

په دې ډول د آریا د کلمې په خصوص کې دوی نظریې د پوهانو تر منځ شته یوه دا وه، چې آریا اصل او شریف دی، دوهمه داده چې کروونکي او بزگر دی.

زما په عقیده د پوهانو دا دوی نظریې په تاریخي دلایلو سره نژدې او یو ځای کېږي، تاسې به وایئ څنگه؟ په دې ډول

د کرهڼې اهمیت په آریایانو کې:

په آریایي قومو کې کرهڼې ته په خورا درنه سترګه کتل کېدل، دوی په خپل دین کې مکلف وو، چې زراعت ته توجه وکړي، په ریګویدا او اوستا کې د کرهڼې او زراعت کارونه د شرافت په سترګه کتل شوي دي او کرهڼه یې د شریفو او اصیلو او پوهو خلکو کار بللی دی، په ویدا کې راغلي دي. "پوه او دانشمند انسان تل په کرهڼه او جوغ بوخت وي"^(۲).

بل ځای وایي:

"ای انسانانو! د غنمو او نورو شیانو د کرهڼې لپاره په سپاره، مخکې سره څیرې کړئ، ښکلې اربې وچلوئ او ځانونه پرې وساتئ".

"ای انسانانو! یوې وټې مخکې د کرلو لپاره ښې یوې کړئ او پستې یې کړئ اوربشې او غنم په کې وکړئ، زیارکښ کروونکي ته بویه چې تل دغو یو جوغ ته سپاره ورواچوي او

^(۱) مقدمه تاریخ هند، ص ۹۲

^(۲) یجرویدا، فصل ۱۲، فقره ۶۷، ۶۹، ۷۰

مخکه بڼه پرې یوې کړي^{۱۱}

په اوستا کې هم تل کروونکي شریف ګاڼه شي او زردشت خلکو ته د کرهڼې اوڅاروو د پالنې شوق کوي، رارع به په درنه سترګه ګوري او د ګاڼها په یوه سندره کې بزګران او کروونکي د انسانانو په خورا لوړه او شریفه ډله کې یادېږي^{۱۲}

په دې ډول د کروونکي او بزګر مقام په آریایانو کې ډېر لوړ و او د دوی د دیني کتابو په لارښوونه هر بزګر شریف او محترم ګڼل کېده او په دوی کې خورا لوړه او خورا شریفه اجتماعي دنده دغه زراعت او بزګري وه؛ نو ځکه هر زارع او بزګر نجیب او شریف و او هر شریف سړی به هم کروونکی او بزګر و، اصیلتوب او نجابت د زراعت سره لازم و او هر چا چې به دغه اجتماعي وظیفه ادا کوله، هغه سړی به هم شریف او هم حسب ګڼل کېده

د شریف او زارع تطبیق:

دمخه مو ولوستل، چې پوهان د (آریا) کلمه یا د اصیل او شریف په معنی اخلي، یا د زارع او کروونکي په مفهوم^{۱۳} د دواړه مفهومه؛ لکه تاسې چې ولوستل سره یو شی دي؛ ځکه چې په پخوانو آریایي اقوامو کې د دیني کتابو په لارښوونه هر زارع نجیب او شریف و او هر شریف هم زارع و؛ نو بنایي چې په آریایي ژبه کې دې (آر) د اصل په معنا و، وروسته ځکه چې هر کروونکی سړی شریف ګڼل کېده؛ نو هر کروونکی او زارع ته دې (آرین) یعنې اصیل ویلی شوی وي او یا دا چې (آر) اصلاً د

^{۱۱} یجر ویدا، فصل ۱۲، فقره ۷۱

^{۱۲} ګاڼها، ص ۹۸؛ یسنا ۲۳ فقره

زراعت او کرهڼې مفهوم درلود، ځکه چې هر کروونکی او زارع شریف او اصیل بلل کېده؛ نو به طبعاً د اصالت او نجابت معاني د آرين په کلمه کې مجازاً گډې شوې وي.

داسې لغوي تحولات او معنوي اوښتنې د مجاز او حقيقت تر منځ په ژبو کې ډېرې دي، نو که د (آر) د کلمې حقيقي معنا اصل او نجابت وگڼو، زراعت به يې مجاز وي او که زراعت حقيقت وگڼو، اصالت او شرافت به يې د مجاز په ډول وروستنی لغوي تحول وي، په دې ډول د پوهانو دواړه نظريې سمې او پر ځای دي او د آرين کلمه په دوو معناوو بولو، شریف او زارع، يا زارع او شریف.

په پښتو کې د آرين ريښه:

اوس به نو راشو پښتو ته چې په دې ژبه کې د آرين او (آر) د پخوانو کلماتو لپاره څه لرو او اوس کوم مستقل الفاظ شته چې دغه مفاهيم ولري.

هوا په پښتو کې ددغو دواړو معناوو لپاره چې پوهانو د (آر) په خصوص کې ښوولي دي، ريښې او مستعملي ژوندۍ کلمې شته په دې راز:

۱- تر اوس هم (آره) د اصل او بنياد په معنا موجوده او مستعمله کلمه ده، چې اکثر قبایل يې وايي^(۱) دا کلمه له پخوا څخه په پښتو ادب کې هم ځای لري او پښتنو ادیبانو په خپلو اشعارو کې د يوې مستعملي او ژوندۍ کلمې په ډول راوړې ده، زمينسداوړي اکبر چې د گود تيمور معاصر دی (د ۸۰۰ هـ حدود) هسې وايي:

^(۱) د پښتو مرکې لوی قاموس (قلمي) او راوړتي پښتو لغت

د غم آره یې شوه ټینگه زما په زړه کې
 د رقیب سره خندا کړې هوسپړې
 وروسته یو بل ادیب ملا الف هوتک چې بحرالایمان یې په
 (۱۹۰۱ هـ) نظم کړی دی وایي:

دی له آره و ښاغلی
 څه که شو په ویر تلی
 پیر محمد میا جی د (۱۱۳۵ هـ) په حدودو کې وایي
 شېخ متي چې خلیلي و
 دی له آره لوی ولي و

نو آره د اصل او بنیاد په معنی د پښتو پخوانۍ کلمه ده،
 چې تر اوسه هم ژوندۍ ده او په دې معنا د دوکتور گیگر
 الماني له قوله سره مطابقت لري، چې دی هم آره اصل او آرین
 اصیل گڼي.

۲- که د (آر) دوهمه معنا یعنې کښت او کرهڼه د میکس
 مولر په قول واخلو، دا هم کت مت په پښتو کې تر اوسه شته،
 په قندهار کې بزگران او کښتگران د لو پر وخت هسې وایي
 (آره آره لور پر غاړه) په دې جملې سره د بزگرانو او زارغینو
 حال بیانېږي چې دوی لومړی کښت کوي او بیا یې رېښي؛ نو
 آره په دې محاوره کې خاص د کښت او کرهڼې مفهوم لري،
 چې د هنتر او میکس مولر له قوله سره سم دی

نو که آرین په لومړۍ معنا اصیل وي، هم په پښتو کې شته
 او که په دومه معنا کښتگر او زارع وي، هم په پښتو کې تر
 اوسه مستعمل دی.

عین د آرین کلمه د پښتو له گرامر سره هم مطابقت لري
 "ین" په پښتو کې خورا ډېر د نسبت د ادات په ډول راځي او د

کلماتو په پای پورې نښلي، مثلاً ژر «برنج» ژرین «برنجی» که د کلمې په پای کې (ه) وي غورځي؛ لکه خاوره (خاک) چې خاورین (خاکي) د (ه) په حذف ځنې جوړ شوی دی؛ نو که (آره) واخلو او د پښتو له دغو اصولو سره سم د نسبت (ین) پورې ونښلوو (ه) غورځي او آرین ځنې جوړېږي او ښایي چې وروسته ما قبل آخر زور په الف تبدیل شوی او اړین هم ځنې جوړ شوی وی.

په دې ډول آرین منسوب دی د (آره) کلمې ته، چې په پښتو کې د اصل یا کرهڼې په معنی تر اوسه شته او پخوانو آریایانو کې هم په دغو دوو معناوو مستعمله وه او معنا یې هم په آریایي پخوانۍ ژبه، هم په پښتو (اصل او شریف او کروڼکی) ده؛ نو چې د (آریا - آرین) د کلماتو ریښې تر اوسه په پښتو کې شته او هم پخوا په دغه ژبه کې استعمالېدلی او دا کلمې هم له اصلي آریایي ژبې څخه دي؛ نو دا ویلای شو چې پښتو د اصالت او قدامت له پلوه هغې زړې ژبې ته ډېره نژدې ده.

د آریا کلمه په پښتو کې کټ مټ هم مستعمله وه، په پښتو کې دا نوم د علم په ډول د سرو لپاره استعمالېده. د پښتنو په قبایلو کې د یوسف نومي یو زوی (آریا) نومېده، چې دده اولاده بادي خېل بولي، افضل خان خټک په تاریخ مرصع کې لیکي

((د یوسف پنځه زوی و، یو پکې آریا نومېده، از بس چې ډېر مکبر او مغرور و، بادي یې باله، اوس یې هم اولاد ته بادي خېل وايي))^(۱) یوسفزي د پښتنو مشهوره قبيله ده، چې تر اوسه هم په دوی کې د آریا اولاد بادي خېل شته او دا ځنې

^(۱) تاریخ مرصع، ص ۴، د داورتي طبع

ښکاري، چې د (آریا) نوم په پښتو کې تر ډېره وخته معمول و

آریانا ویجه:

دمخه مو ولوستل، چې آریایانو تر هجرت او خپرېدلو پخوا په یوه مخکې ژوندون کاوه، چې پوهان یې په تعین کې سره مختلف دي؛ مگر په دې اواخرو کې ډېرو پوهانو دا خبره منلې ده، چې د آریایانو اصلي ټاټوبی د ایشیا په منځ کې د پامیر لوړې ته نژدې و، چې د مختلفو اقوامو روایات او د آریایانو د هجرت له لارو څخه همدغه ځای زبادېږي^(۱). پرسي سایکس لیکي چې دا ځای د آمو او ایگزارت په منځ کې پروت و، چې دغه پامیر او بدخشان ته نژدې دی^(۲). ځینې پوهان دغه مخکې خوارزم گڼي

دې قدیم وطن او ټاټوبي ته دوی په خپله قدیمه ژبه (آرینه ویجه یا ویجی) (واج) ویله. په اوستا کې چې شپاړس آریایي هېوادونه ښیي، (آرینه ویجه) هم یادوي چې دوانگوهي دیتیا Vanguhi- Daitya برکتمن روده سره واقع وه^(۳) گيگر الماني او ځینې نور غربي پوهان وايي چې دا (آرینه ویجه) په غرنیو مخکو کې وه چې په سیر دریا او زر افشان او آمو اوېښه او آریایانو په دغو غرو کې خانونه د تاتارو او نورو له حملو څخه خوندي کړي وو او د (آرینه ویجه) د کلماتو معنا داسې ده د شریفانو او اصیلانو مخکې یا د پکزانو

^(۱) ویدک انډیا، ص ۳۳

^(۲) تاریخ افغانستان، ج ۱، ص ۳۶

^(۳) ویندېداد - فرگرد، ۱

ټاټوبي^(۱)، د آریا د کلمې په خصوص کې مو دمخه تشریحات او تاریخي او لسانی پلټنې ولوستې، اوس به راشو او د ویجه (واج) کلمه به هم په پښتو کې وگورو، چې شته که یه؟ دا تاریخي کلمه سر اوسه هم په پښتو ژبه کې مستعمله ده، د قندهار خلک یې (اویجه) د الف په زور او مجهوله یا او د جیم په زور کې وايي: لکه احمد محمود د خدای پر اویجه به پرېږدي، چې په دې جمله کې اویجه هم د مخکې او سرزمین معنا لري او د پښتو ژوندۍ کلمه په هغه زاړه ډول او معنا په لږ تغیر تر اوسه مستعمله ده او موږ ته رابنکاره کوي، چې له آریایي پخوانۍ ژبې سره پښتو څنګه نژدې ده او ښایي چې سنسکریت او اوستا هم د ونې قرابت ورسره ونه لري

آریاورشه:

لیکه په اوستا کې چې د آریایانو زور ټاټوبي او مسکن (ارینه ویجه) بلل شوی او ریښې یې هم په پښتو کې شته، دغسې هم هندي آریایانو هغه خپل پخوانی ټاټوبي (آریاورشه) یا (آریاورشه) باله، چې معنا یې هغه د آریا مخکې یا ټاټوبي او د اصیلو او ښاغلو هېواد ده، تاسې دمخه ولوستل چې لومړۍ پلا دا نوم په (منو سمهیتا) نومې کتاب کې راغلی دی، دې آریاورته Arya varta د هماليا او د بحیره عرب تر منځ مخکې ګڼي^(۲). سر ولیم جونز وايي چې د منو قوانین تر مسیح اته سوه کاله دمخه کښل شوي؛ نو نوې پلټنې دا

^(۱) تصدیر ایرانیان خاوری، ج ۱، ص ۶۶ - ۷۴؛ ایران قدیم، ج ۱، ص

۱۱؛ د براون تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، ص ۵۹

^(۲) کمبرج هیستري آف انډیا، ج ۱، ص ۵۱

ثابتوي چې دوی یا درې پېړۍ تر مسیح دمخه دي^(۱). محققین وايي چې دا نوم هندي آریانانو له پخوا او هغه وخته ورسره راوړی و، چې دوی له بخدی څخه نه وو سره خپاره شوي؛ خو ددې کلمې ادبي عمر درې پېړۍ قبل المسیح ته (لکه دمخه چې وویل شوه) رسېږي.

آریاورته - آریاورشه هم بلل کېده او که لکه ولسون Wilson چې وايي معنا يې (د ښاغلیو او اصیلو ټاټوبي) ده^(۲). مگر هغه وخت چې دا نوم د هند آریایانو ورسره یووړ؛ نو یې د ونې خپورتیا پیدا کړه، چې په پای کې پر ټول هند اطلاق شو او تر ویدي دورې ډېر راوړوسته چې د برهمنیانو مدنیت له څلورمې پېړۍ قبل المسیح څخه هم په هند کې شروع شو؛ نو دوی بیا دغه (ورته - ورشه) واخیست او د گنگا د رود غاړې یې: (برهنما ورته) هم وبللې^(۳)، چې له دغه څخه هم ددغې کلمې زوړ استعمال او ادبي نفوذ ښکاره کېږي او د آریایانو یوه زړه او پخوانۍ کلمه گنل کېږي، علاوه پر دغو دوو زړو نومو چې (آریاورشه او برهنماورشه) دي، په آریایي قبایلو کې چې هند ته ولاړل یوه قبیله Bharata (بهارته) نومېده، چې دوی تر اباسین تهر شول او په هند کې یې مدنیت جوړ کړ او وروسته د دوی د جنگي کارنامو لپاره (مهابهارته) مشهور رزمي کتاب شو دې قبیلې د آریایانو د پخواني نامه (آریاورشه) پر وزن او ډول د هند مخکې په خپل نامه (بهارته ورته) یا (بهارته ورشه) وبللې او وروسته دا نوم د هند ملي نوم

^(۱) تمدن هند، کوساوتویون، ص ۲۱۰

^(۲) آریانا انټیکا، ص ۱۲۱

^(۳) د شرق اقصی تاریخ، ج ۱، ص ۱۰، مدنیت پښتونکی هند، ص ۳۸

شو^(۱) او هغه زړه اصطلاح (آریاورشه) یې ورکه کړه؛ خو په دغو درو سرو نومو کې (ورته او ورشه) راغلې ده، چې په دواړو ډولو تلفظ کېده او معنا یې هم هغه (تاتوبی - او هېواد) و

اوس به راشو او وبه گورو چې ورشه په پښتو کې شته که یه؟

په کندهار کې تر اوسه (ورشو) (Wurshu) په آخرنۍ مجهول و او چراگاه، مرتع او مناسب ځای ته وایي، ښه ورشو ده، یعنې ښه د څړ ځای دی، ورشو یې ځنې ورکه کړه، په هغه وخت کې ویل کېږي، چې له ډېره اضطرابه له سړي څخه ځای او خوا ورکه شي.

دا کلمه له پخوا څخه د پښتو په ادب کې هم ځای لري او ژوندۍ وه؛ ژوندۍ ده، مثلاً ماشو خېل حمید مومند وایي

هغه سر کا زمانې د سپو د لوبو
چې یې نه واهه مزي پل په ورشو

(ورشو) مرتع او د څړ ځای ته هم وایي او دا مفهوم د آریایي قبایلو له ژوندونه سره ښه اړخ لگوي، تاسې دمخه هم ولوستل چې زراعت او مالداري په دوی کې خونې مهم کار گڼل کېده، دوی هر شي ته د زراعت په سترگو کتل؛ نو ځکه (ورشو) دوی ته دیناً او مادتاً ډېره مقدسه وه او دا کلمه له قدیمه په دوی کې پر ښه مرتع او چراگاه اطلاق کېده، وروسته چې دوی هرې خوا ته تلل؛ نو دا نوم ورسره ملگری و او دوی پر خپل هېواد او وطن او تاتوبی باندې اېښوده

دلته یوه خبره پاتې شوه، هغه داده چې (ورته او ورشه) څه

^(۱) مدنیت پښتونکي هند، ص ۳۸

اړه سره لري او څنگه ورته او ورشته یو له بله سره اوښتي دي؟ لومړی باید دا ووايو چې آریایي قبایل ټول له باخترا او هم زموږ له وطنه تر اباسین اوښتي او هند ته تللي دي، ټول هغه کلمات چې اوس یا پخوا زموږ او د دوی تر منځ مشترک دي؛ ځکه چې د آریا د پښت زانگو زموږ د وطن مخکې دی او هندي آریایان هم له دې ځایه تللي دي؛ نو دا په ټینګه ویلای شو چې د هغو زرو کلماتو اصلي اشکال هم باید د لې پاتې وي او هر څه تغیر چې وروسته ورپېښ شوی وي، هغه به د نوي محیط اثر وي.

پر دې تاریخي اساس باندې؛ نو دا ویلای شو چې "ورته" هم اصلاً ورشه او دغه د پښتو ورشو وه وروسته چې آریایي قبایل په هند کې خپاره شول، نو دوی هغه په ورته سره تبدیل کړه، خو دواړه ډولونه یې هم رانقل شوي دي.

دا د (ورته) د (ت) تبدیل د (ورشه) په "ش" هم دفعي او یو په یوه نه دی، (ت) ډېره په (س) اوږي او دا تغیر تاریخي هم دی، مثلاً پارت یوه تاریخي آریایي قبيله وه چې د دوی نوم د داریوش په ډبرلیک کې (پرتو) راغلی دی^(۱)؛ نو د (ت) او (س) او (ث) تر منځ پخوا یو صوب په آریایي زېږو کې مشترک و، چې هغه (ش-شه) ته هم ورته دی، په پښتو کې هم (ت) ځای ځای په (س) اوږي، مثلاً (کتل - کسل) چې یوه معنا لري، وروسته د (س او ش) تبدیل هم عام او په پښتو کې خورا ډېر دی مثلاً راسه - راشه - سوی - شوی - ولاړه - ولاړ شه او نور په دې ډول ښایي، چې دغه پښتو (ورشو) په اصلي آریایي ژبه کې ورشه یا ورشو وه. وروسته چې نوي محیط او نوي

^(۱) ایران قدیم، ص ۱۲۱

چاپېريال ته ولاړه او په نوو خولو کې ولوېده ورشه بيا "ورته" شوه.

نتيجه:

تر دې ځايه د پښتو رابطه د اصلي آريايي ژبې (آريک) سره ښکاره شوه، تاسې دلته درې پخوانۍ آريايي کلمې په اوسنۍ پښتو کې ژوندۍ او مستعملې وليدلې.

(۱) آريا، آرين = پښتو (آره).

(۲) ويجه پښتو (اويجه)

(۳) ورته = ورشه = ورشو.

په دغه مبحث کې فقط دغه درې کلمې تحليل شوې، وروسته چې د پښتو تطبيق د نورو آريايي ژبو (سنسکريت - زند + زړې پارسي) سره کېږي، داسې ډېر مثالونه او کلمات به راوړم، چې تر اوسه زموږ په ژبه کې شته او ژوندي دي.

ددې برخې لنډه نتيجه دانه:

پښتو له هندو اروپايي يعني آريايي ژبو څخه ده؛ ځکه چې د آريايي پښت زانگو دغه زموږ د هېواد مخکې دي؛ نو اصلي آريايي ژبه هم دلې ويل کېده او دلې په خپله پاتې ده، يا يې نور پښتو تر اوسه په دغو غرو کې ژوندۍ ده.

دوهمه برخه

پښتون او پښتو

پښتو او پښتون - د لسو تېرو جگړه او پښتون - د پکېت وېشنه - پښتون په ويدا کې - پښتون په اوستا کې - پښتون او يوناني مورخين - بخني په اسلامي دوره کې - نتيجه - پښتو او د اوسنيو پوهانو آراء - د دغو افکارو نتيجه او د پښتو اصل : ستو ولي سامي يا عبري ژبه بلل شوې ده؟

يوه ضروري يادونه - پښتو ولي هندي يا ايراني گڼل شوې ده؟

پښتون او پښتو

آريايي اقوام چې له خپلې زړې آرينه ويجه يعنې د (آمو) او سیر دریا له سرچشمو څخه خپاره شول اوپه بخدي او باختري کې يې مدنيت جوړ کړ، وروسته نو له دغه ځايه بيا د هند او ايران خوا ته ولاړل، دوی ځينې مشهور قبایل درلودل، چې له هغو څخه يوه مشهوره قبيله پکښت - پښتون وه، ددې نامه تاريخي څېړنه او قدامت د پښتو ژبې اصالت او قدامت هم څرگندوي؛ نو ځکه د کتاب په دې دوهمه برخه کې مفصلاً لومړی د پښتون پر کلمه او وروسته په خپله پر پښتو پرمختلې:

پښتون: تاسې دمخه ولوستل چې د باختري آريايانو له تر اباسين (اندوس) پورې وتل او دوی يو معروف ديني کتاب

ويدا تر اوسه پاتې دي، دا كتاب د آريايي اقوامو په تاريخ كې ډېر اهميت لري او د هغه عصر ډېر وقايع څرگندوي او ځكه چې اكثرې برخې يې زموږ د وطن په غرو او دريو او مخكو اړه لري او پكې بيان شوې دي؛ نو محققين د ويدا كتاب زموږ د هېواد يو پخوانی كتاب گڼي

له دې كتابه موږ د هېواد پخواني تاريخي وقايع او حوادث راباسو او هم د ژبې په تاريخ كې ښې ښې استفادې غڼې كوو وروسته چې په دې كتاب كې د ويدي ژبې او پښتو د څېړنې وار راشي، مفصلاً به يې دروښيو، چې دا كتاب څه شی دی؟ خو دلته دغونې بس ده چې د ويدا د انشاء او ليكلو نېټه تر (۱۴۰۰ ق م) پورې رسېږي كه موږ غواړو چې د پښتو ژبې تاريخ وپلټو، ناچاره يو چې لومړی دا ځان ته څرگنده كړو، چې پښتون قوم له كومه وخته په تاريخ كې ځای نيولی دی او دا اولس زوړ او پخوانی دی كه نوی؟

د لسو تېرو جگړه او پښتون:

هغه وخت چې آريايي اقوام زموږ د وطن په غرو او دښتو او د هند په ځنگلو او ورشوگانو كې سره خپاره شول، د دوی تر منځ خورا لوی او مشهور جنگ پېښ شو، چې د ويدا په زاره كتاب كې يې بيان په خورا ښه ډول راغلی او كيفيت يې دادی

((له آريايي اقوامو څخه د بهارته Bharata قبيله د كويها يعني كابل او ارغنداو له ورشوگانو څخه تر خيبر او بولان او نورو لاړو ټبر شول او د سنډهو (اباسين) ورشوگانو ته كښته شول او په هند او پنجاب كې سره خپاره شول، دلته د بهارته د ټبر پاچا (سوداس) نومېده، چې د (ديواداسا) زوی يا لمسی و

ددې پاچا سره د كوزيكا له علمي او ادبي كورنۍ څخه يوريشي^(۱) او مذهبي مشاورو، چې ويسواميترا Visvamitra نومېده؛ دې ريشي روحاني قوه او نفوذ او پوهه درلوده، د سوداس پاچا سره يې د ستردو Sturdu (ستلج) او وپاشا Vipasha (بياس) په نيولو او فتوحاتو كې ډېر كوميكونه كړي وو؛ خو وروسته سوداس پاچا دا خپل مذهبي مشاور ويوست او په عوض كې يې بل سړي چې واسيستاس Vasistas نومېده، مقرر كړ، ددغو دوو تنوريشيانو تر منځ مخالفت او جگړه ونښته، د ويسواميترا ډېر قبايل پر خوا وو او خلكو يې په خوله كوله؛ نو ده ډېر آريايي قبايل سره راټول كړل او د سوداس سره يې جگړه وكړه؛ خو پاچا بريالى شو او دانو Anus او دروهيو Druhyu د قبيلو ملكان ووژل شوه.

دا جگړه د پاروشني Parushni (ايراوتي - راوي) پر غاړه پېښه شوې وه او هغه لس آريايي قبيلې چې په دغه جگړه يې لاس پورې كړي و، اكثره هغه قبايل دي، چې تر اوسه يې هم بقايا زموږ په هېواد كې شته او داسې ښكاري چې تر دغې جگړې وروسته دوی د هند ورشوگانو ته لېږد او هجرت بند كړ او دلې پاتې شول، ددغو لسو تېرو نومونه دا دي:

(۱) پكته Pakthas (پكتويس - پكهت - پښتون)؛

(۲) الينا Alinas (د تورستان خلك)؛

(۳) بهالانا Bhalanas (د دره بولان خلك)؛

(۴) شيوا Shivas (د شيوكي خلك چې د اباسين پر غاړه

اوسېدل)؛

(۵) ويشانين Vishanins؛

^(۱) ريشي: شاعر او روحاني سړي

- (۶) انوس Anus چې د پنجاب د راوي رود پر غاړه اوسېدل او د بريگوس مشهوره روحاني کورنۍ د دوی ستانه وو
- (۷) دروهيو Druhyu (دا اقوام هم د انوس سره اوسېدل)
- (۸) تورواشا Turvasha
- (۹) يادو Yadus؛ دا دوي قبيلې سره ملگرې وې
- (۱۰) پورو Purus د گندهارا د شاوخوا خلک^(۱)
- دا وي لس مشهورې آريايي قبيلې چې د لس و تېرونو په جگړه کې يې برخه درلوده او لکه محققين چې وايي، اوس له دغو څخه اکثري قبيلې زموږ په هېواد کې شته او له هغو وختو څخه تر اوسه دلې پرتې دي.

د پکھت وېشنه:

په دغو آريايي قبایلو کې موږ د ژبې له پلوه فقط له لومړۍ يعنې پکھته سره اړه لرو او له دې تفصيله مو مقصد دادی، چې د پښتون ملت لومړنۍ تاريخي وثيقه دغه ده، چې نوم يې په رېگويدا کې ياد شوی دی او دا څرگندوي چې دا اولس د ميلاد (۱۴۰۰) کاله دمخه لاهم موجود و او په آريايي کورنۍ کې يې نوم او نښان درلود. د پکھت تاريخ په هغو وختو کې هم ډېر روڼ دی او هر څوک يې پېژني دوی وروسته د پارت Parth په نامه بلل کېده او د قبل الميلا د درېمې پېړۍ په شاوخوا کې د دوی مشر ((ارساس پارتي)) د غرب پلوته ولاړ او د هري رود غربي خوا ته يې د خزر تر څنډو پورې مدنيت جوړ کړ او هغه مخکې يې هم په خپل نامه پارتيا Parthia وبلله او هلته دوی د پارت په نامه سلطنت او روڼ مدنيت او

^۱ کمبرنج هيسټوري آف انډيا، ج ۱، ص ۸۲، تاريخ افغاسان ۸۹، ۱

بېل ثقافت وموند (د ۲۵۶ ق، م حدود) یوه بله برخه هم له دغو پښتنو څخه د ارمنستان غربي خوا ته ورسېده او هورې هم د پکھت (پکتویس) په نامه مشهوره وه او هغه ځای د دوی په نامه (پکتیکا) بلل کېده^(۱)

پښتو په ویدا کې:

په ویدا کې مو د پښتون ذکر ته دمخه اشاره وکړه؛ ځکه چې دا تاریخي وثیقه د پښتون اهمیت او ثقافت او سیاسي او اجتماعي ژوندون د (۱۴۰۰ ق، م) په شاوخوا کې ښکاره کوي؛ نو به دلته لږ څه دغې خبرې ته تفصیل ورکو

په ویدا کې پکتها د پښتنو د پاچا په ډول او پکھت د قوم نوم خو ځایه او مکرر راغلی دی. هغه انگریزي ترجمه چې د اروپا مشهور هند پوهاند او مستشرق (رالف. ټي ایچ گریفټ) Ralph. T. H. Griffith له ویدا څخه په دوه ټوکه کې کړې ده، د پکھت ذکر یې په دغو ځایو کې راغلی دی

(۱) دوهم ټوک، ۱۸ مخ، اومه برخه - ۱۷ - سندره؛

(۲) دوهم ټوک، ۱۵۳ مخ، اتمه برخه - ۲۲ - سندره؛

(۳) دوهم ټوک، ۲۶۰ مخ، اتمه برخه - ۱ - سندره؛

(۴) دوهم ټوک، ۶۵ مخ، لسمه برخه - ۶۱ - سندره

اوس نولاندې د ویدا ځینې هغه جملې او فقرې راوړو، چې په هغو کې د (پښتون - پکھت) نوم یاد شوی دی.

((بهریگوس Bhrigus^(۲) او د روھیوس Druhyus ژر

^(۱) تاریخ هیروډوت، ص ۲۸۱، تاریخ افغانستان ۱ - ۹

^(۲) بهریگوس د روحاني کورنۍ اوستا څخه و؛ مگر دروھیوس روحاني

غورې ونیوه یوه دوست بل دوست ته د دوو لرو قسلیو په منځ کې نجات وباڅښه. د پکښت او بهالا او الینا او شیوا او ویشنن خلک سره راتول شول، آریایی ملګري لارښوونې ته تریټسو Tritsus قبیلې ته راغی، دده دا د زړه ورتوب راتګ له دې سببه و، چې د جګړې سره یې مینه درلوده^۱، له دې سندري څخه څرګندېږي چې پکښت (پښتون) او بهالا د (بولان یا لغمان خلک) الینا (نورستانیان) په یوه جنګ کې سره ملګري وو او پښتانه په هغو وختو کې له خپلو وطني وروڼو سره مله او متحد وو. بل ځای هسې وايي:

«ای اسوناو»^۲ پر خپلو جنګي اربو سپاره شئ، پر خپل طلايي پلاز کېښئ، ای هغو خلکو چې تاسې بدایان یاست، هغه مرستې چې تاسې له پکته او ادريګو Adhrigu سره وکړې؛ نو بابېرو له خپلو دوستانو څخه بېل شو^۳، په دې سندره کې چې پکته راغلی دی، پاچا دی، ادريګو او بابېرو هم دده ملګري پاچاهان دي، شاعر د کوم جنګ کیسه کوي او د پښتنو د پاچا او ادريګو لپاره د سهارنیو ستورو څخه کومک غواړي، له دې څخه ښکاري چې په دغو وختو کې هم پېښو اداري نظام او منښ درلود او په ګډه او ملګریا له دښمنانو سره جنګېدل، د ویدا په بل ځای کې هسې راغلي دي

«ای اندرا» ته ډېر لوی یې، له تا څخه غواړم موږ ته پيوري

^۱ ویدا، ج ۲ ص ۱۵۳-۲۲ سندره، اته برخه، ۹ بیت

^۲ ویدا، ج ۲ ص ۱۷-۱۸ سندره ۶.۷ بیت

^۳ اسون د سهار دوه ستوري دي، چې د پخوانو په عقیده دوه سپاره ارباب انواع وو

غواوې راكړې. لكه مدهه پاتې تيا او - نى پاتې تيا (د دوو شاعرانو نومونه دي) ته چې دې ورکړي دي، هغسې چې د كنوا Kanva تېر او د تراسادسيو Trasadsyu شهزاده او پكتنه (د پښتنو پاچا) او داساور اجا Dasavraja ته دې ورکړي دي...) ^(۱).

په دې سندره کې شاعر له اندرا (د جنگ رب النوع) څخه پيوري غواوې غواړي، چې د آريايانو په ژوندون کې يې ډېر اهميت درلود او دوه تنه نور شاعران او د كنوا قبيله او يو شهزاده او بل پاچا او هم د پښتنو پاچا (پكتنه) د مثال په ډول راوړي او له اندرا څخه د دوى په توگه غواوې او بډايي غواړي. له دې سندري څخه ښه څرگندېږي، چې اندرا د جنگ رب النوع د پكتنه له دلاورې او جنگري قبيلې سره ډېره مهرباني درلوده او دا قبيله په هغه وخت کې هم ډېره بډايه او باده وه، ډېرې غلې او گورومونه يې درلودل.

دويدا په بل ځاى کې د پښتنو يادونه هسې شوې ده ((هغه ډېر ښه سندريچي د جنگ په تودوالي کې دا دعا وويله چې په جنگ کې پر اسونانو Asvins برى ومومي، هغه وخت چې خورا سخي رب النوع د پكتنه پلار او مور وژغورل؛ نو يې پر اووهوتا ^(۲) يرغل وكړ، شياوانا Chyavana (د يوه پخواني شاعر زوى) د ښكلو سوغاتو د وړاندې كولو لپاره په ډېر واييرو هغه مذبح سمبال كړ، توروايانا Turvayana چې تر ټولو موجوداتو - ښه يرغل لري، د نذر مشروبات يې د سهل

^۱ ويدا، ج ۲، ص ۲۶۰، لومړۍ سندره، اتمه برخه

^۲ هوتا هغه علماوو چې لويې قربانۍ به د دوى په لاس كېدلې

په څېر راتوي كړل، چې مخكه زرغونه او اوبه كړي»^(۱) لكه پيشل Pishel مشهور ويد پوهاند چې ويلي دي تورو ايانا د پښتنو د پاچا نوم دی د شياوانا شاعر سره چې د بريكو زوی و، د پاچا مخالفت ولوبد.

شياوانا د آسون له رب النوع سره مينه درلوده، د قرباني ځای يې په ډېرو ابيرو او خوشبويو شيانو سمبال كړ، چې د پكهت پر پاچا بری ومومي؛ خو اندرا د جگړې رب النوع د پښتنو د ننگيالي قبيلې پر خوا شو، قرباني يې منع كړه، هوتاكان چې د قرباني د اجراء لپاره راغلي وو، سره ويسي شړل؛ نو د پښتنو پاچا د اندرا د خوښۍ لپاره مشروبات، لكه بهاندرو داسې وبهول او پر دښمن بريالي شو^(۲)

په دې ډول پښتانه تل په جگړو كې پر دښمنانو بريالي وو، د دوی د پاچا اقتدار هم خورا ډېر و، د ريگويدا سندري له دغو جگړو څخه ښه تفصيلات راكوي، چې اندرا هم تل د پښتنو ملگري و او په جگړو كې يې د دوی پاچا ته كومك رساوه^(۳)

دا خو په خپله د پكهت يعني د پښتون ډېر پخوانی تاريخ تذكار و، چې دويدا په پانو كې شوی دی، بې له پكهت څخه په ويدا كې د پښتنو د ځينو قبيلو نومونه هم ذكر شوي دي او دا ځنې ښكاري، چې د پښتنو قبایل په هغو وختو كې هم موجود او مشهور وو مثلاً:

((دي وو داسا)) د ارغنداو او دهرات پر غاړو له خړ قبيلو

^(۱) ويدا ج ۲، ص ۴۶۵-۶۱ سندره، لسمه برخه

^(۲) ويدا، ص ۴۶۵، ج ۲ قېټ نوت

^(۳) رگويديك كلپر ۳۵۶

سره جنگونه وکړه چې نومونه یې دادي: Dasasa، پاني، Pani، بریسایا Brisaya، پاراوتـا Paravata دا جنگونه د هیل برانت Hillebrandt په قول د سراسوتي (Sarasvati) یا هراوتي یعنې د هراوت او ارغنداو پر غاړو وو دی وایي چې په دغو جگړو کې داراکوزي (اوسني قندهار) خلک شامل وو او د ویدا (پاراوتـا) قبیلـه هغه پارویتی Parueti گڼي چې بطلمیوس یوناني جغرافیا وال هم د ارغنداو په ورشو کې ښوولي ده^(۱).

ځکه چې ویدا تل زموږ د هېواد مخکې، غرونه او رودونه یادوي او ددې هېواد کتاب دی؛ نو دا ویلای شو چې د هیلبرانت نظریه رښتیا ته نژدې ده او سراسوتي چې په اوستا کې هراوتي و، اوس دغه د هراوت دی، داسا چې ددغو مخکو یوه قبیلـه وه، په پښتنو کې تر اوسه هم په دغه نامه ځیني قبایل شته. مثلاً په سلېمان خېلو کې تر اوسه هم د داسو (Dasu) قبیلـه شته^(۲).

پاني هم اوس په پتي مشهور دي، چې په سیوی کې د ډاډر شمال ته اوسي او ځانونه کاکړ گڼي^(۳). بریسایا کټ کټ اوس هم شته، برېخ یې بولو چې د قندهار په ښوراوک کې اوسي او د فتح خان کیسي یې تر اوسه مشهورې دي^(۴) او په هند کې هم د پنحاب ویرېج قبیلـه دغه برېخ ته رسي او د جنوبي هند بهرایج ښار هم له دغه نامه سره اړه لري.

^(۱) کېمبرج هیستري آف انډیا، ج ۱، ص ۸۷

^(۲) حیات افغاني، ص ۲۵۸.

^(۳) حیات، ۱۵۴.

^(۴) حیات، ۲۴۱.

دغسني هم د ويدا "پار اوتا" چې بطلميوس د ارغنداو پارويي تي قبيله بللې ده، تر اوسه هم په الكوزو کې پروت (Prut) نومې پښه شته^(۱)؛ ځكه چې الكوزی هم د اراكوزي خلك دي؛ نو پروت هم هغه پار اوتا قبيلې ته نژدې دي

پښتون په اوستا کې (پښتو، بخدي):

ترويدا وروسته زموږ د هېواد يو مهم تاريخي سند، د اوستا كتاب دی، چې د (۱۰۰۰ ق، م) په شاوخوا کې يې نېټه ده، دا كتاب هم د (بخدي، بلخ) په ورشوگانو کې كښل شوی دی او زموږ د هېواد تاريخي وثيقه ده، په دې كتاب کې صراحتاً د پښتون يا پكېت نوم نه دی راغلی؛ خو موږ دا ويلای شو، چې دغه كتاب هم ددې اولس له نومه خالي نه دی، په دې ډول: دمخه مو وويل، چې د آريا د توکم مرکزي هېواد بخدي = باختر = بلخ دی، په دې ډول:

هغه وخت چې سکايي لاکس Scylax يوناني امير البحر د داريوش (۵۲۱-۴۸۶ ق، م) له خوا د بحيره عرب د غاړو د کشف په کار مامور سو؛ نو دی د کاسپيتروس^(۲) Caspatyrus له خوا د پکتیکا پر لار اندوس ته ولاړ او په کښتۍ کې سپور شو او بحيره عرب ته لکه دمخه مو وويل: چې د آريا توکم مرکزي هېواد بخدي، باختر، بلخ دی، لکه چې ښکاره ده د ويدا پکېت، د هيرودوت پکتي يا پکتيس سره يو دي چې دغه نومونه بخدا و بخت او بيا هم وروسته پخت او پکت او پښت شول او د بخدي د زاړه نامه ريښه تر

(۱) حيات، ۱۱۸

(۲) ځينې وايي دا ښار د کابل په حدودو کې و؛ ځينې يې د کشمير پر خوا بولي

اوسه هم په پښتون کې شته، دا نوم په وروستني ويدي ادب کې بلهیکا راغلی دی، چې د ويدا يوه برخه اهورا ويدا کې کټ مټ دغسې ضبط دی او په پهلوي ادب کې هم بخلي، بخل، باخل راغلی دی^(۱) په مها بهارت کې بهلیکه Bahlika کښل شوی دی^(۲) او پانيني د سنسکريت د نامه مؤسس او صرفي او نحوي عالم هم تر ميلاد دمخه په څلورمه پېړۍ کې په بهیکه قبيلو کې ډېر قبایل راوړي او هغه ټول بلخیان بولي، په خپله په اوستا کې چې د آریایانو د هېوادو نومونه راغلي دي، څلورم يې بخدي دی^(۳) چې په اوستا کې بخدیم سریرام (ښکلی بلخ) هم بیا ذکر شوی دی او لکه د اوستا فرهنگ (ص ۱۱۰) چې لیکي ددې نامه عصري توري (ب، ا، خ، د، ی) یا (ب، ا، خ، ت، ر، ی) چې باخدي، یا باختري ځنې جوړېږي.

پروفیسور پرزي لوسکي ددې نومونو له نژدېوالي څخه دا نتیجه اخلي، چې دغه ټول نومونه د بلخ دي^(۴) اوجیکسن وايي د اوستا هغه پهلوی نسخه کې چې له سمرقنده راوتلې ده او د اتمې پېړۍ لیک دی، بخل بامیک يې په اتم باب کې راغلی دی، چې دغه اوسنی بلخ ځنې مراد دی^(۵) اوس نو ددې نومو د اوبتلو سلسله وگورئ!

د ويدا پکهت: (پ) په (ب) اوړي: (ك) په (خ، ښ) اوړي (ت)

^(۱) آريانا، ص ۹۴، ۱۱۵، ۱۷۷.

^(۲) اردو مها بهارت

^(۳) ونديداد لومړۍ فرگرد

^(۴) تاريخ افغانستان، ج ۱، ۸۳-۸۴

^(۵) د رند اوستا ترجمه ج ۱، ص ۸، ردشت ص ۲۷۱

په (د) اوړي؛ نو پکېت = بخت = پخت = بخد = پښت
 د اوستا بخدي اصل پکېت پایتخت یا پښت وروسته
 بخدی د دوی په نامه د ښار نوم شو.

دا نوم:

د سنسکريت او اتهورا ويدا. بلهيكاسو او د مهابهارت.
 بهليکه سو، وروسته د پهلووي: باخل، پخل او د لومړنۍ
 پارسو: باختربلخ شو.
 ددې ټولو ريښه هغه پکېت او پښت دی، چې وروسته د
 پښتون نوم ځنې زېږېدلی دی او دا نوم تر اوسه هم ژوندی دی؛
 نو هېڅ شک نه پاتېږي، چې د اوستا بخدي داسې اوړي:
 بختي = بندي، پښتي چې د يونان مؤرخينو هم پاكتي،
 پکتي راوړی دی.

پښتون او يوناني مؤرخين:

لکه چې تاسې ولوستل: پښتون قوم د آريا له هغو مشهورو
 قبيلو څخه و، چې د ويدا او اوستا د ليکلو او رغولو په وخت
 کې ډېر شهرت درلود، د مدنيت خاوند و، پاچاهي او اداري
 نظام يې درلود، په خپل هېواد کې د نورو هموطنانو سره په
 اتحاد او ملگرتيا اوسېدل، دې قوم تر ويدا او اوستايي عصر
 وروسته هم تل خپل نوم او نښان وساته او تل مؤرخينو په ښه
 نامه ستايلي دي او هېڅ وخت يو نومورکی ملت نه و؛ لکه چې
 تر دغو زمانو وروسته د يونان مشهور مؤرخ هيرودوت
 (۴۸۴-۴۲۵ ق. م) هم په خپله مشهوره جغرافيا کې د پښتنو
 ذکر کوي، دی د پښتنو هېواد د پکتيکا په نامه يادوي، چې د

اندوس پر غاړه واقع دی او خلك يې ډېر غښتلي او مړني دي.
د دوی کالي پوستينان دي، وطني غشي او ليندۍ او چرې،
په دود او حال کې باختري خلکو ته ورته دي^(۱)

هغه وخت چې سکايي لاکس يوناني امير البحر د داريوش
(۵۲۱-۴۸۶ ق، م) له خوا د بحيره عرب د غاړو د کشف په
کار مامور شو نو دی د کسپيتروس^(۲) له خوا د پکتیکا پر لار
اندوس ته ولاړ او په کښتۍ کې سپور شو او بحيره عرب ته له
دغې لارې اندوس ته ورسېده^(۳). سکايي لاکس په خپله
سياحت ناه کې د پکتیکا ذکر هم کړی دی^(۴).

علاوه پر دغه هيرودوت د ارمنستان په (۱۳) سراپي کې
هم پکتیکا راوړې او دا د پښتو هغه برخه ده، چې دمخه موږ
د پروټووله او د پارټيا څخه غربي خوا ته تللی و، او هيرودوت
يې په ارمنيا Armenia کې نوم او بيان راوړی دی^(۵).

د يونان يوه بل جغرافيا ليکونکی بطلميوس کلوديوس
Ptolemee- Claudius هم د پښتنو هېواد (پکټين) ياد کړی
دی، دی وايي چې پکټين د پاروېا ميزاد جنوب ته دی^(۶)
ځای د پکټيانو مسکن دی^(۷).

بطلميوس چې تر هيرودوت راوړوسته د دوهمې ميلادي

(۱) د هنري افغاني مطالعات، ص ۲

(۲) ځينې وايي دا ښار د کابل په حدودو کې و ځينې يې د کشمير پر خوا بولي

(۳) دويلر جغرافياي هيرودوت، ص ۱۹۸-۲۸۱؛ د مکالي تاريخ هيرودوت، ج ۱،

ص ۲۶۰-۳۳۸؛ ج ۲، ص ۱۵۷-۱۶۲، اسکلويډي اسلام، ج ۱، ص ۱۵۰

تاريخ باختراولنسن، ص ۳۰

(۴) راوړتي د پښتو گرامر مقدمه، ص ۳۱؛ د Melpomene ج ۴، ص ۴۴ په حواله

(۵) د هيرودوت جغرافيا، ص ۲۸۱

(۶) تاريخ افغانستان، ج ۱، ص ۹۲

پېړۍ په لومړۍ نيمايي كې ژوند دي، په لوړ ډول د پښتنو هېواد راښيي او دا ځنې ښكاري، چې په دغه وخت كې هم د پښتون شهرت په مدني دنيا كې دېرو او دا قوم هر چا پېژانده، د ويد اېكېت د يونان د جغرافياوالو او تاريخ ليكونكيو له خوا پكتي، پكتيس او پكتويس Paktves ضبط شوي دي او داسې معلومېږي، چې دا تغيير د يوناني ژبې د لهجې او خصوصيت له پلوه دي؛ لكه د اروپا پوهان اكثر دغه مني. پروفيسور لاسين Lassen چې د يوناني باخترې پاچاهانو تاريخ يې كښلی دی، لومړۍ پلا د يونان پكتويس له اوسني پښتون سره تطبيق كوي.

وروسته دا نظريه نورو پوهانو، لكه ترومپ Trumpp او گريرسن Grierson هم ومنله، دوی د جغرافي موقعيت له مخې د يونان پكتويس، پښتانه وبلل او دا علمي نظريه يې ثابته كړه او اوس ټول مورخين د ويد اېكېت او د يوناني مورخينو پكتويس دغه پښتون ملت گڼي^(۱)، چې د دوی مدنيت او د نامه تاريخ، ډېر قديم دی او تر (۱۴۰۰ ق، م) پورې رسېږي.

بختي په اسلامي دوره كې:

دا نوم تر اسلام وروسته هم ژوندی او مستعمل و، په دې ډول د باختر او بخدي د پښتنو اوښان پخوا مشهور وو، بارتولد مستشرق وايي چې سلمانا سار، د اشور دوهم پاچا په (۸۴۲ ق م) يو مخروطي ستون جوړ كړی دی او د بختي اوښانو بصاوير پر هغه ستون تر اوسه شته دغه اوښان به تل له

(۱) د بارتولد تاريخي جغرافيا، ص ۱۳۰

باختره د پاچاهانو دربارو ته د ججۍ او خراج په ډول وړاندې کېدل^(۱) او د پارس د تخت جمشید په ډبرلیک کې هم بلخیان د دغه بختي اوښه سره لیدل کېږي.

اسلامي مورخين هم بختي اوښان ذکر کوي، چې د سيستان، کابل او بلخ څخه په تل د عربو خلفاوو دربارو ته استول کېدل^(۲) په اوسنۍ پارسو او پښتو کې هم بختي اوښان مشهور دي او د افغانستان په اسلامي تاريخو کې هم (اشنرهای بختی) ذکر شوي دي^(۳) او د بلخ اوښان يې بختي بلل؛ لکه چې په (۱۰۴۱ هـ) د بلخ والي نذر محمد خان د شاه جهان د هند پاچا حضور ته هدايا ولېږل او محمد صالح لاهوری يې ذکر هسې کوي:

«در همان نزدیکی سی و پنج راس اسب و سه زره وده شتر بختی نرو ماده بطریق پیشکش گذرانید»^(۴). دا اوښان هم پښت او بخت يعنې بخدي ته منسوب دي او د پښتون د کلمې ريښې هم په دغو نومونو کې دي.

نتیجه:

له دغو ټولو تاريخي پلټنو څخه اوس دا نتيجه اخلو، چې الفاظ او کلمات او نومونه تل د زمانو د تېرېدلو او تللو سره اوږي، يعنې ځينې حروف زياتېږي او ځينې کمېږي له منځه وځي او کوم توري چې په خوله کې يې مخرج سره نژدې وي،

^(۱) د بارتولد تاريخي جغرافيا، ص ۴۹-۵۰.

^(۲) په طبري او الکامل کې د عمر لښ حال وگورئ.

^(۳) تاريخ سيستان، ص ۶۶.

^(۴) عمل صالح يا شاه جهان نامه، ح ۱، ص ۴۹۳.

يو له بله سره اوږي، مثلاً د پكټت كلمه، (پ، ك، ه، ت) لري.

پ په ب اوږي؛ لكه: د پارسو شب د پښتو شپه.

به = په.

سبك = سپك.

ك په خ اوږي؛ لكه: كلاه = خوله.

د هند كو مكه = مخ.

پكاول = پخول.

خ په ښ اوږي؛ لكه: د پښتو خاغلۍ = ښاغلي.

ښكلي = خكلي.

خار = ښار.

(ه) چې ملفوضه وي حذفېږي؛ لكه: د هندي كهر = كور.

د پښتو ستنه = ستن.

لمنه = لمن.

د په ب اوږي؛ لكه: د پارسو اباد = اباب.

عربي زياد = زيات.

دا د اوښتنې اصول په آريايي ژبو كې د هر باب دي او د هرې

كلمې په هندي، پښتو او ايراني ژبو كې يو له بله سره اوښتي

دي؛ نر (پكټت، بخدي، بخت، پخت، پښت) ترلې له يرې

كورنۍ دي او په پاۍ كې له دغې آريايي قديمې ريښې څخه د

(پښتون) نوم جوړ شوی دی.

پښتو:

اوس چې تاسې د پښتون د كلمې زړې ريښې وموندلې او

په زاړه تاريخ يې هم پوه سواست؛ نو د هغو تاريخي پلټنو په

رڼا كې به تاسې ته دا خبره زباده شي چې پښتون د ريگويده تر

لیک یعنی تر (۱۴۰۰ ق، م) لادمخه یو مشهور، نوموړی او ټنګیالی ملت و، وروسته هم په هره دوره کې موږ ځینو پېژاند او ذکر یې په قدیمو او نورو تاریخي کتابو کې راغلی دی.

یو اولس چې هسې روڼ تاریخ لري، مدنیت لري، ثقافت لري، له پخوانو زمانو څخه اداري نظام، حکومت او مشران لري، ددې ټولو شیانو وجود او خوندي کول په یوه قوي او ژوندۍ ژبه اړه لري؛ ځکه چې په ټولو تاریخي دورو کې پښتنو دغه ټول د ژوندانه ارکان او لوازم درلودل او هم یې ساتلي وو او تر اوسه هم ورسره دي؛ نو بسې له هېڅ شکه دوی باید ژوندۍ او ښه ژبه هم ورسره ولري.

د دوی دغه ژبه چې ثقافي ژوندون او تاریخ یې ورساتلې دی ((پښتو)) ده؛ لکه د پښتون نوم چې د ویدا او اوستا همزوی دی، دغسې هم د پښتو نوم ډېر پخوانی دی، هغوني چې د پښتون تاریخ زور دی؛ نو طبعاً د دوی د ژبې نېټه هم بویه چې ډېره پخوانۍ ده.

د پښتو نوم هم د هغه (پکېت - پښت) څخه جوړ شوی په دې ډول: د پښتو ژبې اساسي قاعده داده، چې د هر اولس او قوم د نامه په پای کې یو مجهول (واو) وراچوي او د هغه قوم ژبه په دغه نامه بولي مثلاً په پښتو هندکي یا اندکي هندوستانی ته وايي، چې دا نوم د یونان موږ ځینو اندیکه Indika ضبط کړی دی^(۱) که ددغې قاعدې سره سم یو مجهول (و) په پای کې ورواچوو، ځکه چې آخر حرف علت (ی) هر وخت لوېږي؛ نو به هندکو یا اندکو Indiko ځنې جوړه شي، چې پښتانه یې د هندیانو ژبې ته وايي او چې کلمه سره

(۱) ایران د بارتولد، ص ۲۰.

سپکه او تخفیف شي: نو (انکو) یې هم بولي. یو شاعر وايي
 زه خوار پښتون یم انکو مې څه زده
 راته وپېږي مـــــارا تمه راکه

دا قانون عام دی پښتانه خپل ګاونډي اقوام دېګان
 Digan بولي او ژبه یې په هغه قاعده دېګانو بولي، دغسې د
 پارس ژبې ته پارسو Parso وايي: نو که دریګویدا د پکټت =
 پښت په پای کې پر دغه قاعده برابر یو مجهول (و) زیات شي
 پکټتو = پښتو به ځنې جوړه شي، چې معنا یې د پښتنو ژبه
 ده. ځکه چې د (پکټت = پښت) نوم زور دی؛ نو د پښتو نوم
 هم هغونې پخوانی دی.

پښتو خو اصلاً د ژبې نوم و، وروسته دې کلمې یو بل ادبي
 مفهوم هم وموند چې په پښتنو کې یې دغه اجتماعي مقصود
 هم ډېر مهم او د غور وړ دی، پښتو که څه هم یوه کوچنۍ
 کلمه ده؛ مګر د مفهوم له مخې هسې ارته او پلنه شوه، چې د
 پښتنو ټول اجتماعي او حیاتي نظام یې په لمن کې ونیو او
 اوس پښتانه خپل ټول عنعنات، ملي اخلاق او پښتني
 بڼګرې، ملي دودونه او جالونه، یعنې خپل ټول اجتماعي او
 روحي نظام د "پښتو" په نامه یادوي، د کلمې د مفهوم دا
 وسعت او ارتوالی دی، چې پښتانه د پښتو له کلمې سره ډېره
 مینه لري او پښتو د دوی د ملیت څرګنده نڅینه ده.

که یوه پښتانه ته وویل شي چې پښتو نه لرې، دا لوی
 ښکښل دي، گویا د ټولو انساني صفاتو نفې یې ځنې وکړه؛
 نو د پښتنو په حیاتي قاموس کې د پښتو لنډه ترجمه داده
 ((پښتو: یعنې د ټولو ښو انساني صفاتو مجموعه او د پښتني
 عنعناتو، اخلاقو او ښو دودونو بنسټ))

لكه پښتو چې د ژبې له نامه څخه چې محض علم و، يو ملي اجتماعي ارت مصداق موندلی دی. دغسې هم د پښتون كلمه پر خپل تش علميت نه ده پاتې، پښتون كه د صفت په ډول وويل شي، هلته نو داسې معنا وركوي: يو سړی چې په ټولو انساني شريفو او ښو اخلاقو متصف وي، مخصوصاً رشتين او دلاور او د عزم او كلكې ارادې خاوند ته پښتون وايي. په دې اجتماعي او اخلاقي مصداق پښتو او پښتون هسې استعمالېږي:

«هوتك خان پښتو كړې ده» يعنې يوه كار ته يې عزم او كلكه اراده كړې ده او له هغه څخه نه تېرېږي
 «پر خپله پښتو ټينگك دی» يعنې پر خپله وينا، وعده او ټينگ ولاړ دی، صادق الوعد دی.

خواجه رزق الله چې په (۱۱۵۹هـ) د چپرهار په رود كې زوكړی دی په دغه معنی پښتو هسې راوړي:

د بلا غشي مې خـسـېژي له پوښتو

زه خواجه رزق الله نه پرېږدم پښتو^{۱۱}

«تر پښتو اوښتل» پر وعده نه درېدل، تر خپلې وينا تېرېدل، بې زړه توب كول، تر اخلاقي مفراتو اوښتل.
 «خپله پښتو سره كول» يعنې خپله وعده او اراده تر پايه رسول.

«پښتون كېدل» پر عزم او اراده په شجاعت او دلاورۍ درېدل او څرگند اعلان كول، سپېڅلي اخلاق او احساسات او ښكلي انساني عواطف درلودل دا اجتماعي معاني او مصداق دېر دي، دلته ددې كتاب وظئفه نه ده، چې د پښتو

^{۱۱} پستانه شعراء، ج ۱، ص ۳۷۶

او پښتنوالي زياتې څېړنه وكړي، فقط په دغه يوه اشاره بسنه كوو

پښتو او د اوسنيو پوهانو آراء:

تر ډېره وخته پښتو ژبې ته د چا پام نه و او لكه خوشال خان چې ويلي وو ((بكره او پېغله وه)) په نونسم عيسوي قرن كې چې د اروپا علماء او پوهان شرق ته راشپړه شول؛ نړود شرق د ژبو او علومو او زړو نځېنو په پلټنو كې دوى ژبې هم وپلټلې او زده يې كړې دغو پوهانو يوه نوې څانگه د علم او تحقيق په دنيا كې بېرته كړه، چې هغه استشرق Orientalism او دا ډله علماء مستشرقين Orientalist بلل كېږي او موږ په پښتو لومړنۍ ته ختيځ پوهنه، پوهانو ته يې، ((ختيځ پوهاند)) وايو، چې په پاړسو يې ((خاور شناس)) بولي، دغو پوهانو يقيناً تاريخ او علم ته ښكاره خدمتونه كړي دي دوى د مصر زاره خطوط او د ايران ډبرليكونه او د هند او چين زړې ژبې زده كړې چې اوس ژوندۍ نه دي او نه وييل كېږي، دوى بېرته ژوندۍ كړې او پر دغو باندې يې غټ غټ كتابونه وكنيل، اصول او قواعد او د خط او ليك ليارې يې كشف كړې، په دغو پوهانو كې يوه ډله هغه خلك وو، چې دوى د آريايي مدنيت د پلټنې لپاره زيارونه وكنيل. د هند آريايي ژبې يې زده كړې، زارې كتابونه يې ولوستل او په خپلو ژبو يې ترجمه كړل د ايران ژبې يې وپلټلې، زړه پاړسو؛ پهلوي يې ولوستې او له دې ډلې څخه يو څو تنه داسې هم دي، چې دوى پښتو ژبه زده كړه او ډېر علمي تحقيقات يې په دغه ژبه كې وكړل د پښتو قواعد او گرامر يې ضبط كړل او محاورات يې وكنيل،

بدلې او اشعار يې ټول كړل، زاړه كتابونه او آرثار يې وموندل^{۱۱}

د موسيو برتلز روسي ختيځپوهاند په قول په اروپا كې لومړۍ پلا گولډن شتت الماني پر پښتو يو كتاب وکېښ او ځينې لغات يې پکې راټول کړل دا کتاب په (۱۷۹۱ع) په سيب پر ربورگ کي طبع او خپور شو. له دې څخه موږ به څرگندېږي، چې يو سل و پنځوس کاله پخوا يعني يوه نيمه پېړۍ دمخه لا د اروپا پوهانو دې خوا ته مخه کړې وه او په دغو وختو کې دوی د پښتو علمي او ادبي پلټنې په ښه ډول کړې دي

پروفيسور کلي پورټ Kleporth ليکي: ((پښتو ژبه که څه هم بعضو پوهانو له سميتکي Semitic يعني سامي ژبو څخه گڼلې ده؛ مگر زه وایم چې دا ژبه سوچه له انډوژرمانیک Indu-Germanic (هندو آرين) ژبو څخه ده، ځکه نه په الفاظو او لغاتو او نه په قواعدو او گرامر کې له سامي ژبو سره څه اړه لري^{۱۲}. پروفيسور دورن Dorn چې په پترزبورگ کې اوسېده او په (۱۸۴۷ع کال) يې يو کتاب A Chrestomathy of the Pushtu چاپ او خپور کړ، هسې وايي: پښتو نه په ترکيب، نه په لغاتو او نه په گرامر کې له عبراني او چالديک Chaldic سره څه مشابهت لري؛ ځکه دا ژبه له انډو تيوتن Indu-Teutonic ډلې څخه گڼله کېږي او

^{۱۱} د دې کتاب په څلورم ټوک کې به د اروپا د ختيځپوهانو يعني مستشرقينو د زيار او تاليفاتو مفصل تاريخ وليکم، دلته فقط د دوی آراء راوړل کېږي

^{۱۲} د راوړتې د پښتو گرامر مقدمه، ۲۸

پښتانه د افغانستان اصلي او پخواني اوسېدونکي دي^(۱)

مورخ اډلنگ Adelung لیکي: «که څه هم زه په پښتو کې ډېر معلومات نه لرم: خو دا ویلای شم چې دا ژبه ډېره اسیله، ممتازه او وتلې ژبه ده»^(۲).

مستر الفنسټون Mr. Elphinstone مشهور مورخ هسې

لیکي:

«د پښتو بنسټ او آره په اسانۍ سره نه معلومېږي؛ ځکه ډېر الفاظ چې دا ژبه ځنې جوړه شوي ده او هم خورا ډېر افعال او آدات یې داسې دي چې آره او ریښه یې نه ده معلومه او دا هغه الفاظ او کلمات دي، چې د ژبې اصلي اجزاء گڼل کېږي؛ بیا هم ځینې له دغو الفاظو څخه له زند Zend او پهلوي ژبو سره نژدېوالی لري، مثلاً پلار، مور، خور، ورور...» دی تر لوړو خبرو علاوه دا هم وایي چې: «په ۲۱۸ پښتو کلماتو کې ما پلټنه وکړه، ومې کتلې یوې هم له سامي ژبې سره کوم لږ مشابهت نه درلود؛ خو په دغو الفاظو کې په سلو کې (۵) تر لسو هسې کلمات وو، چې له کردي Kurdish ژبې سره یې نژدېوالی لاره؛ ځکه چې کردي ژبه هم له هندو ژرمن ژبو څخه ده؛ نو سړی ویلای شي چې پښتو هم له دغو ژبو څخه ده...»^(۳)

مستر راورټي H. G. Raverty چې د پښتو ژبې لوی

پوهاند او پلټونکی دی او ډېر کتابونه یې په کې لیکلي او

^(۱) راورټي، ص ۲۹. د دورن د مقدمې په حواله

^(۲) مټریدیتس Mithridites ج ۱، ص ۲۲۵

^(۳) د کابل پېښې، ج ۱، ص ۳۰۲

خپاره كړي دي، د خپل پښتو گرامر د (كلكتي طبع ۱۸۵۶ع) په مقدمه كې مفصلاً د پښتو پر آره او سته بحث كوي او د آريايي او سامي ژبو سره يې د گرامر او الفاظو له پلوه پرتله كوي؛ وروسته دې نتيجه ته رسېږي چې «د پښتو، زند او پهلوي ژبو تر منځ ډېر شباهت شته؛ د پښتو په پخوانو كتابو كې، لكه زند، حروف د حركاتو پر ځاى كښل شوي دي؛ نو ځكه زه وايم چې د سنسكريت او زند سره ډېر نژدېوالى او له پهلوي سره هم ټينگه اړه لري» كه د پښتو ژبې د ټولو سيمو ادبياتو ته وگورو، راښكاره كېږي چې دا ژبه په ادب كې هم ډېره بډايه ده. ډېر شعراء او مولفين پكې تېر شوي دي، پر دغو علاوه ځينې ملي سندرې او سپرې بدلې هم په پښتو كې شته، چې د محلي سازو سره ويل كېږي، دا بدلې داسې له حرارته ډكې دي چې ماته خپلې بدلې او سندرې را په يادوي او ډېرې مې د پېښور په هستوگنه كې ټولې كړې دي^(۱)

بل اروپايي پښتو پوهاند او محقق سړى هانري والتېر بيليو Henry walter belew دى چې د (۱۸۶۷ع) په شاوخوا كې د بنگال عسكري منصبدار و، دې سړي هم د پښتو گرامر كښلى او په تاريخ كې يې ډېر كتب ليكلي دي دى د پښتو ژبې پر اصالت هسې وايي. «له ټولو خپلو پلټنو څخه په لنډ ډول دا نتيجه اخلم چې پښتو اصلاً د سنسكريت يوه خور ده او ځكه چې د هند او ايران تر منځ ويله كېږي؛ نو په پېړيو د پارسي اثرونه پرې لوېدلي او ډېر الفاظ يې سره گډ شوي دي؛ خو سره ددغه هم دې ژبې خپل ځان او قواعد نه دي بايللي او د فيلالوژۍ له اصولو سره يې سم دغه نوي شيان په خپل قالب

^(۱) د راورتي پښتو گرامر، ص ۲۷-۴۸

کې اچول دي او په خورا ښه ډول یې پر خپل رنگ را اړولي دي^(۱)

بل اروپایي لوی عالم او پښتو پوهاند جیمز ډار مستر James Darmsteter فرانسوی دی چې دده یو کتاب د پښتنو ملي سندرې Chants Populaires des Afghan په (۱۸۸۹ع) نشر شوی دی، دا محقق په خپله د پښتونخوا په غرو کې گرځېدلی او ډېر ملي اشعار یې (د پښتونخوا (د شعر) هار او بهار) په نامه سره راغونډ کړي دي. د پښتو په خصوص کې دا نظریه لري: «پښتو له هندي لهجو څخه نه ده اونه له پارسو او پهلوي څخه پیدا شوې ده؛ بلکې دا ژبه د زند (اوستا) یا د یوې بلې ژبې سره چې زند ته ورته وی، ډېر مشابهت لري پښتو اشعار د سپېڅلتوب او طبیعي والي له پلوه خاص امتیاز لري، بدایع او تازکځیالي یې ډېره سپېڅلې او سوچه ده. پښتانه اخبار نه لري؛ خو د دوی اشعار ټول وقایع او روزمره پېښې څرگندوي؛ دا بدلي د پښتو تاریخ هم دی»^(۲)

خلاصه ډار مستر پر پښتو دا عقیده لري، چې د اوستا له پاتو برخو څخه یوه ژبه پښتو پاتې ده او دا ژبه اوستا یوه مخصوصه څانګه بلل کېږي او د زند سره ډېره نږدیکي لري او اړیکې یې ډېرې ورسره ټینګې دي^(۳)

د اروپا له علماوو څخه دوکتور ارنست ترومپ

^(۱) د بیلېو پښتو ګرامر مقدمه، ص ۱۱

^(۲) د ډار مستر د پښتو ملي سندرې، مقدمه، ص ۶۲-۶۵ او لومړی فصل

^(۳) د بروان د ایراني ادب تاریخ، ج ۱، ص ۴۶

Dr. Trump هم ډېر محقق پوهاند دی، چې په (۱۸۷۳ع) يې د پښتو گرامر وکېښ دی هم په دغه کتاب کې د پښتو پر اصل او ريښه هسې رايه ښکاره کوي ((ز په ټينگه او ډېر اعتماد دا ويلای شم چې پښتو اصلاً له غربي (ايراني) ژبو څخه نه ده؛ بلکې په اصلي انډو آرين Indu- Ariyan ډله اړه لري؛ خو سره ددغه هم خالصه هندي نه بلل کېږي؛ بلکې له پخوانو زمانو څخه دا ژبه زړه مستقلة ژبه ده او په لومړي سر کې هم له هندي او ايراني ژبو څخه بېله شوې ده؛ خو بيا هم له دواړو سره په خصوصياتو کې اشتراك لري او مقتدره او برجسته ژبه ښکاري...))^(۱)

دوکتور هنري Dr. Henry چې د ليل د کتابخانې کتابدار او يو فرانسوی دی، هسې ليکي ((پښتو له يوې خوا سنسکريت او په ځينو شيانو کې اوستا ته نژدې ده، مثلاً هغه لواحق Suffixes چې د کلماتو په پای پورې نښلي او سنسکريت او اوستا دواړه په دغه خصوصيت کې سره نژدې دي، پښتو هم په دغه خاصيت کې دوی ته ښه ورته ده. د افعالو په گردان او فاعل او مفعول کې کم ډېر شباهت زڼد ته لري د کلماتو په پای کې چې سنسکريت او اوستا مخالفت سره لري، پښتو زڼد ته نژدې کېږي او کله کله هم سنسکريت ته ورته وي، ددې ټولو نژدېوالو او مشابهتو علت دادی چې دغه ژبې له يوې ريښې څخه راوتلي دي او د آريايي ژبو تر انشعاب دمخه دوی سره يو وي او هم دوه درې زړه کاله پښتو له دغو ژبو سره گاونډی وه او متوالي اړیکې يې سره

^(۱) د ترومپ، پښتو گرامر

درلودل ((^(۱)

بل له نژدو خلکو څخه چې د پښتو پلټونکي گڼل کېږي پوهاند پرتلر روسي معاصر مستشرق دی، دا سړی د ليننگراد په اکاډيمۍ کې د پښتو په خصوص کې داسې رایه ښکاره کوي.

((پښتو د خپل تاريخي قوت سره يوه پخوانۍ ژبه راغلې ده او په اوږدو اوږدو زمانو ځينې تغيرات هم ورپېښ شوي دي؛ خو دا تحولات داسې نه دي؛ لکه پر پارسو چې وارد شوي دي. پښتو ټول پردې لغات په ځان کې حل کړي او پر خپلو اصولو يې را اړولي دي او د ځان جزو يې گرځولي دي د اروپا علماوو له ډېره وخته ددې ژبې قواعد، لغات او اشعار سره ټول کړي دي. ډار مستتر او فريډريک ميولر چې په پښتو کې څه پلټنې کړې دي، داسې عقیده لري چې پښتو ژند يا له يوې بلې ژبې سره؛ لکه ژند ډېر مشابهت لري. ميولر دا خبره پر علاوه کوي. ((د پښتو قرابت له ژند سره هسې دی لکه د اوسنۍ پارسو خپلوي چې د پخوانۍ هخامنشي پارسي سره ده)). ارنست ترومپ وايي چې پښتو د آريايي ژبې يوه مستقلة څانگه او د هندي او ايرانيو څانگو تر منځ منځگړې ده، د ترومپ دا نظريه پروفيسور فون سپيگل - Von Spiegel او دوکتور هارنل Dr. Hornale هم په ټينگه مني، گريرسون Grierson او پال تيدسکوي يې هم تاييد کوي که څه هم د علماوو په آراوو کې ځينې کوچني اختلافات ليدل کېږي؛ خو بيا هم ټول متفق دي چې پښتو يوه زړه او قديمه

^(۱) د هنري، افغاني مطالعات، ص ۵-۱۰

ژبه ده او د هندي او ايرانيو څانگو سره د خور نسبت لري»^(۱)

مېجر لوريمر Lorimer د پښتو پر صرف او نحو يو مشهور كتاب كښلی او په ۱۹۱۵ع په اكسفورډ كې چاپ شوی دی. دی ددې كتاب په پای كې پر پښتو هسې رایه ښكاره كوي. «پښتو كه څه هم تر اوسه نه ده روزلې شوې؛ خو ښه صفات لري. كه څه هم تر اوسه ډېره اړته ژبه نه بلل كېږي، خو د خيالونو ښكاره كولو لپاره ډېر قوت لري. الفاظ يې موثر او كلك او څرگند دي، دا يوه ژوندۍ ژبه ده؛ ځانله خپلواكي او مهم د امتياز خاصيتونه لري، چې له هندي او نورو ژبو څخه يې په دغو خاصيتو سره بېلولای شو. كه څه هم د پارسو په توگه نازكخيالي او استعارات په دې ژبه كې لږ دي؛ خو پښتو د نرتوب قوه لري او نسبت نورو ژبو ته پښتو په خارجي انقلابو او جگړو كې لږه خساره ليدلې ده؛ په تلفظ كې يې قوت پروت دی. دا خبره هغه وخت په ښه ډول سړي ته معلومېږي چې د يوه پښتانه سره خبرې وكړي؛ يا د دوی ادبيات او كيسې مطالعه كړي...»^(۲)

وروستنی ډېر محقق ژېپوهاند سر، جي، ای گريرسن G. A. Grierson د فلسفې او ادب دوكتور دی چې لنگوستېك سروې آف انډيا Linguistic survey of India يې په لس جلدو كې ليكلی دی او ددې كتاب لسم ټوك د پښتو بحث لري؛ دده آراء د پښتو په خصوص كې په لنډ ډول لاندې

^(۱) د ليننگراد اکاډمي، د لسانياتو سلسله ج ۴

^(۲) پښتو او د پښتو گرامر او قواعد د لوريمر تاليف

راوړو:

«آريايي اقوام د خيوا، خوکند او بدخشان تر منځ په خپله اصلي مخکې کې اوسېدل؛ له هغه ځايه يوه ډله تر هندوکش راواوښتل؛ د کابل له درو څخه هند ته تېر شول او بله ډله هم د ايران پر خواوو شپوه شوه؛ ددغو دوو ډلو ژبو ته هندو آرين يا هند او ايرانيان Indu- Aryans ژبې وايي. له قديمي زمانې څخه دا آريايان پر ډېرو قبيلو وېشل شوي وو، مثلاً د داريوش Darius (۵۲۲-۴۸۴ ق، م) په ډبرليک کې دولس قبيلې ذکر شوي دي او هرې دغې قبيلې ځانته ژبه درلوده؛ خو دوني ښکاري چې ددغه ډبرليک زړه پارسو Old- Persian چې په پارس کې ويل کېده او د شرق ژبه يعنې اوستا Avesta سره بېلې دي، اوستا اصلاً شرقي ژبه وه او ډېرو پوهانو د باختري Bactria ژبه بللې ده؛ نو موږ ځينې آريايي ژبې د پارسو له نسله گڼو او پرسیک Persic يې بولو. او بله ډله ناپارسو Non- Persic گڼو. ايراني او هندي ژبې دواړه له يوې ريښې څخه او سره نژدې دي؛ وروسته يو له بله سره بېلېږي، که د اوستا ډېر پخواني اجزاء د ويدا او سنسکريت سره پرتله شي، دا مقصد ښه ځنې څرگندېږي؛ خو هر څونې چې وختونه ډېر تېر شول، دا دواړې ژبې ډېرې سره لېرې شوې، دلته د هندوکش په جنوب او د هند د شمال غربي سرحدونو پر خوا ځينې ژبې؛ لکه داردي Dardic او پيساجا Pisacha پر خپل زاړه حال پاتې دي او دا ژبې تر هندي او ايراني وېش دمخه ځينې آريايي ذخاير لري؛ له هغو ژبو څخه چې موږ يې ناپارسو Non- Persic بولو او د ميدي Medic ژبې اطلاق هم پرې کېدای شي، د پامير ژبې دي؛ لکه غلجه Ghalchah او

بدخشي Badakhshi دغسې هم اورمري Ormuri او بلوخي Baluchi له دغو ژبو څخه پښتو هم د افغانستان د يوې مهمې برخې او ډېرو گاونډيو قبايلو ژبه ده او تر څلورو مليونو پورې په دې ژبه خبرې کوي^(۱)

ددې ژبې نوم پښتو دی، چې د افغان ملت ژبه گڼل کېږي. پښتانه يا افغانان اصلاً هغه پکټ Pakthas قوم دی، چې په ريگريدا کې يې نوم راغلی او وروسته هيرودوت د پکتوس Paktves په نامه ذکر کړي دي.

اما د افغان نوم هم په پخوانو آثارو کې ريښه لري، مثلاً په پوران Puranas کتاب کې چې اسوکا Asvakas راغلی دی، يا سترابون Strabon يوناني مؤرخ چې په لومړۍ ميلادي پېړۍ کې اوټکنوای Aotaknvoi ذکر کړی دی، دا هغه اوگانا Avagana يا آوگانا Avagana دی چې د هندوستان مشهور منجم ورايه مهيره Varahamihira يې په شپږمه ميلادي پېړۍ کې ذکر کړی دی، په هر صورت خود دوی اصلي نوم پښتون او د ژبې نوم يې پښتو ده، دا ژبه؛ لکه پخوا چې خلکو په عبراني Hebrew پورې نښلوله؛ اوس چې آريايي ژبه ثابته شوه او لکه د پامير غلجه Gualchah او بيوخي ژبې چې د آريايي په ناپارسو Non-Persic او شرقي کورنۍ يعنې زند Zend پورې اړه لري، دغسې هم پښتو اساساً له دغې کورنۍ څخه ده، پروفيسور ميولر Pr. Muler لومړی سپړی دی، چې په (۱۸۶۲ع) يې په خپل کتاب Veber Dies Pracheoer Afghanen کې دا رايه ښکاره کړه، چې پښتو د آريايي ژبو

^(۱) دا شمېره ډېر زوړ دی، اوس د پښتو ويونکو شمېر په افغانستان او پښتونستان کې ۲۰ مليونو ته رسېږي

په شرقي ډله اړه لري. دوكتور ترومپ Dr. Trumpp په خپل پښتو گرامر کې په (۱۸۷۳ع) په خورا قوي ډول ذکر کوي، چې غربي (ايراني) ژبه نه ده؛ بلکې په شرقي آريايي ژبو کې داخله ده. دا نظريه دمخه پروفيسور، فوسپيگل Dr. Von Spiegel په خپل کتاب Eranische Alterthumsknde کې هم تاييد کړې وه او هم دوكتور هورنل Hoernle په خپل کتاب د گاودي ژبو گرامر Grammar of the Gaudian Language کې هم دغه نظريه مني: خو لومړۍ پلار مستتر د هند د فيلا لوريسک وفد په راپورټ کې په ښه ډول وڅېړله (۱۸۸۷ع). او په بل کتاب (د پښتو ملي سندرې) کې يې وويل^(۱) چې پښتو په زند يا په بله داسې ژبه اړه لري، چې هغه هم زند ته ورته وي^(۲). دا وو د گريسن نظريات چې دده د کتاب له لومړيو مخو څخه موندل کړل. تر دې وروسته د پښتو ادب پر تاريخ لنډ نظر کوي او بيا نو مفصلاً د پښتو گرامر او لغات او لهجې د نمونو سره ضبط کوي، چې دلته زياتې تر دې زموږ له بحثه سره اړه نه لري.

ددغو افکارو نتيجه او د پښتون اصل:

په لوړو کړيو کې موږ د اورپا د پوهانو د افکارو يوه لنډه نمونه تاسې ته د پښتو په خصوص کې وړاندې کړه، له دغو نظرياتو څخه موږ کولای شو چې يوه علمي نتيجه په لاندې ډول واخلو او هغه څه چې مو دمخه د پښتو ژبې د تاريخي اصالت په خصوص کې وليکل ښه پسې تاييد کړو.

(۱) ددې نظريې شرح دمخه تېره شوه.

(۲) د هند ژبو راپور، ج ۱۰، ص ۱-۱۳.

د اوسنيو پوهانو له علمي پلټنو څخه خو لومړۍ دا مسئله بڼه ښکاره شوه چې پښتو يوه آريايي ژبه ده. له سامي او عبري ژبو سره کومه اړه نه لري. په آريايي ژبو کې هم پښتو د ميولر او دار مستتر په قول له زند يا زند غوندي له بلې ژبې څخه راوتلې ده؛ مگر تر دغو ټولو د دوکتور ترومپ نظريه حقيقت ته نژدې ده، چې پښتو د ايراني او هندي آريايي ژبو تر منځ د اتصال حلقه ده^(۱) او په تاريخي دلايلو باندې دا ومنو چې پښتو ژبه له اصلي باختري ژبې يا آريک څخه مستقلاً راوتلې مستقيماً د زند او سنسکريت خور ده. په راتلونکيو مخونو او څېړنو کې به تاسې ددې تاريخي حقيقت دلايل او براهين مفصلاً ولولئ او دا خبره به يوه تاريخي مستند حقيقت په ډول درته څرگنده شي.

پښتو ولي سامي يا عبري ژبه بلل شوې ده؟

ځينو مورخينو او ليکوالو پښتو له سامي او عبري څانگو څخه گڼلې ده. ددې خبرې علت هم دادي چې د اسلام د مقدس دين سره يو ځای زموږ هېواد ته عربي ژبه راغله؛ ددې سامي ژبې کلمات او لغات د ديانت په اثر په پښتو کې گډ شول، نو هر چا چې په پښتو کې عربي مفغن کلمات ليدلي دي، حکم يې کړی دی، چې دا ژبه له سامي کورنۍ څخه ده؛ مگر دا خلط او گډون عارضي دی او د اسلام له مقدس دين سره د عربيو تسلط راوړی دی. که نه وي تاسې به يې په نورو حلدو کې ووينئ چې د اسلام په ابتدا کې پر دې ژبې د عربي اثر لږ و

^(۱) د هنري افغاني مطالعات، ص ۵

او کورنۍ د هغې ژبې کلمات او لغات به وو پرې راغلې شوي د پښتو د اسلامي لومړۍ دورې ادبي آثارو او سندرو ته چې گورو سوچه او لغړ پښتو دي.

یو بل علت هم ښایي چې دې خبرې ته وي او هغه دادي، چې عبري او یهودي توکم له پخوانو زمانو څخه د آمو پر غاړو او زموږ د وطن په ښارو کې خپرو شوی و، مستر فرلانگ په (۱۸۹۷ع) کې لیکي چې د سیر دریا یوه پاچا د یهودو ډېر اقوام له بیت المقدسه د خراسان خوا ته وشرل، دا یود په (۶۳۰ ق، م) په ساختو او د هري رود پر خوا وهستېدل، دی وایي چې په تورات کې د (هارا) په نامه راغلي دي^(۱).

دا نظریه چې آریایي مدنیت له سامي ثقافت سره په ویدي زمانو کې هم ارتباط درلود، د پوهانو له خوا هم څه ناڅه څرگنده شوې ده: مثلاً دوکتور بریدل گته Dr. Berriedale Keith د ایسلرګ د یونیورسټۍ د سنسکریټ پروفیسور هسې لیکي: «لږ لږ اشارات موجود دي چې ویدي خلکو له سامي بابلیانو Babylon Semitic سره هم اړیکې او روابط درلودل، د ریګویدا په عبارت کې چې بینکناتا Benkanata راغلی دی او هندي Bikande یې ریښه ده، د ځینو بابلي الفاظو سره ورته دی، هم د بریو Bribu نوم چې د هند په اصطلاح مشهور ښندونکی دی مستر ویبر Weber له بابلي سره نښلولی دی^(۲)».

دغسې هم د منا Mana کلمه په ریګویدا کې راغلې او هر ځای د «طلایي» صفت هم ورسره دی، په تینگه د یوناني

^(۱) د فرلانگ ساینس آف ریلیجن، ص ۲۹

^(۲) د ویبر هندي پوهنې، ج ۱۷، ص ۱۹۸

Mina سره نښلي، چې يونانيانو هم له فينيكيانو Phoenicians څخه اخيستي ده^(۱) دغسې هم پرسو Parecu چې د تېشي او تبر په معنا ده، سامي اصله گڼل شوې ده؛ خو دا ټول يقيني نه دي، اما سره ددغه هم سړي ويلای شي، چې سامي لوی مدنيت د آريايي خلکو سره نژدې اړيکې درلودل، که څه هم په ريگويدا کې ظاهراً نا آريايي Non-Aryan عناصر نه ښکاري؛ خو بيا هم ځينې کوچنۍ ډلې شته، چې د دوی د مدنيت اوضاع له سامي مدنيت سره نژدې کېږي^(۲)

دغسې هم په وروسته وختو کې نكشسترا Nakshatras يعنې قمري بروج او منازل په تېگه له سامي مدنيت څخه اخيستل شوي دي؛ ځکه چې په ريگويدا کې هېڅ ذکر نشته؛ فقط په وروستنيو برخو کې ددغو يادونه شوې ده؛ نو له دغو اشاراتو څخه سړي د سامي او آريايي مدنيت روابط په پخوانو زمانو کې منلای شي^(۳).

عربو مؤرخينو هم له خورا پخوانۍ زمانې څخه د بني اسرائيلو خروج د خراسان پر خواوو ذکر کړی او دا يې راوړي دي، چې د يهودو ځينې ډلې پر دې خواوو آبادې وې^(۴). که موږ د جغرافيا پخواني کتب پلټو هم داسې ښکاري چې د اسلام په لومړۍ دوره کې په بلخ او هرات او نورو ښارو کې ځينې يهود اوسېدل، مثلاً حدود العالم د (۳۷۲هـ) تاليف د

(۱) د زېمر Zimmer کتاب Altindischleben ص، ۵-۵۱ او- ويبر هندي پوهنې، ج ۱۷ ص ۲۰۲.

(۲) د اولدنبرگ د ويدا مذهب، ص ۱۹۴، بلو مفيد د ويدا مذهب، ص ۱۳۳.

(۳) کېمبرج هيستري آف انديا، ج ۱، ص ۸۸.

(۴) معجم البلدان، ص ۳۱۹، ابوالفداد، ج ۱، ص ۷۱.

گوزگانان مرکز او پایتخت (یهودان) بولي او وايي چې په گوزگانان (اوسني جوزجان) کې عربو ځینې ډلې هم اوسېدلې، چې پوونده وو او د خراسان تر نورو عربو دوی سره پاشلي پراته وو^(۱)

له دغو تاریخي دلایلو څخه دا ویلای شو چې د امو په جنوبي ورشوگانو او د گوزگانان او خراسان په حدودو کې د اسلام تر وختو پورې لاهم یهود او عرب یعنې سامي خلک موجود وو، دا خو طبیعي خبره ده، چې د دوو قومو گډون او نژدېوالی د دوی پر ژبو او اخلاقو یو له بله اثر سره کوي؛ نو ښایي چې هم ددغه اثر نتیجه وي، چې په پښتو ځینې عبري یا عربي لغات گډ شوي وي او له دغو کیفیته څخه ځینې خلک په دې فکر کې لوېدلې وي، چې پښتو هم عبري یا عربي ته ورته یعنې سامي ژبه ده.

مګر وروسته چې د اروپا محقق پوهان راغلل، دا ژبه او ددې ژبې قواعد او اصول یې په علمي معیار وکتل؛ نو دوی په ښکاره د پښتو د سامي توب نظریه افسانه وگڼله او د پښتو تعلق یې له بني اسرایلو سره خورا لږې وبله^(۲) او موږ دا خبره په تېرو مخو کې د پوهانو د اقوالو په ترڅ کې تاسې ته په ښه توګه څرګنده کړه.

د اوسني تاریخ اساس پر مشاهداتو او څرګندو دلایلو اېښود کېږي او سړی نه شي کولای چې په تشو اقوالو په تاریخي پلټنو کې د ځان وینا وکړي، البته که روایات او عنعنات د مشاهداتو سره مرستې شي؛ نو هغه تاریخي خبره

(۱) حدود العالم، ص ۶۱۶.

(۲) گزیتر افغانستان، ص ۲۳ د ۱۹۰۹ع طبع.

به خورا ټینګه وي په اوسنیو علمي اساسونو کې چې د تاریخ لپاره خورا اهمیت لري، د ژبو مقایسه او پرتله کول دي د کومو قومو ژبې چې سره ورته وي، سړی حکم کولای شي چې دوی هم سره خپل او سره نژدې دي

لکه چې تاسې دمخه ولوستل، پښتو د پرو آریایي ژبو او زند او سنسکریټ ته ورته ده، له آریایي ژبو سره عنصری او اساسي ګډون او اشتراک لري، سامي ژبو ته نه د قواعدو، نه د لغاتو او محاورو له خوا ورته ده؛ نوځکه پوهانو د پښتو د سامي توب نظریه نه ده منلې

محمد عبدالسلام خان له اوسنیو لیکوالو څخه دی چې د پښتو د سامي توب د فکر ملګری ښکاري، ده په خپله یوه کتاب کې ځینې کلمات سره ټول کړي دي^(۱) چې له عبراني سره یې ورته ګڼي؛ مګر که موږ په غور او څیر وګورو کټ مټ هغه کلمات په اوستا او سنسکریټ کې هم شته؛ نو که موږ دا خبره ومانو چې د عبري ژبې ځینې کلمات له آریایي پخوانو ژبو سره ورته دي، باید چې آریایي ژبې هم له سامي کورنۍ څخه وګڼو، حال دا چې دا خبره د علم او تحقیق له مقیاسه ډېره لږې ده. د مثال په ډول دا کلمات دی د دلیل په توګه راوړي:

غور، غور:

په پښتو (کوه) ته وايي، په عبراني ژبه (ګور) غر او جمع یې (ګورم) دی. دی وايي چې غور هم عبري نوم دی ابوالفداد په لومړي ټوک ص ۷۵ او ابن بطوطه سیاح د خپلې سفرنامې په

لومړي جلد کې دا نوم د شام لپاره ذکر کړی دی^(۱) مگر اوسني اروپايي محققين وايي چې دا دواړې کلمې پخوانۍ آريايي دي، د اوستا په هوم يشت برخه کې (گيري) د غره په معنا راغلی^(۲) او هم په خورده اوستا کې کټ مټ په دغه معنا و^(۳) په سنسکريت کې هم گير او گيري Giri د غره معنا لري^(۴)

د غره کلمه په پښتو نومو کې خورا ډېر اثر لري؛ غلجي (غلزي) هم غرزي و، غور؛ غرچه، غرچ، غلج، خلج، ټول له دغې ريښې څخه دي، چې په منځوۍ اسيا کې د آريايي قبيلو او ځايو نومونه دي؛ لکه چې روسي معروف مستشرق بارتولد دې خبرې ته تفصيل ورکوي^(۵). بل مستشرق توماسچک Tomaszek وايي، چې گر Gar په پخوانۍ باختري ژبه د غره په معنا و او غرچه هم کوهستاني او غرني ته وايي^(۶) دا خبره د عربو جغرافيا ليکونکو هم ذکر کړې ده: ياقوت حموي د البشاري په حواله ليکي: چې د غرجستان (اوسنی شبرغان، تالقان، دولت آباد، ترمرو او مرغاب پورې) نوم له غرج څخه جوړ شوی دی، چې د غره معنا لري^(۷) منهاج سراج جوزجاني چې زموږ د وطن معروف مورخ دی هم دا نوم (غرستان)

^(۱) نسب نامه افغانه، ص ۷۰

^(۲) فرهنگ اوستا، ص ۷۲۲؛ اوستا لومړۍ ټوک، لسم پښا

^(۳) خورده اوستا د بمبي طبع، ص ۴۹۷

^(۴) هندي او انگليسي قاموس، ص ۶۱۱ د ۱۸۰۷ع طبع

^(۵) د بارتولد تاريخي جغرافيا، ص ۸۸

^(۶) د پامير ژبي

^(۷) معجم البلدان ج ۶، ص ۲۷۷

ليکي^(۱).

ښه اوس نو سړی ویلای شي چې غر، غرچه، غلجی ټول آریایي دي. که په عبري ژبه کې (ګور) وي، وي دي، هر شی خپل نژدې اصل ته راجع کېږي، نه لېږي ته.

بل ځای دی لیکي چې: د پښتو نوم له عبري پښت او پاشت څخه جوړ شوی دی، چې متفرق کول او پاشل معنا لري^(۲)، حال دا چې پکېت په دغه نامه او هم دلي په دغو مخکو کې ریګویدا او یوناني مورخینو ټولو ذکر کړی دی: نو سړی نه شي کولای چې دغه خپل او نژدې نوم پرېږدي او له سامي مخکو څخه پاشت راواخلي او پښتو ځنې جوړه کړي.

دی بیا وايي چې: شلح پتیرې دودۍ ته وايي او عبري کلمه ده. په پښتو (وېشله) ځنې جوړه شوې ده^(۳). حال دا چې اوسني علم د فیلالوژۍ پر اصولو کلماتو د اوښتلو او تحول ټول اصول ضبط کړي دي، خو دا چې له (شلح) څخه (وېشله) جوړه شي، هېڅ فیلالوژي هسې قاعده نه ده راوړې؛ بلکې دا اصلاً (وېشلې) ده؛ په قندهار کې تر اوسه هم دغسې وايي، له پښتو مصدر وېشل (تقسیم کردن - حصه - حصه کردن) څخه دا نوم جوړ شوی دی. دا دودۍ د دفعي احتیاج لپاره ژر ژر پخېږي او وېشله کېږي. یو خو هغه دودۍ وي، چې اوږه واغړي؛ یو ساعت دوه ساعته یې کېږي، بیا یې نو پخوی؛ دا ډېر وخت غواړي. کله چې دودۍ ته دستي ضرورت وي؛ نو اوږه خېشته کړي، تبخی توده کړي، ژر یې پرې واچوي چې ژر پخه

^(۱) طبقات ناصري، ج ۲، ص. ۲۱۶^(۲) نسب نامه، ص. ۷۰^(۳) نسب نامه، ص. ۷۰

شي او وېړو خلکو په منځ کې ووېشله شي دې ته نو وېشلي وایي دا کلمه هم په خپله پښتو او د پښتو پر قواعدو برابره له (وېشل) مصدر څخه راوتلې ده. د عبراني شلح څخه ډېره لېرې ده.

دا یو څو کلمې دلته د مثال په ډول ذکر شوې او سړې دا ځنې فهمولای شي، چې د پښتو لغاتو او کلماتو نښلول، په سامي ژبو پورې کوم علمي اساس نه لري او فقط دا فکر د بنی اسرائیلو او سامي کهلواله نژدې هستوګنې او ګاونډیتوب څخه پښتو ته پیدا شوی دی

یوه ضروري یادونه

دلته باید دا خبره هم په لنډ ډول ذکر شي، چې له پخوانو زمانو څخه د هند له خوا د اقوامو روابط له سامي اقوامو سره جاري وو، د سند په اوسني علاقه کې د موهنجودایرو کشفیات دا ښیي، چې شپږ زره کاله دمخه یو مشترک مدنیت ددې ځایه تر بابل او اثوره موجود و وروسته چې آریایي اقوام پر هند مسلط شول: نو د دوی تجارتې او د تګ راتګ روابط هم طبیعي دي، په دې تعامل او ارتباط کې ضرور ژبې هم یو پر بل باندې اثر کوي، لغات او کلمات یې هم یو له بله سره اخیستل کېږي او سره ګډېږي، مثلاً موږ ډېر سوچه او لغړ آریایي د سنسکریت لغات وینو. چې په عربي ژبه کې هم ګټه مې شته او دا لېرې نه ده چې دغه لغات په تجارتې او اجتماعي تعامل کې له هنده عربو ته تللي وي یا ځینې لغات له عربي څخه هند ته راغلي وي د مثال په توګه دا پټ Apat پښتو کلمه وګورئ، عربي آفت جمع آفات مستعمله ژوندۍ کلمه ده، چې په سنسکریت کې هم عیناً پټ Apat یا اپتي

Apati د فاجعې، بدبختۍ، پرېشانی، او خفت او رسواتوب په معنی ده^(۱).

په پښتو کې هم دا کلمه په دغو معناوو کې مې ژوندۍ ده؛ لکه په دې لنډیو کې:

لکه شین کښت زلیو زموږ کرم
راباندې راغله له اسمانه اېتونه

د ویر اېست راباندې راغلی
په بېلتانه کې د زړه وینې تویومه

ځکه چې سنسکريت ژبه پښتو ته خورا نژدې ده؛ نو دلته موږ دا ویلای شو چې اېست هم آریایي کلمه ده. پښتو او سنسکريت له عربي څخه نه ده اخیستې دا یوه کلمه ما د مثال په توګه راوړه که نه وي، داسې کلمات ډېر دي او تر اوسه هم په پښتو کې مستعمل دي.

نوکه داسې کلمات ومومو چې اوس هم په پښتو کې وي، هم په عربي کې او په نورو آریایي ژبو، سنسکريت او زند کې هم وي، دلته نو موږ په ټینګه ویلای شو، چې هغه کلمې آریایي دي او له سامي ژبو څخه نه دي راغلې؛ بلکې بنایي چې له آریایي ژبو څخه سامي ژبو ته نقل شوي وي او دا خبره دلیل هم نه ګرځي، دې ته چې موږ دې پښتو له سامي کډواله وېلو.

پښتو ولې هندي یا ایرانی ګڼل شوی ده؟

تاسې دمخه ولوستل چې ځینې پوهان دې ته تللي دي، چې پښتو د آریایي ژبو له هندي کډواله یا د ایرانی کورنۍ څخه

^(۱) هندي او انګلیسي قاموس: فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۹۳

ده، ددې رايې علت هغه دي؛ لكه د سامي توب طرفدارانو چې ويلې دي، ليدلې يې دي چې د پښتو دېر گرامې خاصيتونه او لغات د هندي او ايراني سره ورته دي؛ نو ځينو ايراني بللې او نورو بيا هندي گڼلې ده؛ مگر موږ دلته د خپلو تېرو ليكنو په رڼا كې په ټينگه وايو:

لكه دېرو پوهانو چې دا خبره منلې ده، پښتو نه هندي ده او نه ايراني؛ بلكې له اصلي آريايي ژبې څخه مستقلاً او مستقيمه زېږېدلې ده او لكه د اروپا اوسنۍ پوهان چې وايي د هندي او ايراني ژبو د اتصال حلقه هم ده.

د كتاب په راتلونكيو برخو كې چې پښتو د ويدا او اوستا سره پرتله شي، دا خبره به په ښه ډول څرگنده شي.

درېمه برخه

پښتو او د ويدا ژبه (سنسکريت)

د ويدا ژبه، سنسکريت، ويدا او د سنسکريت نور مشهور کتب، د ويدي ژبې او سنسکريت ژوندي کلمات په پښتو کې، د مقايصې اصول، ويدا، ريگ او ريشې، سمهيتا، سروتي، سمرتي، سيند، سوما، جهند، اشلوک، د سنسکريت نوم، دسيو، خلور دلي، بهمن، کشتري، ويسيا، شودر، ورنه، من، ستهان، نمزدک، مزدا، واکرن، منو، دتاله من، پيس، کر، اجتماعي تشکيلات، پتي، کولا، گرامه، ويسه، پور، سميتي، ناچ، سامانه، ارباب انواع، ديوس، پرېتهې وي او نور..

پښتو او د ویدا ژبه

یا پښتو او سنسکريت

لومړۍ خبرې:

تاسې ته دمخه د ژبو د نوي او علمي وېش پر اساس دا خبره ښکاره شوه، چې پښتو او سنسکريت نژدې نښتون او روابط لري؛ بلکې د اوستا او سنسکريت تر منځ دغه ژبه د اتصال کړۍ هم ده؛ له هغه وخته چې د دنیا ژبې د مقایسوي فيلولوژي Comparative Philology پر علمي اساس تر پلټنې او تحقیق لاندې راغلې دي؛ نو په دغه خوا کې خورا سوي او ښه معلومات هم د بشر په لاس کېښوتلي دي. آریایي ژبې که په اروپا کې دي، که په ایشیا کې، که په شرق کې دي که په غرب کې، پر دغه علمي اساس هسې سره نښتې او نژدې ثابتې شوې دي، چې پوهانو ټولې له یوې ریښې او یوې آري څخه بللې دي^(۱).

^(۱) د لاکمپا کتاب، په ویدا کې شمالي هېوادونه ۳۱. ص ۱۲

د پښتو روابط هم له سنسکريت سره او هم له اوستا سره ددغي علمي پلټنې پر اساس ښه څرگندېږي او زه د کتاب په دغو برخو کې کوشش کوم، چې په پرتله يېز (مقايسوي) ډول مفصلاً د پښتو ژبې قواعد، گرامر، لغات او اصوات له سنسکريت سره مقابله کړم؛ تر دې څېړنې وروسته به تاسې ته دا زياته شي، چې په رښتيا هم پښتو د سنسکريت سره د خورتوب روابط لري او دا دوي آريايي ژبې سره خوندي دي.

ددې مقصد لپاره چې تاسې د پښتو او سنسکريت مقاييسوي اوضاع ښه وپېژنئ او دا دواړې ژبې چې د تاريخ او بنسټ له پلوه سره نښتي دي، په ښه ډول مطالعه کړای شئ؛ نو بويه چې تر هر څه دمخه تاسې يو وار په خپله سنسکريت ژبه هم ښه وپېژنئ او ددغي ژبې تاريخ او پخواني ادبي آثار او کتب ښه درته معلوم وي، دادې چې لومړۍ زه دلته په دې خصوص کې څه معلومات درکوم، وروسته نو اصلي مقصد ته ځم.

د ويدا ژبه:

د آريايي اصلي ژبې تفصيلات مو څه نه څه دمخه لوستلي دي، هلته مو وويل چې له (۲۵۰۰ ق، م) تر (۱۵۰۰ ق، م) پورې دغه ژبه د امو پر غاړو موجوده وه؛ وروسته له دغي ژبې څخه ځينې ځانگې بېلې شوې دي، چې دمخه مو د هندي او ايراني ځانگو په نامه در وښودلې او د ويدا د کتاب پخوانۍ برخې چې تر اوسه پاتې دي، ددغي اصلي آريايي ژبې تحولات او اوسني موږ نه رابښي.

په حقيقت کې د ويدا کتاب هم اوس بشپړ او ټول د بشر په

لاس کې نشته؛ ځكه ځينې پخوانۍ برخې يې وركې او له لاسه وتلې دي. اكثر پوهان چې په دغه كتاب كې يې د ژبې او د لساني تحولاتو له پلوه كسې كړې دي، دوى دا عقیده لري، چې د ويدا د كتاب ډېرې سندرې وركې دي او دغه اوسنۍ سندرې چې زموږ په لاس كې دي، هم د يوه وخت نه دي. دا سندرې د ژبې له پلوه ډېر فرق سره لري، ځينې برخې يې زړې او پخوانۍ دي او ځينې يې هم نوې او زلمۍ دي. ددغه تاريخي مقصد د څرگندونې لپاره بايد لږ څه شرح او تفصيل هم وليكو:

د ويدا بخډې سندرې يا زړه او وركه برخه

ويدا د آريايي اقوامو زړې سندرې او اشعار دي، چې څلور برخې لري. دغو څلورو برخو ته يې معلومې سندرې وايي؛ مگر هغه وخت چې آريايان د هندوكش په شمال كې اوسېدل او كېسه لانه وو راشپوه شوي، دوى ځينې نورې سندرې هم درلودې، چې تر دغو معلومو سندرو دمخه او پخوانۍ وې. د معلومو سندرو غورا زړه برخه ريگويدا ده، چې پوهانو د ريگويدا له مطالعې څخه دا خبره څرگنده كړې ده، چې دا سندرې په يوه وخت كې نه دي ويل شوې؛ بلكې ارتهر مكهونل وايي چې «د ژبې، تخيل او سبك له پلوه دغه سندرې بايد په څو سوه كاله كې ويل شوې وي»^(۱). دوسن مارتن هم ليكي چې «ريگويدا زړه او نوي سرودونه لري، چې زړې سندرې يې تر نورو (۴-۵) پېرې

^(۱) د سنسكريت د ادبياتو تاريخ، ص ۴۵

دمخه دي»^(۱)

له دې څخه چې په خپله د ريگويدا معلومې سندري هم د يوه وخت او يوې زمانې نه دي، معلومېږي چې د ويدا ژبې په هره زمانه کې تحولات ليدلي دي او د هرې زمانې ژبې ځانته بېل شکل او بېله بڼه موندلې ده او تر ريگويدا دمخه نورې سندري هم په آريايانو کې وې. په خپله ريگويدا هم ډېر د هغو پخوانو ورکو سندرو او پخوانو شاعرانو يادونه کوي، په دې باب کې ډوټ Dutt موږخ په واضح ډول هسې ليکي. «د ريگويدا په کتاب کې چې کوم اختلافات شته، دا ټول د هغو ورکو سندرو يادگار گڼل کېږي او دا تغيرات چې په ويدي ژبه کې ښکاري، دا رښتيني چې تر دغو سندرو دمخه هم نورې سندري وې، چې هغه ورکې دي د ريگويدا متن په خپله» (پخواني پوهان) يادوي او هغه سندري ذکر کوي چې پخوا ويل شوې وې»^(۲).

له دغو ټولو څخه ښکاري چې آريايانو د هندوکش په شمال او بخدي کې ځينې سندري درلودې چې اوس ورکې دي؛ دا سندري کټ مټ؛ لکه د پښتو ادبيات شفاهي وې، يعنې لکه د پښتو بدلې د خلکو په ياد وې او يوه له بل څخه زده کولې په دې ډول پښت پر پښت نورو ته نقل کېدې او دغه سندري «د آريايانو ورکې بدلې» بولي. وروسته چې آريايي اقوام د هندوکش جنوبي ورشوگانو ته راشپوه شول؛ نو دوی د سپين غره، ارغنداو، کونړ او سوات په غرو او درو کې ځينې سندري درلودې او بيا چې تر آباسين (انډوس) پورې وتله، د پنجاب په

^(۱) د هند د شمال غرب جغرافيا، ص ۹^(۲) د ډوټ کتب The Aryanisation of India، ص ۵۵

ورشوگانو کې يې دغه بدلې بشپړې کړې، چې د ويدا کتاب هم دغه بدلې دي او اوس يې سمهيتا Samhita يعنې مجموعه بولي او پر څلورو برخو وېشل کېږي^(۱).

مقصد دادی چې تر ريگويدا دمخه هم زموږ په هېواد کې آريايي بدلې وې، چې د هغو ژبه به هم غالباً هغه آريايي اصله او پخوانۍ ژبه وه؛ مگر دې ژبې تحول وموند او ويدي ژبه ځسې جوړه شوه چې د ويدا کتاب څلور برخې په دغه ژبه دي؛ ځکه چې په ويدا کې زموږ د وطن د غرو او درو نومونه راځي؛ نو دا ښکاري چې د پخوانو او ورکو بدلو ژبه هم دلې ويل کېده او د معلومو سندرو ژبه يعنې (ويدي ژبه) هم دلې زموږ په هېواد کې د هندوکش جنوب ته پيدا شوې ده.

د معلومو سندرو ژبه يا ويدي ژبه

د ويدي ژبې ادبي آثار اوس شته او د پوهانو مفصلې پلټنې پکې شوې دي موسيو وکرناگل Wacker nagle وايي چې آريايي ستانو او روحانيونو يوه ژبه ويله چې د صوت له پلوه له ويدي ژبې سره يوه وه، فقط د شاعرانه اصطلاحاتو په نه درلودلو کې يې فرق ورسره درلود. دغه معلومې بدلې چې اوس زموږ په لاس کې دي، په اوښتلي شکل را رسېدلې دي، که نه وي ويدي ژبې ځانته پخوانۍ صرف او نحوه درلوده او پخواني اشکال پکې وو، دغه معلومې بدلې چې زموږ څخه شته، په زمانو زمانو او پېړيو يې له زاره حاله تغيير کړی دی له دې جهت د (BH) او (DH) حروف يوازې بي H گڼل شوي

^(۱) په خپله د ويدا او سمهيتا کلمو په خصوص کې به وروسته مفصلاً بحث وکړم

او د (ر، ل) پر ځای (ل، ن) راغلې دی^(۱) په دې ژبه کې چې کوم تغیرات او تحولات پېش شوي دي، هغه ټول د ریښو پیاوړتیا له لاسه ورکولو څخه معلومېږي. ددغه کتاب د لومړیو سندرو ژبه د ویدي ژبې لومړنی شکل دی؛ وروسته وروسته چې د کتاب لسمې برخې ته نژدې کېږو ژبه یې تغیر کوي او ښکاره ښکاره اختلافات پکې لیدل کېږي حتی د ریښو پیاوړتیا ضمایم او شروح هم په داسې ژبه دي، چې د ویدي ژبې پېړۍ په پېړۍ تغیرات راښيي او لکه پوهان چې وایي د ویدا د لومړنیو برخو او وروستیو تر منځ باید لږ تر لږه پنځه پېړۍ تېرې وي^(۲).

د ریښو پیاوړتیا د ځنډو برخو ژبه د اوستا له زړې برخې (ګانا) سره داسې ورته ده، چې تر ډېره وخته پورې د اروپا د پوهانو دا خیال و چې د اوستا ژبه فقط د ویدي ژبې محرفه ده او د سنسکريت اوښتلی رنگ دی؛ تر ډېره وخته ویلیام جونز د اکسفورډ محقق عالم دغې خبرې ته ټینګ و، خو چې پروفیسور رسک وروسته د اوستا د ژبې استقلال او وجود ثابت کړ^(۳).

له دې څخه هم دا خبره په ښه ډول څرګندېږي، چې د ویدي ژبې پیاوړتیا په هغه ځای کې و، چې اوستا پکې پیاوړتیا شوې و او هغه نو زموږ هېواد او د آریا مرکز دی، ویدي ژبه هم تر ډېره پر خپل حال پاتې نه شوه آریایي اقوام تر اندوس (اباسین) تېر شول؛ د پنجاب او هند په شنو او زرغونو

^(۱) تاریخ افغانستان، ج ۱، ص ۱۶۲

^(۲) هندو اروپا ص ۱۹۲

^(۳) فرهنگ نظام، ج ۲، ص ۳

ورشوگانو کې سره خپاره شول د دوی د حیات د نوي چاپېر اغېزې هم طبيعي وې؛ نو ځکه د دوی ژبه هم بل راز شوه او له ويدي ژبې څخه يوه بله مېزبه او سمه کړې ژبه پيدا شوه چې سنسکريت يې بولي.

سنسکريت:

د سنسکريت د کلمې معنا هم مېزبه او بشپړه او سمه کړې ده^(۱)، د خپله نامه سره سمه دغه ژبه د ويدي ژبې له تهذيب او سمولو څخه پيدا شوه، پوهان په دې خبره کې اختلاف لري، چې ايا کوم وخت دا ژبه ويل کېده که نه؟ خو دا رانېکاره ده چې سنسکريت يوه پخوانۍ علمي او ارته ژبه ده، په سوو کتابونه له پخوانو زمانو څخه په دې ژبه کې پاتې دي؛ ځکه چې ددې ژبې ادبي او علمي آثار ډېر دي او د زمانې له يرغله هم ساتلي پاتې شوي دي. لغات او کلمات او قواعد يې هم ټول شوي او ليکل شوي دي؛ نو د آريايي ژبو د مفايسوي فيلاڼوژۍ لپاره ډېر قيمت لري، کولای شو، چې د يوې ژبې اساس د سنسکريت له مقاييسې څخه معلوم کړو.

د سنسکريت نوم او ددې ژبې تهذيب او سمول نسبتاً نوی کار دی؛ پانيني Panini دا اټک د حدودو يو معروف عالم او د ويدي ژبې پوهاند و، دې سړي هغه ويدي ژبه سره سمه او مېزبه کړه، صرف او نحوه يې ترتيب کړه، نوم يې سنسکريت يعنې سمه کړې ژبه پرې کښېښو، وروسته دا نوم مشهور شو او دغې ژبې ته يې سنسکريت Sanskrit يعنې بشپړه او سمه

^(۱) دا کلمه هم پښتو ته نژدې ده؛ وروسته به يې شرح او تطبيق راشي

کړې ژبه The Perfected^(۱) ووبله

د پانينې آثار تر اوسه پورې هم شته؛ پوهانو ترجمه کړې دی دده د ژوندانه عصر تر (۳۰۰ ق، م) دمخه نه ځي دا د کيټ Keith قول دی^(۲) میکس میولر مشهور مستشرق وایي چې د (۳۵۰ ق، م) په حدودو کې پانينې خپل آثار لیکلي دي^(۳)

د پانينې مشهور کتاب دده نځوړیات دي چې ټول په ويدي اړه لري او تاريخ يې هم هغه تر مسيح دمخه څلورمه پېړۍ ده^(۴) د کتاب هر وخت ډېر مشهور و او اته برخې يې درلودې، چې هره برخه يې ادهيايا Adhyaya وينا Lecture بلله او ټول کتاب اشته ادهيايا Asht Adhyaya يعنې اته ويناوې نومېده دا کتاب په خپل عصر کې ډېر مهم دی او په نورو ژبو او قومو کې ساری نه لري؛ بلکې سړی يې د ژبې په علمي تحليل او تجزيه کې لومړی کتاب گڼلای شي، داسې ښکاري چې تر پانينې دمخه هم بعضو پوهانو د سنسکريت گرامر کښلی و؛ ځکه دی په خپله کتاب کې تقريباً (۶۴) تنه خپل اسلاف ښيي، چې ډېر تر ده دمخه يې په دې کار گوتې پورې کړې وې، مثلاً دی د ساکاتايته Sakatayna او یاسکه Yaska نومونه اخلي، چې دا یاسکه د پانينې سلف او د نيروکته يعنې (صرف) مولف و او ده د سنسکريت په گرامر کې دا اساس څرگند کړ، چې ټول نومونه (اسماء) له کړو

^(۱) بریتانیکا ج ۱۹، ص ۹۵۴

^(۲) کمبرج هيسري آف انډيا، ج ۱، ص ۱۱۳

^(۳) مقدمه تاريخ هند قديم، ص ۱۰۰

^(۴) ويدك انډيا، ص ۸۰، بریتانیکا، ج ۱۹، ص ۹۵۴

(افعالو) څخه راوتلي دي

تر پانيني وروسته نور پوهان هم دده د كتاب په شرح مشغول شول، مثلاً يو عالم كاتايانه Katayana نومېده، چې دده ياد داشتونه او تنقيدي شرح وارتيكه Vartika نومېږي. اوس هم دا كتاب شته بل مشهور شارح يې پاتينجلي Patinjali نومېږي چې په ۱۵۰ ق، م يې د پانيني لويه شرح ليكلې او مهاباشيه Maha, Bhashya نومېږي او په دغه كې د كلاسيكې سنسكريت ساريځي او انتقادي پلټنې شته او د پانيني له (۴۰۰۰) قاعدو څخه يې (۱۷۱۳) قاعدې په انتقادي ډول شرح كړې دي، دې گوارديا Gonardiya بلل كېږي، يعنې د گونارده Gonarda اوسېدونكې، چې دا ښار شل ميله د اوده شمال غربي خوا ته واقع و.

سنسكريت د لغاتو كتابونه او قواميس Lexicography هم لري او دغه كتب په نظم وو، لومړۍ مشهور كتاب امره سيمه Amarasimha نومې عالم په شپږمه ميلادي پېړۍ كې د امره كوشه Amara- Kosa يعنې (نه نابودېدونكې خزانه) Immortal- Treasury په نامه كښلې دى^(۱)، د سنسكريت كتب او علوم په اسلامي دوره كې هم مشهور وو، مثلاً ابو ريحان البيروني د (۴۲۰) هجري په شاوخوا كې د هند د نحوياتو په كتابو كې پانيرتي (پانيرت Panirit) ليكي، چې خپله مصنف پانيني ته منسوب دى^(۲) په دې ډول د سنسكريت نوم د (۳۵۰ ق، م) په حدودو كې جوړ شوى او دا ژبه د زړې ويدي ژبې له سمولو او اصلاح كولو څخه پيدا

^(۱) بريښنېكا، ج ۱۹، ص ۹۷۰^(۲) كتاب الهند، ج ۱، ص ۱۷۸

شوی ده او وروسته دا اصطلاح داسې عامه شوه، چې د ویدا ژبه او تر ویدا وروسته د نورو کتابو ژبې او په خپله دغه سمه کړې ژبه؛ دا ټولې د سنسکريت په نامه وبلل شوې او اوس چې هم دا نوم یاد شي دغه ټولې ژبې ځنې مقصد دي^{۱۱}

د سنسکريت خورا زړه کتیبه چې تر اوسه د برلاس ته رسېدلې ده، په ۱۵۰ م کال اړه لري؛ مگر په څلورمه عیسوي پېړۍ کې دا ژبه عامه شوه او په ټولو کتیبو او رسمي نوشتو کې استعمالېده او دېرې نوشتې او ډبرلیکونه له دغه عصره پاتې دي او وروسته دا ژبه ډېره ادبي او علمي شوه؛ فلسفي، عشقي، طبي او نور ډول ډول کتب پکې ولیکل شول او ښې ښې ډرامې هم لري. د سنسکريت ادبي تاریخ پر درو برخو وېشل کېږي: لومړۍ برخه یې ویدي ده؛ دوهمه د کلاسیکي ادب دوره ده او دواړې د ځینو مهمو ممیزاتو او سبک له رویه سره بېلې دي. لومړۍ دوره له ۱۵۰۰ تر ۲۰۰۰ ق، م ده، او دوهمه دوره له (۵۰۰ ق، م) تر ۱۰۰۰ م پورې رارسېږي، ویدي دوره عبارت له هغو سمهیتا (مجموعو) څخه ده؛ چې څلور ویده په کې شامل دي او نور ملحقات یې هم په دغه دوره اړه لري؛ مگر سټرا Sutra شرح یې د ویدي ادب او کلاسیکي دورې د اتصال حلقه ده. وروسته په کلاسیکي دوره کې د حماسیاتو اشعار (Epics)، لکه مهابهارت او راماین شامل دي. پوران Puranas او روماني او قصصی کتب هم په دغه دوره کې شته. فلسفي، قانوني، طبي او تکنیکي کتب هم لري، چې له دغو څخه د منو Manu قوانین ډېر مشهور

^{۱۱} بودهست اندیا ص ۹۷

دي^(۱)

سنسکريت فقط د علم ژبه وه او اکثر پوهان په دې فکر دي چې دا ژبه عموماً نه ويل کېده؛ ځکه چې د عمومي وينا ژبه بايد ډېره اسانه او ساده وي؛ مگر سنسکريت هسې د علم په درنو اندويو بار ده، چې عوام يې کورت، نه شي زده کولای او تاريخ هم دا نه ښکاره کوي، چې يو وخت دا ژبه د عوامو ژبه وه؛ په خپله د هند برهمنان وايي چې يو وخت دا ژبه د هند په شمالي خواوو کې ويل کېده؛ خو وروسته ددې ژبې نورې څانگې پراکريت Prakrit يعنې فرعي ژبې پرې غالبې شوې او دا فقط د علم لپاره مخصوصه شوه^(۲) او هم د پوهانو او ديني خلکو په منځ کې محصوره پاتې شوه او لکه چې پوهان وايي، ددې ژبې پوهانو د مقدس والي له جهت نه غوښتل چې عوام او هر څوک دا ژبه زده کړي، يا يې واورې؛ نو ځکه د کتابو او پاڼو په منځ کې ژوندۍ وه؛ خو ويل کېدله نه

وېدا او د سنسکريت نور مشهور ادبي او ديني کتب:

که څه هم زموږ پښتو ژبې څېړنه او مقايسه له دغو ابحاثو سره مستقماً اړه نه لري او ښايي چې ځينو ښاغليو لوستونکو ته دغه شرح او تفصيل بې گټې واوسي؛ مگر په دې کتاب کې به ښايي چې ډېر د ځينو سنسکريت کتابو نومونه راشي؛ نوښه داده، چې په لنډ ډول دغه کتب هم وپېژنو، وروسته به نو خپل اصلي مقصد ته چې د پښتو پرتله او مقايسه ده ولاړ شو، د ويدي ژبې د پيدا کېدو او بيا د سنسکريت لنډ تاريخ هم له

^(۱) بریتانیکا، ج ۱۹^(۲) فرهنگ نظام، ج ۲، ص ۸

دغه جهت ته دلته وليكل شو، چې ښاغلو لوستونكو ته لږ څه ابتدايي معلومات وي.

اکثر پوهان دا عقیده لري چې د ويدا کلمه د (ود) له مصدره جوړه شوې او د پوهنې په معنا ده؛ وديا په عصومي ډول علم ته وايي^(۱) ماکس ميولر مشهور ويد پوهاند دغه عقیده لري او وروسته يې گريفت او ماکدونل هم تاييد کوي، چې د ويد معنا پوهنه، علم، دانش دی او ښايي چې دغه کلمه لومړۍ کلمه وي، چې له آريايي ژبې څخه پاتې وي^(۲).

په لومړي سر کې ټولې آريايي بدلې او زړې سندري پر دوه ډوله وېشل کېږي

لومړۍ برخه يې سروتي Cruti يا شروتي بولي، چې معنا يې ((اورېدلې شوې او الهامي)) دی^(۳) او دا ټول سرودونه د هغو خلکو په عقیده الهامي وو، چې ((مقدسې سندري)) يې گڼلې دوهمه برخه يې سمريتي Smriti بولي. يعنې روايي او يوله بله نقل شوې، يا په ياد شوې سندري، چې دوی به مقدس روايات او عنعنات گڼل؛ مگر د الهام کيفيت يې نه درلود^(۴) په لومړۍ برخه يعنې سروتي کې ټول ويدونه Vedas داخل دي او دوهمه برخه د ويدو شروح او ضميمې او تفصيل دي چې ټول پر اصلي ويدو باندې ښا شوي دي، ويدونه څلور دي او دغو څلورو ته سمهيتا Samhita يعنې مجموعه هم

^(۱) د ويدو تعليم، ص ۱

^(۲) د گريفت د ويد د ترجمې مقدمه، ج ۱: د هند د ادبياتو تاريخ، ح ۱: د ماکدونل د سسکريپ د ادبياتو تاريخ؛ ددغې کلمې لومړي تحليل او تطبيق به وروسته بيان شي

^(۳) ددغو کلماتو شرح به هم وروسته راشي

^(۴) د ويدو تعليم، ص ۱، ويدک انډيا، ص ۷۷

وايي، په دې تفصيل:

۱- ريگويدا Rig- Veda: دا يو قسم منظومې بدلې او سندري وې او ټولې (۱۰۲۸) سندري کېږي^(۱)، چې هره سندره بهجن بولي او دا ټولې سندري پر لسو برخو منډلا Mandala شاملې دي، هره برخه يې يو منډلا (دایره) بولي د ويد معنا مو دمخه زده کړه. ريگ له Rich څخه راوتلې کلمه ده، چې معنا يې تمجيد او ستاينه او ثنا ده. نو ريگ ويدا د ستاني او ثنا او صفت د علم معنی کوي، وايي چې آريايانو يوه ډله شعراء درلودل، چې دوی ته يې ريشي Richi ويل^(۲) او دا سندري هغو ته منسوبې دي. ځيني خلک ريگويدا پر اتو برخو Ashtata ویشي او هره برخه بيا پر اتو نورو ټوکو وېشي، چې هر ټوک يې ادھيا Adhya بولي. هره ادھيا دېرش فصله ده، چې «درگا» يې بولي او هر فصل پينځه ويناوې (فقرې) دي؛ د مضمون له پلوه ريگويدا ټول د ارياب انواعو ستاينې او مذهبي دعاوې دي.

د ريگويدا خورا زړه نسحه چې تر اوسه ميندل شوې ده، تر (۱۵۰۰ م) پخوانۍ نه ده؛ مگر زر کاله دمخه ددې کتاب حفظ او سانه آريايانو کوله، هر لفظ او هره ويا يې بېله بېله شمېرله او يادوله يې. له پخوانو کتابو څخه ښکاري، چې ريگويدا ټول (۸۲۶، ۱۵۳) الفاظ او (۷۰۰، ۴۳۲) حروف درلودل، ټولې جملې يې په يوه حساب (۱۰۴۰۲) او په بل

^(۱) وايي چې په دغو بدلو کې (۱۱) نورې بدلې چې Valakhilyas بلل

کېږي، هم گډې دي (بريتانیکا)

^(۲) ددې کلمې شرح او تحليل به وروسته راشي

حساب (۱۰۶۲۲) وې^(۱)

علامه البیروني لیکي: بید «ویدا» یو ډول نظم دی چې خلک یې معجز او الهامي گڼي او یو مشهور عالم بیاس پر څلورو برخو ووېشه، لومړۍ برخه یې «رگد بید» ده. د نظم یو مخصوص ډول دی، چې (ج Rij؛ رگ Rig) یې بولي بید یعنې د هغو شیانو پوهنه چې معلوم نه دي، په دې کتاب کې اوامر او نواهي، ترغیب او ترهیب، قرباني او د تسبیح چمونه ذکر شوي دي، لومړۍ پلار د بید لیکل منع وو؛ مگر وروسته دغه موجوده بید بیاس د پراشرزوی ترتیب کړ او موږ ته په دې نژدې زمانه کې یوه کشمري عالم سکر Buskar بیدو کښل او ددغه کتاب یو تفسیر یې هم مرتب کړ^(۲).

۲- ساما ویدا Sama - Veda: چې د ماکډونل په قول

له سامن یعنې آهنگ او نوا څخه یې نوم راوتلی او دا کتاب د ریگویدا له سندرو څخه جوړ شوی او عموماً هغه بدلې دي، چې د قرباني پر وختو باندې ویل کېدې او د ماکس میولر په قول د ریگویدا موند مضامین پکې دي، دا سندري ټولې په لوړېغ ویل کېدې او شمېر یې (۱۵۴۹) دی، چې بېله (۷۸) سندرو نورې ټولې په ریگویدا څخه را اخیستل شوې دي^(۳).

۳- یاجور ویدا Yajur- Veda: درېمه برخه ده، چې

قرباني، دعاوې او مراسم پکې ذکر شوي دي دي وید هم له ریگویدا څخه تقریباً نیمې سندري را اخیستي دي، ماکډونل وایي چې دا نوم له یاجوس Yajus څخه جوړ شوی دی او معنا

^(۱) ویدک انډیا، ص ۷۳؛ د ویدو تعلیم، ص ۲-۳

^(۲) کتاب الهند، ص ۱۶۵، باب ۱۲

^(۳) د سنسکريت د ادبیاتو تاریخ، ویدک انډیا، ص ۷۱، د ویدو تعلیم، ص ۷

یې قرباني ده، په دې کتاب کې ځینې منشورې جملې هم راغلې دي او دوی برخې لري توریجر (کرشنا) Karishna چې، ته اتریا سمهیتایې بولي، یعنې د (ته اتریا) Taittriya ریشې مجموعه. بل سپین یجر (سکلا) چې (یاجن ولکیا) Yajanavalkya سمهیتا یې بولي یعنې د (یاجن ولکیا ریشې مجموعه)^(۱).

تبصرو: دغه درې ویدونه چې لوړ ذکر شول، ترایې ویدیا Trayi- Vidya یعنې درې پوهنې او درې علمونه یې هم بولي

۴- اتهروا ویدا، Atharva- Veda: یعنې د طلسم او جادو پوهنه، څلورم وید دی، چې د ماکډونل په قول تر ریګویدا وروسته پیدا شوی او اوسنی شکل یې هم وروستنی دی. منظومې بدلې لري، چې ریګویدا ته ډېر ورته دي، مضامین یې په طلسم او جادو او شیطان اړه لري، د بدو خلکو اوضاع بیانوي، د ریګویدا سره په سندرو کې تقریباً برابر دی او شپږمه برخه یې هغه بدلې دي چې ریګویدا څخه اخیستې شوې او بله شپږمه برخه یې هم نثر ده^(۲).

اېهرووا ویدا یې پر شل برخې ویشلې دي، چې هره برخه یې کانډا Kanda بولي او دغه ټول (۷۶۰) سندري تقریباً شپږ زره سروده کېږي^(۳).

سمرتي یا د ویدو ملحقیات: په خپله د ویدو سندري او سرودونه بېلې دي چې هغو ته منتریاګیت وايي او دغه برخې

(۱) ویدک انډیا، ص ۷۱، د ویدو تعلیم، ص ۲.

(۲) ویدک انډیا، ص ۷۲، د ویدو تعلیم، ص ۳.

(۳) اتهروا ویدا د گرفت ترجمه، ج ۱، ص ۵.

الهامي بلل شوې دي؛ مگر ځينې نور شروح او ملحقات هم لري، چې نثر دی او په دغو کې ځينې مذهبي هدايات ليکل شوي او ظاهراً تر په خپله ويدو وروسته دي، چې د ژوندانه چارې او ځينې فلسفي افکار هم په کې بيان شوي دي. دغو ملحقاتو ته برهمن Brahmana وايي او دوي نورې برخې هم لري، چې آرانيا کا Aranyaka او اوپانيشاد Upanishad يې بولي، د لومړي معنا ده د ځنگله تفكرات او د دوهم معنا ده پت الهامات. دغه ملحقات هم د ژبې، هم د مضمون له پلوه د ويدو په شرح او هم د آريايي اقوامو د فكر او فلسفې له پلوه ډېر اهميت لري^(۱).

دغو ټولو ملحقاتو ته چې په ويدو اړه لري، سمرتي وايي او دا هغه روايات دي چې تر ويدو وروسته پيدا شوي او د شرح او تفسير په ډول ليکل شوي دي. سمرتي چې د مضامينو له پلوه په غور وکتل شي، دغه لاتدي مقصدونه پکې پيدا کېږي، چې اصطلاحاً يې ويدانگه Vednga بولي او دغه لاتدي شپږ دي:

۱- سکشا Siksha د صوتياتو او تلفظ او لهجې بحث Phontics چې کوچنۍ کوچنۍ څېړنې دي او معروف گرامري عالم پانيني ته يې نسبت کېږي او د پانينيا سکشا Paniniya- Siksha په نامه يادېږي او د ويدو د صوتياتو او تلفظ لپاره ډېر اهميت لري.

۲- چنډا. يعنې د اشعارو عروض او معيار، چې پنگل Pingale نومي عالم د چنډاسترا Chhandah- Sutra په

^(۱) د ويدو تعليم، ص ۴؛ ويدک انډيا ۷۵؛ کېمبرج هيسټري آف انډيا،

عنوان لیکلي او د عروضو Prosody ابحاث لري، په خپله د ویدا په (ساما ویدا) برخه کې هم د عروضو لړ شرح په دوو برخو کې شته.

۳- ویاکرن Vyakarana: یعنې ګرامر او نحو، چې د پانیني مشهور ګرامر د ویدي ژبې اکثر قواعد بیانوي او له ګرامري تحقیقاتو ډک دی

۴- نیروکته Nirukta: یعنې صرف او د الفاظو علم او د لغاتو د رېښو پوهنه. په دغه علم کې یو کتاب یا سکایروکته Yaskanirukta شته، چې د ویدي ژبې د لغاتو رېښې ښیي او درې برخې دي: (۱) مترادف کلمات: (۲) خالص او مخصوص وید کلمات: (۳) د ارباب انواعو نومونه.

۵- جوتشه Jyotisha: یعنې هیئت او د اسمانو علم Astronomy.

۶- کلپه Kalpa: یعنې رسوم او آیین او دودونه او جالونه Ceremonial په دغه خصوص کې ډېر ابحاث د سټرا Sutra برخې لري او د قوانینو کتابونه هم ټول په دغه ډله کې دي دغه شپږ مضمونه دي، چې د سمرتي یوه برخه ورته ټاکل شوې او یو یو مضمون پکې لیکل شوی دی؛ نو که ټول د ویدا ملحقاتو ته وکتل شي، ددغو شپږو علومو بیان لري^(۱).

د ویدي ادب زمانې او خلاصه:

پوهان دغو ټولو آثارو ته چې دمخه ذکر کړل شول، ویدي ادب وایي او پېدې لاندې ډول یې خلاصه کوي:

(۱) ویدک انډیا ص ۷۷؛ بریتانیکا، ج ۹، ص ۹۵۸.

- ۱- د چهند Chhandas زمانه- يعنې د زاړه ريگويدا عصر، له ۱۲۰۰ ق، م تر ۱۰۰۰ ق، م؛
 - ۲- د منتر Mantras زمانه- يعنې د نوي ريگويدا عصر له ۱۰۰۰ ق، م تر ۸۰۰ ق، م؛
 - ۳- د برهمن Brahmanas زمانه- يعنې د تفسير او ملحقاتو عصر له ۸۰۰ ق، م تر ۶۰۰ ق، م؛
 - ۴- د سوترا Autras زمانه- يعنې د کوچنيو مذهبي رسالو عصر له ۶۰۰ ق، م تر ۲۰۰ ق، م.
- د ويدي ادب په دغه وېشنه کې ماکس ميولر په ښه ډول ددغه ادب مختلفې دورې راښيي^(۱).
- مگر د کلو په تعيين کې يې اختلاف دی او لکه دمخه چې موږ وښووله، د ويدي ادب عصر بايد تر (۲۵۰۰ ق، م) پورې ورسېږي اکثر پوهان، لکه ولسن، بارتېه، هاگ هم ددغې خبرې پر خوار دي او هاگ وايي چې، د ويدي ادب د خورا پخوانو سندرو عمر تر (۲۴۰۰ ق، م) پورې هم رسېږي^(۲).

نور کتب:

- تر ويدو وروسته نور معروف کتب هم په سنسکريت کې شته، چې لاندې يې په لنډ ډول معرفي کوو.
- (۱) مهابهارتـه Maha- Bharata د هند مشهوره رزمي کيسه ده، چې د کورو او بانډو دوو آريايي کورنيو د جنگ احوال بيانوي، د پهلوانانو او برياليو د دلاورۍ او ژوبلوړۍ مناظر ښکاره کوي او دا کتاب (۲۱۵۰۰۰) بيتونه دي، وايي

^(۱) ريگويدا، ج ۶ مقدمه.

^(۲) د ويدو تعليم ص ۱۰؛ ويدک انډيا (۷۹)

چې دا کتاب هم بیاس، نومې عالم ته منسوب دی او د هنتر په قول د (۱۲۰۰ ق، م) په حدودو کې کښل شوی او د یوه سړي تالیف هم نه دی^(۱).

(۲) رامایه: بله مشهوره کیسه رامایانه (Ramayana) ده، چې دا هم د سنسکریت له مشهورو ادبي کتابو څخه ګڼل کېږي؛ د هنتر په قول زر کاله تر مسیح دمخه دا کیسه واقع شوې ده او بالمیک نومې عالم ته دا کتاب منسوب دی؛ ټول (۲۴۰۰۰) شلون او (۴۸۰۰۰) بیسونه دي^(۲).

علاوه پر دغه نور ډېر کتب هم شته، چې مشهور دي؛ لکه: پران شکفتلا، هتویدیش او نور چې د لنډو نې لپاره یې فقط نومونه یاد شول. اوس چې تاسې ته د ویدي ادب او سنسکریت د آثارو او کتابو لنډ معلومات وړاندې شول؛ نو ځم اصلي مقصد ته چې د ویدي ژبې او سنسکریت پرتله او مقایسه ده له پښتو سره

د ویدي ژبې او سنسکریت لغات چې په پښتو کې اوس هم ژوندي او مستعمل دي

په دې کتاب کې زه د ویدي ژبې سره د پښتو پرتله فقط د لغاتو او کلماتو د نژدېوالي له پلوه کوم او دا ښکاره کوم چې د ریښې او بنسټ له مخې د دواړو ژبو کلمات ډېر سره ورته او نژدې دي او د ویدي ژبې هغه زاړه لغتونه تر اوسه هم په پښتو کې ژوندي او مستعمل دي، د ویدي ادبي آثار او کتب

^(۱) تمدن هند ص ۳۲۸؛ د قدیم هند د تاریخ مقدمه، ص ۱۲۸.

^(۲) تمدن هند ص ۳۳۲؛ د قدیم هند د تاریخ مقدمه، ص ۱۲۸.

خوښبختانه پاتې دي او اوس موږ استفاده ځنې كولاى شو؛ مگر د پښتو كوم ليك او زړه نڅښه په لاس كې نه لرو، نو ځكه د ويدي ژبې د نژدې والي څخه د پښتو اصالت او قدامت معلومو دغه مقاييسوي څېړنه د فيلالوژۍ او فقه اللغه تر اصولو لاندې ده؛ مگر وروسته چې پښتو او سنسكريت سره تطبق شي. په دې ډول به له ويدي ژبې او سنسكريت سره د پښتو قرابت په ښه ډول څرگند شي.

د پرتله كولو او مقاييسې اصول:

د اصلي مقصد تر پيل دمخه بايد لومړۍ د خپل كار اصول دروښيو، يعنې په دې ځان پوه كړو، چې زموږ پرتله او مقايسه پر كوم اصولو بنا ده.

عموماً د هرې ژبې د تشكيل لپاره دا څلور لاندېني مواد ضروري دي او كه سړۍ وغواړي، چې د يوې ژبې آره او بنسټ څانته معلوم كړي او يا يې له بلې ژبې سره مقابله او مقايسه وكړي؛ نو ښايي چې دغه لاندې مواد پسې ويلتي:

۱- پڼونه او اصوات: چې ژبه ځنې جوړه شوې ده
Phonetics.

۲- حروف او توري: چې د هغو پڼو نمايندگي كوي او په ليك كې اشكال راښيي Letters

۳- د حروفو اوښتنه او يوله بله تبديل. چې د كلماتو تحول هم له دغو اصولو څخه زده كېږي او دا هم په اكثر ژبو كې مثبت اساسونه لري Morphology.

۴- لغات او كلمات چې څنگه جوړ شوي دي، جامد كلمات يې څنگه دي؟ مصادر او مشتقات يې څنگه دي؟

Vocabulary^(۱)

پر دغو څلورو موادو برابر د ژبو پرتله او معايسته کېږي او په دې کتاب کې زما د پلټنې او څېړنې آره دغه څلور خبرې دي، د پښتو او تورې او لغاتو او کلماتو شرح او تفصيل او پرتله به وروسته راوړم، دلته به لومړۍ د درېمې خبرې يعنې د حروفو د اوښتلو او يوله بله د تبديل ځينې اساسي خبرې دروښيم، چې اوس دسټي دغه مواد زموږ لپاره د ويدي ژبې په مقايسه کې په کار راځي:

توري او د اوښتلو اصول يې:

ژبه عبارت له هغو پښتو او اوزو څخه ده، چې تر خولې راوځي، دا پښتو راز راز دي او هر يې ځانته په خوله کې يو ځای لري، چې له هغو ځايه مخصوص پښتو راوځي، دغه ځای وتوځی (مخرج) بولي، ټول پښتو چې له خولې څخه راوځي، له شونډو څخه نيولې، بيا د ستوني تر پايه يعنې سينې پورې د حروفو مخارج دي، ځينې توري په شونډو کې ويل کېږي؛ لکه (ب، م) ځينې توري د خولې له منځه راوځي؛ لکه (ج، ل) ځينې حروف حلقې دي؛ لکه (غ، خ) ځينې حروف په سينه کې ويل کېږي؛ لکه (ه، ا).

د دنيا د ټولو ژبو پښتو او اوازونه يعنې توري تر سلو پورې رسېږي او هره ژبه ځانته داسې پښتو هم لري، چې په نورو ژبو کې نه وي، مثلاً د عربي ژبه نهه (۹) مخصوص حروف لري (ث، ح، ذ، ض، ط، ظ، ف، ق، ع) چې په پښتو

^(۱) فرهنگ نظام، ج ۳.

او پارسو کې نشته او د پښتو آريايي ژبو کې نه راځي، عموماً د ټولو ژبو توري چې له شونډو څخه دستوني تر پايه ادا کېږي، په لاندې ډول څو برخې لري

۱- شونډيز توري (حروف لبې يا شفوي) Labials. (ضمه

U- او O- ب B- به BH- پ P- ف F- م M- و W-)

۲- تالويز توري (حروف کامي) Palatals (ت T- ج J-

چ CH- د D- ډ D- ر R- ز Z- ژ ZH- پ Z- س S-

ش SH- ښ X- ل L- ن N- ڼ N- ي Y-)

۳- ستونيز توري (حلقوي) Gutturals: (خ KH- ع A-

غ GH- گ G- ک K- که KH-)

۴- تيريز توري (حروف سينه يا جوفي) زور (فتحه) زېر

(کسره) A- آ H- ددغو څلورو ډلو حروفو د ابدال او اوښتلو

قانون دادی:

۱- لومړۍ پلا د يوه مخرج حروف سره اوږي.

۲- دوهمه پلا ښايي چې هغه حروف سره واوږي، چې

مخارج يې سره نژدې وي.

۳- کله کله داسې هم پېښېږي، چې يو توري په داسې بل

توري تبديل شي، چې په مخرج کې ډېر له اصله لېرې وي، دا

نو داسې کېږي چې يو حرف لومړۍ پلا په داسې بل حرف

واوږي، چې په مخرج کې ورنژدې وي؛ وروسته بيا دغه مبدل

صورت په بل داسې حرف ابدال شي چې دغه دوهم صورت

نژدې وي دې ته ابدال بالواسطه بايد ووايو.

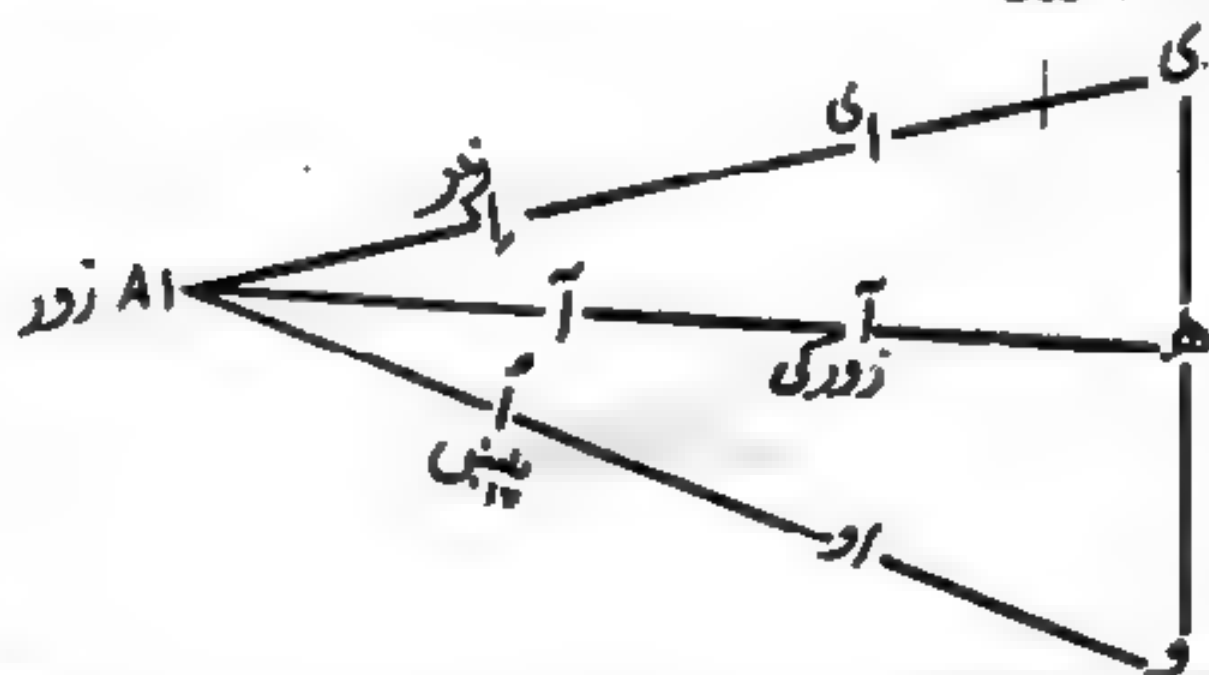
۴- صحيح حروف يا صامت توري Consonants. په

اوښتلو کې تر لوړو درو قاعدو لاندې دي؛ مگر حروف علت يا

صاهايت يعنې ډغيز توري Vowels هر وخت صامتو تورو يو ته

حرکات ورکوي او د دوی په کومک د صامتو توريو تلفظ کېږي، د ابدال پر وخت کم قیمت نه لري: کله له منځه ځي، کله اوږي، کله زیاتي کېږي.

په غیز توري دادي: (چې ساکن وي) الف A، و V، ی Y، هـ (حرکي) H، آی I، یو U، او O، ای E دا حروف ذاتاً اصالت نه لري د نورو د حرکت ښکاره کولو لپاره دي اصلاً د دوی تشکیل هم د یوه پخه له درنولو او سپکولو څخه دی دا لاندې نقشه وگورئ:

یو مثال:

د ابدال د دغو قاعدو د څرگندولو لپاره دا یو مثال دلته راوړل کېږي (اشو) Ashvas په سنسکريت کې آس ته وايي، په اوستا کې اسپه Aspa شو، په پارسو اسپ Asp او په پښتو نر آس او ښځه یې اسپه ده وگورئ! د سنسکريت (ش) تالویز توري په (س) بل تالویز توري اوږي؛ نو (اش) طبعاً (اس) کېږي، (واو) شونډیز توري دی (پ) هم له شونډو څخه راوځي؛ نو و VA-پ PA شو، اسپ او اسپه ځنې جوړ شول. په پښتو کې (واو) د علت له سببه حذف شو، آس پاته شو.

تر څلورو لوړو قاعدو لاندې د حروفو د ابدال لنډه نقشه داده

هـ - ا	ح - هـ	ر - ل	ع - ا
س - خ - كه	ت - ث - ط	م - ن - ن	ق - ك
ب - پ - و - ف	د - د	ن - ل	ن - ن
گ - غ	ذ - ز	پ - ژ - ج - خ	و - ا
س - ش	ص - س	خ - س - ج - ش	ت - ث
هـ - س	ض - د	د - ل - ت	ي - ج

ويدا Veda:

تر ټولو دمخه بايد د ويدا كلمه تر غور او تحقيق لاندې راولو؛ ځكه د اكثر پوهانو په عقیده دا كلمه له پخوانۍ اصلي آريايي ژبې څخه ده او دوی وايي چې ددې كلمې اصل (ود) دی چې د پوهنې معنا لري^(۱).

په سنسكريت كې د ډېرو كلماتو رېښه هم دغه كلمه ده او ډول ډول الفاظ ځنې جوړ شوي دي، مثلاً وِدَت Vidit علم، فهم، وديا، علم، زده كړه، وديا بهياس Vidya Bhyas زده كړه، لوستنه، وديا پراپتي Vida Prapti د علم تحصيل، د پوهنې زده كړه، وديادان Vidyadan د علم خپرول او اشاعت وديا رتھي Vidya Rthi زده كوونكی، محصل وديالی Vidyalay مکتب، ښوونځی، زده كړونځی، ودياوان Vidya-Van پوهنوال، عالم، علمي^(۲).

په دې ډول د ويدا كلمه له (ود) څخه مشتقه ده او په سنسكريت كې د علم، پوهنې په معنا ده؛ مگر لكه كلمات چې د عصر او زمانو په تېرېدلو سره تغيير او تحول كوي،

(۱) ددې كلمې شرح لږ څه دمخه تېره شوې ده.

(۲) هندوستانى قاموس، ص ۷۶۶

معاني يې هم دغسې دي، چې په تقريبي ډول بلې خوا ته مېل کوي او لږ لږ له خپله اصله لېرې کېږي، د سنسکريت ويدا Vida د پښتو ژبې د ډېرو کلماتو سره په رېښه او معناوو کې نژدې والی لري، که څه هم کت مت دغه کلمات؛ لکه سنسکريت د پوهنې او علم معنا (نه) ورکوي؛ خو د پوهنې مقصد ته نژدې دی؛ نو سړی ویلای شي، چې له اصلي آریایي ژبې څخه دا کلمه سنسکريت ته په لږ معنوي تحول راغلې ده، اصل يې په پښتو کې محفوظ دی. یا دا چې د پښتو معاني يې لږ څه مغیر شوي دي، په دې ډول:

په پښتو کې وده Vada د واو په زور او د دال په زور کې تر اوسه د نشو و نما او لویوالي په معناوو مستعمله ده، په قندهار کې وايي: «دا تاك په دې مخكه كې وده نه كوي» یعنې نه لویېږي او نشو و نما نه کوي. له دغې رېښې څخه واده Vadd جوړ شوی دی چې په واده کې هم وده یعنې نشو و نما او تکاثر پټ پروت دی؛ انسانان په واده سره نشو و نما او ډېرېست کوي. له دغې کلمې څخه ودېدل لازمي مصدر، ودول متعدي مصدر، ودون، ودونه، ودهده، ودهدنه، وديدنگک جوړ شوي دي

وده یعنې لویښت او نشو و نما له پوهنې سره لازمي شی دی، وده بې پوهې نه کېږي او هر ځای چې پوهنه او علم موجود وي، هلته وده هم شته. دا معنوي تلازم دغه دوي کلمې ښه سره نژدې کوي، نو هغه کلمه چې د (ويدا) نوم ځنې مشتق دی، کت مت په پښتو کې (وده) ده ددې معنوي تطبیق او تلازم د څرگندونې لپاره دا لاندېنۍ لغوي پلټنه هم د ویلو وړه ده.

د ویدا کلمه چې په اصل کې (وید) ده، د دال په زور په اسلامي دوره کې بید Beed ضبط شوې ده (واو) ۴و (پ) دواړه شونډیز توري دي او ابدال یې هم خورا ډېر دی. مثلاً پښتو وری د پارسو بڼه، پښتو وان Van پارسویان؛ لکه باغوان اوباغبان؛ نو وید بید او په پخوانۍ اصطلاح (بید) هم شو^(۱)، چې په پښتو کې له دغې ریښې څخه تر اوسه هم (بید) شته، مثلاً پلانی ډېر بید سړی یعنې هوښیار، عاقل دانشمند دی دا کلمه وروسته په بودایي عصر کې هم کت مټ ددغه (بیده) په نامه کې موجوده وه او علامه البیروني لیکي چې «د هندوانو په عقیده ماده مطلق او مجرد هیولا درې شبه بالقوه له ځانه سره لري. عقل، دین، جهل او لومړی یعنې عقل ته (بدهه) وایي، چې د راحت او خوښۍ او هوسایۍ باعث دی»^(۲)

د (بید) کلمه د پارس په ژبو کې هم ننوته؛ مگر د حافظ، ساتونکي، مشر او رییس معنا یې وموندله. المسعودي عربي مورخ لیکي چې: «په پارس کې تر اسلام دمخه ډېر منصبونه موجود وو او تر ټولو لوړ منصب د (موبذ) و، یعنې حافظ الدین او د دوی په ژبه (موبذ) حافظ ته وایي، جمع یې (موابذه) ده، دغسې هم (اصفهند) له اسپه (سپه) اوبذ څخه مرکب دی یعنې سپه سالار، په دغه ډول د بیربذ (حافظ الکتاب) هوتخشه بڼه (د کاسبانو او تجارو مشر) و^(۳). دغسې هم الخورازمي کوهبذد صاحب الجبل او هیربذد رییس النار

(۱) کتاب الهند، ص ۱۶۳، ج ۱.

(۲) کتاب الهند، ص ۴۱، ج ۱.

(۳) التنبیه والاشراف.

په معناوړ راوړی دی^{۱۱} چې له دغو ټولو څخه دا ښکاري چې (بډ) د پارسیوانانو په اصطلاح تر اسلام دمخه د رییس او حافظ، مهتر معاني درلودل چې د بودايي (بده) او د پښتو اوسني (بد) سره ډېره اړه او نژدې والی لري

په پښتو کې یو بل مصدر هم شته، بودول Budawāl یعنې اخیستل او تحصیل او لاسته راوستل، مثلاً خپلې پیسې مې ځنې بود کړې، یعنې لاس ته مې راوستې او تحصیل مې کړې. ښایي چې دا هم یو معنوي تحول وي، له دغسې ریښې څخه، دغسې هم ویل کېږي، چې دا شی د بود دی یعنې د گټې او نفعې دی.

له دغو لوړو تاریخي او لغوي پلټنو څخه نو دا نتیجه لاس ته راځي، چې د پښتو (وده) او بیا (بد) په هغه پخواني (ود) او (بید) اړه لري او ددغو کلماتو ریښه پخوانۍ آریایي ده او په پښتو کې هم تر اوسه له دغسې ریښې څخه ډېرې کلمې ژوندۍ دي او دا ثابتوي چې د آریایي پخوانۍ ژبې سره اوسنۍ پښتو څنګه ټینګه رابطه او اړه لري

ریګ او ریښی:

د وید شرح او تطبیق مولوړ ولوست او دا هم در معلومه ده، چې ریګوید Rigveda د وید د کتاب مهمه او لومړۍ برخه ده اوس به راشو، دې ته چې د ریګ Rig کلمه څه معنی لري او په پښتو کې ریښه شته که نه؟

لکه دمخه چې هم ویل شوي دي، د ریګ ماده Rich ده چې

^{۱۱} مفاتیح العلوم ص ۶۵-۶۶-۷۱.

د البيروني په قول (درج) مجموعه ده او رج يو ډول نظم و، چې د قربانيو پر وخت په درې ډوله ويل کېده او دمخه جمله بېرته ورسره تکرارېده، بيا نو بله جمله ورسره يو ځای کېده^(۱)

اوسني پوهان وايي چې رګ د ستاينې او حمد و ثنا معناوې لري او دا کلمه په سنسکريت کې هم په دغه معنا ده؛ مګر که موږ دقيق شو داسې تحليل کېږي:

ګ، ج، چ او بياش ټول تالوييز حروف دي، يوله بله سره اوږي، هغه ريچ چې البيروني راوړې دی، يقناً د رګ Rig معرب ډول دی، په سنسکريت کې ريچ سم او سيده او دغسې هم په ښو اخلاقو ستايلي او د ښو خويو څښتن ته وايي. ريچا Richa د ويدي روحانيونو يوه مخصوصه ډله وه او ريشي Rishi يا Rikhi د آريايي اقومو روحاني مشران وو، چې پر څو ډلو وېل کېده، لکه مهاريشي، راجاريشي او دغسې هم رګه Ragha د هند د يوه مشهور شاعر کالبداس د يوه شعر نوم دی^(۲).

که موږ وګورو دا ټول نومونه نژدېوالي او رابطه سره لري (رج، رچ، رش، رګ) ټول له يوې کورنۍ څخه دي او دا ټول د ريشي Rishi کلمې ته منسوبېږي ريشي په پخوانيو آريايي اقوامو کې د مشر او بادار او رهنما او شاعر او روحاني مقام درلود او د ويدو برخې هم د غوريشي ګانو ته منسوبې دي، مثلاً يوه برخه د يوه ريشي په نامه او بله د بل او هندوان دا عقیده لري، چې د غوريشي ګانو ته د ويدو د مضامينو الهام کېده او د غوروشانيونو له ارياب انواعو سره ټينګه رابطه

(۱) کتاب الهند ج ۱، ص ۱۶۷

(۲) هندوستانی قاموس ص ۴۲۷ - ۴۳۱ - ۴۳۴

درلوده په ویدو کې د ډېرو ریشي گانو نومونه هم راغلي دي او داسې ښکاري، چې هر قوم به خاتنه ریشي درلود^(۱) او هر ریشي د خپل قوم رهنما، روحاني، شاعر، خطیب بلل کېده او هر وخت به یې خپل قوم ته د قربانیو او عباداتو د وختو دعاوې او سندري نظم کولې د حمد او ثنا مضامین به یې په شعر کې ویل. دا سندري او دعاوې چې سره ټولې شوې؛ نو د ویدا کتاب ځنې ترتیب شو او هره برخه یې د هغه ریشي په نامه وبلل شوه، چې هغه دغه سندري او دعاوې نرم کړې وې، یا دا چې د آریایانو په عقیده ده ته یې الهام شوی و؛ نو ریشي هم هغه رج Riz یا رگ ته منسوب دی چې معنا یې ده: ستایونکی، ثناگوی، شاعر، د ښو اخلاقو څښتن...)).

نور رگ، ویدا، رج ویدا دا گرده له یوې ریښې څخه راوتلي شیان دي او معنا یې ده ((د ستاینې د حمد او ثنا او د ښو اخلاقو او سموالي پوهنه))^(۲).

اوس به نوراشو پښتو ته، زموږ په ژبه کې اوز کلمې شته چې تر اوسه هم ژوندی دي او ددغې کلمې سره ښکاره خپلوي لري. لومړۍ کلمه ده «رشه» یعنې خلک او ارثي سنجیه، مثلاً وایي. دغه یې د پلار او نیکه رشه ده، یعنې د پلار نیکه خلق او سنجیه یې دغه ده. دوهمه کلمه «رشا» ده دا د هغه چا صفت کېدای شي، چې قولاً او عملاً معتمد وي او ریشا کېدای شي، مثلاً زلمی خان ډېر ریشا سړی دی. درېمه کلمه «وراشه» ده، چې د خبرې او وینا معنا لري، «وراشه یې نه ده زده» د هغه چا حال بیانوي، چې نه ژبه لري نه وینا

^(۱) د ویدو تعلیم، ص ۸ او ویدک انډیا ص ۷۰

^(۲) تاریخ افغانستان، ج ۱، ص ۶۲

حمید مومند وايي

خنداوه به عاشقی راپورې خلق

چې خندل مې د پندگويو په ورشو

معلومېږي چې نامعقولې او بدې خبرې ته (وراشه) نه وايي؛ بلکې ښې وينا او د گټې خبرې ته وراشه ويل کېږي په دې ډول سړی ويلای شي، چې دريشي آريايي کلمه له پښتو (رشه، ريشا، وراشه) سره ډېر نژدې والی او خپلوي لري، ښايي چې کوم معنوي تحول ورپېښ شوی وي - مگر ددغه سره هم ډېر بېلتون نه سره لري - د رشي خاوند ريشا وي - او وراشه هم لري، چې د ورشي خاوند تل د رشي څښتن او ريشا سړی دی. دا ټول سره لازم او ملزوم دي. د آريايي ((ریشی)) کلمې په طبيعت کې هم دغه ټول صفات پراخ دي هر ريشی د ښه خلق خاوند او معتمد - او د ښې وينا خاوند و، د ويد سندرې دده الهامات وو او هغه به يې لوستي: نو هر ريشی شاعر هم و - يعنې (وراشه وال) و او په دې ډول ددې پخوانۍ او تاريخي کلمې ريښې په پښتو کې تر اوسه شته - او رگويدا Rig- Veda چې رجويد هم ضبط شوی - او رچ - رچ او رش هم کېدای شي ريښه يې دغه رشي Rishi ته رارسېږي او معنا يې داسې کولای شو ((منظوم ويدا - د ريشي ويدا - د ښو خوبونو او ښې وراشې علم))

سمهيتا Samhita

پوهانو ددې کلمې معنا (مجموعه) Collection راوړې ده، په خپله د ويدا څلور کتابونه چې دمخه ذکر شول، د مقدس علم څلور مجموعې گڼل شوې دي او هره يوه سمهيتا بلل

كېرې^۱، مثلاً ريگويده سمهيتا، ساماويده، سمهيتا او نور
المانې مستشرق وينترنيخ اصلاً ويدي ادب پر دوو برخو
وېشي يوه مهمه لومړنۍ برخه يې سمهيتا بولي چې ټول د
ويدو متون پکې داخل دي^۲ په پښتو کې تر اوسه دغه کلمه
کت مټ نژدې دغې معنا ته شته. سمته Samatah يعنې
مجموع او ټول او کافي او په ښه اندازه مثلاً ونې ښه سمته
مېوه کړې ده، يا دودۍ يې وخوره خوښه سمته ځنې پاتې
شوه، پلانی ډېرې پيسې لري؛ خو سمته يې څلوېښت زره
کېرې

نو دغه د پښتو سمته کټ مټ د ويدي ژبې سمهيتا ده (ی)
او (الف) چې حروف علت دي، هر وخت حذفېږي يا زياتي
کېرې، يا د حرکاتو کار ورکوي په دې لنډۍ کې دا تاريخي
کلمه ساتلې شوې ده

د غم د برخو په وېش راغللم

سمت سمت غمونه زما په برخه سونه

يعنې کافي او مجموعه مجموعه غمونه د برخو په وېش
کې زما حصه شوه.

شرتي، سروتي Cruti:

دمخه مو وويل چې د ويدي سندرو يوه برخه يعنې متون
او څلور سمهيتا سروتي يا شرتي بولي او دا عقیده لري، چې

^۱ برتانيک، ج ۱۹، ص ۹۵۷: کېمرج هيسټري آف انډيا، ص ۷۷، ج ۱

^۲ د هند د ادبياتو تاريخ، ج ۱

دغه سندري الهامي وي^{۱۱}

دا پخوانۍ کلمې هم د پښتو پر اصولو تحلیل کېدای شي،
 د (س، ش، بن) ابدال یو طبیعي کار دی، شرتي، سروتي د
 یوې کلمې انواع او مختلف شکلوته دي، په شرتي کې واو
 تخفیفاً حذف شوی دی، دا کلمه پښتو (ښه راوتي) ده، الف
 چې حرف علت دی او په ویلالوژي کې کوم قیمت نه لري، له
 منځه تللی دی؛ نو که باقي حروف یو ځای ولیکو، طبعاً
 (سروتي) کېږي، ښروني لومړۍ سروتي بیا شرتي او سروتي
 شوی دی، ښه راوتي یعنې په ښه ډول راغلی او الهام شوی چې
 هغه الهامي معنا لري.

سمرتي Smriti:

ددې کلمې شرح هم دمنځه تېره شوه، د ویدو هغه برخې چې
 الهامي نه دي سمرتي بولي. دا هغه د ویدو ملحقات او شروح
 دي، چې د روایت او تحدیث په ډول یو له بله نقل شوي او
 معنن راغلي دي ددې کلمې اصل غالباً له دغه پښتو شمېر
 او پارسو شمار، شمردن سره شریک دی، په پښتو وایي
 شمېرلی یا شمړلی چې په پارسو کې (شمرده) دی

د س، ش ابدال عمومي دی (ت، ل) دواړه د نژدې مخرج
 حروف دي ابدال یې روا دی او ښایي چې دلته بالواسطه وي،
 یعنې شمېرلی لومړی وار سمردي او بیا دال په (ت) بدل شوی
 وي، سمرتي.

د مثال په ډول دا کلمې وگورئ: د لاو دال ابدال سل -

^{۱۱} ددې کلمې نوره څېړنه د اجتماعي تشکیلاتو په بحث کې د (سمتي) تر
 کلمې لاندې راځي

سد، لس = دس (ده هندي) لېونی = دیوانه بیا نو د (د) ابدال په (ت) لکه زیاده زیات اباد = ابات، شهد = شات

سیند: Sind

دا کلمه هم ډېره تاریخي ده او بېخي زړه، په ریښه کې سپته سندهو Sapta Sindhu مکرراً راځي یعنې اوه روده چې دغه نوم په اوستا کې کټ مټ دغسې هپته هندو Hapta-Hindu ذکر کېږي. په دې علاقه کې چې اوه دوره بهېدل یوه حصه یې اوسنی پنجاب دی چې پینځه روده پکې بهېږي^(۱) دغسې هم سندهو په ویدي سندرو کې صرف د رود په معنا دی، چې هر وخت د اوستا ژبه کې د ویدي ژبې (س) په (ه) تبدیلېږي؛ نو د هند نوم هم له سندهو څخه جوړ شوی دی^(۲) پخوانو آریایانو د اندوس رود هم سندهو باله او مطلق هر رود یې هم په دغه نامه باله او داسې معلومېږي چې دوی په تریخ دریاب (بحر) خبر نه وو، دا کلمه یې پر هر رود اطلاق کوله^(۳).

په اتهروا ویدا کې هم دا کلمه په دغو دواړو معناوو راغلې ده، کله مطلق رود ته وایي او کله اندوس Indus ته سندهو ویل شوي دي^(۴) د اوستا لومړۍ فرگرد د هغه عصر د شپاړسو مشهورو مخکو او هېوادو نومونه بیانوي، پنځلسمه مشهوره مخکه یې هپته هندو Hapta Hindu ده چې دغه نوم په زړه پارسو کې هندوا Hindava راغلی او هغه سندهو

(۱) تاریخ افغانستان ج ۱، ص ۷۴؛ ویدک انډیا، ص ۶۷

(۲) مدنیت بخش هند، ص ۳۸، ایران، ص ۲۰

(۳) کمبرج هیستري، ص ۸۰

(۴) اتهروا ویدا، ص ۱۲-۴۰-۶۲-۱۰۷

په هندوا ابدال شوی دی.

د اوستا د لومړي فرگرد په ۱۹ فقره کې وایي «له شو
مخکو څخه پینځلسمه چې خالق پیدا کړې ده، هپته هندو
(اووه روده) دي...»^(۱)

دا نوم په ويدي اصطلاح (سندھو)، په پښتو کې تر اوسه هم
مستعمل او ژوندی دی، (سیند) یا یې مخفف (سین) دواړه
اوس په هغو دواړو معناوو چې په ویدا کې وې، مستعمل دي،
مثلاً په عمومي معنی د کابل سیند، د کونړ سیند ویل کېږي
او په مخصوصه معنی (سیند) یا (اباسین) اندوس ته ویل
کېږي، خوشال خان وایي:

که مې یو ځلې رسد وشي تر سینده
بیا دې نه وینم په تورو سترگو هنده

دلته مقصد اندوس دی یا لکه دا لنډی:

اباسین بیا په څپو راغی

په سر یې راوړه سپیڅې خولې ژر پېژوانونه

یا په عمومي معنا لکه د خوشال خان دا بیت

که یې درست په سیند کې ډوب کړې هم به سپڅلي

چې سنسېڅل یې په نصیب شول روزگاره

په دې ډول سیند او سین د پښتو مستعمل او ژوندی لغت
دی، چې په ويدي ژبه کې هم و او ښایي چې له اصلي آریایي
ژبې څخه دواړو ژبو ته راغلی وي.

^(۱) اوستا، ج ۱، ص ۹

سوما، هوما Soma Haoma

دا د یوه بوتې نوم دی چې په ویدي ژبه یې (سوما) بولي، اما لکه په اوستا کې چې د ویدي ژبې (س) په (ه) اوږي؛ نو په اوستا کې هوما راغلی دی دا بوتې هغه وخت آریایانو مقدس ګاڼه چې دوی لا په بخدي کې یو ځای وو او پر هندي او ایراني څانګونه وو وېشل شوي دوی به په خپلو مذهبي مراسمو کې ددې بوتې شیر خنبله او یو راز مشروب به یې ځنې تیاراوه چې نشه یې درلوده او ډېر مقوي او تود و.

ددې بوتې نوم له قدیمه تر اوسه ډېر مشهور دی او په عربي یې (هوم المجوس) بولي او شرح یې داسې لیکي: «یو بوتې دی یاسمین ته ورته، لږ څه شېریني او حدت لري، هوم المجوس یې له دې جهت بولي، چې آتش پرستان یې د خپل عبادت پر وخت استعمالوي»^(۱) علامه البیروني ددې بوتې شرح هسې لیکي:

«(هوم المجوس) په سفدي ژبه یې خوم او په سریاني یې عزز او مغوشي او په پارسي یې آفتاب پرست بولي، مجوسیان (د زردشت تبعه) وایي، چې دا بوتې ساق نه لري او په آریایېمان کې شین کېده ارچانسوای موندلای ځکه چې مارانو به تل د مرغانو چیچیان خوړل. نو یوه پاچا ددې بوتې ښاخله راوړه او د مرغانو په ځالو کې یې کېښوو. او هاران یې پرې ووېرول وروسته دا ښاخله د ځالو په ونه پورې ونېسته او ډېره شوه»^(۲) په شرقي طب کې هم دا بوتې ډېر مشهور و، حکیم محمد حسین دهلوي یې شرح داسې لیکي.

^(۱) المنجد، ص ۶۸۷^(۲) د البیروني الصيدله، ص ۱۴۱

«هوم المجوس (د لومړي حرف په پېښ او د واو په سکون)، دا بوټی مراتبه هم بولي لاندې ساق يې يو او نری او کلک وي، گل يې بېخي ژېړ دی، یاسمین ته ورته، بلگونه يې کوچني او گلان يې لکه یاسمین داسې وي» د تحفې لیکونکي وايي چې: «دا بوټی د ژېړ ارغوان له جنس څخه دی» حکیم میر عبدالحمید وايي: «هوم المجوس يو گل دی چې جعفري يې بولي، ډېر اقسام لري، طبیعت يې په درېمه درجه تود او وچ دی ځينې يې گلان د ساره او وچ طبیعت لرونکي گڼي، خواص يې دادي: «جالي حاد مجوف د سنگ مثاني لپاره يې د گلو خيسانده مفیده ده؛ گل يې د تپ د وینو د بندولو لپاره مستعملېږي...»^(۱)

د اروپا نوي پلټونکي هم ددې بوټي ډېر تفصيل لیکي، د دوی د تحقیقاتو لنډيز او نتیجه لاندې راوړل کېږي، چې د هوما په خصوص کې لږ څه د نوي دنیا د پوهانو افکار هم دلته ښکاره شي. مادام راگوزن لیکي: «د سوما بوټی په لوړو غرو کې پیدا کېده؛ ددې بوټي پرستش (په) آریایي اقوامو کې تر بهتون دمخه شروع شوی و دوی لومړی ددې بوټي څخه مشروب جوړاوه او وروسته په خپله د یوه رب النوع په ډول ومنل شو او هغو چې دا بوټی مقدس نه گانه آریایانو په سپکه ورته کاته. د سوما سوداگران او خرڅوونکي يې مجرمان گڼل او هغه څوک چې سوما وساتي او شیره يې ونه کاږي، دوی يې دښمنان بلل. دا خلک د غرو پوونده سوداگران وو چې سوما به يې له غرو څخه وړه او خرڅوله به يې او په یوه خاص ډول به يې د هند له آریایانو څخه قیمت اخیست.

^(۱) مخزن الادویه، ج ۲، ص ۲۷۴

هغو به تل داسې غوايي چې رنگ يې ټك ژير (فاقع) و. په ښه ډول ساتل او دغه غوايي به يې د سوما د بوټي په عوض كې وركول داسې ښكاري، چې د سوما بوټي شيدې يا شيره درلوده. ښاخونه يې كلك وو پر ښاخلو باندې يې بلگونه نه وو، رنگ يې سور يا طلايي وو. تارونه يې دباندې خوا لكه د نل بند بند وو، له دغو څخه تروه او گاته شيره په نښتېځلو وټه اوله دغه سره به يې ځينې نور اجزا گډول او د عبادت د وخت لپاره به يې مشروب خنې جوړاوه)).

وندش مان Windischmann وايي چې: «دا بوټي به د سپوږمۍ په شپو كې پېغلو او بجونو ټولول، په يوه گاډۍ كې چې دوو مېړو به چلوله، د قربانۍ تر ځايه وړل كېدل، وروسته به روحانيونو اوستانو يوه شاخه لاندې او بله ډبره (باندي كړه، دغه بوټي به يې كوتل او په لاسي اونگ كې يې ميده كول، بيا به يې تر پشي ټوكر صافول. په دغه شيره كې به يې وروسته شيدې يا اوږه ورسره اچول او تخمير كول به يې. دا مشروب دوى په ډېر شوق څښه او د ژوندانه ساتونكى او جاوداني عمر بخښونكى يې گانه».

د ريگويدا شاعران يې ډېر صفت كوي. مثلاً په ريگويدا كې راځي: موږ سوما وڅښل، نه مړه كېږو، په رڼا كې ننوتو، دشمن په موږ څه كولای شي د فاني انسان څخه به په موږ څه وكړي.

د سوما مشروب دوى د اسماني سوما (سپوږمۍ) يو څاخكى يا شبنم گانه، چې د تل ژوندانه (امرت) حامل وي او ټول قوت او طاقت هم پكې پروت دی^(۱)

^(۱) ويدك انډيا، ص ۱۱۵

د سوما اهميت او منزلت له دې څخه ښکاره کېږي، چې
 (اندرا) د جنگ رب النوع له دې مشروبه سره ډېره علاقه لري
 او د قوت او غښتلولي لپاره يې ډېر خوري او د اندرا ټول
 جنگي قوت هم له دې څخه دی او بل دا چې د ريگويدا نهمه
 برخه ټوله د سوما په ستاينه ډکه ده او د اوستا يوه برخه هم
 ((هوم يشت)) نومېږي او ددغو دوو پخوانو کتابونو مهمې
 برخې د ((سوما، هوما)) ستاينه کوي

وايي چې لومړۍ پلا يوه اسماني گريت (عقاب) چې سينا
 Cyena يې نوم و، د هرېتي بري زا Haratibraeza له غره
 څخه دا ټوټې راوړ او د يو پاڼي ري سينا U. paricyena
 (هندوکش) ستيرا Staera (تيرا) کوسرادا Kusarada (د غور
 کوراسون غر) پورانا Paurana (پروان) سپي تا گورا ناگيري
 Spita- Gaona- Gairi (سپين غر) پر غرويي خپور کې^(۱)

د هوم يشت له دغه بيان نه ښکاري، چې ددې ټوټې د شنه
 کېدو او د ودې ځای د افغانستان مشهور غرونه وو، تر اوستا
 دمخه په اترهو اويدا کې هم د سوما ټوټې د شين کېدو ځای د
 منجوان MANGOAVAN غر ښوول شوی دی او دا هغه غردی
 چې اوس يې (منجان) بولي د نورستان او بدخشان تر منځ واقع
 دی او د جرم دره په کې ده د اتهروا ويدا (منجوان) او اوسني
 منجان تر منځ فقط د واو د حذف فرق دی؛ واو خو حرف علت
 دی او هېڅ قيمت نه لري.

يا موجاوانت Mujavants نومېږي، دا قبيله د بهليکا سره
 يو ځای دکر شوې ده، چې مقصد يې هغه د بلخ حلك دي.
 گريفت وايي چې موجاوان يوه قبيله ده، چې د هند په شمالي

^(۱) هوم يشت ۱۰، ۱۱، د افغانستان تاريخ، ص ۱۵۲، ج ۱

غربي خوا کې اوسېده^(۱)

ماکدونل وايي چې دا قبيله د گنداري قبيلې سره گوندې وه؛ ځکه چې گنداريان د کابل او پېښور تر منځ مېشته وو؛ نو په شمالي خوا يعني د لغمان او نورستان په شاوخوا کې منجوان اوسېدل^(۲) چې د اتهرو ويدا په قول د بلخ له خلکو سره هم دا قبيله نژدې ده.

مورگن سټيرن G. Morgensterne نارويژي مستشرق هم دغه منجان هغه تاريخي منجوزان بولي او د «شرقي پوهنې» په کتاب کې يې مفصلاً شرح ليکي^(۳) له دغو ټولو توضيحاتو څخه ښه څرگندېږي چې د هوما يا سوما اصلي ځای زموږ د هېواد جگ جگ غرونه وو او دا بوټي ددغه ځای و د سوما د بوټي په تشخيص کې هم نورو پوهانو راز راز نظريې ښکاره کړې دي، مثلاً گريفت د يوې مجلې په حواله چې Quarterly Review^(۴) نومېږي هسې ليکي.

دوکتور ای چي شن Aitchison وايي «ښايي چې سوما د افدراپاچيکلاد Ephedrapachycalade بوټی وي چې د هريرود په ورشوگانو کې يې تر اوسه هم Hum يا هومه Huma يا اېهمه Yahme بولي» دوکتور جوزف برنمولر Dr. Bornmuller چې په کرمان کې ډېر عمر اوسېده، سوما د انررا يوه نوع گڼي - او وايي چې له سايريا څخه بيا د

(۱) اتهرو ويدا - ج ۱، ص ۲۲۴

(۲) تاريخ افغانستان، ص ۱۵۴، ج ۱

(۳) ۲۵۴ گڼه، ۱۸۹۴ع، ص ۴۵۵

(۴) د اتهرو ويدا حواشي، ص ۲۵۲، ج ۱

ايشيا تر غربه د افلور ډېر انواع موندل کېږي^(۱)

سر اورل استين انگليسي مورخ او مستشرق هم دغه شرحه مني: دى ليکي، چې دوکتور اى چي شن د افغانستان د سرحداتو د تحديد د ډلې عضو و، ده له بلوچستانه تر هري روده په ډبرينو مخکو کې دا بوټى موندلى دى، چې (هوم بڼدک) Hombandak يې هم باله. په خپله اورل استين وايي، چې په ۱۹۱۵ع کال ما هم د ايران او افغانستان په سرحداتو کې دغه بوټى وليد، چې خلکو هوم Hum باله او افدرا هغه تاريخي هوما دى چې په ويدا او اوستا کې يې ذکر راغلى دى^(۲).

په دې ډول هوما يا سوما دغه بوټى دى چې په علمي ژبه يې افدرا بولي او اريايانو به شيدې او شات ورسره گډول او مشروب به يې ځنې جوړاوه، اوس به وگورو چې په پښتو کې ددې تاريخي بوټي نوم څه دى؟

دمخه مو وويل چې د سنسکريت (س) تل په اوستا کې په (ه) اوږي؛ نو سوما هوما شو؛ تر ميم وروسته الف فقط د ميم د زور ښکاره کولو لپاره ليکل کېږي، چې په پښتو کې د زور کار (ه) هم ورکوي؛ نو بايد په پښتو رسم الخط دا کلمه (هومه) وليکو (ه) هر وخت پښتانه په همزه اوږي، مثلاً هگى، اگى بولي، هلك ته الك وايي. د هومه لومړى حرف که په همزه واړول شي (اومه) به شي.

پښتانه يوه بوټي ته اومه (په مجهول واو) وايي، چې په غرو او ډبرينو مخکو کې شين کېږي، دا بوټى تر او ښځه اقسام لري

^(۱) تاريخ افغانستان، ج ۱، ص ۱۵۵

^(۲) تاريخ افغانستان ج ۱، ص ۱۴۵

په هندوكش او سپين غره او د تيرا او د مهمندو په غرو كې دا بوټۍ ډېر دي، په قندهار كې (اومان) بولي، پختياوال او د كونړ او شينوارو خلك يې هم (اومه) يا (ماوه) بولي، د پارسو په اصطلاح (بندك) دى په نورستان كې هم دا بوټۍ تر اوسه (سوم) بولي^(۱) او د خوست نه يې مېوه، موه بولي

ددې بوټي ايرې خلك د خولې په نسوارو او باروتو گډوي، بناخلي يې بلگونه نه لري. نيم گز قدر لويېږي، بند بند وي چې مات يې كړې شي دې خنې راوځي. ځينې خلك يې ايرې د كشتي په نسخو كې هم استعمالوي، وگورئ: هغه پخوانى آريايي نوم كټ مټ په پښتو كې ژوندى دى او اوس هم ويل كېږي او له دې څخه د پښتو ربط له ويدي ژبې سره په ښه ډول ثابتېږي. هغه د (هوم) نوم چې خارجي پوهانو د ايران او افغانستان په سرحداتو كې اروپدلى دى، كټ مټ دغه پښتو نوم دى، چې عوام يې (اومه) تلفظ كوي.

چهند Chhandas

دا كلمه په ويدي ادب او ويدي ژبه كې ډېر اهميت او شهرت لري، په پښتو كې خو اوس مستعمله نه ده؛ مگر په زاړه ادب كې ژوندۍ وه او په غزنوي او غوري دورو كې لاهم مستعمله وه.

دلته به لومړى ددې لغت تاريخ اهميت ښكاره كوو، بيا به يې په پښتو كې دروښيو: دمخه مو د ويدو د ملحقاتو او زمانو په بحث كې ولوستل، چې چهند په ويدي اصطلاح عروضي

^(۱) د يعقوب حسن خان فقه اللغة ص، ۲۷۰

اصولونه وايي او د ماکس ميولر په قول د ويدي ادب خورا زړه برخه چې په (۱۲۹۰ تر ۱۰۰۰ ق. م) اړه لري، چهندس بلل کېږي. يعنې عروضيات د ويدا په ملحقاتو کې هم څو کتابونه په دغه علم اړه لري؛ هغه وخت چې پاڼينې نومې مشهور ويدي عالم او ژب پوهاند د سنسکريت ژبه ترتيب کړه، د رېگويدا ژبه يې چهندس بلل، يعنې د نظم او عروضو ژبه يا د شعر ژبه ټي دېلسو آر داوېدس T.W.R. Davids د بودايي ادب پروفيسور وايي، چې ((چهندس اصطلاح په بودايي دوره کې هم وه اکثره بودايي ادبي کتب او آثار په چهندس ډول ليکل شوي دي، هغه ډول ژبه چې برهنما او او پنشدا د ويدا ملحقات پرې ليکل شوي وو، د گرامر پوهانو چهندسه CHHANDASA بلل يعنې د چهندس ژبه يا د ويدي شعر ژبه بودا هم خپله وينا WORD په دغه چهندس ليکلي وه؛ خو هر چا په خپله ژبه ويله^(۱)

په حقيقت کې چهندس د اداء او تلفظ او وينا هغه اصول وو، چې د ويدا کتابونه پې ليکل شوي وو، دا يوراز نظم و، چې وروسته داسې منظومه وينا د ويدا په تعقيب او پيروي رواج شوه او دغه ډول وينا يې چهندس وبلله؛ ځکه چې اصل او اساس يې پر نظم اېښود شوی و؛ نو د هر نظم او شعر عروضونه يې هم چهندس وويل، دا اصطلاح وروسته پر هر عروضي شاعر باندې اطلاق کېده؛ لکه دمخه چې مولوستل په ويدي شپږو علومو کې چهندس ډېر مهم علم و، د ويدو د نظم او تلفيق ټول اصول په کې بيانېدل. دا علم د وينا او فصاحت معيار و، هغه وخت چې پنگل PINGEL خپل کتاب چهنده سترا CHHANDA SUITAL وکېښ، د عروضو اصول يې په کې څرگند کړل،

(۱) کېمبرج هيستري آف انډيا، ج ۱، ص ۱۸۶

وروسته د ويدا په ډېرو شروحو كې ددې علم بيان وشو، پنگل د كتاب شرح هلابوده HALABUDHA نومې عالم د مريتاسنجي وني MARITA- SANJIVANI په نامه وكنبله او په سنسكريت كې هم دغه اصول وروسته تعقيب كړل شوه^(۱)

علامه ابوريحان البيروني په خپل (كتاب الهند) كې ددې علم شرح مفصلاً ليكلې ده، چې دلته يې لنډيز راوړم، له دې څخه به په اسلامي دوره كې هم د چهند اهميت در معلوم شي.

تر نحو وروسته چمد (چهند) مهم علم دی چې د شعر د وزن او نظم اصول (عروض) بيانوي، هندوان دا علم خورا ضروري گڼي؛ ځكه چې د دوی اكثر كتابونه نظم دي او دوی د خپلو منظوماتو ډېره ستاينه كوي او خورا ډېرې يې لولي. په لوست يې لولي او چكچكې كوي. كه څه هم تر نظم نشر ډېر اسان دی خو بيا هم دوی كورنۍ نشر نه خوښوي.

د هندوانو كتب اكثر نظم دي او هم له دغه جهته د علومو زده كړه گرانه ده، ما د اقليدوس او مجسطي كتب دوی ته ترجمه كړل او د اصطراب فن مې د دوی په ژبه ورته وليكه، دوی له هغو نوشتو څخه نظم جوړ كړ او ځكه چې په نظم كې توضيح نه وي؛ نو مې دا كار ډېر ځانته گران كړ!

د چهند فن لومړۍ پلا پنگل او چلت نومو پوهانو ايجاد كړ او كتابونه يې پرې وكنبل. تر ټولو مشهور كتاب يې گيست دی، چې د خپل مصنف په نامه مشهور شوی دی؛ د مرگلانچن او پنگل او اولياند كتابونه هم معروف دي^(۲)

دا و د چهند د كلمې تاريخ چې وروسته په سنسكريت كې

^(۱) برتانيكا، ج ۹، ۱ ص ۹۷۰

^(۲) كتاب الهند ج ۱، ص ۱۸۰-۱۸۱

عموماً د اشعارو معیار او علم العروض ته هم چهند ویل کېده او دا کلمه ددغې ژبې معروف لغت شو^(۱). په پښتو کې اوس دا کلمه مستعمله نه ده؛ خو په زاړه ادب کې موجود وه، ښکارندوی غوري د سلطان شهاب الدین غوري (۵۶۹-۶۰۲ هـ) معاصر په خپله یوه قصیده کې هسې وایي:

په برین چسې ریغ د چونو نغوړېده شي
ته وا چندي سره پیودي اشلگونه^(۲)

چندي دلته د شاعرانو او ناظم معنا لري؛ د پټې حزانې په قلمي نسخه کې هم دې کلمې ته د شاعر معنا کېږي ده او له دې څخه څرګندېږي، چې هغه پخواني چهند ته منسوب نوم دی (هـ) چې په دې کلمه کې وه، وروسته هیسته شوې ده او داسې ډول (هـ) له اکثر و کلماتو څخه لورېږي؛ ځکه چې صوتي حرف دی او د پښتو په صایتو حروفو (علتو) کې هم شامل دی. ددې کلمې دا معنا له موقع څخه هم معلومېږي، پیوډل په پښتو نظم کولو ته وایي؛ اشلوک هم قدیمه آریایي کلمه ده، شرح به یې وروسته راشي.

اشلوک ASILOK یا ISILOK

دا کلمه په سنسکريت کې د شعر او نظم VERSE په معنا ده^(۳) او داسې معلومېږي چې اشلوک غوندي اشعار په همدې آریایانو کې ډېر وو، علامه البیروني لیکي چې اکثر هندي کتب اشلوک دي او دا پوراز نظم دی چې (چارید) یې بولي او هر

(۱) هندوستانی قاموس ص ۳۴۴.

(۲) پټه خزانه، ص ۵۱.

(۳) هندوستانی قاموس، ص ۴۲.

پد يې اته حرفه وي؛ مگر په څلورو سرو ويدو كې دا اته حروف يوازانه دي د څلور پدو اخر حرف له يوه جنسه يعني دروند (ثقیل) وي. د اشلوک دا شرط دی، چې د هر پد پينځم حرف به تل سپک (خفيف) او شپږم به يې دروند (ثقیل) وي او د (م) حرف به هم په هر دوهم او څلرم پد كې سپک او په نورو دوو يعني لومړي او درېم پد كې به ثقیل وي؛ نور حروف چې هر راز وي پروا نه لري، اشلوک د هندي كتابونو بنياد دی^(۱).

په دې ډول داسې ښكاري، چې د اشلوک په معنا كې تخصيص تر تعميم وروسته راغلی دی، لومړی يې مطلق نظم او پيودلي كلام ته (اشلوک) وايه، وروسته د نظم يو مخصوص ډول شو او د سنسکريت په عروضو كې تر مخصوص قالب لاندې شو.

تاسې دمخه د چهند په بحث كې ولوستل، چې دا كلمه د ښكارندوی په يوه قصيده كې راغلې ده. هلته په قلمي نسخه كې دې كلمې ته د (اشعار) معنا كښل شوې ده، چې كټ مې هغه قديمه معنا ده. داسې معلومېږي چې دا كلمه تر (۶۰۰ هـ) پورې په پښتو كې هم مستعمله او ژوندۍ وه او له دې څخه دا ثابتېږي چې پخوانۍ آريايي كلمه ده او (په) خپل اصلي ټك او هېواد كې ژوندۍ وه.

د سنسکريت نوم SANSKRIT:

تاسې دمخه هم ولوستل، چې سنسکريت د تهذيب شوې، بشپړې شوې او سمې شوې معنا لري او په لنډ ډول موددغي

(۱) كتاب الهند، ج ۱، ص ۱۱۴

ژبې تاريخي وده او نشو و نما هم دمخه زده کړه. اوس يې لغوي تحليل وگورئ:

اصلاً دا نوم مرکب دی، لومړۍ جز يې (سم يا سن) دی؛ دا لغت په دوه ډوله قديم آريايي لفظ دی. په پښتو کې اوس هم (سم) د (راست، مستقيم؛ درست) په معنا شته. مثلاً سم لرگي؛ سمه لکړه؛ سمه لار، سم کار او نور... دې کلمې پخوا نور مشتقات هم درلودل، چې اوس لږ مستعمل دي، مثلاً سمې د اصلاح او بهبود او ښېگړې په معنا؛ لکه شېخ متي چې وايي:

په غرو کې ستا د عشق شپېلکې دی

ددې نـړۍ په عشق سمې دی^(۱)

يا سما SAMA د نظم او انصاف او عدل په معنا؛ لکه شېخ

اسعد سوري چې وايي:

له سماويې ودان آهنگرانو

په ټکنه و په درست جهان اوڅار^(۲)

دغسې هم اوس سمون او سمول او سمونگه او نور مواد له دغې ريښې څخه په پښتو کې مستعمل دي. سنسکريت کې هم سم SAM او سن SAN دواړه؛ لکه د لاتين CON د پريفاکس (يعنې سوابق) په ډول راځي، معنا يې ده، يوله بله سره موافقت، نژدېوالی، لکه سم بنده SAMBANDH يعنې CON- NECTION سره نښتل، اتصال له دغسې ريښې څخه ډېرې کلمې راوتلي دي؛ لکه سما SAMA د موافقت او برابري، وضعيت، سمټوب په معنا او سماپټ SAMAPT تکميل،

^(۱) پټه خزانه، ص ۲۷

^(۲) پټه خزانه، ص ۴۳

تعامول، ترتیب او تهذیب کول^(۱).

د سنسکريت لومړۍ جزو هم دغه (سم یاسن) دی چې رینه یې قدیمه آریایي ده او بنایي چې له اصلي آریایي ژبې څخه په پښتو کې تر اوسه پاتې وي او سنسکريت ته هم تللی وي د میم او نون سره اوښتل په پښتو کې اوس هم ډېر دي، مثلاً مښتل، نښتل، مښلی، نښلی یا لکه لاندې، لاندې، لندې، لمدې.

دوهم جزوی (سه) یا (زه) دی چې کټ مټ د پښتو (ښه) اوس موجود دی، په سنسکريت کې وایي: سوډول SU-DAUL یعنې ښه ډول او ښه خبره^(۲)، چې عیناً اوسنۍ پښتو ده، تاسې دمخه ولوستل چې (س، ش، ښ) د یوه مخرج او سره نژدې حرف دی، ابدال یې هر وخت روا دی (واو) او (هه) هم دواړه صوتي اود علت حروف دي، په اوښتو کې کم قیمت نه لري؛ ځکه چې د سنسکريت (س) هر وخت د اوستا په (هه) اوږي؛ نو په اوستا کې دا کلمه (هو) ده. ددې نامه درېم جزو (کريت) دی چې معنا یې (کرده شوه) ده او دا هم د پښتو (کې) ته ډېر نژدې دی. په سنسکريت کې کرن KARAN کټ مټ د پښتو کرن، یا کرل، یعنې کول (کړن) دی^(۳)؛ نو د سنسکريت کلمه له (سم زه کره) یعنې (اصلاح کرده شوه) څخه معرفه ده^(۴) او دا کټ مټ د پښتو سم ښه کړی (یعنې ښه سم کړی) عبارت دی چې د ژبې د تانیث له جهت باید (ښه سمه کړی) وویل شي^(۵) یعنې په ښه

(۱) هندوستانی قاموس، ص ۴۸۲

(۲) هندوستانی قاموس، ص ۴۸۳.

(۳) هندوستانی قاموس، ص ۵۶۸.

(۴) فرهنگ نظام ج ۲، ص ۸ دیباچه.

(۵) پښتو فقه اللغة ص ۲۶۱

ډول او ښکلي توب سمه کړې ژبه چې کټ مټ په دغو معناوو (ښه آراسته کړې ښه ترتیب او تنظیم کړې بشپړه کړې) د ژبو پوهانو هم ضبط کړې ده^(۱)

او د کلمې له تحلیل څخه په خپله د سنسکريت په نامه کې د پښتو ژبې اغېزه ښه ښکاري.

دسیو DASYU:

هغه وخت چې آریایي اقوام د افغانستان له غرو او وروښو څخه د هند خواوو ته شپوه شول او تر آباسین ورنه شول، دوی د هندوستان له اصلي بومي خلکو سره مخامخ شول او له دغه خلکو سره یې جگړې او مقابلې وشوې. خو ورو ورو یې هغه خلك مات کړل او مخکې یې ځنې ونيوې.

د هند بومي وگړي چې تور لینگې یې بولو، د تور پوست او پلنو پزو خاوندان وو، دغه خلك پخوانو آریایانو دسیو DASYU بلل، چې معنا یې دښمن، میرڅمن بې دین ده.

دا کلمه په هند کې د آرین یعنی نجیب او شریف په مقابل کې استعمالېده. آرین چې غنم رنګي انسانان وو، د (شریف) په نامه یې ځانونه ستایل او د هند تور لښکریان یې (دسیو) یعنی دښمنان او بد خلك او بې شرفه گنل. د ویدي عصر شاعرانو پیت پزي او تور پوستي بللي دي او دغه اقوام اوس په هند کې (دراوېدي) بولي.

په ریګویدا کې د آریایانو او دسیو د جگړو ډېر تفصیلات راځي او هر کله دوی له خپلو ارباب انواعو څخه خپل بری پردسیو باندې غواړي اندراچي د جنگ رب النوع دی، هر کله

(۱) هندوستانی قاموس ص ۴۸۰.

د دسيو سره جگړې کوي^(۱). تر ويدا وروسته، د ايران د داريوش په ډبرليک کې هم د آريايي اقوامو په مقال کې د دوی د مستملکاتو خلک په دې نامه بلل شوي دي او وروسته په هند کې د دې کلمې معنا لږ تعبير جوړلې (داس) تش د غلام او مربي او جوړې په معنا و پاتې شوي دي^(۲).

گيگر الماني وايي چې په اوسنا کې دانو هغه داسه يا د ريک ويدا (دسو) او وروستنی (داس) دی چې د آريايانو دښمنانو او رقباوو، انوچي په ۱۳ يشت، ۳۷-۳۸ فقره او په (۵) يشت ۷۳-۷۴ فقره کې راغلي دي. د ارباب انواعو دښمن او اندرايي سخت مخالف دی، د گراسمن په ډکشني کې هم (دانس) او (داسه) دواړه له يوې ريښې څخه راوتلي نومونه دي^(۳).

د اوستا په ځينو برخو کې (دش) يا (دش) DUSH عموماً د بد او بابهز په معناوو، چې د ډېرو کلماتو په سر پورې دا کلمه نښته؛ د خورده اوستا په اورمزد يشت کې (دوش مينو) ليدل کېږي^(۴)، چې دغه اوسنی د پارسي ژبې (دشمن) هم له هغې زړې کلمې څخه جوړ شوي دي. تر پهلوي ژبې دمخه چې کمه ژبه ويل کېده په هغې کې (دشمن) (د) دشمن او معاند او ضد په معناوو^(۵) دغه (دش) د ډېرو پارسيو کلماتو په سر کې راځي؛ لکه دشمن، دشنام، دشوار، دژخيم، دوزخ او دزد.

له دغو ټولو مطالعاتو څخه ښکاره شوه، چې د ويدا دسو،

(۱) کېمبرج هيسټري آف انډيا ج ۱، ص ۸۵؛ تاريخ افغانستان ج ۱، ص ۱۶۸

(۲) ويدک انډيا ص ۲۱۸

(۳) د خاوري ايرانيانو تمدن ص ۱۰۳ ح

(۴) د خورده اوستا فرهنگ ص ۴۹۰

(۵) دساتير اسماني، ص ۲۴۵

داس د اوستا (دانس) او (دش، مینو) او بیا د پهلوي د شمېر له یوې ریښې څخه دي او په سنسکريت کې (دش) کت مت هغه (داس) دی چې د مریې او غلام او کښته په معناوو او (داش) هم دغسې دی^(۱).

اوس چې سړی گوري د سنسکريت (دش) یا (دس) هغه د اوستا (دش) گرد سره یوشی دي او په پښتو کې هم دا ټول موجود دي داسې: د سین ابدال په شین خو په خپله دغو کلمو کې شته او (ش) هم هر کله په (ښ) او ښلای شي: نو په پښتو کې طبعاً (دښ) کېږي یو (ن) د پښتو د نسبت له اداو څخه پورې وښلوي، (دشن) به شي: لکه. پم او پمن، خیره، خیرن، پخه او پخن او نور نو چې (دښ) د بد او یا بهر او ضد په معناوو (دشمن) هم دغو صفاتو ته منسوب کېږي او د (ن) د اداو له خواصو څخه داده چې اکثر د عیوبو لپاره راځي.

د (دښن) کلمه په پښتو کې خورا عامه ده او په پخواني ادب کې ښه ځای لري، جمع یې (دښنه) او (دښني) هم د دشمنو په معنا مستعملي کلمې دي

مثلاً سلیمان ماکو وایي:

پر دشن یې یرغل وکاوه
سره و—روړل یې دښنه^(۲)

ملکیار وایي:

تورې — بهرې کړی
دښن مو پرې کړی

(۱) هندوستانی د کشرې ص ۳۷۰-۳۸۸

(۲) پښتانه شعراء ج ۱

بابا هوتک وايي:

زلمو پر تنګه خانونه مړه کړي
دښمن په غیشو مو پيښه کړي^(۱)

امیر نصرلودي د پښتو خورا پخوانی شاعر وایي:
زما دښمنه هسې تورا کړي
یا توراني دښمن چې وایي^(۲)

عبدالقادر خان خټک وايي:
خو عارف د چا په ښو شکر گزار دی
نه په بدو د دښمنه لري گيله

خلور ډلې CASTE

هغه وخت چې آریایي اقوام په افغانستان کې اوسېدل او د باختراو هندوکش په ورشوگانو کې پراته وو، دوی ځانته ځینې ادارې او ملي تشکيلات درلودل، په مساوات یې ژوندون کاوه: مګر چې دوی تر اندوس (اباسین) ورواوښتل او په هند کې خپاره شول، هند تر دوی پخوا د تور لېنګي اقوامو او تور پوستانو تک و، له هغو سره د دوی جګړې وې او په خپله آریایانو ځانونه سپین پوستي بلل په ریګویدا کې دا فرق او امتیاز ذکر شوی او له تورو دسیو سره د سپینو آریایانو مقابله داسې شوې ده:

((د باد رب النوع، (ماروت) پر دسیوگانو باندي حمله وکړه،

^(۱) پته خزانه ص ۱۱

^(۲) پته خزانه ص ۷۱

دوی يې د تالندې په غرو غرو تېاه کړل، د دوی ورشوگانې او پټې يې سپين پوستو دوستانو ته ورووېشل^(۱).

د دسيرو او آرين ددغه تصادم او جگړو نتيجه وه، چې د هند خلك په رنگ او پوست او کړو وړو کې سره بېل شول او پخواني نا آرين اقوام د تور لېنگي او پيت پزي (يا پسه پزي) او بې پزي په صفاتو په ویدو کې ذکر شول او آريايانو دوی نجس او مردار خواره گڼل^(۲).

هغه وخت چې آريايان د هند په مخکو کې خپاره او غالب او بريالي شول؛ نو دوی د هند خلك پر څلورو ډلو ووېشل؛ په خپله آرين درې ډلې وو، څلورمه ډله دسيوگان او تور لېنگيان وو، چې دمخه ذکر شول.

دې وېش ته په انگرېزي کست CASTE وايي، چې له پرتگالي کاستا يعني نژاد او نسل څخه يې اخيستی دی؛ مگر په سنسکريت کې يې ورته VARNA يعني رنگ COLOUR بولي؛ ځکه چې دا تقسيم هم پر تور او سپين رنگ باندې شوی و^(۳) او دا کلمه اوس په پښتو کې (بنه) ده، (ب) زورکی او (ن) زور لري.

د رنگ او نسل وېش لومړی په آريايانو کې نه و، د ويدا د دورې په اواخرو کې پيدا شوی دی؛ ځکه چې په لومړيو ویدو کې ددې وېش کوم ذکر نشته او نه يې نومونه راغلي دي؛ فقط د لسم وید په (۹۰) برخه کې چې پوروش PURUSH يې بولي، په افسانوي څېر ددغو څلورو ډلو د پيدا کېدو ډول ښودل شوی

^(۱) ويدک انديا ص ۲۱۷.

^(۲) وید - پوروش سکه ۹۰-۱۰.

^(۳) ريگويدا، ج ۱ ص ۲۲.

دی، مثلاً: «چې د پوروش بدن یې تقسیم کړ، برهمن یې له خولې څخه؛ راجنیه یې له متو څخه، ویش یې له ورنو څخه او شودر یې له پښو څخه پیدا شول»^(۱).

په ویدا کې فقط دغونې د څلورو طبقو ذکر راغلی دی زیاتې څه نشته؛ خو د هند آریایان د دغو څلورو امتیاز هسې وایي چې: خوله پر ټولو اعضاوو باندې شرف او لوړتیا لري، نو برهمن چې له خولې څخه پیدا شوی دی، کار یې ښوونه او یرمان روایي ده. هغه څوک چې له بازو او متو پیدا شوي دي کار یې جگړه او ساتنه او قوت دی، کم خلک چې له ورنو څخه راوتلي دي، د دوی کار دادی، چې د تمدن نظام ټینګ کړي او ودانې او کښت او زراعت د دوی وظیفه ده؛ مګر هغه چې له پښو څخه پیدا شوي، کار یې فقط چوپړ وهل او خدمت کول دي^(۲).

د څلورو فرقو د پیدا کېدو دغه افسانوي رنگ تر اوسه هم په هند کې موجود دی: لومړۍ دله ځانونه د هر شریف گڼي او دا درې د لې له شودر (دسیو) سره کورنۍ مخالفت نه کوي اچھوت یعنې ناملموس یې بولي.

د دغو څلورو فرقو له نورو خصوصیاتو سره دلته زموږ کار نشته، فقط دلته دا څلور نومونه چې د آریایانو له زاړه ژوندونو سره اړه لري، د پښتو له پلوه تحلیل کوو: ځکه چې ځینې پوهان وایي، چې دا څلور سره کلمې پښتو دي او ریښې یې په دغه ژبه کې شته لاندې یې شرح راځي:

^(۱) ویدک اندیا ص ۲۲

^(۲) کېمبرج هیستري ص ۹۲؛ د ویدو تعلیم ص ۱۲۲.

(۱) برهمن BRAHMANA:

لومړۍ ډله ده، چې روحاني او مقدسه گڼل کېږي او تر ټولو ډلو لوړه او پاکه ده. د دوی وظایف په جامعه کې مقدس او روحاني دي. د هند مشهور مفسر منو MANU د برهمنانو وظایف هسې ټاکي: خدای برهمنانو ته دغه وظایف مقرر کړي دي: د ویدو ویل او په نورو لوستل، خان او نورو ته قرباني کول، خیرات ټولول او ورکول برهمن چې وزېږي، د ټولو مخلوقاتو خاوند وي او په دنیا کې تر ټولو معزز وي. د دین د خزانو ساتونکي هم دی وي، برهمن د خپل حسب او نسب په لوړتیا د هر څه مستحق دی، که دی د لسو کالو وي او کشتري د سلو کالو، بیا هم پر کشتري دده درناوی او عزت لازم دی^(۱)

پوهان د برهمن ترجمه په «دعا کوونکي یا نمانځونکي PRIEST کوي»^(۲) او دا کلمه له «برمه» څخه جوړه شوې گڼي (برمه) د دعا او مقدسو سندرو په معنا وو، چې وروسته یې تحول وکړ او یو مجرد جوهر او اصلي موجود شو، چې هر ځای او په هر شي کې شته او بیا نو د یوه بېل رب النوع په مفهوم وپېژاند شو^(۳).

په اوسنۍ پښتو کې کټ مټ دغه تاریخي آریایي کلمه شته برم BRAM عظمت جلال، لوړتیا، حشمت ته وایي. د برم خاوند یعنې د عظمت او لوړتیا خاوند له برمه لوېږي، یعنې له جلاله او عظمته پرېوځي، پلانی په برم کې دی، یعنې د حشمت او جلال په حالت کې دی، خوشال خان وایي:

^(۱) منو شاستر (۱) برخه، ۸۸-۹۱ فقره، ص ۴۶-۴۷

^(۲) کېمبرج هیستري، ص ۹۲

^(۳) ویدک انډیا ص ۹۹-۲۵۵

که هندو که مسلمان د پټ په کار کې

چې مې ولیدل د هېچا نشته برم

دلته برم BRAM د آرم او نرم او چرم په قافیه کې راغلی دی
داسې معلومېږي چې د خټکو محاوره دغسې وي.

د برم اوسنۍ معاني هغه تاریخي مفهوم ته نژدې دي، لغات
او کلمات د خپل تحول په دوره کې دغسې تغییرونه کوي، مثلاً
(برمه) ډېر پخوا په ویدي عصر کې د نمانځنې، دعا او ستاینې
معاني درلودل، وروسته یو مجرد د تخلیق جوهر او بیا د لوی
رب النوع نوم شو، په دغو ټولو معناوو کې د جلال، عظمت،
قوت او قدرت معاني پراته دي چې په پښتو کې هم په دغو
معناوو مستعمل وو.

له (برمه) څخه برهمن داسې جوړ شو: یو د نسبت ادات (من)
چې اوس هم په پښتو کې شته پای ته ورزیات شو، (برمهمن)
شو، یعنې جلال او عظمت او لوړتیا خاوند. په کثرت استعمال
(ه) تر (میم) دمخه شوه، دوه میمه سره یو ځای شوه، په ټولو ژبو
کې چې دوه حرفه یو ځای شي، که یې تلفظ دروند وي، یو
غورځوي؛ لکه هډ ډیره چې هډیره شوې ده. دلته هم یو میم
ولاړ. برهمن پاتې شو، اما د (من) د نسبي ادات نور مثالونه
زموږ په ژبه کې دادي خوږ - خوږمن، کړ - کړمن، درد - دردمن.

د برهمن معنا که دغه د پښتو (برم من) یعنې د جلال او
عظمت خاوند واخلو، ددغې آریایي ډلې له مقامه سره هم
مطابقت لري؛ ځکه چې دوی یقیناً د لوړتیا خاوند وو او تر ټولو
مخلوقاتو غوره او لوړ بلل کېده. د بشر خورا ممتازه طبقه هم
دوی وو او نور ټول طبقات یې هم خادمان گڼل کېدل^(۱)

(۱) تمدن هند ص ۶۱۵

(۲) کشتري KSHATRI

دوهمه طبقه ده، چې په ویدا کې راجنیه RAJANYA او په وروستو کتابو کې کشتري او بیا چهتري ذکر شوې ده، په خپله لومړۍ کلمه د شهزاده او سرباز او جنگي معنا لري^(۱)

په منو شاستر کې د شکتري KSHATRI په نامه ياده شوې ده او دغه لوی مقنن يې وظايف هم تعيين کړي دي. کشتري ته حکم وشو چې د خلکو حفاظت وکړي، انعام او بخشش ورکړي، قرباني وکړي، ويد ولولي، له شهرت پرستی څخه ځان وساتي. دا طبقه تر برهمن وروسته، دوهمه مقتدره ډله ده، چې پاچاهان او مشران له دوی څخه وو. اهل اداره او سیاست خاوندان هم دوی وو، عسکري امور، جنگي چارو په دوی اړه درلوده. دوی د برهمنانو د برم او عزت وسیله وو او تر هغو وروسته يې غټ غټ امتیازات درلودل. کشتري باید تل په جنگ کې ونه تښتي او خپل رعایا وساتي او د برهمنانو احترام وکړي، دغه درې خبرې د کشتري لپاره ضروري وې^(۲)

علامه البيروني وايي، چې: د کشتري لپاره برم او پرست ضروري دی، خلک باید له ده څخه ووهرېږي، ده ته ښايي بهادر، غښتلی، حوصله لرونکی، متین، ژبور، ښندونکی وي او لوړ لوړ کارونه په سواني اجرا کړي^(۳).

په دې ډول د کشتري وظايف اداري او عسکري وو او نوم يې هم کت مت دغه مقصد ښه راښيي او په پښتو کې ټينګي ريښې لري؛ بلکې سوچه پښتو دی. کشتري په پښتو کې له دوو کلمو

^(۱) تمدن هند ص ۲۱۵؛ ويدک انډيا، ص ۲۰۲

^(۲) دغه کتابونه

^(۳) کتاب الهند، ص ۱۳۰، ج ۱

څخه جوړېږي، لومړۍ جز يې کش دی، چې په پښتو (کښ) ورته وایو، کښل يعنې (کشیدن، آختن) هم له دغې ريښې څخه متداول ژوندی مصدر دی. د (کښ) په الحاق پښتو دېرې کلمې لري؛ لکه زیار کښ، امبار کښ، گور کښ او کښل د آختن په معنا له تورې او تېغ سره راځي، مثلاً توره کښل، چاره کښل خوشال وایي:

په درست جهان به نه وي یو دما غوندي رسوا بل
ورځم توره وکښلی چې مین واورم په تا بل

دوهم جز يې (تري) دی چې مفرد يې (تره) ده؛ د لومړي حرف په ضمه اوس موږ د (ت) د ضمي د ښکاره کولو لپاره مفرد (توره) او جمع يې (تورې) لیکو؛ خو تلفظ يې فقط د (ت) په ضمه دی او پخوانۍ املا يې هم (تره او تري) ده. پخوا پښتو د عسکر د نامه لپاره له دغو دوو کلمو څخه کار اخيست، او لښکر او سپاهيان يې د (کښتري) په اوسنۍ املا (کښتوري) بلل، يعنې تورې کښلي (شمشیر اختگان). دا کلمه د الفاظو په اړولو او مقلوب کولو (تور کښ) د عسکریت په معنا هم مستعمله وه او کت مت د هغه (کښتوري) مقلوبه ده.

د پښتو يو دېر پخوانی ادبي اثر (خیر البیان) دی چې د زرم هجري کال په حدودو کې د پښتانه د فکر او فلسفې یو نابغه بایزید روښان لیکلی دی او قلمي نسخه يې مشهور مستشرق (سر دینس راس) پیدا کړې او نارویژي خاورشناس مارگن سټیرن یوه مقاله د دغه کتاب په باب کې کښلې وه، په دغه مقاله کې له خیر البیان څخه څو مخه په لاتیني حروفو چاپ شوي دي، چې په یوه جمله کې دغه د (تور کښ) کلمه هم راغلې او

هغه داده: مشغول دي د هر ادميان په کرلو، په بازارگانۍ باندې يا په پوند گلی يا په تور کښ باندې ځينې په نور نور چارې مشغولي کا ادميان^(۱)

دلته د خيرالبيان ليکوال د انسانانو چارې او وظيفې (زراعت؛ تجارت او عسکریت) ښيي او عسکریت (تور کښ) بولي او داسې ښکاري چې دا کلمه تر زرم هجري کاله هم مستعمله وه او زور شکل يې هغه تاريخي کشتري دی.

(۳) ويسيا VAICYA:

دا نوم په ويدا کې ويسيا او په سنسکریت کې ويس VAIS ويسه VYASY ويشيا VAISHYA راغلی دی او پس له کشتري درېمه طبقه ده^(۲).

منو مڼن وايي: ويسيا بايد غلې وساتي، انعام ورکړي، قرباني ورکړي، ويدا ولولي، تجارت وکړي، پور ورکړي، کرهڼه او زراعت هم دده کار دی^(۳).

ددې طبقې وظيفه په آريايانو کې تجارت او زراعت او نور مدني او عمراني کارونه وو، غلې او گلې به دوی ساتلې، د کرهڼې اصول او د تخمو پېژندنه د ښې مخکې او بدې بېلونه د اجرت او مزد اندازه، د رانيولو او خرڅولو دودونه، اوزان او اکیال پېژندل دا ټول د ويسيا کار و. پرده لازمه وه چې د جواهراتو او غلو او فلزاتو او کالو او عطرياتو او نورو مسالو

^(۱) د هند د آثار عتيقه مجله، ج ۱۱ ص ۵۷. خيرالبيان په ۱۹۶۷م کال په

پېښور کې چاپ شو او اوس د ادبياتو پوهنځي په عکس توگه چاپ کړ

^(۲) هندوستانی قاموس، ص ۷۷۹.

^(۳) منو شاستر

قيمت به ښه ورمعلوم و. دغسې د ويسيا بايد خو ژبې زده وي او په خورا ايماندارۍ او ويسا او اعتماد او زيار خپل كار وكړي، دا طبقه له محصولاتو او جنگي خدماتو څخه بلکل معاف وه، ټول عمراني خدمات دوی ته سپارل شوي وو^(۱)

علامه البيروني دا نوم (پېش) راوړی، چې د (پېش) معرب دی او وظايف يې هم کټ مټ دغسې ښيي؛ لکه لوړ چې ذکر شول^(۲)، او له دغو ټولو څخه سړي ته ښه معلومېږي چې د ويسيا وظيفې او کارونه ټول داسې وو، چې په اعتماد او اعتبار او رښتيا يې اړه درلوده. په خپله منو مقنن د دوی په اجتماعي وظايفو کې اعتماد او باور او ويسا لوی او مهم شرط گڼي^(۳) او که سړی ورته خیر شي هم دغه مهم وظايف، يعنې تجارت او زراعت او مالداري يې له (ويسا) نه کېږي او د ټولو اقتصادي کار و آره او سته هم پر اعتماد او ويسا ولاړه ده.

وگورئ کټ مټ ددغې طبقې نوم هم (ويسا) دی او هېڅ لېرې نه ده. چې د پښتو (ويسا) او دغه (ويسيا) له يوې رېښې څخه وي.

(ويسا) په پښتو کې ډېره مشهوره کلمه ده، معنا يې اعتماد، باور، اعتبار ده
خوشال خان وايي:

په داساه نشته ويسا

هر دم ته وايه الله

يعنې په نفس اعتبار او اعتماد نشته.

^(۱) تمدن هند، ص ۲۳۲-۲۳۴.

^(۲) کتاب الهند، ص ۱۳۰، ج ۶.

^(۳) منو شاستر، ۹ باب ص ۳۲۶-۳۲۳.

بل ځای وايي:

هر چې کتګان دي په صوبه کې کسدا خدا

څوک په بند بندي دي څوک لا ګرځي ناوېسا

يعنې بې اعتبار او بې اعتماد ګرځي.

بنايي چې اصلي ويدي نوم له وېسا سره مشترک (ويسيا) و،

وروسته په دې نامه کې تغير راغلی. ويشي، ويش شو، په عبري

(بېش) البيروني راوړی دی (وېش او بېش) د عوامو په معنا هم

په پښتو کې مستعمل و؛ ځکه چې دا درېمه طبقه عوام وو او د

برهمن او کشتري له خواصو څخه ګڼل کېده^(۱).

خوشال خان وايي:

زه خوشال دي د بدۍ نهکۍ گواهي لم

د بڼايست مخی دي نشته په خوی ويښي

د بيت اخري کلمه داسې ده، (ويښ يې) يعنې په بڼايست کې

له خواصو او په خوی له عوامو څخه يې. له دې څخه

معلومېږي؛ لکه وېسا چې په پښتو ادب کې مستعمله او

ژوندۍ کلمه وه، وروستی (وېش) هم مستعمل و!

(۴) شودرا SHUDRA:

څلرمه ډله او تر ټولو کښته او ناملموسه ګڼله کېږي؛ لکه

چې دمخه وويل شول دا ډله د هند بومي تور لېنګيان وو چې

^(۱) په خپله وېسا او وېش هم ځينو پوهانو د عامي او معمولي سرې په معنا

راوړی دی. کيت دا ډېره پونيورستی پروفیسور يې معنا Commoner

يعنې معمولي او د عوامو ډلې سرې ليکي (کېمبرج هيستري، ص ۹۲) له

دغه څخه هم د پښتو ژبې د ادبي استعمال ورنژدې والی ښکاره کېږي،

چې د خوشحال خان په بيت کې کټ مټ دغه معنا ورکوي.

دسيو (دښمن) بلل کېدل.

منو مقنن وايي چې شودر بل هېڅ کار نه لري، بې له دې چې د نورو خدمت وکړي او دوی راضي ولري^(۱) شودر غیر آريايي خلک وو: نو ځکه يې دوی ذليل او نا تجيب گڼل او ټولې کښتې پېشې او کارونه دوی ته محول وو، مثلاً دوبي گري، صوچي گري، بازي گري، مانيو توب، ماهي گري، د وحشي مرغانو ښکار، ټوکړۍ جوړول، چنډه الي، دمتوب او نور^(۲) شودر، سودر او شدر ټول ددې کلمې مختلف اقسام او اشکال دي او د شودر معنا هم (کښته، ذليل نا تجيب) ده^(۳)، چې درو نورو ډلو دغه خلک له ځانو سره نه گډول او دوی يې بې شرفه او ډېر کښته خلک گڼل.

دا کلمه د پښتو (سودر) سره هم په معنا، هم په لفظ کې نژدې والی لري، په پښتو سودر (نالایق، کښته بې عقل، بې تهذيب، ناپوه) ته وايي، مثلاً پلاټی خوشې سودر سړی دی، يعنې ناپوه او نالایق دی.

دا کلمه تر اوسه هم ژوندۍ ده او کله بې خلک د سرکوزي او خنزیر په معنا مستعملي؛ مگر نه ده معلومه چې حقيقت کوم دی او مجاز کوم.

ځينې پوهان وايي (شودر) اصلاً د يوې سيمې نوم و، چې اباسين ته نژدې وه او په (وشنو پران) نومې هندي زاړه کتاب کې شودر او ابهیر يو ځای گڼل شوي دي، يوناني مورخ مگسټهينز دا خلک (تور مخي) بولي او تر سکندر دمخه د هخامنشيانو

(۱) منو شاستر ۱ برخه، ۹۱ فقره.

(۲) کتاب الهند، ج ۱، ص ۱۲۸.

(۳) ويدو تعليم، ص ۱۲۸.

کومکیان وو^(۱).

ښایي چې شونې لومړۍ د دغه ځای نوم و؛ ځکه چې آریایي اقوام تر اباسین پورې خوا لومړۍ له دغو اقوامو سره مخامخ شول، نو یې دوی (داسیو) او کښته او ناپاک وگڼل او دا نوم یې د هند پر ټولو بومي تورو اقوامو باندې کښېښو.

په پښتو کې چې د (سودر) لپاره کوم بد مفهوم پاتې دی، دا هم د هغه زاړه آریایي فکر نتیجه ده او دا دوی کلمې؛ لکه لفظاً چې سره نښتې او نژدې دي، معنا یې هم سره نښلوي.

ورنه او د وظیفو وېش:

دمخه مو ولوستل چې د څلورو ډلو د امتیاز لوی عامل د رنگ سپین والی او تور والی و. (شودر) تور مخي او تور لېنګي خلک وو، اما درې نورې ډلې سپین پوستي آریایي وو، ریګویدا هم د سیوگان په تور مخو سره ستایي^(۲).

دغه امتیاز او په انګلیسي اصطلاح کست CASTE ته په ویدي ژبه ورته ویل شوي دي، یعنې رنگ او حوله او ښه.

ښه تر اوسه په پښتو کې د مخ او څېرې رنگ ته وایي؛ مثلاً ښه یې الوتې ده، یعنې د مخ رنگ یې الوتې دی. یا پلانی په بله ښه راغی، یعنې په بل رنگ راغی.

د (و) او (ب) ابدال عمومي دی، مثلاً کابل، زابل، زاول، شوربا، بنوروا؛ نو په دغه قاعده (ورنه) لومړۍ پلا (برنه) شو؛ څنګه چې د (ر، ن) تلفظ مشکل و؛ نو (ن) حذف شوه (ښه) پاتې شوه.

^(۱) د ویدو تعلیم، ص ۱۲۸

^(۲) ریګویدا لومړۍ برخه، ۱ باب، ۱۸ فقره، دوهمه برخه ۲۰ باب، ۷ فقره

له دغې مطالعې څخه تاسې ته ښه ښکاره کېږي، چې لکه د څلورو ډلو نومونه، چې پښتو دي، دغسې هم د ډلو د جوړېدلو اساسي نوم هم پښتو دی او هغه ويدي کلمه او هم په پښتو کې شته، چې شکل يې (پښه) دی يعنې رنگ COLOUR بل اکثر محققين دې خبرې ته ټينګ دي چې دغه د څلورو ډلو وېش د آريايانو د هند تر هجرت دمخه نه و، دوی په خپل اصلي هېواد کې د مخنۍ درې ډلې درلودې، څلورمه ډله چې (شودر) ده، په هند کې پيدا شوه.

ددې خبرې بل ټينګ دليل دا هم دی چې د باختري (بخدي آريايانو هم درې ډلې دي) او په اوستا کې يې نومونه داسې ذکر شوي دي. خوتو KHVAETA ورنز VEREZENA؛ آييريامن AIRYAMAN^(۱) ددغو درو اوستايي ډلو په مقابل کې د هند (برهمن کشتري، ويسا) موجود دي^(۲) او دا خبره ځنې ښکاري، چې آريايانو درې ډلې درلودې، روحاني ډله، عسکري ډله او اقتصادي ډله.

دا عنعنې په پښتنو کې کټ مټ موجوده ده، دوی هم د خپلو اقوامو وظيفې دغسې وېشلي دي، د پښتنو يوه خورا قديمه عنعنه داده. ((وايي چې د مېړني باد درواالت، د غرغښت پر ژبه ونښت؛ نو تلقين او روحاني چارې او وينا او علم او ادب د غرغښت کار دی، دا باد د (بېټني) پر مټ (بازو) ونښت، توره او عسکریت دده کار دی؛ مګر د (خرېن) پر لمن ونښت، دوی تل د لوی لمنې خاوندان دي، سياسي کارونه او اداره او مدنيت پالنه او وداني او زراعت او تجارت دا ټول د خرېنو وظيفې دي)).

(۱) ۳۲ یسنا ۱ بند؛ ۳۳ یسنا ۳ بند، ۴۶ یسنا ۱ بند.

(۲) مګر، ص ۸۷

دا عنعنې کټ مټ هغه زړه آریایي ریښه او اساس لري او
سړی ویلای شي چې له ویدا او اوستا دواړو سره مشترکه ده؛ نو
لکه نومونه او کلمات چې پښتو ول دغسې اصلي وېش هم
دغسې عنعنې ته ورته دی

من MAN:

دا کلمه په سنسکريت کې زړه، ارادې، روح ته وايي^(۱) او
علامه ابوریحان البیروني د عقلي او حسي موجوداتو په شرح
کې هسې بیان کوي چې: «تر پینځو حواسو وروسته من (اراده)
ده. چې له حواسو څخه ډول ډول کارونه اخلي؛ په حیوان کې د
ارادې محل زړه دی او په دغه مناسبت خلك اراده (من) بولي چې
اصلاً من زړه ته وايي»^(۲) دا کلمه په پخوانۍ پښتو کې کټ مټ
په دغه معنا موجوده وه او داسې معلومېږي چې زموږ له هېواده
هند به تللي ده، یا به د زړه په معنا حقیقت وي. مجاز به یې
اراده وي. یا به اراده مجازاً مشهوره شوې وي.

د پښتو یو خورا پخوانی شعر چې امیر کروړ د جهان پهلوان
د غور پاچا د (۱۳۹ هـ) په شاوخوا کې ویلی دی، دا کلمه لري دا
امیر وایي.

غشي د من مې څي برېښنا پو میرڅه منو باندي^(۳)

دلته هم ښکاري چې (من) د ارادې په معنا دی، یعنې د
ارادې غشۍ مې؛ لکه برېښنا پر دښمنانو باندي څي.

(۱) هندوستانی قاموس، ص ۷۰۳

(۲) کتاب الهند، ص ۴۵، ج ۱.

(۳) پټه خزانه، ص ۳۳.

ستهان STHAN:

ستهان په سنسکريت کې د ظرف او ځای، مرکز، موقف، سرزمين په معناوو دي^(۱) او دا کلمه په نورو آريايي ژبو کې؛ لکه پارسو د (ستان) په ډول تر اوسه هم مستعمله ده مثلاً شارسټان - گلستان - دبستان داسې معلومېږي چې د (ستهان) کلمه پخوانۍ آريايي کلمه وي - ځکه چې آريايان په هند کې تيت شول؛ دا کلمه يې په دغو معناوو درلوده. دوی (ديوستهان) DEVA- STHAN د عبادت ځای ته ويل^(۲) او خپل گرد مملکت يې هم لومړی ديوستهان باله - يعنې د عبادت او نېکيو ځای چې وروسته يې ((هندوستان)) وباله، يعنې د هندوانو ځای او هېواد^(۳) دا کلمه کټ مټ په پارسو کې هم پخوا مستعمله وه او مفهوم يې هم تقريباً دغه و، مثلاً فخر مدبر مبارک شاه د غزنوي عصر مورخ ليکي: ((به ستهان لوهور درميان شدند))^(۴). دا کلمه په پخوانۍ پښتو کې هم مستعمله وه او هم له دغه جهت ويلي شو چې يوه آريايي کلمه ده چې هم دلې په خپله هېواد کې پاته او هم شاوخوا به په سنسکريت او پارسو کې رواج شوې وه. ښکارندوی د پښتو د غوري دورې يو شاعر وايي:

د اسلام د دين شهاب د نړۍ لمر دی
تورستهان يې کړ رڼا په جهادونه^(۵)

(۱) هندوستانی قاموس - ص ۴۵۸

(۲) هندوستانی قاموس، ص ۴۱۰.

(۳) کتاب العلم ج ۱، ص ۵۴.

(۴) اداپ الحرب، ص ۳۹.

(۵) پته خزانه - ص ۵۳.

دغه بيت له يوې قصيدې څخه دی چې ښکارندوی د سلطان شهاب الدين غوري په مدح کې ويلی ده. دی وايي چې سلطان شهاب الدين تورستهان يعني - تور - مملکت (هند) په جهاد وروښانه کړ. له دې بيته د کلمې پخوانی ژوند په پښتو کې ښکاري.

تمزګ، مزدګ، نمست، مزدا:

دا کلمات ټول آريايي دي، د هند او ايران په ژبو کې يې پخواني، ريښې شته او په پښتو کې هم ډېرې کلمې شته، چې په دغه ريښه اړه لري.

لومړۍ به سنسکريت ته وگورو، نمست NAMASIT محترم، ستايل شو معزز، نمسيت NAMASYIT نمسيه NAMASYA د عزت او احترام خاوند، مجلل، مکرم^(۱) دا مواد چې په سنسکريت کې موجود دي، ريښه يې (ن، م، س، ت) ده، چې (ن) يې په نورو ژبو کې کله کله حذفېږي او (س) په (ن) بدلېږي او (ت) په (د)؛ خو په اصل کې (يې) د احترام، نيايش، لمانځلو او تکریم معاني پراته دي، په اوستا کې هم دا کلمه موقع لري. مزدا MAZDAH په اوستا کې د لوی خدای نوم دی چې (اهورا مزدا) يا (اورمز) يې هم باله. دا خدای دوی يو مېد^۱ واحد و مجرد ګانه، چې ټول مخلوقات يې پيدا کړي دي، دلته يې زموږ (مزدا يا مزد) يعني دوهم جزو، ددې بحث لپاره په کار دی چې هغه (م، ز، د) حروف لري او سنسکريت (م، س، ت) سره د يوه جنسه دي او له يوه مخرجه

^(۱) هندوستانی قاموس، ص ۷۴۹.

په (مزد) کې هم د تحلیل او تکریم معاني پراته دي؛ ځکه چې خدای تعالی جلیل دی، لوی دی او د تجلیل او پرستش وړ هم فقط دی!

په پښتو او پارسو کې له دغې مادې څخه نماز او نمونځ، نمخل او نزدک او مزگت جوړ شوي دي، چې شرح یې لاندې راځي:

د پارسو نماز او مزگت:

نماز اوس فقط د عربي صلوٰة په معنی دی چې یو مخصوص عبادت دی؛ مګر په پخوانۍ پارسو کې دا کلمه د نیایش، خضوع، تکریم، تجلیل په معناوو هم وه. عبدالحي گردېزی لیکي: «چون امير را بدیدند، همه نماز بردند، و خلافت کردند»^(۱).

فردوسي وايي:

زمین را ببوسید و بردش نماز

همی بود پیشش زمانی دراز!

اما مزگت په پارسو کې د مسجد په معنا و، چې دغه هم د تجلیل او نیایش ځای دی، زموږ د وطن یو جغرافیا لیکونکی جوزجاني په (۳۷۲هـ) کې مسجد جامع «(ږگت ادينه)» لیکي مثلاً د هرات د لوی مسجد په خصوص کې وايي:

«و مزگت جامع این شهر آبادان ترمزگتها است»^(۲)

ابو علی محمد بلعمي د سامیانو مشهور وزیر متوفي (۳۶۳هـ) د تاریخ طبري په ترجمه کې ډېر ځله د مسجد پر ځای

^(۱) زین الاخبار، ص ۷۵

^(۲) حدود العالم، ص ۵۷

مزگت ليکلي مثلاً: «و مريم همچنان اندر آن حجره مزگت بدست زکريا عليه السلام بوده» یا: «روز ادينه به مزگت جامع نماز کرد»^(۱).

په دې ډول د پارسو نماز او مزگت هم د هغې ريښې څخه دي، چې سنسکريت (نمست) او د اوستا (مزد) څنې جوړ شوي وو او د دغو کلماتو معنوي ارتباط هم د تجليل او نيایش او نمځنې په مفهوم کې ښکاره دي، د پښتو ژبې مونځ، نمونځ، لمونځ، (نماز) مزدک، نمزدک، (مسجد) لمانځل، نمانځل، لمانځنه، نمځنه، (نيایش، عبادت، تکریم) او نمځن (باناظ و نيایش و مهر) نمځلی (ستوده، نيایش شده) ټول له هغې ريښې څخه دي او (ن، م، ځ) يې هغه پخواني حروف دي چې هم په سنسکريت او هم په اوستا کې وو او هم په پارسو کې شته. (ځ، ز، س) درې سره د يوې کورنۍ او د يوه مخرج حروف دي، ادبي اسناد يې دادي:

دوست محمد کاکړ وايي:

شپې يې روڼې په لمانځو وي
په ژړا او پــــه نارو وي
چې به کښووت په لمانځنه
يا به کښووت په ستاينه

یا:

يوه ورځ جهاد افضل
تر کلو کلو لمانځل^(۲)

^(۱) تاريخ طبري، ص ۲۲۸-۲۲۸

^(۲) پته خزانه، ص ۷۹.

خوشال خان وایي:

پېرزوینه ښه سـلوك نمـنځنه عدل
كه دې دا خوږونه شته څه غواړې نور؟
عبدالقادر خان وایي:

سرو مال ښـنـدل زينت د عاشقانو
عنايت، مهر، نمـنځنه، زينت، ستاسې
دلته د (عبادت، مهر، نوازس) معاني لري.

بل ځای خوشال خان نمـنځلي اونـمونځ دواړه له یوې ریښې
څخه په نژدو معناوو سره راوړي:

خـدای هغه په دواړو کونو دي نمـنځلي
چې په ورځ یې عدل و داد، په شپه نمـنځونه
نمـنځن هم له دغې ریښې څخه د (بامهر او با لطف او ښو) په
معناوو دی.

عبدالقادر خان وایي:

که نمـنځن ویل دې نه کېږي و ماته
کله کله راته کړه خبرې سپورې

په پښتو کې له دغې قدیمې ریښې څخه مزدک او نمزدک د
مسجد او نیایش گاه په معناوو هم شته تر اوسه شیراني او بابړ
او د ناصرو کوچي قبایل مسجد (مزدک) بولي.

په زړو ادبیاتو کې دا کلمه نمزدک NMAZDAK ضبط شوې
ده. ښکارندوی د غوري سلطان شهاب الدین په دعا کې وایي:
نوم دې تل وه پر دریغ په نمزدکونه^(۱)

یعنې نوم دې تل د مسجدو پر مناسبرو یادېږه دا نمزدک او
اوسنی مزدک هغه د پارسو پخواني (مزگت) ته ډېر نژدې دي او

^(۱) پته خزانه، ص ۵۷

لكه چې وويل شول ريښه يې هغه پخوانۍ آريايي ده، چې هم په سنسكريت، هم په اوستا كې او هم په پارسو كې شته.

وياكرنه VYAKARANA:

دمخه تاسې ته د ويدا د ملحقاتو په بحث كې په شپږو ويدانگو كې وياكرنه يعنې گرامر او نحوه هم دروښودل شوه، دې علم په آريايانو كې ډېر اهميت درلود (۶۰۰م) په حدودو كې دا علم ښه تكميل شو او د پاښني پروياكرنه باندې نورو پوهانو هم شروح وليكل. مثلاً "پاتنجلي" خپل "بارتاك" او "مهابهاشيه" كتب وكنبل. شوپورما نومي عالم هم ((كانترويا كرنه)) وكنبن چې د مبتديانو لپاره و، تر ډېره عمره دا علم په هند كې مخ په لوړتيا و؛ بلكې چې پر دې اخر كتاب باندې اووه شرحې كنبل شوې دي. هر څوك چې به پندت كېده؛ نو ددې علم زده كړه ورته ضرور وه، پندت، جياتيه او سامن په (۶۶۲ع) د باښني د كتاب شرحې لاسكې دي، چې ((كاشكا برتوي)) نومېږي او وروسته هم ډېر كتب پر دغه علم منع ته راغلي دي^(۱).

اليروني وايي، چې ((بيا كرن د صحيح كلام او سمې وينا علم دی)). د اشتقاق ابحاث لري، د بلاغت اصول هم پكې بيانېږي ددې علم مشهور كتابونه اته دي^(۲).

د سنسكريت په قاموس كې وياكرن VYAKARAN د گرامر په معنا او وياكرني VYAKARANI د گرامرسټ او د گرامر پوهاند په مفهوم راغلی دی^(۳) دا كلمه دوه جزوه معلومېږي

(۱) د هندوستان تهذيب، ص ۹۸

(۲) كتاب الهند، ص ۷۸، ج ۱.

(۳) هندوستانی قاموس ص ۷۷۷

لومړۍ جزو یې (و-ي) دی چې دا حروف عموماً په ټولو آریایي ژبو کې د (گفتن) په مفهوم کې ریښه لري مثلاً د پښتو (ويي) چې کلمې او لفظ ته وايي او په پخواني ادب کې مستعمل و خوشال خان وايي:

دا ويي زما د راز دی

دا منزل دور او دراز دی

نور محمد غلجی وايي:

زه و تاته یو ویی کړم زما وروره

په سهار بېداري کړه اخر وگوره^(۱)

د پښتو نور کلمات هم له دغې ریښې څخه راوتلي دي. وينا (نطق) ویل (گفتن) وینه (گفتار) وی (گفت) د فرانسوي وایل VOYELLE او د انګلیسي واول VOWEL (د حرف علت په معنا) د لاتیني ووکس VOX یا VOCARE ووکاري (د ښځه کولو په معنا) د انګلیسي وایس VOICE (د ښځه په معنا) دا ټول دغه د (و-ي) ریښې لري^(۲)

نود سنسکریټ د (ویاکرن) لومړۍ جزو هم له دغو ریښو څخه مرکب دی (ویا) یعنې ویل (گفتن)، کلام، وينا، دوهم جزو خو کټ مټ په پښتو کې اوس هم مستعمل دی کړن، کړنه

یعنې کول نو (ویاکرن) جمعاً وينا کول، ویل کول یا (ويي کړن) یا (ويي کړنه) ده چې کټ مټ هغه زړه معن او زوړ شکل لري ښایي چې دا کلمه هم زموږ له هېواده او له پښتو څخه تللې او په وینې ژبه او سنسکریټ کې د گرامر او نحوی لپاره مصطلحه شوې وي.

^(۱) پټه خزانه، ص ۱۳۵

^(۲) فقه اللغة، ص ۲۶۸

منو MANU:

ويدا وايي چې د اوسنو انسانانو لومړۍ سړۍ منو MANU نومېده، چې لومړۍ پلا اور د ارباب انواعو له خوا ده ته سپارل شوی دی، ويدا وايي چې د، وي، وس، وت، دوه زامن وو، لومړۍ ياما YAMA دوهم منو، مگر ياما دمخه مړ شو؛ نو ځکه دی لومړۍ فاني کېدونکی (مړتيا) بلل شوی دی^(۱) په خپله وی وسوت په ريگویدا کې د ځلان او درخشان معاني لري، کله لمر او اسمان ته هم وايي، مثلاً: يوه رب النوع، ماترسيون MATARICVAN گڼي (اور) له خورا لېرې ځايه، چې وی وسوت يې نوم و، (يعنې له اسمانه) راوړ^(۲)، په حقيقت کې د (وی وسوت) دوه زامن وو، يوله يوې موره چې ياما نومېده د بلې ماينې زوی يې (منو) دی، چې د انسانو اعلى مورث گانه شي، کله د (منو) نوم يوازي د سړي او انسان لپاره هم راځي او لغوي معنا يې پوهېدونکی ده^(۳).

د هندي آريايانو له کتابو څخه داسې ښکاري چې په پخوانو زمانو کې يولوی طوفان راغلی و ددې طوفان ذکر تورات او قرآن عظيم هم کوي، له هندي کتابو څخه په متسپايران او اگني پران او مهابهارت کې دا کيسه راځي؛ مگر (شت پته پران) يې خورا مفصله راوړې. ميکس ميولر مستشرق لومړۍ پلا دا کتاب ترجمه بيا په (۱۲) ټوکه کې خپور کړه، له دې کتابه ښکاري، ې منو تر طوفان وروسته لومړۍ انسان دی، چې په قرآني او سوريي ژبه يې (نوح) بولي، منو د کيسې لنډيز دادی:

^(۱) ويدك انډيا، ص ۱۰۶-۱۲۳.^(۲) ريگویدا، ۶ برخه، ۸-۱۴ فقره، لسمه برخه ۲۹ فقره.^(۳) ويدك انډيا، ص ۱۹۲.

سهار و د لاس پر ټولو لپاره (يې) اوبه راوړې - يو کب يې لاس ته ورغی، دې کب منو ته ویل: چې ته ما وساته، يو لوی طوفان راځي - زه به تا ځنې وژغورم - دا کب دده وروزه چې لوی شو؛ نو يې وویل: په پلاني کال طوفان راځي - يوه بهرۍ جوړه که چې طوفان راشي ته پکې سپور شه؛ منو دغسې وکړل چې په هغه کال طوفان راغی؛ نو دی په بهرۍ کې کښېناست او هغه ماهی راغی، دده کښتۍ يې تر شمالي غره (هماليا) پورې ورسوله - نور ټول خلک په طوفان کې مړه شوه؛ فقط منو پاتې شو، دده اولاد خواهش درلود؛ عبادت يې کاوه او په رياضت بوخت و، وروسته خدای تعالی ده ته يوه ښکلې ښځه راولېږله او د دوی له اولاده څخه د (منو قوم) پيدا شو، آريايي هندوان ځانونه دده له پښته بولي^(۱).

دا خو ددې پخواني کتاب د منو کیسه وه، اما په مهاښارت کې هم دا افسانه راغلې ده او منو د ياما ورو بولي په گوت پران کې هم د منو دغه کیسه راځي^(۲) او داسې ښکاري چې په هندي رواياتو او ميتولوژي (علم الاساطير) کې منو د انسانانو پلار دی چې تر طوفان وروسته انسان له ده څخه پيدا شوی دی؛ مگر وروسته منو او دده پلار د رب النوع په ډول هم منل شوي دي

د منو پلار، وي وسوت هغه (وی ون گهت VIVANGHAT) دی چې په اوستا کې هم د ياما پلار بلل شوی او وروسته د اسمان درخشان رب النوع و^(۳)

^(۱) شت پته پران د ويدک انديا له اقتباسه سره سم

^(۲) ويدک انديا، ص ۲۵۲ - ۲۶۰

^(۳) ويدک انديا ص ۱۹.

وي ونګهت چې په اوستا کې د یاما پلار بلل کېږي^(۱). هغه د عربو وېجهان یا ویون جهان دی^(۲) چې د (ویونګهان) معرب دی او یاما هم هغه د اوستا یما YIMA دی چې وروسته جم او جمشېد بلل شوی دی^(۳).

خلاصه: د یاما او منو افسانو وروسته ډول ډول رنګونه موندلي دي؛ خو دلته زموږ کار د دوی تاریخي پلټنې نه دي؛ بلکې فقط د منو د کلمې لغوي تطبیق دی، چې د لوړو تاریخي پلټنو په رڼا کې به لاندې لږ څه شرح شي:

لکه چې وویل شول، په خپله ویدا (منو) د مطلق انسان او پوهېدونکي او منونکي په معنا راوړي، او منو شیا (پوهېدونکي او فکر کوونکي) هم انسان بولي^(۴)، گویا د (م، ن) په طبیعت کې د انسان د پوهنې او مننې لپاره مفاهیم پټ پراته دي دغه د (منو) افسانې هر راز چې وي خو صحت یا غلطې یې دلته په موږ اړه نه لري. فقط پر لغت یې د ونې ویلای شو، چې (منو) د آریایانو په اصطلاح د لومړي انسان نوم و، وروسته لکه د عربي (آدم) انسان مطلق او عام نوم شو په سنسکريت کې هم مانو MANAV د سړي او سړي گي او کوچني په معنا و دی^(۵)، چې په پښتو کې هم کټ مټ هغه پخوانۍ معنا لري، پښتانه (برمانو) د غره سړي او ځنگلي سړي ته وايي او په خپله (مانو) د سمې او مدني سړي بولي، ښکاره ده چې (برمانو) د لوړې مخکې د سړي معنا لري یوه ملي لنډۍ ده:

(۱) اوستا، ص ۱۱-۲۱۷-۲۹۵

(۲) اثار الباقیه ص ۱۰۳

(۳) ویدک انډیا - ص ۱۳۳

(۴) هندوستانی قاموس ۶۶۱

د برهمنانو په شان ترهبري

د روغ مانو په شانې كښېنه ديد دې كړمه

يعنې د وحشي او ځنگلي په شان ولي له ما څخه ترهه او
نفرت كوي، د روغ انسان په ډول كښېنه، چې په ليدو دې ځان
موږ كړم!

ددغه (م-ن) له ريښې څخه كټ مټ او س (منل-مننه) لرو-
چې په هغې پخوانۍ معنا دي، د منونكي معنا كټ مټ د (منو)
له ريښې څخه (منو او مانو) جوړ شوي دي او لكه دمخه چې
ذكر شول (من) د ارادې په معنا هم له دغې ريښې څخه دي، چې
منل او اراده كول ټول- انساني خاصيتونه دي- او په معنا كې
نزدېكت هم سره لري.

په هر صورت د (منو) د زړې كلمې ولي د پښتو په (مانو) او
(منلو) كې شته او دا پخوانۍ كلمه هم له دې ځايه تللې ده- او
تر اوسه هم په پښتو علامو كې (منو) شته، چې پرسرو دا نوم
پرې دي.

من، MAN:

په دې ځای كې (من) د مخصوص وزنې معيار، په معنا هم
بايد راشي، دمخه مو (من) د ارادې په مفهوم تطبيق كړ؛ مگر
(من) چې د تاله كاني دي، هم يوه خورا پخوانۍ كلمه ده، چې په
ريگويدا كې داسې ذكر شوې ده.

((موږ له جواهر او څاروي او اسان او يو من سره زر راوړه))^(۱)

دا كلمه له آريايي خلكو څخه كلدان او سامي بابل ته هم
تللې وه؛ ځكه چې هغو د هند سره پخواني تجارتي روابط

^(۱) ريگويدا، ۸۱ برخه، ۲۷-۷۸ فقره.

درلودل؛ نو د هر داسې آریایي او هندي نومونه یې وړي دي، وروسته د (من) کلمه په روما او یونان کې هم رواج وه^(۱). دا وزني معیار تر اوسه هم په پښتو کې شته او داسې مشهور دی چې دلیل او سند به احتیاج نه لري. حتی په پښتو کې د (من) کلمې څخه یوه مخصوصه اصطلاح جوړه شوې او تقریباً یو رنگ اشتقاق څنې شوی دی، مثلاً مخصوصه اصطلاح ده (من په منیا کول) یعنې خپل زیار کښل او امتحان په یوه شي کول، چې د من د کلمې څخه منیا جوړه شوې ده.

پیسې پاسو PASU:

دمخه د (سوما) په بحث کې وویل شوه، چې د سوما سوداگرانو به دا بوټی زموږ د هېواد له غرو څخه وړل او آریایانو به د هغه په مقابل کې تګ ژیر یا طلايي رنگه غوږي ورته ورکول، له دې څخه معلومېږي، چې د اجناسو د مبادلې واحد په آریایي خلکو کې غوږي وه، داسې غوږي دوی پاسو PASU باله او وروسته هر دولت او ثروټ او دارايي په دغه نامه بلل کېده؛ لکه چې پخوانو د رومن خلکو هم (پیسو) یا (پکوس) PECUS ثروت ته ویل، بیا چې مسکوکات په دوی کې رواج شول، هغه یې هم پیګوس یا پیکو PECU بلل^(۲).

ډنکن فوربس لیکي چې: پیسه PAISA د یوې مسي سکې نوم دی چې نیم پنس ته نژدې ده عموماً د MONEY معنا هم لري^(۳).

(۱) ویدک انډیا، ص ۲۳۱.

(۲) تاریخ افغانستان ص ۱۳۹.

(۳) هندوستانی قاموس ص ۲۲۵.

دا پخوانۍ ويدي كلمه اوس په پښتو كې ژوندۍ او خورا مستعمله ده توره او مسي ايكي ده چې پارسويي پول بولي، جمع يې (پيسي) د عمومي ثروت او هم نقد مال په معنا راځي. مثلاً احمد ډېرې پيسي لري، دلته يې معنا دا نه ده چې ډېرې توري ايكي لري؛ بلكې مقصد ډېر نقد او حتی عمومي ثروت دی.

دا كلمه له ويدي عصره تر اوسه په دغو معناوو ژوندۍ ده په هند او افغانستان كې ډېره مشهوره وه، خو چې اوس يې يوه بله نوي كلمه په ناوړه ډول په عوض كې ودرېده (پول) چې نه تاريخي حيثيت لري او نه ملي او قومي؛ بلكې په پښتو كې يې استعمال هم په جمله او جمع كې په بڼه ډول نه كېږي او د پښتو او پارسو د (ل) له كلمې سره په جمع او جمله كې التباس هم مومي. مثلاً پل (په لومړي پېښ) پل (په لومړي زون) او پول كه يې جمع كړو، د لومړي او اخر جمع پولونه راځي چې التباس سره لري؛ نو ښايي چې پښتو (ايكي) يا پيسه د پول لپاره واخلو او پيسي ثروت او نقد مال ته ووايو.

گر، کریش KRISH:

د سوديار کولو او زراعت مهم کارونه (له) آريايانو سره له خورا پخوا څخه وو؛ لکه چې تاسې دمخه ولوستل، په خپله د (آريا) کلمه هم له دغې ريښې څخه راوتلې ده. (ك، ن) اساساً په آريايي ژبو كې عنصري توري دي، چې په معنا كې يې قلبه، شودياره (او) كرنه پراته دي. په خپله (كرش) په اوستا او ويدا كې راغلي او شودياره كول افاده كوي.

گيگر وايي: (كرش) يوه كلمه ده، چې ډېر ويدي، اوستايي الفاظ ځنې جوړ شوي دي. كړشټينه، يا چرشتيه د آريايي قبيلو

نومونه وو، چې دوی خپل ځانونه په افتخار په دغو نوموېل،
په اوستا کې کرشپوت د دهقان او بزگر معنا لري^(۱). په
سنسکريت کې هم دغه ريښه په اکثرو کلماتو کې ښه ښکاري،
کرشي KRISHI د کرلو او زراعت معنا لري، کرشان KRISHAN
کرونکي ته وايي، کرشن KRASHAN شويار کرونکي او يوې
کرونکي دي^(۲).

د پارسو کاشتن، کاريدن او د پښتو کر، کرنه، کرښت،
کرونکي له دغې ريښې سره ډېر نژدېوالی لري.

د آريايانو اجتماعي تشکيلات

له ويدا او نورو پخوانو کتابو څخه ښکاري چې پخوانو
آريايانو ځانته اجتماعي تشکيلات او د ژوندانه دودونه او د
ټولنې لپاره مخصوص سيستم درلود.

اوس چې موږ گورو د پښتنو ژوندون هم کټ مټ هغه ډول او
هغه پخوانی رنگ لري او د پښتون والي په ليارو او قوانينو کې
هم دغه زاړه رسوم په ښه ډول پالل کېږي، پښتانه د ملي ژوندانه
لپاره تل خپل اولسي تشکيلات محترم گڼي، کورنۍ، عشيره،
کلی، هېواد تر اوسه هم خاص مراتب لري.

څنگه چې دغه دودونه آريايانو له پښتونخوا څخه وړي وو؛
نو ښايي چې زاړه نومونه يې هم پښتو وي، چې لاندې هريو جلا

(۱) د شرقي ايرانيانو تمدن ص ۶۴۵.

(۲) هندوستانی قاموس، ص ۵۶۷.

جلا ليكل كېږي او پښتو والي يې هم ښوول كېږي.

پتي PATI:

په ويدي ژبه كې دا كلمه ډېره مشهوره ده، د بادار، مالك، رئيس، مشر معناوې لري، مثلاً په هغه وخت كې ويس پتي VICPATI د كلي د مشر نوم و^(۱) چې وروسته دا لقب (ميرويس) شوی دی. معلومېږي چې آريايانو له پخوا زمانې څخه په خپلو اجتماعي تشکيلاتو كې دا نوم درلود، گوپت GOPAT يعني شپانه پاچا يو نوم و، چې دا نوم او دغه اصطلاح آريايانو تر بخدي او ويدي مدنيت دمخه هم درلوده، په ۱۹۳۹ع د آمو شمالي خوا ته اوسني سمرقند ته نژدې په (تل نېرو) كې ددې پاچا تصاویر پیدا شوي دي او ډار مستتر وايي چې په آريانا ويجه كې د آريايانو پاچا دغه و، د اوستا په گوشت او بندهش كې هم د گوپت ذكر كېږي^(۲).

مقصد دادی چې (پت) كلمه خورا قديمه او د آريايانو د بخدي تر راتگ دمخه د دوی په اصلي ټك (آريانا ويجه) كې هم وه. گوتراپي GOTRAPATI يعني د غوجل مشر، وراجه پتي VRAJA- PATI يعني دورشو^(۳) او چراگاه مشر، گرامه پتي GRAMA- PATI يعني د كام مشر، دا ټول اصطلاحات د ويدي آريايانو دي^(۴).

په سنسکريت كې هم (پت او پتي) مستعمل دي او ډېر

(۱) كېمېرچ هيسټري، ج ۱، ص ۹۴

(۲) تاريخ افغانستان، ج ۱، ص ۱۱۲-۱۱۳

(۳) وراجه او ورشو ډېر سره نژدې دي، د ورشو بحث دمخه تېر شو

(۴) تاريخ افغانستان، ج ۱

كلمات د (پ، ت) د ريښې څخه راوتلي دي، مثلاً پیت PIT
مینډ، عاطفہ، پیتا PITA پلار، پیتم PITAM ډېر مینډ ور، ډېر
گران او خوږ، پت PAT مینډ، عزت، اخلاق، پت یا پتي مالک
بادار، څښتن، مېړه، پتا PATA پلار^(۱)

دا مفاهیم او معاني چې د (پ، ت) په مشتقاتو کې پراته
دي، ټول سره نژدې دي اوښايي چې ځينې حقايق وي او ځينې
مجازونه. په پښتو کې هم دا کلمې پت PAT او پتي PATI
دواړې مستعملي دي، پت د عزت او غیرت او ناموس اوننگ
معناوې لري، مثلاً حمید وايي:

پروت په وینو کې لت پت ښه یم پت کې

نه د سرو رو په بخت باندي بې پته

دغسې پتي يعنې د پت خاوند هم په پښتو کې شته، مثلاً
ډېر پتي سړی دی، يعنې د پت خاوند دی، بې پتي يعنې پت نه
درلودل او بې غیرتي او بې ننگي
پير محمد مياجي وايي:

داسې ووي شېخ متي

د مولا په عشق، پتي^(۲)

نو قدیم پتي هم دغه اوسنی پښتو پتي او پت ته ډېر نژدې
دی، ښايي چې مشر او بادار او پاچا يې له دې جهته پتي باله،
چې په دوی د اولس پت خوندي و او دوی ننگيالي وو او عزت او
ناموس او ننگ يې ساته او وروستنی معناوې چې د مالک،
بادار، څښتن، مېړه په ډول راغلې دي، د زمانو له تېرېدو سره
به مجازاً خپرې شوې وي، مثلاً هر مالک او بادار او څښتن د

^(۱) هندوستانی قاموس.

^(۲) پته خزانه، ص ۱۳۳

خپل مملوک او مادون پتي دی؛ ځکه عزت او ناموس یې ساتي،
ننگه یې پر ځای کوي، دغسې هم مېړه تل د ماینې ناموس
ساتي، نو یې ځکه پتي دی.

کولا KULA:

د آریایانو د ژوندانه اساس؛ لکه د نورو انسانانو دا چې
دی، پر کورنۍ اېښو شوی و. دوی کورنۍ ته ډېره پوره درنه
سترګه کاته. کورنۍ هر وخت د خیر او برکت ځای و، د کورنۍ
مشر او مدیر پلار و او له څو کورنیو څخه یوه عشیره جوړېده. د
کورنۍ اهمیت او د توکم ډېرېدل؛ لکه اوس چې لیدل کېږي،
چې په پخوانو آریایانو کې هم کټ مټ دغسې دی؛ لکه مرحوم
بېټ نیکه چې په خپل شعر کې د خپلو وګړیو ډېرېدل غواړي:
«دا وګړي ډېر کرې خدایه» دغسې هم په ویدا کې د پخوانو
ریشیانو ډېر اشعار او سرودونه شته، مثلاً «خدای د ژوندانه
څښتن دی، دی د دولت خاوند دی، دی قوي او غښتلی کورنۍ
ورکوي، ای څښتنه! موږ داسې مه کړې چې بې کورنۍ او اولاده
پاتې شو»^(۱). په ویدي ژبه کورنۍ او خاندان ته کولا KULA
وايي، چې د هغه عصر په اجتماعي تشکیلاتو کې ډېر اهمیت
لري او له کورنۍ څخه نور لوړ تشکیلات شروع کېږي.
دا کلمه یقیناً د آریا له زانګو او اصلي ټکه یعنې زموږ له
هېواده تللي ده او تر اوسه هم زموږ په ژبه کې ژوندۍ او
مستعمله ده.

په پښتو اوس موږ کورنۍ او خاندان ته (کهول) وايو، د

^(۱) ریګویدا، ۷ برخه، ۶ فقره

قندهار د مشهورو مشرانو کهولونه تر اوسه مشهور دي؛
 محمدزي د (پاینده کهول) بولي، یعنې د سردار پاینده خان
 خاندان، دغسې دی، د اڅک کهول، د بارک کهول. موږ په
 محاوره کې وایو کاله ته خم؛ له کاله راغلم دلته یې (ه)
 خذفېږي، شیخ رضي لودي چې د (۴۰۰ هـ) په حدودو کې
 ژوندی و هسې وایي

نصره نه مویې له کاله

لودي نه یې په کاوه

دده ترېور نصر لودي وایي:

د لودي زوی ستي یم^(۱)

دحمید له لور کاله یم

د پښتو د خورا پخواني شاعر امیر کروړ په یوه شعر کې دا
 کلمه (کول) راغلې ده، (په بیاداري مې لور او د کول د سور
 وکره) یعنې د سور د کورنۍ، چې دغه کلمه کت مت د سلیمان
 ماکو په تذکره کې هم (کول) کښل شوې او ویدي رنگ لري^(۲)
 له دې څخه ښکاري چې خورا په قدیم زمانو او ساد اسلامي
 دورې په وایلو کې هم دا کلمه؛ لکه چې اوس ژوندۍ ده
 مستعمله وه.

گرامه GRAMA:

د ویدي دورې په اجتماعي تشکیلاتو کې گرامه هم وه چې
 غالباً د کلي معنا لري او له هر تېرو څخه به یوه گرامه جوړېده

^(۱) پته خزانه، ص ۷۱

^(۲) وگورئ پښتانه شعراء، ص ۱۴، ج ۱

او مشري گرامني GRAMANI بلل کېږي^(۱) دا ويدي کلمه په سنسکريت کې هم خورا مشهوره وه؛ ډېر کلمات نور ځني وزېږېده، مثلاً گرامواسي GRAMA- VASI يعنې د گرام اوسېدونکي، کليوال، گرام ادهي پتي GRAM- ADHIPATI د کلي پتي او د کلي مشر، گرامني GRAMANI د کلي يوه کورنۍ، گرامياسوه GRAMYASVA د کلي اس يعنې خر، گرامين GRAMIN کليوال^(۲) او نور چي دغه ټول اشکال اوس هم پښتو ته نژدې دي، مثلاً گرامواسي (گرام اوسي) گرم ادهي پتي (گرام ادي پتي)، گرامياسوه، د گرام اسپه او گرامين، لکه خاورين اوس هم په پښتو هغه معاني لري. د گرام کلمه تر اوسه هم کټ مټ په دغه ډول په پښتو کې مستعمله ده. په مشرقي خوا او په نورستان کې هم اکثره کلمې په دغه نامه دي، مثلاً وډيگرام، لوی گرام، شگرام، کولي گرام، اشترگرام او نور. د بگرام نوم هم دغه ريښه لري، يو بگرام د کابل په شمالي خوا کې دی، بل پېښور د بگرام په نامه يادېده شيدا وايي:

تر هغه پورې بگرامه^(۳)

په جهان مه شي بي نامه

بگرامي د کابل او جلال آباد په منځ کې يو موقف دی، چې په نامه کې دغه ريښه شته. په خپله دا کلمه د (گرام) په ډول هم

^(۱) کهېرج هيستري ص ۹۱، ج ۱

^(۲) هندوستانی قاموس، ص ۱۱۶

^(۳) پښتانه شعراء، ج ۱، ص ۲۶۲

په پښتو کې وه او داسې معلومېږي چې زموږ له هېواده تللي او
په ويدي ژبه کې يې ځای نيولی دی.

يوه پښتو لنډۍ ده:

د بېلتانه ســــــندرې اورم

جانان له گرامه سهار کلې باروینه

ويه، ويس، VISA, VIC

دا کلمه بېله هغه (ويسيا يا ويش) چې دمخه په آريايي
څلورو ډلو کې ذکر شوه، خاتمه مستعله کلمه ده، تر گرام لوړه
په اجتماعي تشکيلاتو کې (ويسه) وه، چې د څو گرامو وگړي
به يوه ويسه بلل کېدل او مشري يې ويس پتي VISPATI يا راجن
RAJAN باله^(۱)

گيگر المعاني ليکي: (ويس) په اوستايي دوره کې هم کلي ته
ويل کېدل، هم يوې قبيلې ته، چې څو کورنۍ يې درلودې. د
اوستا VIS د سنسکريت VIC سره يو دي، چې په ريگويدا کې
د (کور، کورنۍ، تېر) معاني لري^(۲).

داسې معلومېږي چې د (و - ي - س) په طبيعت کې د
سکونت او هستېدلو معاني پراته دي، مثلاً د ويدا او اوستا
(ويس) د انگليسي هاوس HOUSE د پښتو (وسېدل، وسېده،
هستېده، اوسي) ټول دغه مواد لري، لکه محققين چې وايي:

^(۱) کېمبرج هيستري، ج ۱، ۹۱-۹۴

^(۲) د شرقي ايرانيانو تمدن، ج ۱، ص ۲۶۶

ويسه هم د اوسېدونكي او مستقر او ساكن په معناوو دي^(۱) او له دې جهت څخه چې ويس هم د اوسېدلو او استقرار ځای و؛ نو د پښتو د (وسېدل) له مصدره سره يې رابطه ډېره نژدې ده.

پور PUR:

دوكتور كېته KEITH ددې كلمې شرح داسې ليكي، چې د پخوانو هندي برومي اقوامو له مدنيت څخه موږ څه معلومات نه لرو، فقط دونه ښكاري چې دوی د غويو لويې گلې درلودې او په داسې سنگرو او محكمو ځايو كې يې ژوند كاوه، چې له ډېرو څخه يې جوړ كړي وو، ريگويډا دغه ځايونه (پور PUR) بولي، چې وروسته دا كلمه د ښار TOWN په مفهوم هم مستعمله شوه^(۲).

يوبل محقق وايي، چې په سنسكريت كې هم پور د ښار او كلي، كامپ COMP يعنې د پاچا داناستي د ځای KING-STON په معنا و^(۳).

لكه دمخه چې وويل شول، د ډېرو گرامو او كلو كوره (ويسه) بلل كېده، د ويسې مشر ويسپتي و، ده به پوتينگ او محكم ځای درلود، چې په اوسنۍ اصطلاح يې موږ (ارگ) بولو او دوی (پور) باله.

دا كلمه په پښتونخوا كې د ونې ۱۰ هوره ده، چې ډېر ځايونه

^(۱) تاريخ افغانستان

^(۲) كمبرج هيسټري، ص ۸۶

^(۳) هندوستانى قاموس، ص ۲۱۰

اوس هم پور بولي، مثلاً بټه پور^(۱)، سلطان پور، فتح پور او محمد پور چې په ننگرهار کې دي په هند کې هم ډېر ښارونه په دې نامه دي، مثلاً بهاول پور، بيجاپور، رام پور او نور.

امير شېرعلي خان چې د کابل شمالي خواته نوی عسکري ځای بنا کړ (شېرپور) يې وباله، چې تر اوسه هم په دغه نامه مشهور دی، په پښتو کې په مفرد ډول دا کلمه د (پور) په شکل پاتې ده پور طبقې ته وايي، مثلاً درې پوره ودانۍ، يا پور پر پور يعنې طبقه پر طبقه.

دا موجوده معنا هم هغې پخوانۍ ته نژدې ده؛ ځکه چې هر پور محکم او ټينګ وي او پخوانو کلاوو او ارګو پورونه هم درلودل، چې آثار يې تر اوسه شته.

سميتي SAMITI:

دمخه تاسې د سميتا په بحث کې ولوستل، چې معنی يې مجرعه ده او د پټر (ست) هم نژدې دغه معنا لري. په آريايي اجتماعي تشکيلاتو کې يو مهم شى (سميتي) و چې دغه کلمه هم له هغې ريښې څخه ده، دلته به لومړی د سميتي اجتماعي مفهوم دروښيو، وروسته به يې پر لغوي او تطبيقي خوا وږغېږو.

لکه اوسني پښتانه چې په خپلو قبيلو کې جرګې لري او دا جرګې له پخوانيو زمانو څخه د اجتماعي چارو د فيصلې کامل اختيارات لري او ځانته ليارې او اصول هم لري، دغسې پخوانو آريايانو هم ملي

(۱) دا نوم اوس کنه پور بولي

جرگې درلودې، چې يوه مهمه جرگه يې سميتي SAMITI بلله.

په ريگويدا کې ددې جرگې بحث راغلی دی^(۱) او علما وايي چې دوی دوي جرگې درلودې يوه يې سبها SABHA او بله سميتي کې سپين پيري او د قبيلې مشران سره غونډېدل او دا عمومي جرگه وه، اما سبها د کلي وړه جرگه وه او مقامي رنگ يې درلود؛ په سميتي کې پاچا هم شاملېده او د پاچا او مشر د ټاکلو حق هم د دوکتور زيمر ZIMMER په قول دې جرگې درلود.^(۲) په ويدي ژبه د سمهيتا او سميتي کلمو په معنا کې د ټولنې اجتماعي مفاهيم پراته دي، گویا ددې مفهوم لپاره (س، م، ت) عصري حروف دي. په هندي ژبو کې هم دغه ريښې په ډېرو کلماتو کې په دغه مفهوم شته، مثلاً سميت SIMAT د ټولېدلو عمل، سميت SEMET يوله بله سره ټول، ورسره، سميتنا SAMITNA يوله بله سره ټولول او سره غونډول^(۳)

لکه چې دمخه ويل شوي دي، د پښتو (سمت) هم کټ مټ دغه شکل او مفهوم لري؛ ځکه چې په سميتي (جرگه) کې هم د ټولنې او غونډېدو مفهوم شته؛ نو لېرې نه ده، چې دغه ټول کلمات له دغې ريښې څخه وي

نېټه:

رقص او اتڼ د انسان له فطري خصايصو څخه دی. په پخوانو اقوامو کې هم و، له ريگويدا څخه ښکاره کېږي چې

^(۱) ريگويدا - ۳ ج، ص ۲۵۳

^(۲) کېمبرج هيستري، ج ۱، ص ۹۶-۱۳۲

^(۳) هندوستان قاموس، ص ۴۷۸

آریایانو هم اتنونه درلودل او لکه اوس چې د پښتنو زلمي اتنونه کوي او څنې غوروي، پخوا هم دوی د غسې اتن او دا اجتماعي دود درلود^(۱).

په سینسکريت کې اتن ناچ بولي او دا کلمه تر اوسه هم په هند کې پر رقص DANCE اطلاقېږي^(۲). په پښتو کې ددې فعل لپاره د (اتن) مخصوصه کلمه شته؛ مگر د ناچ او رقص د فعل لپاره له هغې قدیمې رېښې څخه نڅا او نخل هم لرو، فقط (چ) په (خ) بدله شوې ده. له دغه مصدره افعال هم جوړېږي، مثلاً ناخي، و به ناخي، وېې نخل. یو شاعر وايي:

لکه ناخي چې بسمل له تېره تېغه
چې په تېغ دې شوم کړم نو نڅا راغله

سامانه SAMANA:

دا کلمه په ریګویدا کې ډېره راځي او د یوې مېلې نوم و چې په ارت میدان کې به کېده او ټول طبقات ښځې او نور، کوچني او لویان گرد پکې حاضرېدل.

غېر بازانو به غېږې اېستې، ورزشکارانو به لوبې کولې، سپرو به هم خپل هنر ښکاره کاوه، ریشیانو به اشعار ويل. دا مېلې به کله لا شمې، کله د ورځې اجرا کېدې او د مظاهرې او

(۱) تاریخ افغانستان، ج ۱، ص ۱۳۲

(۲) هندوستانی قاموس، ص ۷۲۶

نمایش عملیات به کېدل^(۱)

دا مېلې تر اوسه په قندهار او نورو ښارو کې شته. په پسرلي، په مني، په ژمي مخصوص ځایونه لري او خلک سره ټولېږي، په میاشتو میاشتو وي؛ لکه په خپله مېلې چې پاتې دي؛ نوم یې هم په پښتو کې پاتې دی؛ مگر له څه معنوي تحول ورپېښ شوی دی.

په قندهار کې سامانه تظاهر نمایش په فخر سره څرګندونې ته وایي، مثلاً فلانی ساماني کوي، یعنې تظاهر او نمایش کوي او ځان ښکاره کوي، سامانه گر، متظاهر او نمایشي سړي ته وایي، په سامانو تلل یعنې په کبر او خودنصایي تلل، مثلاً یو شاعر وایي:

راغی ابو جهل کافر نبي ته په سامان

دا له معنوي تحول علت هم لري؛ ځکه چې د آریایانو مېلې هم د تظاهر او نمایش او سامانو ځایونه وو. هلته قوت، هنر، حسن، جمال، ټولو خلکو ښکاره کول، حتی پېغلو مېړونه هم هلته ټاکل. زلمو به ځانونه سسنگارول، گویا دا مېله هم په حقیقت کې یو نمایش او په دغه اوسنی معنا (سامانه) وه، چې اوس هغه د مېلې مفهوم له دې کلمې څخه تللی او فقط هغه اصلي مقصد، یعنې (نمایش او تظاهر) پاتې شوی دی؛ ځکه چې سامانه هم له آریایي اجتماعي مظاهرو څخه وه؛ نو بر اجتماعي تشکیلاتو لاندې راوړل شوه.

^(۱) تاریخ افغانستان ج ۱، ص ۱۳۵

اریاب انواع

د پخوانو آریایانو له ژبې څخه ځینې مهم نومونه د دوی د اریاب انواعو دي، چې دلته یې له لغوي پلوه موږ له پښتو سره پرتله کوو، دا اریاب انواع له پخوانو زمانو څخه دوی درلودل او د ریګویدا سندري د دوی په نومو او اوصافو ډکې دي؛ لکه چې پوهان وايي آریایانو لوی خدای او واحد مطلق جل شانه هم پېژانده، مگر د خالق تعالی د قدرت طبیعي مظاهر، لکه اسمان، لمر، سپوږمۍ، اور، باد او رڼا یې هم مجلل او محترم بلل او د دغو شیانو په واسطه یې د لوی څښتن پرستش کاوه؛ دلته فقط د هغو له نومو سره موږ کار دی

دایوس DYAUS:

په دې نامه آریایانو یو رب النوع ستیبه، چې د اسمان او رڼا رب النوع یې ګاڼه او ټول نوراني او مفید عناصرو یې ده ته منسوبول. د دې نامه اصلي ماده (د یو) ده، چې عنصر یې له (د، ی، و) څخه مرکب دی او دا ماده او اصل د (ځلېدلو او رڼېدلو) مفهوم له ځانه سره لري. دا ماده په آریایي ژبو کې د ونې عامه ده، چې اکثره قدیمو اقوامو له دغې مادې څخه د خدای تعالی نوم جوړ کړی دی. مثلاً په خپله هندي آریایان لوی

خدای جل شانہ دیوس پاتر DYEUS- PATER بولي، یعنې لوی او اعظم^(۱).

په سنسکريت کې دیوا، دیواس د لمر او رڼا په معناوو دي او خورا ډېرې کلمې له دغې ریښې څخه په هغه ژبه کې راوتلي دي؛ لکه چې یو محقق لیکي: ویدي ماده یې دیا DIYA د څراغ په معنا^(۲).

وګورئ! دغه کلمه په یوناني کې دیوس ZEUS او بیا زیوش، زیوس شوه؛ د لاتین ډووس او دیوفیس او جوفیس او جوپتر هم له دغې کورنۍ څخه دي، په زړه الماني ژبه کې (ذیو) او په اسلاوي کې دیواس، په ایټالوي کې دیو، د پرتګالي او هسپانوي دیوس ټول له دغې ریښې څخه راوتلي اسماء دي. په نورو ژبو کې دیو، دیوسا، دیوز هم په دغه ریښه اړه لري؛ دیوس DIOUS او دیواین DIVINE هم له دې کېوله دي^(۳).

په پښتو کې تر اوسه څراغ دیوه DIVAH بولو او دا کلمه د ونې شهرت او عمومیت لري، چې له پخواو زمانو څخه تر اوسه په دې ژبه کې ژوندۍ پاتې ده او سړی په ټینگه ویلای شي، چې هم هندي او هم نورو آریایي ملتو دا کلمه له دې مخکې څخه وړې ده.

لکه چې ومو لوستل دیو اسماني رب النوع او په دغه تقریب دا نوم ټولو آریایي مللو د خدای تعالی لپاره غوره کړی و؛ ځکه چې رڼا له اسمان څخه وه؛ نو ګویا دیوس اسمان و چې په مقابل کې ددې رب النوع د مخکې بېل رب النوع هم موجود و.

^(۱) تاریخ افغانستان، ج ۱، ص ۱۴۴

^(۲) هندوستانی قاموس، ص ۴۰۶

^(۳) تفسیر الجواهر؛ ویدک انډیا، ص ۸۵.

که د ډيوس کلمه تحليل کړو پښتو کلمه (ډيوه) به واخلو، چې د چراغ او رڼا معنا لري او د نسبت ادا ت (ين) به ورسره ونښلوو (ډيوين) DYAUS به شي، يعنې رڼاوال، منور، د چراغو ډک چې عيناً د اسمان ظاهري شکل هم دغه دی او ډيوس DYAUS ارديويز هم ډېر سره نژدې دي، ډيوه په پښتو ادب کې ډېره راغلي ده؛ لکه دالندۍ:

ته به د کوم مجلس ډيوه يې

زه د هجران په تاريخو کې ناسته يم

ډيويز هم د اسمان د صفت په ډول مستعمل و لکه په دې

لندۍ کې:

د توري شپې ډيويز اسمانه

سترگې دې وڅه که به لمر راخېژوښه!

دلته معشوقه له مين سره د شپې وصل شوې ده؛ نو نه

غواړي چې ژر سهار شي او لمر راوڅېږي او اسمان ته خطاب

کوي چې: «ای د چراغ او رڼا خاوند اسمانه! که به لمر ژر

راخېږوي نو دې سترگې ووڅه».

دغه ډيويز چې د اسمان د صفت په ډول راغلی دی کټ مټ د

هغو ټولو آريايي نومو ماخذ گڼل کېږي چې دمخه تېر شول.

پرتيوي PRITHIVI او نور:

په ريگويدا کې د ډيوس په مقابل کې تل پرتيوي وي، يعنې

مخکه راځي؛ دا هم د يورپ النوع نوم و^(۱).

په سنسکريت کې پرتيوي PRITHIVI د مخکې معنا لري او

(۱) کېمبرج هيستري، ج ۱، ص ۱۰۵.

ډېر کلمات نور هم له دې مادې څخه جوړ شوي دي: ځکه چې مخکې پرته او غورېدلې ده؛ نو بڼې چې دا نوم د پښتو له (پروت مذكر پرتې مونث) سره شریک وي؛ ځکه چې د کلماتو ماده (پ، ر، ب) دي. پریسهي او پرتھوي او پروت ډېر سره نژدې دي.

راگوزن لیکي په ویدي ادب کې د پروت لغوي معنا خپرېدنه او پروتوالی دی او ورپېڅې او غره ته هم له دې جهت (پروت) وايي. چې خپاره او پراته وي، پر جایت ته هم په ریښه کې دا ورپېڅې نوم دی، چې د پروت له مادې څخه یې نوم راوتلی دی د اروپا آریایانو هم له دې رب النوع سره ډېره دلچسپې درلوده سلاوي او لیتواني اقوامو یې تر ډېرو مسیحي کلو پورې لاهم پرستش کاوه، نومونه یې له دغې څخه مشتق دي، مثلاً پرکوناس، پرکونس، پیترون (اوریک)^۱

دا شرح چې ولوستله شي؛ نو د سړي یقین راځي، چې پیتهي وي، پرتھوي، پروت او د پښتو (پروت) له یوې ریښې څخه دي

دغسې هم ماروت MARI T د باد او سلې رب النوع و چې اوس دا نوم د مروت په شکل موجود او د پښتنو د یوې قبیلې نوم دی دغسې هم د سوما ذکر چې دمخه راغی، دا هم یو رب النوع و چې په پښتو کې یې د نامه ریښې تر اوسه شته په دې ډول اکثر زاړه آریایي نومونه او اعلام په پښتو کې تر اوسه موجود دي او له لغوي پلوه ډېره نژدیکې ورسره لري

(اندرا) د ویدي عصر معروف جنگي رب النوع و، چې نوم یې د پښتو پر یوې قبیلې وسوی او تر اوسه هم (اندې) بلل کېږي

^۱ ویدک انډیا، ص ۱۳۱-۱۴۱

څلرمه برخه

پښتو او د اوستا ژبه

اوستا ژبه. باختري اوستا او نوري اوستا. د اوستا توکونه. اوسني اوستا. په پښتو کې د اوستا ژوندي کلمات. په پښتو کې اوستا. زراتشترا. سپنتمان. اهورا. مزدا، واره. بامي. اسپه. کاوه. د ځايو نومونه. مانده. راغه. سپين غر. د ځينو وسلو نومونه. مينه. آبان. بهمن. ژورځ. آس. اسپست. سئنه. باز. چرگ. عمومي مشابهات او نژدېوالی. د تطبيق جدول

پښتو او اوستا

لومړۍ خبرې:

لكه چې دمخه وويل شول د اوستا ژبه هم: لكه سنسكريت له آريايي پخوانو ژبو څخه ده او د پښتو له ادبي تاريخ سره ډېره اړه لري

اوستا د آريايي باخترا او بخدي يوه زړه ژبه ده، چې موږ يې د پښتو سره ډېر كلمات او لغات مشترك مومو او لكه د پښتو رابطه چې د سنسكريت سره ټينگه وه، د اوستا سره هم دغسې كلكه اړه لري

په حقيقت كې دا درې ژبې (سنسكريت، اوستا، پښتو) سره خوندي دي او په يوه هېواد كې زېږېدلې او تربيه شوې دي سنسكريت د هند په ارتو ورشوگانو كې خپره شوې او اوستا په باخترا كې ځوانۍ ته رسېدلې ده. پښتو د پښتنو او پكهت سره يو ځای په خپلو غرو كې تر اوسه ژوندي پاتې ده

د پښتو د ادبي تاريخ د څرگندولو او قدامت لپاره موږ ناچاره يو، چې پښتو له اوستا سره اړه په اړه ودروو

ددې لپاره چې تاسې ته د اوستا تاریخي کیفیت لږ څه معلوم شي او هم یې ادبي آثار وپېژنئ، لومړۍ به د سنسکریت په ډول په خورالندو کړبنو کې تاسې ته ددې ژبې تاریخ او بیا ادبي آثار دروښیم، بیا به نو په اصلي مقصد یعنی مقایسوي څېړنه پیل وکړم.

لکه په درېمه برخه کې چې فقط د سنسکریت ځینې مشهور او خوار مهم کلمات په پښتو کې پلټل کېده، دغسې به د اوستا د لغاتو او مهمو کلمو پلټنه او پرتلنه وکړو. اما د قواعدو او ژبې د اصولو مقایسه او تطبیق به په یوه بېله برخه کې وشي. دلته فقط لغوي او ژبني څېړنه د لغت او کلمه سازۍ له رویه کېږي.

اوستا ژبه یا زند AVESTA, ZEND

دا ژبه په باختر کې له زړې اصلي اریایي ژبې څخه د ویدي ژبې سره یو ځای او غبرگونې وزېږېده؛ نو یې باختري ژبه هم بولي، اوسایي له دې جهتې بولي چې د اوستا کتاب پخوانی او خورا زوړ ټوک (گاته) په دغه ژبه لیکل شوی دی. دغه ژبه زند ۷۴۶۱۱ بلله کېږي.

مدققین وايي د اوستا ژبې چې گاته پرې لیکل شوی دی او د ویدا ژبې ډېر فرق نشته او په جزوي اړولو او تبدیل سره چې معین اصول لري، د یوې ژبې یوه خبره په هبله ژبه اړولای شو. د اوستا ژبې په روحاني ډله او مقدسو کتابو اړه درلوده او بېله په خپله اوستا بل کتاب او لیک په دغه ژبه نه دی پاتې، که څه هم د اوستا کتاب او د زرتشت دیس په ایران کې خپاره شول؛ مگر تر ایرانی هخامنشي دورې (۷۳۰ - ۳۳۰ ق م) وروسته چې

سکندر پر ایشیا مسلط شو؛ نو د اوستا نسخې هم ورکې شوې مگر وروسته بیا د ارد شیر سلمانې (۲۱۱، ۲۲۶ ع) په امر اوستا راغونډه شوه؛ نو له دغه جهت اوس د اوستا زوړ متن نه دی پاتې، فقط د گاته برخه یې زړه او د زرتشت قول بلله کېږي.^{۱۱}

دا ژبه اوسنا بلله کېږي، چې شرح یې وروسته راځي، په حقیقت کې زند د اوستا کتاب پهلوي شرحه وه چې وروسته دا دوه نومونه په گډه (زند اوسنا) د من پر اصلي ژبه اطلاق شوه، که نه وي په خپله زند د اوستا د تفسیر ژبه، یعنې پهلوي ده.^{۱۲}

دې پهلوي تفسیر یو بل تفسیر هم درلود، چې هغه (پښي، زنتي) یعنې (مکرر تشریح) یا (پازند) بولي ددې تفسیر ابهام تر پهلوي لږ دی او هم یې رسم الخط واضح دی، پازند له پهلوي څخه لږ څه بېلتون لري او ټول کتب چې پکې موجود دي، د پهلوي نسخو تفاسیر او شروح دي.^{۱۳}

له دې ملاحظاتو څخه داسې ښکاري، چې لومړنۍ اوستا چې د زرتشت د عصر ژبه وه او د اوستا کتاب په کښل شوی و، ورو ورو له باختره شاوخوا خپره شوه، په ایران کې زړه پارسو (فرس قدیم) رواج شوه؛ وروسته پهلوي ژبه او پازند ځنې راووتې؛ نو په حقیقت کې اوس د زړې باختري اوستايي ژبې آثار نه دي پاتې، گاته چې د اوستا سو ټوک دی، د محققینو په قول هغې زړې باختري اوستا ته نژدې دی.

^{۱۱} تاریخ ادبیات ایران، د دکتور شفق ص ۸

^{۱۲} د براون تاریخ ادبیات ایران، ج ۱، ص ۱۴۰

^{۱۳} د براون تاریخ ادبیات، ج ۱، ص ۱۴۵

باختري اوستا او نوي اوستا:

باختري اوستا هغه کتاب و، چې زرتشت په بخدي کې وکېښ او د هغه وخت باختري پاچا گشتاسپ دده دين ومانه او ټول د زرتشت قوانين يې د غويو پر خرمن وکښل او هرې خوا ته يې ولېږل.

يو پخوانی مؤرخ پلينيوس PLINIUS د هرميپوس له کتاب په لومړي ميلادي قرن کې داسې ليکي چې لومړنۍ اوستا دوه ميلونه اشعار وو، د مسعودي عربي مؤرخ تر (۳۴۶هـ) دمخه په مروج الذهب کې هسې ليکي، چې اوستا پر دوولسو زرو د غويو خرمنو باندې ليکلې وه. محمد جرير طبري متوفي (۴۱۰هـ) وايي:

«اوستا پر دولسو زرو د غويو خرمنو باندې ليکلې وه»
 شهنامه وايي د اوستا (۱۲۰۰۰) قصه پر زرینو تختو کښل شوي وو. نسر د ايران پوروحاني سړی و، چې (۱۷۰۰) کاله تر اوس دمخه ژوندی و، په يوه خپل خط کې هسې کاري، چې سکندر زموږ د دين له کتابه دوولس زره د غويي خرمني وسوخلي، له دغو روایاتو څخه د اوستا ضخامت لږ څه څرگندېږي. که څه هم مبالغه لري، اما دا خوبکاره ده، چې د هخامنشيانو په عصر کې اوستا (۸۱۵) قصه او (۲۱) کتابه يا نسکه درلوده، تر سکندر وروسته چې دا کتاب سره ټول شو (۴۸) قصه يې لاس ته راغله، چې پر (۲۱) کتابه يې ووېشه يو انگليسي عالم وېسټ WEST دغه ساساني (۲۱) کتابونه (۲۴۵۷۰۰۰) کلمې تخمین کوي، چې اوس يې (۸۰۰۰۰) کلمې موجودې دي، يعنې هغه اوستا چې په ساساني دوره کې تر سکندر وروسته ټوله شوې وه، بيا هم په اسلامي دوره کې

تلف شوه او اوس یې فقط یوه ربع پاتې ده^(۱)

له دې بیاننه ښکاري، چې د اوستا کتاب ډېرې صدمې لیدلې او څو واړه وړک شوی او بیا سره ټول شوی دی او ډېر نوي نوي مضامین وروسته هم پکې داخل شوي دي، یعنې دا یو کتاب چې پر پخواني حالت نه دی پاتې ډار مستتر فرانسوی عالم ډېرې برهمې، یهودي، بودايي او یوناني اغېرې او عناصر په اوستا کې ښيي^(۲)؛ نو لکه د مضمون او محتویاتو له پلوه چې اوستا سره اوبنتې او نوي مواد په گډ شوي، دغسې هم د ژبې له خوا د زرې باختري اوستايي نهایندگي نه شي کولای او دا یو محرف کتاب دی چې اوس یې لږ برخې په نوي شکل پاتې دي.

د اوستا ټوکونه:

د ساسانیانو په دوره کې له (۶۶۲۹ع) پورې چې زرشتي دین رسمي گڼل کېده، ټول د اوستا کتاب (۲۱) نسکه (کتاب) و، چې د دینکرد^(۳) په اتم او نهم فصل کې تفصیل راغلی دی، نیک په اوستا کې نسکو ذکر شوی او معنی یې دفتر او جونگ او مجموعه ده^(۴).

دغه یو ویشتنسکه پر درې برخو وېشل کېږي، چې هره برخه یې (اووه) نسکه ده، لومړۍ برخه یې گاتها GATHA بولي، چې د عبادت مسایل او مذهبي اصول دي. دوهمه برخه

(۱) گاتها، ص ۵۰

(۲) د زند اوستا مقدمه، لومړۍ برخه.

(۳) دینکرد یو پهلوي کتاب دی چې په نهمه میلادي پېړۍ کې لیکل شوی دی

(۴) یسنا، ۶۲ برخه، ۹ فقره

یې دات DAT بولي، چې خاصه ده په اجتماعي او معاشرتي قوانینو پورې درېمه برخه یې هده ماتهره HADHA- MATHRA ده، چې الهیات او فلسفه او ګډوډ بحثونه دي^{۱۱}

اوس به ددغو درو ټوکو اجزاء او برخې هم دروښیو

ګاتها GATHA د اوستا خورا مهمه برخه ده، په سنسکريت یې (ګیتا) بولي، یعنې سندري او سرودونه او اووه نسکه لري، چې (۲۳۸) قطعې او (۸۹۶) شعره او (۵۵۶۰) کلمې دي ګانها دا برخې لري.

(۱) ستوت یشت STOTYASHT چې د اوستا خورا مقدسه برخه ګنل کېږي او (۲۲) یې منظومې دي او (۱۱) نورې برخې یې په نثر او عمومي محاوره ګنل شوې دي

(۲) سوتکر .SUTKAR.

(۳) ورست مانسر .VARST- MANSAR

(۴) بک: BAK

(۵) وستک .VASTAK.

(۶) هادهرخت: HADHOKHT

(۷) سپند: SPAND.

له دغه څخه سوکتر او ورست مانسر او بک هر یو (۲۲) برخې لري، چې د لومړي قسم د (۲۲) منظومو برخو په ډول منظومې سندري دي او د هغو شرح او تفسیر ګنل کېږي او اوس له دغو څخه فقط د سوتکر یو څو قطعې او د ورست مانسر یوه برخه زموږ په لاس کې ده، دغسې هم د بک، درې برخې په پنا ګډې دي.

د وستک څخه اوس هېڅ پاتې نه دي او نه د ینکر ددغه شرح

^{۱۱} ژند اوستا لومړۍ برخه، د ډارمستتر مقدمه

كوي، نه يې اصلي نسخه او نه يې پهلوي شرح شته، اما له هادهوخت څخه درې برخې پاتې دي، چې په يسنا كې شمېرلې كېږي او يوه بله برخه يې هم په يسنا كې گډه او درج ده اوومه برخه يعنې سپند د زرتشت كيسه ده، چې په نوي ډول (زرتشت نامه) بلل كېږي او دده د ژوندانه كيسې پكې دي^(۱)

دات DAT:

دوهمه برخه نسكونه چې دات DAT يې بولي او قانوني او شرعي مباحث لري، دغه لاندې اوه برخې لري:

(۱) نيكاتوم NIKATUM.

(۲) گندا سر نيگت GANDA-SAR-NIGAT

(۳) هوسپارم HUSPARAM.

(۴) سكاتوم SAKATUM.

(۵) ونديداد.

(۶) كتر دات KITRADAT.

(۷) بگان يشت BAGAN YASHT

له دغو نسكو څخه فقط لومړي پنځه خاص قانوني او شرعي مباحث لري، دوه نور د عالم د خلقت بحثونه لري او اساطير MYTHOLOGY دي

له دغو لومړيو پنځيو برخو څخه فقط اوس ونديداد بشپړ پاتې دي، اما د نيكاتوم، گندا سر نيگت او سكاتوم څخه فقط يو څو قطعې شته، اما (له) هوس پارم څخه يوه مهمه برخه د خپلې اصلي نسخې TEXT په ډول او هم يې پهلوي ترجمه په

^(۱) د ډار مستتر د زند اوستا مقدمه، لومړۍ برخه

ارپتستان ERPATISTAN او نیرنگستان NIRANGISTAN کې
پاتې ده

شپږمه برخه کتردات د خلقت له ابتداء څخه یې تر زرتشته
پورې تاریخي ابحاث لري او اوس دغه برخه په بندهش
BANDAHISH او شهنامه کې ساتلې ده^{۱۱}

هده ماتهره HADHA- MATHRA:

درېمه برخه نسکونه چې هده ماتهره نومېږي، نه بڼه
پېژندل شوي او نه بڼه ساتلې دي، دغه برخه هم اووه څپرکي
لري:

۱) دامدات DAMDAT

۲) ناتر NATAR

۳) پاگک PAGAG

۴) رت دات ایتک RAT DAT- ITAG

۵) بریس BARIS

۶) کش کیشرو KASH KISHRAV

۷) ویشتاسپ ساست VISHTASP SAST

دامدات د ورشتیانو د خلقت او د پیدایښت احوال و، د
بندهش د پیدایښت او خلقت بیان له دغې برخې څخه دی، د
ناتر په حال هېڅ نه یو خبر او نه د بیکر د له دغه څخه څه بحث
کوي، له پاگک څخه په گاه او (سې روزه) SIROZA کې یو څه
برخه پاتې ده او د وختو ابحاث یې درلوده، رت دات ایتک
RAT- DAT- ITAG د قرب نیو ترتیبات بنسودل او دوي قطعې

^{۱۱} د زند اوستا مقدمه لومړۍ برخه.

اوس شته.

اما پنځمه او شپږمه حصه د هغو قربانيو په بيان كې وه، چې د ناوړو او پېريانو د اضرارو جلوگیری يې كوله، له دغو څخه يوه يوه هم په ده پاڼې او بنایي په پهلوي نيرنگستان كې د كش كيشرو ځينې مضامين وي.

اوومه برخه چې ويشاسپ ساسپ، يعنې د ويشتاسپ يادونه ده، د دغه پاچا اوضاع له زرتشت سره بيانوي، چې اوس د (ويشتاسپ يشت) او د (آخريڼ پيغمبر زرتشت) په نامه مشهوره ده او د زرتشت نامي اساس هم ده^(۱).

نتيجه:

دارمستتر چې د اروپا له اوستا پوهانو څخه لومړی او معروف سړی دی، له لوړو ابحاثو څخه په لنډ ډول دا نتیجه اخلي، چې د ساسپي اوستا له (۲۱) نسكو څخه فقط دوه نسكه يعنې ونډيداد او ستوت يشت بشپړ پاتې دي او له بگان يشت څخه هم ډېره مهمه برخه زموږ په لاس كې ده.

اما د څلورو نسكو (۱- بك- ۲- هادهوخت- ۳- ويشتاسپ ساست- ۴- هوسپارم) څخه هم غوره برخې پاتې دي او له نورو څخه لږ لږ.

دغسې هم دارمستتر وايي، چې: په غير مرتب او غير مستقيم ډول له پهلوي شرحو څخه موږ ته د اوستا د وركو نسكو محتويات معلومېږي او د پنځلسو نسكو لړۍ يا ډېرې نمونې او نځېنې زموږ څخه شته.

^(۱) د زند اوستا مقدمه

ویست WEST انگلیسي اوستا پوهاند د اوست ټول (۲۱) نسکونه (۲۴۷۰۰۰) لفظه بولي، چې اوس فقط (۸۳۰۰) الفاظ یعنې څلورمه برخه یې پاتې او نور محوه شوي دي^(۱)

اوسنی اوستا:

دا لور تقسیم چې په اوستا کې شوی دی؛ لکه تسي چې وویل د پهلوي د دینکرد له کتابه معلومېږي، چې پخوا یې دغه اجزاء درلودل، اما اوس د اوستا کتاب پر دغو پنځو ټوکونو باندې مشتمل دی^(۲)

(۱) یسنا YASNA چې د کلمې معنا یې پرستش، نمنځنه، لمونځ او جشن دی، په سنسکريت کې دا کلمه بجبڼه، په پهلوي کې یزشن، په پارسيو جشن ده، دا ټوک ټولې هغه سندرې دي، چې د مذهبي مراسمو پر وخت ویل کېږي او (۷۲) فصله لري، چې له دغو څخه (۱۷) فصله د هغه پخوانو گاتها څخه دي.

(۲) ویسپرید VISPERED یعنې سروروان، دا برخه هم مستقل کتاب نه دی؛ بډکې په لومړۍ برخه اړه لري. د مذهبي دعاوو او اورادو مجموعه ده، چې د یسنا سره یوځای ویل کېږي او له (۲۳) څخه تر (۲۷) پورې فصلونه لري.

(۳) ویندیداد VENDIDAD یعنې د شیطاينو دافع قانون، چې په دغه کتاب کې د اوداسه ادا او دا کتاب ټول (۲۲) فرگرد یعنې بابونه لري

(۴) یشت YASHT یعنې نیایش او لمانځ، چې د کلمې ریښه یې په هغه یسنا کې ده؛ دا یو ډول سندرې دي، چې د

^(۱) د براون تاریخ ادبیات، ج ۱، ص ۱۷۰

^(۲) د پور داود گاتها، ص ۵۶-۵۸، د براون تاریخ ادبیات ص ۱۷۲-۱۷۵

خدای تعالی او پرېښتو ستاینه ده، یشتونه ټول (۲۱) دي.

(۵) خورده اوستا یعنې کوچنۍ اوستا چې اذرید مهرانسپند د دوهم شاه پور په وخت (۳۱۰ - ۳۷۹ ع) کې تالیف کړه؛ د شپې او ورځې د مختلفو اوقاتو دعاوې او لمونځونه او مناجاتونه دي دا پنځه برخې چې لوړې ذکر شوې اوسنۍ اوستا ځنې جوړېږي ددې کتابو ډېرې پخوانۍ نسخې نشته ډېره زړه نسخه چې له یسنا څخه د کوپنهاګ په موزیم کې شته په (۱۳۲۵ - ۷۲۶ هـ) د هیر بد مهربان کیخسرو په قلم لیکل شوې او وسترګارد نومي ډنمارکي مستشرق موندلې او کوپنهاګ ته یې وړې ده.

په اروپا کې لومړۍ سړۍ توماس هایډ THOMAS HYDE انګلیسی و، چې په (۱۷۰۰ ع - ۱۱۱۲ هـ) یې د ایران د مذهب کتاب خپور کړ دی په زړو ژبو پوه و او په دې لارې کې یې ډېر زیار وکېس ترده وروسته یو بل فرانسوی عالم انکتیل دوپرن ANQUETIL-DUPERRON په (۱۷۵۵ ع - ۱۱۶۸ هـ) د اوستا زده کولو لپاره هند ته راغی، دې سړي لومړۍ پلا اوستا ترجمه او په (۱۷۷۱ ع) یې په فرانسه کې نشر کړه بیانو برنوف BERNOLF په (۱۸۳۲ ع) د یسنا ترجمه او شرح خپاره کړل، وروسته په دې علم کې ډېر نوموړي پوهان منځ ته راغلل، چې دې ساسي او گروت فنت، رولنس، بارتولومه، میه، لاسن، شپيگل، گیګر، ډار مستیر، گلدنو، ملر، له دغې جملې څخه دي او دغو پوهانو په المان او فرانسه کې ډېر کتب د اوستا په خصوص کې وکښل او خپاره یې کړل^۱

^۱ گانها، ص ۱۱؛ د براون تاریخ ادبیات، ج ۱، ص ۷۰، ۹۰

په پښتو كې د اوستا ژوندي كلمات

اوس چې تاسې ته لږ څه د اوستا شرح معلومه شوه: نو به خپل اصلي مقصد ته ولاړ شو، د اوستا يو څو مشهور لغتونه به د پښتو سره تطبيق كړو.

دمخه د ويدا په بحث كې تاسې ته د تطبيق اصول معلوم شول، هغه تحليلي قواعد دلته هم جاري دي او زموږ د چارې اساس يو دی. دلته چې موږ د اوستا ځينې كلمات د پښتو له پلوه تحليل كړو، فقط د مثال په ډول يو څو هغه كلمات رااخلو، چې په اوستا كې ډېر مشهور دي كه نه وي د ټولې ژبې تطبيق او معايسته بېل كتاب غواړي او د پښتو د ادبي تاريخ وظيفه هم نه ده.

د اوستا كلمه:

تر هر څه دمخه به په خپله د اوستا نوم تر تحليل لاندې راولو، دمخه درنښكاره شوې ده، چې دا كلمه ډېره زړه ده او د آريايي باختري له پخوانو آثارو څخه ده.

ددې كلمې په معنا او لغوي تحليل پوهان ډلې ډلې دي، هر چا يوه توجه ورته كړې ده او اشكال يې هم مختلف رانقل شوي دي. اوستا، ابستا، استا، اوستا، افستا، اپستا د پهلوي شكل يې (اوپستاك) دی، چې ډار مستتر (اپستاك) ضبط كړی دی په سرياني ژبه (اپستاگا) او په عربي كې (ابستاف) دی او نكه محققين چې وايي

ددې نامه ذكر تر ساساني دورې دمخه په بل اثر كې نشته.

فقط يو عالم او پرت OPPERT دا عقیده لري، چې دا داریوش
 (۱) د پېستون په ډبرليک (۴) ليکه (۴۶ فقره) کې چې ابستم
 راغلي ده؛ دغه کلمه ده (۲).

په هر صورت اوس خو دغه کلمه ډېره مشهوره ده او د معنا
 په خصوص کې يې دا لاندې اقوال شته

(۱) پروفیسور گلدنر GOLDNER له پروفیسور (اندراس)
 څخه هسې نقل کوي چې د اوستا کلمه له پهلوي (اوپستا)
 UPASTA څخه مشتقه ده، چې معنا يې (اساس، بنيان او اصلي
 متن) ده، پروفیسور بارتولومه او ويسباخ WEISSBACH دغه
 کلمه په اوستا او هخامنشي ډبرليک کې د (پناه او کومک) په
 معنا وړاوري (۳)

(۲) یو بل مشهور عالم جیکسن JAKSEN د نیویارک د
 کولمبيا کالج پروفیسور هسې وايي، چې د اوستا AVESTA
 اصطلاح له اوستاک AVISTAK څخه راوتلې ده، چې دا کلمه په
 ساساني دوره کې عموماً مستعمله وه؛ مگر دا نه ده معلومه،
 چې اصلي معنا يې څه ده؟ ښايي چې پهلوي اوستاک، لکه د
 سنسکریت ويدا غوندي د (پوهې، دانش او علم) په معنا وي يا
 ښايي چې معنا يې اصلي متن THE ORIGINAL TEXT وي، يا
 قانون (۴)

(۳) په شرقي کتابونو او قاموسونو کې (يې) هم اوستا

۱ داریوش هخامنشي چې له (۵۲۱ تر ۴۸۶ ق م) پورې پاچاهي کړې ده،
 د ایران د پېستون په غره کې یوه مشهوره کتیبه لري، چې د خپل سلطنت
 او کورنۍ احوال يې په درو ژبولیکلی دی

۲ د براون تاريخ ادبيات ج ۱، ص ۱۲۹؛ گاتها، ص ۷۴

۳ گاتها، ص ۴۷، تاريخ ادبيات د براون، ص ۱۳۹

۴ د اوستا گرامر، مقدمه، ص ۱۳

راوړې، مثلاً د "دساتیر اسماني په فرهنگه" کې لیکي «اوستا بفتح اول و ثانی نام کتابیکه بر حضرت زرتشت نازل شده و معنی آن بهین ستایش و مهین نیایش و ستا بکسر اول مخفف اوستاست»^(۱)

فرهنگ نظام لیکي اوستا کتاب دینی زرتشت پیغمبر ایران است. اسیری لاهیجی گوید:

علم معنی از کتاب اوستا = حاصلت ناید مکش چندین عنا
اسدی طوسی په لغت فرس کې لیکي اسما، وسما، ابسا
تفسیر زند است.
خسروانی گفت.

چو گلبن از گل آتش نهاد و عکس افکند

بشاخ او بر، دراج گشت ابستا خوان

(۴) اوپرت OPPERT هسې لیکي. د اوستا کلمه اساساً له
ابستا ABASTA پارسي کلمې څخه جوړه شوې ده، چې معنایې
قانون دی.^(۲)

(۵) ځینې نور پوهان دا عقیده لري، چې اوستا د مجهول او
نامفهوم معنا لري او دوی ټوټې کلمه ده، لومړۍ ټوټه (آ) یعنې
(نه)؛ دوهمه ټوټه (وستا) یعنې دانسته ده، چې مرکباً
(نامفهوم او مجهول او نادانسته) ورته وایي^(۳) او ددې نامه وجه
تسمیه هم داسې بیانوي. چې اصلي ساحترې اوستا دوی
نسخې وې او دغه نسخې هم د سکندر په ټاراک کې ورکې او
تلاشوي، وروسته چې په پارتی او ساساني دورو کې د اوستا د

^(۱) دساتیر اسماني، ص ۳۶۲

^(۲) جورنال ایشیاتک سوسایتي، مارچ ۱۸۷۲ ع

^(۳) د همدې تاریخ ادبیات، ج ۱، ص ۱۲۹

کتاب دوهمه پلا ټولونه شروع شوه: نویې خطي ټوټې هسې وې، چې څوک نه یې پوهېدل: نویې (مجهول او نامفهوم) وباله^۱.

په پښتو کې اوستا:

د اوستا د کلمې په شرح او مفهوم کې د پوهانو لکه مفکورو څخه لوړې خبرې مختصراً رانقل شوې. په پښتو کې هم دا کلمه تطبیق مومي او کله د ویدي ژبې ډېر کلمات چې په پښتو کې وکتل شول، دا کلمه هم له پښتو سره په دوه ډوله برابرېږي.

(۱) د پنځمې مفکورې خاوندانو اوستا په نامفهوم ترجمه کړې ده او دا نظریه اسلامي مؤرخینو هم منلې ده، مثلاً علي بن الحسين مسعودي اسلامي مؤرخ چې په (۳۴۵هـ) وفات شوی دی، په (۳۲۳هـ) کال هسې لیکي

((واتی زردشت بن استیمان و هو نبی المجوس الذی اتاهم بالکتاب المعروف بالزمزمة عند عوام الناس و اسمه عند المجوس بستانه و بعجم هذا الكتاب يدور علی ستین حروفاً من احرف اللعجم. و ليس فی سایر اللغات اکثر حروفاً من هذا و اتی زردشت بکتابهم هذا بلغت يعجزون عن ایراد مثلها، ولا يدركون كنه مرادها و كتب هذا الكتاب فی اثني عشر الف مجلد بالذهب فيه وعد و عید و امر و نهی و غیر ذلك من الشرايع والعبادات. فلم نزل الملوك تعمل بم فی هذا الكتاب الى عهد الاسكندر وما كن من قتله له ارا بن دارا. فاحرق الاسكندر بعض هذا الكتاب، ثم صار الملك بعد الطوائف لی ارد شیر بن بابک فجمع لهم علی قراءة سورة منه

يقال له (استاه) ثم عمل زرادشت تفسيراً عند عجزهم عن فهمه وسموا التفسير (زندا) ثم عمل التفسير او سماه (بارند) ثم عمل علمائهم بعد وفات زرادشت تفسير التفسير و شرحاً لسائر ما ذكرناه وسموا هذا التفسير (بارده)^۱

ترجمه "زرادشت د استيمان زوى د مجوسو نبي دى چې دوى ته يې د ابستا كتاب راوړ، دا كتاب عوام وگړي زمزمه بولي، (۶۰) حروفه لري، چې په اكثر و نورو ژبو كې ډېر دغه حروف نشته زردشت دغه خپل كتاب په داسې ژبه راوړ، چې بل چا هغه نه شوای ليكلای او نه يې څوك په مراد پوهېدل دا كتاب په دولس زره ټوكه كې په زرو وليكل شو، وعد او وعيد امر او نهې او نور شرايع او عبادات پكې وو، پاچاهانو د سكندر تر وخته په دې كتاب عمل كاوه؛ مگر هغه وخت چې سكندر دارا مړ كړ؛ نو يې ددې كتاب ډېرې برخې وسوځلې، وروسته ملوك الطوائف راغلل، بيا چې رد شمس د ناسك زوى پاچا شو؛ نو ايرانيان ددې كتاب د يوه سورت په ويلو متفق شول چې استاه يې باله"

په دې ډول مسعودي مورخ د اوستا نامفهوم توب بيانوي او دا خبره نور مورخين هم مني. مثلاً اېس ائير په خپل كتاب (الكامل فى التاريخ) كې هسې وايي، چې زردشت يو كتاب (استا) اباست، راوړ او هرې خوا ته يې واستوه، څوك يې په معنى وه پوهېدل، او مضامين يې درك نه كړه^۲

له دغو ټولو څخه داسې بنكاري چې اوستا حقيقتاً نامفهوم و او ډېر سور تفسير چې پرې وليكل شول، علت يې دغه و، چې

^۱ مروج الذهب، ج ۱، ص ۴۲ د مصر طبع

^۲ الكامل بن النير

د کتاب متن گران او مجهول و، دغه خبره تر نژدو وختو پورې هم شرفي پوهانو ته معلومه وه، حتی دوی د اوست کتاب یو رار (رمز) هم گانې، لکه چې د دبستان مذاهب مؤلف هم په دې باب کې په ښکاره لیکي ((کتاب زند بر دو قسم است، یک قسم آن صریح و بی رمز که آنرا (پازند) نیز میگفتند، و قسم دوم رمز و اشارت که آنرا (زند) هم می خوانند))^(۱)

د اوستا په خصوص کې د پینځمې مفکورې د خاوندانو لپاره دا ټول تاریخي دلایل موجود دي او که موږ له دغه نقطه نظره د اوستا کلمه تحلیل کړو؛ نو سمه راځي، په دې ډول دا نوم مرکب دی له دوو ټوټو څخه (ا- وستا) A یعنې مفتوح همزه په آریایي ژبو کې د نافیسه (ن) په معنی راځي، په سنسکريت کې هم عام دی الف په (ی) هر وخت اړوي، (آ) ته (یه = یا) هم ویلای شو، چې اوس د قنډرهار په پښتو کې کټ مټ د (نه- نا) په معنا د نفې لپاره دی مثلاً احمد راغلی دی، به نه دی راغلی. د خلیل خان نیازی په دې رباعي کې (یه) د نفې په معنا واضح شوی دی:

خسري اور پځي ژاري له پاسه
کـويله بـرغ کا بيلتون له لاسه
یه، هغه لونی گوهر په خول ستا
دا مرجبا کا ستا زموږ مواسه^(۲)

دویم جزو (وستا) له پښتو (وېستل) څخه جوړ شوی دی. چې معنا یې ده (استخراج) (د بندې وېستل) ددې مصدر اسم

^(۱) دبستان مذاهب، ص ۹۷

^(۲) پته خزانه ص ۷۷

مفعول (وېستلی او ویستی)، دی او په خپله (ویست) کلمه هم په رسد ژبه کې اسم مفعول دی: نو (ویستا) داسې معنا لري، ن استخراج شوی نامفهوم^۱

که په اوسنۍ محاوره دا کلمه ووايو (په ستی) یعنې (ناویستی) او ن مفهوم به وي، چې کت مت هغه (اوست) هم دغسې ده

د اوستا کتاب له بخدي او باخترا څخه راوتلی دی: نو لکه په خپله د بخدي کلمه چې د پکھت او پښت او پېښور سره نښتې ده، د اوستا نوم هم دغسې له پښتو سره اړه لري او ددې کتاب، نامفهوم توب د "سیري لاهیجی" له هغه ذکر شوي پارسي بيته هم ښکاري: ځکه چې دی وايي له اوستا څخه معنی نه شي درك کولای، بېهوده زیار مه کاږه. د پنځمې مفکورې له رویه خود اوستا کلمه په دې ډول تجزیه شوه (ا- ویستا)، اما که د درېمې نظریې له مخه د شرقي لیکوالو په قول اوستا (بهین ستایش او مهین بیایش) وگڼو: نو به یې په پښتو کې داسې تحلیل کړو

اوست دوې کلمې دي، (ا- ویستا) لومړۍ جزو یې (همزه) او (واو) دی، همزه حلقې حرف دی او ډېر ځله (ه) سره بدلېږي، مثلاً هلك = الك، هگی = اگی او نور د سنسکريت د کلمې په تحلیل کې تاسې ولوستل چې په هغه ژبه کې سو ۱۱ د (ښه) په معنی دی، ځکه چې د سنسکريت (س) په اوستا کې تل په (ه) اوږي: نو (سو) په اوستا کې (هو) شو. په پارسو کې (ه) (خ) کېږي، لکه هوارزم چې خوارزم شوی دی په پښتو کې دغه د هوستا (هو) په (او) بدل شو. یعنې (ښه) په فرس قدیم کې هم

دغه د اوستا (هو) په (او) بدل شوی دی داریوش په ډبرلیک کې (او) اسپ یعنی ښه آس (او مرتب) یعنی ښه سپری راغلی دی^{۱۱} او په خپله (هو) هم په پښتو کې د ایجاب کلمه ده، چې اوس هم ژوندۍ ده او هغه (ښه) معنی لري

دوهم جزو، چې (ستا) دی رینه یې (س، ت) دی، چې له دې څخه د پښتو (ستایل، ستاینه، ستانه) د پارسو (ستایش، ستودن دی) او تلي دي ستایوال هم په پښتو ستایش کننده ته وايي

امیر کروړ سوري چې د پښتو خورا پخوانی ادیب او شاعر دی، په خپله حماسه کې وايي نړۍ زما ده نوم مې ستایي پر دریځ ستایوال^{۱۲} په پهلوي کې هم د (ستا) رینه وه، اسدي طوسي لیکي چې:

((آفدستا)) مرکب دی له افد یعنی شگفت او (ستا) یعنی ستایش څخه؛ لکه دقیقي چې وايي:

جز از یزد تو ام خداوندي
کنم از دل بتو بر آفدستا^{۱۳}

له دې څخه هم معلومېږي چې له پخوا څخه دا رینه په پښتو او نورو آریایي ژبو کې وه؛ نو له دغه جهت وېلای شو، چې د اوستا د کلمې دوهمه ټوټه (ستا) له دغه ستایلو څخه ده په دې ډول چې اوستا په خپله د اوستا ژبې په اصطلاح (هوستا) او په پښتو په (اوستا) یعنی (ښه ستاینه) او هغه (بهین

^{۱۱} گانها ۸۹

^{۱۲} پته خزانه، ص ۳۵

^{۱۳} لغت فرس ص ۵

مستایش او مهین نیایش) شي، چې دا لغوي تحلیل هم د اوستا د کلمې ریښې په پښتو کې څرگندوي

زواتشتر: ZARATASHTARA

تر (اوستا) وروسته دوهم نوم ددې کتاب د راوړونکي نوم زراتشتر یا زردشت دی چې دا سړی د بخدي آریایانو نو نوموړی دیني او مبلغ او موسس دی. د زردشت له نورو سوانحو او دده له دین او کتاب سره دلته موږ نور کار نه لرو، فقط دده د نامه تحلیل د پښتو له پلوه کوو. دده د ژوندانه د عصر په ټاکنه کې مورخین مختلف دي؛ خو اکثر هسې وایي، چې زردشت (۶۵۰ څخه تر ۵۵۰ ق م) پورې یعنې په دغه یوه قرن کې ژوندی و^(۱) ځکه چې دا سړی هم د بخدي او باخترا څخه راوتلی دی؛ نو بېشکه باید دده په نامه کې د پښتو ریښې هم وي.

نوي او زاړه محققین د زراتشتر په نامه کې مختلف دي، مثلاً په دغو ډولونو کې دا نوم له قدیمه تر اوسه ضبط شوی دی: زراتشتر، زارتشت، زاردهشت، زاردشت، زردهشت، زرتشت، زرتشت مگر په ګانها کې (زرتشتر) راغلی او دا ډول یې پخوانی دی یونانیانو زورادروس، زاروس، زراتس، زاروستر هم راوړی دی^(۲).

لکه ددې نامه په ظاهري ډول او شکل کې چې اختلاف دی، په معنا کې یې هم دغسې مختلفې مفکورې موجودې دي، هر چا یوه توجیه کړې ده او مشهور اقوال یې دغه دي:

(۱) دینون DEINON یوناني مورخ وایي زرتشت یعنې د

^(۱) تاریخ عمومي عالم، ج ۱، ص ۳۲۱

^(۲) ګانها، ص ۲۲

ستورو ستایونکي، دا موخه تقریباً دوه زره کاله تر اوس دمخه ژوندی و، هسې رایه لري^(۱)

(۲) نوي اروپایي محققین هم ډول ډول ترجمې ورته تراشي، مثلاً کاسل CSSEL وایي معنا یې (د ستوري زوی ده)، ویندشمن WINDISCHMAN او میولر MULLER دا عقیده لري، چې معنا یې (د دلاور اوښ خاوند) ده، هارلز HORLEZ یې په لکه طلا داسې برېښېدونکي سره ترجمه کوي او ډار مستتر وایي، چې معنا یې (د ژېړ اوښ خاوند) ده، بارتولومه یې (د زاره اوښ خاوند) بولي، جاسن انګلیسي هم دغسې وایي.

پروفیسور رات یې د (زرګر) په معنا اخلي^(۲)

(۳) شرقي پوهان ددې نامه معنا (آورده نخست یا فریده اول) لیکي او ځینې یې په (فرستاده یزدان یا نفس کل، سور مجرد، نفس ناطقه) ترجمه کوي^(۳)

(۴) ځینې پوهان داسې وایي، چې دا کلمه له سامي ژبو څخه راغلې ده، راولنسن انګلیس لیکي چې لومړۍ جزو یې (زړه) له (زیرد) څخه جوړ شوی دی چې معنی یې (زاده) ده. دویم جزو یې اشترا د زهرې ستوري نوم دی؛ نو مرکباً یې داسې معنا کېږي (زاده ستاره زهره) د کلدانیانو په عقایدو کې زهره د (ایستان) مظهر و، چې د عشق رب النوع او د جګړو ملکه وه^(۴)

(۵) دا ټول نظریات چې ذکر شول د ځینو نورو پوهانو له خوا

(۱) گاتها، ص ۲۲

(۲) تاریخ عمومي، ج ۱، ص ۳۲۰

(۳) فرهنگ ناصري.

(۴) گاتها ج ۲، ص ۲۴۶

رد شوي دي؛ ځکه چې هر چا یو تقریبي او تخمینی مفهوم ورته ټاکلی دی، پورداود وایی

ښایی چې یوه دغه نظریه سمه نه وي؛ ځکه که لومړۍ جزو (زر) وېولو، دا کلمه خو په اوستا کې زیریت وه او زرنټ د (زور او پیر) په معنا دی؛ مګر په ترکیب کې دا کلمات په څه ډول (زرت) شول؟^(۱)

په هر صورت نظریات مختلف او د نامه تحلیل هم سخت دی؛ خو تر ټولو معقوله او لغوي تحلیل ته نژدې مفکوره د پروفیسور هاګ HAUG ده، دې وایی، چې لومړۍ جزو زرت (زړه) او دوهم جزو له (یوتار) UTARA څخه مشتق دی، یعنې (اعلی) نو چې مرکباً یې معنا وکړو زراتشترا (د اعلي زړه خاوند) مفهوم لري که څه هم (هاګ) ددې نامه نورې معناوې لکه (ستا یونکی) او (سندري ویونکی) هم ږدي؛ مګر موږ ته د لغوي څېړنې په رڼا کې تر ټولو دده لومړنۍ نظریه معقوله اېسي

د نامه تجزیه:

په پښتو کې د (زړه تشتره) نوم د هاګ د عقیدې پر اساس داسې تجزیه کولای شو، چې لومړۍ جزو یې یقیناً د اوستا (زرته) ZARETHA او د پښتو زړه دی چې پاړسي دل ته یې په اوستا (زرته) وایی^(۲)

که ورته څیر شو، د کلمې اساسي عناصر (ز = ر) دي، د اوستا (ر) د (ت) په ملګري یو رار آوار کاوه، چې د (ته = ذ) تر

^(۱) فرهنگ نظام، ج ۳، ص ۷۲

^(۲) تاریخ عمومی عالم، ص ۳۱۹

مېنځ و او دغه آواز د پښتو (ږ) ادا كړى دى: نو اساساً گویا دوهم آواز يو قسم درنه (ږ) وه.

د (زړه) له مادې څخه ځينې نور اسماء هم په اوستايي دوره كې شته او موږ ته دا ثابتوى چې د زردشت په عصر كې له دې مادې څخه ډېر نومونه جوړ شوي دي. مثلاً د بلخ په مشهورو تاريخي پهلوانانو كې يو (زريړ) دى چې ((ياتكار زريړان)) كتاب دده په نامه كښل شوى او په پهلوي ژبه كې شته زريړ د ويشتاسپ ورور و، چې په اوستا كې ده ته (زري واري) لقب ورکړ شوى دى^{۱۱} چې لومړى جزو يې زري (زړه) او دوهم جزو يې (واري) د پښتو اوسني د فاعليت آدات (ور) دى: نو زري واري (زړه وړ) او پښتو کلمه ده، چې دغه زري په زړه تشتر كې هم شته زړه، زري، زړته ټول دغه د پښتو (زړه) ته راځي.

اوس چې تاسې ته په اوستايي نومو كې د (زړه) د كلمې ريښې معلومې شوې او دا مو ومنل چې د زراتشتر د نامه لومړى ټوټه هم دغه (زړه = زړه) ده: نو به دوهمې ټوټې ته ولاړ شو، چې دغه څنگه ده

لكه چې تاسې وكتل، اكثر و خلكو دوهم جزو (اشترا) يعنې اوبښ بللى دى په حقيقت كې د (ت، ش، ت، ر) اساسي حروف دا كلمه تشكيلوي، چې (ش، يې، بن) او (ريې ن) هم ويل كېږي، نو تشتر د پښتو (تښتن) دى چې معنا يې صاحب، خاوند، مالك ده او دا كلمه په پښتو كې د (څښتن) په شكل هم موجوده ده په ادب او محاوره كې عموماً ژوندى او مستعمله

ده

د (ش) او (بن) ابدال عمومي دى دا دواړه حروف له يوه

^{۱۱} امان پښت فقهر، ۱۱۰-۱۱۳

مخرجې او یوه اصله دي د پارسي اکثر (ش) د پښتو په (ښ) بدلېږي، اخرنۍ حرف يې (ر) ده، چې په پښتو کې په (ن) اوښتی ده دا ابدال هم روا دی؛ ځکه چې دواړه توري له تالو څخه ادا کېږي او د یوه مخرج دي

نو اوس به دا کلمه په پښتو کې په دې ډول ترجمه شي زړه تشتر معني (د زړه تښتن) چې په پارسي يې (صاحب دل) ترجمه کوي.

ځکه چې زردشت روحاني سړی و؛ نو ده ته د زړه تښتن او صاحب دل ویل تر نورو ټولو نومو افضل دی او دا اصطلاح تر اوسه هم په دغسې ځایو کې شته، که زړه سره (ور) یو ځای کړو هلته شجاعت دلاوري افاده کوي؛ که (تښتن) ورسره ووايو؛ نو روحانیت او معنوي احوال او مادي توب او رهنما والی راښيي.

سپتمان SPENTOMAN:

دا کلمه د زردشت له نامه سره ډېره راځي، وايي چې سپيتمه SPITAMA د زردشت د کورنۍ نوم و او دده نهم نیکه هم په دغه نامه یادېده، د یسنا په ۱۹ قطعه کې دا نوم راځي. په پهلوي کې سپیتامان یا سپيتمان ویل کېږي، لومړۍ برخه يې سپیت (سپید) ده او ددې نامه معنا داسې کېږي: سپین نژاد ((په)) گاتها کې هم دا نوم ډېر ځله راوړی^(۱)

((سپین نژاد)) خو داسې مفهوم لري، چې باید دی له سپینه پښته وي او سپین پوستی وي؛ مگر ښایي چې دا نوم معنوي جنبه هم ولري، چې دده اصل او ځای سپینه وه، یعنې له ښې او

(۱) گاتها ص، ۹۲

روحاني او شریفې کورنۍ څخه و؛ لکه چې ځینو خلکو دغه سپیتمان په (پاک روان) هم ترجمه کړې دی^{۱۹}

په هر صورت دا فامیلې نوم د ترکیب او معنا له پلوه پښتو دی او د پښتو پر اساس یې لومړۍ جزو (سپین) صفت دی، چې تر خپل موصوف دمخه راغلې دی، دوهم جزو یې (تمان) موصوف دی، چې اوس ددې کلمې شکل په پښتو کې (تومنه) ده. یعنې اصل او مایه په قندهار کې دا کلمه اوس هم په دغو معناوو شته، مثلاً د مستو تومنه هغه مستې بولي، چې د مایې په ډول یې تودو شیدو ته اچوي، چې مستې شي.

د بد خلقه سړي په خصوص کې وايي ((تومنه یې خرابه ده))، یعنې اصل او نژاد او مایه یې وړانه ده^{۲۰}؛ نو په پښتو کې به هغه تاریخي سپیتمان (سپین تومني) یعنې (سفید نژاد) شي، چې فقط یو د سپین اخروني (نون) د تخفیف له پلوه شوی دی او د تومني (واو) هم ځکه چې حرف علت دی، په الف او بتی او له خپله ځایه بنور بدلې، پس له (م) راغلې دی. او داسې تغیرات چې په څو زره کاله کې دې کلمې ته ورپېښ شوي دي، د ژبو په تحول کې عمومي دي.

د سپیتمان لومړۍ جزو چې (سپین) دی، په اکثرو آریایي نومو کې رېښه لري، یعنې د باختر آریایانو د اکثرو نومو په سر کې د سپین کلمه راځي، مثلاً سپین دات SPENDAT، سپین تا SPENTA، سپینتوداتا SPENTODATA او نور چې د اوستا په ونډیدا کې داسې نومونه ډېر دي او د لومړي جزو معنا یې هم دغه سفید دی چې د پښتو (سپین) کټ مټ پکې معلومېږي.

^{۱۹} تاریخ افغانستان ج ۱، ص ۱۹۰

^{۲۰} آریانا، ج ۱، ص ۳۸ - شماره ۲

نو په دغه تاریخي استناد په ټینگه ویلای شو، چې د (سپیتمان) لومړۍ جزو هم دغه (سپین) دی، چې د هغه عصر په ټولو نومو کې و او ددغې کلمې په معرب شکل (اسفنتمان) کې هم دغه پښتو صفت ساتلی شوی دی او همدغه نوم د البیروني د اثار الباقیه په ځینو نسخو کې سفید تومان کښل شوی دی، چې د پښتو سپین تومان فارسي ترجمه ده.

اهورامزدا AHURAMUZDA:

په اوستا کې اهوره مزده، د لوی خالق نوم دی، چې دا کلمه (اورمزد) هم نقل شوې او مخفف یې (اورمن) هم ده، په لومړي سر کې د (خداوند، دانا او وجود اعلی) نوم و، وروسته یې ډېرې نورې مجازي معناوې هم موندلې دي^(۱)

گیگر الماني وايي، چې اهوره مزده د علم خاوند او د غیب او شهود مالک و، هر ځای د خالق تعالی نوم داسې په اوستا کې ذکر شوی دی^(۲) په هر صورت ا خودا نوم د اوستايي ژبې یو مهم اسم دی او تر اوسه هم په پارسی ژبه کې د (اورمزد) په ډول موجود دی که موږ دا نوم تحلیل او تجزیه کړو، دوی ټوټې دی (اهور = اور) دوهم (مزدا) او په دې ډول دا دواړې ټوټې په پښتو کې ریښه لري، تاسې دمحده د سنسکريت په څېړنه کې د (مزدا) د کلمې نظایر او امثال او ریښې په پښتو کې ولیدئ؛ نویې دلته بکرار ښه به دی، فقط د لومړۍ یوې تحلیل دلته ولولئ اوستايي (اهور) د (هور) په شکل اوس په پارسي ادب کې موجود دی چې معنا یې نور، لمر ده؛ ځکه چې هر وخت د اوستا

^(۱) فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۴۸۸

^(۲) د خاوري ایرانیانو تمدن، ج ۱، ص ۱۴۱

(هـ) په سنسکريت کې په (س) اوړي: نو دا کلمه په سنسکريت کې سور او سورې شوې ده، چې لمر ته ويل کېږي^۱ فردوسي وايي:

از ويست شادي وزويست زور
خداوند كيوان و ناهيد هور

ځکه چې له هور څخه مقصد رڼا او بيا لمر و: نو له دې جهت څخه ستوري او طالع ته هم مناسباً (هور) ويل شوی دی، فردوسي وايي

به يکبارگی تيره شد هور تو
کجا شد چنان مردی و زور تو؟

په پارسي کې د اوستا (هـ) په (خ) هم بدلېږي: لکه چې دمخه هم ويل شوي دي: نو دغه کلمه (خور) هم شوه، چې لمر ته وايي دوکتور گيگر هسي شرح ورکوي، چې يعنې لمر او نور چې د اهورا مزدا مخلوق دی، د نورالانوار او ضياء مطلق په مفهوم هم و^(۲).

پخوانو انسانانو رڼا او نور مقدس گڼل او احترام يې کاوه: ځکه نو دوی لمر په اسمان کې مقدس گان، چې د نور منبع دی او په مخکې کې يې د نور منبع (اور) باله او مقدس يې گان: لکه چې په ويدا او اوستا دواړو کې د اور په نمايندگي ارباب انواع شته، مثلاً د ويدا يو مشهور رب النوع (اگني) يعنې (اور) دی، چې د دوی په عقیده يې لمر، برهنا او اور درې بدنونه دي او د رڼا او اور د تقدیس عقیده په اوستايي آريايانو کې هم

^۱ فرهنگ نظام، ج ۵

^۲ تمدن ايرانيان خاوري، ج ۱

وه^(۱)، ګیګروایي په مخکې کې د ټولو رڼاوو مرکز (اور) دی او بېله اسماني رڼا دلته د هرې رڼا منبع (اور) ګڼل کېږي؛ ځکه نو پاک شی بلل شوی دی او د اسماني رڼا منبع (لمر) هم د مزدا د ابدې رڼا نماینده ګڼل کېده.

دغه د اهورا یا هور یا اور کلمې دي چې (واو) یې په (ی) هم اوښتی او (هیرید) ځنې جوړ شوی، چې اصلاً بید (هورید - اورید) وي.

هور بڼه د زردشت لقب دی او معنا یې ده (د اور خدمتګار) یا (اور مشر) عربو دا کلمه هریز کړه، چې جمع یې هرابذه ده، علامه حواری وایي دا د فرس پهلوي لقب دی او معنا یې خادم النار او عبدالنار ده^(۲).

په پارسیو ادب کې هم هیرید د زردشت د لقب په ډول استعمال شوی دی (ندانم که آن هیزید راه کشت؟) له دغو ټولو تاریخي او لغوي څېړنو څخه تاسې ته ښکاري چې په مخکې کې (اور) د اسمان (اهورا - اور) نماینده و او دا پښتو کلمه په اوستا کې په لوړو سررتو موجود ده. کله یې معنا رڼا، کله لمر او کله اور ده.

پوهان وایي چې په ویدا کې (ورن) یو زب النوع دی چې دغه کتبت د یونانیانو (اوري ناس) او د اوستا (اور مزدا) دی او ددې نوم ماده او عنصر هم (ور) ده^(۳)، نو که دې کلمو ته سړی څیر شي، لومړی جزو یې دغه پښتو (اور) دی، (ور = اوری = اور) چې د ایران د هخامنشي دورې د زرې پارسی په کتسو کې

^(۱) تمدن ایرانیان خاوري، ج ۱، ص ۱۶-۱۷

^(۲) مفاتیح العلوم، ج ۱، ص ۱۶-۱۷

^(۳) د ویدو تعلیم، ص ۱۸

هم (اورمزد) راغلی دی^{۱۱}.

نو که ددغه لغري تحليل له رويه تاريخي مواد هم په نظر کې ولرو او د اوستا د (اهوره = مزده) معن ورکړو، بايد داسې ووايو (نمنځلی اور) يا (مجلله رڼا) يا (د عبادت وړ رڼا) چې ذات واحد لاشريك دی: (الله نور السموات والارض)

ددې کلمې اوستايي ترکيب هم د پښتو سره سم دی: ځکه (مزدا) چې صفت دی تر اهورا موصوف دمخه دی، په دې ډول (مزدا اهورا)^{۱۲}، چې له دغه څخه يې هم پښتو ته نژدېوالی ښکاري.

واره VARA:

دا کلمه هم ډېره تاريخي او مهمه ده، د اوستا په ونديداد کې دا نوم راوړی او داسې ښکاري، چې په بخدي کې دا لومړۍ ودانۍ ده، چې يما YIMA د اهوره مزدا په امر جوړه کړه، په خپله اوستا هسې وايي

تر ژمي دمخه په هېواد کې ډېر وانه، د څارو لپاره راشنه شول او اوبو ښه خړوب کړل؛ نو اوس به تر واورې لوېدو وروسته (ای يما) دونې نوکې ځای چې د پسه پښه پر اېښو کېږي، عجيب ښکاره شي!

نو ځکه ته يوه واره جوړه کړه، چې د آس د سپرلو د ډگر غونډې يې هره خوا رته وي او هلته د پسو، غويو، سړيو، سپيو او مرغانو تخمونه او سور برېښېدونکي اور در سره يوسه!

^{۱۱} آثر العجم

^{۱۲} تاريخ عمومي عالم، ج ۱، ص ۳۲۶

نوله دې جهته ته جوړه کړه یوه واره چې د آس د سپرلو د
ډگر غونډې یې هر اړخ وي او دا خای خلکو ته ټاټوبی وي. یوه
واره چې د آس د سپرلو ډگر غونډې یې هر اړخ وي، د غویو او
پسولپاره هلته ته اوبه وبهوه په یوه واله کې چې یوه هاتره^۱
اوږده وي. هلته ښایي چې ته مرغان پر داسې چمښ کښنوي.
چې هېڅکله نه زموږ کېږي، د داسې خوړو سره چې کور ته نه
ناغه کېږي. هلته ښایي چې ته یو ټاټوبی ودان کړې چې یو کور
وي د لوړې خونې او غولي او دالانه سره.

هلته ښایي چې ته د سړیو او ښځو تخمونه یوسي، کوم چې
دېر لوی خورا ښه او غوره وي. پر مخکته هلته ښایي چې ته د
هر راز ژویو تخمونه یوسي، کوم چې دېر لوی او خورا ښه او
غوره پر مخکته وي، هلته ښایي چې د هر راز ونو تخمونه
یوسي، کوم چې خورا ښه خوند او ښه بوی لري.

له دغو ټولو تخمو څخه ښایي چې ته دوه دوه له هره ډوله
څخه یوسي او په دېر زیار یې خوندي کړې، تر څو چې هغه سړي
ټول په (واره) کې هستوګن شي.

هلته نه ښایي چې تیتۍ یا خټو، یا لینې یا لېونی؛ یا
بدخواه، یا درواغجن، یا کینه کښ یا رخن (حسد)، یا وړان
غابښی، یا پیس استوګنه وکړي. ددې خای په لویه برخه کې
ښایي چې ته نهه واټونه جوړ کړې، شپږ په منځ کې او درې نور
په هغه کوچنۍ برخه کې، د لویې برخې په واټو کې ښایي چې
ته زر سړي او ښځې واچوې، په منځنۍ برخه کې ښایي چې
شپږ سوه وي او په کوچنۍ برخه کې یې درې سوه، ښایي چې
دغه واره په خپل طلايي مهر ټاپه کړې او یو وار او یوه کرکی

^۱ یوه هاتره تقریباً یو میل کېده.

ورته جوړه کړې چې په خپله يوه له بله سره ورځي

دلته نر يما له خانه سره وويل دغه واره چې ماته يې اهوره
مزداد جوړولو امر وکړ، زه په چا جوړه کړم؟ اهوره مزدا ورته
وويل اي ښکلي يما د ويوانگهتزو مخکۀ د خپلې پښې په
پونده وڅرخه او بيا يې په خپلو لاسو خټه جوړه کړه؛ لکه کلان
چې د خپلو لوښو لپاره خټې جوړوي

بيا نو يما د غسې وکړه؛ لکه اهوره مزدا چې ويلې وو،
ځمکه يې په پښو وڅرخله او په خپلو لاسو يې خټه جوړه کړه؛ لکه
د لوښو خټه.

نويم يوه واره ودانه کړه، چې د آس د سپرلو د ډگر غوندي
يې هر اړخ و او ده هلته د پسو، غويو، سړيو، سپيو او مرغانو
تخمونه او ځلانده سور او ريوور، ده جوړ کړه يوه واره د سپرلو د
ډگر په شان د سړيو د تاتوبي لپاره او يوه واره د سپرلو د ډگر په
شان د غويو او پسو لپاره

هلته ده د اوبو واله چې يوه هاتره اوږده وه، جوړه کړه او هلته
يې مرغان پر داسې چمن کښلول، چې کورب نه زموږ کېده او
نه يې خواړه ناغۀ کېدل؛ هلته ده يو تاتوبي ودان کړ، چې يو
کور او لوړه خونه او دالان او غولۍ يې درلود

هلته ده د سړيو او ښځو تخمونه يووړل، کوم چې پردې
مخکۀ خورالوۍ او خورا ښه او غوره وو، هلته ده د هر راز
څارويو څخه چې پردې مخکۀ خورالوۍ او خورا ښه او غوره وو،
يووړل هلته ده د هر راز ونو څخه چې ډېرې جگې او ښه بوي
لروکې وې مخمونه کښلول هلته ده د هر راز مېوو څخه
چې ډېرې خوندورې او ښه بوي لرونکې وې، تخمونه يووړل له
دغو ټولو تخمو څخه ده دوه دوه يووړل او په زيار يې هلته

وساتل تر څو یې دغه واره په سر یو ودانه شوه^(۱)

(په وروستیو فقرو کې کټ مټ هغه دمخني د واره ودانولو اصول بېرته راغلي دي، چې دمخه ذکر شول او وایي چې یما د غسې وکړه؛ لکه چې امر ورته شوی و، څو چې واره ودانه شوه)

په دې ډول اوستا د واره د ودانولو نقشه مفصله کارې او له دې څخه هسې ښکاري، چې یما د اهوره مزدا په ښوونه واره جوړه کړې او په هغه کې یې د مدنیت لومړی اساس ایښی و.

واره په بخدي کې وه او تر اوسه یې هم آثار د نوبهار په نامه شته، هغه وخت چې د یما په دغه تاریخي ټاټوبي کې زردشت راویاڅېده؛ نو دده له درو زامنو څخه یو چې سرور تادزهر URVATADNARA نومېده ((واره مشر)) ټاکل شوی و، یعنې

TEMPORAL LORD OF THE VARA^(۲)

د اوستا دا (واره) وروسته عجیب تاریخ لري او هم دا کلمه د زمانو د تېرېدلو سره هسې رنگونه مومي، چې کورت نه پېژندله کېږي؛ ځکه چې په پښتو کې یې ریښه شته؛ نو دلته څه نه څه ددې لغت تاریخي او ادبي تحولات بیانوم:

په سنسکريت کې له دغې ریښې څخه ډېر کلمات جوړ شوي دي مثلاً وار VAR یعنې محوطه، ځای، د هندوانو د ستنې کولو ځای واره VARA د یو ښار څلورمه برخه، یو ځای چې د هرې طبقې خلک په کې اوسي. واري محوطه، غولی دربار، باغ^(۳).

د سنسکريت (واره) (د) اوستا له (واره) سره هم په تلفظ هم

^(۱) ولیداد فرگرد ۲ یما، ۲ برخه له ۲۱ تر ۴۳ فقرې پورې

^(۲) اوستا - ص ۲۱ حاشیه د دارمستتر له خوا

^(۳) هندي قاموس، ص ۷۶۱

په معنې کې یوه ده او دا یوه آریایي پخوانۍ کلمه ده، چې وروسته په بودایي دوره کې (وهار) شوه: ځکه چې دغه د بخدي (واره) هم وروسته د یوه معبد په ډول د زرتشتي دین کانون او مرکز و؛ نو هغه وخت چې د زردشت اتباع ورک شول او دده دین له منځه ولاړ؛ نو پر پښتونخوا او باخترا د بودایي دین څپې راغلې او افغانستان د دغه دین مرکز شو. بامیان یې له بتخانو او معابدو ډک و؛ نو هغه د اوستا واره چې د زرتشتي دین معبد و. اوس د بودایي دین کانون شوه او هغه لوړ او جگ بیرغونه، چې د بخدي بنار یې په نامه یادېده د (لوړو بیرغو ښکلی بنار) اوس د بودا د اتباعو له خوا لوړ شول؛ نو دوی د اوستا (واره) په بودایي اصطلاح (وهار) تبدیله کړه او هغه زرتشتي آتشکده بتخانه شوه او دغه (وهار) و چې وروسته بهار شو او په اسلامي دوره کې دغه د بخدي معبد (نوبهار) باله کېده^(۱)

که څه هم ځینې لیکوال لکه د هند مولا سید سلیمان ندوي، په تعلقات هند و عرب کې دغه معبد کورټ یو بودایي بودتون گڼي او وایي چې بلا ذری مورخ (۲۴۷هـ) عربو د بریو پر وخت د هر داسې وهارونه په سیند کې ښوولي دي، چې سرې جنډې به یې درلودې^(۲) مگر لکه نور محققین چې وایي لومړی دا د بلخ (وهار) یوه زرتشتي آتشکده وه^(۳)؛ وروسته چې بودایي مذهب راغی؛ نو دا ځای یو بودایي بودتون (بتخانه) شوه، مشهور مستشرق زخاو هسي وایي چې د (نوبهار) کلمه اصلاً

(۱) تعلقات هند و عرب ص ۱۲۲

(۲) فتوح البلدان، ص ۴۳۷

(۳) د براون تاریخ ادبیات ایران، ص ۲۵، ج ۱

(نو وهار) او بودايي خانقاه وه^(۱).

برتهالډ W. BARTHALD نومې مسشرق همدا سې وايي، چې د يوه چيني سياح او ابن فقيه له بياننه هسې ښکاري، چې دغه نوبهار د بودايانو (نو وهار) و^(۲) په دې کې شک نشته چې د بلخ واره چې په اوستا کې يې ذکر شوی دی، د زرتشتيانو مرکزي معبد و، مگر د اسلام د راتګ پر وخت يعنې په شپږمه عيسوي پېړۍ کې ټول تاريخي روايات دا ښکاره کوي چې دا ځای بودايي بودتون و، مثلاً هيوان تسنگ چيني سياح چې په شپږمه عيسوي پېړۍ کې بلخ ته راغلی و، دغه معبد يو بودايي بودتون ښکاره کوي^(۳).

او دا هغه وخت دی، چې تر ده وروسته نور اسلامي فاتحين دلته را رسېدلي دي او په دغه وخت په سنده کې هم د (نوبهار) په نامه بودايي بتخاني موجودې وې^(۴) چيني زاير هيوان تسنگ چې دمخه يې ذکر وشو، د بلخ دغه معبد (وهارا) بولي. دی وايي دلته دوه بودتونونه موجود وو، چې يو (ويهارا) بلل کېده بل (ناواويهارا) يعنې (نوبهار) چې اسلامي مؤرخين هم د (نوبهار) ذکر کوي، مسعودي وايي د نوبهار عمارت ډېر پوځ او جګ و، زرغونې جنډې په نيزو پېيلې لورې پر رېږدې، څلورو خواوو ته يې دېوالونه وو او دا جنډې دونې لويې وې چې له لېرې ښکارېدې^(۵).

^(۱) د براون تاريخ ادبيات ايران، ص ۲۵، ج ۱

^(۲) د کتاب الهند انګرېزي مقدمه، ص ۳.

^(۳) انسايکلوپيډي آف اسلام ج ۱، ص ۶۶۴

^(۴) انسايکلوپيډي آف اسلام ج ۱، ص ۶۶۴

^(۵) چچ نامه د البت ترجمه، ص ۱۵۰

ابن الفقيه همداني وايي: نوبهار برمکیانو جوړ کړی و، دوی د بتانو پرستش کاوه، دوی چې د قريشو د مکې حال واورېده؛ نو دا معبد يې جوړ کړ، چې نوم يې (نوبهار) و، يعنې نوی ددې ځای یوه ګیډه (اشبیت) سل ګزه لوړه او سل ګزه ارته وه. شاوخوا يې د متولیانو (۳۶۰) کوتې وې مشر متولي يې (برمکا) نومېده د چین او کابل پاچاهان د دوی په مذهب وو او لوی بت ته يې سجدي کولې^(۱).

ياقوت حموي چې يو اسلامي مشهور جغرافيا لیکونکی دی، د (۵۶۰۰) په حدود کې هسې ليکي:

برمکیان تل په بلخ کې معزز وو، د (نوبهار) ودانۍ په دوی اړه درلوده، چې څلورو خواوو ته يې بوتان ولاړ وو؛ ځکه چې پر دې ودانۍ هر کال په پسرلي کې خلکو گلونه اچول؛ نو په (نوبهار) مشهوره شوې وه. ددې ځای لوړې جنډې له بلخه په ترمذ کې ښکاره کېدې؛ د هندوستان، چین او کابل پاچاهان د دوی په مذهب او بت پرست وو^(۲).

قزويني داسې وايي: په بلخ کې د نوبهار ودانۍ تر ټولو لویه بتخانه وه، چې په ورېښمو او جواهرو سنبال شوې وه، سل ګزه لوړه او سل ګزه ارته وه، برامکه ددې ځای اصلي متولیان وو^(۳). د اسلامي مؤرخينو له دغو روایاتو څخه هم د بلخ د (نوبهار) د ودانۍ شهرت معلومېږي او ښايي چې هغه قدیمه (واره) ورانه شوې وي او لکه ياقوت چې وايي بهرته د برمک له خوا ودانه

(۱) مروج الذهب ج ۴، ص ۴۸

(۲) کتاب البلدان، ص ۳۲۳

(۳) معجم البلدان، ج ۸، ص ۳۲۱.

(۴) آثار البلاد قزويني، ص ۲۲۱

شوي او (نوبهار) بلل شوي وي^(۱).

په هر صورت دلته زموږ مقصد دا نه دی چې د نوبهار تاریخ وليکو، فقط د دغو تاریخي روایاتو په سیوري کې غواړو، چې د دغه نامه لغوي تحلیل وکړو او په پښتو کې یې هم ریښه ومومو:

تاسې ولیدل، چې اصله اوستایي کلمه (واره) وه، په سنسکريت کې په لږ تغیر (واره) شوه، چې معنایې ښار او محوطه او کلا غونډې وه؛ ځکه چې د بخدي واره د زردشتي مذهب مرکز و او بیا نو د بودایانو بودتون ځنې جوړ شوی و، په دې لحاظ په اسلامي دوره کې هغه بودايي (وهاره) هم لفظاً هم معنا لږ څه واوښته او لکه دمخه چې تاسې ډېر نور مثالونه ولیدل (و) په خپل هم مخرجه حرف (ب) بدل او (بهار) شو، بیا (نو) یعنې نوی هم ورسره زیات شو، (نوبهار) او تر اسلامي درېمې پېړۍ پورې دغه بودتون و او کله چې لوړ مو ولوستل د عربو مشهورو مؤرخینو یې ذکر راوړی دی.

د بهار کلمه په پارسو کې ډېرې معناوې لري، چې یوه مشهوره معنا یې بتکده هم ده، شمس فخري وايي:

رسید موسم نورو ز کز نسیم بهار
شود یا تین آراسته میان بهار

فرالوي وايي:

نه همچون رخ خوبت گل بهار
نه چون توبه نیکویی بت بهار

^(۱) معجم البلدان، ص ۳۲۱، ج ۸

نظامي وایی:

بهار دل افروز در بلخ بود^(۱)
 کزو سرخ را دهان تلخ بود
 له دغو بیتو څخه د بلخ د بهار ښکلی توب او زیبایي
 ښکاري، اما له لاندې اسنادو څخه یې معنا ښه څرگند پېږي
 منصور رازي وایی:

بهار بتانست و محراب خوبی
 بروی دلارام و زلفین دلیر

فرخي وایی:

هنگام خزان است و چمن را بدر اندر
 نو نوزبت زرین هر سوی بهار است

بل خای وایی:

چه شهر شهر بدو اندرون سرای سرای
 چه کاخ کاخ و بدو اندرون بهار بهار^(۲)

په حقیقت کې دغه د بتکدي معنا (بهار) ته مجازي ده،
 اصلاً خو ودانۍ او کلا غوندي يوشی و او دغه حقيقي معنا يې
 اوس په پښتو او پارسو دواړو کې پاتې دي. په پارسو کې (باره)
 او بارو د هار او کلا په معنا ووشنه؛ لکه چې آقاني ويلي دي:
 صد باره بر آورند بهتر
 صد باره ز باره سکندر^(۳)

د پارسو دیوار په کلمه کې هم وار په خپل اوستایي شکل

(۱) فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۷۷۶

(۲) لغت فرس اسدي، ص ۱۲۴

(۳) فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۵۶۲

موجود دی، چې په پښتو کې (ر) په هم مخرج حرف اوښتې ده او (دیوال، وایو، اما په خپله هغه پخوانۍ کلمه (واره) هم په پښتو کې په هغه زاړه مفهوم شته فقط (و) په (ب) اوښتې او (باره) شوی ده، چې (باره) هم تلفظ کېږي.

باره په اوسنۍ پښتو کې د اوبو بند او ډبرین دیوال په معنا ده، چې کلا او حصار ته ورته وي او پر کسب او غوځل یې راگرځوي. په اوستا کې چې کومه واړه د غوځل لپاره یما جوړه کړې وه، شکل او لغت یې تر اوسه په پښتو کې موجود دی.

دا کلمه په پښتو ادب کې هم وه لکه چې خوشال خان وایي.

که زړه دې وار کا ژبه اقرار کړه

مات دي د پند د بارې بندونه

یعنې د پند د دیوال او حصار بندونه مات دي او اثر نه لري.

رحمان بابا وایي

باره وتره نور هله زراعت کړه

تقوا دار شه هله تمه د جنت کړه

باره یا باره د محوطې او داسې ځای په معنا هم راځي، چې تر کلي دباندې یې د بازیو لپاره جوړوي او شاوخوا یو لنډ دیوال پر راگرځوي؛ لکه په دې لنډۍ کې:

دا اوســنــي داسې زلمي دي

په ساگو ډك شي په تيندك بارو له ځينه

اوس نو موږ له دغو تاريخي او لغوي څېړنو څخه دغه نتيجه اخلو، چې په لومړي سر کې د کوټ، حصار، کلا او دیوال لپاره چې پر یوه ودانۍ راگرځېدلی وي، په آریایي ژبو کې عنصرې توري (و-ب) او (الف) او (ر-ي) دي، چې کله (ر) یا (پ) په (ل) هم اوږي. ددغه مفهوم لپاره په اکثرو آریایي ژبو کې متحد اشکال

موجود دي، په دې ډول اوستا واړه=VARA د یما ودان
کړی ښار په بخدي کې
سنسکریت وار VAR محوطه، ځای د دېوال په منځ کې
ځای.

سنسکریت وار VARA د یوه ښار څلورمه برخه.
سنسکریت واري VARI غولۍ، دربار، باغ، محوطه
بودایي وهار VAHAR معبد، بودتون
زړه پارسي بهار BAHAR بتکده، د بلخ د نوبهار معبد.
پارسي. باره BARA بارو BARU. حصار، کلا
پارسي (دیوار) اخرنی جزو (وار) VAR
انګلیسي. وال WALL د دیوار په معنا.
پښتو باره BARA: یا باره، بند، دېوال، حصار، کلا.
پښتو د دېوال اخرنی جزو وال WAL.

په دې طول نو د اوستا تاریخي نوم (واړه) ریښې په ټولو
آریایي ژبو مخصوصاً په پښتو کې کټ مټ شته او له دغه څخه
هم د پښتو تاریخي رابطه له اوستا او بخدي سره ښه ښکاري
د تلفظ او معنا لږ څه تحول او تغییر هم د دېرو پېړیو
تېرېدلو اثر دی او په پښتو کې چې کوم مفاهیم (باره) لري، هغه
اصلي تاریخي مفهوم ته ډېر نژدې دي، دا هم باید دلتنه هېر نه
کړو چې له دغې ریښې څخه (هار) تر اوسه هم د دېرو ځایو په
نومو کې شته او په ښکاره د حصار او ښار معنا لري، مثلاً
کندهار، ننگرهار، چپرهار، نندهار چې دا ټول د ځایو او
ښارونو نومونه دي او موږ ته ښکاره کوي چې دغه ریښه د
ودانۍ، ښار، حصار په مفهوم له قدیمه موجوده وه او اوس هم
شته.

دلته دا خبره هم د ویلو وړ ده، چې د (نوبهار) نوم تر اوسه هم په بلخ کې موجود دی. د بلخ د وران ښار جنوبي دروازه تر اوسه هم (دروازه نوبهار) بولي او لکه محمد صالح ورسجي چې د (۱۰۰۶هـ) په حدودو کې لیکي په دغه وخت کې چې لا د بلخ ښار ودان و او شپږ دروازې یې درلودې، یو ورېسې (نوبهار) نومېده، چې عضو خلکو دروازه سلطان احمد یا دروازه بابیه قو هم باله^(۱).

بامي BAMI:

دمخه تاسې د (پکھت- پښت+ پښتون) او (بخد- بخدي- بلهیکا) کلمو په تعلیقي او نژدې والي کې د (بلخ او باخترا) د نامه ریښې ولیدلې او دا هم درته معلومه شوه، چې پښتون کوم په پښتونخوا کې تر خپرېدو دمخه د بخدي په ورشوگانو کې و؛ نو ځکه د بخدي او بختني او پکھت او پښتون نومونه هم سره نژدې او شریک او له یوه اصله دي له خورا قدیمې زمانې د بخدي یا بلخ ښار یو صفت له ځانه سره لري، چې دغه صفت په اوستا کې یو ځای سریرا SRIRA یعنې (ښکلی) ذکر کېږي او وروسته هم دغه صفت بامیک یا بامي دی، چې معنا یې ځلانده یا ښکلی ګڼله شوي او په پارسو کې بلخ درخشان یا د دقیقې شاعر په اصطلاح "بلخ گزین" او د مسعودي مؤرخ په ترجمه په عربي "بلخ الحسنات" بلل شوی دی.

جیکسن معروف مستشرق وایي، چې د اوستا یوه پهلوي نسخه په سمرقند کې پیدا شوې او د اتم مسیحي قرن ده، به دغه نسخه کې راغلي دي چې د ویشناشت زوی په بخل بامیک

^(۱) د بلخ مزارات، ص ۵۵ قلمي؛ د بهار او نوبهار تفصیل په فضایل بلخ کې هم وګورئ.

BAKHL BAMIK کې د نوازك NAVAZAK ښار جوړ كړ^(۱). ډار مستتر وايي چې باميك د درخشان معنا لري او په اوستايي ژبه او زند کې يې ريښه باميه BAMYA ده، چې ځلانده ته وايي^(۲). له دغې تاريخي پلټنې څخه ښكاري چې باميك زړه اوستايي كلمه ده، چې په پهلوي ژبه کې هم پاتې وه او وروسته په پارسي ادب کې (بامي) شوه، د پارسي ادب په لومړيو آثارو کې دا كلمه وينو مثلاً فرخي سيستاني چې د (۴۲۹هـ) په حدودو کې مړ دی وايي:

مرحبا ای بلخ بامی همزه باد بهار
از در نوشاده رفتی با ز باغ نوبهار
حکیم اسدي طوسي په (۴۵۷هـ) هسې وايي:
بفروختن حال گیتی فروز
سپه راندا از مل شه نیمروز
سوی شیرخانه به شادی و کام
که خوانی ورا بلخ بامی با نام^(۳)
فردوسي طوسي د (۴۰۰هـ) په شاوخوا کې وايي:
سوی بلخ بامی فرستاد شان
بسی پند و اندر زها داد شان
یا دا:

درم بستند از بلخ بامی برنج
سپرد و نهادیم یکسر بگنج^(۴)

(۱) د ويليم جيکسن زور استري ښوونې، ص ۲۷۲

(۲) د زند اوستا فرانسوي ترجمه؛ ج ۱، ص ۸ نوته ۱۴.

(۳) گرشاسپ نامه ص ۲۳۵

(۴) شهنشنامه، ج ۳، ص ۱۲۸۵، ج ۶، ص ۴۸۲

علامه البيروني د (۴۱۰هـ) په حدودو كې د بلخ ذكر كوي او وايي: بلخ و اسمه في القديم بامي^(۱). لكه لوړ چې مختصراً در ښكاره شوه، بامي تل له بلخ سره يو ځای راغلی دی او د استعمال له ډول او مورد څخه هم دا څرگندېږي، چې بامي ددې ښار لقب و او يا ددې ښار په صفاتو او جغرافيسوي اوضاعو اړه لري، چې قدامت او بامي بللی دی.

د پارسي ژبې د لغاتو پلټونكو او فرهنگ ليكونكو هم ددغې كلمې معنا لكه د استعمال له مورده چې ښكاره كېږي: ضبط كړې وه او فرهنگ ليكونكي داسې وايي: «بامي د بلخ لقب او تلفظ يې د راضي پروژن كېږي»^(۲).

د بامي كلمه چې سړی واورې، ژر يې فكر د باميان خوا ته هم ځي، چې باميان هم يو تاريخي ښار دی او ښايي چې د بلخ بامي او باميان تر منځ تسميوي اشتراك هم وي^(۳)، بعضې موږخين داسې هم ليكي چې بلخ بامي د بلخ باميان په نامه ذكر شوی دی. بامي او باميان دواړه مشهور دي^(۴) زكي وليدي توغان چې د اسلامي آثارو او زرو كتابو پېژندونی او د استانبول د پوهنتون د تاريخ استاد او پوهاند و، وايي ښايي د باميان نوم له بامي څخه اخيست شوی وي؛ نو باميان بايد بلخيون يعنې د بلخيانو په معنای او ښايي چې د باميان ښار د بلخ د خلکو ودان كړی ځای وي^(۵).

(۱) قانون مسعودي، ص ۴۳

(۲) فرهنگ نوبهار؛ ج، ص ۹۸

(۳) فرهنگ اندراج، ج ۱، ص ۴۷۸

(۴) گنج دانش ص ۱۱۴

(۵) د زكي وليدي توغان حواشي پر قانون مسعودي ص ۴۳

لکه چې د دغو محققو تاريخ پوهانو رايه ده، بايد هم ضرور د باميان نوم له بامي سره اړه ولري؛ ځکه چې دا دوه معروف او مشهور ښارونه هر وخت تر يوې ادارې لاندې وو يو ثقافت يې درلود، د يوه مدنيت مراکز وو؛ نو لهرې نه ده چې موږ د زکي وليدې خبره ومنو او د گنج دانش په روايت ويسا وکړو.

اوس چې تاسې ته تر يوې اندازې د بلخ بامي د نامه تاريخي او ادبي شهرت ښکاره شو؛ نو د بامي د کلمې شرح د پښتو ژبې له خوا هم لاندې وليکم: چې دغه کلمه اصلاً پښتو ده او دا نوم هم پښتو دی، د پښتو په اسماء الرجال کې موږ د بامي نوم اوس د يوه قوم په ډول وینو، باميزي د ابدال يو له خيرک تېې څخه د پوپلزو په ښاخ کې يوه پښه ده^(۱) او ددې قبيلې افراد تر اوسه هم (په) قندهار کې شته، د قندهار په اوسني ښار کې يوه مخصوصه محله د باميزو کوڅه بلل کېږي، ددې قوم په نامه ده. په دې ډول خو بامي يو علم يعني د سړي نوم دي او موږ ته دا راښکاره کوي چې دا کلمه د نامه (اسم) په ډول زموږ په اسلاکو او پخوانو کې مستعمله وه او دوی بامي پر سړو نوم اېښوه.

که څه هم د علمي قانون له رويه اسماء او اعلام معلول په علت نه دي؛ مگر بيا هم د يوه علم اطلاق پر سړيو باندې بې له کومې نژدې يا لهرې وجه تسميې نه وي او کومه رابطه د اسم او مسمی تر منځ هم کله کله موجودېږي، که موږ د پښتو اسماء الرجال او اعلامو ته څير شو، دا به راښکاره شي، چې د دوی په پخواني ژوندانه کې د قدرت او د طبيعت له مظاهرو سره رابطه ټينگه وه، يعني دوی د يوه د نوم اېښوولو پر وخت د هغو شيانو نومونه اخيسته، چې هغه شيان د دوی په حيات کې دخيل وو او

(۱) حيات افغاني ص ۱۱۸.

دا هم هغه د طبيعي محيط يوه غير شعوري اغېزه ده، چې پر ټولو مخلوقاتو باندې جاري ده او په پای کې د اجتماعي پوهانو له خوا دغه قانون د «تطابق محيط» په نامه يادېږي، ښه اوس به نو وگورو چې بامي د څه شي نوم و او له کومې خوا راغی، چې د پښتو په نومو کې يې ځای ونيو، پښتانه د گلانو سره ډېره علاقه لري او د دوی په غرو کې طبيعي او غرنۍ گلان خورا ډېر کېږي، مثلاً په پښتنو کې جنډي خان، يوبل گلاب، غاتول او دغسې نور ډېر نومونه شته، چې هر يو د يوه گل نوم دی، بامي هم د دغه ډول نومو څخه گڼل کېږي دا اوس ښکاره او څرگنده او زياته شوې ده، چې بامي هم د يوه گل نوم و، مثلاً شيخ اسعد بن محمد سوري د (۴۲۵هـ) متوفی چې د پښتو يو خورا پخوانی شاعر دی په يوه قصيده کې وايي:

نه غټول بيا زرغونېږي په لښونو

نه بامي بيا مسيده کا په کهسار^(۱)

غټول يا غاتوی يال خټول خو موږ پېژنو، چې لاله دی؛ مگر بامي زه تر اوسه نه پېژنم، چې د کوم گل نوم دی، ښايي چې غټول د لاله عمومي نوم و او بامي يې بيا مخصوص خاندان او فرعي قسم وي؟

موږ ته دا هم ښکاره ده، چې په بلخ کې تر اسلام دمخه يو معبد و، چې نو وهار يې باله او شرح يې دمخه راغله. دې بودتون لوی لوی عمارتونه او جگې جنډې درلودې چې له لېرو ځايو څخه يې خلك ليدلو ته ورتله، د موږ ځينو په قول يې بيرغونه په ترمذ کې دوولس فرسخه لېرې ليدل کېده^(۲).

^(۱) پته خزانه، ص ۴۳.

^(۲) معجم البلدان، ج ۸، ص ۳۲.

که موږ په تاریخي سترگو وگورو، ددې بیرغو آثار په خورا پخوانۍ زمانه کې هم وینو؛ ځکه چې په اوسنا کې هم یخدي د جگو او لوړو بیرغو هېواد بلل کېږي؛

د گلانو استعمال او وجود د بلخ په نوبهار کې هم له قدیمه و؛ ځکه چې هغه معبد به هر کله په گلو ښکلی و، حتی دا رسم اسلامي موږ ځینو هم لیدلی و، یاقوت حموي چې خپل کتاب یې تر (۶۰۰هـ) وروسته کښلی دی د عمرین الارزق اکرماني په روایت لیکي چې نوبهار په بلخ کې یو مشهور او لوی معبد و، چې هر کله به په حریرو او نورو ښکلیو او قیمتي توکرانو پوښلی و او د هغه ځای د خلکو دا دود و چې یوه نوې او ښه بنا به یې جوړه کړه؛ نو په گلانو به یې پوښله او د پسرلي په وخت به یې گلان هم پر دې نوبهار اچول او د نوبهار پر شاوخوا لکه شل ډېرې ودانۍ وې، چې زایرین به هلته اوسېدل^(۱)

د یاقوت له دې روایته ښه څرگندېږي، چې په پخواني بلخ کې نوبهار و او په نوبهار کې د خلکو دا دود و چې په پسرلي به یې دا خونه په گلانو پوښله؛ ځکه چې بامي په پښتو د گل نوم دی او بلخ هم بلخ بامیان یا بلخ بامي بلل کېده او ددغو گلانو استعمال د بلخ د خلکو مذهبي دود او رسم و؛ نو هېڅ لېرې نه ده، چې بلخ په همدې سبب بلخ بامي نومېده او تر اوسه هم د گل سرخ د پسرلي مېله په مزار شریف کې جاري ده، چې د سخي په مزار کېږي

د ادب او بلاغت په علومو کې دا خبره هم زیاده شوې ده، چې لغت د زمانې د تېرېدلو او د محیط له ګرځېدلو سره سم د معنا او استعمال له پلوه تپور مومي؛ لکه چې تاسې په دې

^(۱) معجم البلدان ج ۸، ص ۳۲۰

کتاب کې ډېر ولیدل، له حقیقت نه مجاز ته ګرځي او ډېرې نوې نوې معناوې په تقریبي ډول مومي؛ نو د زړو آثارو په استناد د بامې معنا هم دوه احتمال لري:

لومړۍ دا چې دا د زاړه سریرا «ښکلي» پر ځای په حقیقي مفهوم درېدلی وي؛ نویې معنا هم ښکلي او درخشان ده، دوهم دا چې معنی یې اصلاً لکه په پښتو کې چې شته، یو ګل وي؛ ځکه چې د ګل او ښکلي توب تر منځ یوه حقیقي او ازلي او خلقي او طبیعي علاقه شته؛ نو بې وروسته د مجاز په ډول د (ښکلي او ځلانده) په معنا مشهور شوی وي.

په دواړو صورتو د بامې کلمې اصل او رېښه په پښتو کې شته او لکه لوړ چې ذکر شوه. د پښتو بامې او بلخ بامې او بامیان تر منځ یوه ټینګه علاقه شته چې دلته د تاریخي او لغوي اسنادو په وړاندې ډول ښکاره کړه شوه^{۱۱}

اسیه ASPA:

د باختري په تاریخ کې دا کورنۍ ډېر شهرت لري او په اوستایي نومونو کې د آس په نامه تسمیه خورا ډېره ده، د هغه وخت خلکو ځانونه د حیواناتو مخصوصاً د آس په نامه یادول او تر اوسه هم دغه آریایي رسم په پښتو کې شته، مثلاً ډېر خلک خپل نومونه کات، کورنگ، مشکي او بورخان ږدي، چې د آسانو اقسام دي.

ځکه چې په باختري کې تر اوسه هم ښه آسان پیدا کېږي؛ نو له قدیمه دا رسم عام دی او د بلخ د پاچاهانو یوه مشهوره کورنۍ

^{۱۱} دا مضمون د کابل، ج ۱۳، په ۱۴۹ شماره کې هم خپور شوی دی

داسې ده، چې د اکثر و پاچاهانو د نوموړه په پای کې «اسپه»
کلمه راځي^(۱) او دا نومونه اکثر هم پښتو دي

په خپله «اسپه» د آس مونثه کلمه ده او تر اوسه هم په پښتو
کې دا عام رواج دی، چې د مالدارۍ حساب په مونث جنس
کوي، مثلاً داسې وايي فلانۍ زر اوښې لري، یا زر مېړې لري؛
نو ځکه په قدیمه زمانه هم د آس پر ځای «اسپه» مستعمله شوې
ده، له دغو پاچاهانو څخه دغه نومونه چې اوستايي دي، کټ
مټ پښتو دي، مثلاً (خو اسپه) یعنې ښه اسپه، چې لومړۍ
کلمه یې هغه (خو = هو How) ده، چې د پښتو ښه او څه تر
اوسه په هغه معنا شته. یا لهر اسپه چې لومړۍ جزو یې (لهر) دی
دا کلمه په پښتنو کې د موج او تند او چابک معنا لري، چې کټ
مټ یې دغه معنا په اوستا کې هم درلوده؛ ځکه چې دا نوم په
اوستا کې په قدیم ډول اورت اسپه ASPA AURVAT هم
راغلی، چې معنا یې چابک آس دی^(۲)، اما لهر په پښتو کې په
لوړه معنا داسې مستعمل دی؛ لکه خوشال خان چې وايي:

خوار خوشحال یې لکه خس هسې لاهو کې
چې د عشق سېلاب راوخوت لهر لهر

عبدالقادر خان وايي:

گوره خو عالم به ورك خو به خراب كا
لوړ په لوړ د غمو سند وواهه لهر^(۳)

دغسې هم په دغه عصر کې چې اوستا د زرتشت له خوا
راوړله کېږي، موږ ډېر دغسې نومونه وینو مثلاً د اوستا د

^(۱) د خاوري ایرانيانو مدنیت.

^(۲) گاتھا - ص ۹۵

^(۳) آریانا د ښاغلي بېنوا مضمون

بیان له قراره د زرتشت خولمر نیکه هچتسپه HAECHAT ASPA دی^(۱) او دا نوم هم دوه جزوه لري. هچت. اسپه ځینې پوهان وايي چې د لومړي جزو معنا (نم زدن، اوبه پاشل) دي نو ځکه د هغه لومړۍ جزو د دوهم سره مناسبت مشکل دی^(۲) مگر که موږ وگورو، دغه لومړۍ جزو خو ښکاره پښتو (وچت) دی، اوس یې (ه) په (و) یا (او) بدلوو او چت هم وایو: نو (اوچته اسپه یعنې جگه او قوي او مشهوره اسپه)

کاوه KAVA:

کاوه، کاوي، کاویا. کې. په اوستایي دوره کې ډېره مشهوره کلمه ده او دا یو مجلل عنوان و، چې د قوم مشرانو ته ورکول کېده مثلاً کاوي یا کواني یا کیاني د بلخ د مشهورو پاچاهانو د کورنۍ نوم دی او په اوستا کې دا عنوان د (وشتاسپ) سره ذکر کېږي، چې د زرتشت حامي پاچا و^(۳)

دغسې دا لقب د ډېرو اوستایي نومو سره راځي لکه کی خسرو، کیقباد او نور. کوي، کاوي په ویدا کې هم راځي او هلته د (دانا) معنا لري^(۴) او ځینې یې د پېشوا او پیغمبر په معنا او اخلي او ارباب انواعو ته هم دا عنوان استعمال شوی دی^(۵) په سنسکريت کې کاویه شاعر او سرود ویونکي ته وايي^(۶)

^(۱) یسنا ۴۷، فقره ۱۵-۵۳-۳

^(۲) مگاتها، ص ۹۷

^(۳) یسنا ۴۶-۴ او ۱۵-۱۶ او ۵۳-۲

^(۴) مذهب ویدی، ج ۲ ص ۲۳۸

^(۵) مگاتها، ص ۹۳

^(۶) هندوستانی قاموس، ۵۵۵

په دې ډول تاسې ته ښکاري، چې د (کاوه) کلمه له ویدا او اوستا څخه ژوندۍ وه او د (دانا او سردار او روحاني مشر) په معنا و راتله. د پښتو په پخواني ادب کې هم دغه کلمه مستعمله وه او ظاهراً داسې ښکاري چې د نجابت او هوښیاری مفهوم یې درلود، مثلاً شیخ رضي لودي د شیخ حمید لودي ورور و تر (۴۰۰هـ) دمخه له ملتانه د سلیمان غرو ته د اسلام د تبلیغ لپاره راغلی و، دلته یې واورېده چې دده وراره (نصر) ملحد شوی دی؛ نو یې یو شعر وروल्په چې یو بیت یې دادی

نصراً نه مویې له کها له

لودي نه یې په کاوه^(۱)

دلته ښایي چې (کاوه) دا معنا ولري چې په دانایي او پوهې او نجابت او سرداری کې داسې نه یې؛ لکه لودي، چې په دغه کلمه کې کت مت هغه ویدی او اوستایي زور رنگ شته او دا ښکاره کوي چې دغه د پښتو رینه پخوا هم په دغه لغت کې وه.

د ځایو نومونه:

په اوستا کې ډېر د ځایو نومونه ذکر شوي دي، چې اکثر زموږ په هېواد اړه لري، یعنې ددې زاړه کتاب جغرافیایي معلومات ټول د هغو ځایو بحث کوي، چې زموږ په وطن کې واقع دي. ددې نومو څېړنه هم موږ ته د پښتو لغات په اوستا کې په لاس را کوي او دا رښیې چې پښتو لغات او کلمات په هغه عصر کې دونې خپاره وو چې د اکثر و ځایو نومونه پښتو وو، په دې کتاب کې د اوستا جغرافیایي معلومات زموږ مقصد نه

^(۱) پته خزانه، ص ۷۱

دی، فقط د هغو ځایونو نومونه تحلیل کوو، چې د پښتو لغاتو څرک په کې معلومېږي

مانده MANDEH

دا کلمه په پښتو کې اوس عامه ده، مانده لویې شېلې ته وایي چې د سېل اوبه پکې بهېږي په قندهار کې ډېر ځایونه په دې نامه اوس هم شته لکه مېل مانده، مړوندۍ مانده، شاشک مانده او نور

دا نوم له پخوانو زمانو څخه د هېواد د رودو او غرو په نومو کې داخل دی، په اوست کې ډېر داسې نومونه شته، چې آخره کلمه یې (مانده) وي.

لومړۍ پلا مور د اوستا د شپاړسو آریایي هېوادو په بیان کې یوولسم هېواد هیتومنت وینو، په دې ډول: «له هغو ښو مخکو څخه چې اهوره مزدا پیدا کړي یوولسمه ښه او مشرفه. مخکه هیتومنت HAETUMANT ده»^(۱)

دا نوم (لکه) ډار مستتر چې لیکي په یوناني کې اري منتس ERYMANTHUS او اوس هیرمند او هلمند بلل کېږي^(۲)

لکه چې ښکاره ده ددې نامه اخر جزو (منت) دی چې وروسته دا کلمه (مند) هم ضبط شوې ده او هتومند HETUMAND شوې ده^(۳) په وندیداد کې دوه غرونه چې «سیامهک» او «فرایو» دي، هم ذکر شوي دي^(۴). د ډار مستتر په قول دغه غرونه په

^(۱) وندیداد فرگرد فقره ۱۴

^(۲) اوستا، ص ۱۷، اوومه نوبه

^(۳) بنداهیش، فصل ۲۰ فقره، ۱۶-۱۷

^(۴) زمیادیشث فقره ۵

بند هیش کې د سیاک او مند SIYAK OMOND (تور غر) او وفار او مند VAFAROMAND (یعنې واورین غره) په نوموړاغلي دي^(۱). د دغو غرو په نوموړ کې (او مند) هم دغه مانده دی چې له هغه اوستایي (منته) سره نژدېوالی لري؛ ځکه چې غر او مانده سره لارم او ملزوم دي؛ نو لکه پر مانده هم د غره اطلاق شوی دی. علاوه پر دغه په دوهم نوم کې (وفار) په ښکاره دغه پښتو (واوره) ده، چې یو (و) په خپل هم مخرجہ حرف (ف) اوښتی دی او ډار مستتر یې هم معنا (واوره برف) بولي

نوله دغو تاریخي څېړنو څخه داسې نتیجه اخیستلای شو، چې د اوستا منت MANT او د بند هیش مند MEND او بیا او مند OMOND او د یوناني منتس MANTHUS او د دغه اوسني هلمند اړخني مند او د پښتو اوسني مانده ټول سره یو دي

علاوه پر دغو نوموړو ډېر داسې نومونه هم لرو، چې په پای کې یې اوس هم (مند) راځي لکه د هلمند په مقابل کې مالمند او نور.

نوله دغه جهت وایو، چې د پښتو مانده د رود او غره په معنا ووله قدیمه پاتې دی او د ډېرو تاریخي نوموړینه هم له دغه څخه اوږده شوې ده

راغه RAGHA:

په اوستا کې چې د شپاړسو هېوادو نومونه راغلي دي له دغو څخه دولسم مملکت راگه RAGHA یاد شوی دی، چې

^(۱) اوستا، ص ۲۸۸-۷ نوتہ ج ۲

درې قومه پکې اوسېدل^(۱)

که څه هم ددې ځای د جغرافيايي موقعيت په تعيين کې پوهان مختلف دي، ځينې يې ري او آذربايجان بولي، ځينې وايي چې د بدخشن (راغ) دغه ځای دی؛ مگر دلته يې زموږ له جغرافيايي موقعيت سره هېڅ اړه نشته؛ فقط د يوه اوستايي لغت په حيث يې اخلو او په پښتو کې يې مومو

کت مټ دغه (راغه) اوس په پښتو کې په وېشو شين دښت ته وايي چې په پوړندو خلکو کې دا لغت ډېر مستعمل دی

خوشال خان وايي:

چې تل مې ځای شو غرونه رغونه
زه دا په چا پسې مجنون صفت يم

سپين غر SPINGHAR:

دا غر د هېواد په شرقي ولايت ننگرهار کې ډېر مشهور غر دی، چې هر وخت يې سر په واوره پټ وي؛ نو سپين غر بلل شوی دی او دا نوم له قديمه تر اوسه هم شته.

په اوستا کې دا غر د سپيتا گوناگري SPITA GAONA- په نامه ذکر شوی دی^(۲) او لکه پوهان چې وايي دغه اوسنی سپين غر دی، له دې نامه څخه هم پښتو کلمات په اوستا کې موندل کېږي او دا نوم په ښکاره درې ټوټې لري.

(۱) سپيتا چې دمخه يې شرح وليکله شوه او دغه پښتو (سپين) دی.

(۱) ونديداد، افرگرد، فقره ۱۶

(۲) ۱۰ پښنا، ۱۱ فقره، هوم پښت ۲

(۲) گونا دا کلمه په پښتو کې د مخ (رنگ) او بڼې ته وايي مثلاً احمد ژر گونډه راغی یعنې د مخ رنگ یې ژر و، یو شاعر وايي (ژیره گونډه گرځم په دربار کې د خوبانو) نویې پخوانۍ مفهوم ښایي چې مطلق (رنگ او ډول) و.

(۳) گیري د کلمې شرح د کتاب په لومړي ټوک کې ولیکله شوه چې دا قدیمه آریایي کلمه او د پښتو اوسنۍ (غر) ده؛ نو په مجموعي صورت ددې غره د نامه معنا داسې کېږي سپین رنگی غر چې اوس یې د (گونه) کلمه حذف شوې او سپین غر یې پاتې دی.

د ځینو وسلو نومونه:

د اوستا په تاریخي کلماتو کې چې موږ یې په پښتو کې ریښې مومو، ځینې د وسلو نومونه هم دي چې اوستایي آریایانو په باخدي کې لرلي.

له دغو کلمو څخه خوده KHAODHA ډېره مشهوره کلمه ده^(۱)، چې د پښتو (خول) یې په پښتو، (خود) یې په پارسو کې نمایندګي کوي. (د) یې په خپل هم مخرجه حرف (ل) تبدیل شوی دی. بله اوستایي کلمه چکوشه CHAKUSHA چې د یوې وسلې نوم و او اوس دغه کلمه په پښتو کې د (چکوښ) په ډول موجوده ده او خپل قدیم رنگ یې ساتلی دی، د دوی بله مشهوره وسله غشی او لینده وه، چې غشی ته یې ېشو ISHU وایه او د غشی کلمې ته ډېره نژدې ده.

(۱) ۱۳ یشت، فقره ۴۵، یشت ۱۵، فقره ۵۷

مینه، میهن:

په هغو کلماتو کې چې اوس له پښتو سره نژدې دي، د پارسي د (میهن) کلمه ده، د وطن او د استوګنې د ځای په معنی په لغت فرس کې راوړي، «حانمان و وطن و زاد خوش و گروهی بود»^(۱)

مثالونه:

فردوسي وايي:

کوه چون تو بر جای مهمان رسد
بدین بینوا میهن و مان رسد

عنصري وايي:

بگریند مر، در ده و میهنم
کی بی سر بینند خسته تنم

ددې کلمې ریښې د ځینو ښارو په نومو کې هم پاتې دي؛ لکه میهنه (د خراسان ښار) د خر میثن (حورسید میهن، د بخارا یو کلی) (خشمیثن) (د خیوا ښار) کشمیهن (د مرو یوه کلا) او نور^(۲) پور داود یو اوسنی محقق ددې پارسي کلمې اصلي اشکال په اوستا او پهلوي ژبو کې په لاندې ډول شرح کوي:

د میهن کلمه په اوستا کې متهنه MAETHAN یا متهینا MAETHANYA، چې د اوستا په ټولو ټوکو کې لکه یشت، وندیداد، یسنا کې دا کلمه راغلې ده او معنا یې هم وطن او

^(۱) لغت فرس اسدي طوسي، ص ۳۶۰

^(۲) فرهنگ ایران باستان ج ۱، ص ۱۱-۱۲

مسکن ده^(۱)

د پارسي کوم کلمات چې له اوستا څخه د پهلوي ژبې له ليارې راغلي دي، د هغو کلماتو پر قواعدو باندې برابر د اوستا مښتنه بايد مپهن شي په دې ډول

۱- مپهن په مجهوله يا- که څه هم اوس پارسي کني د مجهولي او معروفې يـ فرق نشته، مگر پخوا و د اوستا کور همزه E چې پس له مفتوح ميمه راغلی دی، په مجهوله (ي) تبديله يي؛ لکه د اوستا دايوه DAEVA د پارسي ديو په پښتو ديب) د اوستا دايئا DAENA د پارسي دين (دا کلمه سامي ريښه نه لري، آريايي ده) مښته MAEGHA د پارسي ميغ (ابن

۲- د اوستا يو حرف (تهـ TH) په پارسي کي کله په ((هـ)) اوږي لکه د اوستا ميتهره MITHRA د پارسي مهر (د پښتو مهر امن

د اوست چيتهره CHITHRA چهره ((د پښتو خپره))

۳- د اوستا مښتنه اصلي ريښه ميت MAET ده چې معنی يې په پارسيو جای گزیدن او مانیدن ده^(۲) او د پښتو ميشت MISHT يعنې ساکن او ځايي هم له دغې ريښې څخه دي

په پهلوي کي د اوست مښتنه په مپهن MEHAM واړول شو^(۳) او په ځينو ځايو کي (مان) MAN او خانک شو^(۴) چې د پارسي ژبې خانمان هم له دغې ريښې څخه دی او معنا يې هغه

^(۱) يسنا ۱۵-۱۶ فصل مهرشت، ۳۸، ۴۴، ۵۰، ۸۰ فصل فروردين

يشت، ۶۷ فصل ونديداد ۴-۱۹ فرگرد دې وکتل شي

^(۲) فرهنگ ايران ج، ص ۴

^(۳) زند ونديداد- ۴ فرگرد اوله برخه

^(۴) يسنا ۱۰، اوومه برخه

وطن او د پښتو (مينه) ده

۴ په سنسکريت کې هم منديره MANDIRA د کور او خانه په معنی راغلې ده او دا کلمه د اوستا د (متهينا) پر ځای په سنسکريت ترجمه کې استعمال شوې وه^۱ چې لومړۍ جز يې هغه (مان) او دوهم جز يې د پښتو (دېره) ده

نتيجه:

لکه چې لوړ مو وليدل د اوستا مکسور همزه (AE) په مجهوله (ې) اوړي، لکه DAEVA چې ديو (د پښتو = ديب) شو او بيا (ته TH) هم په پارسي کې (ه) او په پښتو کې مجهوله (ې) شوه؛ لکه CHITHRA چې (څېره) شوه؛ نو د اوستا متهينه MAETHNA هم په پښتو کې (مينه) په مجهوله (ې) تر اوسه پاتې ده، چې د پهلوي مهن او د پارسي (ميهن) او (مان) له دغې ريښې څخه دي او (مينه) تر اوسه هم په پښتو کې وطن، اقامتگاه، کور خانمان ته وايي، مثلاً «مېنه دې ورانه شه، احمد چېرې مېنه کړې ده؟»^۲

د پښتو لنډۍ ده:

مېنې سپرې کډې يې بار شوې

جانان به چرته مينه کا مېنې به کرينه

په دې لنډۍ کې مېنه (وطن، اقامتگاه) او مينه (محبت)

دواړه راغلې دي او فرق يې ښه معلومېږي

^۱ د هوم يشټ سنسکريت ترجمه، ص ۵۹-۱۵۴

^۲ مينه په معروفه (ي) د محبت معنی لري او مېنه په مجهوله (ې) وطن او کور او اقامتگاه ته وايي، لکه دا مثل مېنه ژاړي که وينه.

اوبه، ابان:

په اوستا کې آپ AP په سنسکريت کې آپه APA په زړه پارسې (فرس) کې آپي API په پهلوي آپ په پښتو کې اوبه اوسنۍ پارسي کې آب او د پارسي په ځينو لهجو کې آو، يو مشترک نوم دی، د اوستا آفنت AFANT د پهلوي آپومنت APOMANT د پارسي اوند (ظرف) د سنسکريت آپوننت APAVANT يعنې اوبلن له دغې ريښې څخه دي

په اوستا کې د کال اتمه مياشت يعنې عقرب (آبان) نومېده، د پخوانو آريايانو په اصطلاح د دغې پرېنتې نوم و، چې د اوبو موکله وه دا نوم تر څلوېښت واړه زيات په اوستا کې راغلی او د ژبې پر قديمو اصولو برابر د آپ جمع ده، په (ان) سره، چې پر دغه قاعده براس پخوا ډېر کلمات په (ان) جمع کېده، لکه اوزان، شبان، اشان، سوگندان، اندوهان او نور. په پهلوي کې آبان ډېر ذکر کېږي؛ لکه چشمک آبان (د اوبو چمنه)، خان آبان (د اوبو کان)^(۱) په دې ډول د اوستا او پهلوي او سنسکريت او فرس قديم ډېر کلمات د اوبو له مادې څخه جوړ شوي دي او دغه ماده د ډېرو ځايو په نومو کې شته؛ لکه د هرات اوبه چې منسوب يې او بهي ويا (اوبه تو) چې اصلاً اوبه تون و، يعنې د اوبو ځای او په دغه نامه تر اوسه يو ځای د قندهار شمال ته د تېرې او اوروزگان تر مېنځ شته او بل ځای د کوړک د غره په لمن کې له چمنه (۳۰) ميله لرې په دغه نامه پاتې دی.

بېمن، وهمنه:

په اوستا کې د کال يوولسمه مياشت (دلو) ده، چې د پخوانو

(۱) فرهنگ ایران ج، ص ص ۶۹

آریایي خلکو په عقیده یوه پرېښته وه، چې د گټورو چارپایانو ساتنه ددې کار و او دا نوم دوی برخې لري وهو **VOHU** او مښه **MANAH** اول جزو وهو په فرس قدیم کې هم وهو **VAHU** او په سنسکريت کې **VASU** او په پهلوي کې وه **VEH** پارسي کې به **BEH** دی دوهم جزو یې په اوستا کې مښه په سنسکريت کې **MANAS** او په پهلوي کې منش **MUSHN** او په پارسي کې (منش) دی، چې دغه کلمې د یوې ریښې څخه راوتلې او هغه من **MAN** ده او شرح یې په دې کتاب کې راغلي، من په فرس قدیم؛ اوستا کې د اندېښیدن او شناخت او بیا د آوردن معاني لري، چې به انگلیسي کې **TOMEAN** او په الماني کې **MEINEN** دی، په پارسي کې عیناً د پښتو قدیمه معنی لري، د روان، دل په معنی؛ لکه چې فردوسي وايي.

سرش سبز باد آتش ارجمند

منش بر گذشته ز چرخ بلند

چې اصلاً (من اش) دی.

بل شاعر قریع الدهر وايي:

یار همچون روح حیوانی و مثل مردمک

که میان من در آید گاه اندر چشم من

د یوولسمې میاشتې نوم وهومنه په پارسي کې بهمن او په

پهلوي کې وهومن **VOHUMAN** شو یعنی به منش^(۱)

^(۱) په آریایي نومو کې دا ریښه شته؛ لکه د بېستون په کتیبه کې چې منش **Hakha-manish** (اغلی دی، هڅا په اوست او فرس قدیم کې د دوست معنی لري، یعنی دوست منش یا اردو منش، راست منش چې په دغه کتیبه کې ذکر شوې دي دغسې هم په اوستا کې اک منش **Aka Manish** چې د بهمن رقیب دی د بدمنش معنی لري؛ ځکه چې اک **Aka** زشت بد، آسیب گزند دی (فرهنگ ایران، ج ۱، ص ۷۲-۷۵).

اوس به ددې کلمې دواړې برخې په پښتو کې مطالعه کوو. اوله برخه وهو یعنې ښه، اوس په (وه، واوا) کې پاتې ده، د کوچنیو په ژبه کې د ښه معنی لري، مثلاً کوکو، واوا یعنې ښه او خوښ، یا (وه) چې د تعجب او تحسین پر ځای استعمالېږي او بل هم (هو) ده، چې په پښتو کې د تصدیق او تحسین په معنی راځي او هغه (ښه) معنی لري. دوهم جزو یې هغه (من) دی چې منل، مننه، منبست، من له دغې ریښې څخه تر اوسه پاتې دي، چې دمخه یې بیان تېر شو.

هېر، پسه:

په پارسي کې پسه ته گوسفند وايي، چې دا کلمه په اوستا کې گئوسپینته GAOSPENTA وه. په پهلوي کې گوسپند شوه او دا نوم په پرتولو اهلي او مفیدو جانورانو اطلاق کېده، د پسه خاص نوم نه و، لومړۍ ماده یې گئو GAO ده، یعنې غوی، (وگورئ ددې کتاب دمخنی برخه) له دې جهت د پارسي گوسپند د پسه حقيقي نوم نه دی؛ بلکې په اوستا کې منشه MAESHA هم وه، چې د پښتو (مې) او د پارسي (میش) له دغسې ریښې څخه اصلي کلمات دي. اما د پښتو (پسه) هم خورا قدیمه کلمه ده، چې په اوستا کې پاسو PASU وه او پر هر کوچني اهلي حیوان دا کلمه اطلاق کېده، دا کلمه فشو FSHU هم وه، چې په لاتیني کې PECUS وه^(۱) او د پښتو (پیشو، پیشۍ - گریه) هم له دغې ریښې څخه دي.

^(۱) فرهنگ ایران ج ۱، ص ۲۲۶-۸۰-۲۱۴

سپي:

ځکه چې سپي د کور او رمود ساتنې لپاره یو مفید حیوان و؛ نو په قدیمو آریایانو کې دا حیوان مانوس گنل کېده او د دوی په ژوندانه کې ورسره محشور و، په اوستا کې سپن SPAN و په سنسکريت کې سون SVAN و یا قوت حموي ليکي چې د اصفهان نوم له اسباه څخه جوړ شوی دی، چې معنی یې سپاه یا سپس ده د غسې هم په اوستا کې سون SUN په ارمی کې شون SHUN د سپي معنی لري، په اوستا کې سپکه SPAKA سگې مانند او په فرس قدیم کې سکه SAKA یا سپکه SPAKA او په مادي ژبه کې سپکو SPAKO او په روسي کې سباک SBAKA د سپي نومونه دي^(۱) او د پښتو ژبې سپي (مذکر) او سپي (مونث) او نور صفات؛ لکه سپیتانه او سپیتوب هم له دغې قدیمې رېښې څخه دي.

زیرگی - جرگی - ژوژک:

په پښتو خاریشت زیرگی یا جرگی بولي او دا نوم له (زیر) زیرگ) څخه جوړ شوی دی د اوستا په (وندیا ۲ برخه) کې دا نوم دوزکس - DUJKA راغلی او په پهلوي ژوژک JIJAK او په پارسي کې ژوزه شو^(۲)، چې ماده یې پښتو ته نژدې ده، او دا نوم په پهلوي کتابو کې ډېر ذکر کېږي

^(۱) فرهنگ ایران، ج ۱، ص ۲۰۷-۲۰۸^(۲) فرهنگ ایران، ج ۱، ص ۲۱۲

آس، اوسۍ:

ددې کتاب په تېره برخه کې د اسپه ASPA تر عنوان لاندې د هغې آریایي زړې کورنۍ تفصیل راغلی دی، چې د نومو په پای کې د آس، اسپه کلمه شته. دا کلمه په اوستا او فرس قدیم کې اسپه وه، چې اصلي ماده یې اسپا ASPA یا اسپي ASPI وه، په سنسکريت کې اسوه ASVA ویل کېده. په لاتیني کې EQUUS وه، ددې کلمې اصلي ماده په آریایي ژبو کې (اک-آس AS) ده، چې د تندتګ معنی لري په اوستا کې اسواسپه ASUASPA او د سنسکريت اسواسوه ASLASVA د توند او چالاک آس لرونکي معنی درلوده، د ماد د سوه پاچا نوم ایسپباره ISPABARA و، یعنې آس وړونکی^(۱) چې د پهلوي اسپوار ASPAVAR یا اسبار ASABAR یا اسپبارک ASPABARAK یا اسوار (جمع اسواران) له دغې ریښې څخه دي او عربو دا کلمه په اساوره سره جمع کړه^(۲)

د پښتو آس (نر) اسپه (ماده) دواړه دغه ریښې لري او خپل قدیم اصالت یې تر اوسه ساتلی دی دا خبره تاسې ته ښکاره شوه، چې اساساً په اوستا او سنسکريت کې (د آس) ماده د توندۍ او چالاکۍ په معنی وه، (س) او (ه) هر وخت سره اوږي (لکه هوما-سوما) (وګورۍ د مخنۍ بحث) د پهلوي ژبې آهوک AHUK او د پارسي آهوه هم له دغې ریښې څخه دي؛ ځکه چې دا حیوان چابک او تېز رو دی او دا نومونه د اسو ASU له ریښې

^(۱) د کلمې دوهم جزو بړه Bara د بردن او وړلو له مادي څخه دی، چې په پښتو کې اوس (وړی-بدر) پاتې دی نو دا (د آس وړی) یا (د اسپبار) یا (سور-سپور) له مشترکې ریښې څخه دی

^(۲) فرهنگ ایرانوج ۱، ص ۲۲۳

څخه راوتلي دي چې په اوستا او سنسکريت کې د توند او چست او تېزو معاني لري^(۱)

اوس تاسې ددې قديمې ريښې مظاهر په پښتو کې وگورئ
آس (اسپ نر) اسپه (ماديان) اوسۍ (آهو) او سيلل (تنفس تمز
و دراز) چې دا ټول کلمات هغه قديمه ماده (آس) لري او خاص
بيا (اوسۍ - هوسۍ) پر هغه قديم ډول پاتې ده، او آس يا اس،
اسپه پر خپل اصالت باقي دی

اسپست، شپسته:

اسپست (اسفست) هغه واښه دي چې اوس يې په پارسي
رشقه يا يونجه بولي او دا واښه پخوا معروف وو، د آريايي
مخکو مخصوص گياه گڼل کېده په پهلوي ژبه کې هم
اسپست ولکه چې په پهلوي کتاب اردشیر پاپکان کې چې ذکر
کېږي، ددې کلمې قديم شکل اسپسته ASPESTA و چې په
سرياني يې PESPESTA شو او د ابن دريد عربي ليکوال په قول
(څلورمه هجري پېړۍ) دا کلمه معربه او قصصه شوه، چې جمع
يې فصافص ده^(۲) د پارسي ژبې په مازندراني لهجو کې تر
اوسه هم اسپست د شپستي په معنی باقي ده، چې مخفف ډول
يې اسپس يا سپست دی بسحاق اطعمه وايي

نخوردی یک شکم اسپست هر گر
چراگاهت بود صحرای پر خار^(۳)

^(۱) فرهنگ ایران، ج ۱، ص ۲۲۲

^(۲) فرهنگ ایران، ص ۲۳۳

^(۳) فرهنگ نظام، ج ۱، ص ۲۴۶

دا کلمه تر اوسه هم د قندهار په پښتو کې شپسته-
(سپسته) پاتې ده، چې کټ مټ هغه قدیم رنگ لري. فقط ځنې
خلک یې (س) په (ش) اړوي

۹- سینه شین:

عقاب یا شاهین (جمع معرب شواهین) په پخوانو آریایانو
کې یو معروف مرغې و، په اوستا کې دوه واړه سینه SAENA
راغلی دی^(۱) چې د اروپا اوستا آشناسانو په EAGLE ترجمه
کړې او په سنسکريت کې هم سینه SAENA دی.

په اوستا کې کوه بابا- او پائيري سینه UPAIRI SAENA
ذکر شوی دی، یعنې د شاهین تر الوتو لوړ په بندهش کې وایي:
اپارسن تر البرز ورتېر لوړ غردی چې سري يې په سکستان او پای
يې په خوزستان کې دی^(۲)، بل ځای وایي هري رود له اپارسن
څخه راوځي، هلمند چې په سکستان کې روان دی، هم له
اپارسن څخه راوځي، مرو رود هم له اپارسن څخه راځي د بلخ
رود هم له اپارسن څخه په بامیکان (بامیان) کې راوځي..^(۳)

مارکوارت وایي چې: د اوستا او پائيري سینه او د پهلوي
اپارسن د هندوکش غربي برخه یعنې د کوه بابا سلسله ده^(۴)،
چې د فردوسي دغه تعبیر کټ مټ د هغه قدیم تعبیر ترجمه ده:

یکی کوه بینی سر اندر سحاب

که بروی نپريد پراڼ عقاب

^(۱) اوستا، ۴۱ ټوک بهرام یشت ۱۷۰ ټوک رشن یشت

^(۲) بندهش، فصل ۱۲ فقره ۹

^(۳) بندهش فصل ۲۰ فقره، ۱۶، ۲۱، ۲۲.

^(۴) ایران شهر، ج ۲، ص ۷۳

دا قدیمه کلمه (سټینه) په پارسي کې شاهین شوه او په پښتو کې شټین SHAEN ده. د شټین نوم تر اوسه هم پښتانه پر زامنو ږدي او لکه چې دا رسم پخوا هم و او یو اروپایي مستشرق جستې تقریباً (۲۲) نومونه د پخوانو پهلوانانو په ارمڼي او ترکي او عربي کې یادوي^(۱)، په شهنامه کې د کابل د پاچا مهرباب د لور نوم سیندخت و، چې لومړۍ جزو یې هغه سین- شټین او دوهم جزو یې دخت دی. یعنې د شټین لور فردوسي وايي.

بیرسد سیندخت مهرباب را
ز خوشاب بگشود عتاب را

د اوستا په فروردین یشت کې هم د خلکو او کورنیو نومونه (سټین- شټین) دی^(۲)؛ نو د اوستا سټینه او د سنسکريت سینه وروسته شټین شو، چې د پښتو (شټین) عیناً هغه قدیم رنگ لري او د پارسو شاهین هم له دې کورنۍ څخه دی. په واخي ژبه کې چې د پښتو یوه څانګه ده^(۳)، دا کلمه شائین SHAIN پاتې ده

^(۱) ایراني نومونه، ص ۲۷۴.

^(۲) فروردین یشت فقرة ۹۷، ۱۲۶.

^(۳) ګیګر الماني معروف مستشرق دی په خپل کتاب (ص ۱۶۴) کې واخي Wakhi ژبه چې اوس په پامیر او بدخشان کې لږ لږ پاتې ده د پښتو یوه شعبه ګڼي (د خاوري، تمدن ایران).

باز، بانه، وزر، الوخي:

ددې کلماتو قدیمه ریښه وزه VAZA ده، د وز VAZ له
مصدره چې په اوستا کې د الوتلو او پریدن په معناه ده باز (عربي
جمع، میزان، ابوان په پښتو او پارسي کې د یوه مرغه نوم دی
چې د علم په ډول هم پر سر او اېښو کېږي، بازو، بازك، بازكو،
ددې کلمې مصغر اشكال او د خلکو نومونه دي. بانه په پښتو
او په پهلوي واښه، واشك (معرب: واشق) هم له دغې ریښې څخه
جوړه شوې کلمه ده^(۱)، د پښتو وزر (پس او الوخل مصدر چې
فعل حال یې الوخي دی هم دا ریښه لري، بزبز او بزبدل چې د
حشراتو پرواز دی او پارسي وزیدن (باد الوتل) ټول دغه کلمات
هغه د اوستا قدیمه ریښه (ور = بز = باز = وان) لري.

چرګ:

په اوستا کې د چرګ نوم کهرکتات KAHRKATAT دی چې
د اسم صوت په ډول د چرګ له آوازه دا نوم جوړ شوی دی، لکه د
پښتو کر-کر-کرهار- کتهار چې اسمای اصوات دي د اوسیا
په پهلوي تفسیر کې دا نوم کرک KARK شو او په پارسي کې هم
دغه لغت هغه چرګه ده، چې پر اګیو ناسته وي (لغت فرس
اسدي) دغه کلمه په پښتو کې چرګ ((مذکر)) او چرګه (مونث)
او چرګان او چرګې تر اوسه پاتې دي.

(۱) فرهنگ ایران، ج ۱، ص ۲۹۹، ۳۱۴

عمومي مشابهت او نژدېوالی

په تېرو دوو برخو کې تاسې ته ښکاره شوه، چې عموماً پښتو ژبه لومړۍ له ټولو آریایي ژبو بیا په تېره له ویدي ژبې او سنسکريت او اوستا سره خورا مشابهت او نژدې والی لري. تاسې ولیدل چې د ویدا او اوستا خورا مهم او عنصری مواد اوس په پښتو کې داخل دي او ددې ژبې تاریخي اصالت ښکاره کوي.

اوس غواړو چې لږ څه دغه مشابهت او نژدې والی په ښه ډول څرگند کړو او خپل نظر له ویدا او اوستا څخه په تطبیقي ډول نورو آریایي ژبو ته هم واړوو. الفاظ او کلمات او نور حیه ذوات او ژوندي اشخاص دغسې مستقل شخصیت او ځانته ژوندون او د ژوندانه اصول او قوانین لري، د لغاتو او الفاظو لپاره موږ عناصر پیدا کولای شو؛ لکه له تېرو ابحاثو څخه چې ښکاره شوه، د مختلفو ژبو د الفاظو عنصر یو وي او دغه عنصر په خپل فطرت کې معاني او مفاهیم لري، چې په هره ژبه کې تطبیق کېدلای شي، په حقیقت کې کلمات او الفاظ له اصواتو څخه جوړېږي، دوه درې ډغونه د یوې معنا لپاره عنصر گڼل کېږي او نور اصوات چې ورسره زیات شي معنی یې تغیر په مومي.

د مثال په ډول د (س - ت) اصوات په خپل فطرت کې د

توقف، درېدلو او استقامت مفهوم لري؛ نو د علم اللسان په اصطلاح دغو اصواتو ته د درېدلو او توقف او استقامت د مفهوم «عنصر» ویلای شو، په پښتو ناسته، کښېناستل، دغه عنصر لري. د پارسو (ایستادن) هم له دغې ریښې څخه دي، د انگلیسي STAND, STAY, STATUTE, STATION, STAYED, انگلیسي STOOL.

او نور کلمات دغه عنصر لري، عین دغه عنصر په سنسکريت کې هم شته^(۱)، په اوستا او سنسکريت دواړو کې (استا) د درېدلو معنی لري^(۲).

له دې لنډه خبرنه کې به دلته پر دغه علمي اساس سم د پښتو او نورو آریایي ژبو نژدېوالی او مطابقت څه نه څه څرگند کړو:

لومړی باید هغه قانون چې د حروفو د اوښتلو په خصوص کې مودمخه لوستي و، را په یاد کړو چې د یوه مخرج حروف عموماً او بیا د نژدو مخارجو توري یو له بله سره اوږي او کله د ابدال د لېرو مخارجو څخه هم بالواسطه کېږي، تر دې قانون لاندې به کلمات وگورو.

غویي د آریایانو د ژوندانه مهم عنصر و؛ ځکه چې دوی زراعت پېشه قوم و، په پښتو کې ددې نوم عنصر (غ، و) دی په سنسکريت کې یې گڼو مفرد؛ گاوس جمع ده. په پښتو د غویو گلي ته (گورم) وایي.

دغه ماده په ټولو آریایي ژبو کې شته، په زړه جرمني یې (چو) په نوې جرمني یې (کر) په انگرېزي یې کاو بولي، په

(۱) ویدک انديا، ص ۳۴

(۲) فرهنگ نظام ج ۴

سلاوي ژبه گوویاوو (گورم) او په نوې سرویني ژبه گوودار (غوبه) په روسي گوویا دینا (د غوایی غوښې) او گوسو پودین (بادار) گوس پود (خدای) گوس پووار (د جنوبي سلاو حکام) بلل کېږي، یعنې د غویو خاوندان چې په زړه سنسکریت کې (گوب) نومېدل، له دغې مادي څخه د سنسکریت گوتو (غوچل) هم دی، چې وروسته پر کورنۍ او خاندان اطلاق کېده^{۱۱}

په خپله په پښتو کې د (غویی) له نامه څخه ډېر دغسې نومونه شته، چې عنصر یې (غ، و)، (گ، و) دی، مثلاً غویی، غوا، غوچل (اغېل)، غوبه (پاده بان) غویون، گوروان (پاده بان)، غوباري (مگس حیرانات)، گوبا (زن گاوهیکل، احمق) گورم، گوار، گویر (پاده) او نور. که دغه کلمات موږ له لوړو آریایي کلماتو سره کښېږدو، یا یې د اوستا له «گو» پهلوي له «گوو» او د پارسی «له گاو، گو» سره تطبیق کړو، د آریایي ژبو نژدېوالی سره معلومېږي، وگورئ: په پښتو گوار، گویر، گورم سره یوشی دي، دا کلمه په سنسکریت کې (گواره) وه، چې په پارسی کې (گاواره) شوه، چې کت مت هغه گوار ته نژدې ده. ابن یحیی وایی:

چون شیر شرزہ یک تنه می باش در جهان

مانند گاو چشـم ز گاواره بر مدار

میخس مولر مشهور د ژبو عالم لیکي: «شعراء له الفاظو څخه اشعار او نظمو نه جوړوي، که موږ هر لفظ ته په غور وگورو نو به ښکاره شي، چې دغه لفظ هم یو نظم دی، ولې چې ددې چارې ثبوت کوي چې زموږ پلرو او نیکونو پخوا کوم کوم کار کړی او کوم خیال یې په ذهن کې موجود و مثلاً د پتر (یلان)

^{۱۱} ویدک، انډیا ص ۳۶

کلمه درې معناوې لري (۱) غذا ورکوونکي، (۲) ساتونکي، (۳) مشرتوب کوونکي دغه درې خیالات ښکته اړه سره لري او تعمق او خیرتوب ځنې ښکاري؛ نو هر وخت چې موږ الفاظ په علمي ډول تجزیه کوو، د انسان د دماغ ډېر مهم رازونه او اسرار راته څرگندېږي»^(۱).

پر دغه اساس موږ د ژبې هر لفظ یو ځانته مستقل عالم گڼو او د تحلیل له لارې یې مهم مقاصد کشف کولای شو، تاسې دمخه (د پتي او پت) بحث په آریایي ژبو کې لومړۍ عنصر پا (PO) دی وروسته (ت، ر) هم ورسره ملگري کېږي د پښتو پلار، پت، پالنه، پال، له دغې ریښې څخه دي (پ او ت) په عنصر کې یې د ساتنې او پالنې معناوې پټې دي، وگورئ! پتري PITRI په سنسکريت کې پلار دی، ددې ریښې نور مشتقات دمخه هم د پتي په بحث کې راغلل، یوناني پتريارک (بطریق) هم دغه عنصر لري، د لاتیني پاتر، د جرمني او انګلیسي واهر او فادر چې د تیوتن له فادر څخه جوړ شوي دي، د ایتالوي پادري او د فرانسوي پیر تول د (پ، ت، ر) له عنصره مشتق دي^(۲).

ما MA یوه ماده ده، چې په فطرت کې د (اندازه کولو او وېشلو) معاني پراته دي؛ ځکه چې د مور وظیفه په کورنۍ کې دغه کارونه دي، تل غذا وېشي او اندازه یې کوي؛ نو په ټولو آریایي ژبو کې دغه ریښه له دغه نامه سره ځي، مثلاً د پښتو (مور) چې د لهجې په اختلاف (مېر) هم بللې کېږي، گویا ریښه یې هغه (ما) دی چې په نورو ژبو کې (ت، ر) هم زیاتېږي. د سنسکريت ماتار؛ د اوستا ماتر، د یوناني میترا، د لاتین ماتر،

^(۱) د الفاظو د سرگذشت دیباچه^(۲) ویدک انډیا، ص ۳۸

د روسي ماتې، جرمني متر، د انگرېزي در، تېوټن موادنير، د هسپانوي او ايتالوي مادري، د فرانسوي مير دا ټول له يوه عنصره زېږېدلي دي؛ بلکې ډېر نور کلمات هم لرو چې د (ما) له عنصره دي، مثلاً (ماس) چې په پښتو يې مياشت او په پارسي يې (ماه) او په هندي يې «مهينه» بولي، په سلاوي ژبو کې (مياشيس) ده، وجه تسميه يې داده چې مياشت وخت اندازه کوي او په اکثرو آريايي ژبو کې يې له دغې مادې څخه نوم جوړ شوی دی^(۱).

د ژبو ابتدايي مواد هم دغه مور او پلار او د نورو خپلوانو نومونه دي او په ټولو ژبو کې شته؛ نو د تطبيق کار هم لومړی خپله له دغو نومو څخه شروع کېږي، د مور او پلار تحليلي څېړنه مو ولوسته اوس به يو څو نور لغونه هم شرح کړل شي.

ورور، خور:

د ورور عنصرې حروف (و، ر) دي، واو په «ب» هم اوږي کله (ت، پ، د) هم ورسره راځي، اما خور (خ، ت، ر) دي چې (خ) په «م» او بيا په (س) او کله په «ش» اوږي «ت» کله وي، کله نه وي:

پښتو	ورور	خور
سنسکريت	بهراتر	سواسار
اوستا	براتر	هونهار
يوناني	فراتر	
لاتيني	فراتر	سوردور
تېوټن	بروتهار	سوستار

^(۱) ويدك انديا، ص ۳۹

جرمني	بردر	شوېستر
انگليسي	بردر	سسټر
ايتالوي	فراټ، فراټيلو	سواورا - سوريل
پارسو	برادر	خواهر

لور:

ددې نامه عنصر (ل - د) او (و) او (ر) دي، پښتو نوم يې لنډ او سپك دی د نورو ژبو د نسبتاً درانه دي، په دې ډول.

سنسکريت	دوهي تر
اوستا	دگدهر
پارسو	دختر
يوناني	تهگاتير
جرمني	توختر
انگليسي	ډاټر
آثرش	ډير
سلاوي	ډشتير
رسي	ډاچر، ډاچ

لېور:

د مېړه ورور ته لېور وايي، عنصر يې توري يې (ل - د) او (و، ی) او (ر) دي، په لنډې ډول.

پښتو	لېور
سنسکريت	دېور
پارسو	اېور
روسي	دېور

ليتواني	د پورس
يواناني	د اير
لاتين	د لور

مړ، مړ:

په سنسکريت کې (م، ن) د مرګ او هلاک لپاره عنصري
 دغونه دي، د پښتو (م، پ) هم کټ مټ دغسې دي، مړ (مړده)
 مړسوب (مړدګي) مړام (مړده مائند) مړامجا (تښل، مائند مړده)
 مړينه (مرګ) ټول له دغسې رېښې څخه دي، دا عنصري توري
 په اکثرو آريايي ژبو کې د (هلاکت او مرګ) لپاره مستعمل
 دي، د پارسو (مرګ، مړده) هم ورو ته نژدې دي، اما په نورو
 آريايي ژبو کې يې رېښه بل راز شته

د آريايانو لومړی ټک له دريابه ليرې و، دوی چې شاوخوا
 سره خپاره شول درياب يې وپېژاند د سلاو او تيوټن اقوام چې د
 بحر اسود او بالتیک پر غاړو اوسېدل هغه دريابونه ډېر طوفاني
 او مهلک او متلاطم وو؛ نو دوی په خپلو ژبو کې له دې آريايي
 آري (م، ن) څخه د بحر لپاره نوم جوړ کړ؛ ځکه چې بحر د دوی
 په نظر کې د هلاکت او مرګه ځای و، په دې ډول.^(۱)

لاتيني	سکارم
انګليسي	شوګر
سلاو	سکھر
جرمني	زوکر

^(۱) ويدک انډيا، ص ۴۲

زکيرو	ایټالوي
اشوکر	هسپانوي
سکري	فرانسوي
سکر	عربي
شکر	پارسو
موري	سلاوي
مار	لاتيني
ماري	ایټالوي
ماري	هسپانوي
مير	فرانسوي
مير	جرمني
مير	انگليسي

شکر، کنده

گنډی د افغانستان د مشرقي خواوو مخصوصه مېوه ده په هند کې هم دېر دي، د گنډي څخه خوږه ماده جوړوي، چې په پښتويي (گوره، شکره) بولو، په سنسکريت کې نوم شرکيرا SHAR KARA دی. دا نوم داسې عام دی، چې په سامي ژبو کې هم سکر راځي، په اروپايي ژبو کې داسې دی.

سکارم	لاتيني
شوگر	انگليسي
سکھر	سلاو
زوکر	جرمني
زکيرو	ایټالوي
اشوکر	هسپانوي

فرانسوي	سکري
عربي	سکر
پارسو	شکر

وگورۍ! عنصري توري يې (س، ش) و (ك، گك) او (ر) په ټولو ژبو كې شته علاوه پر دغه د شكري پاك كړي ډول ته (كنند) وايي، چې په پارسو (قند) شوی دی. په سنسكريت كې كهاند KHAND و^(۱)، په اوستا كې (خنډه) شپړينۍ ته وايي؛ ځكه چې شكره او قند له هنده څخه عربستان ته وړل كېده؛ نو عربو سنسكريت كهاند معرب او په (قند) يې تبديل كړ^(۲) او قند يې هم وباله. چې جمع يې قنود او قناديد راځي^(۳) په اروپايي ژبو كې هم كينډي او سكري كينډي شته، چې زموږ (قند) ته وايي^(۴).

كه په غور ورته وگورو عنصري توري يې (ك = ق) او (د = ډ) = ډ = دي؛ نو كهاند او قند او كنند له يوې ريښې دي او ښايي چې د اوستا (خنډه) او د پښتو (خوږ) چې دواړه د شرين په معنا دي، هم ورسره شريك وي؛ ځكه چې د (ك = خ) ابدال عام دی او د (د = ډ = ن) اصوات هم سره ورته دي، (د) په (ډ) بدلېږي، په پخوانۍ پارسو كې عموماً (د) په (ډ) كښل كېده لكه ميكنند - ميكنند په پښتو د پارسو گذر = گودر بولي (ډ) په (ز) اوږي ځكه، چې د يوه مخرجه دي. (ز) او (ډ) هم سره بدلېږي؛ لكه دوزخ = دوږخ.

^(۱) هندوستانى قاموس، ص ۵۹۲

^(۲) فرهنگ نظام ج ۴، ص ۱۴۲

^(۳) المنجد، ص ۴۷۱

^(۴) ويدك انديا، ص ۱۸

د تطبیق جدول

ددې څېړنې په پای کې دا جدول چې د آریایي ژبو تطبیق
ښکاره کوي د کتلو وړ دی دا جدول هم د دغو ژبو خپلوي او سره
نژدېوالی ښه څرگندوي او د پښتو قدامت هم زیادوي.

پښتو	سنسکریټ	اوستا	پارسی
غنم	گودھوم	...	گندم
ښاخ	شاکها	...	شاخ (درخت)
پانه	پرنه	...	برگ
اوبه	آب	آپه	آب
مخ	موکه	...	دوی
غوړ	گرنه	...	گوش
زور	جورن	زورا	پیر، کهنه
څرم	چرم	چرم	چرم

پښتو	سنسکريت	اوستا	پارسی
کپړۍ، کوپړۍ	کپنال	...	کله
کشر	کنشتهتیر	کاسو	کهتر
مشر	مشر، مهتر	...	مهتر
نوم، نوم	نابهي	نافیه	ناف
ورون	راوړني	رائه	ران
رون، ورځ	روچن	راوچه (رون)	روشن
ستر	ستهویر	ستاورا	بزرگ
مېپو	مېپن	مېشي	میش
پېر	پت	پریت	ملاط
پیری	آپ سرا	پیریکا	پری
خوب	سواپ	خوفنه	خواب
بناد	...	شاته	شاد
سر	شیره	...	سر
مستي	مستو	...	ماست
ستوری	ستاره	ستویسه	ستاره
سپین	سپیت (شویت)	سپیتا	سپید
خر	کهر	...	حر
نوم	نام نامن	...	نام
نوی	نو	نوا	نو
انگار	انگار	...	اخگر
کال	کال (معنی وقت)	سرد	سال
وار (نویت)	وار	...	بار
کسپ	کچه چپ	کسیپه	سنگ پتش
کن (معدن)	کهان	کان	کان
کښه	کدا	کدا	کی؟
...	جهاماتر	زاماتر	داماد
...	گیري	گیری	کوه

پښتو	سنسکريت	اوستا	پارسو
غرمه	گهرمه	گرم	چاشت
جینۍ (دخت)	جینۍ	جینۍ (زن)	زن
ژی	جیا	جیا	زه
ځمکه	جپاکه	زیم	رهمین
ژبه (جبهه)	جهوا	هرو	زبان
تود	تاپ	تپت	گرم
لس	دس	دسن	ده
ملا	مدعي	میدیه	کمر
شپه	شپ	مشپ	شب
گرېښ (خط) کښل (کشیدن)		کریش	گرېښ کشیدن
ونه	ون	ون	درخت یا جنگل
دوېڅ، دوغښ	نوک (هندي)	دوژگه داوژگهه	دوړخ
ماغزه، مازغه	مچه	مزگهه	مغز
اننگي	انیکه	آینیکه	پیشانی
گروې	گریوا	گریوه	چنبر گردن
شا	پرشتها	پرشتی	پشت
هبواد	سد	هد، هدمن	نشمین
کرل	کوش	کرش	کاشت
هامت	..	میتنه، میته	کشت زار
ښار	کشته	خشته	شهر
پوت ^(۱)	پوتره	پوتراو	پسر
نیکه		نیکه	جد
تره (مذکر) تروری (مونث)		بهراترویه	براتوریه عم، عمه
سخر، خسر	سوسوره	هوسوره	خسر

^(۱) خوشحال خان وایي «چې دپلار په بد گړۍ سر شي پوت» په پښتو کې د روی

معنا لري

پښتو	سنسکريت	اوستا	پارسی
ژمی	هیم (برق)	زیم، زیاو	زمستان
غښتلی	ستاتر	خشتار	قوی و دلیر
دښت	دش	دش	دشت
غوا	گو	.	ماده گاو
سپی	شوک	ششپان	سنگ
بزه (وزه)	اج	بوزیه	بز
ستن	ستهوت	ستونه	تون
وینې	شوني	وهوني	خون
نر	نر	نر	نر
ماننام	شایم	خشاف نیه	شام
کوښت	کوښت		کشت
بلگ	ورگ	وریکه	برگ
خنګل	جنگله	.	جنگل
وریجې	برهمي		برنج
شیدې	کھشیر		شیر
اس، اسپه	اشوا	اسپا	اسپ
چندال	چندال		چندال (بیهوده)
مرغه	مرگه	میریغه	مرغ

پنځمه برفه

**پښتو او سنسکريت او اوستا ته مقایسوي
کاته او په اساسي اصولو کې مشابهت**

(۱) غږپوهنه، فونولوژي:

صايت پوري۔ زورکي۔ مقایسه۔ صامت پوري
د اصواتو تطبيق له سنسکريت او اوستا سره

(۲) تلفظ:

ابتداء په ساکن، خج يا ايکسينټ

(۳) گرامر:

اسماء۔ کميت۔ جنس۔ اعداد۔ افعال
د بنيت حروف، د نهي حروف، د کلماتو د ساختمان اصول

ږغپوهنه

PHONOLOGY

ږغونه او توري

د ژبې اساس هغه ږغونه او اصوات دي چې له خولې څخه راوځي دا اصوات چې سره یو ځای شي یو کلمه ځنې تشکیل کېږي د اصواتو او ږغو د ښکاره کولو لپاره ځینې اشکار وضع شوي دي، چې هغه موږ «حروف او توري» بولو.

هره ژبه ځانته ځینې مخصوص اصوات لري او ځینې اصوات بیا د اکثر ژبو تر منځ مشترک دي.

د ژبو د مخصوصو اصواتو د مقایسې له خوا موږ کولای شو، چې د دوی نژدېوالی له یو بله ومنو.

په ټولو ژبو کې ځینې توري صایته (ږغیز) وي، چې د دوی په واسطه د نورو صامتو تورو تلفظ کېږي او دغه لومړۍ ډول تورو ته چې د تلفظ واسطه دي، حروف علت VOWELS وایي، دوهم ډول توري چې صامت او صحیح دي، حروف صحیح CONSONANTS یې بولي.

دلته زما مقصد دادی، چې پښتو او سنسکريت او اوستا ته د اصواتو او ږغونو د مقایسې په سترګه وګورم او تهجي حروف یې سره پرتله کړم.

صايت توري (حروف عله) او حرکات VOWEL SYSTEM:

د پښتو په الفبا کې د عيز توري يعنې هغه حروف چې د صحيحو توريو د تلفظ لپاره کار کوي اساساً درې دي (ا و ي) دا توري هم په لوی سر کې هر يو دوه ډوله ږغ لري، لږ ږغ او اوږد ږغ
د لږ ږغ صوت يې دادی، چې د حرکت کار ورکړي لکه په (کر) کې چې (ک) مفتوح دی، په حقیقت کې د (ک) او (ر) د ږغ ښکاره کولو لپاره د الف يوه نماينده (يعنې زور) راغلی دی او په تلفظ کې يې کومک ورسره کړی دی

دغسې هم (و) د پېښ کار ورکوي، که سپک او لنډ ادا شي مثلاً (پس) او (پل) چې د پېښ د اظهار لپاره بايد (پور) او (پول) وليکل شي، دغسې هم (ي) په لنډ ږغ سره د زېر کار کوي؛ لکه خبر او پس چې د زېر د اظهار لپاره بايد (ی) هم ورسره وليکله شي خبر او پيس

نو په پښتو کې دا درې توري هغه وخت صايت توري بولي، چې د مخه توري يې متحرک او دوی پخپله وچ ساکن وي او که دغه درې توري په اوږده ږغ يعنې درانه ډول ادا شي؛ نو ولاړ الف او مجهول وـ ي) ځنې جوړېږي لکه کار، نور، تېر
اما يو بل صوت هم دغه حروف لري؛ لکه د پارسو بود او نمود يا تير او شير چې دغه راز اصوات پښتونه لري؛ نو صايت توري ټول دا شکل کومي

توري	لنډ ږغ د حرکت حالت	اوږد ږغ
الف	زور (ـ) لکه بر، لر	(آ) لکه آس، آره
و	پېښ (و) لکه سر (سور) لر	(ا) لکه بار، لاړ
ي	زېر "لکه تر" تير" مينه	مجهول واو لور، پور، سور مجهوله يا تېر، مينه

زورکى يا مخصوص حرکت:

لکه لوړ چې وويل شوه د پښتو حروف علت درې دي او هر يو دوه حالته لري، چې ټول شپږ شي. د درو حرکتونو تر منځ يو بل حرکت هم شته، چې موږ يې زورکى بولو. دا حرکت اصلاً د زور او زېر او پېښ تر منځ يو مخصوص صوت دی، چې د درو حروفو علتو صوت، پر درو نورو اقسامو وېشي په دې ډول

۱- د الف سره (آ) لکه تر، پر، بر، چې دلته د الف په سمایندگۍ د حرکت کار ورکوي او که د کلمې په پای کې راشي؛ نو يې د اظهار لپاره (ه) ليکله کېږي، له دغه جهت (ه) هم که حرکت کار ورکړي، له صایو حروفو څخه شمېرله کېږي مثلاً ښځه، پسه، چې تر (ه) دمخه زورکى دی

او (ه) يې فقط په اعرابي کيف ليکله کېږي، د غسې (ه) چې په پښتو کې ډېره ده، له حروف علت څخه گڼله کېږي او په درج او ترکیب کې د حروف علت حکم پر جاري کېږي

۲- که دغه زورکى د (واو) دمخه راشي؛ نو يې صوت په مخصوص ډول ورگرځوي، چې (او) رغ په کې وي، لکه کتو

۳- که زورکى د (ی) دمخه راشي، نو يې صوت داسې وي (ای) لکه کوی، تللی، بخښلی، او نور

د صایو حروفو ټول رغونه:

له لوړو پلټنو څخه موږ د پښتو د صایو حروفو رغونه په دې ډول ضبط کولای شو، يعنې حرکات د مختلفو صایو حروفو سره دغه رغونه لري

الف

(۱) الف د حرکت په شکل (زور) دی لکه کر، بل، بر، چې د

(ک ب) صوت ښکاره کوي.

(۲) تر زور وروسته ولاړ الف لکه کال، بار، چې دمخه حروف یې زور لري

(۳) تر الف وروسته لکه آس، آره، چې دمخه حرف یې هم زور لرونکی الف دی.

(۴) د پخ حرکت په شکل، چې زور کی دی، لکه کر، بل، بر، دلته د (ک-ب) ږغ ښکاره کوي چې د کلماتو په پای کې یې (ه) نمایندګي کوي

(و)

(۵) لنډ معروف واو د حرکت په شکل چې (پښ) دی لکه کر (کور) بر (بور) چې د (ک-ب) ږغ ښیي او لنډ ږغ لري او کله د کلماتو پای ته هم راځي؛ لکه پاو، نیاو.

(۶) اوږد واو مجهول چې له دوو پښو څخه جوړېږي؛ لکه کور، بور چې اوږد ږغ لري.

(۷) واو چې دمخه یې زور وي؛ لکه خور، بور، چې د (او) ږغ لري.

(۸) واو چې دمخه یې زور کی وي لکه کتو چې د (او) ږغ لري.

(ی)

(۹) لنډه معروفه یا د حرکت په شکل چې (زېر) دی؛ لکه تیر، پیر، چې د (ت-پ) ږغ ښکاره کوي او کله یې ږغ د کلمو په پای کې مطلق وي؛ لکه پای، خای

(۱۰) اوږده مجهوله یا چې له دوو زېرو څخه جوړېږي؛ لکه تیر، تېل، پیر، چې اوږد ږغ لري

(۱۱) یا چې دمخه یې زور وي لکه ښی، تی، چې د (ای) ږغ لري

(۱۲) یې چې دمخه یې زور کی وي کله نښی، تی، چې د (ای)

ږغ لري

له لوړې څېړنې څخه تاسې د صایتو حروفو (۱۲) شکله زده کولای شواى، دغه دولس شکله، پر اساسي درو ږغو بڼا کېږي، ځکه چې صایت حروف او ددغو ږغ، نه د ژبې د فونیک PHONIC (ږغپوهنې) اساس دی؛ نو سړی کولای شي، چې د مقایسې او پرتلې لپاره کار ځنې واخلي

ددغې لوړې خبرې د څېړنې لپاره لاندې پښتو حروف علت او ږغونه یې له سنسکريت او اوستا سره پرتله کېږي، چې ددغو ژبو سره نژدېوالی او د پښتو اصالت ښه ځنې معلومېږي

مقایسه:

مشهور انګلیسي مستشرق ه. جولیس اګلنګ H. JULINS
EGGELING د ایډنبرګ د مقایسوي فیلولوژي پروفیسور، د سنسکريت پر صایتو حروفو باندې داسې لیکي:

((له هندي ایرانیو دورو څخه (چې آریایي اقوام لا سره ګډ وو) ددې ژبو حروف علت VOWEL SYSTEM په ارث پاتې شوي او تغیر یې نه دی کړی، اما فقط هندي ایراني لنډو دوو مرکبو صایتو حروفو په دې ډول تغیر کړی.

له دوو صایتو تورو یو څخه مرکب آریایي ږغونه^۱ چې ای am او au وه، او په اوست کې ای ae او ao لوستل کېده، هغه وخت چې د هند ګرامر پوهانو واخیسته؛ نو یې په ای E او O تبدیل په، اما هغه اوږده ږغیز مرکبات چې ای ai او au وه، په

^۱ د دوو صایتو تورو مرکب ږغ ته به علمي اصطلاح Diphthong وایي؛ لکه ای،

او، وی

لنډ ډول يې au-ai وويل

مثلاً د اوستا ډييوه Daevo د سنسکريت ډيوه Devah

(هومو Houmo) سومه Somah

(يوکسایس Uxsais) يوکتهي Ukthaih

(گاوښ Gaush) گشوه Gauh.

د هندي ايراني دورې د واوليل سيستم سادگي له دې څخه
 ښکاري، چې فقط د (T-T) aa پښتانه دوني ډېر او قوي وو،
 چې د هندو اروپايي ټولو صايتو تورو يو پر ځای ولاړ وو، مثلاً
 د (E-O-A-U) پر ځای فقط آ (A) ويل کېده او دغه دولس
 هندو اروپايي ډفتونگه (Au- ou- eu- ai- oi- ei- au-ou-
 eu ai ei oi) ټول د سنسکريت په څلورو پښتو (Au- Ai-
 O- E) کې سره يو ځای کېږي، له لاندې جدول څخه د اصواتو
 مقابله ښه معلومېږي:

سنسکريت	هندو اروپايي
---------	--------------

E-i	i-oi-ei
-----	---------

Rokah = Recati =	لکه يوناني، Leipei چې وروسته
------------------	------------------------------

Aricat = Elipa	وروسته
----------------	--------

په دې ډول د سنسکريت واوليل سيستم له قديمه پر دغو
 پښتو باندې بنا دی^(۱)

A: A- I.E. Ai- U.O. Au- R. Ar

د اوستا حروف علت هم د سنسکريت سره تقريباً يو او
 نژدې دي او اساساً پر اوږدو او لنډو ډولو باندې وېشل
 کېږي^(۲) او کوم تنوع چې لکه سنسکريت دا ژبه وروسته په

^(۱) بریتانیکا - ج ۱۹ - ص ۶۵۵^(۲) د اوستا گرامر - ص ۱

حروف علت کې مومي او له پښتو سره لږ اختلاف پیدا کوي هغه هم ښایي چې د محیط او زمانو اغېزه وي د پښتو د صایتو حروفو [۱۲] پښتو په ډول له سنسکريت او اوست سره سمېدلای شي

(الف)

(۱) زور په سنسکريت او اوستا کې شته؛ خو د زهر او پېښ تر منځ يو صوت هم لري؛ نو ځکه باید د پښتو زورکي ته نژدې وگڼل شي اما اساساً زورکي د پښتو له پلوه دوه بېل پښتو دي، چې د کلماتو معاني هم اړوي لکه، تل، بل، بل او نور د الف وچ پښتو هم عام دی

(۲) د الف اوږد پښتو (A - آ) هم سنسکريت هم اوستا لري او ددې لپاره چې له هغه بل الف څخه يې تفریق وشي؛ نو په دواړو پښتو کې بېل شکل ځانته لري.

(و)

(۱) واو معروف د حرکت په شکل (U) په دواړو ژبو کې لکه پښتو شته او ځانته بېل شکل هم لري.

(۲) د واو، بل صوت (U) په اوستا او سنسکريت کې شته، چې په پښتو کې دا پښتو نسبتاً اوږد او د مجهول واو په شکل دی، چې نژدې دغه مجهول آواز ته يې هم دغه ژبې لري

(۳) تر واو دمخه که زور وي دا پښتو په سنسکريت او اوستا دواړو کې شته (au)

(۴) تر واو دمخه چې زورکي راشي، دا صوت هم په تخميني ډول ښایي چې کت مت نه وي) په دغو ژبو کې شته ځکه چې د اوستا هغه (au) په سنسکريت کې بل پښتو لکه (ai) مومي چې دغه پښتو پښتو ته نژدې دی

(ی)

(۱) لکه واو، ی هم د غسې ده چې معروف بڼه یې د زېر په شکل په درو سرو ژبو کې شته او په سنسکريت او اوستا کې بېل شکل هم لري

(۲) بل بڼه یې اوږد دی چې موږ مجهوله یا ورته وایو او په سنسکريت او اوستا کې دا بڼه هم تقریباً پښتو ته نژدې شته

(۳) تر یا دمخه چې زورکی راشي، دا صوت هم په تخمینی ډول په دواړو ژبو کې شته.

(۴) تر یا دمخه چې زور وي، دا حرف په دواړو ژبو کې بېل بڼه او شکل لري^(۱).

توضیح ځینې حروف علت چې په سنسکريت کې شته؛ لکه خفیف لام او (ر) غالباً دا هغه نوي اثرونه دي، چې پر سنسکريت باندې د هند په ورشوگانو کې شوي دي، که نوي اساسي صایات حروف یې د پښتو سره مشترک دي

صامت (صحيح) حروف CONSONANTS:

ټولې ژبې ځینې صحيح حروف هم لري، چې بڼه یې د صایاتو حروفو په کومک ښکاره کېږي دغه صامت حروف د ژبو اساسي بڼه دي، چې په اکثرو ژبو کې سره مشترک دي او ممکنه ده چې ځینې ژبې مخصوص صامت توري هم ولري

دلته تر هر څه دمخه باید په دې پوه شو، چې د ژبو په صوتي سیستم کې د محیط او اقلیم او بتماعی ضروریاتو اثر د نوي

^(۱) دا تطبیق د فرهنگ نظام (ج ۴) او گرامر اوستا او د مریتانکا (ج ۱۹) له رویه په تخمینی صورت شوی دی، ځکه چې د تخمین او تقریب لاس ورسره دی او په دې موضوع کې مفصل معلومات نشته؛ نو که تېروتنی یم، معافي غواړم

دی، چې په نژدو افلیمو کې دغه ږغونه سره اوږې لکه ژبه چې
 احتیاج پیدا کړې ده، دغه ږغونه هم ضرورت پیدا کوي مثلاً یو
 توری په یوه ځای کې خلک یو راز وایي، بل ځای هغه توری بل
 ډول ږغ لري دغه طبیعي احتیاج دی چې ژبې او د ژبو ږغونه
 سره اړوي

مجرد ږغونه او مرکب ږغونه:

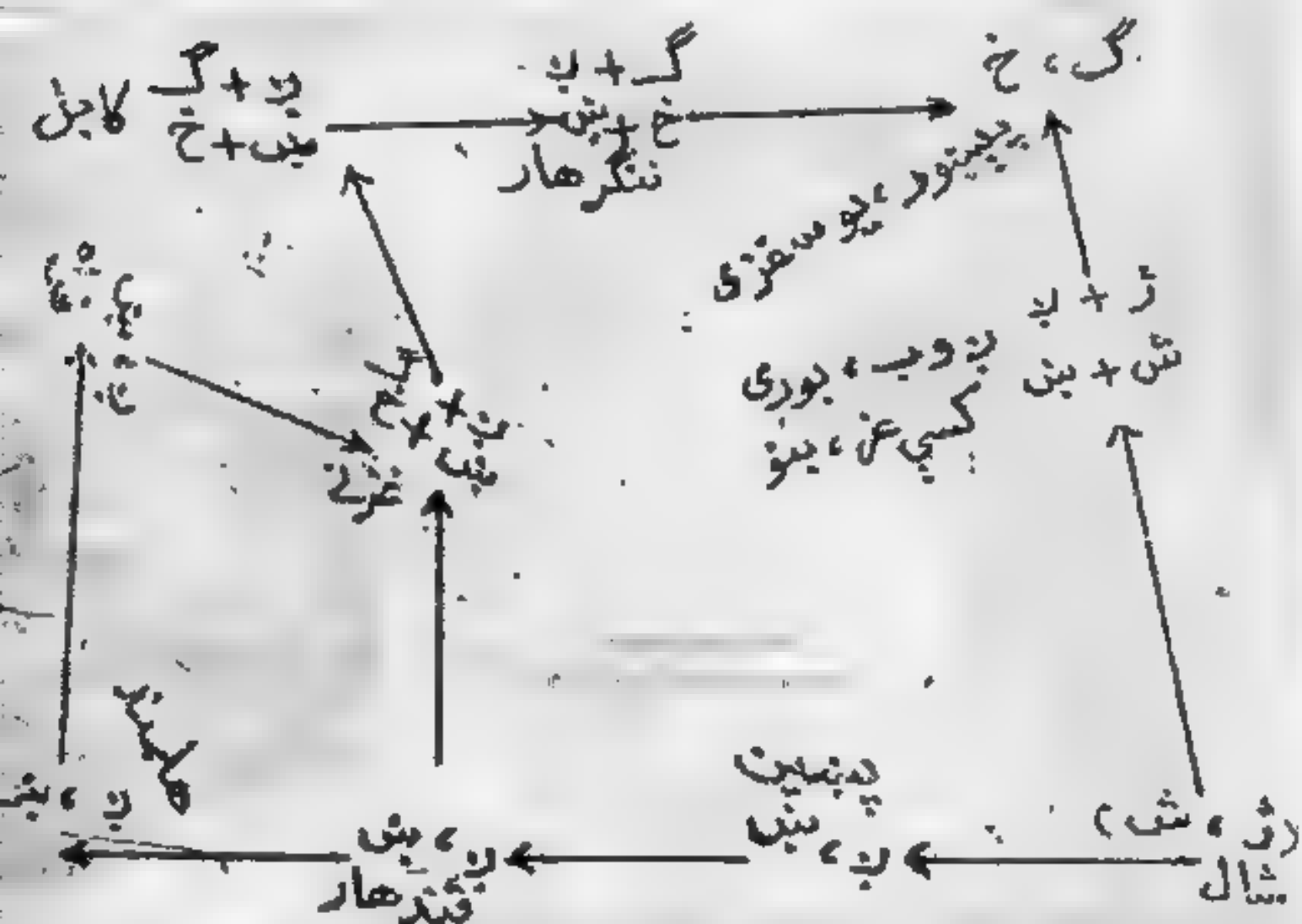
د صامتو تورو یو ږغونه موږ پر دوه ډوله وېشلاى شو، یو
 هغه ږغونه دي، چې اساساً او په خپله یو ږغ او مجرد صوت
 وي، له یوه مخرجه څخه په یوه وار راوځي، دغو ته موږ مجرد
 ږغونه او یو اړینې توري ویلای شو.

ځینې داسې ږغونه هم په ژبو کې شته، چې دوه ږغه ګډ
 شوي او یو رنگ یې موندلی وي، داسې ږغونه موږ مرکب ګڼو
 او هغه توري چې نمایندګي یې کوي، (ګډ توري) یې بولو
 د ژبو د تخلیق او نشو و نما په سلسله کې مجرد اصوات
 لومړني دي، وروسته چې په نویو خولو کې لوېږي او نویو
 محیطو ته ځي په ځینو تورو نوی اصوات ګډېږي او مرکب
 صورت مومي، د پښتو ژبې الفباء ته چې سړی څیر شي، له
 دېرشو تورو څخه مجرد اصوات دغه دي (ب، پ، ت، ټ، ج،
 چ، څ، ځ، ده، ډ، ر، ړ، ز، ژ، س، ش، غ، ګ، ل، م، ن)
 اما څلور صایات توري (ا، و، ه، ی) خو بهل دي د صغیرو
 او صامتو حروفو په ډله کې نه شمېرل کېږي، نور نو دغه توري
 مرکب صوتونه لري: (ږ، ښ، ښ، ښ).

(ن) یو څیشومی ږغ دی، چې له (پ) او (ن) څخه مرکب شوی دی.

ر - ږ - ن

او (ږ، ښ) داسې توري دي، چې مختلف اصوات لري او په ډول ډول اداء کېږي. په حقیقت کې مبداء هغه اساسي او مجرد توري (ژ، ش) دي، چې د نورو توريو د ترکیب په سبب یې پښتو څرګندلی دی

په دې نقشه کې د دوو توريو ګډ صوت په (=) سره د دوی سر منځ ښکاره شوی دی، وګورئ د (ژ) مرکب پښ داسې تغیر مومي

ژ = ژ ږ = ږ ګ = ګ (ش) پښ داسې مرکب کېږي
ش = ش ښ = ښ څ = څ

دا چې موږ "ش" یو مرکب صوت ګڼو. دلیل یې دادی چې د کوشاسي عصر په رسم الخط کې "ش" خپل بېل شکل په یوناني حروفو کې لري او (خ) هم د × په شکل ده، د بغلان په کتیبه کې د (ښ) لپاره ش + خ لیکي چې مراد یې د ش مرکب صوت د ش او خ تر منځ دی

اوس چې تاسې ته د مرکبو او مجردو اصواتو تشرېح وشوه:
 نوبه ولاړ شود پښتو د مقاييسوي بحث COMPARATIVE
 PHONOLOGY پر اساس بڼه صحيح او صامت توري هم د
 سنسکريت او اوستا سره وگورو.

د سنسکريت او اوستا مرکب پښتو:

د سنسکريت ټول تهجي حروف (۴۶) دي، له دغو څخه
 (۲۵) اصلي او صامت او نور صايت او د اعراب توري دي،
 پينځه ويشت صامت توري هم پر پينځو برخو وېشل کېږي:

(۱) ستونيز (حلقې) GUTHURALS.

(۲) تالويز (کامې) PALATALS.

(۳) ژبیز (زباني) CEREBRALS.

(۴) غاښيز (دندانې) DENTALS.

(۵) شونډيز (لبي) LABIALS.

او هر ډول له دغو څخه پنځه توري لري^(۱)

اما په دغو توريو کې اکثر مرکب توري دي، چې له مجرد پښتو
 سره يو د (ه) سپک پښتو ملگري کېږي، مثلاً (که) (ه) (که) (ه) (که) (ه)
 (ده) (ه) (ده) (ه) (ده) (ه) (ده) (ه) (ده) (ه) (ده) (ه) (ده) (ه)
 پښتو چې په اصلي آريايي ژبه کې وو هغه مجرد پښتو دي،
 چې د پښتو په اصلي حروفو کې شته، دغه د ترکيب صورت يې
 وروسته موندلی دی او دا اصوات په پښتو کې هغه وخته وي
 چې د حروفو حرکت زورکي وي په دغه صورت کې مرکب پښتو
 مومي چې لکه نیمه (ه) داسې ويل کېږي نو گویا هر حرف که په

^(۱) د ماکډونل ويډک گرامر، او فرهنگ نظام

زورکي ووايو د (ه) يو سپک صوت مومي چې هغه موږ نه لیکو
دا هم بايد ووايو چې د مرکبو اصواتو طبيعت شرقي دی نه
غربي، يعنې له بخدي څخه غربي خوا ته تر اروپا پورې مرکب
اصوات چې د (ه) په خلط جوړ شوي دي لږ دي؛ بلکې شته هم
نه، بلعکس د بخدي شرقي خوا ته په هند کې دا ډغونه ډېر دي
او سنسکريت او نورې هندي پراکريت ژبې ټول داسې مرکب
ډغونه د (ه) په خلط لري، پښتو موږ پوره غربي يعنې له ايراني
څانگې څخه نه شو بللای، چې دغه ډغونه په نيم ډول په کې
شته او هم يې شرقي، يعنې هندي نه شو گڼلای، چې لکه هندي
ژبې مرکب ډغونه يې پوره او بشپړ نه دي

د اصواتو تطبيق:

دمخه د پښتو ژبې د الفبا مجرد او مرکب ډغونه وپېژندل
شوه، اوس هغه ټول د سنسکريت او اوستا له اصواتو سره لاندې
تطبيق کوو:

ب په دواړو ژبو کې دا مجرد صوت شته سنسکريت يې
مرکب صوت (ب ه) هم لري، چې په اوستا کې نشته

مثالونه: د اوستا بغه BAGHA (خدای) مجرد ډغ B

د سنسکريت بات BAT (لار) B (د پښتو وات مرکب به لکه

د پښتو اوبه) مرکب ډغ BH ب زوکی لري

پ. په سنسکريت او په اوستا کې شته، په دواړو ژبو کې

مرکب صوت په PH هم لري چې د اوستا ډغ يې "ف" او د

سنسکريت ډغ يې پښتو زورکی لرونکې "په" ته نژدې دی

اوستا پ لکه پرتو PERETU (پل) مجرد ډغ P

ف. لکه فروشي FROVASHI (مقتدر) مرکب ډغ F'PH

سنسکريت پ لکه پاتي PATI (کاغذ، خط) مجرد پځ P (د پښتو پتي) په لکه پهاندي PHAND (بوریا، تور) مرکب پځ PH. مرکب ته نژدې پښتو پځ يې لکه پر (ملا مت) په "در" پ زور کې لري

ت په اوستا کې او په سنسکريت کې هم، په دواړو ژبو کې مرکب پځ (ته) TH هم لري. مثلاً اوستا ت لکه تنو T\N مجرد پځ T

ته لکه تهوخش THVANA (يو نوم دی) مرکب پځ TH

سنسکريت ت له تاپ TAP (تود) مجرد پځ T

سسکريت (ته لکه تهالي THALI) تالی، مرکب پځ TH مرکب ته نژدې پښتو پځ لکه تل (همېشه) (وزن کردن) (ت زور کې لري)

ت اوستا دا پځ نه لري، اما سنسکريت يې هم مفرد پځ (T) او هم مرکب ته (TH) لري مثالونه سنسکريت ت لکه تسر TASAR (تیسر) مفرد پځ T

ته لکه تهانو THAN (تانه) مرکب پځ TH مرکب ته نژدې پښتو پځ لکه کوتل (کوټن) تهل (تحمل) ت زور کې لري

ج په اوستا په سنسکريت کې شته چې مرکب پځ هم سنسکريت لري (جه) JH اوستا ج لکه جفر JAFAR (ژور) مفرد پځ J. سسکريت ج جاتر JATRI (زاین) مفرد پځ J.

جه لکه جهات JHAT (سایبان) مرکب پځ JH. مرکب ته نژدې پښتو پځ جر (اسم صوت) جگ (بلند) ج زور کې لري

ج په اوستا او په سنسکرت کې شته چې ((جه)) مرکب پځ هم لري مثلاً اوستا \ لکه چش CHASH ((چشیدن)) مفرد پځ CH سنسکريت چ لکه چاتر CHATUR "لایق" مفرد پځ CH چه

لکه چهند CHHAND "عروض" مرکب یخ CHH مرکب ته نژدې پښتو یخ لکه چغ ((پرده نۍ)) چغ (خلیده)) چ زورکی لري

خ په اوستا کې شته چې یو مرکب ډوله یخ بل هم لري، خو KHV مثلاً مفرد یخ یې لکه خرتو KHRATI ((خرد)) او مرکب یخ لکه خوفن KHOFA "خواب" سنسکريت پخپله دا صوت نه لري او په عوض کې یې ك، که "تلفظ کوي په پښتو کې هم که په زور کې وویل شي د "خه" یخ ورکوي، مثلاً خر اسم صوت حر "خاکی"

دلته دا هم باید وویل شي، چې د سنسکريت او اوستا له مقایسې څخه داسې معلومېږي، چې په مرکزي آریایي ژبو کې دا یخ یو مستقر یخ نه دی؛ ځکه نو په سنسکريت کې په مستقل ډول نشته او له پښتو څخه هم کله د ك، که "خواته او کله د "نر، ش" خواته میل کوي، مثلاً د پښتو "خر" په سنسکريت کې "کهر" او د پښتو پخول په هندي کې "پکاؤل" شو، د خان کلمه هندیان "کان" وایي پخپله په پښتو کې هم ځینې قبایل چې د "خ" تلفظ کوي، هغه کلمات بیا نور قبایل په "نر، ش" اړوي مثلاً "خه ښه شه" چې دمخه ددې ابدال نقشه تاسې ولیدله

نو ګوی "خ" د پښتو نسیم مجرد توری دی او پوره استقلال او استقرار نه لري او د بغلا په کوشاني یواناني لیک دود کې د (x) شکل لري

خ دا یو قسم صوت دی چې د ت س ی ا ث، ت ګ ډو اصواتو ته نژدې دی، پخپله په سنسکريت او اوستا کې نشته. مګر نورې آریایي ژبې ې لري، مثلاً روسي ((خ)) لري د الماني ((تس Z)) صوت هم دې ته نژدې دی

خ دا صوت ((ز، ج)) تر منځ ویل کېږي، په پارسیو کې

عوض ((ج)) دی، مثلاً جان - خان. هغه څوک چې دا صوت نه شي ادا کولای، عوض يې ((ر)) وي، له دې څخه معلومېږي چې ددغو دوو توريو له جنسه دی و د روزگان په کوشاني يوناني مياخريک دود کې د Z پر سر درې ټکي لري

په سنسکريت کې دا ريغ نشته؛ بلکې د (ج) خوا يې غالبه ده، مثلاً روج په سنسکريت کې (روز) ته وايي، چې په پښتو يې (روخ) بولي، (ارز) په پارسي قدر او قيمت ته وايي چې (ز) په (ج) هم اوږي، ارج او ارجمند ځنې جوړېږي. په سنسکريت کې هم (ارج) په دغه معنا دی د پښتو (ارخ او ارخېدل) هم کت مټ د غسې دی مگر (ز = ج) په (خ) اوښتی دی، چې کله په (ز) هم (ارزېدل) ويل کېږي

له دې څخه معلومېږي، چې د (خ) ريغ اصلاً په مرکزي آريايانو کې و مگر په هند او ايران کې په عوض نور نور ډغونه درېدلي دي اوستا يو حرف لري، چې ريغ يې (ځ) ته نژدې دی، هغه (د DH) دی، چې دا حرف هروخت د کلماتو په منځ کې وي مثلاً يوخذه PUKHDHA (پنځم) چې هغه (ځ) په پښتو (خ) بدل شوی دی

د په سنسکريت کې غاښي، حرف دی، چې په اوستا کې هم شته دا صوت عموماً په ټولو ژبو کې مشترک دی، سنسکريت يې مرکب صوت (د) هم لري
مثلاً

اوستا (د) لکه درفش DRAFSHA (بېرق) مجرد ريغ D

سنسکريت (د) دته DATTA (داده) D //

// (د) دهرم DHARM (انصاف، مذهب) مرکب ريغ DH

مرکب ته نژدې پښتو ريغ لکه د (بطرف مخاطب) دی (هست)

دال زورکی لري

د دا حرف اوستا نه لري، په سنسکريت کې شته او مرکب صوت (ده) هم لري، داسې معنومېږي، چې د (د) طبیعت شرقي دی، که بخدي د آریا مرکزی خای وگڼو: نو غربي خواته دغه توری نه ویل کېږي، شرقي خواته شته مثلاً

پښتو ږغ (د) لکه داین DAIA (ساحره) مجرد ږغ (D)

// (د) دهگ DHIG (خوا، نژدې) مرکب (DH)

پښتو ږغ چې مجرد دی لکه دم (آب ایستده) دب (زمین عمیق) د زور لري

پښتون ږغ مرکب ته نژدې دی دم (مطرب) دب (اسم صوت) د زوکی لري

ر په اکثرو آریایي ژبو او په اوستا او سنسکريت کې شته، دا توری په سنسکريت کې نیم صوتي SEMI VOWEL کیف هم لري، مثلاً

اوستا (ر) لکه رتو RATI (سردار دیي) مجرد ږغ (R)

سنسکريت (ر) راح RAH (حکومت) (R)

په ددې توري طبیعت هم شرقي دی، اوستا او پارسی یې نه لري؛ پښتو او سنسکريت دا ږغ لري او په مخرج کې د (ر) او (د) سر صخ وپله کېږي، په سنسکريت کې د کلماتو په سر کې ډېره نږ وي؛ مگر نه منځ و پای کې ډېره ده مثلاً

سنسکريت ډر لکه زورا RORA (ډېره) مجرد ږغ (R)

پښتو "ږوند بر، براو، واور

ز سنسکريت دا ږغ نه لري، په عوض کې سي (ح) وايي لکه (روز = روج) یا (زانو = جانو) یا (رن = جی) ددې توري طبیعت غربي دی او په پښتو کې متعدد ساري لري، مثلاً کله به ح،

کله په (ژ) کله په (خ) اوږي مثال

اوستا (ز) لکه زاته ZATA (زاده) مفرد پښ (Z)

ژ دا پښ هم سنسکريت نه لري او په پښتو کې مستقلاً موجود دی، اوستا يې هم لري، مثلاً ژنو ZNI (زانو) دا حرف هم په پښتو کې د (ز، ج) سره خپلوي لري، مثلاً (ژبه = زبه = جبه) چې درې ډوله ویله کېږي خو طبیعت يې غربي دی، د شرق خوا ته چې نژدې کېږي په (ج) اوږي؛ لکه پارسي (اژدر) او د سنسکريت اجگر

په لکه دمخه چې تاسې ته وویل شوه. دا توري مرکب صوت لري؛ نو ځکه متغیر دی، له تېرې نقشي څخه يې تاسې ته د پښ تغیر هم ښکاره شو، په سنسکريت او اوست کې ددې نظیر نشته، نه (ژ، ج) سره اوږي مثلاً:

کر = کج = کوږ یا ازدها = ازدهار اما پخپله پښتانه يې د (گ) ساری کړي

س په سنسکريت کې له مهمو څو حروفو څخه دی، په اوست کې هم شته په اکثرو ژبو کې دا پښ عام دی، مثلاً سنسکريت (س) لکه سات SNI (اود) مجرد پښ (S)

اوستا (س) لکه سو SNI (سایل) مجرد پښ (S)

په پښتو کې دا پښ څه ته زده والی لري او کله کله سره اوږي هم مثلاً سرکند حرکت

س دا هم مهموس حرف دی. په سنسکريت او په اوستا کې نشته. مثلاً

اوستا (س) لکه هورشته HVRSHITA، جده رسمه مفرد پښ SNI

سنسکريت " شاپت SHAPTI (ملعون) " SNI

س دمخه مو دا نوری په مرکب صوت سره دروسوه، ددې

صوت نظاير په آريايي ژبو کې شته، مثلاً روسي کت مت (بن) لري، دغسې هم په اوستا کې يو مشدد (ش) شته چې شکل يې هم بېل دی مثلاً شاته SHATA (يعنې بناد) په پارسي (شاد) شوی دی، دا ږغ د پښتو (بن) ته نژدې دی او په پښتو يې هم عوض دغه (بن) دی، چې په کوشاني ژبه کې هم و

سنسکریت هم يو بل راز (ش) لري چې ږغ يې له اصلي (ش) څخه بېل دی او جلا شکل هم لري، د ژبې سر چې په تالو پورې ونښلي، دا ږغ ادا کېږي، د پښتو (بن) اصلي مخرج هم دغه دی چې وروسته په (بن + خ) او (خ) بدل شوی دی د سنسکریت دغه راز (بن) مرکب صوت هم لري او د هند په نښرو کې مختلف ږغونه لري مثلاً کله د (ك) سره گډ شي؛ نو د (کش - کهي - چه) ږغ ورکوي لکه لکشمي = لکهيمي = لچهمي (دولت، دا ږغ په پارسي کې په (ش) اوږي، مثلاً د پيسو کېس په پارسي کشت چې په برج بهاشا ژبه کېت شوی دی او له دغو ټولو مثالو څخه د دغه نوري مرکب والی ثابتېږي

غ په حقيقت کې دا توري او (گ) له يوې کورنۍ دي د سنسکریت او اوستا په خلقي توريو کې يې اوارونه سده اوستا يو ږغ (گه) لري، چې پښتو ږغ ته نژدې دی، سنسکریت هم دغسې ږغ لري، مثلاً

سنسکریت (گه) لکه گهت GHAT (وژن مرکب ږغ Gil)

اوستا: " گهزر GHIZAR (موج) Gil "

نو د (غ) ږغ په پښتو کې محرد و؛ مگر سړقي هجرت کې د هند خواته دا ږغ (گه) ته مابل شو او يو راز صوت چې پيدا شو، چې د (گه + غ) تر منځ دی، لکه داغ د که او شغل - شگال

ك په اوستا او په سنسكريت كې شته، چې بل مركب ډول (كه) هم لري؛ مگر د اوستا صوت يې پښتو ته نژدې دی او د سنسكريت دا په حلق كې اداء كېږي او لږ څه لېرې دی ددې توري طبيعت د (ح)، خوا ته نژدې دی او د سنسكريت ږغ يې هم هغسې په حلق كې اداء كېږي؛ نو گویا دغه (ك = كه) شرقي لوري ته تل د (خ)، نمايندگي كوي؛ ځكه چې شرقي آرياسان (خ) نه شي ويلای

اوستا (ك) لكه كامه KAMA (كام) مجرد ږغ K

سنسكريت (ك) لكه كات KAT (كات) مجرد ږغ K

سنسكريت (كه) = كهال KHAL (پوست، ډنډ) مركب ږغ (KH)

ك په اوستا كې مجرد ږغ (گ) او په سنسكريت كې هم شته؛ مگر د سنسكريت ږغ يې خورا په حلق كې اداء كېږي، چې كې مټ د پښتو سره يوازې نه دی او د حلقې توريو طبيعت هم دغه دی، چې په خپل شرقي هجرت كې خورا پسې حلقې كېږي، مثلاً

اوستا (گ) لكه گامه GAMA (گام) مجرد ږغ (G)

سنسكريت (گ) " گوند GOND (گند) " (G)

په سنسكريت كې كه دا ږغ مركب شي (گه) نو (غ) ته نژدې كېږي؛ لكه دمخه چې وويل شوه

ل دا ږغ په اوستا كې نشته او نه په زړه پارسو كې و، مگر په پهلوي كې پيدا شوی دی، په اوستا كې عوض خپل قريب المخرج توري (ر) و او په سنسكريت كې كله (ر) او كله (ل) وي په حقيقت كې ل ر، په اكثر آريايي ژبو كې سره اوړی، د پښتو دېوال په پارسو ديوار دی، چې په انگليسي كې هم دغه ريښه وال Wal. شته د سنسكريت (ل) په اوستا كې د (ر) ږغ

ورکوي مثلاً.

سنسکریت شریلاس SHRILAS (ښکلی)

اوستا: سرپرو SRIRO (ښکلی)

سنسکریت هوکلپته HUKLPTA (ښه جوړ شوی)

اوستا: هوکرپته HUKEREPTA (" " " ")

م دا توری په اوستا او په سنسکریت کې شته چې په
خیشومي اصواتو کې شمېرل کېږي او په دغو دواړو ژبو کې
عموماً سره یو دي او په پښتو او نورو آریایي ژبو کې هم عام
دی؛ خو کله د (ن) سره اوږي مثلاً لښه = لمبه

سنسکریت (مه) لکه نامه NAMA (نوم) مجرد ږغ (M)

اوستا " " نه NAMA (نوم) مجرد ږغ (M)

ن په سنسکریت کې مجرد ږغ (نه) دی او مرکب ږغ هم د
پښتو (ن) په ډول شته په اوستا کې هم د لومړي ډول په مقابل
کې او هم د دوهم ډول په مقابل کې حروف شته چې دوهم صوت
یې د پښتو (ن) ته نژدې دی او په تیلینکو کې ویل کېږي.

اوستا (ن) لکه نافیه NAFYA (ناف، نو) مجرد ږغ (N).

اوستا (ان) لکه انتر ANTARA (اندر، دننه) تقریباً مرکب ږغ (N)

سنسکریت (نه) لکه نابهي NABHI (نو، منځ) مجرد ږغ (N)

سنسکریت (نه) لکه ورن URAN (آماس) مرکب ږغ (N)^۱

۲_ تلفظ PRONUNCIATION

لکه دمخه چې وویل شوه، د پښتو او اوستا او سنسکریت د
ږغیزو او صحیحو توریو تر منځ ډېر مشابهت دی او په درو سرو

^۱ دا تطبیق د بریتانیکا (ج ۱۹)، او ویډیک گرامر، او اوستا گرامر، او
فرهنگ نظام او گانها، او دروس پهلوي په کومک لیکل شوی دی

ژبو کې د پښتو حروفو په کومک د اصلي حروفو تلفظ کېږي. لاندې د تلفظ ځینې خصوصیات راوړل کېږي

ابتداء په ساکن:

په سنسکريت کې په ساکن توري ابتداء کېده او لکه چې ځینې محققین وايي، دا خاصیت د آریایي ژبو دی او هر څونې چې ژبې غربي خوا یا (سامي خوا) ته میل کوي، دا خاصیت ځنې ځي.

پښتو او سنسکريت دا آریایي مزیت تر اوسه خوندي کړې، په اروپایي ژبو کې هم عمومي دی؛ مګر په پارسي ژبه کې بنایي چې په خپله په اوستا او لومړنۍ پهلوي کې په ساکن ابتداء کېده؛ مګر وروسته چې د سامي تمدن اثر پر ایران ولوېد؛ نو ابتداء په ساکن محاله شوه.

د هر داسې کلمات په پارسي ژبو کې شته، چې یو زاید الف د تلفظ د سهولت لپاره په سر کې وراچول شوی دی؛ لکه اشگرف-شگرف، اشکم-شکم اشتر-شتر اسمندر-سمندر.

بنایي چې اصلاً دا کلمات پخوا په ساکن سره شروع کېده؛ مګر وروسته چې سامي اغېزې ډېرې شوې، یو زاید الف وراچول شوی دی^(۱).

نو د ساکن د ابتداء په خاصیت کې پښتو ډېره سنسکريت ته ورته ده او بنایي چې دا خاصیت دواړو ژبو له اصلي آریایي ژبې څخه موندلی وي.

^(۱) سحندان فارس ص ۵۶ فرهنگ نظام ج ۴

خج (ایکسینټ) ACCINT

ایکسینټ یعنې د تلفظ زور او د ږغ تکیه چې په پښتو یې خج بولسو، په اکثر و آریایي ژبو کې اوس هم شته، مگر په سنسکريت کې خورا ډېرو، له ویدا او د قدیمو گرامر پوهانو له بیانه ښکاري، چې د سنسکريت ایکسینټ یو ډول موسیقیت درلود او د تونیک TONIC په رنگ و، د ږغ فشار نه و او پخوا یې درې ډوله درلوده.

(۱) لوړ خج (RAISED) UDATTA (۲) کښته خج ANUDATTA
(UNRAISED) (۳) لوړېدونکې او کښته کېدونکې خج SVARITA
(THE RAISING- FOLLING) چې هغه لومړۍ ډول یې د هندو اروپایي ژبو د خج سره ډېر مشابهت لري او د سنسکريت خجونه اکثراً په شعر کې وو.

علاوه پر دغه چې له ایکسینټ څخه په نظم کې کار اخیستل کېده او په دغه ویدی قدیمو متونو کې هم موجود و او وروسته هم هروید خاڼته د ایکسینټ سیستم درلود، په عمومي ډول هم ټولو ویدی الفاظو پر یوه یا دوو سلايلو باندې ایکسینټ درلود؛ لکه چې په هندو اروپایي ژبو کې شته او کله به هم په ترکیبي الفاظو کې ایکسینټ مکرر کېده چې غبرگ خج DOUBL ACCINT ورته وایو، د سنسکريت د مرکباتو ایکسینټ ACCINTUATION OF COMPOUNDS بېل احکام او اصول درلود او تقریباً په ټولو گرامري احکامو کې ایکسینټ بېل بېل اثر کاوه^(۱)

د اوستا په قدیمو نسخو کې (پر خلاف د ویدا) هېڅ ډول

^(۱) بریتانیکا، ج ۱۹، ص ۹۵۵، ویدک گرامر ص ۷۷-۱۰۷

ایکسینټ نه لیدل کېږي او نه په لیک کې راغلی دی.^{۱۰} او له دغه جهت څخه هم ایکسینټ په پارسي کې خورا لږ مراعات کېږي؛ مګر په پښتو کې ایکسینټ د لفظ یو مهم رکن دی او ډېر کلمات په همدغه ذریعه که څه هم په حروفو او حرکاتو کې سره یو وي؛ خو په خج سره بېلېږي، مثلاً وړی (برده) وړی (پشم) توري (حرف، تلخه) توری (ترايي) اته (مقیاس طول باندازه یکدست) اته (هشت) چې له دې قسمه کلمات په پښتو کې خورا ډېر دي او لکه ایکسینټ چې په سنسکریت کې ډېر اهمیت درلود او عمومیت لري په پښتو کې هم کټ مټ هغسې دی نو سړی داسې ویلای شي، چې ایکسینټ د آریایي ژبو یو مهم خاصیت دی او ښایي چې په آریایي اصلي ژبه کې هم و؛ مګر وروسته چې ویدی او سنسکریت ژبه په هند کې د علم ذریعه وه او د آریایانو اکثر علمي او ادبي آثار هم نظم وو؛ نو په سنسکریت کې خج ډېر انواع وموندل او په نظم کې ډېر داخل شو.

۳- گرامر GRAMMAR:

د پښتو گرامري ساختمان او بڼه ډېره قوي ده او په اساسي قواعدو کې هم له زړو آریایي ژبو سره ورته ده د مقایسوي څېړنې د تکمیل لپاره زه عوارم چې دلته د گرامر ځینې اساسي او بنیادي مواد له سنسکریت او اوستا سره وګورم او په خورا لنډ ډول یې شرح کړم.

^{۱۰} اوستا گرامر، ص ۲-۲۹۳

اسماء NOUNS:

د ژبې له اساسي ارکانو څخه نومونه (اسماء) دي چې د جملې په ترکیب کې هم دغه مواد دېر په کار کېږي او د استعمال چارې یې هم تفاوت کوي. په پښتو کې اسماء خانله مخصوص حالتونه لري چې په هر حالت (CASE) کې د هغه اسم په آخر پورې حرکات یا حروف نښلي لکه فاعلي، مفعولي، ندایي او نور حالتونه. په سنسکريت او اوستا کې هم اسماء (۸) حالتونه لري او په هر حال کې ځینې اسماء په آخر کې تغیر مومي د اسم حالتونه په اوستا او سنسکريت کې دادي:

- (۱) فاعلي NOMINATIVE. (۲) مفعولي ACCUSATIVE.
- (۳) آلي INSTRUMENTAL. (۴) مفعولي بالواساطه DATIVE.
- (۵) علیت ABLATIVE (۶) اضافي یا ملکیت GENITIVE.
- (۷) ظرفي LACATIVE (۸) ندایي ACATIVE^(۱)

ښایي چې په آریایي ژبو کې دغه حالتونه له هندو اروپایي مشترکې دورې څخه پاتې وي په پښتو کې هم اسماء دغسې حالتونه لري عمومي نومونه او مخصوصاً بیا هغه نومونه چې د پای حروف یې پښتیز (صایت) دي په مختلفو حالتو کې تغیر مومي او اکثر دغه ذکر شوي حالتونه د پښتو اسماء هم لري مگر له ځینو آریایي ژبو څخه دغه د حالتو په سبب تغیر وتلی او دا قدیم خاصیت یې بایللی دی مثلاً فارسي او انګلیسي دا خاصیت لري.

^(۱) اوستا ګرامر، ص ۶۲ بریتانیکا، ص ۹۵۵ ج ۱۹

ګڼت NUMBER

په سنسکريت او اوستا کې نوم د شمېر له پلوه پر درې ډوله دی: مفرد، تشبیه، جمع؛ مګر په اوستا کې تشبیه یو مخصوص کیفیت لري، چې د ظرفي حالت یو مخصوص شکل ښکاره کوي^(۱) او عمومي نه ده.

مګر وروسته له آریایي ژبو څخه تشبیه ووتله او فقط مفرد او جمع پاتې شول، په پښتو او پارسي او اکثره اروپایي ژبو کې تشبیه نشته. ښایي چې تشبیه اصلي آریایي ژبني خاصیت نه وي او د سامي مدنیت یوه اغېزه وي؛ ځکه چې په اکثره سامي ژبو کې دا خاصیت تر اوسه هم پاتې دی.

ددې خبرې یو دلیل دادی، چې: بې له سنسکريت په نورو آریایي ژبو کې تشبیه اوس نه ده پاتې؛ نو که دغه خاصیت خاص آریایي وای، ښایي چې داسې به په عمومي ډول نه زایل کېدای.

له دې څخه چې په اوستا کې هم دا خاصیت، د سنسکريت غوندې قوي او مطرد نه دی، معلومېږي، چې اصلي آریایي به نه وي. علاوه پر دغه تشبیه په پهلوي ژبه کې هم وه او فقط مفرد او جمع یې درلوده^(۲).

جنس GENDER

سنسکريت او اوستا دواړو تذکیر او تانیث درلود اود جنس له پلوه کلمات سره بېلېده، په دواړو ژبو کې درې جنسه اسماء موجود وو:

^(۱) اوستا ګرامر، ص ۶۲^(۲) دروس پهلوي، ج ۱ ص ۳۱

(۱) مذکر MASCULINE

(۲) مؤنث FEMININE

(۳) مخنث NEUTER^(۱)

داسې ښکاري، چې دغه د جنس GENDER تقسیم په اصلي آریایي ژبه کې هم و وروسته چې سنسکريت او اوستا او پښتو ځنې وزېږېدې، هم د دغو درو جنسو تقسیم په کې پاتې شو په پهلوي کې هم د تذکیر او تانیث لحاظ کېده؛ مګر له پارسي ژبې څخه بالکل وووت په ځینو اروپایي ژبو کې تر اوسه هم د مذکر او مؤنث وجود لري او دېر شته

په پښتو کې هم لکه سنسکريت او اوستا مذکر او مؤنث اجناس موجود دي چې لکه هغه ژبې مونثات ځانله ښانې او علامې لري، اما مخنث چې په الماني او روسي کې هم شته، هغه کلمه ده، چې ظاهراً د مؤنث علامه نه لري او په مقابل کې تر جنس هم موجود نه وي؛ مګر مؤنثه شمېرله کېږي، دې ته موږ اوس سماعي مؤنث وايو، چې د سنسکريت د گرامر په اصطلاح يې مخنث بولي.

اعداد NUMERALS:

د اعدادو په نومو او ترتيب کې اکثري آریایي ژبې سره نژدې دي، سنسکريت اوستا، پښتو هېڅ بېلتون نه سره لري او په خاص ډول پښتو ورنژدې ده. په عمومي هندو اروپایي ژبو او په سنسکريت کې له یوه تر لسو پورې اعداد بېل نومونه لري، وروسته پر عشري سیستم برابر، هغه تر لسو کښته اعداد له

^۱ اوستا گرامر - ص ۶۲ - بریتانیکا - ج ۱۹ - ص ۹۵۶

۱۰ - ۲۰ - ۳۰ او تر سله پورې ورسره يو ځای کېږي، سل زره په ويدايي دوره کې LOKSOH بلل کېده، چې وروسته د LAKH کلمه ځنې جوړه شوه.^(۱)

په سنسکريت او اوستا کې کټ مټ لکه اوسنۍ پښتو، تر آحاد وروسته چې عشرات شروع کېږي نوموړي آحاد وروسته عشرات تلفظ کېږي چې په يوناني او لاتيني کې هم دغسې دي؛ مگر په پارسي کې دا نظام لکه انگليسي تر شلو پورې د سنسکريت او اوستا په شان دي؛ خو تر شل لوړ، اوږي يعنې لومړي عشرات وروسته آحاد ويل کېږي.

مثلاً په سنسکريت کې وايو ايکاده شه (۱۱) دواده شه (۱۲) په اوستا کې وايو (دایوه ده سه (۱۱) دوه ده سه (۱۲) چې په پارسي او انگليسي کې هم دا نظام قايم دی، يازده، دوازه SIXTEEN, FOURTEEN او نور مگر وروسته چې تر شل لوړ شي، په پارسي او انگليسي کې دا نظام ګرځي، دمخه عشرات وروسته آحاد ذکر کېږي لکه بيست ويك TWENTY ONE او نور؛ مگر به پښتو او سنسکريت او اوستا کې تر آخره پورې لومړي آحاد، وروسته عشرات ويل کېږي لاندې د اعدادو د نومو جدول وګورئ، چې پښتو ته څنگه نژدې دي.^(۲)

اعداد پښتو	اوستا	سنسکريت
۱ يو	ايوه AEVA	ايکم EKAM
۲ دوه	دوه DVA	دوا DVA
۳ درې	تھري THRI	تري TRI

^(۱) بریتانیکه، ص ۹۵۶، ج ۱۹

^(۲) اوستا ګرامر، ص ۱۰۶

۴	څلور	چټور CATWAR	چټوار CATVAR
۵	پنځه	پنجه PANCA	پانجه PANCA
۶	شپږ	ښوش SHVAS	شش SAS
۷	اوه	هپته HAPTA	سپټا SAPTA
۸	اته	اشته ASTA	اشت ASTA
۹	نهه	نو NAVA	ناوه NAVA
۱۰	لس	دسه DASA	داشه DOSA
۲۰	شل (وېشت) وېستي VISATI	وېشتي VISATI	
۳۰	دېرش	تېريست THRISAT	تريشت TRISAT
۴۰	څلوېښت	چټوريست CATWAREST	چټواريشت CATWARISIT
۵۰	پنځوس	پنجاست PANCASAT	پنچاشت PANCASAT
۶۰	شپېته	ښوستي SHVASTI	ششتي SASTI
۷۰	اويا	هپتايي HAPTAITI	سپټي SAPATATI
۸۰	اتيا	اشتايي ASTAITI	اشيتي ASITI
۹۰	نيوي	نوايتي NAVAITI	نوتي NAVATI
۱۰۰	سل	سته SATA	شتا SATA

په دې ډول پس له سله هم په درو سرو ژبو کې آحاد تر ماتو
دمخه دي او لکه د اعدادو نومونه چې په درو ژبو کې سره نژدې
دي، نظم او قواعد يې هم دغسې سره ورته دي.

افعال VERBS:

په افعالو کې هم د سنسکريټ او اوسيا او پښتو مشابهت
سره ډېر دی، د زمانو اقسام او معروفو او مجهولو افعالو
ډولونه او د افعالو اوښتنه د سوابقو او لواحقو په واسطه او
ضمير او تصرف او تغيير د اټول هغه خصوصيات دي، چې په
پښتو کې اوس هم شته.

د پښتو اکثر مصادر لکه سنسکريت يوه اسمي ريښه لري، چې له هغو څخه بيا د اداتو په الحاق افعال بنا کېږي، فقط فرق دونې دی، چې د پښتو افعال تشبيه نه لري او د سنسکريت افعال يې لري، په دې خصوصيت کې پښتو له پارسي او اروپايي ژبو سره نژدې ده

د تانيث حروف:

په سنسکريت کې هم لکه پښتو د تانيث حروف شته، چې که کومه کلمه وغواړي چې موثله يې کړي، هغه حروف يې پای ته راوړي، (آ-ي) ^(۱) او په پښتو کې دا کار (ه) ورکاوه مثلاً خر، خره، وز، وزه او نور

د نفې حروف:

په سنسکريت کې هم د نفې حروف لکه پښتو (آ-ن = په نه) دي، چې دا حروف په پښتو کې د نفې لپاره استعمالېږي مثلاً نه خم، په نه خم.

د کلماتو د ساختمان اصول:

په پخوانو آريايي ژبو کې که مطالعه وشي او کلمات او الفاظ يې په غور وکتل شي: نو دا ښکاره کېږي، چې اکثر اسماء او کلمات مشتق دي او جامد اسماء لکه په سامي ژبو کې چې شته په آريايي ژبو کې نشته اوسما او سنسکريت دواړه دا خاصيت لري او د آريايي ژبو عمومي ډول دغسې دی

^۱ فرهنگ نظام، ج - ۴

سنسکريت جامد اسماء نه لري، علماء وايي، چې: ټوله کلمات يې ريښې لري او مشتق او ټول معلول په علت دي. د سنسکريت د کلماتو ټولې اصلي ريښې تر (۴۰۰) زياتې نه دي؛ نو د سامي ژبو هغه کليه چې (اسماء معلول په علت نه دي) په آريايي ژبو کې نه تطبيق کېږي او که موږ پښتو ته وگورو، کلمات او الفاظ يې عیناً او لکه اوستا او سنسکريت له ريښو څخه مشتق دي.

مثلاً (اشوه) چې په سنسکريت کې آس ته وايي، له (اش) او (وه) څخه جوړ شوی دی، (اش) تگ ته وايي او دا ريښه بر اوسه هم په پښتو کې شته، هغه وخت چې خري يا آس شري وايي (اشه- برو) او (اش) د کوچنۍ په ژبه بوده ته هم وايي د سنسکريت (وه) يواځه ده، چې مصدر اسم کوي.

نو د پښتو اش = آس = اسپه د سنسکريت (اشوه) دواړه له دغې ريښې څخه راوتلي دي، هم له دغې ريښې څخه (سپور = سور = سوار) جوړ شوي دي، چې (اسپ بار) وو^(۱)

دغسې هم ډېر نور کلمات چې مثلاً اوس په پارسي کې د بسیطو الفاظو په ډول راغلي دي پخوا يې ريښې درلودې هغه وخته چې د سنسکريت او اوستا څخه پهلوي ته راغلي، د اشتقاق ريښې يې ورکې شوې. مثلاً آزدن (خورول) ددې مصدر ريښه په سنسکريت کې (جر) وه يعنې زړېدل، ذليل کول (آ) چې سابقه ده. د نژدې او طرف په معنا دمخه يې راغله (آجر = آزر) شو، چې په پهلوي او پارسي کې آخر ته مصدري (دن) ورزيات شو، نو آزدن شو^(۲)

^۱ فرهنگ نظام، ج ۲^۲ فرهنگ نظام، ج ۳

د پښتو خورول او زړېدل هم دواړه دغه د (جر) ریښه لري او دا مصادرد (خور = زور = زور = جر) له ریښې څخه راوتلي دي ددې خبرې لپاره یو بل مثال هم دادی، چې نشستن پارسي مصدر مرکب دی، په سنسکريت کې ریښه (سد = ست) ده، (نی) سابقه ده چې د کښته معنا لري: نو کلمه (نی سد = نی شد) وه، په پهلوي کې آخر دال په (س) واوښت او مصدري علامه ورسره ملګرې شوه (تن) نی شستن شو، چې په پارسي کې (ی) هم حذف شوه نشستن پاتې شو^۱

که موږ په غور وګورو د پښتو (ناست) او (ناستل) چې وروسته یوه سابقه (کښې) عیناً د هغه (نی) په معنا په سر کې ورزیاته شوې ده، له دغو ریښو څخه دی: ځکه چې عنصر یې هغه (سد = ست) دی چې په سنسکريت کې هم و او د پښتو په (شته) کې هم تر اوسه شته.

پر دغه اساس آریایي زړې ژبې ټولې د کلماتو د ساختمان لپاره اصول او ریښې لري، چې د پښتو ژبې اوسني ژوندي اکثر کلمات هم دغسې دي او ضرور یوه ریښه مومي او له بسیطوالي او جامدوالي څخه مرکب ته ځي

مثلاً لومړۍ پېلا چې (هدیره) یعنې (قبرستان) کلمه سړې ووايي، داسې ښکاري چې بسیطه کلمه ده حال دا چې دا کلمه مرکبه ده (هد) یعنې (استخوان) دیره یعنې (قرارگاه) دا دوي کلمې سره ونښتې یو (د) ی (د) حذف شو، هدیره څې جوړه شوه دغسې هم مثلاً پزه یا پوزه په پښتو کې (پښي) ته وایو په پارسي، (پوز) د انسان او حیوان، مخ راوتلې برخې ته وایي (پور) هم په پارسي جګ او راوتلي ځي ته وایي - په پهلوي کې هم

(پوز) په دغو معنوو مستعمل و^۱ او (پوز پوزه پزه) په آریایي ژبو کې مستعمل او عنصرې توري یې (پ-ز) دی نو ګویا په پښتو کې (پزه = پوزه) چې (بیني) ته ویل شوی دی، معلول په علت دی او دا نوم په یوه مناسبت پر اېښو شوی دی چې د آریایي ژبو د لغاتو له ساختمانه سره سم دی

دا قدیم اصول لکه په سنسکریټ او اوستا کې چې پر لفظو او کلماتو باندې جاري وه، تر اوسه په پښتو کې جاري دي؛ که عوام و غواري چې د یوه نوي شي لپاره نوم وضع کړي طبیعاً له دغو اصلي قواعدو څخه کار اخلي، مثلاً تحت البحري د نوي عصر له اختراعاتو څخه ده، چې حسب الضروره یې په پښتو کې (اوبتل) OBTAL ده، دا نوم مرکب دی له (اوبه) + (تل) = عمق، څخه، دغسې هم آیر پلان یعنې طیاره (الوتکه) بولي ځکه چې الوخي او د ګرامافون ریکارډ (ټیکله) بولي؛ ځکه چې لکه ټیکله ګردی دی

په پښتو آسیت (لستونۍ) بولي. دا هم مرکبه کلمه ده، لاس + تونۍ یعنې د لاس پوښ؛ دغسې ګرونج (ګروچی) مرکبه کلمه ده ګری + ونج یعنې د ګری (کوزه) اېښوولو ونج (مېز) دغسې دی

پرتوګاښ (تنبان بند) پرتوګ + واښ
سترګې (چشمې) سترګه + ۍ
ښاغلی (نیکمرد) ښه + آغلی (نېک)

ضمایم

پښتو از ميدي ژبه۔ کوشاني ژبه۔ پښتو او زړه
فارسي (فرس قديم) دوه نيم زره کلنۍ شعرپه زړه
پارسي د زړو ژبو او پښتو عروض۔ پای اسدراک۔
کتاب ماخذونه

پښتو او میدی ژبه

لکه چې د کتاب په لومړیو برخو کې هم اشاره وشوه، میدیان یا مادیان آریایی خلک وو، چې د قبل المسیح د اوومې پېړۍ په ابتداء کې دوی په عربي ایران کې یو سلطنت جوړ کړ، مورخین وایي، چې دا خلک تر مسیح لس پېړۍ دمخه هلته تللي وو^(۱)

په دې کتاب کې موږ نور له دغه (ماد) قومه سره اړه نه لرو؛ خو ځکه چې دوی هم قدیم آریایی اقوام دي او ژبه یې هم پس له اوستا څخه قدیمه آریایی ژبه گڼله کېږي: نو سایي چې د ژبې د قدامت له پلوه د پښتو سره تطبیق کړه شي

دارمستهر وایي، چې اوستا هم لومړۍ په مادي ژبه نوشته شوي وه او دغه مادي ژبه له پخوانۍ پارسی Old-Persian سره ډېره نژدې وه او اوسنۍ کړدي ژبه هم له مادي ژبې څخه مشتقه شوې ده^(۲)

^(۱) ایران قدیم ص ۳۹

^(۲) ایرانی مطالعات

ځکه چې دغه میدی اقوام هم پس له عمومي هجرت په چې
آریایانو له باختره کړی د ایران په ورشوګو کې سره خپاره
شوي دي؛ نو ښایي چې د دوی په ژبه کې هم باختراثر وي

متأسفانه له میدی ژبې څخه موږ ته اوس څه نه دي پاتې،
چې هغه د پښتو سره مقابله کړو. فقط هیروډوټ د موزخینو
پلار، له دغې ژبې څخه یوه کلمه ضبط کړې ده او هغه سپاکه
SPACA ده، چې د سپی (BITCH) معنی لري.^۱

ګریسون وايي، چې میدی ژبې د ایران په شرقي خوا کې
ویل کېدې، ځکه نو دوی د پامیر او د هندوکش د جنوب ژبې
لکه غلجه، اورمړي، بلوخي او پښتو ټوله په میدی ډاله کې
داخلوي، چې دده په اصطلاح نن پرشک NON-PERSIC ژبې
دي

ددغو ژبو نژدېوالی هم له دې خبرې څخه ثابتوي، چې په
اورمړي ژبه SPUR او په پښتو سپی SPAF هغې یوې کلمې ته
چې له میدی څخه پاتې ده، ډېرې نژدې دي. حال دا چې په
پهلوي او پارسي یې سګ SAG بولي چې له میدی څخه لېرې
کلمه ده.^۲

که د میدی ژبې نور کلمات او الفاظ اوس موجود وای؛ نو
به د پښتو مطابقت له دغې زړې ژبې سره ښه ښکاره شوی وای؛
خو دلته پر دغه یوه کلمه اکتف وشوه، چې د پښتو سره
نژدېوالی لري

^۱ د هیروډوټ جغرافیا، ص ۲۸۹

^۲ لنگوستیک سروې الف انډیا، ج ۱۰، ص ۲۲

کوشاني يا تخاري ژبه

د پښتو سره د غې ژبې اړيکې

د ۱۹۵۷م کال د مۍ په اومه د فرانسې د لرغوني پوهانو د لې د بغلان د سره کوتل په خرابو کې يو ډبرليک (سنگ نېشته) تر خاورو لاندې وموند، چې پر يوه لويه ډبره په يوسايي شکسته خط ۲۵ ليکې په ۹۴۷ حروفو ليکلې شوي دي د سره کوتل خرابي د يوه قديم معبد آثار دي، چې د لرغون پوهانو په عقیده دلته يوه لويه آتشکده وه او د مقدس اور آثار او نغري ټول په حفرياتو کې ښکاره شول او دغه پوهان وايي، چې د کوشاني عصر دغه اورتون (آتشکده) د ۲۴۰م په شاوخوا کې په يوه عمدي اور کې وړانه شوې ده

په دې حفرياتو او پلټنو کې نورې کوچنۍ نوشتې هم پيدا

شوي دي، مگر تر ټولو مهمه کتېبه دغه ۲۵ ليکي نوشته ده. چې د فرانسې پوهاند M. MARICQ او انگليسي ژبپوهاند M.B. HENNING يې د لوستلو کونښن کړي دي او د فرانسې بل مشهور ژبپوهاند EMILE BENVENISTE هم د ژورنال اسياتک ۱۹۶۱م په يوه نشریه کې ددې ډبرليک پر دوو نورو نسخو باندې په تفصيل بحث کړی دی

دري نسخې:

د بغلان د سره کوتل د آتشکدې په خرابو کې چې علمي حفريات جاري شول، تر خاورو لاندې يوه لويه ډبره پيدا شوه، چې ۲۵ ليکي ده او اوس د کابل په موزيم کې پرته ده.

دا لويه کتېبه ډبره خوشخطه او ليک يې ښه واضح او د ويلو وړ دی، چې مخ يې ۱۱۷×۱۳۲ سانتيمي دي او خط ته يې هېڅ تاوان نه دی رسېدلی دغه لويه ډبره زه د کتيبي لومړۍ نسخه بولم

کله چې د حفرياتو ډلې د آتشکدې مخکې ټوله سر علمي پلټنو لاندې وکينله: نو هلته يو لوی څا راپيدا شو، چې ډبر پوځ ودان شوی و، په دغو ډبرو کې چې په څا کې د تعميري موادو په ډول کار شوي وې، پر ځينو ټوټو ډبرو باندې هم يو څه نوشتې په هغه يوناني رسم الخط ښکاره شوي، دا ټولې د ډبرو ټوټې (۵۴) دي

عجبه خبره داده، چې پوهانو دغه د ډبرو مختلفې تړنې تر علمي کتنې لاندې سره ترتيب کړې: نو د هغې لومړنۍ کتيبي دوې نورې نسخې هم لاس ته راغلې، په دې تفصيل

دوهم نسخه:

پر ۲۱ ټوټه ډبرو باندې په (۲۷) ليكو كې كيندلی شوی ده: خو خط يې تر اولې نسخې خراب دی. د ډبرو ځينې برخې يې ماتې شوي او حروف يې الوتې دي. دا نسخه په املا كې هم ډېر لږ له لومړۍ نسخې سره فرق لري

درېيمه نسخه:

دودېرش ټوټې ډبرې او ۲۷ ليكې ده. ډېرې برخې يې ماتې او الوتې دي. خط يې هم ډېر بد او بې تناسبه دی. د کلماتو املا يې هم لږ څه فرق لري. حروف يې ځينې غټ او ځينې واړه دي. استاد بنوښت دغه درې نسخې سره مقابله کړې دي او د ځينو کلماتو د املا اختلافات يې هم ښوولي دي. داسې گومان کېږي، چې د آشکدې ترميم کوونکو به لومړۍ پلا د کتيبې درېمه او دوهم نسخه پر مختلفو ډبرو باندې په ټوټو کې ليکلې وي؛ مگر وروسته يې ليدلې دي، چې ددغو نسخو خط هم ښه نه دی. د کلماتو املا يې هم نقص لري او د ډبرو پر مختلفو ټوټو باندې هم يوه کتيبې محفوظه نه پاتېږي: نو يې په درېمه پلا عين هغه مطالب په صحيحه املا او بڼه خط په ډېره لويه ډبره وليکل او د دوهمې او درېمې نسخې ډبرې يې له نورو تعميري موادو سره په څا کې د سنگ کارۍ په ضمن کې کار کړې، چې اوس مېرته درې سره نسخې د علمي پلټنو په برکت لاس ته راغلې

دکتر شانی زئی و مکتشف نوشتہ کی یونانی حروف

شکل ۳: حروف یونانی در نوشته های مانشوفه اخافستای

[illegible]

۲۴	و	و	و
۲۵	و	و	و
۲۶	ک	ک	ک
۲۷	و	و	و

د کتیبې د لیک وخت:

د کوشیانیانو د هرې نوشتې د پښتونستان او هند په قدیمو ځایو کې پیدا شوې دي، چې پر ټولو د لوی کوشاني پاچا کنیشکا تر جلوس وروسته کلونه د تاریخ په ډول کښل شوي دي او لرغونپوهان متفق دي، چې د کنیشکا د جلوس سنه یې د تاریخ مېداوه او له دې کاله یې د سنو اتو حساب کاوه.

د کنیشکا د جلوس پر اصلي کال باندې د پوهانو اختلاف دی او د ښاغلي کهزاد په قول دده د جلوس کال (۱۲۰ م) دی، چې د شاهي زمانه یې له ۱۲۰ تر ۱۶۰ پورې وه^(۱).

ستین کونو STEN- KONO ایما لوي پوهاند پر دغه موضوع باندې یوه مقاله په اکتا اریانتالیا مجله (ج ۶ ص ۹۳) کې لیکلې ده، چې د کنیشکا د شاهي زمانه له ۱۲۵ تر ۱۵۲ م پورې بولي او دغه قول کریستن سن غوندې محقق پوهاند هم رانقلوي^(۲).

د ښاغلي کهزاد تر قول دغه د ستین کونو خبره تحقیق ته نژدې ده؛ ځکه په هند کې د کنیشکا یوه کتیبه شته، چې تاریخ یې دده جلوس ۲۳ کاله او د دوبي اوله میاشت ده، چې د (۱۵۱ م) سره مطابقت لري.

دغسې یوه بله نوښته د کنیشکا د جانشین واسشکا د زمانې ده، چې تاریخ یې د ۲۴ کال (دوبي - ۱۵۲ م) دی؛ نو له دغو اسنادو څخه ښکاري، چې کنیشکا باید د ۱۵۱-۱۵۲ م دوبي تر منځ مړ وي^(۳).

^(۱) تاریخ افغانستان ۲۲۲/۲^(۲) مزدا پرستي در ایران قدیم ص ۱۱۴^(۳) د ستین کونو خروشتي کتیبې ص ۱۶۸

علاوه پر دغه سټين کونو د چيني اسنادو (هو-هان شو) په حواله ليکي، چې کنيشکا تر ۱۵۲م دمخه ختن ته تللی او هم په دغه کال مړ شوی يا وژل شوی دی.^{۱۱}

نو دغه عالم د کنيشکا د تاريخ عهد مېدا (۱۲۸/۱۲۹م) کال تعيين کوي، چې حقيقت ته نژدې ښکاري.^{۱۲}

زموږ د بغلان د سره کوتل پر کتيبه تاريخ داسې ليکل شوی دی.

((پدئې ابوگ او دو هيرس خسون نسان ماه مال))

يعنې: ((د سلطنت په يود پرشم کال، د نيسان ماه مال))

له دې تاريخه داسې ښکاري، چې دغه کتيبه به اته کاله د کنيشکا تر مرگه وروسته په (۱۶۰م) کال دده د اخلاصو واسشکايانو ویشکا په وخت کې ليکلې شوې وي.

د اوسنۍ فارسي مور ۲۰۰۰ کاله دمخه:

د اروپا ختيځ پوهانو لکه هينسنگ او ماريک او بنونيست چې دغه کتيبه يې مطالعه کړې ده، دوی يې ژبه باختري بللې ده؛ مگر د البيروني او البشاري د مقدمې په قول د بلخ او بدخشان تر منځ چې کومه ژبه ويله کېده، هغه يې تخاري بلله او د بلخ ژبې ته نژدې وه.^{۱۳}

ځکه چې ددې کتيبې ژبه په کوشاني عصر او دربار کې ويله کېده؛ نو که دغه ژبه کوشاني وبللو، يو واقعي نوم به وي تر اوسه موږ ته داسې کوم سند لاس ته نه راغلی، چې تر

^{۱۱} دغه کتاب ص ۱۶۹

^{۱۲} دغه کتاب ص ۱۶۵

^{۱۳} آثار الباقية ۲۲۲ - احسن التفاسيم ۳۳۵

اسلام دمخه زمانې د فارسي شکل راوښيي؛ خو د بغلان له دغې کتيبې څخه معلومه شوه، چې د ميلاد په اول او دوم قرن کې د افغانستان د کوشانيانو تحريري او ادبي ژبه ددغې اوسنۍ فارسي او دري ژبې مور وه او رسم الخط يې هم يوناني و.

دغه کوشاني ژبه له قديمې دري او اوسنۍ فارسي سره مستقيماً د موروالي نسبت لري؛ خو د پښتو سره هم اشتراك او نژدېوالی لري لکه خور.

د لويکانو په رساله کې مې ليکلي و، چې دغه ژبه به يا پښتو وي؛ يا به پښتو ته ډېره نژدې ژبه وي؛ مگر اوس د بغلان د کتيبې تر تحليلي مطالعې وروسته دې نتيجې ته ورسېدم، چې د کوشاني دورې ژبه تقريباً دوه زره کاله مخکې او د ميلاد په اوله او دوهمه پېړۍ کې اصلاً د فارسي مور ده او د پښتو سره هم ډېره نژدې ژبه ده (ښايي لکه خور).

ممکنه ده، چې کله اوس په کوشاني عصر کې يعنې دوه زره کاله دمخه هم په افغانستان کې دوي ژبې وي يوه ژبه چې د اوسنۍ فارسي او دري ژبې مور وه او د بغلان دغه کتيبې په ليکل شوې ده او بله پښتو چې پښتنو به ويله، ښايي چې دغې کوشاني ژبې د مجاورت او نژدېوالي له جهت پر پښتو هم اثر کړی وي يا دا چې لکه اوسنۍ افغاني دري د پښتو اثرونه يې قبول کړي وي.

د قديمې نظريې تزلزل:

تر دې وروستو کلو پورې د پوهانو مسلمه عقیده دا وه، چې د عربيو تر حملې وروسته ورو ورو پهلوي ژبې په تدريج سره

تحول وموند او دغه اوسنۍ فارسي ځنې پیدا شوه^۱

مگر د بغلان د کتیبې پیدا کېدو دا خبره ثابت کړه، چې د پهلوي ژبې د وجود او رسمیت او ترقۍ په وخت کې چې په غربي ایران او ماوراءالنهر کې تر تور فانه شمالي او حېوبي پهلوي خپره وه، دلته په تخارستان کې یوه بله کوشاني ژبه ژوندۍ وه چې د پهلوي څخه نه وه پیدا شوې، بلکې د پهلوي سره څنګ په څنګ ژوندۍ او د کوشاني دربار ادبي او تحریري ژبه وه، چې دادی یوه نوښته یې په ۲۵ سطرو او (۶۰) کلمو کې موندل شوه د بغلان د آتشکدې څخه لاس ته راغله

دا ژبه پهلوي نه ده؛ بلکې د دري فارسي مور ده او د پښتو به خور وي؛ ځکه ځینې کلمات کې مې پښتو او د ځینو افعالو ریښې هم له پښتو سره مشترکه دي او له سنډي او پهلوي او اوستا سره هم خپلوي لري.

د کوشاني ژبې الفباء:

د بغلان د کتیبې په ۲۵ لیکو کې د کوشاني ژبې د غښې حروف استعمال شوي دي بنایي چې یو څو نورو حروفو ته به یې د استعمال موقع نه وي راغلې، ددغو حروفو د یوناني شکسته رسم الخط اشکال تاسې په دمخه څلورو انځورونو کې ولیدل له دې الفباء څخه ښکاري چې کوشاني ژبه له اوستا، سفدي او پهلوي سره خپلوي لري او له پښتو سره هم ځینې مشترک اصوات لري، لکه (پ-خ) مگر په صوتي لحاظ د پښتو و

^۱ وګورئ د اقبال تاریخ ادبي، محله دانشکده ادبیات او د دوکتور شفق تاریخ ادبیات، ۳۳ په محله یادگار کې د تقي راده مقاله ۹۶. د برارن تاریخ ادبي ۱ ج ۱۲۹

کوشاني فرق دادی، چې پښتو ځینې شرقي ږغونه (هندي) هم لري؛ لکه د ډ، ځ، خو په کوشاني کې ظاهراً دغه شرقي اصوات نشته، موږ پښتو د شرقي او عربي آریایي ژبو جامعه گڼو. اما کوشاني یوازې په عربي ډله کې راتلای شي^۱

د پښتو او کوشاني ژبې اړیکې:

ما دمخه وویل، چې کوشاني ژبه د دري مور ده. یعنې دوه زره کاله دمخه دغه ژبه د افغانستان په شمالي برخو او غرو او درو کې وه او هم له دې ژبې څخه دري د افغانستان په سیمو کې زېږېدلې ده.

ددې خبرې دلیل دادی، چې د میلاد په لومړیو پېړیو کې په اوسني ایران کې فارسي ژبه نه وه، بلکې پهلوي وه اما په همدغه عصر کې په افغانستان کې دغه کوشاني ژبه موجوده وه، چې له همدغې ژبې څخه د اسلام د حلول په شاوخوا کې په افغانستان کې دري ژبه زېږېدلې وه او کوم وخت چې د اسلام خپو او عربي تسلط په ایران کې پهلوي، ژبې ته شکست ورکړ، نو ورو ورو دري ژبه د افغانستان له سیمو څخه په اوسني ایران کې خپره شوه او د فارسي په نامه د ټول ایران ملي ژبه شوه؛ نو که موږ وغواړو چې د اوسني فارسي سلف ومومو، هغه په افغانستان کې د کوشاني ژبې په شکل کې موندلای شو نه په

^۱ زما په فکر د عربي او شرقي ژبو فاصل حد باید اېسین وي، اما د عربي خوا فاصله کرښه د هلمند مجرا گڼلای شوای، د هلمند او اېسین تر منځ باید په آیزو گلاس فرض کړو، چې د شرقي او عربي اصواتو یوه جامعه سیمه ده او پښتو په دغه سیمه کې د شرقي او عربي اصواتو او لغاتو یوه جامعه نمونه ده.

ايران کې^{۱۱}

د بغلان دغه کتېبه مور ته د قديمې دري کره وره راښيي او دا ثابتوي، چې په هغه وخت کې دغې قديمې فارسي (کوشاني يا تخاري) د پښتو سره ټينګې اړيکې لرلې او په افغانستان کې لکه اوس دغه قديمه فارسي او پښتو څنګ پر څنګ موجودې ژبې وې.

د پښتو سره د کوشاني ژبې اړيکې طبيعي هم دي؛ ځکه په يوه محيط کې که دوي ژبې ويلی کېږي؛ نو هرومرو يو پر بل باندې اثر کوي.

د بغلان په کتېبه کې ځينې کلمات داسې هم شته، چې د هغو ريښې پښتو ته رسېږي؛ نو ممکنه ده، چې دغه کلمات پښتو له کوشاني ژبې څخه اخيستي وي، يا کوشاني ته له پښتو څخه ورغلي وي.

دلته زه د پښتو او کوشاني ځينې نژدېکيو ته اشاره کوم

حالت:

د بغلان په کتېبه کې ځينې کلمات شته، چې په آخر کې يې ډغيز (صايت) توري راغلي دي، دغسې کلمات لکه پښتو او سنسکريت د حالت په تغيير اوښتي دي، چې دغه خاصيت په فارسي کې نشته.

مثلاً په دې کتېبه کې د کنيشکه = کنيشکا نوم په مختلفو حالتو کې داسې دی:

اضافي او توصيفي حالت کنيشکو.

^{۱۱} په پنځمه هجري پېړۍ کې ناصر خسرو قبادياني ليکي، چې قطران ترمېزي شاعر به له ده څخه د فارسي شعر ځينې مشکلات زده کول؛ نو داسې ښکاري چې فارسي هلته نوې ورغلي وه (سفرنامه ص ۸).

فاعلي حالت: کنیشکي

یو بل نوم: نوکو نزوک

په فاعلي حالت کې: نوکو نزوک.

په موصوفي حالت کې: نوکونزیک.

تړکیب توصیفی:

لکه پښتو په کوشاني کې هم اول صفت بیا موصوف راغلی دی مثلاً: بګ شاکنیشکي (شاه عظیم کنیشکا).

مشت خرګومن (خرمن بزرګ).

بګ پوهرلوینګ (لویک فغفور).

په ساکن ابتداء:

په فارسي کې اوس په ساکن ابتداء نه کېږي؛ مګر په کوشاني ژبه کې وه او پښتو دا خاصیت تر اوسه ساتلی دی. مثلاً په دغه کتیبه کې (ستاد = ایستاد) فرومان (د اول حرف په سکون = فرمان) شته.

د کلماتو اشتراک:

په دغه کتیبه کې ډېر اسماء او افعال له پښتو سره مشترک دي؛ لکه انشد (فېروز و متع) بګ (عظیم) تادي اوکید (عجلت کرده شد) نیست او خوت (نیست برآمد) ایر (لهجه یی از آود معنی آشت) (الوینال = ارواښاد یعنی شاد روان او مرحوم) مال (وقت) ایی (یو = یک) وست (له پښتو وېستل څخه = برآور) خودی (لهجه یی از کلمه خدای) استیل (ستر یعنی رئیس).

اودوهیرس (دېرش - سي) امندر (معبد)

په هر صورت دغه کتیبه د افغانستان په ژبپوهنه کې هم د فارسي هم د پښتو لپاره ډېره مهمه ده او ما ددغې کتیبې پر تحلیل او تاریخي اهمیت باندې یو کتاب گوټی لیکلې او په ۱۳۴۲ کال په کابل کې چاپ کړی دی، چې دغه مباحث په ډېر تفصیل او تاریخي او لساني اسنادو سره هلته راغلي دي، غوښتونکي دې هلته وگوري

پښتو او زړه فارسي (فرس قدیم)

د مورخینو په اصطلاح زړه پارسي یعنې فرس قدیم - OLD PERSIAN هغه ژبه ده، چې پخوا په خاص ایران ((پارس)) کې ویله کېده او د هخامنشي دورې رسمي ژبه وه د دوی نوشتې، دفاتر او ډبرلیکونه ټول په دغه ژبه دي، پاچاهانو په دغه ژبه خپرې هم کولې؛ مگر اوس ددغې ژبې آثار یې له ځینو لکیونو څخه پر ډبرو پاتې دي، بل څه نشته^(۱) له دغو لیکونو څخه ژبپوهانو فقط د زرې پارسي (۴۰۰) الفاظ موندلي دي، چې په مېخي خط کښلی شوي دي^(۲)

زړه پارسي د زند ژبې ته ډېره ورته وه؛ لکه زند (۲۴) توري لري، اما له څه تر زند ساده ده، په دغه ژبه چې ډبرلیکونه په ایران کې شته، د هخامنشي دورې د مؤسس، کوروش (۵۹۹-۵۲۹ ق. م) له عصره شروع کېږي او په درو څلورو ژبو په

^(۱) د ایران د ادبیاتو تاریخ، براون، ج ۱ ص ۱۴۰، د کتنه اولد پر شل د امریکا چاپ ۱۹۳۵.

^(۲) د شفق تاریخ ادبیات ایران، ص ۴

مېخني خط کښل شوي دي، يعنې يو مطلب هم په زړه پارسي هم په آسوري هم په عيلامي ژبه نوښته شوي دي^{۱۱}

که څه هم زړه پارسي له پښتونخوا څخه لېرې په پارس کې پيدا شوې وه او بايد له پښتو سره ډېره نژدې نه وای؛ مګر بيا هم ځکه چې ريښې يې له اوستا سره نښتې دي او د باختري له سرچينې څخه اوبه خور مومي؛ نو به ضرور لغوي قرابت سره لري.

په لاتدي کرښو کې زه د زرې پارسي يو څو کلمات له پښتو سره مقابلې کوم، چې له هغې ژبې څخه اوس پاته او ماته معلوم دي، له دغې مقابلې څخه به ښايي د قديمو ژبو روابط د پښتو سره تاسې ته ښکاره شي:

(۱) اومزد په اوستا کې اهوره مزدا دی او ددې کلمې شرحه دمخه ليکلې شوې ده، چې لومړۍ جزو يې د پښتو (اور) دی، د ايران د زرې پارسي په ډبرليکوو کې هم (اورمزد) ضبط شوې ده^{۱۲}.

(۲) منه: يعنې (آدم، سړی)^{۱۳} دمخه ددې کلمې ريښه په سنسکريت او ويدا کې د (منو) بر عنوان لاتدي دروښووله شوه او پښتويې تر اوسه هم ژوندي ده.

(۳) آبي (يعنې (اوبه، آب) د پهلوي (آو) او د اوستا (آپ) هم ورژدې دی^{۱۴}.

(۴) هو: (يعنې ښه) په سنسکريت کې (سو) دی او د پښتو

^{۱۱} د همایي تاريخ ادبيات ايران، ج ۱، ص ۱۳۸

^{۱۲} آثار العجم

^{۱۳} آثار العجم

^{۱۴} آثار العجم او فرهنگ نظام

ایجابي (هو) اوس ژوندۍ کلمه ده.

(۵) دروکا. یعنې (دروغ) په اوسما کې (درواغه) او په سنسکریت کې (دروه) او په پهلوي کې (دروغ) و^(۱) په اوسنی پښتو کې درواغ او دوره دواړه ژوندي دي.

(۶) وسپا: یعنې اسپ، په سنسکریت کې (اشوه) او په اوستا کې (اسپه) او په اوسنی پښتو کې (آس-آسپه) دی چې شرح یې دمخه هم تېره شوه.

(۷) پوترا: یعنې پسر، دا کلمه د استخرد داریوش په کتیبه کې د زوی په معنا راغلې ده^(۲) چې په اوستا کې هم (پوتهره) او په سنسکریت کې (پتره) او په پهلوي کې (پور - پوس - پوش) وه^(۳).

د پښتو (پوت) هم په دغه معنا دی، چې دمخه یې ذکر وشو.

(۸) پیسو PISU: یعنې پیس، دا کلمه په پښتو کې هم تر اوسه (پیس) ده، چې په عربي دا مرض برص بولي او په اوستا کې (پیسسه) او په پهلوي کې (پسک) وه^(۴).

(۹) پمون PAMON: یعنې گرگ، چې اوس په پښتو کې پم یعنې گرگ او پمن گرگین شته.

(۱۰) نامکا NAMKA: یعنې نام، دا کلمه په سنسکریت کې (نامن) او په اوستا کې (نامن) او په پهلوي او پارسي کې (نام) ده، په پښتو کې (نوم) بولي، په زړه پارسي کې (نامکا) وه، په هخامنشي کتیبو کې د یوې میاشتي نوم (انامکا) و، یعنې (بې

^(۱) فرهنگ نظام ج ۳ ص ۴۵.

^(۲) نمونه ادبیات ایران.

^(۳) فرهنگ نظام ج ۲ ص ۱۲۴.

^(۴) فرهنگ نظام ج ۲ ص ۱۵۱.

(نومه) (۱).

(۱۱) مرگا MARGA: يعنې مرغ، دا کلمه په سنسکريت کې مرگه (جاندار و چارپا) او په اوستا کې (مرغه) او په پهلوي کې (مروك) وه.^(۱) په زړه پارسي کې (مرگازانا) د يوې مياشتې نوم و، چې د اران په زړو کتيبو کې يې ذکر راغلی دی. مرگا يعنې مرغه او (زنا) يعنې زوول؛ ځکه چې دا مياشت د مرغانو د زوکړې وخت و؛ نو په دغه نامه ياده شوې ده.^(۲) د پښتو مرغه (پرند) او (زوول) دغو قديمو کلمو ته نژدې دی.

(۱۲) وياخنا VYAKHNA: دا هم په زړه پارسي کې د يوې مياشتې نوم و، چې په اوسنۍ پارسي يې اسفند بېرلي. کلمه داسې معنا لري: وی يعنې بې + اخنا يعنې يخني او ساره. لومړۍ جزو بې هغه د پښتو (به) = د سنسکريت (۱) دی چې په زړه پارسي کې (وی) هم و. دوهم جزو يې (اخنا) دغه اوسنۍ د پښتو (يخني) کلمه ده، چې اوس د سرما او زمستان په معناوو مستعمله ده.

دا کلمه په اوستا کې (ايسې) ده، چې (س) په (خ) اوښتی دی؛ نو په سنسکريت (يچ) د برېښېدلو په معنا و، چې د يخي صفت دی او د سنسکريت (ج) په اوستا کې په (س) اوښتی و.^(۳)

له دې لنډې مقاييسې څخه چې فقط په يو څو لغتو کې وشوه د پښتو نژدېوالی له هغې زړې پارسي ژبې سره هم ښکاري او دا څرگندوي، چې زړې پارسي هم باختري عناصر درلوده.

^(۱) تاريخ عمومي عالم ص ۳۷۷، ج ۱^(۲) فرهنگ نظام ج ۵ ص ۱۱۰^(۳) تاريخ عمومي عالم ج ۱ ص ۳۷۷^(۴) فرهنگ نظام ج ۵ ص ۵۴۸

دوه نیم زره کلنۍ شعر په زړه پارېسوکې

لوی داریوش د ایران د هخامنشي کورنۍ یو مشهور پاچا دی. چې د (۵۲۲ ق. م) څخه یې تر (۴۸۶ ق. م) پورې سلطنت کړی دی. دده په امر د بغستان (بېستون) پر غره یو ډبرلیک کیندل شوی دی او په څلورم ستون او ۶۴/۶۳ بند کې یې داسې یوه اخلاقي حماسه لیکلې ده:

«داریوش پاچا وایي: اورمزد او نورو بغانو (خدایانو) ځکه زما مرسته وکړه، چې نه اړیکه وم، نه دروهونکی وم، نه خوروهونکی وم، نه زه نه مې کورنۍ له رښتیا څخه واوښتو. نه مې مړیې، نه مې بېوزلې وخوراوه چا چې زما د کورنۍ مرسته وکړه، هغه مې ونازاوه او چا چې زما د کورنۍ ورانۍ

مسری^(۱).

اوس به دغو مسریو ته خیر شو او بېلې بېلې هجاوې به یې سره ونښلوو، وگورئ دا خو پښتو دی، چې داسې ویلی کېږي

۱- نی	اړیکه	اوم.
۲- نی	دروه چنه	اوم.
۳- نی	خورکړه	اوم.

کلمات

لاندې د هرې کلمې شرح هم ولولئ، چې ښه مو یقین شي، چې دا پښتو دی:

۱- نی NAIV: په پښتو کې د (نه یې) مخفف دی، (نه) د انکار او نفې توری دی چې په اوستا کې NOIT او په سنسکريت کې NED او پهلوي کې NE و^(۲) او (یې) فاعلي او مفعولي غایب ضمیر دی، نه یې دوی هجاوې لري، خو چې مخفف شي (نی) یوه هجا ده، دا مخففه انکاري او نافییه کلمه په اوسنۍ پښتو کې هم شته، یوه لنډۍ ده.

نی درکــوم نه یې پرېږدمه

د زړه له داغـه مې سورگل گوره مینه!

وگورئ دلته دواړه شکله راغلې دي، د لومړۍ مسری (نی) او (نه یې) دواړه په یوه معنا دي؛ خو د لومړۍ کلمه سپکه شوې ده (نی) په مجهوله (ې) ویله کېږي

^(۱) کنجکاویهای علمی و ادبی ص ۴۴ د تهران طبع د دکتور معین مقاله

^(۲) اولدپرشن، ص ۱۹۲

مسري خان گگیانی وایی:

نه یې عذر نه حجت وي

د یار امر ته تیار وي

(دیوان ص ۱۵۴)

۲- اړیکه ARAIKA. دا کلمه ځینو پوهانو په زور د پارسي ژبې (اریخ) ته کش کړې ده. حال دا چې په خپله دغه کلمه هم په مختلفو خطي نسخو کې مشکوکه او (آزیخ) هم راغلې ده^(۱). دوی وایی، چې معنا یې عداوت او دښمني او نفرت ده، چې ازیخ هم رانقل شوې ده^(۲) په هر صورت که په پارسي کې اریخ هم ثابت شي چې شته؛ نو به هغه هم له دغې ریښې څخه راشین شوی وي؛ خو په پښتو کې کټ مټ دغه زړه کلمه اوس هم مستعمله ده او معنا یې هم مضر، مانع، پای بند، مغرض، عدو او دښمن ده.

له دې کلمې سره نور داسې کلمات هم اوس په پښتو کې شته، چې له دغې ریښې څخه راوتلي دي؛ لکه اړ (گرفتار او محاج) اړیکې (پای بند او مانع او مصر) اړی، اړیا (مشکلي او احتیاج) ددې کلمې استعمال په پښتو ادب کې خورا زوړ دی، د (۴۰ هـ) په شاوخوا کې چې لودي کورنۍ په ملتان کې پاچاهي کوله، له دغې کورنۍ څخه یو شاعر شیخ رضي ویلي دي:

هغه گروه دې اوس آړه کړ

چې پلرو دې رڼاوه

^(۱) لغت فارس ص ۲۲۸ د تهران چاپ

^(۲) برهان قاطع

نصر لودي دده په جواب کې وايي:

توراني دشمن چې وايي
زه له گروهه په آره يم^(۱)

آره هم له دغې قديمې ريښې څخه دی، چې معنا يې په نفرت او عداوت او اړول دی، په پښتو وايي پلاڼی اوښتی دی، يعنې په عداوت ملحد شوی او له دینه وېلی دی. اما اړیکه په دې شعر کې شته، سلام قندهای وايي:

کله به ورسېږي ستا د خولې آواز ماته
چې اړیکه مې شو په مینه کې غماز ماته

دلته اړیکه کټ مټ د مخالف او دشمن او مانع په معنا دی.

۳- ددې پارکي د درو مسريو مشترکه سجع (آهم) دی او اوس دا فعل په مختلفو لهجو (وه م، اوم، اوه م) یسوه یسوه هجا ده؛ مگر (وه مه یا اوه م) دوي دوي هجاوي لري، چې د زړې پارسوله (آهم) سره نژدې دي. په ټولو لهجو کې واو زورکی لري او د زورکي ښکاره کوونکی توري (ه) ده؛ نو د (آهم) د منځ (ه) به هم ښايي دغسې آواز ښکاره کاوه او اوس يې موږ څلورم حرکت يعنې زورکی بولو، دغه کلمه په سنسکريت کې هم آهم او په گريک کې HOM وه^(۲).

۴- په دوهمه مسري کې (دروجنه) د پارسي مترجمانو په (دروغزن) ترجمه کړی دی^(۳) خو په پښتو کې کټ مټ «دروجن».

^(۱) تفصيل يې وگورئ لوديان ددې کتاب دوهم ټوک، د کنت په قول ددغه اړیکه ريښه هم د اوستا انگره او د لاتين Anra دی، چې معنا يې شريړ او بې عقيدې دی (اولدېرشن ص ۱۷۰) او د پښتو آره هم دغو ته بالکل په شکل او معنا کې نژدې ده.

^(۲) اولدېرشن، ص ۱۷۴.

^(۳) کنجکاويهای علمی و ادبی ص ۴۳.

دروجنه) موجود دی.

(درو) یا (دروه) په پښتو کې فریب، مکر، حیلي ته وايي، جن یا جنه د نسبت کلمه ده؛ لکه: مانهجن، کرکجن، درواجن.

په پښتو درواغ او دروه فرق لري او بېلې بېلې کلمې دي. درواغ یا دروغ له پارسي سره مشترک دی؛ مگر دروه او دروهل یا دروول د (فریفتن) معنا لري، دروهنه، دروهونکی، دروهلی هم له دغې ریښې څخه دي؛ نو د پارسي (دروغزن) ددې تاریخي کلمې حقیقي تعبیر نه دی؛ بلکې (دروجن) د فریبنده) او خیال او مدلس او قلب کار معاني لري.

نصر لودي پخوانی پښتون شاعر هم دا کلمه د (۴۰۰ هـ) په شاوخوا کې استعمالوي، وايي:

دا یې تور تاسې دروهوي
زه موښ ستاسې په تله يم^(۱)

خوشال خان وايي:

په خپله زوی او ورور باور شته خوشحاله!
غافل مه شه د جـــــهان له مکره دروه

(ص ۳۳۰ دیوان)

یو بل شاعر ویلي دي:

نه په دروه نه په دروغ نه په ریاشي
کار د دین دی سر تر پایه په رشتیا

۵. په درېمه مسری کې (زور کره) راغلی دی، چې په پارسي یې معنا زورگر ده، په دغه کتیبه او دیار لسم بند کې دوه واړه

^(۱) تفصیل یې وگورئ، په دوهم ټوک کې د لودیانو کورنۍ.

(زور) راغلی دی؛ خو درې تنه ژبپوهان لکه ټولمن او ویسبایخ او یار ټولومی ددغو دواړو په اشتقاق کې سره مختلف دي، لکه ګیګر چې په اوستایي څېړنو کې (ص ۲۴۲ طبع ۱۸۷۹ م) لیکلي دي، په اوستا کې زواري، او په سنسکريت کې جوس، او په زړه پارسي کې زوره، په پهلوي کې زور یا زوار، یا زورش، د زور او فشار او ظلم په معناوو.

دوهمه نظریه داده، چې: د اوستا زوره، د سنسکريت هوارس، د زړې پارسي او پهلوي زور، د فريب او نادرست په معنا ددې کلمې اصل دی.^(۱)

نو بارتولومی يې په دواړو ځایو کې معنا (نادرست، خطا کار، تزویس لیکلي ده؛ خو ویسبایخ (زور، ستم، زور چلول) راوړې ده. ټولمن يې په لومړي ځای کې معنی خطاکار او مزور او په دوهم ځای کې زور او فشار کښلي ده.^(۲)

اوس به راشو پښتو ته، چې: تر اوسه هم خور او خورول شته او معنی يې هغه ده چې په نورو پخوانیو ژبو کې وه. زور د لومړي توري په فتحه (آزار، زحمت) معنا ورکوي؛ خو (خور) هم د اول حرف په زور (ستم، فشار) ته وايي.

عبدالقادر خان خټک دغه دوي کلمې په بېلو بېلو معناوو داسې راوړې دي:

نه به ستا د ښایست تل وي هسې دور
نه به زړه وي د عاشق مدام په زور
چې دا دواړه بقا نه لري تېرېږي
بېهوده هومره ستم کړې هومره خور

(۱) اولډپرشن ص ۲۱۱.

(۲) کنجکاویها، ص ۴۱.

په اول بيت كې زور (زحمت او آزان) په دوهم بيت كې خور
(ستم او ظلم) دى او دا دواړه كلمې له (زور) په اول پېښ بېلې
دي: نو په اصلي زړه كتيبه كې هم خور كړه (ستمگر، فشار
دهنده، ظالم) و، چې د هغه فعل خورول دي.

اما ددې كلمې دوهم جزو (كړه) دى، چې په پښتو اوس (كړه)
وايو كړل، كړنه، كړونكى، كړى له دې ريښې څخه دي. دا كلمه
هم پوهانو كړه ويلې ده، په دوو هجاوو (كه-ره) نو چې دا دوي
هجاوې شي، ددې مسرې ټولې هجاوې به (۷) شي. دلته دكتور
معين وايي، چې:

ښايي د وزن د ضرورت لپاره د (كه-ره) يوه هجا سپكه
شوي او په گرده مسرې كې شپږ هجاوې پاتې شوې وي؛ مگر دا
مشكل د پښتو صحيح تلفظ په خپله حل كوي؛ ځكه چې په
پښتو (كړل) او (كړه) د كاف په سكون او د (ړې) په زور كې تلفظ
كېږي او يوه هجا ده، نه دوي. له دې جهت په پښتو صحيح
تلفظ كې دا مسرې هم شپږ هجاوې ده او حاجت بل تاويل ته نه
لري. په اوستا كې هم (كر) مصدر و، چې د پښتو كړ، كړل او د
پارسي كردن ورسره نژدې دي؛ خو د پښتو (كړه) يعنې فعل كټ
مت هغه كلمه ده چې په دې كتيبه كې راغلې ده. په پښتو اوس
داسې وايو:

د خداى په كړه راضي اوسه!

له بدو كړو څخه توبه وكړه!

تقطیع او قافیه

د پښتو اشعار لکه نور پخواني آریایي شعرونه د هجا په حساب وو، د ویدا او اوستا او نورو پخواني پهلوي کتابو اشعار، ټول هجایي وزن لري؛ خو د قافيې قید ډېر کم دی او مسجع پار کې دي، چې د ځینو په پای کې یوه قافیه تکرارېږي او دغه قطعه شعر چې درې مسرې لري، د هرې مسرې په پای کې (آهم) راغلی دی.

خو دا د قافيې تکرار عیب نه و او ځینې اوستایي اشعار هم دغسې مکررې قافيې لري^(۱) حتی چې د پارسي ژبې پخواني اشعار هم دغسې وو مثلاً د ابن مفرغ دغه درې مسرېزه پار کې، چې په الاغاني کې راغلی دی:

آبست و نبیذاست

عصارات زیب است

سمیه رومپیذاست

یا دا شعر چې د خراسان کوچنۍ په کوڅو کې د ابو منذر اسد بن عبدالله القصري پر مانه، په ملنډو وایه او طبري راوړی دی:

از ختلان آمذیه پروتباه آمذیه بیدل فراز آمذیه^(۲)

د خواجه عبدالله انصاري (موفی ۵۴۸هـ) دا کلمات هم دغسې دي:

اگر بهوا پری مگسی باشی

اگر بر آب روی خسی باشی

دل بدست آر، تا کسی باشی

دغسې شعرونه د پښتو په عوامي اشعارو کې خورا ډېر دي.

^(۱) کنجکاوبها، ص ۴۴

^(۲) د قزوینی بیست مقاله ۱-۳۲

په هر كلي كې يو شاعر وي، چې داسې شعرونه ارتجالاً وايي؛
لكه د سلم زمينداوري د شرع دا يوه توبه.

پر تا مين زه خسوار و زار يمه
دا د هجران په غموبار يمه
په سر تور سر درېسي خوار يمه
جسانانه زه پر تا مين يمه

ددې شعر هجاوې په هره مسرې كې لس لس دي او قافيه يې
كت مټ لكه د هغو قديمو شعرونو په ډول غبرگه ده او داسې
مسجع جملات د پښتو په قديمو كتابو كې د سليمان ماکو
تذكرة الاولياء (۶۱۲هـ) او د پيرروشان خيرالبيان (۹۸۰هـ) او د
اخوند دروېزه په مخزن اسلام كې خورا ډېر دي؛ بلكې پخوانو
خپل نثري آثار هم په دغه ډول ليكله، چې شرح به يې ددې
كتاب په دوهم ټوك كې راشي.

له دې څېړنې څخه به تاسې ته دا ښكاره شوې وي، چې د
پښتو ژبې وجود تر اسلام دمخه او ددغې ژبې نژدېوالی له نورو
ژبو سره ثابت دی، البته زه ددې مدعي نه يم، چې پښتو عين
زړه پارسو وه لېکن ددې څېړنې څخه دا حوضرور ښکاري، چې
ښايي د پښتو ځينې ادبي قطعيات به په دغو قديمه ژبو كې د
قرايت له جهته ساري او جاري او گډ وو يا دا چې زړه پښتو په
له زړې پارسو سره دونې نژدې وه، چې په لږ تغيير به له پښتو
څخه هغه زړه ژبه جوړېده.

كه كوم وخت ددغو ژبو پخواني آثار په تحليلي ډول مطالعه
شي ښايي، چې ډېر نور داسې اسناد هم پيدا شي
خو دا كار د آينده گانو دی، چې د علم او پوهې په رڼا كې د
پښتو پلټنې پسې اوږدې كاندې.

د زړو ژبو او پښتو عروض

VERSIFICATION

په آریایي اقوامو کې زاړه کتب او آثار ټول نظم دي: لکه د کتاب په لومړیو برخو کې چې اشاره وشوه، ریګویدا، او گاتھا دواړه یو راز نظم دي، دا نظرونه په مخصوصو لحنو او وزمو ویل کېده، تر دې حده چې اسلامي مؤرخینو د زردشت کتاب (اوستا) زمزمه باله^۱.

علاوه پر دغو کتاب د هند آریایانو ډېر نور منظومات هم درلوده، د دوی قصص او روایات لکه مابهارتا او راماین او نور ټول منظوم وو. په دوی کې نظم د ونې رواج درلود، چې اکثر علوم لکه طب، نجوم، ریاضیات یې منظوم کړي وو او دا منظومات به یې په یادوله، البیروني دا مطلب په ښه ډول تصریح کوي، حتی دی وايي، چې ما د اقلیدس، محسني او اصطراب ترجمه په سنسکریت کې دوی ته وکړه دوی فوراً په اشلوک یعنې یو راز نظم تبدیل کړه^۲.

ځکه چې نظم په دوی کې ډېر رواج درلود او اکثر دیني، علمي او ادبي متون یې منظوم وو، نو هم له دې هېته د نظم کولو علم (چهند) لکه دمخه چې مو ویلي دي، په ویدي علومو کې ډېر اهمیت درلود او پر هر عالم لارمه وه، چې دا علم زده کړي.

^۱ د محمودي مروج الذهب

^۲ کتاب الهند ج ۱ ص ۱۸۱

د آریایي اقوامو قدیم منظومات، په سنسکريت او اوستا او پهلوي ژبو کې د سلاييل (هجاء) په حساب وو؛ لکه اوس چې په اروپایي ژبو کې هم دغه نظامي اصول جاري دي؛ د منظوماتو د توتو د سلاييل (ګرې) تناسب او په شمېر کې مطابقت ضروري و، قافیه ډېره لازمه نه وه^۱

که څه هم د سنسکريت علم العروض (چهند) ډېر ارت علم دی او هم ډېر کتابونه په کې کښل شوي دي او علامه البیروني په خپله کتاب الهند کې یو باب ددغه علم د تفصیل لپاره مخصوص کړی دی؛ مګر اساسي قاعده هغه د سلاييل (ګرې) شمېر دی البته د شعر توتي په هر موقع کې د ګر په حساب بېل بېل رنگ مومي او اوزان او بحور هم له دې څخه تغیر کوي.

د پښتو د خپل شعر او نظم اساس د ګر حساب دی، چې د یو نظم او شعر توتي ددغه حساب له رویه باید برابرې وي او دا ډول اشعار تر اوسه هم په پښتو کې شته، ټول عوامي اشعار یعنې هغه شعرونه چې د پارسي او عربي په تقلید کې نه دي ویل شوي دغه رنگ او خاصیت لري.

البته پښتو ځینې مدون او مردف اشعار هم لري چې د پارسي د غزل، قصیدې رباعي او نورو بحورو پر وزن ویل شوي دي؛ مګر که دقت وکړو، هغه هم تر عربي عروض چې خلیل بن احمد ته منسوب دی، نه شي لاندې کېدای

نو ګویا ټول پښتو اشعار چې په دیوانو کې مضبوط دي، یا شفاهي اشعار چې خلك یې لولي او سینه پر سینه نقل کېږي، د سلاييل او ګر په حساب برابرېږي مثلاً د پښتو د عامي شعریو مهم وزن لنډی ده. چې ددغه لومړۍ مسرې به ضرور (۹) ګره او

دوهمه مسرې به يې (۱۳) وي چې د يوې لنډې مجموعې گروڼه (۹+۱۳-۲۲) کېږي.

د پښتو علم العروض (چهند) هم پر دې اساس بنا کېږي او دا د گڼ حساب يو خاص آريايي عروضي اساس دی، چې په ټولو هندو اروپايي ژبو کې له قديمه پاتې دی د پښتو او سنسکريت او اوستا زاړه منظومات ټول دغسې دي او په ټولو اروپايي ژبو کې دا قانون په نظم کې جاري دی.

اما د خليل بن احمد عروض سامي اصل لري، چې پارسي ژبه يې هم تر خپل اثر لاندې کړې ده او دا کار هم تر اسلام وروسته درې څلور سوه کاله پس شوی دی البته د پارسي زاړه آثار به هم لکه پهلوي پر قديم آريايي قانون برابر وو.

پاي

تر دې ځايه ما د لوی څښتن په مده د پښتو ادب لومړۍ ټوك وکېښ او په دې برخه کې مې هغه ابحاث سره يو ځای کړه، چې د پښتو پر اصالت او قدامت دلالت کوي ځکه چې دا کتاب په خپل بحث کې اول کتاب دی او دمخه چا په دې کار گوتې نه دي پورې کړې او هم ماخذونه او مراجع نشته: نو که زه په ځينو خبرو کې تېروتي یم، ښايي چې پوهان به ما وېڅيښي.

کابل، جوی شهر، د سهار ۹ بجې، ۲۳ د جولا ۱۳۲۴

استدراك

بد - بت:

په دې کتاب کې د (بد - بت) بحث شته او هلته د البيروني له کتاب الهند خغه د (بده) اصل بيان شوی دی، وروسته چې ما آثار الباقیه وکوت، البيروني وايي چې د ماني په (شاپورگان) کتاب کې هم د هندوستان مشهور داعي (بودا) د (بد) په ډول راغلی دی د آثار الباقیه فاضل مترجم (صيرفي) په حاشیه کې لیکي، چې (بد) په عربي کې هم د (بت) په معنا و، لکه ابوالعلاء معيري چې د دنيا غندنه کوي او وايي

والقلب من اهو انه عابد

ما يعبد الكافر من بده

(د آثار الباقیه ترجمه، ص ۲۲۹)

تومان:

د زردشت نوم سپينتمان تحليل شوی دی، د نامه آخره ټوټه (تومان) دی چې په پښتويي (تومنه) بولي، دا نوم په صريح ډول البيروني (سفید تومان) ليکلی دی، چې د (سپين تومان) پارسي شکل دی

د آثار الباقیه فاضل مترجم چې د دغه کتاب ځينې برخې له قديمو نسخو څخه لاس ته راوړې دي، هلته د زردشت په مبحث کې دا کلمه راغلي ده (د آثار الباقیه د ترجمې آخر)

ددې کتاب ماخذونه

ددې کتاب له لیکلو کې ماله ځینو کتابو څخه استفاده کړې ده او هر مقصد چې مې له یوه کتاب را اخیستی دی، د مخوپه لاندې برخه کې مې هغه کتاب او مخ او ټوک ښوولی دی، دلته فقط د هغو کتابو نومونه بېل راوړم (حبیبی)

۱ قاموس فیروز آبادي	۱۲ عین الادب والسیاسه د ابن هذیل
۲ اقرب الموارد	۱۳ مقدمة ابن خلدون
۳ معیار اللغة	۱۴ طبقات الادباء
۴ تعریفات سید شریف جرجاني	۱۵ معجم الادباء. یاقوت
۵ دایرة المعارف بستانی	۱۶ کشف الظنون حاجي خلیفه
۶ علم الادب	۱۷ کشاف اصطلاحات فنون، تهانوي
۷ جواهر الادب هاشمي	۱۸ تاریخ ادبیات ایران. جلال هماني
۸ ارشاد القاصد سخاوي	۱۹ نفایس الفنون
۹ روح تنقید، محي الدين قادري	۲۰ انسایکلوپیدیا بریتانیکا
۱۰ ادبیات انگلیسي بروک	۲۱ انسایکلوپیدیا، امریکان
۱۱ د ادبیاتو زدکړه. جان مورلي	۲۲ زیدة الصحایف فی اصول المعارف

۲۳. الفلسفة اللغوية، جرجي زيدان
 ۲۴. آریتز، گودن چایلند
 ۲۵. پښتو گرامر، راوړتي
 ۲۶. تمدن ایرانیان خاوري، گيگر
 ۲۷. ایران قدیم، برنا
 ۲۸. کېمېج هيسټري آف انډيا، ج ۱
 ۲۹. ویدک انډيا، راگوزن
 ۳۰. تاریخ هیروډوت، مکالي
 ۳۱. تمدن هند، گوستاؤلویون
 ۳۲. هند قدیم
 ۳۳. تاریخ هنديها، هنتر
 ۳۴. آثار عتیقة آریایها
 ۳۵. هند ریگویدي، داس
 ۳۶. هندو اروپایي، دولواله دوپوسن
 ۳۷. تاریخ افغانستان، کهزاد
 ۳۸. هند قدیم، پانیکار
 ۳۹. اوستا، دارمستتر
 ۴۰. مېخي خطوط، ویسباخ
 ۴۱. مردمان قدیم
 ۴۲. مقدمه تاریخ هند قدیم، اکبرشاه
 ۴۳. ریگویدا، گریفت
 ۴۴. اتھر و اویدا، گریفت
 ۴۵. گانها، پور داود
 ۴۶. قاموس پښتو، پښتو مرکه (قلمي)
 ۴۷. قاموس پښتو، راوړتي
 ۴۸. تاریخ مرصع، افضل خان خټک
 ۴۹. تاریخ ادبیات ایران، براون
 ۵۰. تاریخ شرق اقصی
 ۵۱. هند مدنیت بخش
 ۵۲. ریگویدک کلچر
۵۳. حیات افغاني، حیات خان
 ۵۴. آریانا، کهزاد
 ۵۵. مهابهارت اردو، افق
 ۵۶. مطالعات افغاني
 ۵۷. جغرافیای هیروډوت، ویلر
 ۵۸. جغرافیای تاریخ ایران، بارتولد
 ۵۹. انسایکلوپیدیا یی اسلام
 ۶۰. تاریخ باخترا، راولنس
 ۶۱. تاریخ الکامل، ابن اثیر
 ۶۲. تاریخ طبري، ابن جریر
 ۶۳. تاریخ سیستان
 ۶۴. عمل صالح (شاه جهان نامه)
 ۶۵. پښتانه شعراء، حبیبی
 ۶۶. پته خزانه، ناشر حبیبی
 ۶۷. متریدیتس، ج ۱، ایملنگ
 ۶۸. وقایع کابل، الفن ستون
 ۶۹. گرامر پښتو، بیلیو
 ۷۰. ترانهای ملی افغان، دارمستتر
 ۷۱. گرامر پښتو، ترومپ
 ۷۲. سلسله لسانیات اکادیمی لینن
 گراد ج - ۴
 ۷۳. گرامر پښتو، لوریمر
 ۷۴. راپورت السنه هند، گریمرسن، ج ۱۰
 ۷۵. علم ادیان، فرلانگ
 ۷۶. معلومات هندي، ویبر
 ۷۷. مذهب ویدی، اولدنبرگ
 ۷۸. مذهب بلومفیلد
 ۷۹. تاریخ ابول لعدا
 ۸۰. حدود العالم
 ۸۱. گزیترا افغانستان
 ۸۲. نسب نامه افغانه، عبدالسلام خان

۸۳. فرهنگ اوستا
۸۴. خورده اوستا
۸۵. ساموس هسدي و انگليسي،
ډنگن فوربس
۸۶. السنه پامير
۸۷. طبقات ناصري (قلمي جوزجاني)
۸۸. فرهنگ نظام محمد علي
۸۹. ويدا در ممالك شمال لاکميا.
۹۰. تاريخ ادبيات سنسکريت مکډونل
۹۱. جغرافياي شمال غرب هند
۹۲. آرين ساختن هند دوت
۹۳. کتاب الهند البيروني
۹۴. بود هسب انديا.
۹۵. تعليمات ويدا.
۹۶. التنبيه والاشراف مسعودي
۹۷. مفاتيح العلوم خوارزمي.
۹۸. المتجدد
۹۹. الصيدله البيروني
۱۰۰. مخزن الادويه
۱۰۱. فقه اللغة پښتو يعقوب حسن خان
۱۰۲. دساتير اسعاني
۱۰۳. منو شاستر
۱۰۴. مجله آثار حقيقه هند ج ۱۱
۱۰۵. زين الاخبار گردیزی
۱۰۶. آداب الحرب فخر مدير
۱۰۷. آثار الباقيه البيروني
۱۰۸. تفسير الجواهر طنطاوي جوهری
۱۰۹. تاريخ ادبيات ايران، شفق
۱۱۰. گرامر اوستا جکسون
۱۱۱. جوردنال ايشيانک سوسايتي ۱۸۷۲
۱۱۲. مروج الذهب، مسعودي
۱۱۳. دبستان مذاهب
۱۱۴. لغت فرس اسدي
۱۱۵. تاريخ عمومي عالم رضا اخوي
۱۱۶. فرهنگ ناصري
۱۱۷. مجله آريانا کابل
۱۱۸. تعلقات هند و عرب سيد
سليمان ندوي
۱۱۹. فحوش البلدان بلاذري
۱۲۰. چچ نامه، ترجمه اليث
۱۲۱. کتاب البلدان ابن فقيه همداني
۱۲۲. آثار البلاد قزويني
۱۲۳. مزارات بلخ (قلمي) محمد
صالح ورسجي
۱۲۴. معلومات زرتشتي جکسون
۱۲۵. گر شاسپ نامه
۱۲۶. شهنامه فردوسي
۱۲۷. قانون مسعودي البيروني
۱۲۸. فرهنگ نو بهار
۱۲۹. فرهنگ انندراج
۱۳۰. گنج دانش
۱۳۱. مجله کابل
۱۳۲. سرگذشت العاظم ميکس ميولر
۱۳۳. گرامر ويدي مکډونل
۱۳۴. سخندان فارس آزاد
۱۳۵. آثار العجم فرصت
۱۳۶. دروس پهلوي
۱۳۷. کتاب الهند البيروني
۱۳۸. مطالعات ايراني دار مسهر
۱۳۹. نمونه ادبيات ايران

د پښتو ادبياتو تاريخ

دويم ټوک

د پښتو پخوانی تاريخ تر (۱۰۰۰هـ) پورې
او

پر پښتو نظم او نثر تحليلي څېړنه

۱۳۷۹

ليکوال

عبدالحي حبيبي

دوهمه طبع:

د پښتو ادبیاتو تاریخ

دوهم ټوک

په دغه نامه یو کتاب د پښتو ټولنې له خوا په ۱۳۳۸ کال کې خپور شو چې د پښتو ژبې محقق او پیاوړي لیکوال عبدالحي حبيبي څو کاله پخوا لیکلی و او په کابل مجله کې پرله پسې خپور شوی و.

اوس چې دا کتاب دوهم ځل چاپېږي له لومړي ځل نه پکې دومره زیاتوالی راغلی د چې یو نوی مهم تالیف یې گڼلی شو.

دا کتاب په لومړۍ چاپ کې ۱۷۶ مخه و او په دوهم چاپ کې د کتاب حجم ۳۶۸ مخه دی.

ددې کتاب په سر کې له دوو عنوانو لاندې (زړه پارسو- دوه نیم زړه کلن شعر) څو مخه زیات شوي دي او بیا له لومړي څپر کې نه وروسته د دوهم څپر کې له عنوان لاندې د

لويکانونو د کورنۍ يو اهم بحث زيات شوی چې د پښتو ژبې په تاريخ کې ورته نوی کشف ویلی شو.

دا برخه په فارسي ژبه هم د ښاغلي حبيبي صاحب په قلم د يوه مستقل اثر په حيث د (پښتو و لويکانونو غزنه) په نامه د تاريخ د ټولنې له خوا چاپ شوه، چې د يوه نوي تحقيق په حيث يې د تاريخ يوه مجهوله برخه روښانه کړه.

ددې کتاب په اخر کې د پير روښان برخه علاوه شوې ده چې د معلوماتو او تحقيقاتو په لحاظ يې په اوس وخت کې وروستنی تحقيق او د پښتو ادب د نوي مهمې دورې څېړنه بللی شو.

انصافاً بايد ووايو چې حبيبي صاحب د پښتو ادبياتو او د پښتو ژبې د تاريخ په روڼولو کې ډېر ستر موفقيتونه گټلي دي او د لويې برخې خاوند دی.

ددې کار آغاز او ادامه تر ډېره حده دده د همت او زحمت ثمره ده، چې دده د قلمی او علمی خدمت پله يې ډېره درنه کړې ده.

خدای دې دی دروند لري او دده د اعمالو پله دې تل درنه وي.

گل پاچا (الفت)

د پښتو ټولنې مشر

د ثور نولسمه ۱۳۴۲

لومړۍ خبرې

ددې کتاب له لومړي ټوک کې، تر اسلام دمخه د پښتو پر وجود او اصل مستندي او مفصلې خبرې وشوې، چې د تاريخ او ژبپوهنې په رڼا کې د پښتو پخوانۍ ريښې او ژبې ښيي او د ښکاره کوي، چې پښتو د ايشيا د قديمو ژبو، زړې پارسي او اوستا او سنسکريت په څېر زړه ژبه ده.

داسې ښکاري چې پښتو د شرقي او هندي ژبو او غربي او ايراني ژبو تر منځ يوه مستقلة ژبه وه او له ويدي ژبې او سنسکريت سره هغه نښتور لري، کوم چې له پخوانۍ پارسي او اوستا او پهلوي سره لري.

دلته زه يو ښکاره دليل او قوي سند راوړم چې د پښتو رابطه له پخوانۍ پارسي سره ښه ثابتوي او دوه نيم زره کاله مخکې د پښتو وجود راښيي.

زړه پارسو

لکه په لومړي ټوک کې چې ما ليکلي و، زړه پارسو هغه ژبه ده، چې دوه نيم زره کاله دمخه د ايران په پارس کې ويله کېده او د هخامنشي پچاهانو درباري ژبه وه، خو ددې ژبې کوم کتاب اوس نه دی پاتې، فقط د ايران او مصر پر ځينو غرو باندې ددې ژبې يو څو ډبرليکونه (کتیبي) په

مېڅي خط پاتې دی، چې ټوله (۴۰۰) لفظونه کېږي
ددې ژبې ځینې لفظونه نه د لومړي ټوک په پای کې ما د
پښتو سره پرتله کړي وو، چې بالکل پښتو یا ورنژدې وو؛
خو اوس د هغې ژبې یو شعر راوړم، چې بالکل پښتو دی
او تاسې به ورته حیران شئ، چې څنگه دوه نیم زره کاله
دمخه هم پښتو اشعار وو او د پاچاهانو پر دبرلیکونو کښل
کېده.

دوه نیم زره کلنۍ شعر

لوی داریوش د ایران د هخامنشي کورنۍ یو مشهور پاچا
دی، چې د (۵۲۲ ق. م) څخه یې تر (۴۸۶ ق. م) پورې سلطنت
کړی دی. دده په امر د بغستان (بېستون) پر غره یو دبرلیک
کیندل شوی دی او په څلورم ستون او ۶۴/۶۳ بند کې یې داسې
یوه اخلاقي حماسه لیکلې ده:

«داریوش پاچا وایي اورمزدا او نورو بغانو (خدایانو) څکه
زما مرسته وکړه، چې نه اړیکې وم، نه دروهونکي وم، نه
خوروونکي وم، نه زه، نه مې کورنۍ له رښتیا څخه واوښتو
نه مې مړي، نه مې بېوزلي وخوراوه، چا چې زما د کورنۍ
مرسته وکړه، هغه مې نازاوه او چا چې زما د کورنۍ ورانۍ
وغوښته، هغه مې وځوبلاوه»^(۱)
دوکتور معین د تهران پوهنتون استاد وایي چې په دې

^(۱) اولد پرشن ص ۱۲۹ د کنت تالیف طبع امریکا ۱۹۳۵

اخلاقي حماسه کې په خاص ډول پو درې مسرېز شعر راغلی دی، داسې:

- (1) Nê a ri ka á hum
- (2) Nê drau ja na á hum
- (3) Nê zura ka ra á hum

دا درې مسرې داسې لوستلې کېږي.

- ۱- نې اري که آهم
- ۲- نې دروجه نه آهم
- ۳- نې زوره که ره آهم

ددې شعر هره مسرې شپږ شپږ هجاوي (سپن) لري او داسې دي لکه د پهلوي ژبې د ياتکار زيران کتاب شپږ هجاوي مسرې^(۱)

اوس به دغو مسريو ته څير شو او بېلې بېلې هجاوي به يې سره ونښلوو، وگورئ دا خو پښتو دي، چې داسې ويلې کېږي

- ۱- نې اريکه اوم
- ۲- نې دروه جنه اوم
- ۳- نې خور کره اوم

کلمات

لاندې د هرې کلمې شرح هم ولولئ چې ښه مو يقين شي، چې دا پښتو دي:

- ۱- نې Nê: په پښتو کې د (نه يې) مخفف دی، (نه) د انکار او نفې توري دی چې په اوستا کې NOIT او په سنسکريت کې

^۱ کنجکاويهای علمي و ادبي ص ۴۴ د تهران طبع د دوکتور معين مقاله

NED او په پهلوي کې NE و.^(۱)

او (یې) فاعلي او مفعولي غایب ضمیر دی. "نه یې" دوی هجاوې لري؛ خو چې مخفف شي (نې) یوه هجا ده دا مخففه انکاري او نافیه کلمه په اوسنی پښتو کې هم شته یوه لنډۍ ده

نې درکوم نه یې پرېږدمه

د زړه له داغه مې سور گل گوره مینه

وگورئ دلته دواړه شکله راغلي دي د لومړۍ مسرۍ (نې) او (نه یې) دواړه په یوه معنا دي؛ خو لومړۍ کلمه سپکه شوې ده (نې) په مجهوله (ې) ویله کېږي مسرې خان گگیانی وایي
نه یې عذر نه حجت وي
د یار امر ته تیار وي

(دیوان ص ۱۵۴)

۲- اریکه ARIKA دا کلمه ځینو پوهانو په زور د پارسي ژبې (اریغ) ته کش کړې ده حال دا چې پخپله دغه کلمه هم په مختلفو خطي نسخو کې مشکوکه او (آزریغ) هم راغلې ده.^(۲) دوی وایي، چې معنا یې عداوت او دښمني او نفرت ده، چې ازریغ هم رانقل شوې ده.^(۳) په هر صورت که په پارسي کې اریغ هم ثابت شي چې شته؛ نو به هغه هم له دغې ریښې څخه راشین شوی وي؛ خو په پښتو کې کټ مټ دغه زړه کلمه اوس هم مستعمله ده او معنا یې هم مضر، مانع، پای بند او مغرض او

^۱ اوله پرشن، ۱۹۲

^۲ لغت فرس ۲۴۸ د تهران چاپ

^۳ برهان قاطع

عدو او دښمن ده

له دې کلمې سره نور داسې کلمات هم اوس په پښتو کې شته، چې له دغې ریښې څخه راوتلي دي: لکه اړ (گرفتار او محتاج)، اړیکې (پای بند او مانع او مضر)، اړی، اړیسا (مشکلي او احتیاج)، ددې کلمې استعمال په پښتو ادب کې خورا زوړ دی، د (۴۰۰هـ) په شاوخوا کې چې لودي کورنۍ په ملتان کې پاچاهي کوله، له دغې کورنۍ څخه یو شاعر شیخ رضي ویلي دي

هغه گروه دې اوس اړه کړ

چې پلرو دې رڼاوه

نصر لودي دده په جواب کې وایي:

توراني دښمن چې وایي

زه له گروهه په آره یم^۱

آره هم له دغې قدیمې ریښې څخه دی، چې معنا یې په نفرت او عداوت اړول دي، په پښتو وایي پلانی اوښتی دی، یعنې په عداوت ملحد شوی او له دینه وتلی دی
اما اړیکه په دې شعر کې شته، سلام قندهاری وایي

کلیسه به ورسپړي ستا د خولې آواز ماته

چې اړیکه مې شو په مینه کې غماز ماته

^۱ تفصیل یې وگورئ لودین ددې کتاب دوهم څپرکی، د کښت په قول ددغه اړیکه ریښه هم د اوستا انگره او د لاتین Anra دی، چې معنایې شریر او بې عقیدې دی (اوله پرشن ص ۱۷۰)، او د پښتو آره هم دغو ته بالکل په شکل او معنا کې نژدې ده

دلته اړیکه کېت مټ د مخالف او دښمن او مانع په معنا دی
 ۳- ددې پارکي د درو مسیریو مشترکه جمع (آهم) دی او
 اوس دا فعل په مختلفو لهجو (وه م، وه مه، اوټم، اوټه م) دی چې
 د پارسي (بودم) معنا لري

په دې تلفظونو کې (وم، اوټم) یوه یوه هج ده؛ مگر (وه مه ی
 اوټه م) دوي دوي هجاوي لري، چې د زړې پارسي لکه (آهم) سره
 نژدې دی په ټولو لهجو کې واو زورکی لري او د زورکي ښکاره
 کوونکی توری (ه) ده؛ نو د (آهم) د منځ (ه) به هم ښايي دغسې
 اواز ښکاره کوه او اوس يې موږ څلرم حرکت يعنې زورکي
 بولو دغه کلمه په سنسکريت کې هم آهم او په گريک کې HOM
 وه^{۱۱}

۴- په دوهمه سری کې (دروجنه) د پارسي مترجمانو په
 (دروغزن) ترجمه کړې دی^{۱۲} خو په پښتو کې کېت مټ (دروجن،
 دروجنه) موجود دی

(درو) یا (دروه) په پښتو فريب، مکر، حيلې ته وايي، جن ي
 جنه د نسبت کلمه ده، لکه مانېجن، کرکجن، درواغجن
 په پښتو درواغ او دروه فرق لري او بېلې بېلې کلمې دي
 درواغ یا دروغ له پارسي سره مشترک دی؛ مگر دروه او دروهل
 یا دروول د (فرېفتن) معنا لري، دروهنه، دروهونکی، دروهلی
 هم له دغې ریښې څخه دي؛ نو د پارسي (دروغزن) ددې تاریخي
 کلمې حقيقي تعبیر نه دی؛ بلکې (دروجن) د فرېبنده او حيال او
 مدلس او قلب کار معنوي لري نصر لودي پخوانی پښتو شاعر
 هم دا کلمه د (۴۰۰هـ) په شواخوا کې استعمالوي، وايي

^{۱۱} اوله پرسن ص ۱۷۴^{۱۲} کجک وېبېلې علمي و ادبي ص ۴۳

دا یې تور تاسې دروهوي
زه موښ ستاسې په تله يم^{۱۱}

خوشال خان وایي

په خپل زوی او ورور باور نشته خوشاله
غسافل مه شه د جهان له مکره دروه

(دیوان/ ۳۳۰ مخ)

یو بل شاعر ویلي دي:

نه په دروه نه په دروغ نه په ریا شي
کار د دین دی سر تر پایه په رشتیا

۵ په درېمه مسري کې (زوره کره) راغلی دی، چې په پارسي يې معنا زورگر، ده په دغه کتبه او دیرلسم بند کې دوه واړه (زور) راغلي دي: خو درې تنه ژبپوهان لکه تولمن، ويسباخ او بار تولومي د دغو دواړو په اشتقاق کې سره مختلف دي لکه گيگر چې په اوستايي څېړنو کې (ص ۲۴۲ طبع ۱۸۷۹م) ليکلي دي، په اوستا کې زو اري، او په سنسکريت کې جوس، او په زړه پارسي کې زوره، په پهلوي کې زور يا زوار، يا زورش، د زور او فشار او ظلم په معنا وه

دوهمه نظريه داده، چې د اوستا زوره، د سنسکريت هوارس، د زړې پارسي او پهلوي زور، د فرېب او نادرست په معنا ددې کلمې اصل دی^{۱۲}

نو بار تولومي يې په دواړو ځايو کې معنا (نادرست، خط کار، تزوير) ليکلي ده

^{۱۱} تفصيل يې وگورئ په دې کتاب کې د لوديانو کورنۍ

^{۱۲} اوله پرېشن ص ۲۱۱

خو ویسباح ((زور، ستم، زور چلول)) راوړې ده تولمن یې په لومړي ځای کې معنی خطاکار او مزور او په دوهم ځای کې زور او فشار ګڼلې ده^{۱۰}

اوس به راشو پښتو ته، چې تر اوسه هم څور او څورول شته او معنی یې هغه ده، چې په نورو پخوانیو ژبو کې وه زور د لومړي توري په فتحه (آزار، زحمت) معنا ورکوي؛ خو (څور) هم د اول حرف په زور (ستم، فشار) ته وایي

عبدالقادر خان حتمك دغه دوي كلمې په بېلو بېلو معناوو داسې راوړې دي:

نه به ستا د بنایست تل وي هسې دور
نه به زړه وي د عاشق مدام په زور
چې دواړه بقا نه لري تېرېږي
بېهوده هومره ستم کړې هومره څور

په اول بیت کې زور (زحمت او آزار) په دوهم بیت کې څور (ستم او ظلم) دی

او دا دواړه کلمې له (زور) په اول پېښ بېلې دي؛ نو په اصلي زړه کیسه کې هم څور کړه (ستمګر، فشار دهنده، ظالم) و، چې د هغه فعل څورول دی.

اما ددې کلمې دوهم جزو (کړه) دی، چې په پښتو اوس (کړه) (KR²) وایو، کړل، کړنه، کړونکی، کړی له دې ریښې څخه دی دا کلمه هم پوهانو کړه ویلې ده، په دوو هجاوو (که-زه) نو چې دا دوي هجاوې شي، ددې مسرې ټولې هجاوې به (۷) شي

دلته دوکتور معین وایی:

چې ښایي د وزن د ضرورت لپاره د (که-ره) یوه هجا سپکه شوي او په گرده مسري کې شپږ هجاوي پاتې شوي وي؛ مگر دا مشکل د پښتو صحيح تلفظ په خپله حل کوي؛ ځکه چې په پښتو (کرل) او (کره) د ک ف په سکون او د "رې" په زور کې تلفظ کېږي او یوه هجا ده، نه دوي له دې جهه په پښتو صحيح تلفظ کې دا مسري هم شپږ هجاوي ده او حاجت بل تاویل ته نه لري. په اوستا کې هم (کر) مصدر و، چې د پښتو کر، کرل او د پارسي کردن ورسره نژدې دی؛ خو د پښتو (کره) یعنې فعل کت مې هغه کلمه ده، چې په دې کتبه کې راغلې ده په پښتو اوس داسې وایو:

د خدای په کره راضي اوسه!
له بدو کرو څخه توبه وکره!

تقطیع او قافیه

د پښتو اشعار لکه نور پخواني آریایي شعرونه د هجا په حساب وو، د ویدا او اوستا او نورو پخواني پهلوي کتابو اشعار، ټول هجایي وزن لري؛ خو د قافيې قید ډېر کم دی او مسجع پار کې دي، چې د ځینو په پای کې یوه قافیه تکرارېږي او دغه قطعه شعر چې درې مسري لري، د هرې مسري په پای کې (آهم) راغلی دی.

خو دا د قافيې تکرار عیب نه و او ځینې اوستایي اشعار هم

دغسې مکررې قافیې لري^{۱۱} حتی چې د پرسی ژبې پخواني
اشعار هم دغسې وو، مثلاً د ابن مفرغ دغه درې مسريره
پارکي، چې په الاعاني کې راغلي دي

آبست و نبیذ است
عصارات زبیب است
سمیه رو سپیذ است

یا دا شعر چې د خراسان کوچنویه په کوڅو کې د ابو منذر
راسد بن عبدالله القسري پر ماته، په ملنډو وایه او طبري راوړی
دی:

از ختلان آمذیه بروتباه آمذیه بیدل فراز آمذیه^{۱۲}

د خواجه عبدالله انصاري (متوفی ۴۸۱ هـ) دا کلمات
حمد غسې دي.

اگر بهوا پری مگی باشی
و اگر بر آب روی خسی باشی
دل بدست آر، تا کسی باشی

دغسې شعرونه د پښتو په عوامي اشعارو کې خورا ډیر دي،
په هر کلي کې د و شاعر وي، چې داسې شعرونه ارتجالاً وایي،
لکه د سلیم زمينداوري د شعر دا یوه ټوټه

^{۱۱} کنجکاوېها، ص ۴۴

^{۱۲} د قزویني بیست مقاله ۱-۳۲

پر تا مښ زه خوار و زار يم
 دا د هجران په غموبار يم
 په سرتور سر درېسي خوار يم
 جانانه زه پر تا مښ يم

ددې شعر هجاوې په هره مسرې کې لس لس دي او قافيه يې
 کټ مټ لکه د هغو قديمو شعرونو په ډول غبرگه ده او داسې
 مسجع جملات د پښتو په قديمو کساو د سليمان ماکو تذکرة
 الاولياء (۶۱۲ هـ)، د پير روښان خير البيان (۹۸۰ هـ) او د اخوند
 دروېره په مخزن اسلام کې خورا ډېر دي؛ بلکې پخوانو خپل
 نشري آثار هم په دغه ډول ليکل، چې شرح به يې په دې کتاب
 کې راشي

له دې څېړنې څخه به تاسې ته دا ښکاره شوې وي، چې د
 پښتو ژبې وجود تر اسلام دمخه او ددغې ژبې نژدېوالی له نورو
 ژبو سره ثابت دی البته زه ددې مدعي نه يم، چې پښتو عين
 زړه پارسو وه، لېکن ددې څېړنې څخه دا خو ضرور ښکاري،
 چې بنيادي د پښتو ځينې ادبي قطعات به په دغو قديمو ژبو کې
 د قرابت له هته ساري او جاري او گډ وو. يا دا چې زړه پښتو
 به له زړې پارسو سره دوني نژدې وه، چې له له لږ تغير به له پښتو
 څخه هغه زړه ژبه جوړېده

که کوم وخت ددغو ژبو پخواني آثار په تحليلي ډول مطالعه
 شي، بنيادي چې ډېر نور داسې اسناد هم پيدا شي.

خو دا کار د آيندگانو دی، چې د علم او پوهې په رڼا کې د
 پښتو پلټنې پسې اوږدې کاندې

(۱)

لومړۍ برخه

(د پخوانو دوره تر ۶۰۰ هـ)

لومړۍ څپرکۍ

د اسلام خپرېده او د هېواد دیني او سیاسي حالت:

د ۶۰۰ م کال په شاوخوا کې چې د عربستان له رهگزاره د اسلام لمر راڅټونکې و، د پښتونخوا پر مخکوله یوې خوا د بودايي دین نفوذ د ونې خپور شوی و چې اکثر مراکز او معمر بنارونه ددې دینت تر اثر لاندې وو، په غربي برخو کې هم د زردشت د دین آخرنې وړانګې څلېدې.

د سیاست له پلوه هم دا غرونه او مخکې تر دوو سلطو لاندې وې، شرقي خواوې د بودايي مذهبو پاچاهانو په لاس کې وې، چې مراکز یې کابل او پېښور او د اباسین د غاړې وپېنډ وو.

غربي برخې لکه خراسان او سيستان د سران د ساساني كورنۍ تر حكومت لاندې وې چې دينا دوى: د رښت پيروان وو. د لومړي هجري كال ۶۲۲ع په حدودو كې چې يو چيني سياح هيون تسانگ په افغانستان كې گرځي او د پښتونخوا سيمې گوري، غزني، زابل، كابل، بگرام، باميان، بلخ ويني، دى په غزني، كابل، باميان او بلخ كې د هر بودايي معابد او بود تونونه راښيي او دده د سفرنامې څخه ښكاري، چې د اسلام په ابتداء كې په پښتونخوا كې هر ځاى د بودا د دين بود تونونه موجود وو او خلكو دغه دين پاله او دا سلطه د اسلام د مجاهدينو تر راتگه پورې تينگه وه^(۱).

كه څه هم رسماً د خلكو د يانت بودايي و او پاچاهانو هم دا دين پاله؛ مگر د سياست له پلوه د هېواد شرقي او شمالي خواوې متحدې وې او پاچاهان يې هم د دغه ځاى وو او تل يې خپل سياسي او اداري استقلال ساته، تر اسلام دمخه چې د لويو او کوچنو كوشانيانو سلطنت وړان شو؛ نو دې هېواد بيا هم د يفل شاهانو تر ادارې لاندې د خپلواكۍ ژوندون درلود او د دوى دبرليكونه تر اوسه هم د زابل په روزگان كې شته^(۲) او بيا نو د كابل او زابل پاچاهانو د رتبيل په نامه اقتدار وموند او هم د هر عمر په دې ملك كې د سلطنت خاندان وو؛ نو كوشاني او يفتلي او د رايانو كورنۍ هغه پاچاهان دي، چې دوى تر اسلام دمخه او د اسلام د راتگ پر وخت د هندوكش پر جنوبي خوا او كابل او زابل حكمراني كوله او د اسلام تر راتگه پورې خو پېړۍ په استقلال اوسېده او ددې مخكې ثقافت او مدنيت او خپلواك

^(۱) تفصيل يې وگورئ د هيون تسانگ سفرنامه، د بيل انگرېزي ترجمه

^(۲) تصاویر يې وگورئ د موريم جرنال، پېښور ۱۹۵۳

ژوندون یې ساته له غربي او شرقي خوا چې پر پښتونخوا
خطرات راتله خلك ددغو خپلو پاچاهانو تر سيوري لاندې متحد
وو^(۱)

ځكه چې ددغو غرو خلكو خپل ژوندون په خپلواكۍ تېر
كړی او هر كله يې استقلال ساتلی و؛ نو هغه وخت چې تر
هجرت ۳۰ كاله وروسته (۶۵۰ هـ) لومړۍ پلا، د اسلام
مجاهدين د سيستان له سيمې څخه پر دې هېواد باندې راغلل؛
ځكه چې دوی ته د اسلام ښېگړې نه وې معلومې؛ نو يې له
مسلمانانو سره تقريباً درې پېړۍ مسلسل جنگونه وكړه؛ مگر
وروسته چې دوی د اسلام مقدس دين ومانه؛ نو دوی پخپله د
اسلام لومړني علمبرداران هم شول.

خلاصه:

د اسلام ابتداء له ۳۰ هجري كاله دلته كېږي^(۲) او تقريباً په
پنځوس كاله كې د اسلام فتح لښكر پر سيستان، رنج، داور،
زابل، كابل او بست بری مومي او له بلې خوا خراسان او هرات
او مرو او مرغاب او پوشنج او بادغيس تر جوزجان او تالقان او
فارياب او بلخ پورې فتح كوي او تر ۱۰۰ هـ پورې د اسلام
بريالي لښكر تر ختل او خجنده پورې پسېږي او له بلې خوا هم
دا فتوحات په سند كې دوام مومي او له كابل څخه د اټك تر غاړو
پورې رسي او هم د سند په سيمو كې ملتان او نيرون او قيقان
او قنډايل او نور ټول مشهور ښارونه او كڅونه (بندرونه) د

^۱ امپراطوري كوشان، (تېيل شاهان، تاريخ افغانستان ج ۲

^۲ كتاب البلدان للعقوبي ۵۷

مسلمانانو په لاس فتح کېږي^(۱) د اسلام په دوره کې لومړني سل کاله تر ۱۰۰ هـ پورې ددې هېواد د جگړو او مقاومت دوره وه، چې پښتانه ورو ورو د اسلام دین مني او هغو خلکو چې لا دغه دین نه وي منلی؛ نو پر خپل راپه حال ساتېږي او د اسلام مجاهدین او فاتحین هم په دغه مخکې کې تل په جگړو بوخت و، داسې ښکاري چې د هېواد د غربي خواوو خلک لکه د هرات، سیستان، بسمت زمیند اور، بادغیس، پوښنج او هم د شمالي خنډو اهالي تر بلخه، په لومړۍ اسلامي پېړۍ کې د اسلام په دین مشرف شوي دي؛ مگر د شرقي خواوو اوسېدونکي یعنې د سلیمان غره او سپین غره پښتانه د اباسین تر غاړو پورې وروسته مسلمانان شوي دي د ابن واضح الیعقوبي په قول په (۸۰ هـ) کال عبدالرحمن بن محمد د حجاج له خوا د لسوزو غریو سره پر سیستان راغې او په (۸۳ هـ) یې رتبیل ته په بست کې ماته ورکړه او بیا قتسه په (۹۲ هـ) کال د رتبیل سره په سیستان کې مقابل شو^(۲) او د خلیفه منصور په عصر کې (۱۴۰ هـ حدود) د بامیان پاچا (شېر) اسلام ومانه، خو چې د الرشید له خوا فضل بن یحیی برمکي ټول کابلستان او طخارستان تر غوریند او شاه بهار (شېر) فتح کړل او په (۱۷۶) کال یې پر کابلشاه باندې بیا لښکر کشي وشوه. د شاه بهار (شېر) لوی بت د مسلمانانو په لاس مات کړ شو او فضل برمکي د خلافت له درباره ددې خوا حکمران و^(۳)

د پېښور په موزیم کې یو عربي ډبرلیک شته چې په (۲۴۳ هـ)

^(۱) د بلاذري فتوح البلدان، ابن اثیر، تاریخ سند

^(۲) تاریخ الیعقوبي ۱-۲۳ و ۲۲-۳

^(۳) کتاب البلدان د ابن واضح یعقوبي (متوفی ۲۹۲ هـ) اثر د لیدن طبع، ص ۲۹۰

کال لیکل شوی او د وزیرستان په توچي کې پیدا شوی دی او دا ځنې ښکاري چې په دغه وخت کې اسلام او عربي رسم الخط (لیک دود) او ژبه او ثقافت تر دغو غرو پورې خپاره شوي وو، دغه کتیبه په ساردا او ناکري خط هم ده؛ نو دا ثابتوي، چې د پخواني مدنیت رسم الخط لانه و وړک شوی، که څه هم په وزیرستان کې د عربي ژبې او خط اثر خپور شوی و؛ اما د کابلشاهانو او مقامي پاچاهانو اقتدار لاله بامیان ته تر گردېزه پاتې و، څو چې په ۲۵۶ هـ) کال گردېزه او بامیان، یعقوب لیث صفاري فتح کړل^(۱) او د العتبي او حدود العالم (۳۷۲ هـ) له قوله ښکاري، چې پښتانه تر (۴۰۰ هـ) پورې ورو ورو مسلمانېدل او د سلطان محمود تر عصره لاهم په پښتونخوا کې داسې خلک وو چې په تدریج به مسلمانېدل^(۲).

د پښتو تاریخي شهرت په اسلامي دوره کې:

له تاریخي آثارو او پخوانو کتابو له کتنې څخه داسې ښکاري چې د اسلام په لومړیو پېړیو کې پښتانه له بادغیس او هراته، بیا د غور تر غرو پورې مېشته وو، دغسې هم دوی په زابلستان او کندهارا او د شرقي پښتونخوا په غرو کې اوسېدل، په مدني ښارو کې هم داخل وو، د اسلام د دورې هغه تاریخ لیکونکي او جغرافیا وال چې ددغه هېواد وو، یا یې ددې خوا غرونه او ښارونه لیدلي وو، دېر د پښتنو ذکر کوي او د پښتو له پخوانو آثارو څخه هم داسې ښکاري، چې پښتانه د اسلام په اوایلو کې مشهور وو او د دوی ژبه هم په دغه وخت کې

^(۱) زین الاخبار گردېزه، ص ۶ وگورئ ددې کتاب دوهم څپرکی لویکان
^(۲) ابن اثیر، آداب الحرب.

يوه داسې ادبي ژبه وه، چې ډېر ښه او پاڅه اشعار يې درلودل دلتښته زه غواړم د پښتنو ذکر چې په لومړيو اسلامي پېړيو کې موږ ځينو راوي دي، لنډ بيان کړم، بيا به نور د لومړنيو ادبي آثارو په څېړنه بوخت شم، له دغه لنډ تاريخي تذکاره به تاسې ته ښه ښکاره شي چې پښتانه يو مشهور قوم و او چې دوی موجود او مشهور وو؛ نو طبعاً د دوی ژبه هم موجوده وه او لکه چې ښايي هغسې ادبي موقعيت يې هم درلود.

عموماً په څلورمه هجري پېړۍ کې موږ ځين د پښتنو ذکر په ښه ډول کوي، چې په ښارو کې اوسېدل او خپله ژبه يې ويله، وروسته چې تاسې د لويکسانو او سوري او لودي کورنيو حال ولولئ، دا خبره به ښه درته څرگنده شي؛ مگر دلتښته د ځينو نورو موږ ځينو اقوال هم د پښتنو په باب کې رانقلوم.

۱ د اسلامي دورې په جغرافيا لکيونکيو کې لومړۍ سړۍ زموږ د هېواد يو مدقق ليکوال جوزجاني دی، چې يو خورا قديم جغرافي کتاب يې په پارسي ژبه ((حدود العالم من المشرق الى المغرب)) په نامه په (۳۷۲ هـ) کال کښلی دی، دا ليکوال په هغه ځای کې چې د پښتونخوا ښارونه لکه گردېز او لغمان او نور ذکر کوي، په "سول" او "بنيهار" نومو ځايو کې د افغانانو استوگنه ښيي^(۱) او داسې ښکاري چې پښتانه په ښارو کې هم اوسېده او مشهور وو.

۲- تر دده وروسته په غزنوي دوره کې ابو نصر محمد بن عبدالحمار العتبي د غزنوي دربار نامتو مؤرخ دی، د (۴۱۵ هـ) په حدودو د سبکتگين په احوال کې ليکي د (جېپال) تر جگړو وروسته افغانان او خلجي (غلجي) د سبکتگين په لښکرو کې

^(۱) حدود العالم ص ۴۵-۴۶

په زرو زرو داخل شول. بل خای وايي ((افغانان په لوړو غرو کې اوسېدل او د سلطان محمود پر لښکر به يې يرغلونه کړل: نو محمود له دوی سره سخت جنگونه وکړل))^(۱)

۳. ابوریحان البیروني (متوفی ۴۴۰ هـ) چې د عزبوي دورې معروف عالم او مؤرخ دی وايي: ((په افغاني قبایل د هند په غربي خواوو کې د سند تر څنډو پورې پراته دي)^(۲) او دا مؤلف پخپلو نورو علمي آثارو کې د افغانیه ذکر په کوي^(۳) او په الصيدله کې د پېښور (پرشاور او دهک)^(۴) تر منځ د غزنه سره د دوی غرونه او مسکن ښیي^(۵) چې له دې څخه هم د دوی شهرت په دغه دوره کې د البیروني له بیانه ښه ښکاري

۴. ابن اثیر عربي مشهور مؤرخ هم د (۴۰۹ هـ) په وقایعو کې د سلطان محمود جگړې له پښتنو سره بیانوي، چې سلطان د دوی پر غرو يرغل وکړ او له دوی سره يې سخت جنگونه وکړه^(۶) له دې روایته هم داسې ښکاري چې د پښتنو غربي قبایل لا تر دغه وخته غزنوي حکومت ته نه و اېل شوي او ځکه

(۱) تاريخ يميني ص ۲۶-۲۶۸.

(۲) کتاب الهند، ج ۱، ص ۲۷۷.

(۳) کتاب الجماهر ص ۲۳۳- التفهيم ص ۱۹۹.

(۴) د البیروني پرشاور دغه پېښور دی چې پخوا پرشور هم کيل کېده. ام دهک د رکي وليدي توغان (د الصيدلي د نشر) په قول دغه اوسنی ډکه ده، مگر دا خبره د غور وړ ده؛ ځکه چې په غزنوي دوره کې "دهک" د زابلستان يو محبس و، چې مسعود سعد سلمان شاعر هلته سدي و لکه چې وايي ((هفت سالم بسود سوو دهک)) دا خای د ابن حوقل او ستخري په قول د زرنج او بست تر منځ و

(۵) الصيدله ص ۱۱۰-۱۲۲.

(۶) الكامل ج ۹ ص ۱۲۸.

چې دوی په خپل هېواد کې د لوړ حربي و مدني مقام خاوندان وو؛ نو د غزني پاچاهان مجبور وو چې له دوی سره خپلوي ولري او د دوی له مټه او تورې څخه استفاده وکړي، سبکتگين چې د غزنوي کورنۍ لويه پاچاهي تاسيس کړه؛ نو يې له دې قوم سره خپسي وکړه او د زابل (زاوړ) له ملکانو څخه يې د يوه لوړ ځانه وغوښته، چې د سلطان محمود مور دغه رابلی پښتنه وه او هم له دې جهته سلطان محمود ته زابلې ويلی شي^۱ پسر له دې چې سبکتگين د پښتنو خپل شو؛ نو دوی د غزنوي سلطنت په مرسته ودرېده او د سلطان محمود د هند په جگړو کې دوی شامل وو او اکثر فتوحات يې هم د دوی په توره کړي دي

۵- شريف محمد بن منصور چې په مبارکشاه فخرمدبر مشهور او د غزنوي او غوري دورې مورخ دی، ليکي ((اديرا نومي افغان د سلطان محمود په عصر کې د جېپال له خوا په "تردرې" کې کوټوال و، دا سړی راغی او د سلطان محمود په مخ کې يې اسلام قبول کړ))^۲ له دې روايته هم د پښتو رجالو شهرت او اداري مقام ښکاري او دا هم څرگندوي، چې په دغو وختو کې لاهم ځينې پښتانه په اسلام نه وو مشرف شوي

دا وو ځينې تاريخي روايات چې د پښتنو د شهرت په باب کې لنډ لنډ رانقل شوه، علاوه پر دې چې د تاريخ پانې د دوی نومونه ذکر کوي، پارسي ادب هم له دې ذکره خالي نه دی مثلاً د فردوسي د شهنامې په ملحقاتو کې د پر خلې ((اوعان))

^۱ د حمد الله مسوفي تاريخ گريده ص ۲۹۵ طبع ۱۹۱۰ لندن سپاړ

نامه ص ۱۲۶ طبع تهران

^۲ آداب الحرب ص ۱۰۴۳ ديرا دغه اوسنی (ددير) د سافو د يوه قوم نوم

دی او معنی يې (هو + دير) يعنې د ښې دېرې خاوند دی

یادېږي او داسې ښکاري چې په نیم افسانوي قبل الاستلام دورو کې اوغانیان په شجاعت مشهور او د زابل په سیمو کې یې کلاوې او ټینګ مواقع درلودل او کک کوهزاد (غریزی) د دوی مشر پهلوان و، چې له رستم سره یې سختې جګړې کړې دي، لکه چې وایي

چنین گفت دهقان دانش پژوه
 مر این داستانرا ز پیشین گروه
 که نزدیک زابل بسه روزه راه
 یکی کوه بد، سر کشیده به ماه
 بیک سوی او دشت خرگاه بود
 دگر دشت، زی هندوان راه بود
 نشسته در آن دشت، بسیار کوچ
 ز اوغان ولا چین و کرد و بلوچ
 یکی قلعه بالای آن کوه بود
 که آن حصن، از مردم انبوه بود
 مر آن حصن را نام مریاد بود
 از و جان نا بخردان شاد بود
 بدژ در، یکی بد کنش جای داشت
 که در رزم با ازدها پای داشت
 نژادش ز اوغان سپاهش هزار
 همه باوک انداز و ژوبین گزار
 بینا لا بلند و به پیکر ستبر
 به حمله چو شیر و به پیکار ببر

به نیرو جدا کړدی از که کمر
گریزان ز رزمش بدی شیر نر
وړا نام بودی کک کوهزاد
بگیتی بسی رزم بودش پیاد^(۱)

له دغه بیانې ښکاري چې اوغانیانو ددې کیسې په اصلي
ماخذو کې هم شهرت درلود؛ لکه په دغه کیسه کې چې نور
ځایونه هم د اوغان او د دوی د هېواد نوم راوړی، مثلاً د رستم
له خولې وایي:

ندارم درنگ امشب ایدر ز کشن
مگر سوی اوغان و خرگه زمین.

بل ځای بهزاد افغان داسې ستایي:

چو بهزاد اوغان ازو این شنفت
بدو گفت کاهریمنت باد جفت

بل ځای رستم په قهر وایي:

همه مرز اوغان بهم برزنم
بدین دژز کین آتش اندر زنم^(۲)

شاعر په دې خپل بیان کې (مرز اوغان، اوغان سپاه) یادوي
او د دوی د مشرانو لکه کک کوهزاد او بهزاد نومونه اخلي، په
ښه ډول دا څرگندوي، چې اوغانیانو حکومت او مشران او سپاه

^(۱) د شهنامې ملحقات ج ۱۰ ص ۳۰۶۱

^(۲) د شهنامې ملحقات ص ۳۷۵-۳۷۴

درلوده او بنيادي چي (دشت خرگه ب خرگه زمين) هم د پښتنو ورشو وي او مراتع (خر خايونه) وو. چي دوي به خپلي كيږدي په كې درولي

نور شعرا هم د افغن ذكر كوي. فرخي (متوفي ۴۲۹ هـ) د سلطان محمود په ستارينه كې يوه بوللې (قصيده) لري، هلته د اغزيو په صفت كې وايي

بگونه شـلـل افغانيان دوپره و تيز
چو دسته دسته بهم تيرهاي بي سو قار^۱

دغسې هم د غزنوي دورې يو بل شاعر مسعود سعد سلمان چي د سلطان ابراهيم غزنوي (۷۵۰-۴۹۲ هـ) معاصر دي، پخپلو اشعارو كې د افغن د دلاورانو او جگړو ذكر داسې كوي

از لشكر ترك و هند و افغان
بر باره هزار شير نر كرده^۲

له دغو تاريخي او ادبي تذكارو څخه چي لنډ لنډ مورانقل كړه، تاسې ته څرگندېږي چي پښتنو په غو وختو كې شهرت درلود

اوس چي تاسې ته د پښتنو د نامه بولگه په اسلامي تاريخ كې ښكاره شوه؛ نو په اصلي مقصد پيل كوو

^۱ د فرخي ديوان ص ۶۳، د شل كلمې شرح به وروسته راشي

^۲ د مسعود سعد ديوان ص ۴۸۳

دوهم څپرکی

د لويکاتو (لاويکاتو) کورنۍ

د اسلامي دورې په لومړنيو پېړيو کې د کابل او هندوکش په درو او د پښتونخوا په ښارو کې ځينې محلي د شاهانو کورنۍ پاتې وې، چې دوی د هغو پخوانو هفتاليانو (ابداليانو) او هونانو (خانانو) او کوشانيانو بقايا وه او غالباً د ابن خردادبه کابلان شاه او د باميان شېران شاه او د زمين داور داوران شاه^(۱) او د زاول هتالي (ابدالي) چې له دوی څخه د مهر گل (مير کهول) کتيبه د روزگان په دره شالي کې شته، دا ټول سره خپلوان وو.

ددغو شاهي کورنيو تاريخ ښه نه دی معلوم، فقط له ځينو سکو څخه د دوی يو څو نومونه موږ پېژنو او دا هم نه ده ښکاره، چې د دوی ژبه څه وه؛ خو رسم الخط يې يوناني او سره داناکري، يا کلمه منگولي هم وه^(۲).

دلته ددې شاهي کورنيو اصل او تاريخ او وقايع ليکنه مقصد نه ده؛ بلکې د دوی د ژبې څرک اېستل مو په کار دي او دغه دلايل شته چې د دوی ژبه پښتوي پښتو ته نژدې وه.

^(۱) کتاب المسالك والممالك د ابن خردادبه، ص ۱۷۰ د ليدن طبع

^(۲) د پېښور موریه په ډبرليکونو کې يريوه منگولي خط هم شته چې د هونانو (خانانو) عصر دی

(۱) د بغلان ليك:

د بغلان په نورو حفرياتو كې چې په يوناني خط او ژبه يې په يوناني خط او بله محلي ژبه ليكونه پيدا شوي دي، تر اوسه ددې كتيبې د محلي ژبې ليكونه نه دي لوستل شوي او نه ده معلومه چې هغه كومه ژبه وه؟

خو داسې ښكاري چې په مسيحي لومړيو پېړيو كې لاهم هلته د اور پرستش و او په بغلان كې د سره کوتل پر غونډۍ چې له پل خمري څخه (۱۵) ميله د ايبك خواته پروت دی، يوه آتش كډه كشف شوې ده.

فرائز الشيم روت شنتل الماني د بغلان د كتيبې هغه يو څو ليكې لوستې دي، چې په يوناني ليك كښلې دي او يوه جمله يې داسې ده:

((كيرو دومي بغولانگ))^(۱)

پروفيسر هننگ انگليسي وايي، چې په دې كتيبې كې د بغلان قديم نوم بغولنگ دی چې سغدي شكل يې بغدننگ يا بغدنچ و، دال په لام تبديل شو او اخرنی جزو (انگ) (آن) واوښت او بغلان ځنې جوړ شو او په زړه پارسي كې هم (بغدانگ) د آتشكډې او اورتون معنا لرله^(۲)

اوس په موږ دا كلمه تحليل كړو. بغه يا بگه په ټولو قديمو آريايي ژبو كې د (خدای) نوم و. د اوستا: بغه د زړې پارسي: بگه د سنسكريت: بهگه. د روسي: بگ. د يوناني باگوس ټول له دغه اصله دي^(۳) او دا لغت په قديمو نومو كې خورا ډېر دی؛

^(۱) د شرق او غرب ايتالوي مجله، نومبر ۱۹۵۷.

^(۲) آريانا، اسد ۱۲۳۶ ش

^(۳) اولد پرشين هـ ۱۹۹

لکه بڼ پور (معرب فغفور) يعنې (د خدای زوی) بڼستان
(بېستون يعنې د بڼ ځای) بڼداد، بڼشور، بڼی، بڼلان (د
ښارو نومونه) بڼان يشت (د اوستا يو څپرکی) بڼار (بېسود
د ايزنګي) بڼاوي (سرپل) بڼګ (سمنگان) بڼيار (وادي کرم)
په پښتو کې دا کلمه اوس هم شته؛ خوشکل يې د اوستا په
رنگ (بڼه) نه دی، بلکې د داريوش د بېستون د کتيبي په ډول
بڼګ^(۱) ته نژدې دی.

بڼګ اوس (لوی، عظيم) ته وايي، چې د خدای صفات دي،
وايي پلاټی بڼګ سړی دی، يعنې لوی دی، قوي دی، توانا دی.
ښايي بڼه يا بڼګ هم له صفاتي اسماء اوو څخه و، نه ذاتي. او
وروسته د اسم ذات په ډول مشهور شوی وي، لکه رحمان،
غفور، غني او نور صفاتي اسماء الله. دا پښتو (بڼګ) هم په ځينو
قدیمو نومو کې تر اوسه شته لکه بگرام، بگرامي (کابل) بگل
(هرات) بګلا (غزني) بګ لک (د ايزنګي) بګه پای (تالقان) بګی
(ترنګ).

په پښتو ادب کې هم بڼګ د عظيم په معنی و، شمس الدين
کاکړ د کندهار شاعر د (۱۲۵۰ هـ) حدود وايي:

هسې شوم طالع زما دی باطن وور په ظاهر بڼګ
د افغانستان په فارسي ادب کې هم دا کلمه په دغه معنی
موجوده وه، مولوي بلخي وايي:

از چه دم از شاه و از يك ميزنی در هوا چون پشه را زګ ميزنی^(۲)
اما د کلمې دوهم جزو (انګ) هم د قدیمو ښارو د نومو په
پای کې حورا ډېر وینو، مثلاً سالنګ (د کابل شمال ته دره)

^(۱) پښتو ۱- ۲۴۰۴، اولد پرښین ۱۹۹.

^(۲) د شمس الدين ديوان ص ۶۶ او د مولوي مثنوي، لومړی دفتر ص ۴۸.

یکاولنگ (په دایزنگي کې) بشلنگ (د هلمند د ناوې بنار)،
الیشنګ (د لغمان یوه دره)، اولنگ (د سالنگ په منځ کې)،
مستنګ (بلوچستان کې) زرنګ (د سیستان بنار)، پوشنګ (د
هرات غربي خواته) گیرنګ (د مرو بنار)، وررنګ (د غوریو
رباط)، چې عربي جغرافیاوالو دغه اخیرنی جزو (انګ) په انج
ارولې او دا بنارونه یې فوشنګ، بشلنګ، مستنګ، زرنګ، جیرنګ
هم لیکلي دي.^۱ او لکه پروفیسر هننګ چې وایي: دغه (انګ)
او د عربو (انج) د آتشګدې معنا لرله او د بغولنګ اوسنی
کشف شوي آتشګده یې هم ښکاره دلیل دی او د کابل او
هندوکش د درو کوم پاچاهان چې د اسلام د ظهور په بهیر کې
وو، د اکثر په سکو باندې هم اورخانې لیکلې شوې دي.

دغه انګ (آتشګده او اور) وروسته په پهلوي ژبه اتهر، آذر
بلل شوي دي، چې معنا یې هغه (اور) ده د بندهشن په (۱۷)
فصل کې درې لویې آتشګدې یادې شوې دي، چې یوه (آذر
فریغ) وه او ددې آتشګدې ځای د کابل پر "روښان غره" و.^۲

که څه هم په یقیني ډول نه ده معلومه چې دا "روښان غره"
چېرې و، خو د نامه له پهلوي شکله چې هغه قدیم انګ په پهلوي
آذر، او بغودبغ په کلمتو کې لري، باید دا ووايو چې هغه به
دغه د بغلان آتشګده وه او ښایي چې بغلان لکه اوس په هغو
وختو کې هم له کابل سره مربوط و.^۳

په هر صورت انګ په پهلوي آذر یعنې اور تعبیر شوی او یغ

^۱ احسن التقاسیم ص ۳۰۶ ۳۱۲ اصطحري ۳۳۹

^۲ یسنا ۱-۱۳۲، کیانیان ص ۱۴۰

^۳ رشوان غر اوس د بدخشان په حرم کې په دغه نامه شته، ښایي چې
پخوا به دا نوم پراخ و او تر بغلانه به رارسېده.

پخپله په پهلوي كې هم په هغه معنا و

دغه (انگ) يقيناً د اور معنا لرله او اوربون و تشكده هم انگ بلل كېده

وگورئ په اوستا كې د ژانگه (د ژ معني بد + انگ اور) چې دوهيشته (بهشت) مقابل او ضد و او دغه اوسني كلمه (دوزخ) هم له دې څخه جوړه شوه.^۱ ځكه چې د اور پرستش د زردشت له عصره بيا تر اسلامه پورې خوزره كاله د اباسين او آم او دجلي تر منځ د خلكو عام دين و او په هر ځاى كې اورتونونه وو؛ نو دغه (انگ) د اكثرو نورو په پاى كې دلالت كوي، چې هغه ځايونه د آتشكډې او معبد په نامه مشهور شوي دي

په پښتو كې د (انگ) دغه زړه ريښه تر اوسه هم ليدل كېږي انگړ او انگاره ډېر سره او كويه او اور ته وايي، چې د كلمې لومړى جزو (انگ) دى. انگړ هم په پښتو شور او جدت او تېزى ته وايي، چې د اور صفات دي، ددې كلمې اول جزو هم (انگ) دى او لام له ظرفي اداتو څخه و؛ لكه بورجل، كتل، زاول، كاول، انگازه هم د تېزى او جدت په مناسب په اول سر كې (انگ) لري. انگولا هم تېز او سوخوونكى ريغ دى

ښايي چې د انگړيزي ANGER (خشم) او ANGRY (خشمناك) هم د جدت او تېز والي په مناسب دغه ريښه ولري او ANGEL (فرشته) د رڼا او روښنۍ په مناسبت هم له دغې ريښې څخه وي د ملا فيض الله كاكړ په شعر كې دا كلمه عيسا داسې راغلې ده:

زړه گي بند كړمه په منځ د پان و پرانگ
سوځي زړه لكه پېلوځي په بلانگ

دا بلانگ مركبه كلمه ده بل (مشتعل، بلبدونكي) انگ (اور) يعني بل اور^(۱) دلته دا خبره هم بايد هېره به كړو، چې د بغولنگ (سفدي بغدنك) او د زرې پارسي (بغدانگه) د بغ او (انگ) تر منځ يو (د) هم شته، چې دا دال په پښتو كې هم كله په لام اوړل لكه: ديوار = دېوال، غريبل = غلبېل او نور.

نو دغه نوم په اصل كې (بغودانگه) او دا (د) د پښتو اضافي دال دی، چې اوس يې موږ تر مضاف اليه دمخه وايو (د) بغوانگ، يعني (د خدای اور)؛ نو د پښتو د ابدال پر اصولو سم، دغه (بغودانگ-بغدنك) بغولنگ شو.

اما وروسته ددغې كلمې (انگ) په (آن) واوښت، او دغه (آن) هم د خايو په نومو كې تر اوسه مستعمل دی؛ مگر دا تحول وروستنی دی. مثلاً گلران (د هرات) شملان (د هلمند ناوې) بغلان (هغه زور بغولنگ) او داسې ډېر د خايو نومونه چې اخر ته يې (آن) راځي.

ددې خبرې يو تاريخي ټينگ دليل، بل هم شته، چې په چيني كتابو كې د بدخشان نوم دوه قرنه تر ميلاد دمخه (تسه-نگ-لنگ) راغلی او بيا د (۶۳۰ م) كال په شاوخوا كې د هيوان تسنگ په سفرنامه كې (پو-تو-چنگ-نه) او بيا په يوان شي كې (به-ده-هه-شنگ) ذكر شوی دی^(۲) په دې نامه كې هم د (انگ) ټوټه وروسته په (آن) بدله شوې او بدخشان شوی دی.

بل مثال يې دادی: چې د گوزگانان په غرو كې يو خای سنگ

^(۱) د كبل په فارسي كې هم بلنگس د اور د اشتعال حال ته وايي

^(۲) په چيني منابعو كې د منځنيو پېړيو پلټنې، د پترچ ميذر تاليف، د لندن طبع ۱۸۸۷ م.

چارک شته، چې دغه سنگ هم پخوانو جغرافياوالو (سان) راوړی دی^(۱)

اوس چې تاسې ته د بغولنگ (بغلان) زړې ريښې په پښتو کې ښکاره شوې، نو به زه دا هم ووايم، چې د بغلان د آشکدي د کتيبې نورې ويلې شوې کلمې هم پښتو ته نژدې دي

کيردومي:

دا کلمه هم دوی توتي ده، کيردو-مي.

له (کيردو) څخه په لږ صوتي تغيير اوسنۍ پښتو (کړی دی) جوړېږي دا نکته مه هږوئ، چې پښتانه د صوتي حروفو په تلفظ کې ډېر سره مختلف دي. خو زما په خيال هغه تلفظ چې د غرو پښتانه يعنې اپريدي او وزير او مسيداو وردک يې کوي، پخواني تلفظ ته نژدې دي. ښارو ته نژدې ژبې په ډېرې مهذبې او تراشلي شوې دي د بېستون د کتيبې د صوتي حروفو تلفظ هم ددغو قبيلو تلفظ ته نژدې و.

د بغلان د کتيبې د پښتو توپيرونه هم دغسې دي (کړی دی) د غرو پښتانه تر اوسه په مختلفو لهجو ادا کوي: کاکران يې (کړې دی) وايي. ځينې پښتانه يې (کېرده، کېرای دو، کېريده) او ځينې يې کت مت هغه (کېردو) وايي. وروستنی (می) منفصل فاعلي ضمير دی، چې اوس هم په پښتو کې ژوندی او مستعمل دی او تر مفعول وروسته راځي: نو (کېردومي) کت مت پښتو فعل دی او ټوله جمله داسې کېږي:

کيردومي بغولنگ = کړی دی مې بغلان

دا خبره هم واورئ: د کرل = کول فعل په پښتو کې ډېرې

(۱) اصطخري ۲۷۰، حدود العالم ۱۹-۶۰

معنوي لري. چې يوه زړه معنا يې هم (جوړول، ابادول، تعمير ده کاکړان وايي مري دې کړېې ده^۱ يعنې دودۍ دې خړېلې ده! سنک هلته کور کړی دی

يعنې سنگ در نج خانه يې ساخته است

د کړل، په ريښه کې (د اوست کر) او د پهلوي او فارسي (کردن) ورسره نژدې دي او د آبادولو او تعمير معناله پخوا په کې پرته ده

د خرده اوستا په آتش بهرام نيایش (۲۰ فقره) کې د آتشکدو په نومو کې (مينيو کردو) هم راغلي ده (خرده اوستا ص ۱۳۷) مينيو يا مينو (د پښتو د منل له ريښې څخه) د فارسي (خرد) معنا لري (يسنا ۱، ۲۰۷، مزد يسنا و شعر پارسي ص ۳۰) او کردو هم کت مت دغه (کيردو) ده چې د آباد کړي او جوړ کړي معن ورکوي او دغه آتشکده مينيو آباد کړې وه.

د اسلامي عصر په لومړنيو پېړيو کې چې اوسنۍ فارسي له پهلوي څخه زېږېده، هم (کردن) د جوړولو او ساخت په معنا کله کله استعمالېده، مثلاً خواجه عبدالله انصاري هروي ليکي نايو ترسا امير، چې د شام په رمله کې و، له صوفيانو څخه پوښتنه وکړه چې «شمارا جای هست کی آنجا فراهم آیند؟ گفت نه گفت من شمارا جای کنم، تا با یک دیگر آنجا فراهم آييد، آن خنقاه رمله بکرد»^۱ دلته کښم او بکرد دواړه د آبادولو په معنا دي په زړه پارسي او پهلوي کې هم (کرته، کرد) د ښارو په نومونو کې د (آباد کړي) په معنی و، مثلاً پارسه کرته (پازار کاد او يوناني پرس پوليس په فارس کې) او نور ښارونه لکه

^۱ طبقات الصوفيه خطي، د استانبول نسخه

بلاش کرد، خسرو کرد، یزد کرد؛ بفرگرد^(۲) چې معنا یې ده هغه (کړي دي) یعنې (آباد کړي) بلکې د جمشید اول آباد کړی خای په اوستا کې ورجم کرت بلل شوی دی^(۱)

یعنې هغه واره چې جم آباد کړې ده^(۳)

نو د بغلان د کتیبې کیردومي بغولنگ هم پښتو (کړی دی مې بغلان) دی، یعنې آباد کړی مې دی بغلان او جوړ کړی مې دی بغلان او د (مې) منفصل فاعلي ضمیر موږ ته د ژبې پخوانی گرامري شکل هم راښیي، چې تر اوسه هم ځینې قبایل دغه (می) دغسې استعمالوي. یعنې د فعل په منځ کې نه راوړي او په اخر کې وایي.

ځکه چې تر اوسه ټولې راپیدا شوې کتیبې نه دي لوستلې شوې، ښایي چې د ټولو تر تحلیل او لوستنې وروسته ځینې نور حقایق هم کشف شي؛ خو ددغو اوسنیو الفاظو څخه په لوړو دلایلو موږ د پښتو بلگه اېستلای شو او وایو

ښایي چې د پښتونخوا ددغو شاهي کورنیو ژبه به پښتو وه یا به یوه ژبه وه، چې پښتو ته به ډېره نژدې وه

(۲) د روزگان ډبرلیک:

دوهم دلیل چې موږ ته د پښتو څرک ددغو شاهانو په کورنیو کې راکوي، د دوی نومونه دي مثلاً یوه کورنۍ شاهان چې د هیوان تسنگ چيني سیاح په وخت (۶۳۰ م) او دوو کونګ بل چيني سیاح (۷۶۰ م) په عصر کې، گندهارا او اټک تر ټکسیلا

(۲) سیک شناسي ۱- ۳۱

(۱) ویدیداد، ۲ فرگرد

(۳) کیاتیان ص، ۱۱۹

پورې مسلط وو ((کشتریان)) دي، چې دا نوم د مارکوارټ په قول (کشته تریه) او په زړه پارسۍ او سنسکریټ کې هم و^(۱).

لکه چې ما په مفصل ډول ددې کلمې شرح په لومړي ټوک کې کړې ده، اصل یې د پښتو (کښه توره) او د پیرروښان د خیرالبیان په ډول (تورکښ) دی^(۲) او له دغو څخه د یوه پاچا نوم (لکه تورمان) و، لکه تورمن یعنې شمشیر زن.

نور برهمنی پاچاهان چې د مسیحي اوومې پېړۍ په اوله برخه کې پر کابل او د هغه پر نژدو ځمکو حکمرانان وو دادي.

گلر مشهور په لویه: (کوي لر = لاندې ذکر شوی کوي، کي، کاهه یعنې هرښاري او سرداري لرونکی) اما لویه د پښتو لالا او د مشر لقب دی.

سامند: لومړی جز یې (سا) په ساهو کې شته چې ساها هم په مسکوکاتو کې راغلې دی، دوهم جز له مندل څخه دی یعنې سامیندونکی چې سامنده هم راغلې دی او معنی یې هغه د پښتو ساهو ده یعنې حر او آزاد او د تشخص خاوند.

کمره یا کملو: دې په لام او شتي ده یعنې رنگن او رعنا او ښایسته، چې تر اوسه هم کمره نوم په پښتو کې شته، یوه پښتو ناره ده: کمره مېړه لاره پر ډیره

راشه خولگی-راکه؛ نامېنده شي د لوی باري له دره

جیه پاله: خیه = زبې پالونکی یعنې قوم پالونکی.

اننده پاله: انند یعنې عیش پالونکی خوشحال خان وایي:

هوښیارانو څخه ډېري انده پښني دي

چې ملنگ د مصلې، هغه انند کا

(۱) دایره معارف اسلامي ۱-۶۴۳ د ایرانشهر په حواله.

(۲) د کشتیه توره شرح به وروسته راشي.

توروجن پاله توروجن پالونكى يعنې تورپالې پالونكى.
سپاله پتي: سپاه له پت ساتونكي او د لښكر پتي او مشر د
 پارسي سپهيد.^(۱)

پدغه: په دمه يعنې په شوكت او دمدمه، مجلل
خودويه گه: د اپريدو خدوى او د تجليل كاف، خدايك.
ونگه: ورك، د ور يعنې فاتح تجليلي شكل
 ددغو پاچاهانو فقط نومونه د سكو څخه معلوم شوي دي.^(۲)
 هم په دغو وختو كې چې د لوى كوى شوانگ (كوشان)
 انحطاط د درېمې مسيحي پېړۍ په اوائلو كې شروع كېده، په
 باختر كې كيداراد کوچنو كوشانيانو د سلطنت سته ټينگه كړه.
 (كوي) د پښتو په ادب كې (كاوه) راغلى دى، چې په ويدا
 كې د سردارا او پوه او دنا او په اوستا كې د پېشوا معناوي
 لري.^(۳) د لغت د اكثر وړو نومو په سر كې و؛ لكه كوشان،
 كيخسرو، كيكارس، كاوه اونور؛ نو كيدار هم (كوي دار-
 كي لاز- كي لرونكى يعنې پېشوا او سردار او هونيان) و، دا
 كلمه تر اوسه هم په نورستاني ژبه كتور پاتي ده او د قندهار د
 عربي حواد غره پر سر چې كومې زړې آبادۍ دي هغه (كيتور)
 بولي. ملا عبدالباقي كاكړ وايي:

پر كيتور باندې وڅېړه خو دې ديد شي نندارې دي.
 د كيدار يوزوي پيرو نومېده.^(۴) او (پيرو، پيرا، پير، پيرك)

^(۱) د پتي شرح وگورئ. د پښتو ادبياتو لومړى ټوك، ص ۷۵ مخ

^(۲) اسلامي دايرة المعارف د افغانستان آرټيكل، د لنگورت ته ديمز سكه
 شناس ليكنه

^(۳) تفصيل يې وگورئ د پښتو ادبياتو تاريخ لومړى ټوك ص ۱۰۲- او ددې
 كتاب د لوديانو څپر كې او كينيان د كرشن سن ۶۳۰۲

^(۴) د افغانستان تاريخ ۲-۴۳۷

نومونه تر اوس هم په پښتوکې شته او بیا چې پس له (۴۲۵م) د هفتالیو (ابدالیو) دولت جوړ شو، د دوی لوی پادشاه (اخشنور) و (۴۶۰م) چې دده نوم په خودای نامو او عربي کتابو کې اخشنوار، اخشوان یا خشنواز راغلی دی؛ خو د کریستن سن په قول، ددې کلمې اصل له خشیون سره نښلي، چې په سفدي کې د پادشاه په معنا و^(۱)

د افغانستان د تاریخ لیکوال ښاغلی کهزاد وایي چې دا اخشنور د 'پرگهر' معنا لري^(۲)، خو دده د کلمې تجزیه او شرح نه ده کړې، چې دا معنا له کومه راوتلې ده؟ او کوم علمي دلیل نه لري د کریستن سن قول صحیح ښکاري او کلمه داسې تجزیه کېږي

خش = کش = کښ د هغه قدیم کش تری = کښ توری له رېښې څخه دی، چې اخشن = خشن = کښن ځنې جوړ شوی دی.

دوهم جزو یې (ور = ون) دی، چې په پښتو فاتح او ورونکی دی، نو کښنور = کښون خشیون = اخشیور ټول یوې رېښې ته ورځي، چې معنای یې په پښتو کښن ور یعنې کشتريه فاتح (توره کښونکی فاتح) ده او ددې (تور کښ ور) پاچا جنگونه له ساساني فېروز سره مشهور دي^(۳)

له دغو هفتالو (ابدالو) څخه چې په زابل کې پاچاهان وو او په سکو کې خانونه جاوړي = زاوړي بولي، تورامان (تورمن) او دده زوی مهراکولا (میرکهول = لمر کهول) د (۵۰۰م) په شاوخوا کې مشهور د هند فاتحان دي.

^۱ ساسانيان ص ۳۸۵ د میولر د متون سفدي ۱-۱۰۸ په حواله

^۲ تاریخ افغانستان ۲-۴۵۷

^۳ ساسانيان، ص ۳۸۴

دغه مهراکولاد ابداليو مشهور فصح دوي کتسې لري چې د
روځگان د شالي په دره کې پر ډبرو ليکلي شوي دي.

د کسفورد پوهنتون د تاريخ استاد بېناغلي سور دغه کسې
کتلې او يوه مقاله يې د پېښور موزيم په محله کې پرې ليکلي
ده. دی وايي، چې دغه د روزگان کتسې له هغو درو سوره
هفتالي کتیبو سره چې په توچي (وزيرستان) کې پيدا شوي،
اوس د پېښور په موزيم کې خوندي دي. ډېر مشابهت لري خو
تر اوسه دغه د وزيرستان کتسې نه دي لوستلې شوې. چې په
يوناني رسم الخط او په منگولي خط او دوي په دوو ژبو دي د
پېښور موزيم نمبر ۴۱ وزيرستان کتیبه په کونې رسم الخط
ځينې عربي کلمات هم لري، چې (الله) او (محمد) په کې
ښکاري او نور منگولي توري دي.

پروفېسر بيور وايي د روزگان يوه کتیبه چې سه روڼانه ده،
په يوناني رسم الخط دا الفاظ پکې ليدل کېږي
"باگوس، شاهو، زاولو، مهروزکي"

بيور وايي دغه پاچا چې نوم يې دلته راغلی دی، هغه د هون
پاچا ميراکولابه وي چې د (۵۰۰ م) په شاوخوا کې يې پاچاهي
لرله او دده اصلي نوم لاتر اوسه نه دی معلوم چې څه و' ددې
الفاظو ترجمه داسې ده:

((خدايي مقدس يادشاه زابل مهرا))^(۱)

اوس موږ دا الفاظ په ژوره کتنه گورو چې څنگه دي:

۱- باگو هغه بگه = بغه او د پستو بگ دی. چې معنی يې
عظيم او خداي ده (شرح يې تېره شوه) پس له دې کلمې (س)
ليدل کېږي، چې بېناغلي بيور (ري) ورسره رېښوي او کلمه

^(۱) د پېښور موزيم مجله، دسپتمبر ۱۹۵۳م

(سري) لوري؛ مگر بنایي چې دغه (س) د (باگو) سره یوځای او کلمه (باکوس) = (باگويس = باگوین) وي او دا د پښتو (ایز = ایخ = ایس) او د نسبت لاحقې ده معنی یې کېږي (خدایي، الهي، مقدس).

موسیومریک فرانسوي د بغلان په کتیبه کې دا څو کلمات لوستي دي (بگوشاوو کنشکي) چې دلته د کنشکا له نامه سره بگوشاوو یعنې خدا شاه راغلی او دا کت مټ د روزگان د کتیبې باکوس شاهو دی.

۲- شاهو یا ساهو په پښتو کې شته، چې کله علم وي او کله صفت. وایی دغه کلمه او شاه او شار او شهر او شهر ټول له هغې قدیمې کشتريه (کښ تور) څخه راوتلې دي^(۱) چې شار د غرجستان او شهر د بامیان د پاچاهانو القاب وو.^(۲) او د زابل او کابل د پاچاهانو معاصرو په پښتو کې تر اوسه شاهوزي او شاهو خېل شته.

۳- (زاوولی) منسوبه کلمه ده زاوول ته، چې جاول او جاوله هم تلفظ کېده او زابل یا زابلستان له غزني څخه د هلمند تر غاړو پورې مخکې وه او دغه جاغوري او اجرستان او روزگان یې مرکزي مخکې وې، چې کتیبه هم په دره شالي کې ده، چې له قندهاره د روزگان پر لار اجرستان او جاغوري ته ځي^(۳) او دلته یوه قبيله زاوولي تر اوسه هم شته چې په ۱۸۴۲ کې زر کوره وو (کابل سکندر برنس ص ۲۳۰).

۴- بله کلمه په دې کتیبه کې مهرز کې MIHROZAKI ده،

^(۱) د شار او شهر حواله ایران شهر د ماز کوارټ تالیف.

^(۲) البلدان د یعقوبي او مسالك د ابن خرداذبه.

^(۳) برزاول او کاول زما یوه مقاله د آریانا په (۶۱) شماره کې وگورئ.

چې د بیور په خیال دا نوم هغه مهراکولاپ دی
لکه م چې د پښتو ادبیاتو په لومړي ټوک کې تشریح کړې
ده (ص ۷۵ ج ۱) کولاپه ویدي ژبه کې د کورنۍ او خاندان
معنالي، چې اوس موږ (کهول یا کول) ورته وایو، دا کلمه د
شیخ رضی او شیخ نصر لودي په شعر کې (کول) او د سلیمان
ماکو په تذکره (۱۶۱۲ هـ) کې هم کول وه^(۱)

(مهر) هم په پښتو (مهر، مر، لمر، نور) دی د لورلایي ترینان
تر اوسه لمر (مهر) بولي: نو مهراکولا = مهر کول = د لمر کهول =
د لمر له خاندانه دی.

دا نوم تر اوسه هم په پښتنو کې ډېر مستعمل دی؛ لکه میر
خان، میرو، میرا (مونث مورا) او هغه زوړ میر کهول هم اوس
میرگل شوی او هغه روږ مفهوم یې له اذهانو څخه وتلی دی.
مگر دلته باید دا خبره هم وڅېړو: زوړ (مهرا کولا) چې په
سنسکریت کې هم و او ددې کورنۍ پر مسکوکاتو لیکلې دی،
څنگه دلته (مهروزکي) شو؟

دا مشکل هم پښتو په ښه ډول حل کوي. په پښتنو کې له
پخوا څخه یو بل نوم دغسې شته (میرویس) چې د مردان په
مخکه کې د پېښور شمال شرقي خواته یو ځای (میروس) دی او
د هوتکو مشهور مشر میرویس قندهاری خوهر څوک پېژني
دا نوم هم د پخوانو یادگار دی او پښتانه تجلیلاً کاف
وراچوي، میروسکي = میروڅکي وایي او دا شکل کت مې هغه
دی، چې د روزگان پر ډبرلیک شته.

میر هغه مهر، لمر، آفتاب دی، ویس یا وسه یا ویسیا د
کلي، قبیلې، کورنۍ په معنا او په سنسکریت او اوستا کې هم

^(۱) په دې کتاب کې ددغو اشخاصو احوال او اشعار په خپلو ځایو کې وگورئ

وه او (ویس پتې) د کورنۍ پتې او ساتونکې و^(۱) او د ګیګر
الصاني محقق په قول په ریګویدا کې هم ویس (تبر، کورنۍ) ته
ویل کېده^(۲)

نو میرویس هم کټ مټ هغه (مهر اکولا) او مهر کول دی، چې
معنا یې هغه د لمر له کورنۍ څخه ده او میروسکې ددې کلمې
مجلل شکل دی، چې داسې تحبیبې مجللات پخوا ډېر وو او
شرح به یې وروسته واورئ

له دې کتیبې څخه داسې ښکاري، چې میراگل مهر ورسکې -
د پښتنو هفتالیو (ابدالیو) یو خدایي او مقدس پاچا و او دوی
خپل پاچا نه د تقدس په نظر ګاښه او الهاب یې (خدایي، الهي)
وو.^(۳)

دا چې زه دغه کتیبه پښتو یا پښتو ته ژدې بولم، یو بل
ګرامري دلیل هم لري ددغو کلماتو ترکیب او ښلونه د پښتو پر
اصولو سمه ده، تر اوسه هم د پښتو ګرامر یوه مسلمه قاعده
داده، چې صفت یا صفات تر موصوف دمخه راځي؛ خو په

^(۱) کمبرج هیستري ۱ - ۹۱

^(۲) د شرقي ايرانيانو تمدن ۱ ۲۶۶ ددې کلمې تفصيل وګورئ تاریخ
ادبیات پښتو ۱ - ۷۷

^(۳) ددې کتیبې تفصيل د سوره د مقالې په فارسي ترجمه کې وګورئ
آرین کابل طبع ۱۳۴۰ ددې ډرلیک پر لوره خوا یو څو عربي توري هم
ښکاري، چې (حسن) یې لوسل کېږي؛ خو بله کلمه هم خړپول یا خړپوست
ښکاري. کومان کوم چې دا به هغه ملک شاح الدین حسن سالار خړپوست
وي، چې د غور د ټولک حکمران و او په (۶۲۱ هـ) قاضي منهاج سراج دده
په امر اسفزار ته تللی و؛ (طبقات ناصرې ۱ - ۶۹۸)، مګر دا توري ښايي
چې تر ۶۰۰ هـ وروسته لیکل شوي وي؛ ځکه چې د خط ډول یې ددغو
وختو دی

فارسي کې دا قعده بالعکس ده په پښتو وايو تور آس، چې په فارسي «اسپ سياه» ورته وايي په دغه کتيبې کې هم ټول صفات تر خپل موصوف دمخه دي

«خدایي شاه زاوولي میروڅکي».

درې صفتونه تر خپل موصوف دمخه دي او دا هم ښایي چې د ژبې د ساختمان اړوي ددغې کتيبې په مقابل کې د بع ذات بن پښ کرک د پارس د یوه پادشاه (۲۲۰ ق، م) د سکې لیک وگورئ، چې صفات ټول تر موصوف وروسته دي

«بغ دت - پرترکه - زي بغي - بغ کرک»^۱ یعنې بغکرک (خدایي بغکرک، چې د پلار نوم یې دی)

دا ووزمور هغه دلایل چې د پښتو څرک مو د اسلام په لومړیو زمانو کې ځنې واېستلی. اوس به نوراشو خپل اصلي مطلب ته چې د لویکانو یا لویگانو کورنۍ ده

لویکان ټوک وو؟

ددې کورنۍ تاریخ هم لکه هغه نورې کورنۍ بهر څرگند نه دی، فقط د (لویک یا لویک) نوم ذکر شوی دی

لنگور تپه ډیمز مشهور انګلیسي سکه شناس مورخ لیکي د (۲۶۰ هـ) په شاوخوا کې د غزني محلي حکمران (شاه لویک) بلل کېده؛ خو دده شخصیت مجهول دی د کابل د هندو شاهانو سره متحد و او دا گومان کېږي، چې دی به هم هندو و بیا نو بلک تګین د سامانیانو له خوا پر غزني غالب شو او په (۳۵۹ هـ) یې لومړۍ پلا دلتې سکه ووهله تر بلکا وروسته پیری

د غزني پاچا شو، چې دلاویك او د كابلې هندو شاه سره متحد و، خو چې سبكتگين په (۳۶۷ هـ) له يروانه پرده حمله وكړه او غزني يې ځنې ونيو^(۱)

دغه لویك یو سړی نه و؛ بلکې لویه کورنۍ وه، چې په غزنه او گردېز او نورو شاوخوا ځایو کې یې سلطنت کاوه او د کابل شاهانو او د زاول د رتبیلانو سره متحد وو او موږ ځانویي ذکر داسې کړی دی:

(۱)

ابو سعید عبدالحي بن ضحاک بن محمود گردېزی چې د (۴۴۰ هـ) په شاوخوا کې ژوندی و، د یعقوب لیث صفاري په احوال کې داسې لیکي: یعقوب غزني ونيوه او بیا گردېز (گردېس) ته ولاړ او د ابو منصور افلح بن محمد بن خاقان د گردېز له امیر سره یې جنگ وکړ؛ خو دې امیر، لس زره درهمه خراج ومانه. بیا نو یعقوب بلخ په (۲۵۶ هـ) کال ونيوه او د هغه ځای نوښاد (نوښان) یې وران کړ^(۲)

دغه افلح د گردېز امیر هم د دغو لویکانو د کورنۍ و، چې شرح به یې وروسته راشي.

(۲)

د نظام الملک په سیاست نامه کې چې د (۴۸۵ هـ) تالیف ده، د الپتگین جنگونه له کابلي او غزنوي امیرانو سره راوړي او وایي چې الپتگین د بامیلان له امیر سره چې (شهریاریک) نومېده جنگ وکړ او دغه شهریک ونيوه. بیا یې وباڅښه، وروسته یې پر کابل حمله وکړه او د کابلشاه زوی یې ونيوه، دا

^(۱) اسلامي دایرة المعارف د لیدن طبع ۲-۱۵۴

^(۲) سیاست نامه، ص ۱۲۲

د کابل شهزاده د لویک زوم و او د غرنین امیر لویک هم وټښتېد، سر خس ته ولاړ

له دې روایت نه معلومېږي، چې ددې کورنۍ نوم (لویک) و او د دوی خپلوی له کابلشاهانو سره هم ښکاري الپتګین په (۳۵۱ هـ) غزني له لویک څخه نیولی و او یې چې په (۳۵۲ هـ) دی مړ شو او زوی یې اسحاق د غزني پاچا شو؛ نو لویک بیا پر غزني حمله وکړه؛ خو ساماني پاچا منصور بن نوح د اسحاق په مرسته و؛ نو غزني بېرته اسحاق ونيوه.

د اسحاق تر مړګ وروسته په (۳۶۵ هـ) امیر پیری دده پر ځای په غزني کې کښېناست؛ مګر د غزني خلکو بیا امیر لویک راوغوښت او لویک د کابلشاه د زوی په کومک پر چرخ (د کابل جویي خواته د لوګر پر مخکې) حمله وکړه؛ خو دلته امیر سبکتګین دوی مات کړل او پخپله په ۲۷ د شعبان ۳۶۶ هـ د غزني پر تخت کښېناست.^(۱)

(۳)

منهاج سراج جوزجاني (۶۵۸ هـ) د سبکتګین په احوال کې داسې لیکي:

الپتګین غزني او زاولستان فتح کړه او امیر لویک یې له غزني څخه واپست تر اتو کالو وروسته چې الپتګین مړ شو او زوی یې اسحاق پاچا شو؛ نو دی له لویک سره وجنگېد؛ خو مات شو او بخارا ته ولاړ. ده له منصور بن نوح څخه کومک واخست بیا راغی او غزني یې ونیوه او تر دده وروسته ملکاتګین پاچا شو او تر ملکا وروسته امیر پیری (پری)

^(۱) افغانستان تر اسلام وروسته (خطي) ص ۶۹ د حبیبی لیک او دایرة المعارف اسلامي ج (۱)، د افغانستان ماده ریس لاخبار. (۶)، (۲)، افغانستان الخ

کښېناست؛ خو خلکو لویک راوغوښت لویک د کابل شهزاده (په کومک) له ځانه سره راوست؛ مگر په چرخ کې امیر سبکتگین پر دوی حمله وکړه او ډېر یې ووژل، دوه پیلان یې هم ځنې ونيول.^(۱)

د طبقات ناصري په مختلفو خطي نسخو کې دغه نوم انوک هم راغی دی، چې صحیح نه ښکاري او دغه اخیرنی لویک چې په چرخ کې د سبکتگین له لاسه مات شو، هم په دوو نومو ابوبکر او ابو علي لویک بلل شوی دی او داسې ښکاري چې مسلمان و؛ خو له دغو درو ډولو (لاریک- انوک- لویک) څخه وروستنی املا صحیح ده.

(۴)

محمد بن علي بن محمد بن حسين بن ابوبکر شبانکاره یې چې مجمع الاتساب یې په ۷۲۵ هـ لیکلي دي، هسې وايي «الپتگین د بامیان تر نیولو وروسته کابل ته راغی، په دې وخت کې د غزني ملک یو کافرو چې (لویک) نومېده، ده خپل زوی د درو زرو لښکرو سره مقابلې ته راواستاوه؛ خو الپتگین د لویک زوی ونيوه، خلعت یې ورکړ، خپل پلار ته یې ولېږه، چې زه ستا سره اړه نه لرم، د هندوستان غزالي هم؛ خو هغه کافر سلامي نه شو؛ نو الپتگین هم غزني محاصره کړ، پس له دوو میاشتو یې ونيوه او پس له څلورو میاشتو لویک او دده زوی چې د غزني په کلا کې وو هم ونيول شول؛ مگر چې دوی ظاهراً مسلمانان شول؛ نو الپتگین هم ايله کړل؛ خو د دوی زړه پاک نه و، هندوستان ته وتښتېدل او له هغه ځایه یې لښکر راوست. ددې پلا الپتگین د دوی د مقابلې لپاره سبکتگین ورو لېږه او

^(۱) طبقات ناصري ۱- ۲۶۸ د حبیبی طبع

دوی یې مات کړل، دهرش پیله یې هم ځنې ونیول او لویک وتښتېد))

دا انتخاب د مجمع الانساب له یوې قلمبې نسخې څخه دی، چې د لویک پر ځای یې د غزني د ملک نوم لویل لیکلی دی، مگر دا نوم هم کاتبانو مسخ کړی دی، اصل یې هغه لویک و^{۱۱}

(۵)

عبدالحی گردېزی علاوه پر ابو منصور افلح چې دمخه یې بیان تېر شو، له دې کورنۍ څخه د یوه بل سړي نوم هم اخلي او هغه نو ابو سهل مرسل بن منصور بن افلح گردېزی دی، چې د سلطان محمود او مسعود د دربار له مخو وړانو څخه و، په

^{۱۱} دا تاریخي پښتو کلمه (لویک) هر کله د نابلدۍ په سبب د کتابو کاتبانو مسخ کړې او رنگ رنگ یې لیکلې ده د دهلي د سلطان ناصر الدین په دربار کې یو مشهور فارسي شاعر ملک الکلام فخر الملک عمید الدین لویکي (متولد ۶۰۱ هـ) تېر شوی دی، چې ددغې لویکي کورنۍ له پاتې خلکو څخه و او د ټول هند مستوفي هم و او پخپل عصر کې عمید لویکي بلل کېده؛ مگر دا کلمه هم کاتبانو مسخ کړه او په کتابو او تذکرو کې نونکي- تولکي- بومکي- لویکي- دیلمي وکښله شوه (وگورئ بزم مملوکیه ص ۲۰۲) د منتخب التواریخ مؤلف عبدالقادر بن ملوکشاه بدواني، خو دغه کلمه صحیحه (لویکي) لیکلې وه؛ مگر په چاپي نسخه د کلکتنې چاپ ۱۸۶۸ م، په جلد ۱ ص ۷۵ تولکي او په ۹۶ صفحه کې نونکي او په درېم مخ کې لویکي چاپ شوه په کراچۍ کې د کرنل رشید څخه یوه د منتخب التواریخ مصوره صحیحه نسخه شته، چې غالباً د مؤلف په عصر کې لیکلې شوې ده، هلته پر (۱۵ ورق) باندې عمید لویکي او بیا مکرر دا نسبت دغسې لیکلې دی؛ نو ښکاري چې نورو تذکره لیکونکو غلطه لوستلې ده، حتی ځینو ويلي دي چې دا کلمه تولکي ده او تولک د دیلم یو ښار و (؟) صحیحه خبره خو داده چې نه تولک په دیلم کې و او نه عمید تولکي دی؛ بلکې د کلمې صحیح شکل (لویکي) دی

۴۲۱ هـ کال چې سلطان محمود مر شو او امیر مسعود زوی یې پر خای کښېناست؛ نو د بغداد خلیفه القادر بالله له خوا عهد او لواء دغه ابو سهل بن منصور بن افلح گردېزي راوړه او سلطان مسعود دی دې پرونازاوه^۱

د گردېزي له دې لنډ بیان په ښکاري چې د لویکانو د کورنۍ پاتې خلک د غزنویانو په دربار کې هم وو او د سفارت کارونه یې کول؛ نو د گردېزي په سند موږ د لویکانو دغه سړی پېژنو
سهل (تولد د ۴۰۰ هـ حدود) بن مرل (تولد د ۳۵۰ هـ حدود)
بن منصور (تولد د ۳۰۰ هـ حدود) بن افلح (د ۲۵۶ هـ حدود) الخ
چې د دوی د نسب سلسله به ددې مبحث په پای کې راوړم

لویک

دا نوم د پښتو (لوی) بجليلي او تحبیبی ډول دی، چې په مختلفو لهجو کې د غیز توري اوږي (لنواي-لاوي-لوي) ویل کېږي.

د طبقات ناصري لویک او د سیاست نامې لویک دواړه صحیح دي او د یوې کلمې دوی لهجې دي؛ مگر (انوک) ټیایي چې د کاتبانو غلطی وي.

لوی په پښتو عظیم او بزرگ او مشر او سردار ته وایي، اوس هم لویان د قوم مشران او سرداران بولي او دا هم لکه رتبیل او شهر او کیدار او کشتري د کورنۍ لقب او تجلیلي نوم د

وروسته چې د لویک پښتو شعر راوړم، تاسې ته به معلومه شي، چې په هغه کې لویان، لویا هم راغلی دی او دا نوم (لویک)

د لوی تجلیل او تحبیب دی، چې دا ډول هم په پخوانو زمانو کې عام رسم و او خاص بیا د شاهي کورنیو په نومو کې رواج و. د بختیا پښتانه تر اوسه هم پښه نوم پاینډک بولي په تاریخي نومو کې دغسې ډېر دي.

بارك، اخك، سنك، ختك، هوتك، شيتك د پښتنو د نیکونو نومونه دي زمرك، شېرك، بېرك، خېرك او داسې نور ډېر نومونه تر اوسه هم په پښتنو کې شته. د سلطان محمود مشهور وزیر حسنك دغسې نوم و. د دغو لویكانو زمانې ته نژدې ځینې تاریخي نومونه هم داسې وو مثلاً فور د هندوستان شاه و^(۱)، چې د مجمل التواریخ مؤلف ملك الملوك هندوان بللي دي^(۲) او البیروني هم په تحقیق ما للهند^۳ او فردوسي په شهنامه او رشیدالدین په جامع التواریخ^۴ کې هم فور راوړی دی. دا نوم د مها بهارت په ترجمه کې پرج و، چې پلوتارک یوناني مورخ (پروس) لیکلی او عربي مورخانو هم فور ملك الهند راوړی دی^(۵) ابوالفرج رونی د غزني د یوه پاچا په مدح کې وایي:

تیغ تو بقهر بسنسته باج از خیل و ختا و خان ایلک

ادرار تو خورده خان و قیصر مامور تو بوده رای فورك^(۶)

بل دغسې تجلیلي نوم مهروزکسي (میرويسك) دی، چې دمخه مو د روزگان د کتیبې په شرح کې د هغه اصل او کیفیت ولوست دغسې هم خود رویکه (خدايك) هم دمخه ذکر شو او ابن خرداذبه هم د قدیمو شاهانو په نومو کې غوزك، نیزك، فورك

^(۱) تاریخ بیهقي ۱-۱۰۰

^(۲) مجمل التواریخ ص ۱۰۸

^(۳) تاریخ الیعقوبي ۱-۱۱۶ طبع نجف ۱۳۵۸ هـ

^(۴) دیوان رونی ص ۶۵ طبع تهران ۱۳۰۴ ش

راوړي دي^(۱)

نو په دغه ډول لویک هم د لوی تجلیلي شکل دی، چې د پښتنو د نوم اېښوولو له عامه رواجه سره هم سم دی دا چې دوی شاه ته شهک یا شاهو وایي، یا باب ته بابک او بېکو وایي، دا سپکتیا نه ده؛ بلکې د عزت او احترام او تجلیل او تحبیب علامه ده.

د لویکانو پښتو بیت

مرحوم باز محمد قندهاری چې د کراچی په ملیر کڼې یې خانقا وه، ده د ډېره اسماعیل خان په بلوڅو مريدانو کې یو فارسي کتاب گوټی موندلی و، چې د سر او پای پانې یې لولېدلې وې؛ نو ځکه د کتاب د موصف نوم او د لیکلو تاریخ یې نه و ښکاره؛ خو د خط او کاغذ له لیدنې څخه ما دا تخمین کاوه چې باید د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کې لیکلی شوی دی. خط یې احرسی نسخ و، اکثر و حروفو یې ټکي نه درلوده، هر چ په (ج) او پ (ب) او گ (ک) لیکلې و او داسې ښکارېده چې لیکونکي به یې په فارسي نه پوهېده او ډېر کلمات یې مسخ کړي وو، یا دا چې منقول عنها نسخه به دغسې مغلوټه وه.

دا کتاب گوټی یو څو حکایات وو، چې موضوع یې د شیخ سخي سرور د کراماتو بیان و، چې اوس یې فقط ۳۳ پاڼې پاتې دي

د کتاب ژبه او د فارسي لیکلو ډول یې داسې ولکه د غزنوي او غوري دورې فارسي نشر، چې ښایي تر ۶۰۰ هـ دمخه

(۱) المسالك الممالك د ابن خردادزبه ص ۴۱

به تالیف شوی و

ددې کتاب نورو حکایاتو د تاریخ له نظره کوم اهمیت او قیمت نه لاره، صرف د هغه شیخ د کراماتو حکایات او هغه هم له عقله لېرې غرایب وو. دا کتاب په سنه ۱۹۵۷م ماته د کتلو لپاره هغه مرحوم راګر او چې ما وکوت بېرته مې ورګر، نه پوهېږم چې بیا څه شو؟ ددې کتابګويي پر (۱۵) پاڼې باندې یو حکایت لیکلی و، چې د تاریخي لحظه ډېر مهم و؛ نو هغه ما کټ مټ نقل کړ او پس له اوږدې مطالعې او پلټنې موفق شوم چې هغه په حقیقي ډول ولولم او مبهم کلمات یې سم ولیکم دلته هغه حکایت لومړی په هغه اصلي املا راوړم او خپلې څېړنې پرې زیاتوم، چې زما په فکر د پښتو ادب په تاریخ کې ډېره بهالري او یو قیمتي گران اثر دی.

حکایت (په اصلي املا)

«ابو حامد الراولی را در تاریخ غزنه از حسن صنعانی روایت است، که در بلده غزنه بر داب بامیان مسجدیست عظیم که آنرا مرلت افلخ لویک خواندندی و این بیحانه عظیم بود که و حوالر لویک بر خدمت رسل و کابل ساه کرده بود چون بسرش خانان به مسلمی آمد، صنم لویک را نیارست شکستن و آنرا در ان مرکب بزمین اندر کرد و تبالوت سیمینه در نهاد. کابلان سان خجل این بیت فرستاد بلسان خلجیه که لویک گفت:

بزم گزن سحید لویک لوی انو بویلا لو ما
کسه تر بیرا غلوم بلوم مملا تیز یو مملا

خانان باز بکښ هندان ساه شد. و چون نسه او افلخ بشانی
بنست بحانه لویک بر کند و مزلت بکرد
جنین روایت کنند: چون سلطان سخی سرور باین مزلت شد
گفت

بوی صنم شنوم، نیک دید و کشف سدس، زمین بر کافت و
صنم لویک بر کشید، در مالوت سیمینه نهاده آنرا بشکست
وسیم رابنای مسجد داد و بکرامت آن ولی الله، بوی کفر و هند
وئی از شهر غزنه بر جاست)) (ورق ۱۵ خطی) خکه چې ددې
کتاب نوم ماته نه دی معلوم او نې مولف څرگند دی؛ خو زه د
موضوع په لحاظ دا کتاب (کرامات سخی سرور) بولم او هر
ځای چې (کرامات) یاد شي، مقصد به دغه کتاب او دغه
حکایت وي.

اوس ددې حکایت یوه یوه کلمه شرح کوم.

۱- ابو حامد: دا کنیت ښکاره ویل کېږي؛ خو زه ابو حامد
نه پېژنم چې څوک و؟ د رجالو او تاریخو په کتابو کې هم ماته نه
شو معلوم.

۲- دوهمه کلمه په اصل کې (الزاولي) ده، چې زما په خیال
صحيحه (الزاولي) ده زاول یا زابل د غزني د مخکې قدیم نوم
و، د الزاولي په نسبت ډېر مولفان او مشاهیر تېر شوي دي،
مثلاً قاضي شهاب الدین بن دولت آبادي مشهور عالم او مفسر
د عمر الزاولي لمسی و^(۱) او دا هغه قدیم زاول دی چې د
روزگان په ډبرلیک کې هم راغلی دی؛ نو ابو حامد زاولي د
زابلستان د ځمکې و

۳- تاریخ غزنه: په دې نوم کوم کتاب ماته نه شو معلوم، د

کتاب شناسي. اکثر کتب ما وکتل؛ خو د تاريخ غزنه په نامه کوم کتاب مولفانو نه دی ذکر کړی او نه ابو حامد زاوولي پېژنو؛ بسايي چې دا يو نوم ورکې کتاب او مولف وي، چې د هند په مخکې کې به ليکل شوی وي؛ ځکه چې حسن صفاني هم د هند يو مشهور عالم او ژبپوهاند و، چې شرح به يې وروسته وليکم.

يو کتاب د تاريخ ملا محمد غزنوي په نامه ماته معلوم دی، چې شيخ عبدالرحمن بن عبدالرسول چشتي (متوفی ۱۰۹۴ هـ) دغه کتاب درلود او ده په (۱۰۳۲ هـ) په خپل کتاب مرآت مسعودي کې له دغه کتاب څخه اقتباسات وکړه، دی وايي چې ملا محمد غزنوي د سلطان محمود سره يو ځای هند ته راغلی او دغه تاريخ يې ليکلی دی.^(۱)

دا شيخ عبدالرحمن چشتي د هند مشهور مولف او د مرآت الاسرار او مرآت مسعودي او نورو ډېرو کتابو خاوند او ثقه صوفي دی، چې درواغچن نه ښکاري او دده په وخت کې هم تاريخ ملا محمد غزنوي موجود و، چې مرحوم شېراني يې هم ذکر کړی دی.^(۲)

مگر داسې ښکاري چې د ملا محمد غزنوي تاريخ به له دې تاريخ غزنه څخه بېل وي؛ ځکه شيخ عبدالرحمن چشتي تصريح کوي، چې ملا محمد د سلطان محمود معاصرو، يعنې د (۴۰۰ هـ) په شاوخوا کې به ژوندی و؛ مگر دغه ابو حامد خوله حسن صاغاني څخه دا حکايت اورېدلی دی او امام صاغاني د (۶۰۰ هـ) د شاخوا سړی دی.

۴_ حسن صاغاني يا صفاني. د هند يو خورا لوی عالم او د

^(۱) پرشين لټرېچر ۱۰۷۲ د ستوري تاليف د لندن طبع

^(۲) تنقيد شعر العجم، ص ۵۷ د دهلي طبع

عربي ژبې امام تېر شوی دی د کرامات په اصلي نسخه کې (صنغاني) لیکل شوی او دا نسبت غلط دی، صحیحه املا یې صاغاني یا صفغاني دی، چې د چغاني معرب دی او دغه چغان یا چغانیان د آمو دریا شمالي خوا ته یوه لویه ناحیه وه^(۱)

امام حسن صاغاني (صفغاني) په (۵۷۷ هـ) په لاهور کې زېږېدلی او په غزني او بغداد کې یې د علومو تحصیل کړی او مخصوصاً په عربي ژبه کې امام و، چې په عراق او مصر او حجاز کې هم شهرت درلود او ډېر مؤلفات لري دی په (۶۵۰ هـ) په بغداد کې وفات شو او قبر یې په مکه کې دی، مشهور تالیفونه یې دادي:

کتاب الشوارد فی اللغات، شرح القلادة السمطیه، کتاب الافتعال، کتاب العروض، مشارق الانوار، مصباح الدجی، الشمس المنیره، شح البخاري، درة السعابه، کتاب الفرائض، العباب الزاخر چې د عربي ټولوی نا تمام قاموس دی^(۲) د کرامات په دغه حکایت کې چې د حسن صفغاني څخه رانقل شوی دی، دا ثابتېږي، چې دا کتاب د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا لیکلې شوی دی؛ ځکه چې دغه وخت د حسن صفغاني د ژوندون زمانه ده.

اما دا چې حسن صفغاني د غزلي په احوال خبرو او دده روایت به ثقه وي که په له ده دې سببه ثقه ښکاري، چې امام حسن صفغاني د خپل علمي تحصیل یوه دوره په غزني کې تېره کړې

^(۱) حدود العالم ص ۶۶.

^(۲) سبحة المرجان، ص ۲۸، او تذکره علمای هند، ص ۴۸، او بسمه

مملوکیه ص ۲۸

او د غزني په مدرسو کې (يې) لوست کړی و^(۱)

د امام صفاني يوه پرمهم کتاب العباب دی، چې خطي نسخې يې په استانبول کې دي، امام صفاني په دې کتاب کې د عربي لغتو په مقابل کې ځينې فارسي کلمات هم راوړي او وايي چې په "لسان غزنويه" يې دا يا دا بېلې او ما په غزني کې له خلکو څخه اورېدلی دی^(۲).

له دغو خبرو څخه ښکاري، چې امام صفاني په خپله په غزني کې اوسېدلی او د دغه ښار په احوال او ژبه ښه بلد و؛ نو ځکه دده روايت ثقه گڼل کېږي.

۵- برداب باميان؟

دا کلمات کاتبانو مسخ کړي دي، زما په خيال صحيح يې داسې دی.

"بر در باميان" يعنې د باميان پر دروازه، چې د غزني ښار پخوا څلور دروازې درلودې او يوه يې "باب الباميان" وه^(۳)، داسې ښکاري چې د غزني هغه شمالي دروازه "باب الباميان" يا "در باميان" بلله کېده، چې باميان ته به له دغې دروازې څخه لاړتله.

۶- مرلت؟

دا کلمه په دغه حکايت کې لومړۍ پلا (مرلت) او بيا (مرکت) ليکلې ده. گومان کوم چې دواړه ډولونه يې غلط دي او د نسخې د کاتبانو د ناپوهۍ له لاسه مسخ شوې ده او اصل يې

^(۱) وگورئ د حسن صاغاني احوال؛ معارف عظم گنده (۱۹۵۹م)، د مولوي

عبدالحميد په قلم او معجم المطبوعات ۲-۱۲۸

^(۲) العباب، د خطي نسخې عکس

^(۳) احسن التقاسيم د مقدسي ص ۳۰۳

(مزگت) دی، د (مسجد یست عظیم) له تعبیره هم دا ښکاري، چې دا کلمه اټلأ (مزگت) وه او دوه نور شکلونه یې منسوخ دي. مزگت په قدیمه فارسي کې د عرسي (مسجد) په معنا راغلی دی؛ نو ښایي چې مسجد هم ددغې کلمې معرب وي او ددې کلمو رېښه هم د پښتو مزدک سره مشترکه ده^(۱) اسدی طوسي وایي ((مزگت پیاړسي مسجد باشد))^(۲)

مروت پښتانه تر اوسه هم مسجد مزدک بولي. په پخوانیو فارسي کتابو لکه تاریخ طبري او تفسیر طبري او حدود العالم او نورو کې دا کلمه ډېره د (مزگت) په شکل راغلې ده
۷- افلخ لویک؟

د کرامات ددې حکایت په استناد یو لوی مسجد د غزني د بامیان په دروازه کې و، چې (مسجد اقلخ لویک) یې باله او دا مسجد لومړۍ پلا د افلخ نیکه خانان جوړ کړې و او د لویک له کورنۍ څخه لومړۍ پلا دغه (خانان) مسلمان شوي وو؛ خودی بېرته مرتد شو او ترده وروسته بیا دده لسمي (نېسه افلخ) دا مسجد د غزني د بامیان په دروازه کې جوړ کړ او دا خای دمخه بتخانه وه.

دا افلخ لویک، ظاهراً هغه افلخ دی، چې دده ذکر دمخه ما د زین الاخبار گردیزی په حواله وکړ؛ مگر د گردیزی په خطي نسخه کې دا نوم الفخ بن محمد بن خاقان راغلی دی چې کیس یې ابو منصور و^(۳)

^(۱) شرح یې وگورئ د پښتو ادب تاریخ ۱-۶۹ او په دې کتاب کې د

ښکارندوی عوري حال

^(۲) لغت فرس ۵۱

^(۳) زین الاخبار، ص ۶

له دې څخه ښکاري چې دده افلخ (افلح) پلار محمد پوره مسلمان شوی او اسلامي نوم یې و. مگر د محمد پلار خاقان (چې په دې حکایت کې خان راغلی دی) اولاً بت پرست و، چې بیا مسلمان او وروسته بېرته مرتد شو. که څه هم گردېزي دغه ابو منصور افلح د لویکانو له کورنۍ څخه نه دی بللی؛ خو د کرامات روایت دا ښکاره کوي چې دی هم لویک و. اما ددې لویک نوم د گردېزي په نسخو کې افلح او د کرامات د ناقصې نسخې په املاء (افلح) دی. ښایي چې د گردېزي ضبط صحیح وي؛ ځکه چې افلح نه په عربي، نه په پښتو او نه په فارسي کومه معنا لري او نه داسې نوم بل ځای لیدل شوی دی.

ښایي چې ددې کورنۍ د لومړنۍ پلا اسلام قبلولو په مناسبت دده نوم افلح اېښوول شوی وي، چې د عربي "فلاح" څخه ریښه لري او هم گومان کېږي، چې دا مسجد د غزني د اسلامي زمانې لومړی مسجد وي.

۸. بیحانه؟

دا کلمه دوه واره بیحانه او بیحانه لېکلي شوي ده، چې غالباً بتخانه ده، قرینه یې هم وروسته د "صنم لویک" ده.

دا نکته مه هېرئ، چې په دغو زمانو کې شاهانو د معبودانو رنگ موندلی و او د دوی مجسمې او بتونه به په بتخانو او معبدو کې پراته وو. د بغلان په اورتون کې هم د شاهانو بتونه او مجسمې ولاړې وې او د روزگان له کتیبې څخه هم ښکاري چې پاچا، الهي القاب درلوده او خلکو د تقدس په سترګه ورته کتل؛ نو ښایي چې دغه بت هم د لومړي لویک و، چې یو قسم معبود گڼل کېده او چې مسلمانان غالب شول او خان یا خاقان مجبوراً مسلمان شو، ده به د خپل سلف بت نه

شو ماتولای: نو يې په سيمين تابوت کې هلته ښخ کړ، چې هم د ست شکنو مسلمانانو له لاسه محفوظ پاتې شي او هم يې خوري ونه خوري

۹- و جوړ لويك؟

د كرامات په خطي نسخه کې داسې ليكلي دي: 'خوزه گومان كوم چې دا كلمه به (وجوړ) وي، چې ښايي دا لويك به هم د كابلشاهانو او رتبيلانو معاصر او د دوی له خپلوانو څخه و

ددغه لويك په نامه اوس هم يوه لويه مخكه د غزني جنوب غربي خواته پرته ده چې اجرستان يې بولي او منهاج سراج جورجاني 'وجير' او 'وجيرسان' ليكلي ده، چې په غوري دوره کې د غوري سلطنت يو مشهور ولايت و^(۱) په غزنوي دوره کې هم يو ځای د غزني له نواحيو څخه ((هجوړ)) و، چې د كشف المحجوب ليكوال او مشهور صوفي علي بن عثمان هجوړي غزنوي (متوفی حدود ۴۹۵ هـ) هم دغه ځای ته منسوب و او په دغه كتاب کې خان مكرراً هجوړي غزنوي بولي^(۲) او د شهزاده داراشكوه په اول هجوړ د غزني له محلاتو څخه و^(۳)؛ نو (وجوړ-هجوړ-وجير) د يوه اوسني اجرستان مختلفي املاوې دي، چې دا ځای دوجوړ لويك په نامه مشهور دی او تر اوسه هم شته، يا ښايي چې دغه نوم قديم وي او دغه لويك ورته منسوب وي

ځكه چې د محل په نامه تسميه تر اوسه هم په پښتنو کې شته او پښتانه د كابل، غزني، مقر نومونه پر ځان ټدي

^۱ طبقات ناصري ۱- ص ۲۹۳-۳۶۲-۴۱۶ وغيره

^۲ كشف المحجوب د لېنن گراد طبع

^۳ سفینه الاوليا، ص ۵۶

دا خبره موږ ته نه ده ښکاره چې (وجویر) کوم حرکت لرل؛ خو ژوکوفسکي د کشف المحجوب ناشر او نکلسون د دغه کتاب مترجم او نورو پوهانو دغه کلمه (هجوير) د ول سوري په پېښ لوستلې او چاپ کړې ده او ښايي چې په اصلي خطي نسخو کې به هم دغسې وه، نو په دغه دليل زه (وجویر) هم د واو په پېښ لولم، چې کله کله دغسې مضموم واو په (مضموم الف) هم بدلېږي، مثلاً د اوستا هومو (د سنسکريت سومه) په پښتو (اومان يا اوم) دی او هويه (بيصه) کله په پښتو (ويه) ده.

نو پر دغه قياس وجویر او هجویر د يوې کلمې دوه صورتې رنگونه دي، چې د منهاج سراج په طبقات ناصري کې (وجير) په تخفيف راغلی دی او اوس يې (اجرستان) بولي.

دلته دا نکته هم مه هروځي چې دغه کلمه په لږ تغيير (هجير) کېږي، چې د فارسي هژير سره برابره ده او په فارسي کې د ښه او ښک او خوښ شوي په معنوو بوالفرج روني دا کلمه د صفت په ډول داسې راوړي.

هجير پر خرد آزاده منعمی که نگشت
بجاء و نعمت با او برابر آتش و آب

منوچهری وایی

نوروز فرخ آمد و نغز آمد و هژير
با طالع سعادت و با گوکب منير

(ديوان منوچهری ص ۳۳)

په شهنامه کې هجیر د گودر زوی دی، چې د سهراب په لاس اسیر شو.

هجير دلاور میان را به بست
بدان باره تيز تگ بر نشست

قطران هژیر او نه هژیر په دې بیت کې داسې راوړي دي
همیشه وعده او نادرست ونه زدرست
همیشه عادت او ناهژیر و نازه ژیر

منو چهرې د خوبانو پر ځای هژیران راوړي دي
دست به می شاه راو دل به هژیران
دیده بروی نکو و گوش به قوال^(۱)

له دغو مثالو څخه ښکاري چې هجیر یا هژیر کله صفت و او
کله علم، خو په هر صورت خراساني کلمه ده، چې معنایې هغه
د منو چهرې خوب او خوبان راځي، به دې تفصيل

ددې کلمې اول ټوک (هو = وو) د (بلي، بسيار خوب) پر ځای
ایجاباً وایو، د فارسي په هروي لهجه کې هم و، مثلاً هوبخت
(نېکبخت) هونامي (نېکنامي) چې د (۴۸۰ هـ) په حدودو کې د
خواجه عبدالله انصاري په هروي لهجه کې وه^(۲) او دغه (هو =
هو) د ځینو تاریخي کلماتو په سر کې هم راځي مثلاً

هو سروه HALSRAI AH (خسرو^(۳) = هو = خه + سروه = زړه
خه زړه = خوستدل) هومايا HUMAYA^(۴) هو = خه + مایه =
همای یا خمای د گشتاسپ لور) هو وختره د نینوا مادي فاتح
۶۱۲ ق. م و دیونانیانو سپا گزارو^(۵) چې لومړی جزیرې هو =
خه او دوهم خستره = کینتور دی دغسې هم د مزدیسنا د آیین
درې غټ اصول د اوستا هومته، هوخته، هورشته، دی، چې په

^(۱) فرهنگ نظام ۵، ۶۹۸

^(۲) طبقات السوفیه فارسي خطي نسخه

^(۳) کینان ۶۳

^(۴) کینان ۴۱

^(۵) میراث ایران ۳۱

پهلوي هومنش هوگېشن - هوکنش - او په فارسي پندرا نیک،
گفتار نیک، کردار نیک دی^(۱) دغه کلمات په پښتو کې اوستا ته
ډېر نژدې هومنه - هوخته، هورشه، دي او دغسې هم په اوست
کې هورمک (خوب رمه) د جمشېد صفت دی^(۲) او په فارسي کې
آهود عیب په معنی و، (آ = نا - نفی + هو "خوب" یعنې نا خوب
نابنه) فردوسي وايي

گر آهوست بر مرد موی سپید

ترارش و سرگشت چون برگ بید^(۳)

نو ددغو کلماتو یو جزو (هو = هتو = خو = ښه = خوب) دی،
چې د هجیر په سر کې هم دغه (هو = ه) شته.

اما دوهم جزو یې (جویر = جیر = ژیر) دی، چې په پښتو کې
خیر خبره شته

دا کلمه په اوستا کې چیثهره او په سنسکريت کې چیتره
وه، چې په پښتو او زړه پارسو کې سیکه CIKA هم کت مټ دغه
د شکل او اصل معنا لري^(۴) او د فارسي چهره هم له دې رېښې
خځه ده، فرخي وايي:

مردیکه سلامی بکشد چهره آن مور

در دیده من خوبتر از صد بت مشکوی

دغه کلمه د اوستا په منوش چیثهره MANUSH- CHITHAR

(یعنې منوچهر) کې پاتې ده او په کیاني پاچاهانو کې د منوچهر

^(۱) گاتھا ۷۵ مزدیسنا و تاثیر آن در ادب فارسي ۴۰۰

^(۲) ونډیداد فرگرد ۲ ص ۲۱۰

^(۳) شهنامه ج ۱ بیت ۲۶۴۴

^(۴) اولد پرشن ۱۸۴

له نسله یو بل هم (وهیجرو) نومېږي^(۱)، چې د نوم آخر جز یې دغه څېر دی، یعنې وهو = څه جړو = څېره څه څېره او موږ د منو چېرې په لوړ بیت کې ولوستل چې هژیران (خوبان) او پی مخی او ښایسته وه: نو "وجویر = هجویر = وجیر" پښتو (هوڅېر) وهو (نیکو) جویر = جیر، ژیر، چهر = څېر (یعنې شکل او قافت) او معنا یې جمعاً داسې ده

نیکو روی، ښکلی، خوب، چهره، منوچهر.

ددې کلمې یو بل نظیر په تاریخي نومو کې پوړو جیره PAURUAJIRA دی^(۲) یعنې (پوره-ځیر) چې ډېر هوښیار او ښه سپی او د مزدا پرستانو له پښته و؛ بلکې په یشت کې دغه کلمه کله د صفت پر ځای د "ډېر هوښیار" په معنی هم راغلې ده^(۳) نو که موږ دغه (وجیر-هژیر-هجویر) د هوښیار او خردمند په معنا واخلو؛ نو به یې دوهم جز (جیر) د پښتو (ځیر) وگڼو، چې معنا یې هغه دقیق او بصیر او هوښیار ده او ځکه چې د (وزیر) کلمه هم علماوو په عربي کې دخپله گڼلې ده او اوستایي شکل یې ویچیرا VICHIRA و^(۴) نو دا هم ویلای شوای چې هجویر یا وجیر یا هژیر ټوله ددغې کلمې پخواني اشکال او لهجوي ډولونه دي.

۱۰- بر خدمت رسل و کابلشاه:

دا کلمات هم زما په خیال مسخ شوي دي او صحیح ډول یې داسې و ((بر خدمت ربیل و کابلشاه)) یعنې وجویر لویک دغه

(۱) کیانیان ۲۳

(۲) داتستان دنیك فصل ۲۸ بند ۲۳- یشت ۱۳ بند ۱۳۱

(۳) کیانیان ۱۱۴

(۴) تمدن ایاني ۱۸۴ د هنري ماسه مقاله

بتخانه د كابلشاه او رتبيل لپاره جوړه كړې وه رتبيل د هغو شاهانو يو عمومي لقب و. چې د دوى سلطنت د عربود فتوح توپه وختو په لومړۍ هجري پېړۍ كې له زابله تر سيستانه رسېده او د سېكنگن تر عصره يې دوه نيم قرنه مسلسل په دغه محكو كې د اسلامي لښكرو سره جنگونه كول داسې ښكاري چې د رتبيلانو او زاولي شاهانو او كابلشاهانو په منځ كې خپلوي او دوستي وه؛ ځكه هغه وخت چې چيني سياح هيون تسنگ زابلستان ته راغى: نو كابلشاه له ده سره تر زابلستانه ولاړ او بيا بېرته د خپل مملكت سرحداتو ته وگرځېد لكه كنتگهم چې حسابلى دى، هيون تسنگ له هنده بېرته د اټك او بنو او اپوكين (افغان) پر لار غزني ته په ۲۵ جون ۶۴۳ م كال راوسېد^(۱) چې د هجري سنې (۲۴ هـ) كال دى؛ نو ښايي چې د غزني د لويانو پاچاهي هم د اسلامي هجري سنې په ابتداء كې شروع شوې وه، چې د سېكتگين تر عصره (۳۶۵ هـ) پورې موجوده وه.

مگر د رتبيل كلمه موږ ځانو په ډول ډول رانقل كړې او د هر كتاب ناسخ بيا هم پسې مسح كړې ده رتبيل، رتبيل، رتال، زنبيل، زنبيل وغيره، چې د تاريخ سيستان او مجمل التواريخ محشي مرحوم ملك الشعراء بهار خراساني دغه كلمه د فارسي (زده پيل) څخه جوړه شوې (زنبيل پازنبيل) شمېرلې ده^(۲) مگر راوړتي وايي، دا نوم د هدي رتنبيل يا رتن پال تصحيف دى^(۳) خو عربي موږ ځانو لكه بلاذري يعقوبي او طبري او

(۱) د هند پخوانۍ جغرافيا ۱-۲۶۶

(۲) د تاريخ سيستان حواشي ص ۹۱ او د مجمل حواشي ص ۴۲۲

(۳) پر افغانستان ځينې ياداشتونه، ص ۶۳

مسعودي دغه کلمه (رتبیل) ضبط کړې ده، چې د کلمې اصلي شکل هم دغه دی او جمع یې ربایله ده، لکه قیاسره، نمازده، کیاسره، فراعنه، تراکمه، افاغنه او نور. حتی دا نوم په عربو کې هم مشهور و، د عربي شاعر فرزدق چې د ربیلانو معاصرو د سلیمان بن عبدالمالك اموي په مدح کې وایي

و تراجمع الطرداء اذو تقوا

بالامن من رتبیل والشحر^(۱)

د دغه بیت په استناد دا نوم یقیناً (رتبیل) و، نه بل څه چې وروسته عربو دا نوم د عکلم په ډول پر خپلو زامنو هم اېښود، مثلاً رتبیل بن صالح یو مشهور محدث و. چې دده نوم زیږېدې د قاموس په شرح کې ده "الرتبیل" تر مادي لاندې راوړی دی^(۲) او علامه ذهبي له ده څخه ډېر احادیث را نقل کړي دي^(۳)

رتبیل ځینو خلکو د اول حرف په پېښ لوستی دی؛ خو د فرزدق په دیوان کې د اول حرف په زور و او همداسې چاپ شوی دی ددې حرکت د صحت دلیل هم دادی، چې ابو منصور موهوب بن احمد جوالیقی (۴۶۵/۵۴۰ هـ) د تسل په خپل کتاب کې ملک سجستان بللی دی، چې دده د کتاب په خطي نسخو کې هم اول حرف زور درلود او دغسې لوستل کېده^(۴)

له دغو روایاتو څخه ښکاري، چې د کلمې اصلي شکل هم (رتبیل) و، نه بل څه ځکه (رتبیل) په لور بیت کې نه ځایېږي او د قصیدې وزن خرابوي او که یې (رتبیل) فرض کړو؛ نو بیا د

^(۱) دیوان الفرزدق ۳۲۵

^(۲) تاج العروس، د الرتبیل ماده

^(۳) مشنبه النسبه د علامه ذهبي

^(۴) المغرب من الکلام العجمي ص ۱۶۳ د مصر طبع، ۱۳۶۱ هـ

الرتسل په ماده کې نه راځي؛ بلکه دغو لغويانو د زنبېل ماده جلا راوړې او هلته يې زنبېل کوم. علم يا لقب نه دی ښوولی گومان کوم چې ددغې کلمې اخرنۍ جز (بېل) به لکه راوړتې چې وايي د هغه پال سره سردي وي او (رتپيل) به وي؛ ځکه د ديمو نومو د اخر "ال" له پالل څخه دی؛ خو پالل او پېلل دواړه د پښتو په لهجو کې شته او (رتو) هم به همدې نومو او هم په اوستا کې ليدل کېږي رتو RATU په گاتھا کې د روحاني مشر او بزرگ مينوي په معنا وه او د زرتشت لپاره هم د صفت په ډول استعمال شوي او په خپله زرتشت هم (رد جهان) بلل شوی دی^(۱) په فارسي کې هم (رد) د هوښيار او خردمند په معنا و، فردوسي وايي

پوشيد درع سياوش رد

زره را گره بر کمر بند زد

او همدغه کلمه ده، چې په سنسکريت کې د مينې رب النوع او زهره ستوري او عشق او محبت ته وايي^(۲) وايي چې زردشت لومړۍ پلا د ښکني فرشته وهومنه وليدله او په ريتا RITA معتقد شو او دغه ريتا د معنوي عالم د نظم او عدالت مظهر و^(۳) همدغه ريښه د تاريخي نومو په سر کې شته؛ لکه راته ستخمه RAOTHA-STAXMA چې د نامه اول جز دغه راته دی او وروسته (رستم) شو او وايي چې دده موررت آيت (روزايد) بلل کېده او د رستم نوم هم دې ته منسوب دی^(۴)

^(۱) فرور دين يشت، ۱۵۲ بند

^(۲) هندي قاموس د دنکن فوريس ۴۲۶

^(۳) تمدن ايراني ۸۲ د دومناس مقاله

^(۴) کيانيان ص ۲۰۳

کله کله دا کلمه د (ارت) په شکل هم راغلې ده مثلاً ارت
خشر ARTA- XSHATR د یوناني آرتاګرر- ګس او د فارسي
ادرشیر^(۱)، چې اول جزیي هغه راته او دوهم خشر (کستور =
تورګن) دی، یعنې رادتورګن.

* په پښتو کې ددې کلمې ریښه په راتو کې شته چې د ښځې
نوم دی. یعنې روحاني محبوبه او مینوي معشوقه او د نرو نوم
راتګل هم دغسې دی (رات = رت = روحاني مشر او محبوب
ګل = هغه تاریخي کولا او کهول) چې معنی یې ده د محبوب
مشر له کهوله؛ خو ملایانو دا نومونه معرب کړي دي راحتو؟
راحت ګل؟

نو ددغه تاریخي لغوي تحلیل په سیوري کې (رتپېل) ډېر
ښکلی پښتو نوم دی یسې د عشق پالونکي، منه وړ مشر، یا
د مینې د رب النوع پالونکې او عربانو حق درلود، چې دا
ښکلی ادبي نوم واخلي او پر خپلو زامنو یې کښېږدي.
۱۱- بسرش خانان؟

د کرامات حکایت د وجویر لویک زوی خانان بولي او په
ناقصه خطي نسخه کې دا نوم خانان دی؛ خو د گردېزي د زین
الاکبار په خطي دوو نسخو کې چې اوس په لندن کې موجودې
دي، دا نوم لکه دمخه چې وویل شول خاقان دی
په پښتنو کې د خاقان نوم نه دی رواج، مګر خانان ډېر دی، خاص
بیا د ارګون او زاولستان په ملاخېلو قبیلو کې ټیایي چې کاتبانو
خانان په گردېزي کې خاقان کړی دی، چې یو مشهور نوم و
په هر صورت خانان یا خاقان د وجویر لویک روی و، چې
لومړۍ پلار له دې کورنۍ څخه مسلمان شو او د غزني د بامیان

(۱) کیانیان ۲۱۰ څخه وروسته

د دروازي بتخانه يې مسجد کړې او د لويک بت يې هلته سح
کړی و. خودی بهرته مرتد شو په دې حمله کې سرش د فارسي
(پسرش) دی

۱۲- کابلان ساه؟

چې صحيح يې کابلنشاه دی دا هغه د کابلان شاه يوبل
شکل دی، چې کله کله په ځينو تاريخي کتابو کې هم دغه شکل
راغلی دی، مثلاً ابن خرداذبه د شاهانو په سلسله کې د "کابلان
شاه" لقب هم يادوي لکه داوران شاه، کشميران شاه، هندوان
شاه^(۱) چې ددې نومو اخرنی (آن) د نسبت ادات دی، چې په
پهلوي کې هم و

۱۳- خجل؟

د کرامات په ناقصه خطي نسخه کې دغسې ليکلی شوي
دي او داسې ښکاري چې داله کابلشاهانو څخه د يوه نوم و، دا
نوم د تامل وړ دی، چې اصل يې څه و، زه داسې گومان کوم،
چې دا نوم (خجل) و.

ځکه چې پخوانو مورخانو هم دا نوم راوړی دی، احمد بن
واضح يعقوبي (متوفی ۲۹۲ هـ) ليکي، چې المهدي خليفه په
(۱۶۳ هـ) کال ځينو شاهانو ته سفيران واستول او دوی يې خپل
اطاعت ته راوغوښتل، چې اکثرو يې د المهدي اطاعت ومانه
يو له دغو شاهانو څخه ملک کابلشاه و چې دی يې خنجل
باله^(۲)

دا کابلشاه چې د (۱۶۳ هـ) په حدودو کې ژوندی و د يعقوبي
په تاريخ کې د نوم (خنجل) دی. چې د کرامات په نسخه کې

^(۱) المسالك والمعاليك د ابن خرداذبه ص ۱۷۰^(۲) تاريخ يعقوبي ۳-۱۳۱ د نجف طبع ۱۳۵۸ هـ

(خجل) لیکلی و دواړه سره لېرې نه دي او داسې ښکاري چې کتبانو تصرف په کې کړی دی

لومړۍ توري په کرامات کې (خ) او دوهم په یعقوبي کې (ن) او درېم (ج) او احرنسی په دواړو کې لام دی: نوله دې څخه (خنجل) جوړېدای شي، چې زما په تخمین به دا کلمه اصلاً خنچل وي؛ ځکه چې په عربي او فارسي قدیمو نسخو کې د (ج) او (چ) فرق په رسم الخط کې نه و.

که دا نوم تجزیه کړو داسې به شي خن چل، خن د خان مخفف دی؛ لکه په پښتو کلمه خنماکي دا نوم په کاکړانو کې تر اوسه شته خان تما یعنې د خان له تومني او پښته څخه (تما) پخوانۍ کلمه ده، چې په اوستا کې هم وه؛ لکه گنوتما (د گنوله تومني = بودا)^(۱) او مرتم = مردم (مري تما) یعنې د مړوله تومني، چې په اوستا کې هم مرته (مردني) و^(۲) یا سپین تما چې د زردشت د کورنۍ نوم و^(۳) دغه (تما) کت مت په زړه پارسو کې هم وه، چې ۲۵۰۰ کاله مخکې د بیستون پر ډبرليک او پر ځینو پخوانو مهر و لیکلې ده او معنی یې هغه کورنۍ FAMILY وه او د اوستا توخمن او د سنسکريت توکم او د فارسي تخم هم له دغې رېښې څخه دی^(۴) او په پښتو کې تر اوسه هم تما - تومنه - توکم د نژاد او کورنۍ او اصل په معنا و موجود او مستعمل دی.

دغسې نور ډېر کلمات شته، چې په اخر کې تما (تومنه،

^(۱) بودا، د دکتور جولیس طبع ۱۹۰۵ م

^(۲) یشتها ۲-۴۲

^(۳) یسنا ۱۹، کیانیان ۵۱

^(۴) اولد پرشن ۱۸۵

خته، کورنۍ، راغلي ده؛ نو ختم هم د خان تومني او د خان له خټې او متکبر او معرور او صیل په معنا دی، چې د پښتو خانگل (خان + کهول) هم عین دغسې نوم دی پر دغه اساس د خنچل لومړۍ ټوټه هم (خن) د خان مخفف دی؛ لکه چې خینې پښتانه خنمري هم خنمري او خانگل هم خگل بولي

دوهمه ټوټه یې (چل) دی، چې په پښتو طرز، سلوک، رفتار ته وایي، ملا میران ویلي و:

نه په چل د عشق پهبېرې نه یې زده دی

لغورن مچ دی بونېرې رقیب تل تل

دا کلمه په پخوانو نومو کې ده. مثلاً راجه او چل د کشمیر پاچا (۱۱۰۱-۱۱۱۱ م) د (۵۰۵ هـ) په شاوخوا کې ژوندی و^(۱) چې دا نوم هم هو (بن) + چل و، یعنې نهک کردار او د ښه چلاو خاوند

نو خنچل هم د لور او عالي او خاني سلوک خاوند معنا لري، چې داسې سړی حتماً باید پښتون او پښتو ژبی وي اما د خان کلمه مور ته د مغلو سره نه ده راغلې؛ بلکې دا کلمه د (هون = هان = خان) یعنې د آریایي هفتالیو (ابدالیو) له نومه څخه جوړه شوې ده؛ لکه د تور خان کلمه چې ترخان او بیا معربه طرخون یا طرخان شوه

۱۴. بلسان خلجیه که لویک گفت؟

دا لویک نه دی معلوم چې نوم یې څه و؟ خو داسې ښکاري چې خنچل کابلشاه دا بیت د لویک له خولي رالېږلی دی او ښایي چې دغه لویک له خنچل سره په کابل کې و؛ ځکه چې ددې دوو کورنیو خپلوي په تاریخي روایاتو کې دمخه ثابته

^(۱) راجه ترنگني د کلنه تالف، ۸ ترنگ، ۳۷۹ - اشوک ج ۲ ص ۲ څخه وروسته

شوه؛ نو ممکنه ده، چې دا لويک هم د خنچل خپل وی
 اما دلته د غور خبره داده، چې لسان خلجيه کومه ژبه وه؟
 زما سره ډېر تاريخي او ژبني دلايل شته چې خلجي دغه اوسنی
 خلجي دي، چې له قدیمه د غزني په غرو او رغو کې اوسي او د
 زاولستان پخواني خلک دي دلته به به لنډه یو څو دلیل
 راوړم، چې لږ څه دا خبره ښکاره شي

خلجي او خلجي ی غلزي په اصل کې (غززي = کوهزاد)
 دي^(۱)، یعنې د غرو خلک، چې دا کلمه په غرج، غرچه او غلچه
 او نورو ډېرو تاريخي کلماتو کې شته او کله (غ) په (خ) هم
 اوښتی دی او خلجي، خلجي شوی دی

د هند خلجیان چې په پېړیو یې هلته سلطنت کړی دی هم
 دغه پښتانه خلجیان وو؛ د دوی په نوم ډېر ځایونه هم شته؛ لکه
 خلج (په روزگان کې) خلج^(۲) (د هلمند د ناوې) خلج (د غزني)
 چې یاقوت هم په معجم البلدان (۲-۳۸۱) کې خلج غزني به
 نژدې د زابلستان له لتو څخه ښوولی دی

د قبایلو او ځایو په نومونو کې کله (خ) په (غ) اوږي، مثلاً
 خرخیز = غرغیز او د غور اوسني ساغر، چې منهاج سراج ساخر
 ضبط کړی دی او اصلاً سور غرو^(۳).

دا خبره چې خلجیان د چنگېز خان د زوم خالچ خان له نسله
 دي او محمد قاسم فرشته د نظام الدین احمد بخشي هروي له

^۱ د شاهنامې په ملحقاتو کې د کک کوهزاد حال شته، چې ددغو افغانانو
 مشر و او دوی د رابل د سیمو په غرو کې پرته وو دغه کوهزاد کت مت د
 (غززي) فارسي ترجمه ده (د شاهنامې ملحقات ج ۵، ص ۳۳).

^۲ دا خلج اصطخري هم د هلمند په ښارو کې یاد کړی دی (اصطخري ص ۲۵۴).

^۳ طبقات ناصري ۱-۴۸۷ د حبیبی طبع

طبقات اکبري رانقل کړې ده.^۱ تاریخي صحت نه لري، ځکه دا ممکنه ده، چې پس له (۶۲۰ هـ) د چنگیز خان له عصره بیا تر اوسه په (۶۰۰) کاله کې د یوه سړي له نسله په ملیونو خلک او قبایل پیدا شي.

خلجیان یا غلجیان خو درې قرنه تر چنگیز دمخه په دغو ځایو کې ساکن و او د هر شهرت یې لاره. د حدود العالم مؤلف په (۳۷۲ هـ) کې وایي: د غزني په اطرافو کې خلج (صحیح یې خلج دی) پراته دي او تر بست او گوزگان او بلخ او تخارستانه پورته دي اورشووي او د څېر ځایونه او دېر پښتانه لري.^۲ تر ده دمخه بل اسلامي جغرافیا وال ابن خردادبه (۲۳۰-۲۳۴ هـ) هم د خلجیه نوم اخلي او وایي چې خلخ تورکان طراز ته نژدې د ژمي هستوګنې لري او هم دوی ته نژدې د خلج (خلجیه) د ژمي اورشووي دي.^۳

ابراهیم بن محمد اصطخری (۳۴۰ هـ) وایي خلج یوه ډله وه، چې خورځا پخوا د هند او سیستان ترمنځ د غور شاته راغله، پښتانه یې لرل، کالي او ژبه او کړه وړه یې لکه د تورکانو داسې وو.^۴

ځینې مستشرقان په دې عقیده دي، چې دغه غلجي د هفتالیو بقایا دي، مارکوارت وایي: خلج یا خولج د هفتالیو قبایلو پاتې برخې دي، چې په شامي منابعو کې په (۵۵۴ م)

^۱ تاریخ فرشته ۱- ۸۸

^۲ حدود العالم ص ۶۴

^۳ ابن خردادبه ص ۲۸

^۴ اصطخری ۲۴۵

راغلي^۱ او بیا په (۵۶۹ م) کال سفیر ایمرچوس دغه کلمه
حول پر راوړې ده او دا نظریه موږ کټ مټ د محمد بن احمد
خوارزمي په کتاب کې (۳۷۰ هـ) هم وینو. دی وايي خلج او
کبجیه^۲ (په اصل کې کنجینه غلط چاپ شوی دی) د هیاطله له
پاتېشونکو څخه دي، چې په تخارستان کې د شان او شوکت
حوندان وو^۳. دا خلجیان له افغانانو سره یو ځای موږ ځانو یاد
کړی دی او داسې ښکاري چې دوی ډېر سره نژدې او یو قام و.
ابو نصر محمد بن عبدالجبار عتبي (۴۱۵ هـ) د سبکتگین په
فتوحاتو کې لیکي:

افغانیه او خلج ده ته ابل او په زور یې په خدمت کې داخل
کړه شوه^۴ چې ابن اثیر هم کټ ت دغه روایت راوړی دی^۵
منارسکي په صراحت سره وايي: دغه خلج د اوسنیو غلجو
افغانانو اسلاف وو او بارتولد او هیگ هم په اسلامي
دایرة المعارف کې داسې ویلي دي^۶
دا خبره یقین ته نژدې ده، چې خلجي یا غلجي به له پخوانو

^۱ ایران شهر تر ص ۲۵۱ وروسته.

^۲ دا د بیهقي کېچي او د منهاج سراج کوچي او د عربو قفص او د
شهنامي د ملحقاتو کوچ او د ارمني مورخ موسس کلن کتوتس گن چک
هملیت او ولسی کوچی دی دا کلمه ډېره زړه ده، ۲۵۰۰ کاله دمخه د
فرس همدیم په مېخي ډبرلیکو کې اکوپاجیه Akoupaia راغلي ده، چې
په اکادي ژبه Aku- pi- i- is وه او معنایې کوه نشین کوهزاد. غرزی ده
(اوله پرشن ۱۶۵ سمک شنسي ۲- ۶۷) له دې څخه ښکاري چې د آریایي
هوننو پر اختلاط دمخه هم دغه غلجي کوچیان موجود وو.

^۳ مذتبع العلوم ص ۷۲

^۴ تاریخ یحیني ص ۲۶

^۵ الکامل ۸- ۳۴۸

^۶ د مینارسکي حواشي پر حدود العالم ص ۳۴۸

هفتاليانو او رابدي پاچهانو سره نژدېوالی لري، ځكه چې دغه هفتاليان هم په دغه زابلستان كې چې اوس غلجي اوسي پاچهان وو او پر سكوچي د دوی د پاچهانو شكلونه كښل شوي دي. هم كې مټ ددغو اوسنيو غلجيانو كړه وړه ته ورته دي جگې پزې غټې سترگې، گڼ وېښتان، قوي بدنونه يې عينا د غلجو دي.

نو خلع يا غلجي د هغو توركانو او عزانو له نسله نه دي، چې په غرسوي دوره كې او بيا د سلجوقيانو په زمونږ كې افغانستان ته راغلي وو؛ بلكې تر اسلام دمخه چې كوم هفتالي آريايي اقوام په تخارستان او زابلستان كې وو، زمونږ غلجيان به د هغو سره گډ شوي وي او ددې غلجو حملې پر هند د هفتاليو سره شروع شوې او تر (۸۰۰ هـ) پورې دوام لري، چې د دوی غټې شاهنشاهي هم په هند كې وې او اسلام يې تر بنگاله خپور كړی و او د دوی له نومو سره د خان لقب هم د هون د كلمې اوښتی شكل دی؛ ځكه چې (هـ) په (خ) اوږي لكه قديم هوارزم، اوسنی خوارزم د تور كوهانم او زمونږ خانم.

ددې خبرې لپاره هم مونږ تاريخي سندونه لرو

مثلاً د توركو معروف لغوي محمود كاشغری (۴۶۶ هـ) ليكي او توركان ۲۲ قبيلې دي مگر د خلجيانو دوی قبيلې په دوی كې ځانونه نه شمېري او بېلې دي^۱ او دغه مؤرخ د توركانو په قبایلو كې د خلج يا خلجيانو ذكر كورټ نه كوي او ځكه چې دی پخپله ترك او په ژبو او عنعناتو يې پوه و؛ نو دده قول په دې بابت كې مستند او قديمتر دی

بل دا چې محمد بن نجيب بکران (د ۶۰۰ هـ حدود) داسې ليكي

^۱ د پوان لغات الترك ۳-۳۰۷

خلج قومی از ترکان از حدود خلج حدود زابلستان افتادند. و در نواحی غزنین صحرايست انجام مقام کردند. پس بسبب گرمی هوا، لون ایشان متغیر گشت و بسیاهی مایل شد، و زبان نیز تغیر پذیرفت و لغتی دیگر گشت، و خلج را مردمان به تصحیف خلج خوانند^(۱)

له دې څخه ښه ښکاري، چې دغه خلجیان له تورکي قبایلو څخه په دې وخت کې بېل وو او د خلج او خلج تر منځ التباس او تصحیف موجود و

منهاج سراج هم په طبقات ناصري کې د خپل عهد ډېر ملوک په هند کې ښيي: خو هغه چې تورکان دي، هغه ترک بولي او هغه چې خلجیان دي، خلجي یې بولي، چې د غور له گرمسیره هلته تللي او پادشاهی یې جوړې کړې وې، لکه ملک خان خلج، محمد بختیار خلجي، محمد شهران خلجي، علي مردان خلجي، حسام الدین عوض حسین خلجي، غیاث الدین خلجي^(۲) او ډېر نور خلجي مشاهیر چې له ترکانو بېل وو

حتی ضیاء برني د هند مورخ (د ۷۵۸ هـ حدود) په خپل تاریخ فہروز شاهی کې یو خاص فصل لري، چې باید شاهی د تورکانو وي: خو هغه وخت چې ملک جلال الدین خلجي د دهلي پر تخت کښېناست، نو دی لیکي، چې خلک ډېر متاثره وو، چې څنگه یو خلجي د تورکانو پر تخت کښېناستلای شي "دلته داسې لیکي

((ملک خلجیان شہریان را بغایت دشوار نمود))^(۳)

^(۱) جهان نامه، ورق ۱۷، خطي د مینارسکي په حواله

^(۲) طبقات ناصري ۱- ۴۹۵ څخه وروسته

^(۳) تاریخ فہروز شاهی د برني، ص ۱۷۳

له دغې خبرې څخه هم دا ښكاري، چې خلجيان توركان نه وو، كه به وي يو ولي به خلكو د تركانو د تخت و تاج پر ضياع افسوس كاوه.^۱ بلكې دغه خلجيان چې په هند كې د مدنيت او سلطنت يو ښكلي اثر برهښي دي، په اصل او نسب د افغانستان څخه وو.^۲

بارتولد وايي، چې له څلرمې هجري پېړۍ څخه موږ خلجيان د افغانستان په جنوب كې د سيستان او هند تر منځ وینو او دوی د هغو تركانو پښتانه شوي بقايا دي، چې د اصطخري په قول په قديمو زمانو كې دلته راغلي وو او دغه اوسني پښتانه غلجي چې د ترنك او ارغنداو په لوره وادي كې اوسي، هم له دغه نسله دي (اسلامي دائرة المعارف ۲-۸۷۶).

زما په عقیده دغه توركان بلل شوي اقوام چې په قديمو زمانو كې زابل ته راغلي وو، هغه هفتاليان وو، چې يونيم زر كاله دمخه له پښتنو کوچيانو سره گډ او دلته د پښتنو د اكثريت په سبب بالكل پښتانه شوي وو او كوم وخت چې دوی په هند كې سلطنتونه جوړ كړل، بالكل پښتانه وو او پښتنو دوی دغه خپل غلجي گڼل مثلاً خوشحال خان خټك سلطان جلال الدين خلجي (۶۸۹-۶۹۵ هـ) په صراحت سره غلجي گڼي او وايي:

بيا سلطان جلال الدين پر سرير كښېناست

چې په اصل كې غـلـجـي د ولايت و

(كليات ص ۶۶۹ د قندهار طبع)

^۱ خلجيان توركان به وو، ددې تفصيل وگورئ د هند د تاريخ د گانگري رويداد ۱۹۳۹

^۲ تذکره بهادران اسلام ۲-۳۳۱

تورک که تورکښ؟

دلته باید دا نکته هم تصریح شي. چې دغه هفتالي (ابدالي) سپین اریایي قبیل د تخارستان له خوا پر کابل و زابل راغله، نو دوی د خپلو نورو اریایي وروڼو سره چې د ویدی زمانو څخه دلته د پکھت (پښت - پښتون) په نامه اوسېدل او خپله ژبه او دودونه یې لرل گډ شول، د دوی مشران کشتريه = خشتريه = کيسور او د پير روښان د حیرالبیان په تعبیر تورکښ بلل کېده (اوس په پښتو دا نوم تورباس یعنی شمشیر باز دی) او موږ ددې کلمې قدامت ته دمخه اشاره وکړه، چې لومړی جز (توره) د ډېرو تاریخي نوموړو په سر کې شته، اما دوهم جز (کښ) د پښتو (ښ) ږغ درلود، چې ددې خاص ږغ د تعبیر لپاره هنديانو او یونانيانو خاص ږغونه استعمال کړه، مثلاً پښت په ویدا کې پکھت^۱ شو. او (ښ) په (که) ښکاره کړ شو او دغه (ښ) لکه د ننگرهار په لهجه په اوستا کې (خ) شوه، چې په بخد او بخدي^۲ کې شته او د یونان هیروډوت (۴۸۴، ۴۲۵ ق، م) دغه نوم پکتویس PAKTVES ولوست^۳

دغه دتورکښ کلمه پخوا (کښ توری - کشتريه) وه، چې جنگي خلکو او مشرانو ته ویل کېده او د هند خلکو په کاست په وېشلو کې هم عسکري طبقه (کشتريه) وه. ددې کلمې پښتو بل شکل (تورکښ دی) او ځکه چې د (کښ) تعبیر په بله ژبه او خط مشکل و؛ نو له قدیمې زمانې څخه دغه (تورکښ) د

^۱ ویدا، ج ۲ ص ۱۷، بند ۱۸ فرد ۶، ۷

^۲ وندیداد، لومړی فرگرد

^۳ د ایران تاریخي جغرافیا ۷۴۰ تاریخ ادبیات پښتو ج ۱، ص ۲۶

مشرقي پښتو پر لهجه برابر چې هند ته نژدې وه، (توروشکه = له وښکل مصدره څخه) رواج شوه، مثلاً په اوهند (هند) کې د اباسين پر غاړه يوه کتيبه په سنسکريت پيدا شوې وه، چې د غښتليو غونډو خورو حمله کوونکي ذکر د توروشکه TURSHCAS په نامه په کې شوی دی

دا کتيبه په ۸/۷ مسيحي قرن اړه لري او سري تلکه TILLAKA کښلې ده^{۱۱} دلته د پښتو (پښ) په (SHE) ښکاره شوی دی

او بيا د راجه ترنگيني د کشمير تاريخ چې کلهنه په (۱۱۴۸ م ۵۴۳ هـ) تاليف کړی دی، دی هم مکرار لليه شاهان دردرد او توروشکه په منځ کې بولي (ترنگ ۵ - شلوك ۱۵۲) او وايي چې توروشکه TURUSKA به تل خپله وسله پر شا ترلې وه او نيم سر به يې خرپيلې و او پر کشمير به يې حملې کولې (ترنگ ۴، شلوك ۱۷۹) او د دوی پاچا هرشه د کشمير ټول معابد او بتخاني ونړولې (ترنگ ۷ - شلوك ۱۰۹۵) سړا ورل ستاين د راجه ترنگيني انگليسي مترجم هم دغه توروشکه په (ترك) ترجمه کړې دی او داسې ښکاري، چې دا التباس قديم دی او پښتو توروشکه (تورېس) او د خيرالبيان تورکښ د (تورك) له کلمې سره د نژدېوالي په سبب يو گڼل شوې دي.

او ځکه چې د کشتريه = خشتريه کلمات په ويدي او فرس قديم او پخواو نومو کې رېښه لري او مصري تر ۳۰۰۰ کاله پورې رسېږي او د پدشاه، کشور، شهر، شار، شهر کلمات ټول له دغه څخه راوتلي دي؛ نو سړی د هم ويلای شي، چې د (تورك) کلمه به هم دغه رېښه لري؛ ځکه چې تورکان هم له دغو

^{۱۱} کابل د سرالکسندر برنس ۱۲۰

مخكو څخه خپاره شوي وو

دلته دا خبره مه هېروئ چې د دغو پښتنو هفتاليو (ابداليو) ژبه هم نه توركي وه او نه هندي كنگهم انگليسي محقق وايي په اوومه مسيحي پېړۍ كې چې هيون تسنگ چيني زائر له ۲۰ جون تر ۲۵ جون (۶۴۴ م) د اپوكين (افغان) او غزني ولايتونه د هند تر اوږده سفر وروسته وكتل، دې وايي چې د دغو خلكو ژبه او رسم الخط له نورو مملكتو سره اختلاف لري؛ خو له څه هندي ته ورته وه؛ ځكه چې هيون تسنگ په هندي اټوركي ژبو پوره پوهېده؛ نو كه د اپوكين (افغان) ژبه هندي يا توركي وای، ضرور به ده ويلي وای. له دې جهته بايد ووايو، چې د دغه ځای ژبه نه هندي او نه توركي؛ بلكې پښتو وه، چې له هندي ژبو سره لږ مشابهت لري^(۱)

له دغو ټولو تاريخي اسنادو څخه دا ثابتېږي چې خلجيان پښتانه وو او دغه اوسني د غزني د غرو لوړو غو غلجيان دي، چې د جهان نامې د مولف په قول يې ژبه هم بېله وه او هغه نو دغه پښتو وه، چې تر اوسه هم د ټولو غلجو ژبه ده او د كرامات په دغه حكاييت كې هم "لسان خلجيه" بلله شوې ده او د دغه لويك ژبه هم پښتو وه؛ ځكه چې دغه بيت پښتو دی او وروسته به يې تاسې ولولئ

۱۵- هندوان شاه؟

دا كلمه هندوان شاه ده، په پهلوي او قديم فارسي ادب كې هندوان، هند ته ويل كېده^(۲) د شاهنامې په ملحقاتو كې چې د زابلي افغانانو او د دوی د مشر كك كوهزاد كيسه راغلي ده

^(۱) د هند پخوانۍ جغرافيا ص ۸۹/۴۱.

^(۲) سبك شناسي ۲-۲۷.

داسې وایي

که نړديک زابل بسه روزه راه
 یکی کوه بد سر کشیده بمه
 بیکسوی او دشت خرگاه بود
 د گردشت زی هندوان راه بود
 نشسته دران دشت بسیار کوچ
 ز افغان ولاچین و کرد و بلوچ^(۱)

دلته مقصد دغه د ارگون او وازې خوالوې دښت دی، چې د هند و خواته یې د گومل او کرم له درو څخه لارې وې او کوچ هم هغه کپچي او کبجینه دي، چې تر اوسه هم غلجیان کوچي بلل کېږي او د دوی کېږدي (خرگاه) له دغه دښته د اباسین غارو ته کوچ کوي.

ابو منصور موفق بن علي هروی (د ۶۳۰ هـ) په حدودو کې وایي
 نو آن دیگر داروها کی به هندوان موجود است ازین دیگر
 اقلیمها نیابند^(۲)
 ۱۶- نیسه؟

دا کلمه نېسه ده، چې اوس یې په فارسي نواسه او په پښتو لسمی، نسمی بولي بیهقي ددغې کلمې مفرد نېسه او جمع یې نېسگان راوړی دی^(۳) د یوه زاړه تفسیر په خطي نسخه کې چې په کمبرج کې ده^(۴)، هم نېسه راغلې ده او را فرزند دادیم و

^(۱) د شاهنامې ملحقات ج ۵ ص ۳۳

^(۲) الابنیه عن حقایق الادویه ص ۱

^(۳) تاریخ بیهقي ص ۲۲۱، ۶۷۳

^(۴) آر. شته

نېسه بر سر (ورق ۳۴ ب) فخر مدیر مبارکشاه لیکي ((سندنبال
نېسه شاه کابل از بیان هندوستان باز آمده)) بود^۱
امیر خسرو وایی

صفت ذات او همین نه بس است

که رسول خدای را تبس است

څکه چې افلح د گردېزي په سند د خاقان (خان) لسمي و
نو دا کلمه حتم نېسه ده او د اصل (نېسه) معنی نه لري او د
بیهقي له استعماله هم ښکاري چې په غزني کې مروجه وه
۱۷- بشاني بنست؟

دا جمله غالباً داسې وه؟ بشاهي بنشست، یعنی، پر یادشاهی
کښېناست او پادشاهی په پهلوي او لومړنۍ فارسي کې د
سلطنت او مملکت په معنا هم وه^۲ وروستني کلمات داسې دي
((بتخانه لویک بر کندو مزگیت بکرد)) یعنی د لویک بتخانه
یې وړانه کړه او پر خای یې مسجد جوړ کړ
۱۸- سلطان سخي سرور

داسې د هند او پنجاب په مخکو کې ډېر شهرت لري او د
مشهورو اولیاوو په ډله کې شمېرل کېږي مفتي غلام سرور
لاهوري لیکي، چې دده نوم سید احمد او مشهور په سخي
سرور سلطان و؛ د ملتان له اولیاوو څخه دی، چې خلک یې "لکه
داتا" بولي، او نسب یې حضرت علي ته رسېږي د پلار نوم یې
سید زین العابدین و، چې د ملتان په کرسی کوټ کې ساکن و
او د عایشې کهوکهرې سره یې واده وکړ او سید احمد او
عبد الغني دوه زامن څې پیداشول دغه سید احمد په بغداد

^۱ آداب الحرب والشجاعه ص ۲۸

^۲ سبک شناسي ۱ ۴۲۹

کې د عبدالقادر جیلاني او شهاب الدین سهروردي حضور ته ورسېد او یې په لاهور کې له محمد اسحاق لاهوري څخه علوم ولوستل وروسته مفتي لاهوري دده کرامت شمېري او د شهادت تاریخ یې د شاه کوت د غره سره چې اوس یې مزار هم هلته دی په (۵۷۷ هـ) گڼي^(۱)

د اسید احمد د خپل روحاني سطوت او شکوه له روه په سلطان مشهور شوی و دی پس له شیخ هجویری د هند په خاوره کې د اسلام خورالوی مبلغ دی، حتی چې د هندوانو ډېر قبایل په جالندهر کې خپل ځانونه تر اوسه هم سلطاني او ده ته منسوب بولي^(۲).

او په میلادي پنځلسم او شپاړسم قرن کې دغه سلطاني فرقه ډېره مشهوره وه او د پنجاب جات سلطاني وه، چې دوی به د فروری په منځ کې د سخي سرور زبرت له ډېره غازي خان ته تلل؛ خود سکھانو د حکومت په وختو کې دیوان ساون مل د ملتان حاکم دوی منع کړل

تر نولسمې پېړۍ پورې چې د لودهاني او جالندهر گزیترونه لیکل کېده، دغه سلطاني هنود موجود وو^(۳).

داسخي سرور چې د حضرت عبید القادر جیلاني (۴۷۰-۵۶۱) او د شیخ شهاب الدین سهروردي (۵۲۹-۶۳۲ هـ) معاصر بلل شوی دی، په هغو مخکو کې چې د افغانستان د خلکو د ننگ او راننگ لارې وې، یعنې په ملتان او

^۱ حزینة الاصفیاء ۲ ۲۴۸ دده مزار د بابر په وختو کې هم مشهور و او

بابر یې پخپل تذکر کې ذکر کوي

^۲ د جالندهر گزیتر، ص ۱۲۱

^۳ آب کوثر، ص ۹۱ څخه وروسته

دېره غازي خان کې اوسېد: نو ځکه پښتانه هم دده مريدان وو او بسايي چې دې پخپله هم د لوست لپاره غزني ته راغلی وي. ځکه چې دغه وخت د غزنويانو دوره وه او غزني د علم او ثقافت او تصوف مرکز و.

د کرامات ددغې ناصي نسخې څخه ښکاري، چې دغه کتاب خاص دده پر کراماتو ليکل شوی و او ټول حکايات يې هم دده په خوارقو اړه لري. چې يو مثال يې دغه موجوده حکايت او د غزني په مسجد کې د لويک د بست کشفول او له محکمې څخه را اېستل دي.

۱۹- باین مرلت؟

دا کلمه هم يقيناً مزگت ده، مرلت معنی نه لري.

۲۰- کشف سدس دا کلمه شدش ده يعنې ده ته کشف شوه

۲۱- در مالوت؟ صحيح يې در تابوت ده.

۲۲- از شهر غزنه برجاست؟ برجاست دلته معنی نه ورکوي

دا کلمه برخاست ده

اوس دا حکالت په صحيح ډول په اوسنۍ املا ولولئ:

«ابو حامد الزاولی را درتاریخ غزنه، از حسن صفاني روايت است که در بلدة غزنه بر در باميان مسجدست عظيم، که آنرا مزگت افلخ (افلح؟) لويک خواندندی، و اين بتخانه عظيم بود که وجویر لويک بر خدمت رتبیل کابلشاه کرده بود چون پسرش خانان (خاقان؟) به مسلمی آمد صنم لويک را نارست شکستن، آنرا در ان مزگت بزمین اندر کرد، و بتابوت سیمینه در نهاد

کابلان شاه خنجل اين بيت فرستاد بلسان خلجيه که لويک گفت (صورت صحيح بيت بعداً می آيد) خانان (خاقان؟)

باز بکیش هندوان شاه شد و چون نبسته او افلیخ (افلح؟) بشاهی بنشست، بتخانه لویک بر کند و مزگت بکړد. چنین روایت کنند چون سلطان سخی سرور باین مزگت شد گفت:

بوی صنم شنوم نیک دید و کشف شدش زمین بر افت و صنم لویک بر کشید در تابوت سیمینه نهاده. آنرا بکشست و سیم را (به) بپای مسجد داد، و بکرامت آن ولی الله، بوی کفر و هند ویی از شهر غزنه برخاست.)

(ورقه ۱۵ خطی)

د قلبي ژبې (پښتو) بیت

اوس به دغه د لسان خلجینه د بیت الفاظو ته څیر شو،
گومان کوم چې دا پښتو دې داسې وي (د کتاب اصلي غلطه
املا دمخه تېره شوه)

په زميني گز نه ښخېد لویک لویانو بویله لویا
کښه تور به براغلو (بلوم؟) ممله تهزیو په ملا
ددې بیت هره مسری پښتو څلس هجاوې لري:

د کتاب د ۶۳ مخ د جدول انځور

په اوسنۍ املا داسې کېږي:

په زميني غزنه ښخېد لویک لویانو بایله لویا
کښه تور به براغلو (بلوم؟) ممله تازیو په ملا

د کلماتو تحلیل

۱- زمی

دغه اوسنی ځمکه او د فارسي زمين ده، دا کلمه عیناً په فارسي پخواني ادب کې په دغه شکل شته، فخرالدین گرجاني (۵۴۴۶هـ) وايي:

چو این مایه نبودی رتسني را
نبودی جانور روی زمی را^(۱)

نظامي وايي:

اساسيکه در آسمان و زمی است
بـانـدازه قدرت آدمی است

اسدي طوسي (متوفی ۴۶۵هـ) وايي

زمین جای آرام هر آدمی است
همان خانه کردگار از زمی است^(۲)

په اوستا کې زم (مخکه) او په پهلوي زمیک د اسمان په مقابل کې وه^(۳) او زمیاد د ځمکې د ودانۍ فرشته وه^(۴) داسې ښکاري چې زمي پخوا په پښتو کې د اول حرف په سکون وه، چې وروسته زمکه یا مخکه د پهلوي زمیک ته نژدې ځنې جوړه شوه

^(۱) ویس ورامین ۳

^(۲) فرهنگ دهخدا، ص ۶۶

^(۳) پشته ۸، ۱۳، ۹۵

^(۴) مزد یسنا و تاثیر آن در ادب فارسی ۴۳۲

۲ گزنه

په اصل کې (گزن) ده، چې د (گزن) او گزنه = غزنه ناقصه
 املا ده. دا کلمه په سفدي ژبه (گزنك) او د مټي په کتابو کې
 گزن او معنی یې خزان ده^۱ او په سنسکريت کې جگن یا کجمن
 وه چې عربو دغه کلمه معربه کړه ابو منصور موهوب بن احمد
 بن محمد الخضر جوالیقي (۴۶۵-۵۴۰ هـ) لیکي الكنز
 فارسي معرب و اسمه بالعريه مفتاح (المعرب من الكلام
 العجمي، دارالكتب مصريه (۱۳۶) نو د عربي کنز د فارسي
 گنج معرب دی (سواء السبل الى معرفة المعرب والدخيل،
 طبع لاهور (۱۹۰۳ ع) چې قدیم شکل یې گزنه = گزنه- غزنه و
 او په فارسي کې د مرغوزن (گورستان) یا مرغزن په کلماتو کې
 پاتې ده، مرغوزن یا مرغزن (مر + غزن = خزانه مردگان =
 گورستان) په هراتي فارسي کې وه^۲،
 امامي هروي وايي:

آن جهانداري که گشت اندر نبرد
 مسرغزار از زخم تیرش مرغزن

منوچهری وايي:

وقت صلحش کس نداند مرغزن از مرغزار
 وقت خشمش کس نداند مرغزار از مرغزن^۳

نوگزن = غزن، مجمع او مخزن ته وايي، چې د غزنه قدیم نوم
 گزنه په پښتو کې و او غزنه یې وروستی لغوي تحول دی او

^۱ د پروفیسر بن و نیست په حواله

^۲ طبقات الصوفیه ۲۱۳ خطي

^۳ دیوان منوچهری ۶۶

هیون تسنگ هم دغه نوم (هو- سي- نه) ضبط کړی دی^۱ او داسې ښکاري چې (که- زه- نه) هم درې هجایي تلفظ لاره موږ ته د طبقات ناصري او د مسعود سعد سلمان محبوس شاعر له اشعارو دا ښکاري چې په غزنوي دوره کې ځینې د غرو کلاوې موجودې وې چې هلته به شاهانو خپلې خزانې خوندي کولې یا به محبسونه وو؛ ځکه چې د غزني کلا هم لوړه او خورا ټینګه وه؛ نو د گزن (خزانې) لپاره استعمالېده، کښنگهم وايي چې په اوومه مسیحي پېړۍ کې د هیون تسنگ په قول غزني ډېره ترقي درلوده او محیط یې ۳۰ لی و (۵ میل) او نوم یې له GAZA څخه جوړ شوی دی، چې معنا یې خړانه ده، دا ښار د نانوس (۵۰۰ م حدود) او د یونیسیوس (۳۰۰ م حدود) په قول ډېر ټینګ او جګ او د تسخیر ناوړه ښار و^۲

۳- سعید لویک؟

دا کلمه هم د لویک پټ د ښخولې او مخکې کینلو په قرینه چې په دې حکایت کې ذکر شوی دی، د پښتو (ښخېدل) ده، له ښخ او ښخول څخه چې د مفرد غایب صیغه ښکاري او اوس موږ وایو (ښخ شو) گومان کوم چې د (ښخېدل) مصدر پخوا پخپله مستقیم مشتقات درلوده او (ښخ کېدل) د ژبې د وروستني فتور نخښه ده او د صیغې اخیر (ید) د فارسي له هروي لهجې سره ډېر نژدې دی چې پخوا د مفرد غایب لپاره اته

مثلاً وی نان خوردید (وی نان خورد) احمد استاد محمود

^۱ د هیون تسنگ سفرنامه ۱۲ باب.

^۲ د هند پخوانۍ جغرافیا ص ۴۲.

ايد (احمد استاد محمود است) نو ښخېد لويك هم دغه معنی لري ښخ شو لويك د خواجه عبدالله انصاري په طبقات الصوفيه كې چې په هروي لهجه دی، ډېر داسې د مفرد غايب صيغې شته^۱

۴ لویانو

په اوسني املا (لویانو) ده، له دې څخه هم ښکاري، چې د (لويك) ريښه هم لوی وه او پښتنو دوی (لویان) هم بلل دا کلمه اوس هم شته، مثلاً د کلي مشران او لویان سره راغونډ شول کريمداد وايي

پر غريبو چې تېری کا لوی دې نه شي هسې لوی

۵ بویلا

دا هم د اوسني (بایله) قدیم تلفظ دی، بایلل او بویلل (باختن) په یوه معنا وه، تر اوسه هم د غرو پښتانه (بویلا) وایی (باخت) او دا د پښتو د لهجو اختلاف دی، چې د ږغیزو تورو په ویلو کې لري او لکه چې ما دمخه وویل، په قدیمو نښانو کې د مسیدو او وزیرستان او اړیدو د لهجو او ادا ډېر آثار ښکاري بویلا (بایلوول، بایلو، بایله) ماضي صیغه ده، چې په فارسي (باخت) ورته وایی

۶ لویا

اوسني لویی د هغه لوی ریښې څخه پر قدیم ډول اسم حالت دی پخوا داسې کلمات ډېر وو: خو اوس خورا لږ دي مثلاً اوس

^۱ د طبقات الصوفیه فرهنگ د جیبی لیک

موږ خدا، ژباړه رب، نخ وایو، خو خغلا، شنبا، خلا، زرغ، رلف، شکلا، ملاسه و یو، حال دا چې دغسې ډېر کلمات په یخوانسۍ پښتو کې وو و په پخوانو اشعارو کې مستعمل دي^۱ وگورئ په لومړۍ مسرې کې لویان، لوی دواړه له یوې رېښې دي او دا تاتوی چې د نویل، لقب هم له دغې رېښې څخه راوتلی دی

۷- کسه تر؟

دا کلمه کسه تر و کښه تورو، لومړۍ توتبه یې کښه له کسل څخه ده او دوهمه کلمه (توره) ده، چې په ترکیب کې (ه) حذفېږي؛ لکه تورن، توریالی

د (تورې) کلمه په قدیمو علامو کې خورا ټینګه ریښه لري؛ لکه دمخه ذکر شوي (تورامانا = تورمن) او تروجن پال (تورجن پالونکی) او کشتريه چې په سنسکريت او زړه پارسي او سغدي و اوستا کې عموم د پاچا او حکمران او جنگي او توریالي په معناوو ده او د شاه او شار او کشور کلمې هم له دغې څخه راوتلي دي او د پیر وېس په خیرالبیان کې (تورکښ) راغلي ده^۲

سر الکساندر برنس تر ۱۸۳۶ع کال دمخه د باسین په هند (یخواني و هند) کې پر سنگ مرمر یوه سنسکريت کتیبه موندلې وه، چې د میلاد په ۷-۸ پېړۍ کې کښلې شوې وه، پر دې ډېره لیکلې وو، چې یو غوښي خوړونکی قوم تورشکه

^۱ په خزانه، ص ۲۳۴، ۲۳۹

^۲ شرح یې وگورئ د بسو ادبیاتو تاریخ او د خیرالبیان په خطي نسخه کې دا کلمه مکرره راغلې ده

TURSHCAS (تورکښ) پر دې سیمه مسلط وه. دا لیک یوه
برهمښ SERI TILAKA سري تلکه کښلی دی^۱ او داسې
ښکاري. چې د غوښې خوړونکي تورکښان هغه هفتالیان
(ابدالین) وو او دوی یې د دلاوری او نوریالي سوب په سبب
تورښل تر = کښه تور بلله. چې په دې پښتو بیت کې کټ مټ
دغه کلمه راغلې ده

کشتريه او کښ تور د لښکر او عسکر په معنا له قدیمه په
پښتو ادب کې موجود وو او دلته هم په دوهمه سري کې دغه
پښتو کښه = کښه تور دی. چې مقصد ځنې فوج او عسکر دي
او لکه چې تاسو ولوستل دغه کلمه په هندي هفتالي منابعو کې
تورونکه ده، چې دغه شکل او معنا لري

۸. براغلوم

دا کلمه غالباً (به براغلوم) ده، چې د بیت د هجایي وزن په
تجزیه کې (برا- غل- وم) ویله کېږي او باید مصدر یې براغلول
یا برغلل وي له موقعه داسې ښکاري. چې براغلول به د
فارسي له (آغال او بر آغالیدن) سره یوه رېښه لري. اسدي
طوسي لیکي «آغال چنان شد که کسی را بر کسی طیره کنند
تاتند شود. ان فعل را اغالش خوانند و سگ را که بر مردم
جهانند، بر آغالیدن گویند فرالا وی گفت

من ز آغالشت نترسم هیچ
ور بمن شیر را بر آغالی^۲

^۱ ددې کیسې انگرېزي ترجمه وگورئ کابل د لیدن طبع ۱۸۴۳ ص ۱۲۰-۱۲۱
چې اصلي ډبرلیک برس د ایشتنک سوت یې د کلکې موزیه نه وړی و
^۲ لغت فرس ۳۲۵

دا مصدر په فارسي کې برعلائیدن او ورغلانیدن هم راغلی دی چې اوس یې په پښتو شکارل بولي و په فارسي یې "کسی را بر جنگ تیز گردن" معنا لیکلې ده^۱ بیهقي ټیټي

«اندیشید این پادشاه که ما بترسیدیم و بگریختیم و دم ما بگیرد، و بنامه ولایت داران را بر ما بر آغلانیدن گیرد و ناچار دوست بر ما دشمن شود»، بل خدی وایی که بنده بورتگین را برین قوم آغالید و او بخواهد آمد^۲»

نور په دې پښتو مسرې کې هم کبسه نور به براعلوم داسې معنا کوي عسکر به وگومارم او فوج به پخوم، یعنې زه به ستا په مرسته خپل لښکر درولېږم

په پټه خزانه کې د امیر کروړ یو شعر دی، چې په هغه کې «په ژوبله یو نم یرغالم پر تښتېدونو باندې»، راغلی دی^۳ هله ما دا کلمه یرغالم لوستې وه؛ ځکه چې د خوشال خان او نورو متوسطانو په اشعارو کې یرغل او یرغال هم د حملې په مفهوم موجود وو، مگر ښایي چې د امیر کروړ دغه یرغالم هم یرغالم وی. د یرغل له لارې، مصدره، چې دغه قدیمه ریښه لري

او امیر کروړ هم د دغو لوبکانو د زمانې پاچا دی، چې د دوی د سلطنت غربي خواته پر غور او زور او بادغیس حکمران و او د ژبې نژدېوالی یې ضروري دی

۹- بلوم؟

د بیت د هجایي تقطیع څخه باید دا کلمه دوی هجاوې وگڼو

^۱ برهان قاطع ج ۱

^۲ تاریخ بیهقي ۲ ص ۷۵۲، ۸۰۵

^۳ پټه خزانه ص ۲۳

د (لوم) مگر ما چې هر څه فکر و مطالعه وکړه. ددغې کلمې حل مې ونه موند او داسې کلمه چې معنی یې له موقعه سره ونښلې و منطقي هم وي. ما نه کړه پیدا: ځکه د کلمه دغسې پټه او ناهل شوې پاتې شوه

۱۰ مېلا

دا کلمه ظاهراً نهې ده (مه مله) یعنې ملتیب مه کړه: ځکه چې وروسته هم د بیب په پای کې (ملا) راغلې ده. مل تر اوسه په پښتو، ممد او معاون او رفیق ته وایي، ملتیا، ملتوب، معاون او رفاقت او همراهي ده. ملا په پخوانۍ پښتو کې لکه لویا د ملتوب په مفهوم وه، شیخ اسعد سوري د پښتو یو قدیم شاعر (۴۲۵هـ) وایي

نه به لاس واخلي له خوره نه به لوري
نه به ملا کړې له بې وزلو له ترار^۱

ملکیار غرشین (۵۷۱هـ) وایي

غازیانو راشی تول شاوخواشی د شهاب په ملاشی^۲
کله (ملی) د پاتېدو او اقامت او باقی بودن په معنی هم
راغلی دی

عبدالقادر خان خټک وایي

ای یوه خدایه ژر وران د دنیا سرای کړې
چې اشکنا عالم ترې ځي، نا اشنا ملی

بل ځای وایي

ناپوهان به یې باور په ودانۍ کا

^۱ پټه خزانه ۴۱، ۲۳۴

^۲ پښتانه شعراء ۱-۵۶

چې په طمع د سېلاب د اوبو ملي

پ دا چې وايي

د دنيا په سسرای کې مخ و اخرت ته

کاروانو ته ملي لېږدي یو شاپوش دی

نوبت یې چې دلته هم (مه مله) یعنې مه پاتېږه، دوام مه کوه

وي

اما د کلمې اخرنی الف د (ه) پر خای اوس هم د غلجو او

وردگو او اړیدو په لهجو کې شته مه کوا، مه خورا، مه خا

وايي.

۱۲- تیزيو؟

دا کلمه د هجايي تقطیع لپاره (تي-ز-يو) بايد ولوستله

شي، گومان کوم چې دا هم د «غيزيو توريو» د اوبستلو د سيستم

په اثر له (تازيو) څخه (تيزيو) شوي ده

(تازي) له د قديمه عربي ژبې او عربي قوم ته ويل کېده. په

اوسني مهجوره سده او (مه مله) د تازيو په ملا، يعنې مه څه

يا مه پاتېږه د تازيو او عربو په ملگري کې

ځکه چې د غزني لويک خانان، جبراً مسلمان شوي وو؛ نريو

د بل لويک له کابله ده ته په دې بيت کې وکښل. چې «هي

افسوس! لويک بت د غزني په ځمکه کې ښخ شو او لويانو پخپله

لسويي بايلوده، زه به لښکر درواستوم، ته د تازيو نو (عدسو،

ملگري مه کوه) تازي چې پښتانه مسند او و، سر به يې حنډ

(تيزي) وايي. د عربي اقوامو لپاره قديم نوم دی. چې په پهلوي

او فارسي کې هم مستعمل و، فردوسي په شاهنامه کې د عربو

او سعد وقاص د حملې پر وخت دغه د مطلق عرب په معن

استعمالي مثلاً

نه تخت و نه ديهيم بيني نه شهر
 کز اختر همه تازیان راست بهر
 از ایرانیان و از ترک و ز تازیان
 نژادی پدید آید اندر میان
 نه دهقان، نه ترک و نه تازی بود
 سخنها بکردار بازی بود

بيا وروسته تازی عربي ژبه هم بولي
 بتازی يکي نامه پاسـخ نوشت
 پديد آورید اندرو خوب و زشت^(۱)

اکثر محققان وايي، چې دغه تازي نوم له (طايي) څخه
 اخيست شوی دی؛ ځکه چې د بنو طي قبيله ايرانيانو ته خورا
 نژدې او ورڅرمه عربي قبيله وه؛ نو ټول عرب يې په دغه نامه
 وبلل^(۲).

دا چې يو ملت د يوې قبيلې په نامه وبلل شي، په تاريخ کې
 نور مثالونه هم لري لکه يونان د يوې قبيلې يونيا په نامه، يا
 فرس (د عربو ايران) د پرسه قبيلې په نامه، چې يونانيانو
 (پرسيا) وبلله او بيا (پرشيا) شوه^(۳) او بل مثال يې دادی، چې په
 دغه حکايت کې د پښتنو ژبه يوازي د غلجوپه نامه لسان
 خلجيه بلله شوې ده او دا د کل تسميه په جزو سره ګڼله شي

مګر دا تازي نوم د عربو لپاره ډېر قديم دی، حتی چينيانو
 هم د ټانګ د کورنۍ په سلطنت کې (۶۱۸-۹۰۷ م) په خپلو

^(۱) شاهنامه فردوسي ج ۵ ص ۳۰۲ څخه وروسته

^(۲) بارتولد په اسلامي دایرة المعارف کې ج ۲ د تاحیک ماده

^(۳) د شاهنامې فرهنگ، ص ۸۴

کتابو کې دا نوم SHI ۱۷۰ ذکر کړی دی چې په (۹۶۰ هـ) د تاشي SHI ۱۷۰ امير المومنين له خوا شل دلي سفيران د چين د سنگ SU X۰ شاهانو ته ر علل او د ليوشي SHI ۱۷۰- LAIO چين امپراطور حضور ته هم يو تاشي (تازي) سفير راغی^{۱۱}

نتايج

ددې مبحث او لساني او تاريخي نتايج دا دي.

- ۱- لويكان يوه شاهي کورنۍ وه، په زابلستان او غزني کې، چې د کابل شاهانو سره يې خپلوي لرله د دوی نوم له پښتو (لوی) څخه جوړ شوی و او ژبه يې پښتو وه او قدیمتر لويك وجویر (هجویر) نومېده د (۱۲۰ هـ) حدود.
- ۲- دغه يو بيت د لويكانو د ژبې نمونه پاتې ده.
- ۳- د دوی د ژبې لهجوي سیستم د وردگو او مسېدو او وزيرو اوسنۍ ادا ته ورته و.
- ۴- دوی بتان درلوده، خو وروسته مسلمانان شول.
- ۵- د دوی جگړې له صفاريانو او غزنويانو سره څو قرنه جاري وې.
- ۶- د دوی نژادي تقارب له غلجيانو (خلجيانو) سره ښکاري؛ ځکه چې ژبه يې (لسان خلجيه) بلل شوې ده.
- ۷- د غزني قدیم نوم (گزنه) لکه په سفدي او فارسي کې چې ريښې لري، په پښتو کې هم (گزنه) و.
- ۸- د پښتو د يوه قدیم نظم ويونکی لويك، چې د خانان لويك او حنچل کابلشاه معاصرو، په ۱۶۳ هـ) کې به ژوندی و،

^{۱۱} په چيني کتابو کې د ايشي حال، د دوکتور بریتز میدير تالیف د لیدن طبع، ج ۱ ص ۲۶۶

نودی هم لکه امیر کروړ د پښتو قدیم شاعر او د هغه معاصر و

۹. د لویکانو کورنۍ د سبکتکین په لاس ختمه شوه (۳۶۵ هـ)

۱۰. پښتو په دغو اوقاتو (د ۲۰۰ هـ حدود) په شرقي حو

کې پهلوي ته نژدې وه. چې په دې بیت کې د زمي، گزنه او براغلو م او تاري کلمات له سغدي او پهلوي او فارسي سره نژدېوالی او اشتراك لري، خو په دغه عصر کې چې د امیر کروړ شعر هم موجود دی او وروسته به یې تفصیل راشي، له دغو اغېزو څخه سپېڅلی دی، نو داسې ښکاري، چې د امیر کروړ ژبه په غرو کې له دغو اغېزو څخه لېرې پټې وه د زابل او غزني پر خواوو، د ساساني دورې ثقافت او ژبې اثرونه کړي وو.

ځکه چې دا غرونه او رغونه د هند د برعظیم سیاسي او تجارتي لاره وه او د عربو او ایران او ماوراء النهر د خلکو تګ او راتګ دېرو؛ نو د دوی ثقافتي او ژبني اثرونه هم یوه طبیعي خبره وه

۱۱. په مسیحي لومړیو پېړیو کې چې سپین هون (آریایي

اقوام) د تخارستان له خوا زابلستان ته راغلل، دغه هفتالیان (ابدالیان) د ارغنداو او هلمند په ناوو او غرو رغو کې تر کوږکه له پخوانو پښتنو سره ګډ او مېشته شول، چې اوس د ابدالي (دراني) په نامه کې هغه قدیمه ریښه شته او بله ډله د خلجي، خلجي (غرزي) په نامه له محلي پښتنو سره ګډ شول د دغو خلکو ژبه دمخه هر څه چې وه: خو دلته په زابلستان کې له غزني څخه تر سیستانه پښتو شوه او د دوی ګډون له پخوانو پښتنو سره په دغه ژبه کې ځینې د دوی راوړي کلمات ګډ کړل لکه هون چې خان شو، یا اولس، جرګه یرغل او سور؛ خو کوم وخت چې پر دغو خانانو د اسلامي فاتحانو یرغلونه راغلل؛ نو دوی غرو ته پناه یووړه او د دوی لهجه او ادا په غرو کې پټې

شوه. لکه د وردگو او وریرو او مسیدو لهجې. اما هغه اقوام چې په سمرکې وو، د دوی پر لهجود سمې د خلکو او مدنیت او ژبو اثر وشو او تهذیب یې وموند، چې د اوسنیو ابدالیو لهجه یې نمونه ده.

د لویکانو تاریخي ښکارندویي

لویک وجویر (هجویر) د رتبیل او کابلشاه په خدمت (گرامات) د ۱۲۰ هـ حدود

لویک خانان د وجویر زوی «گردېزي خاقان» مسلمان او بیا مرتد شوی لویک د خنچل کابلشاه (معاصر د دوی معاصر د ۱۶۳ حدود د دوی معاصر یو بل لویک د پښتو بیت ویونکی).

محمد بن خاقان (گردېزي) دده نوم اسلامي او هم مسلمان و د ۲۱۰ حدود افلح د محمد زوی د (گردېزي ابو منصور افلح) د یعقوب لیث څخه په گردېزي کې مات شو ۲۵۶ هـ

منصور (تولد د ۳۰۰ هـ حدود) د گردېزي په قول.	}
مرسل (تولد ۳۵۰ هـ حدود)	
سهل (تولد د ۴۰۰ هـ حدود)	

ابو علي (ابو بکر) لویک (طبقات ناصري) یا مطلق لویک (سیاست نامه) د کابلشاه د زوی خسر، چې د سبکتگین له لاسه یې په څرخ کې د خپل زوم «د کابلشاه زوی» سره ماته وکړه (۳۶۵ هـ)

دويم څپرکی

سوريان

(۱۰۰ ۱۴۵ هـ)

سوري په تاريخ کې:

سوري يا زوري هم لکه لويکان د پښتنو شاهانو يوه قديمه کورنۍ ده، چې له دوی څخه د پښتو ژبې د اسلامي دورې ډېر پخواني آثار موندل شوي دي، ځکه چې دغه سوريان د پښتو په تاريخ کې ډېر اهميت لري.

نو دلته په لنډه د سوري د کلمې او قبيلې تاريخ شرح کوم. وروسته نو د دوی ادبي شهرت او د شعر مشاهير بشپړه سوري د غور يوه مشهوره طايفه ده، چې اوس هم شته او زوري يې بولي، دا نوم حورا زور دی، د عربو د تاريخ او جغرافيا ليکوالو هم د «زور يا زوري» په ډول راوړی دی، لومړی مورخ چې په اسلامي دوره کې د زور نوم راوړي، احمد بن يحيى مشهور په البلاذري دی (د ۲۵۵ هـ حدود) دی د سجستان او کابل په فتوحاتو کې هې وایي.

((تر ۳۰ هـ کال وروسته عبدالرحمان بن سمره بن حبيب، بن عبد شمس د جستان او زرنج او کش تر نيولو پس د الرخج له لارې بلاد داور ته راوړسېد او ددغه ځای خلک يې د زور په غره (جبل الزور) کې کلابند کړه، بيا يې نوله دوی سره روغه وکړه او لوی طلايي بت چې (زور) نومېده او د ياقوتو سترگې يې وې، واخيست او لاسونه يې ور پرېکړه او هغه ياقوت يې له

سترگو څخه راو كېښه، د داور مشر (مرزبان) ته يې وويل له دې
ته څخه گټه يا ضرر چاته نه رسېږي. سر دغه وروسته د بست او
زابل په فتح بخت شو.^۱

بل مورخ ابو زيد احمد بن سهل بلخي (مسوفي ۳۲۲ هـ)
چې كتاب الاشكال يا صور الافليم يې په ۳۰۹ هـ و كېښ او تر
ده وروسته معروف اصطخري په ۳۴۰ هـ هغه كتاب د المسالك
والممالك په نامه تهذيب كړ، دوى هم دواړه د دغه بت او جبل
زور ذكر كوي، چې يا قوت يې په معجم البلدان كې را نقلوي او د
هغه بت نوم (زور يا زون) بښي.^۲ يا قوت په خپل يوه بل كتاب
كې وايي، چې زور، لومړي حرقه، په منجه او د دوهم په سكون.
د داور په ښارو كې يو بت و.^۳

تر اسلام دمخه چې كومو مورخينو څه كښلي دي، همداسې
ښكاره كوي، چې دا بودتونونه مشهور وو، چيني زاير هيوان
تسانگ چې په ۶۳۰ م دغه بت ليدلى و، وايي چې نوم يې
(شونا) او دا معبد د (سختاو کوتا) په سيمه كې پر يوه غره پروت
دى، دغه شونا د لمر رب النوع و، چې د هندو كشر د جنوبي حوا
د شاهانو يعني د تاجن او نېكي ملك، د كورنيو په سكو كې سم
ليدل كېږي او داسې ښكاري، چې د زورې قبيلې دين هم تر
اسلام دمخه د لمر پرستش و.^۴

لي سترانج وايي چې دغه غرد (درتل ياتل) ښار ته نژدې و.^۵

^۱ فتوح البلدان ص ۴۰۲

^۲ معجم البلدان، ج ۴ ص ۲۸

^۳ مرآة الاطلاع ص ۲۰۶

^۴ تاريخ افغانستان ج ۲

^۵ اراضي خلافت شرقي ص ۳۴۵

خو اوس يې ځای نه معلومېږي

له دغو تاريخي مطالعاتو څخه ښکاري چې د سوري نوم له هغه ويدي (سوريا) څخه اخيستل شوی دی، چې په اوستا (هور) او بيا (اور) شوی دی او شرح يې په لومړي ټوک کې تېره شوه. دغه زور يا سور نوم تر اسلام راوړوسته هم پتېږي او يوه مشهوره او لويه قبيله له پښتنو څخه په دغه نامه يادېږي او د دوی په نامه، د زور آباد مشهور ښار ودانېږي، ددې ښار بقايا اوس هم په دغه نامه پاتې او د سرخس پر حنوبي خوا د هرات په شمال غربي گوښه کې واقع دی، يې قوت دا ښار د زور ابد په نامه د سرخس له سيمو څخه گڼي^(۱)؛ مگر دغه زور آباد پخوا په هرات اړه درلوده؛ لکه ابو بکر عتيق بن محمد السور آبادي مفسر (حدود ۴۶۰ هـ) چې په هروى هم مشهور دی، او اوس هم زور آباد د هرات شمال غربي سرحد دی. د سور او سوري قوم نوم او رجال ډېر معروف وو، مثلاً سوري ابن المعتز و سلطان مسعود غزنوي د عصر د خراسان عميد (حکمران) و او شيخ عبدالجبار بيهقي په خپلو اشعارو کې دى هسې يادوي

تنه ايها المغرور وانظر الى آثار مسعود و سوري
ولا تغتر بالدنيا سروراً فان الموت يهدم كل سور

يا دا:

اميرا بسوى خراسان نگر^(۲)

که سوري همى مال و ساز آورد

دغه سوري قوم له پښتنو لوديانو سره خپلوي لري، چې د لودي کورنۍ هم په پښتو ادب کې مهم پخواني آثار لري او په

^(۱) مواصله، ص ۲۰۶

^(۲) تاريخ بيهقي ص ۱۷۹

دوی کې شیخ حمید او سلطان بهلول او نور معروف سلاطین تېر شوي دي او په دغه کتاب کې به یې سرح بېله راشي له سوریو څخه هم د غور او هند مشهور شاهان شته چې دوی په پښتنواله او مېړانه معروف وو. د تاریخ له پاڼو څخه ښکاري چې سوریانو تر اسلام دمخه او بیا د اسلام په لومړیو وختو کې پر غور او خراسان پاچاهي کړله: خو وروسته غزنه، بامیان، تخارستان او زابلستان هم په دوی اړه درلوده او د غور مشهور او برمیالي سلاطین له دغه پښته وو، چې شرقاً یې د گنگا تر غاړو او غرباً یې د خراسان تر پایه او شمالاً یې تر آمو او پامیره او جنوباً یې د عربو تر بحیرې پورې د سلطنت لمن اړته وه قاضي منهاج سراج، چې د دوی د دربار مورخ دی، هسې وايي.

((د ضحاک (په پښتو سهاک یا سهک) له اولاده دوه وروڼه وو؛ چې مشري یې سور او کشر یې سام نومېده: لومړی پاچا او دوهم د لښکر مشر (سپه سالار) و او تر اسلام ډېر دمخه، د دوی کورنۍ د غور شاهي لړۍ دوی شنسبانيان بولي؛ ځکه چې لوی نیکه یې شنسب (پښتو: شین اسپه) نومېد او د علي (رض) په خلافت کې مسلمان شوی او د غور پاچا منل شوی و^۱))

علاوه پر دغه د سوریانو بل پاچا هم د اسلام په ابتداء کې د مرو مشر و، چې ماهوي سوري نومېد، دې سري د ساسانيانو اړخنی پاچا هم، یزدگرد سوم مړ کړ او د حضرت علي (رض) له خوا په کوفه کې د مرو په پاچاهي ومنل شو^۲ فردوسي هم دی

^۱ طبقات ناصري ص ۷۶-۱۷۷. په پخوانو خلکو کې د اس په نامه تسمیه رواج وه، لکه لهر اسپه، گتاسپه، ازباسپه او نور تاریخي نومونه؛ نو دغه شین اسپه پښتو نوم هم شنسب شو.

^۲ فتوح البلدان ص ۳۲۳. اليعقوبي ج ۲ ص ۲۱۴.

سوري نژاد گڼی او وایی

هیونی بر افگند بر سان باد

به نژدیک ماهوی سوري نژاد

دې سوري مشر تر یزدگرد وروسته د خپلې شاهي لمن تر

بلخ و هرات او بخارا پورې اړته کړه، فردوسي وایی

به مهتر پسر داد بلخ و هری

فرستد بر هر سوئی لشکری

چو لشکر فراوان شد و خواسته

دل مرد بی بر شد آراسته

سپه را درم داد و آباد کرد

سرد و ده خویش پر باد کرد

بشهر بخارا نه دند روی

چنان ساخته لشکر جنگجوی^(۱)

په دې ډول سوري قوم، تر اسلام دمخه او بیا د اسلامي

دورې په لومړیو وختو کې شهرت درلود او لکه چې ومو

لوستل، پر غربي پښتونخوا يعني غور او خراسان بزمین وو

(۱) امير کروړ او ابو مسلم

منځکې مو ولوستل، چې د سوريانو د نسب کهل مشهور

و. دوی د غور پر غرو شاهي کوله، دا نسب د خرنک زوی و.

چې د اسلام په ابتداء کې ژوندی و، دده زوی امير پولاد د پسر

مشهور شو، د خپلو پلرونو نوم يې بیا ژوندی کړ، کوم وخت چې

ابو مسلم مروزي د بني امیه اميران له خراسانه وشرل او د بني

عباس په طرفدارۍ ټينګ ودرېد، نو امير پولاد د غور لښکر د ابو مسلم مدد لپاره بوت او د آل عباس د پاچاهۍ لپاره يې د پسر کارونه وکړل. دده مرکز په غور کې منډېش و او پر ټول غوريي حکومت کاوه چې مړ شو نو يې امارت زامنو ته پټې شو، بيا نو د امير بنجي نهران تر وخته د دوی احوال نه شو معلوم.

دا روايت د خراسان مشهور مؤرخ منهاج سراج جوزجاني د منتخب تاريخ ناصري په حواله کښلی دی، وايي چې امير پولاد د ابو مسلم (۱۳۹ هـ) معاصر و بنجي نهران د هارون الرشيد (۱۷۰ هـ) له درباره عهد او لواء راوړه او بيا نو ددې کورنۍ يو بل مشهور پاچا امير سوري يادوي، چې د آل صفار (۲۵۴ - ۲۹۶ هـ) معاصر دی. له دې څخه ښکاري چې د شنسب له وخته يعنې د اسلام له ابتداء څخه بيا د سلطان محمود او مسعود تر وختو پورې د سور کورنۍ امارت لاړه؛ مګر ددغو شاهانو احوال متاسفانه مؤرخينو ته په تفصيل نه و معلوم؛ نو يوازې د خوتنو نومونه يې ذکر کړي دي وروسته چې د غور پاچاهان پر غروي کورنۍ غالب شول، دا ټول له سوري کورنۍ څخه وو او د دوی کورنۍ د مغولو تر تاراکه (۶۰۰ هـ) پورې پر غور او خراسان او باميان او تخارستان او سيستان او رابل او کابل شاهي کړله، هندوستان هم دوی فتح کړ او د گنگا تر څنډو پورې يې سلطنت ورسېد. د پښتو ادبي آثار داسې ښکاره کوي چې دغې سوري کورنۍ پښتو ويله او په دوی کې د پښتو ادب بهترين او خورا ښه زاړه آثار پيدا شوي دي.

تاسو د طبقات ناصري په روايت کې ولوستل چې امير پولاد

د (۱۳۰ هـ) په ش وخوا کې د غور مشهور سوري پاچا و په دغو وختو کې د خراسان خلکو غوښتل چې خپل هېواد رد کندي. ددغه تحريک په سلسله کې د خراسان يو مشهور سري ابو مسلم مروزي راپورته شو، چې د خراسان پاتو په کومک کې د بني اميه اخر پاچا مروان مات کړ او په (۱۳۲ هـ) يې په کوفه کې ابو العباس علي بن عبدالله بن عباس (رض) پر خلافت کښېناوه.^۱ د سوريانو کورنۍ چې د غور او خراسان له مشهورو واکوالو څخه وه، د ابو مسلم سره ملګري وه، د پټې خزانې مولف محمد هوتک د شيخ کټه متي زي د لرغوني پښتانه په حواله هسې وايي

چې امير کروړ جهان پهلوان د امير پولاد سور روى و او دا امير په جگړو کې د ابو مسلم خراساني کلک ملګري او بريالى مل و. که څه هم د امير کروړ نوم نور موړخان نه اخلي او منهج سراج تش دوني وايي چې پس له امير پولاده دده زامن د غور واکوال وو.^۲ مګر محمد بن علي البستي په تاريخ سوري کې

^۱ د کوه بابا لور څوکه «بڼه پولادي» او د شرقي غور «دای پولاد» ددغه امير په نامه موسوم دي

^۲ ابو مسلم عبدالرحمان بن مسلم ډېر مدبر او لايق سري و په خراسان کې يې دوه لکه اتباع درلودل، که مسلحان وو، که رد شتېن نولو ده نه عقيدت لاره او امام يې باله د الفخري (ص ۱۷۹)، او دينوري (ص ۲۵۶). له روايته ښکاري چې نصر بن سيار د عباسيانو د خراسان حکمران دده په باب کې د خلافت دربار ته داسې راپور ورکړی و: دوو لکو تنو ابو مسلم ته لاس ورکړی دی زه په ايرو کې پس اوړ ويسم که مو دا اور مړ نه کړ، ډېر بدنونه او ککړۍ به په کې ږيرې شي؛ نو عباسيان له ده څخه وېرېده او منصور دوهم عباسي خليفه په (۱۳۷ هـ) دی وواژه؛ خو طرفدارانو يې تر ډېره جگړې کولې

^۳ طبقات ناصري ۱ - (۱۷۹) مخ

د امیر پولاد یو زوی چې 'امیر کروړ جهان پهلون سوري غوري' دی. ستاسې او دده پښتو اشعار راانقلوي او داسې ښکاري چې امیر کروړ جهان پهلون د هر شجاع او ادیب او د قلم او تورې څښتن و.

که څه هم تاریخ سوري اوس نشته، مگر د 'پټې خزانې' مؤلف د لرغونې پښتانه په حواله د امیر کروړ په باب کې لاندې معلومات موږ ته سپارلي دي

«نقل کا ربهدة الواصلین شیخ کټه متې زی غوریا جبل په خپل کتاب لرغوني پښتانه کې، چې دی نقل ک له تاریخ سوري څخه چې په بالشتان^۱ یې کتلی او موندلی و، شیخ کټه علیه الرحمه هسې وایي، چې په تاریخ سوري کې راوړي

امیر کروړ د امیر پولاد سوري زوی و، چې په کال ۱۳۹ هـ سنه هجري د غور په منډېش^۲ کې امیر شو او ((جهان پهلوان)) یې باله وایي چې د غور کوتونه او د بالشتان او خیصار^۳ او تمران^۴ مانۍ او بر کوشک^۵ یې ونیول او د رسالت له کهوله^۶

^۱ بالشتان د جنوبي غور مشهور ښار و چې مورخانو والشتان هم لیکلی دی اوس هم د بالشتان علاقه د غور جنوبي خروې حواته د کندهار تر نهرې وروسته په دغه نامه یادېږي

^۲ د غزویانو او غوریانو په وخت کې منډېش مشهور ښار و چې بیهقي او گردېزی او جوزجانی یې هم نوم اخلي

^۳ د خیصار کلا په غزوي او غوري دورو کې د مغولو تر تاراکه مشهوره وه اوس خیصار په سیمې پورې مربوط دی

^۴ تمران د غوري قبیلې حرات چې د غور شرق کې و او د اوسني گیزو سره نژدې و د دایکندی جنوب ته

^۵ بر کوشک یعنې لوړه مانۍ چې ښور کوه کې وه

^۶ د رسالت کهول یعنې د عباسي خلفاوو کورنۍ

يې په خلافت کې ډېر کومکونه وکړل نقل کا چې امير کروړ ډېر غښتلی او پهلوان او په يوه تن له سلو جنگاورو سره جنگېده: خکه يې نو کروړ باله چې معنی يې ده کلک او سخت و اسي چې امير کروړ به په دوېي^۱ زمينداور کې و او هلته يې مڼی درلوده، چې کټ مټ د منډېش په شان وه او په دغه ځای کې يې ښکار کاوه او عشرت په تاريخ سوري کې راوړي چې دا اميران له پېړيو په غور او بالشتان او بست کې وو او د هغه (سور) نومې له اولاده دي، چې د سهاک له پښته وو امير پولاد په هغه دعوت کې شريک و، چې ابو العباس سفاخ د بين اميه سره جگړه کړله او ابو مسلم يې هم مرستی و. شيخ کټه عليه الرحمه له تاريخ سوري نقل کا چې امير کروړ عادل او ضابط او د ښي وينا خاوند و، ده به هر کله شعرونه ويل په کال سنه (۱۵۴) هجري د پوښنج^۲ په جگړو کې مړ شو او تر ده وروسته يې زوی امير ناصر ايوادونه ضبط کړل او د غور او سور او بست او زمينداور پر مخکو خاوند شو^۳.

د امير کروړ کورنۍ او شاهۍ له بابه دغه لوړ معلومات د تاريخ سوري په حواله مستند او ټينګ دي، که څه هم نور مورخين دده د نامه تصريح نه کوي؛ خو اساساً دا بيان له نورو تاريخي متونو سره مخالفت هم نه لري امير پولاد او د سوريانو

^۱ په اصل کې دوسي دی خو ژمی به اصح وي، خکه چې زمينداور د غوريانو د ژمي دارالملک و د طبقات ناصري (۱۸۱) مخ

^۲ پوښنج د ياقوت په قول له هراته لس فرسخه لېرې يو ټينګ ښار و دا ښار د هرات نيم غونډې و چاپېر يې حندق لاره (حدود العالم)

^۳ سوريان وروسته هم په تاريخ کې مشهور دي، لکه په ۹۴۷ هـ چې له دوی څخه مشهور شېرشاه په هند کې پاچا شو، د سوريانو شاهي تر (۹۶۲

کورنۍ او د دوی معاصرت و کومکونه له ابو مسلم سره د ثابتوي چې دوی په غور کې لوی لاس درلود او په دې کې تاریخونه متفق دي، خو پټه خزانه د لرغوني پښتانه په حواله له تاریخ سوري څخه دا خبره هم ښکاره کوي چې په هغه وخت کې د سوریانو ژبه پښتو وه و لکه چې اوس هم ځینې سوري خلک په بادغیس کې پښتو وايي د دوی پخوانو اجدادو هم پښتو ویله امیر کروړ تر اوسه هم په پښتو کې په افسانوي ډول مشهور دي. مثلاً که وغواړي چې د یوه شي قدامت بیان کړي وايي د کروړ له وختو دی؛ نو گویا کروړ د پښتنو یو پخوانی تاریخي پهلوان دی چې د پښتو ژبې پخوانی شاعر هم گڼل کېږي.

د پښتو ډېر زور او پخوانی شعر:

د پښتو په خورا زور او پخوانو ادبي آثارو کې چې تر اوسه زموږ لاس ته راغلي دي د امیر کروړ سوري یو حماسي EPIC شعر دی چې پټې حزانې د تاریخ سوري په حواله خوندي کړی دی هغه وخت چې د پارسي ژبې لومړني شعراء لکه ابو حفص سفدي او عباس مروزي (دوهمه هجري پېړۍ) او حنظله بادغیسي (متوفی ۲۲۰ هـ) او فیروز مشرقي (۲۸۰ هـ) او بوسلیک گرگاني (۲۸۰ هـ) لادیا ته په وو راغلي، زموږ د پښتونخوا په غربي څنډو او د بادغیس او هرات او غور په سیمو کې د پښتو ژبې د شعر ډغونه اورېدل کېده او زموږ توریالي مشران لکه د توري پر میدان چې پهلوانان وو، دغسې د ادب او شعر پر ډگر هم د مخه وو داسې ښکاري چې په سوریانو کې د پښتو شعر د اسلام له

ابتداء څخه موجود و: ځكه چې د امير كروړ د ژوند وخت پس له (۱۰۰ هـ) څخه شروع كېږي او بيا موږ وينو چې په دغو سوري خلكو او هم د غور په اوسېدونكيو كې د سلطان محمود تر عصره د (۴۰۰ هـ په حدودو كې) هم د پښتو شعر ازانگي پورته وې؛ نو له دې څخه ثابتېږي، چې د اسلامي دورې په لومړيو څلور سوو كالو كې غور او سوري قبيل د پښتو د شعر او ادب زانگو وه او په دغو وختو كې پښتو ژبې پاڅه اشعار او ادب آثار درلودل.

پټه خړانه د امير كروړ سوري يو شعر هسې رانقل كوي
په تاريخ سوري محمد بن علي البستي داسې كښلي دي
چې د عباسي دعوت په جنگو كې چې امير كروړ ډېرې سوبې^۱
وكرلې؛ نو يې دا بيتونه وويل چې وياړنه^۲ يې بولي هغه دادی
چې شيخ كټه عليه الرحمه له تاريخ سوري رانقل كړی دی

وياړنه د امير كروړ جهان پهلوان

زه يم زمري پر دې نړۍ له ما اتل^۳ نسته
په هس دوسد و پر تخار او پر كابل نسه
بسل په زابل نسته له ما اتل نسته
غشي د من^۴ مې ځي برېښنا په ميرځنو^۵ باندې

^۱ سوبه - فتح ^۲ وياړنه - حماسه ځكه چې وياړ د افتخار معنى لري ^۳ اتل
پهلوان - نابغه ^۴ من - اراده ^۵ ميرځن - دښمن

په ژوبله^۱ ایونم^۲ یرغالم^۳ پر تېښدونو باندې
 په ماتېدونو^۴ باندې له ما اتل نسته
 زما د بریو^۵ پر خول تاوېږي^۶ هسک^۷ په نمځ^۸ او په ویاړ^۹
 د اس له سوو مې مخکې رېږدي غرونه گاندي لتار^{۱۰}
 کرم ایوادونه او چار^{۱۱} له ما اتل نسته
 زما د توري تر شپول لاندې دی هرات و بخروم^{۱۲}
 غرچ^{۱۳} و بامیان و تخار بولي^{۱۴} نوم زما په اودوم^{۱۵}
 زه پېژندوی یم^{۱۶} په روم له ما اتل نسته
 پر مروز ما غشي لوني^{۱۷} داري دېښن^{۱۸} راڅخه
 د هریواد رود پر څنډو څم تېښتي پلن^{۱۹} راڅخه
 رېسي^{۲۰} زړن^{۲۱} راڅخه له ما اتل نسته
 د زرنج سوبه مې د توري په مخ سور^{۲۲} وکړه
 په باداري^{۲۳} مې لور اوې^{۲۴} د کول^{۲۵} د سور وکړه
 ستر مې تربور وکړه^{۲۶} له ما اتل نسته
 خپلو وگړو لاسه سور^{۲۷} پېرزوینه کوم
 دوی په ډاډینه^{۲۸} ښه بام^{۲۹} ښه یې روزنه کوم

۱ ژوبله - څنگګ ۲ یونم - یون کوم ۳ یرغالم - هجوم کوم ښايي چې دا کلمه
 یرغالم وي - لکه د لویک په بیت کې چې یې شرحه تېره شوه ۴ ماتېدونکی -
 شکست خوروې ۵ بر، ظفر ۶ تاوېږي - څرخي ۷ هسک - اسمان
 ۸ نمځ - ستاينه ۹ ویاړ - افتخار ۱۰ لتار - سره ۱۱ اوجار - خراب
 ۱۲ جروم - گرمسیر ۱۳ غرچ - غرجستان ۱۴ بولي - یادوي ۱۵ اودوم - چاره علاج
 ۱۶ پېژندوی - شناس ۱۷ لويې - اوري ۱۸ دېښن - دشمن ۱۹ پلن - پیاده ۲۰ رېسي
 رېږي ۲۱ زړن - زړور ۲۲ مخ - سور - سرخروکی ۲۳ ماداري - سرداري ۲۴ لور اوې
 ترقي ۲۵ گول، کهول - کورنی ۲۶ یعنی تربونه مې ستر کړه ۲۷ لور - رواداري
 ۲۸ ډاډينه - اطمینان ۲۹ ما - تربیه کوم

تل یې^۱ وډنه کوم له ما اتل نسته
پر لویو غرو مې وینا درومي نه په ځنډو په تال^۲
نړۍ رما ده نوم مې بولي^۳ پر دریځ^۴ ستایوال^۵
په ورځو شپو، میاشتو کال له ما اتل نسته^۶

ددې شعر ښکړې او ادبي او تاریخي نتایج:

په اسلامي دوره کې دغه یو قدیم شعر دی چې له پټې خزانې څخه زموږ لاس ته راغلی دی، که څه هم د پښتو ادب عمومي تحلیلي کتنه او انتقادي څېړنه ما د څلورم ټوک دوهمې برخې ته پرېښې ده چې هلته به د پښتو ادب مضامین او محتویات مفصلاً راوړم، مگر دلته هرې ادبي ټوټې ته بېل بېل څیر کاته په لنډ ډول لازم گڼم، چې له دغو کتنو او څېړنو څخه د ادب لومړني مزایا او خصایص څرگندېږي او زموږ وروستني ابحاث هم پر دغو کتنو بنا کېږي.

(۱) د پښتو دا زوړ شعر چې د هجري دوهمې پېړۍ له لومړۍ برخې څخه راپاتې دی، له ظاهري پلوه یعنې د ژبې او اداء او لغاتو او کلماتو له مخې مخصوص رنگ او زموږ د اوسنۍ ژبې له محاوروي جریان سره توپیر لري، ډېر داسې لغات او پښتو سوچه کلمات پکې راغلي دي چې اوس متروک او مهجور دي او په عمومي محاوره او ادب کې نه استعمالېږي.

ددې شعر له لساني پلټنې څخه سړی دا نتیجه اخیستلای شي چې په دغه لومړنۍ دوره یعنې په هجري اوله او دوهمه پېړۍ کې پښتو ژبه په غور کې د نور ژبو له اختلاطه سوچه وه او

^۱ وډنه نشوونما ^۲ تال معطلې ^۳ بولي یادوي ^۴ دریځ منبر

^۵ ستایوال ستایونکي ^۶ پټه خزانه ص ۲۲-۲۶

د سوچه توب او خالصوالی یې تر (۴۰۰ هـ) پورې هم ساتلی دی او هر څونې چې په اسلامي دوره کې پېږي پر تېرېږي، هغونې ژبه له سوچه توبه لېرې کېږي او نور عناصر په گډه پېرې تاسې دا شعر له سره تر پایه وگوري یو عربي یا پارسي لغت پکې نشته. ځینې لغات که یې له پخوانو اریایي ژبو سره مشترک وي، وي به د ځینو کلماتو گرامري کیف او اشتقاقی ډول دا رانېسي چې پښتو ژبې پخوا تر اوس قوې بڼه او غښتلي پېرې درلود او د ایتماالوجی له پلوه یې ډېر مزایا او خصایص لرله چې اوس یې متأسفانه بایللي دي، مثلاً په دغه شعر کې د کلماتو د ساختمان او جوړښت له پلوه داسې مواد شته چې اوس یې نه لرو.

الف: پخوا ډېر مصادر په ژبه کې د خپلو مشتقاتو سره موجود وو چې اوس فقط له هغو څخه یوه سپکه ریښه موږ ته پاتې او نور له مخه ونلې دي، مثلاً: یون (تگ او کوچ) یرغل (هجوم) (رپ تپش) چې اوس شپه؛ مگر مصدري او فعلی حورتونه یې وړک شوي دي؛ خو په دغه شعر کې دیوم (حم) یرغالم (هجوم گوم) رپي (رېږدي) په ډول شته؛ نو چې مشتق افعال یې مستعمل و، باید دغو مادو ته په ژبه کې د (یوړل یرغالل رپل) مصدر و ته هم قایل شو چې اوس مستعمل نه دی.

ب **زړن** (دلور) **دښمن** (دشمن) **پلس** (پیاده) اوس مستعمل او ژوندی نه دی؛ خو داسې ښکاري چې (ن) د نسبت یا فاعلیت اداة په آخر کې لري او لومړۍ کلمه له زړه او دوهمه له (دښمن) یعنې (عیب او زشتي) او درېمه له پل (قدم) څخه جوړ شوی دی چې اوسني اشکال یې دادي: زړه ور- دښمن- پلي.

ج ځینې پخواني کلمات چې دې زاړه شعر له زړې ژبې څخه

راخوندي کړي دي د ژبې پخواني وسعت او ارتوالي څرگندوي او دا ښکاره کوي چې د ژبې ډېر مواد او ښه ښه کلمات متأسفانه له لاسه وتلي دي. مثلاً په دې شعر کې (من) خورا قدیمه کلمه ده. چې په سنسکريت کې هم وه اوس موږ پخپله مستعمله ژبه کې د (منل) مصدر لرو او مشتقات یې هم وایو: خورینه یې نه ده راته معلومه چې دا مصدر له کومه شوی دی

که دقیق شو د (منل) مصدری عنصر (من) دی چې په سنسکريت کې د زړه او روح او ارادې معاني لري^(۱) ابوریحان البیروني وايي، چې (من) اصلاً زړه ته وايي، اما ځکه چې د ارادې محل او ځای زړه دی؛ نو په خپله اراده هم (من) بولي^(۲) او په دې شعر کې هم من د ارادې معنا ورکوي او له دغې مادې څخه د اریایانو د یوه پخواني پلار او مشهور مقنن (مانو) نوم هم جوړ شوی دی، چې د منونکي او فکر کرونکي معنی لري^(۳) او دا ټوله اسناد دلالت کوي چې (من) پخوانۍ اریایي کلمه ده، چې په پښتو کې هم وه.

دغسې هم (دریخ) پخوانۍ پښتو کلمه ده، چې اوس یې موږ نه لرو که د ژبې د اصلیت له پلوه د دغې کلمې عنصر ته وگورو باید له (درېدل) او (ځای) څخه جوړه شوې وي، داسې دوي نورې کلمې هم په پخوانو اشعارو کې شته لکه خاتیخ (د ختلو ځای مشرق) لویدیخ (د لوېدلو ځای - مغرب)

له دغو قدیمو الفاظو څخه ښکاري، چې پخوا ژبې په دې ډول د ظروفو نومونه درلودل چې ورو ورو محو شوي دي فقط دغه درې

^(۱) هندي قاموس ص ۷۰۳^(۲) کتاب الهند ج ۱ - ص ۴۵^(۳) د دې کتاب په (۱) ټوک ۳ برخه کې د (من - مانو) شرح وگوري

کلمې اوس د پټې حرانې د اشعارو په استناد راته پاته وي

(۲) د معنی له پلوه هم دا لومړنی شعر ډېر قدیم دی، له حماسي اشعارو څخه چې د دنیا د ادب یوه غوره برخه ده دا یو برجسته او غوره نڅینه گڼله کېږي د شاعر لوړ حماسي مقام او دده د تورې غلبه او بری ښه تصویر کوي شاعر د خپل پاڅه شعر او غښتلي فريحي په مرسته خپله ویاړ نه په داسې ډول کوي. چې یوه توانا او مقتدر شاعر ته ښايي له دغې ویاړنې څخه د امیر کروړ ملي مینه او د خپل تېر د پالنې احساسات ښه څرگندېږي او دغه د شعر یوه زړه ټوټه ده چې سړی د هغې زماني د پښتو اخلاقي او روحي کیفیت ښه ځنې معلومولای شي او د شاعر د احساساتو د محیط هینداره ده، چې د پخواني ژوند مختلف پلونه پکې ښکاري

(۳) د شعر عروضي کيف او وزن هم د غوروړ دی او دا څرگندوي چې ژبې پخوا د عروضو او بحر له پلوه هم پاڅه اشعار درلوده او دغه مخصوص بحر له خورا زړې زماني څخه په شعر کې موجود وو او دې ژبې عروضي او بحري هویت او څنگوالی پیل دی او پوره استقلال لري او د عربو د خلیل بن احمد علم العروض لادې محکمې ته نه و راغلې، چې دلته د اشعارو مخصوص ملي او پښتني عروض او بحر موجود وو او تر اوسه هم دغه آثار په ملي اشعارو کې پاتې دي چې د پښتو د علم او ادب په تدوین او ترتیب کې ښايي دغو مخصوصو بحرو او اوزانو ته خاصه توجه وشي

(۴) د تېرو څپرکیو له څېړنو څخه تاسې ته د پښتو ځینې قدیم آثار ښکاره شوه؛ خو ددې شعر له لوستلو څخه موږ دغه ادبي نتایج راښکلاي شوای، چې د ژبې ادبي جوړښت او ښکلا راښيي.

الف پښتو ادب د (۱۰۰ هـ) کال په حدودو کې د جذباتو او احساساتو د څرگندونې وړ و. داسې یوڅو او غوره شعريې درلود نوښتې چې دې ژبې لږ تر لږه (۵۰۰ هـ) کاله دمخه ادبي عمر تېر کړی او د هلکینې او رلمیتوب مراحل یې تېر کړي وي چې دې درجې رشد او کمال ته رسېدلی دی؛ ځکه چې دا شعر خود ژبې د ادبي مراحلو لومړی شعر نه گڼل کېږي.

ب. د هرې ژبې ادب چې نضح او پوځوالي ته نه وي رسېدلی، په لومړنیو دورو کې د نورو ژبو تر اثر لاندې کېږي. د پارسي ژبې په لومړني ادب کې د عربي درنه اغېزه د ونې ښکاري چې تر (۴۵۰ هـ) پورې لاهم دا ادب د عربي فکر او عربي ادب تر اثر لاندې و^{۱۱}.

^{۱۱} د پارسي ژبې په ابتدايي ادب کې دا اثر ښکاره دی. شاعران د عربي فکر او ژبې پیروي کوي او مصامین ځې احلي مثلاً د ابو نواس دا شعر: ليس من الله مستنكر ان يجمع العالم في واحد، عصري داسې اخېستی دی

کس از خدای ندارد عجب اگر دارد

همه جهان را اندر یکی تن تنها

د متبې عربي شاعر دا بیت (اذا رایت بیوت بلیت بارزة فلا تظن ان اللث میتم) اسدي طوسی په گړتسپ نامه کې داسې تروېلي دي

ناید از خنده شه دلیر نه خنده است دندان نمودن ز شیر

اما عربي فکر په پارسي شاعري کې هم ډېر دی لکه حاقاني چې وايي

سلام علی دار ام الکواعب . بغان سیه چشم غیر ذواب

رسوم الطلل والذیر الدوارس . چو بر صدر منشور توقع صاحب

سمن رار گشته ديار سلاحف . چمنرار گشته و جار ثعالب

په نثر کې هم د عربي اثر خورا ډېر دی. لوی اساید د عربي ژبې تعبیر را احلي او ترجمه کوي، بې مثلاً د بیهقي د تاریخ د عبارت (و بر داد بر دادی سخت بشکوه) چې دوهمه جمله د عربي په ډول حل دی له دمه دوالحال څخه او دا حل باید حللاً یا خطیرا ما مهیب وي یا دا جمله «یافتم امیر را در حرگاه» چې عیب ګه عربي اول فعل وروسته مفعول نه وروسته مفعول فیه دی، خو په پارسي به داسې وي «امیر را در حرگاه یافتم» چې اول مفعول دوهم مفعول نه او درهم فعل راځي

داسې حللي ډېرې دي لکه و آنچه کردند خود رسد دادش ان بدیشان

د محمد بلغمی د تاریخ طبری په ترجمه کې دغه اثر به څرګند دی مثلاً «ایں نامه تاریخ پسر جوریر ست. پارسی گردن هر چه نیکوتر چسکه اند روی بقصای نیفتد» تاریخ طبری

دې شعر ته چې گورو نه د عربي او نه د پارسي اثر پکې ښکاري، پارسي خو په دغه وخت کې لاپوره ژبه نه وه؛ مگر د عربي يا مثلاً د پهلوي ژبې اغېزه هم به دې شعر کې نشته؛ نو دا ويلای شوای چې ددې شعر د ويلو پر وخت پښتو په غور کې خپل ادبي پوځوالي ته رسېدلې وه، چې دا شعر د نورو ژبو له اغېزو څخه تش دی او له دې څخه هم موږ نتيجه اخيستلای شو چې پښتو تر دې شعر دمخه بايد ډېر ادبي مراحل تېر کړي وي، چې د (۱۰۰ هـ) کال په شاوخوا کې دې پوځوالي او متانت او نضج ته رسېدلې وي.

څرگندونه:

د سوري قوم او غوريانو څخه نور شاعر هم شته، چې په وروستو زمانو اړه لري ځکه چې زموږ دا تاريخ د عصر په لحاظ مسلسل ليکل کېږي؛ نو به يې وروسته پر موقع ذکر وشي او س دلته تر لومړني شاعر وروسته نور دده عصر ته نژدې ويونکي او شاعران ذکر کوو.

هاشم د زید سرواني زوی

۲۲۳-۲۹۷ هـ

لکه چې تاسو وليدل د اسلام په لومړۍ او دوهمه پېړۍ کې د پښتونخوا غربي خواوې او د غور مخکې د پښتو ادب د پرورښت او ودې زانگو وه او دغه سوري کورنۍ وه چې له دوی څخه د غور د شاهنشاهۍ مشهوره کورنۍ پيدا شوه او ډېر مشهور شاهان او فاتحان لکه سلطان غياث الدين او معزالدين

محمد او نور پکې راووتل او ددغې کورنۍ په وخت کې په غور د پښتو شعر او ادب ټاټوبی و چې د دوی د دربار شعراء به وروسته تاسې وپېژنئ،^۱ خود ټولو ادبي پلټنو څخه داسې ښکاري، چې د غور او دهغه ځای په نژدو ځمکو کې پښتو یوه ادبي او درباري ژبه وه او د پښتو لومړني آثار هم په دغو سیمو پورې اړه لري.

تر جهان پهلوان امیر کروړ وروسته چې بل ادبي پخوانی اثر زموږ څخه شته، تقریباً سل کاله دده تر عصر راهیسته دی او دا ادبي نڅېنه هم د غور په جنوبي خوا او د هلمند د غاړو په هغو ښارو پورې اړه لري، چې په هغو وختو کې یې رڼه مدنیته درلود او اوس وران دی د پښتو بل شاعر او اديب چې وروسته موږ ته معلوم دی ابو محمد هاشم بن زید السرواني البستي دی چې دده اشعار او احوال هم د پټې خزاني مولف د شیخ کټه له لرغوني پښتانه څخه نقل کړي او زه یې دلته کټ مټ رااخلم.

«ذكر د زبدة الفصحاء ابو محمد هاشم ابن زید السرواني البستي رحمة الله عليه په لرغوني پښتانه کې هسې حکایت کا شیخ کټه^۱ رحمة الله عليه چې ابو محمد هاشم د هلمند په سروان په سنه (۲۲۳ هـ) هجري قدسي زېږېدلی او په بست کې یې له علماء او فصحاء لوستنه وکړه او وروسته ولاړ، په عراق یې په کلو کلو د لویو ائمه وو څخه سمع وکړه او ابن خلاد چې څرگند و په ابی العیناء سره یې په بغداد کې عمرونه تېر کړل او له هغه یې د عربي بلاغت او اشعار ولوستل او په (۲۹۴) هجري قدسي کال له عراقه بیرته راغی درې کاله وروسته په بست کې وفات شو نقل کا. چې ابو محمد په عربي او فارسي او پښتو

^۱ ددې مولف احوال به په دې کتاب کې پر خپل ځای راشي.

شعرونه ويل او هغه وخت چې دده استاد ابن خلاد پوند شو، نو ده به يې خدمت کا او د هغه څخه به يې خواږه شعرونه. په ادب کې د عربو اورېدل. ابو محمد له عربي څخه په پښتو د خپل استاد ډېر شعرونه هم را اړولي دي^۱.

د لرغوني پښتانه په استند دا بيان د ابو محمد هاشم علمي او ادب ژوندون رابښکاره کوي او داسې څرگندېږي چې د (۳۰۰) هـ تر حدودو پورې د عربو مدنيت، د عربي ژبې سلطه او د عربي ادب او علومو اثر د پښتونخوا په اکثرو برخو کې خپور شوی و او ددې مخکې عربي خوا ډېره تر دې اثر لاندې وه، که څه هم په دغه عصر کې د عربي پښتونخوا خلکو د آل طاهر (۲۰۵-۲۵۹ هـ) تر بيرغ لاندې استقلال وموند او څه نه څه د پارسي ژبې ادب هم په دغو زمانو کې ژوندی شو مگر عربي علمي او ادب او درباري ژبه وه او پوهانو خپل آثار په دغه ژبه ليکله په خراسان کې ډېر د عربي ليکوال او پوهان وو چې دوی د عربو د مدنيت او ادب په خپرولو کې ښه خدمتونه وکړه. مثلاً صالح بن عبدالرحمن سيستاني د حجاج بن يوسف په امر له (۸۱-۸۷ هـ) دواوین او دفاتر له پارسي څخه عربي ته نقل کړه^۲ او ډېر علماء په عربي علومو بوخت شول. لکه ابو خالد وردان کابلي موسوم په (کنکر) چې د علي بن حسين (رض) (۴۶-۷۴ هـ) له ملگرو څخه و او د حجاج له ظلمه مکې ته وتښتېدی^۳ يا بشار بن برد د عباسي دربار پوند شاعر چې اصلاً د تخارستان

^۱ پته خزانه ص ۵۹^۲ المهرست ص ۳۳۸^۳ مجالس المومنين

و او په (۱۶۷ هـ)، وژل شوی دی^(۱) یا ابو عمرو شمر بن حمدویه الهروي چې د عربي اخبار او اشعارو پوهاند و او یو عربي د لغت کتاب یې هم کښلی او په (۲۵۵ هـ) مړ شو^(۲) یا ابو حاتم سهل بن محمد سجستاني چې د عربي په لغت او شعر او نحو کې عالم و او ۳۲ کتابونه یې لیکلي دي^(۳) چې له هغو څخه کتاب المعمرین (د لیږن طبع ۱۸۹۹ع) او کتاب النخله (د ایتالیاد پالمو طبع ۱۸۳۷ع) مشهور دي او دا عالم هم په (۲۵۵ هـ) کې مړ دی^(۴) او احمد بن ابو طاهر طیفور خراساني (متوفی ۲۸۰ هـ) چې ۵۰ کتابونه یې لیکلي او تاریخ بغداد (دلائریک طبع ۱۹۰۸ع) او کتاب المنشور والمنظوم او بلاغات النساء (د مصر طبع ۱۹۰۷ع) یې مشهور دي او ابو زید بلخي (متوفی ۳۲۲ هـ) د صور الاقالیم او نور دېرو کتابو خاوند او ابو داود سجستاني د معروف سنن خاوند^(۵) (متوفی ۲۷۵ هـ) او نور دېر پوهان او علماء له پښتونخوا څخه وپاڅېدل، چې د عربي علومو او ادابو ستوري دي.

یو له دغو پوهانو څخه ابو محمد هاشم دی چې دا سړی د عربي ادب پوهاند و او لکه پټه خزانه چې وايي په کلو کلود علم او ادب د زدکړې لپاره په بغداد کې مېشت و او د عربي ادب له هغه مشهوره استاده یې استفاده کړله، کوم چې ابن

^(۱) الاغلني ج ۳ ص ۱۹^(۲) طبقات الادباء ج ۱ ص ۲۶۰^(۳) المهرست^(۴) آداب اللغة العربية ج ۲ ص ۱۸۵^(۵) آداب ج ۲

خلاد نومېد او ادبي العین،^۱ معروف و

هاشم به سروان^۲ کې زېږېدلی او په بست کې یې ژوند تېراوه او هم هورې په ۲۹۷ هـ، کال مړ دی د پټې خزانې له لیکه ښکاري چې دا سړی د پښتو ژبې لیکوال هم و او ده په پښتو یو کتاب کښلی و. چې په هغه کې یې د عربو د اشعارو فصاحت او بلاغت بیان کړی و او نوم یې و "د سالتو وږمه"^۳

متأسفانه چې دا کتاب اوس نشته او د پښتو په منشور ادب کې چې د کوم لومړني کتاب نوم موږ ته معلوم دی. همدغه د ((سالتو وږمه)) ده چې ((د نسیم ریگستان)) معنی لري او داسې ښکاري، چې دا کتاب به د پښتو له لومړنیو مولفاتو څخه و

د هاشم اشعار:

ددې عالم او ادیب سړي کوم شعر چې زموږ په لاس کې دی، د پټې خزانې په ذریعه له "لرغوني پښتانه" څخه رانقل شوی دی لکه دا کتاب چې تصریح کوي هاشم سرواني د درو ژبو

^۱ دا سړی د عربو مشهور ادیب او ظریف و، چې نوم یې محمد بن القاسم یا ابن خلاد بن یاسر بن سلیمان او کنیت یې ابو عبدالله و دی له لویو استادانو څخه روایت کوي و ډېر مشاهیر لکه سولی او ابن نجیح او احمد بن کامل دده ادبي شاگردان دی په (۱۹۱ هـ) په احوار کې وږېږېد او په (۲۸۲ یا ۲۸۳ هـ) په بغداد کې مړ دی په خواص کې روښ شوی و. د عربي ډېر پاحه اشعار لري او ډېر فکهي اشعار او مضامین له ده رانقلېږي (معجم الادباء ص ۶۱ ج ۷ هفت اقلیم)

^۲ سروان د هلمند د غاري مشهور ښار و چې اوس یې سروان کلا بولي او د هلمند پر شرفي خنډه د یوه کلي په ډول شته. ابن حوقل وايي، چې د سیستان یو وور سر دی. میوې. خرما. انگور لری له بسته دوه مزله لېرې دی (تقویم البلدان ص ۳۴۲) اشکال العالم لیکي دروان تر قرمین کوچنی او هېروز قند ته نژدې دی (ص ۶۶ قلعي) حدود العالم یې د خراسان په گرمسېر کې گڼي

^۳ پټه خزانه ص ۵۹

شاعر و. هم یې په پښتو او هم په عربي او فارسي اشعار ویل،
خو دده عربي یا فارسي کوم شعر د پټې خزانې مولف نه دی
رانقل کړی، که یې فارسي شعر زموږ په لاس کې وای؛ نو به
یقیناً ددې ژبې له ولو شاعرانو څخه هم وای
پټه خزانه لیکي

(ابن حلال چې یو طریف او ادیب سړی و په یو شعر یې درهم
ستایلی دی او ابو محمد هغه شعر داسې په پښتو را اړولی دی)

شعر

ژبه هم ښه وینا کاندې چې یې وینه^۱
د خاوند په لاس کې زر او درهمونه
ژبور^۲ ورله ورځي وین یې اروي
د درهم خاوندان تل وي په ویاړونه^۳
که درهم یې ځنې وړک سو، سي نټلي^۴
پر نړۍ یې وي په خړو^۵ پېژندونه^۶
که بډای سونۍ^۷ وېولي^۸ خلق وایي
دا وین ده رښتیانیه^۹ له رښتو^{۱۰} نه
که یې روزلي ووایي رښیا خبره
نور ووایي دا خو سونۍ دی تېرونه^{۱۱}
هو درهم ښندي هر چاله لویه برخه
د درهم د خاوند هر ځای پر تمونه^{۱۲}

^۱ وینه د (وی) مزید علیه د (باشد) په معنی ^۲ ژبور لاس سحنور
^۳ ویاړونه افتخارات ^۴ نټلی رهون ^۵ خړه بدې ^۶ پېژندون
معرفي ^۷ سوني کذب ^۸ وېولي، ووايي، نگويد ^۹ رښتیانیه راستي
^{۱۰} رښتون صادق ^{۱۱} تېرون تجاوز ^{۱۲} پرته شوکت مهبت

درهم ژبه ده که څوک ژبور کېږي
ده وسله^۱ که څوک په کاندې قتالونه^۲

دا اوه بڼه چې زموږ لاس ته راغلي دي د پښتو ژبې د
درېیمې هجري پېړۍ ډول او ادبي صیغه او رنگ رانښيي
که موږ د عربو د ادبي تاریخ کتاب ته رجوع وکړو، نو هلته د
ابن خلداد ذکر مومو، لکه چې دمخه مې دده د ژوند لنډ حال
ځنې رانقل کړ؛ خو د ابن خلداد هغه عربي شعر چې زموږ هاشم
سرواني په پښتو ترجمه کړی دی یا قوت حموي یې رانقل کوي،
چې دلته یې زه د پښتو شعر د مقایسې لپاره را اخلم

من کان بملک درهمین تعلمت
شفتاه انواع الكلام فقلا
و تقدم الفصحاء فاستمعوا اليه
ورأيت به بين السورى مختالا
لولا درهمه اللتى فى كيسه
لرأيت به شر البرية حالا
ان الغنى اذا تكلم كاذبا
قال صدقت وما نطقتم محالا
واذا الفقير اصاب قالو لم تصب
وكذبت يا هذا وقلت ضلالا
ان الدراهم فى المواظن كلها
نكسو الرجال مهابة وجلالا
فهى اللسان لمن اراد فصاحته^۳
وهى السلاح لمن راد قتالا

^۱ وسله - سلاح. د جنگ اسباب ^۲ پټه خزانه ص ۵۹

^۳ معجم الادباء ج ۷ ص ۶۱

مقايسه او نتيجه:

د پښتو دا ادبي نځېنه چې موږ په تحليلي کتنه وگورو او د امير کروړ له هغه لومړني شعره سره يې مقابله کړو: سوله مقايسوي تحليله داسې نتيجه اخلو

(۱) په دوهمه هجري پېړۍ کې د پښتو ژبه او شعر په وړ کې سوچه او خالص و. خو په درېمه پېړۍ کې د عربي ژبې لغوي او ادبي اغېزې پرې شوې دي او د عربي فکر او ادب اثر په هغو ځايو کې غالب شوی دی، چې د عربو د حکومت اثر هلته دېر و، يعنې په خراسان او د پښتونخوا پر عربي څنډو تر زابلستان او کابل پورې دا عربي اثر خپور شوی و

(۲) په درېمه هجري پېړۍ کې لا پښتو ژبې ځينې هسې لغتونه او کلمات او تعابير درلوده چې اوس نشته او د هاشم په دې شعر کې خوندي دي، مثلاً وياړونه، خړۍ، سونۍ، بلل، تېرونه، چې اوس يې رېښې په ژبه کې بل راز شته، مثلاً وياړ، وياړل، سونۍ وېشل، تېری کول.

(۳) د هاشم دغه قطعه شعر د بحر او وزن له پلوه هم عربي بحورو او عروضو ته نژدې ده، حال دا چې د امير کروړ شعر وزن او عروضاً ځانته خاص رنگ او صېغه لري

نو د دغو درو، نتيجو تر لوستلو وروسته وايو چې ابو محمد هاشم د پښتو په ادبي تاريخ کې د عربي فکر او ادبي تحول اول نماينده او ښکارندوی دی او دده دا يوه قطعه شعر د خپل عصر د ادبي حالت څرگندونه په ښه ډول کوي

څلورم څپرکی

لوديان

(۳۵۰-۴۰۰ هـ)

لوديان هم لکه سوريان د پښتنو يوه مشهوره کورنۍ ده چې د سلطنت او مشرتابه مرکز وه او پس له (۳۰۰ هـ) په شرقي پښتونخوا کې ددې کورنۍ د پاچاهانو نومونه اورېدل کېږي؛ ځکه چې دا کورنۍ هم په حکمداري او پاچاهۍ او هم په ادب کې نوم لري؛ نو دلته ددې تاريخ لند راوړل کېږي

لودي د پښتنو يوه قبيله ده، چې دغه کورنۍ هم له دغې قبيلې څخه وه او د الينگين او سگتگين د غزني د لومړيو پاچاهانو په عصر کې (۳۵۱-۳۹۰ هـ) له دې قبيلې څخه شيخ

حميد پر ننگرهار او پېښور تر ملتانه حكمراني درلوده او تر ده وروسته "نصر" چې زوی يې و پاچا شو او ملتان يې د سلطنت مركز و. شيخ حميد لودي د (۳۵۰ هـ) په شاوخوا كې د راجه جې پاله له حواله لعدنه تر ملتانه حكمدار و د (۳۵۱ هـ) په شاوخوا كې چې پر جېپاله له غربي خوا كومي حملې كېدې، حميد له ده سره كوميك كاوه او په داخل كې يې آزادي او استقلال درلود؛ خوبيا چې سبگتگن پاچا شو؛ نو حميد روغه ورسره وكړه او په (۳۹۵-۳۹۶ هـ) چې سلطان محمود پر ملتان حمله وكړه، د شيخ حميد لمسی ابو الفتح داود له دې كورنۍ څخه پاچا و؛ نو يې ججه ومنله خو تر (۴۰۲ هـ) دمخه سلطان محمود دی ونیو او په غزنه كې يې بندي كړ^(۱) گردېزۍ ليكي، چې محمود په (۴۰۱ هـ) د ملتان قرامطه سره وروړل او داود بن نصري يې غزني ته راوست او د غورك^(۲) په كلا كې يې بندي كړ، خو هورې ومړ^(۳)

كه څه هم پخواني مورخين د شيخ حميد د كورنۍ افغانيت ته اشاره كوي؛ مگر فرشته تصريح كوي چې دوی پښتانه وو او تر ده وروسته نور مورخين هم لكه حيات خان په حيات افغاني او شهر محمد په خورشيد جهان او مليسز انگرېز په تاريخ افغانستان كې دوی پښتانه بولي؛ خو اوسني ځيني مورخان ددې كورنۍ پښتونواله نه مني^(۴) او دوی عربي نژاد گڼي مگر د پټې خزانې مؤلف هم دوی پښتانه بللي او پښتو اشعار يې ځنې

^(۱) فرشته ص ۱۷-۲۷

^(۲) غورك د كندهار شمال غربي خوا ته ۳۰ ميله دی

^(۳) زين الاخبار ص ۵۵

^(۴) مثلاً سيد سليمان ندوي دوی عرب گڼي (تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸)

رانقل كړي دي

پټه خزانۀ خپل سند هم ښيي او دا مطالب له (كليد كامراني) څخه نقل كوي او كليد كامراني هم له يوه كتابه اقتباس كوي چې (علام اللوذعي في اخبار اللودي) نومېد: ځكه چې دا كتاب په (۶۸۶ هـ) د يوه لودي سړي له خوا كښلى شوى دى نو د دوى د پښتونوالي مهم او زور سند هم دغه دى او موږ كولاى شو چې ددې كتاب پر تصريح اعتماد وكړو^۱

له دې كورنۍ څخه يخوانو موږ خانو درې تنه (حميد - نصر - داود) ذكر كړي دي. چې پاچاهان وو؛ مگر پټه خزانۀ د شيخ حميد يو وراره شيخ رضى هم ذكر كوي چې ده د خپل تربود سره يوه شعري معارضه او مناقشه كړې ده.

د لوديانو دا سلطنتي او ادبي كورنۍ كه څه هم سلطان محمود منحلۀ كړه او پس له داود بل پاچا نه شو پاتې؛ مگر وروسته هر وخت لوديان په تاريخ كې نوم لري له دې څخه مشهور او نام دار خلك راوځي او په (۸۵۵ هـ) بيا د ټول هند سلطنت نيسي او د لودي پاچاهانو برم تر (۹۳۲ هـ) پورې په هند كې دوام كوي سلطان بهلول - سكندر - ابراهيم ددې قبيلې مشهور شاهان دي چې د پښتو ادب مميژه له دوى سره د سلطنت په ډول ملگري ده؛ ځكه چې دا كتاب زه د عصر او زمان د تسلسل په لحاظ ليكم؛ نو به د شيخ حميد د كورنۍ ادبي آثار دلته راوړم او د نورو لوديانو آثار به پر خپل خپل موقع دروښيم

^۱ د كليد كامراني او اخبار اللودي شرح به په دې كتاب كې پر خپل ځاى راشي

(۳، ۴) شیخ رضي او نصر لودي

شیخ رضي او نصر لودي دواړه د شیخ حمید له کورنۍ څخه دي چې رضي د حمید وراره او نصر یې زوی دی او د مورخانو په قول تر شیخ حمید وروسته دده زوی نصر پاچا شوی دی او رضي سلطنت ته نه دی رسېدلی.

د پښتو ژبې د دغو دوو پخوانو شاعرانو احوال پټه خزانه داسې راوړي:

«ذکر د امیر الفصحا شیخ رضي لودي پوه شه په دې چې کامران خان ابن سدو خان په بهر صفا»^(۱) کي په سنه ۱۰۲۸ هجري یو کتاب وکېښ چې کلید کامراني یې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شیخ احمد بن سعید اللودي چې په سنه (۲۸۶ هـ) یې کښلی او نوم یې «اعلام اللودعي فی اخبار اللودي» دی هسې نقل کا چې شیخ رضي لودي د شیخ حمید لودي وراره و چې شیخ حمید په ملتان پاچا شونو یې خپل وراره پښتونخوا ته ولېږه، چې د هغو غرو خلک د اسلام دین ته راولي شیخ رضي راغی دوه کاله د کسي»^(۲) په غرو گرځېده او

^(۱) بهر صفا - د کندهار دېرش میله شمال شرقي خوا ته د کابل پر لار یو ځای دی

^(۲) د کسي غر - پښتانه د سلیمان غر په دې نامه بولي

هلتنه یې ډېر مخلوق مسلمان کړ، نقل هسې کا نصر د شیخ حمید زوی په ملتان کې د ملاحده^{۱۱} له استازو سره کښېناست او له دوی څخه یې د الحاد او اسماعيلي فرقې عقاید زده کړل.

^{۱۱} د ملاحده استاری یعنې د ملحدانو قصد ملاحده او اسماعیلیه او قرامطه د اسماعيلي شیعگانو درې فرقې دي اکثره موږخانو دا نومونه سره ګډ کړي دي مګر جلا جلا فرقې دي قرامطه تر (۲۰۰ هـ) دمخه په بحرین او خلیج فارس او عراق کې ښکاره شول، مګر اسماعیلیه په (۲۹۶ هـ) په افریقا کې پیدا او په (۲۵۶ هـ) مصر ته راغله اما ملاحده د حسن صباح هغه باطنیه فرقه ده چې په (۴۸۳ هـ) په خراسان کې پیدا شول او د لودیانو تر عصر وروسته نو ځینو موږخانو دا نومونه سهواً سره ګډ کړي دي.

حقیقت خو دادي چې په ملتان کې د اسماعيلي فرقې زور و او دوی د مصر له فاطمي اسماعيلي ډلې سره نژدې وو چا چې دوی قرامطه یا ملاحده بللي دي اشتباه ده؛ ځکه چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته قرامطه له ترقۍ څخه لوېدلې دی او هم قرامطي ډلې د مصر فاطمي خلفاوو تش په نامه منل حال دا چې د ملتان اسماعیلیانو دوی په ښه ډول منل و ښاري موږخ هم تصریح کړي چې درې د فاطميانو تر اثر لاندې او په جمعه او خطبه کې هم مخصوص شعار لرل او په اذان کې (حی علی خیر العمل) وایه چې دا ټول د قرامطیانو شعار نه دي نو د سې ښکاري چې اصلاً د ملتان دغه خلک اسماعيلي فاطمي وو (تعلقات هند و عرب ص ۳۱۷).

دا اشتباه قدیمه ده ګردېزي چې خپل زېر الاخبار په (۴۴۱ هـ) په غزني کې کښلی، دی هم د ملتان قرامطه یادوي ابن اثیر (ج ۹ ص ۱۳۲) هم دوی بد اعتقاده ملحدین بولي، سو بېبي چې د اخبار اللودي لیکوال هم له دغو تاریخو څخه متاثر شوی وی په هر صورت د پټې خزائې څخه ښکاري چې، لودیان اسماعيلي یا ملاحده نه وو؛ بلکې دا د مخالفینو له خوا یو تور و چې پر دوی اړول کېده ښایي چې په ملتان کې به ددغو فرقو تبعان اوسېدل چې سلطان محمود د هغو په بهانه پر ملتان یرغل کړی او لودیان یې بډام کړي وی.

او وگورهېدی^(۱) د دوی په اعتقاد ملحد شو، چې شیخ حمید رحمه الله وفات شو: نو یې پر خای نصر کښناست او د الحاد ترویج یې غوره کړ او قرامطه یې راوستل شیخ رخصي چې سوچه مسلمان و خپل تربور نصر ته یې داسې پارکي وکښل او وروایې ستول

پارکي^(۲)

د الحاد په لور دې تړلېل^(۳)
 گروه^(۴) دې زموږ و کور او ه^(۵)
 موږ روڼلی^(۶) په زیار نه^(۷)
 تا په تور و تور او ه^(۸)
 لرغون ولسي گروهېدلې^(۹)
 چې دې گڼوښي^(۱۰) اړ او ه^(۱۱)
 هغه گروه چې دې اوس لره^(۱۲) کړ
 چې پارو دې رڼا وه^(۱۳)

^(۱) گروه اعتقاد و گورهېدی، یعنی معتقد شو (گروید).

^(۲) پارکي د شعر یوه قطعه دا کلمه د سلیمان ماکو په تذکرة الاولیاء کې هم شته ^(۳) تړلېل اوس تړلېدول وایو یعنی غورځېدل ^(۴) گروه اعتقاد ^(۵) وکوراوه اوس گروه کول وایو یعنی باطلول، وکوراوه یعنی باطل دې کړ ^(۶) روڼلی له روڼل څخه چې اوس روڼول وای ^(۷) زیار نه اوس ریار د کوښ په معنی شته ^(۸) تور وړ یعنی تور دې کړ، تهمت رده دې کړ ^(۹) یعنی په وادې ولسي اعتقاد کاوه، ولسي دې ایمان پر راوړ ^(۱۰) گڼوښي یواري، روښنه ^(۱۱) له اړول یعنی څرځول څخه فعل لږی ^(۱۲) لره د اړول له رښې څخه، یعنی تبدیل دې کړ ^(۱۳) رڼا وه یعنی روښانه کاوه یې

لودي ستا په نامه سپک شو
 که هر څو مو درناوه^(۱)
 نصره نه مویښي له کهاله^(۲)
 لودي نه یښي په کاوه^(۳)
 زموږ رغاده^(۴) ستا له گروهه
 دور ځلوي^(۵) په رغاهه^(۶)

شیخ احمد لودي هسې نقل کا، چې نصر لودي هسې د شیخ
 رضي غبرگون^(۷) وکاوه

د الحاد په تور تورن^(۸) سوم
 زه لرغون څو ملحد نه یم
 زما دښنه^(۹) هسې تورا^(۱۰) کړي
 که ملحد یم د دښنه یم
 له اسلامه نه تر پلمه^(۱۱)
 تورانو^(۱۲) څخه په ترپله یم

^(۱) درناوه - له درنول څخه، یعنې که هر څو مو لودي معزز کاوه ^(۲) کهاله -
 یعنې له کهوله او خاندانه. ^(۳) کاوه - کوي په قدیمو نومو کې
 راځي. د سردار او هوښیار او زعیم په معناوو د کیانیانو قدیمه کورنۍ په
 دغه نامه وه؛ لکه کی قباد، کی خسرو، غیره د کهدار او کلر په نومو کې
 هم شته. ^(۴) رغاهه - ورځلوي. یعنې لو ورځ او قیامت. ^(۵) او راغاهه دا دواړه
 کلمې د (روغ) یعنې دزست له رېښې څخه دي، ځینې رغول یعنې بهزاره
 کېدل او رابطه ځنې شلول. د بیت معنی داده چې موږ ستا له عقیدې
 څخه بهزاره یو د قیامت د ورځې په بهزاری

^(۷) غبرگون - جواب. ^(۸) تورن - تهمت زده. ^(۹) دښن - دښنه یې جمع ده. ^(۱۰) تورا - د
 تور له ریښې څخه. تهمت ویل. مگر اوس مستعمله نه ده. ^(۱۱) نه ترپلمه یعنې نه
 څم. نه خلم. ترپل اوس ترپلودل وایو. ^(۱۲) یعنې له تورانیانو څخه یا له تور
 ویوکیو څخه تینتم. د سبکتگین کورنۍ توراني وه چې د لودیانو سره یې رقابت
 لاره

گروه مې هغه لرغونې^(۱) دی
 اوس هم کروړ^(۲) په لرغونه یم
 د اسلام پر هسک^(۳) په خلم
 و تورانو ته تیاره یم
 د لودي زوی سنتي^(۴) یم
 د حمید له لور کهایه یم
 نوراني دین چي وايي
 زه له گروهه په اړه یم^(۵)
 دایي تور تاسي درو^(۶) هوي
 زه مومن ستاسي په تله یم
 د دینو ویناوې مغیره^(۷)
 زه لودي یمه خسو زه یم^(۸)

په دې ډول پته خزانه د خپلو قوي اسنادو په اتکاء ددغو
 دوو تنو پخوانو پښتنو مشرانو اشعار موږ ته سپاري چې د
 پښتو په ادبي تاریخ کې ډېر مهم دي او هم د ژبې په تحول کې
 ښې نتيجې ځنې اېستلای شو چې لاندې به یې ولولئ.

^(۱) یعنې دین او اعتقاد مې هغه پخوانی دی، لرغونی یعنې قدیم
^(۲) کروړ- پینګ او محکم ^(۳) یعنې د اسلام پر اسمان به ځلېږم د خلم فعل
 اوس عام نه دی. ^(۴) یعنې سني او د سنت تابع یم ^(۵) اړه له اوږدلو څخه د
 الحادیه معنی ^(۶) دروهوي یعنې دروهي مو مګر اوس دروهول نه وایو
 دروهل مستعمل دی. ^(۷) مغیره مه اړوه اما اوس (غېزل) مصدر مستعمل
 نه دی. ^(۸) پته خزانه (۷۱) مخ

تحلیلي کتنه او نتیجه:

د رصي او بصر دا اشعار چې موږ گورو او د پښتو له
دمخنيو او وروستنيو اشعارو سره يې مقبله کوو داسې
نتایج ځنې اخلو

(۱) د (۳۵۰ هـ) تر حدودو پورې لاد پښتونخوا پر شرقي
خواوو د عربي اثر لږ و، که څه هم د هاشم سرواني نظم د
لوديانو تر عصر دمخه دی؛ مگر ځکه چې د پښتونخوا پر
غربي څنډو د عربو د فکر او حکومت او ادب اثر ډېرو؛ نو د
هاشم په نظم کې دغه اغېزې ښه ښکاري. اما د لوديانو
نظمونه که څه هم تر هاشم وروسته دي خو د پښتو سوچه توب
او د ژبې لغړوالی يې قوي دی او د عربي اثر لږ ښکاره کوي.

(۲) د لوديانو له دغو نظمونو څخه ځينې مړه او متروک
مواد لاس ته راځي او په دې خاصيت کې د امير کروړ شعر ته
ورته دي او دغه آثار موږ ته راښيي چې د غزنوي دورې تر
اويلو پورې لادې ژبې په شرقي خوا کې مخصوص ډول او
رنگ درلود، چې وروسته يې هغه رنگ بدل شو.

مثلاً د تور يعنې تهمت له مادې څخه به دغو ويناوو کې
تورن د صفت په ډول او تورا په مصدرې معنی او فعل يې
(توراوه) او هم توراني داسې کلمات دي چې اوس نشته
دغسې هم (وگوراوه) او رغ او رغاوه او نور ډېر نادر مواد
لري چې اوس مړه دي.

(۳) د دوو عربي لغاتو (الحاد او سنتي) څخه ښکاري چې

د عربي ژبې اثر په دغو وختو کې تش په ديني اصطلاحو پورې محدود و او دغسې عربي اصطلاحات په ژبه او ادب کې ننوتلي وو؛ خو نور د ژوند ځانگې څنې تشې وې.

(۴): له دغو ويناوو څخه ښکاري چې په دغو وختو کې د پښتنو نفوذ او د پښتو د خپرتيا لمن شرقاً تر ملتانې وه او د پښتونخوا له غرو څخه پښتانه د شرق لوري ته ډېر خپاره شوي او د ژبې ادبي نفوذ يې هم له بادغيس او هراته د اباسين تر څنډو او ملتانې خپور شوی دی.

(۵): لودي سلطنتي او ادبي کورنۍ که څه هم له پښتونخوا څخه لهرې په ملتان کې مېشته وه؛ مگر دوی خپل پښتني تهذيب خوندي کړی و او خپله ژبه يې ساتلې وه او د اسلام سوچه خدمتگاران وو دوی غوښته چې د پښتونخوا په ټولو غرو کې د اسلام رڼا خپره کړي، لکه چې شيخ رضي لودي په همدې مقصد د سليمان په غرو کې تبليغ کاوه او د لوديانو د الحاد خبرې فقط د دښمنانو او د دوی د سياسي مخالفينو او رقيبانو (د ښېکتگين د کورنۍ) پروپاگنډه و ځکه چې نصر لودي په خپل نظم جواب کې له ځانه ښه دفاع کړې او خپل عقيدې يې د پخوانو په ډول د سنت تابع بلل دي.

پنځم څپرکی

د پښتون کورنۍ

یوه تاریخي کتنه:

د پښتنو په تاریخ کې یوه ډېره مشهوره کورنۍ شته چې موږ یې د وجود وخت پس له (۳۰۰ هـ) څخه تخمینولای شو، که څه هم ددې کورنۍ په باب کې ډېر متفرق او ډول ډول روایات د پښتنو په مؤرخینو کې شته او سړی نه شي کولای چې په ښکاره او میرهن ډول د دوی احوال ولیکي؛ مگر د ملي عنعناتو څخه چې تر اوسه د پښتنو په منځ کې شته او هم له تاریخي لیکنو څخه سړی ځنې نتیجې اخیستلای شي او ددې کورنۍ د نامدارو سړیو حال لږ لږ ځنې څرگندولای شي.

ددې کورنۍ لومړی مشر پښتون بابا (پټان)^{۱۰} دی چې نوم

^{۱۰} پټان د پښتون د کلمې هندي تلفظ او تصحیف دی

يې كيس و د كسي غره (كوه سليمان) ته منسوب^۱ او عربي نوم يې مؤرخينو (عبدالرشيد) كښلی دی چې ده درې زامن درلودل او د پښتنو مشهور رجال او نيكونه دي

ول بهت يا بهمي دوهم سړين درېم غر غښت

له ملي عنعناتو او تاريخي ليكنو څخه داسې ښكاري چې دې كورنۍ د غور له غرو څخه د كسي غره (كوه سليمان) ته لېږد كړی و او په دغه غره كې اوسېدل او هلته دا كورنۍ ډېره شوه او ډېر شهرت يې وموند او داسې سړي پكې پيدا شول چې د پښتو ژبې شاعران هم وو.

د پښتنو مؤرخان له پخوا زمانې څخه ددغې لويې كورنۍ احوال او د سړيو نومونه ليكي، تر ټولو دمخه خورا زوړ مؤرخ سليمان ماكو دی چې دی پخپله تذكرة الاولياء كې د بهت بيكه،

^۱ كيس پښتو كلمه د (عقل او فراست او بصيرت) په معن ده په كندهار كې مور زوی ته د كڼايي او تعريض په ډول وايي كيس دې كم سه په پښتو كسل ليدنه او بصيرت دی وكسه يعني وگوره؛ نو (كس) هم بصير او سترگه وړ او عاقل دی كاسي د يو قوم نوم له دغې ريښې څخه دی چې په غور كې تر اوسه هم كاسي د يو ځای نوم شته، ملايانو دغه نوم معرفت (قيس) كړ او په مخزن افغاني كې د عربيست افغاني و تراشلی شوې چې دغه قيس عبدالرشيد د خالد له خپلوانو څخه و او د حضرت رسول (ص) په حضور مشرف شوی و؛ مگر دا افسانه حقيقت نه لري او نه په اسلامي تاريخ او سير ويا د احاديثو په كتابو كې د قيس عبدالرشيد نوم راغلی دی او نه په بل قديم كتاب كې دا افسانه شته او نه قديم سند لري. د حضرت رسول (ص) د ژوندون وقايع او هغه وفود چې له نورو هېوادو د دوی مبارك حضور ته راغلي وو ټول وقايع يې د سير او مفاري او فتوح په كتابو كې منضبط دي؛ خو دا د قيس افسانه بالكل نشته؛ نو دا ويلاي شو چې دا كيسه فقط د زرم هجري كال په حدودو كې پيدا شوې د تاريخي اصالت نه لري

سرېن او اسماعيل احوال لېرې لېكې او هم د دوی اشعار خوندي كوي، دده د ليك نتيجه داده

«پېتنی د كسې پر غرو باندي اوسېد، د خدای په عبادت بخت و، سرېن دده ورور او اسماعيل يې زوی و چې سرېن په زويتوب قبول كړی و د اسماعيل مړقد د كسې په غره كې دی»^(۱)

له دې كورنۍ څخه يو بل مشهور سړی څرېښون دی چې پته خزانه او نور موږخان دده نوم او احوال ذكر كوي، دا سړی هم د سرېن زوی دی، د كسې په غره او د كلات په غونډان كې اوسېد او په مرغه كې په (۴۱۱ هـ) وفات شو^(۲) زما مقصد دلته دا نه دی چې ددغو سړو احوال راوړم؛ ځكه وروسته چې د دوی اشعار ذكر كوم نو د دوی پر ژوندانه به مفصلاً وپېژېم، دلته فقط دومره وایم چې موږخان ددې كورنۍ پر وجود متفق دي او ابو الفضل موږخ په آيين اكبري كې او نعمت الله هروي په مخزن افغاني كې ددغې كورنۍ رجال او شهرت بيانوي او دواړه كتابونه د (۱۰۰۰ هـ) په شاوخوا كې كېنل شوي دي

خلاصه له زرو كلونو راپدېخوا چې كوم عنعنات او تاريخي كتب موجود دي ددغې كورنۍ شهرت رانښيي او ددوی ادبي آثار او اشعار هم رانقل شوي دي چې د پښتو په ادبي تاريخ كې ډېر اهميت لري او د قداموود دورې په آثارو كې غوره او خوندور او د ملي احساساتو ډك همدغه منقول اشعار او سدرې دي چې لاندې يې بيانوم.

^(۱) د سليمان ماکو تذکره پښتانه شعرا ج (۱) ص (۶۵)

^(۲) پته خزانه ص ۲۹

(۵) پېټ نيكه

(۱۳۵۰هـ)

دا سړی په پښتنو کې ډېر شهرت لري او له قديمي زمانې څخه موږ ځایو دده نوم او حال لیکلی دی او په پښتني عنعنه کې هم دا سړی یو خورا لوی پښتون او مشهور نیکه ګڼل کېږي.

ددې عنعنې تصدیق په خارجي موږ ځینو کې ابو الفضل علامي (۱۰۰۶هـ) د اکبر مغولي پاچا د دربار موږ څ په دې ډول کوي: «په پښتنو کې درې وروڼه پېټني او عرعینت او سرپن ډېر مشهور نیکونه دي»^۱

د پېټ نیکه نوم په تاریخو کې بهیسی او پټن هم راغلی دی او نعمت الله هروي (نورزي) چې په (۱۰۱۸هـ) یې مخزن افغاني تالیف کړی دی، هم د شیخ پېټني او دده د اولادې احوال مفصل راوړي او ځینو نورو تاریخو ته حواله ورکوي چې

^۱ آیین اکبري ج ۱ ص ۱۹۱

مجمع الاساب او معدن اخبار احمدی او تاریخ ابراهیم شاهي له هغو څخه دي او تر ده دمخه کبیل شوي دي تر نعمت الله وروسته اخوند دروېزه ننگر هاري (چې تر ۱۰۴۸ هـ) پورې ژوندی^(۱) و هم د شیخ بیتني او دده اولاد ذکر کوي او د پښتنو له مشاهیرو څخه یې گڼي^(۲) مگر تر دغو ټولو یو پخوانی او زوړ کتاب چې د بیت نيکه ذکر او دده اشعار پکې راغلي دي، د سلیمان ماکو د باريک خان د زوی تذکرة الاولیاء ده چې پس له (۶۱۲ هـ) لیکلی شوی ده. ددې کتاب هغه یو څو پاڼې چې شته د شیخ بیتني ذکر داسې کوي: «نقل هسې کاندې یارانو چې په روزگار د شیخ بیتني دده ورود چې سرین نومېد او بر شیخ بیتني هم خورا گران و، سرین نه درلود زامن او هر کله به یې ویل خپل ورور ته، بیتني خپل زوی اسماعیل ورکاوه او لوی شو د سرین په کاله، خدای مهربان د اسماعیل په برکت، سرین ته نصب کړه دومره زامن چې اوس تروس تېر شو گڼون د هغو...»^(۳)

نعمت الله هم دغه عنعنه په مخزن افغانی کې هسې لیکي: «نقل است که سربنی برادر کلان بیتني مفلس بود و از سعادت فرزند هم محروم بود، روزی سرین بخانه برادر خود که شیخ بتنی باشد آمده عرض کرد. که ای برادر! دعای تو در باب جمیع خلائق مستجابست، در باب من توجه نمیفرمائی.. حضرت شیخ بیت فرمود که یک پسر مرا بیر و پرورش نما.. آخر الامر شیخ پسر خود اسماعیل را برادر خود سربنی

^(۱) تذکرة علمای هند ص ۵۱^(۲) تذکرة الابرار او پښتو مخزن اسلام^(۳) د سلیمان ماکو تذکرة الاولیاء، قلمي

داد^(۱))) په دې ډول زموږ د لومړي مورخ سليمان ماكو قول خو تر نعمت الله څلور سوه كاله دمخه دى مگر يوله بله ربط او نژدېوالى سره لري او دا شكړه كوي چې تر زرم هجري كال مخكې هم د بېټ نيكه له بابته پښتنو معنعن او مستند روايات درلودل

د بېټ نيكه نور احوال موږ ته نه دي معلوم او نه دده د ژوند وخت موږ ځانو تصريح كړى دى، فقط د پتمې خزانې له ليكلو څخه ښكاري چې اسماعيل د بېټ نيكه زوى نيو^(۲) د خريښبون معاصرو او دغه سړى په (۴۱۱ هـ) مړ شوى دى^(۳) نو چې د اسماعيل د ژوند وخت د (۴۰۰ هـ) حدود وي ښايي چې پلار او اکا يې هم د (۳۵۰ هـ) په حدود كې ژوندى وي

د بېټ نيكه اشعار:

د پښتو په پخوانو اشعارو كې د بېټ نيكه يو مناجات ډېر قيمتي دى او دا ادبي ټوټه سليمان ماكو پخپله تذكره كې هسې راوړې ((نقل كاندي چې شيخ بهتني سپين ږيرى شو نو ده به هر كله څښتن ستايه او رب ته به يې درخواست كاوه چې زما په كهول او سرين او غر غښت په كهول برکت كښېږده! يادار قبول كړ، دده درخواست، او ډكه شوه، ځمكه د پښتونخوا د دوى په كهول نقل كاوه شي چې حضرت شيخ بهتني به ډېر تر ډېره دا سندري لولولې او كسې غره كې به گرځېده په شپې

^۱ مخزن افغاني قلمي

^(۲) زوى نيو - پسر خوانده

^(۳) پته خزانة ص ۲۱ د خريښبون حال به وروسته راشي

لویه خدایه لویه خدایه ست په مینه په هر ځایه
غیر ولاړ دی درناوی کسی ټوله ژوي په څاری کې
دلته دي د غـرو لمنې زموږ کېدی دي په کې پلنې
دا وگړي ډېر کړي خدایه
لویه خدایه لویه خدایه

دلته لـــــ زموږ اور بل دی ووړ کورگی دی، ووړ بورجل دی
مینه ستا کې موږ مېشته یو بل د چاپه مله تله نه یو
هسک او مخکه نغښته ستا ده د مـرو وده لـه تـا ده
دا پالنه ستا ده خدایه
لویه خدایه لویه خدایه^(۱)

لکه چې وویل شوه دا شعر د (۳۵۰ هـ) په حدودو اړه لري او له الفاظو او کلماتو یې هم دغه مطلب ښکاري لغات او کلمات چې پکې راغلي دي اوس ځینې په دغو معناوو مړه دي، مثلاً ژوی اوس څوک د مخلوق او حیوان په معناه وایي فقط په زړو ادبیاتو کې (یې) کله کله وینو او که دغه کلمه په فعلی معنی واخلو یعنې (ژوند کوي) دا تعبیر هم زور دی او اوس مستعمل نه دی د عسې هم هسک دلته د اسمان په معنی دی او دا کلمه په دغه مفهوم ډېره زړه ده او لکه چې تاسو دمخه د امیر کروړ او نصر لودي په کلام کې ولوستل، پخوا یې اسمان هسک باله مگر اوس هر لور شي ته هسک وایو او دا لغوي تحول وروستی دی لکه د عربي سما چې اسمان ته هم وایي او د هر ځای لوړې خوا ته هم وایي پر دې شعر د پردیو ژبو اغېزه هم لږ ده او له هغو زړو اشارو څخه دی چې په غرو کې ویل شوي دي او د عربي او پارسي ژبو له اغېزو څخه تش وي لکه د امیر کروړ او لودیانو

^(۱) د سلیمان ماکو تذکره، د پښتانه شعرا ح ۱، ص (۵)

اشعار مثلاً په ټول شعر کې یوه پردې کلمه نشته او فقط د (خدای) مشترکه کلمه لري چې دغه هم سایي د پښتو په ریښتو کې ډېره نژدې وي او ددې سوچه توب علت هم دادی چې بېټ نیکه یه کوه سلیمان کې بېل اوسېد او پر ژبه یې د نورو ژبو اثر نه و شوی د شعر وزن او عروض یې هم د پښتنو ملي بدلوته ډېر ورته دي او یو تکرارېدونکی کسر لري (لویه خدایه لویه خدایه) چې دغه قدیم ادبي رنگ تر اوسه هم د پښتنو په بدلو کې لیدل کېږي او ښکاري چې یو پخوانی ادبي مزیت دی دا شعر د مضمون او ادبي فکر له پلوه هم پخواني اریایي سندرو ته ورته دي او لکه چې تاسو ددې کتاب په لومړي ټوک کې ولوستل په پخوانو اریایي اقوامو کې (کوله- کهول) څومره اهمیت درلود؟ او پر دغه کهول باندې اکثر اجتماعي تشکیلات بنا کېده او دوی هر کله خپلې کورنۍ او کهولونه ډېرول او کورنۍ یې د ټولو نعمتونو مرکز گڼله^۱ د بېټ نیکه دا شعر که له ریښو سره مقابله کړو نو د مضمون له پلوه له دې مناجات سره نژدېوالی لري ((خدای د ژوندون واکمن دی مالک الملک دی، دی ښاغلي کورنۍ سړو ته ورکوي: نو خدایه! موږ ستا مری یو! بې لاولاده بې ښېگړې مو، مه وژنه!))^۲

د پښتو مورخان او د اسماء الرجال خاوندان لیکي چې اسماعیل په اصل د بېټ نیکه زوی و او لکه چې دمخه مو ولوستل د خپل تره سرېس په کور کې لوی شوی و؛ نو دی په ((سرېني)) مشهور دی

^۱ د گوستاولو بون تمدن هند ص ۱۸۸ ددې کلمې پخوانۍ ریښې د کتاب په لومړیو ابحاثو کې ښودلې شوې دي

^۲ ریښویدا ۷ م باب ۶ م فصل ۷ مه سندره

لکه سلیمان ماکو چې لیکي اسماعیل د بیت نیکه په کور کې لوی شوی و او د سلیمان په غره کې مېشته او هم هورې وفات شو دا مورخ وایي

«د اسماعیل مرقد واقع دی د کسې پر غره چې زه هلته تللی وم»^(۱)

دغه روایات نعمت الله هم کټ مټ په مخزن کې داسې تایید کړي:

«چون اسماعیل بسن رشدی رسید از ریاضات شاقه بمراتب ولایت رسید و این شیخ اسماعیل سربنی پسر حضرت بیت است شیخ اسماعیل سربنی قدس سره صاحب عبادت و ریاضت شاقه بود مقتدای وقت بعلوم لدنی کاشف اسرار طریقت و حقیقت بوده در ولایت روه چون بوطن مالف رسیدند به مقام خواجه منزل گرفتند و خلایق از جاهای دور بملازمت شتافتند»^(۲) سلیمان ماکو او خواجه نعمت الله هروی دواړه وایي، چې د اسماعیل د ژوندانه ځای کوه سلیمان و، بل ځای نعمت الله تصریح کوي چې دده مزار په هغه ځای کې دی چې (وازه خوا) یې بولي او وازه خوا د سلیمان د غره په لمنو کې ده علاوه پر دغه په پته خزانه کې هم د اسماعیل احوال لیکل شوي او وایي چې دی د خرنسبون معاصرو؛ ځکه چې د خرنسبون وفات په (۴۱۱ هـ)^(۳) دی نو موږ د اسماعیل د ژوند عصر هم دغه گڼو.

اسماعیل د خپلې کورنۍ مشهور عابد او د خدای دوست سړی و د مخزن افغاني له روایاتو څخه ښکاري چې دی له خپله

^۱ د سلیمان ماکو تذکره

^۲ مخزن افغاني قلمي

^۳ پته خزانه ص ۲۱

كوره په سياحت هم تللي او له لويو اولياوو سره ملاقي شوی و^(۱)
 او لكه چې تاسو يې په آيمده مخو كې لولي دده او خرنېبون د پره
 خپلوي ده

د اسماعيل اشعار:

د اسماعيل اشعار موږ ته په دوو وسيلو را رسېدلي دي
 لومړی شعر يې هغه دی چې سليمان ماكو پخپله تذكره كې په
 دې ډول رانقل كړی دی.

«نقل كاهه شي چې شيخ ملكيار^(۲) ستانه به تل تر تله د شيخ
 اسماعيل ستر ستانه پار كې^(۳) ويل او ږغ به يې كاهه دا شيخ د
 سړبن زوی و».

تېښته وکـــسره له ابليس	چې ابليس لعين ښکاره شي
هله ورکـــه پلوشه شي	ټول نړۍ توره تياره شي
سړی وړان شي له ابليس	غوڅ د پس په کتاره شي
که هر چا ابليس خرڅ کړه	نويې هله ننداره شي
که سړی ابليس ته پر شو	نو پر کور د وير ناره شي ^(۴)

د اسماعيل يو بل شعر چې دده پر خانداني احساساتو دلالت
 کوي د پټې خزانې ليکوال په دې شرح ليکي

«هسې وايي، چې يو وقت خرنېبون بابا او اسماعيل د
 سړبن او بېټني نيکه په مخ کې ناست وو. د دوی کور و د کسې
 په غره نو خرنېبون د پلار او تره له خوا په تگ او رخصت ماذون

^(۱) قلمي مخزن افغاني

^(۲) د ملكيار حال به وروسته راشي

^(۳) پارکۍ د شعر يوه ټوټه او قطعه

^(۴) د سليمان ماكو تذكره. پښتانه شعرا ج ۱ ص ۵۳

شو، اسماعیل نیکه داسې ناري وکړلې))

مخ کې بېلتون دی	کـــه یون دی یون دی
ځنې خرنښون دی	له کسې عـــره څخه
خرنښوون وروره ^۱	کـــه وروره وروره!
زما ویر وگوره!	ته چـــې بېلتون کړې
تورې کرغې ^(۱) له	چې څې مـــرغې له
ځې څه برغې ^(۲) له	هـــمزولي پاته
خرنښون یـــاره!	د خـــدای دپاره
زموږ کهول واره	چـــې هېر مونه کړې
یار مې بېلېږي	زړه مـــې رپېږي
ځان په سوځېږي ^(۳)	بېلتون یـــې اور دی

لکه چې تاسو ولوستل: اسماعیل یو روحاني او د متصوفینو سره مل سری وی؛ نو ځکه دده په لومړني شعر کې د وعظ او تلقین او نصیحت رنگ شته او ځنې عربي لغات هم پکې راغلي دي چې دده روحاني حیات ښکاره کوي اما دوهم شعر خاص په ملي وزن دی او د پښتو ژبې د مخصوصو عروضو او اهنګ نمایندګي کوي او پردي لغات هم نه لري؛ نو ځکه ویلای شو چې دا شعر هم د پښتو ژبې په زړه دوره اړه لري او په هغو اشعارو کې حسابېږي چې د نورو ژبو اثر لرېږي شوی دی داسې ناري تر اوسه هم د پښتو ژبې په افسانو او نکلونو کې شته چې شعري وزن او عروض یې مخصوص دي او په یوه خاص اهنګ ویل کېږي.

^(۱) کرغه: توره او وچه مخکه

^(۲) برغه: کلمه اوس نه ده مستعمله ښايي د نفع او مقصد په معنی وي

^(۳) پته خزان: ۹/م ددې ناري جواب د خرنښون په حال کې ولولئ

(۷) څرښېون

(۱۴۰۰هـ)

په پښتو کې دا سړی ډېر شهرت لري او د مشهور سړبن زوی و چې د بېټ نيکه وراره کېږي او ددې کورنۍ يو معروف شاعر دی او دده درې زامن (کند - زمند - کاسي) هم خورا مشهور دي^(۱) او پټه خزانه يې احوال داسې ليکي «د پښتون بابا د کسې د عبدالرشيد لمسی و. خاوند ده ته ښکاره کمالات او کرامات ورکړي وو. د خدای په عبادت به بوخت و. نقل کا چې د پلار په ژوند کې لا رخصت شو او د خپلو اولادو سره راغی له کسې څخه غوړې مرغۍ ته. او کله به ولاړ د غنډان غره ته او هلته به يې خدای ستاينه او نمانځه^(۲) او په کال کې به يو وار تللی د خپل تره بېټني نيکه ليدنه به يې کوله او پس له وفاته به يې هم زیارت ته ورتلی څرښېون بابا د شيخ اسماعيل سره چې د بېټني نيکه زوی و لوی شو او هغه وخت چې څرښېون د کسې له غره غنډان^(۳) ته راتلی؛ نو اسماعيل بابا په ده پسې ډېر وژړل^(۴) «تر دې وروسته د پټې حزانې ليکوال هغه داستان راقلوي چې دمخه د اسماعيل په احوال کې ذکر شو او د اسماعيل هغه

^(۱) قلمي مخزن افغاني ۱۴۱-۱۵۰^(۲) يعنې پرستش به يې کاوه^(۳) د يوه غره نوم دی د غلجيو د کلات شرقي خوا ته^(۴) پټه خزانه ص ۱۷

نارې ليکي چې د خرنښبون په فراق کې (يې) کرې دي پټه خزانه
 د خرنښبون هغه د غبرگون (جواب) اشعار هم نفل کوي چې د
 اسماعيل د نارو په غبرگون کې د خرنښبون له خوا ويل شوي وو،
 دا اشعار څلوربخ (مربع) گڼل شي

د خرنښبون څلوربخ

بيلتانه ناره مې وسوه په کور باندې
 نه پوهېږم چې به څه وي پېښ په وړاندې
 له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترگو
 دواړه سترگې مې په وينو دي ژړاندې

اسماعيله ستا نارو مې زړگي سوري کي
 بيلتانه خرنښبون بيا له تا پردی کي
 نه هرېږي که مې بيا نه ستا ياد کي
 په چرو د وير به يري سي د زړه مراندې

څمه څمکه چې اوږد يون مې دی و مخ ته
 ديانه خوري^(۱) به اچوم و ترخ^(۲) ته
 ستاسې ياد به مې وي بس د زړه و سخ ته^(۳)
 که دا مخکه غرونه ټول سي لاندې باندې^(۴)

^(۱) خوري - زاد راه

^(۲) ترخ - بغل

^(۳) سخ - خوشي او نېک فال

^(۴) پټه خزانه ص ۱۹

د خرنښبون دا جوايي څلور پيڅ شعر هم له دې پلوه چې تقريباً
ټول پښتو دى او د نورو ژبو كلمات به لري، سو ددې ژبې په ادبي
آثارو کې اهميت لري او دا ښکاره کوي چې تر دې وخته لا په
پښتو کې د پردو ژبو کلمات ډېر نه وو گډ شوي

پټه خزانه وايي، چې «خرنښبون د خپل عمر پای ته په مرغه
کې ساکن سو او دا مرغه يا غوره مرغه هغه ځای دی چې د
کندهار شرقي جنوبي خوا ته د ارغسان او کلات تر مېخ د کوړک
او کوه سليمان په لمنو کې واقع ده او لکه دمخه چې وويل شو.
خرنښبون د غنډه ان په غره کې هم اوسېد، چې دا غره هم د کلات
خوا ته د ترنگ په وادي کې دی»

خرنښبون په (۴۱۱ هـ) کال په مرغه کې وفات شو اولاد يې هم
هوري اوسېدل، خو دده د زوی کاسي زامن بېرته د کسي غره او
پښين ته تللي وو او د کښ او ژمنډ اولاد په ننگرهار او خيبر
پهښور کې خپاره شول^(۱).

داسې ښکاري چې د خرنښبون اولاد ډېر شوی او وروسته دده
په نامه ډېر د پښتنو قبيل يادېده؛ لکه چې په (۸۲۰ هـ) ميرزا
شهرخ د هرات تيموري پاچا کندهار ته راغی؛ نو د غزني
مشران او د یرمل او خرشواني افغانانو مشران دلته دده حضور
ته راغلل^(۲).

دا روايت د هرات د دربار مؤرخ عبدالرزاق سمرقندي راوړی
او دا ځنې ښکاري، چې خرشواني (خرنښوني) پښتانه په دغو
اوقاتو کې هم په غزني په وازه خوا کې راته وو

^(۱) پټه خزانه ص ۲۱^(۲) مطلع سعد بن ۲-۳۵۹

شپږم څپرکی

نور پخواني شعراء ۶۰۰ هـ

(۸)

شيخ اسعد سوري

(۴۲۵ هـ)

د سوري کورنۍ تاريخي احوال مو دمخه ولوستل او دا راته لوڅه شوه چې د پښتو پخواني او ډېر لومړني آثار په دغې کورنۍ اړه لري او کله چې دوی سلطنت درلود، ادبي ذوق هم ورسره و.

له دې تېره د پښتو يو بل مقتدر اور ژبی شاعر هم راوتلی دی چې نوم يې اسعد او د محمد زوی و، دا شاعر د قداماويه دوره کې ډېر لوړ مقام لري او د (۴۰۰ هـ) په شاوخوا کې ژوندی و، پټې خزانې د (لرغوني پښتانه) په حواله داسې له تاريخ سوري څخه نقل کړي دي.

«شيخ کټه په کتاب کې د لرغوني پښتانه له تاريخ سوري هسې نقل کا، چې: اسعد سوري په غور کې اوسېده او هلته د سوري خاندان په پادشاهۍ کې ډېر عزتمند و شيخ اسعد د محمد زوی و چې په کال سنه (۴۲۵ هـ) هجري په بغنين^۱ کې وفات شو شيخ اسعد ډېر ښه اشعار ويل نقل کا، چې: سلطان

^۱ بغنين اوس بغني بولي د زمينداور او غور تر منځ

محمود غازي پر غور باندي د امير محمد سوري سره جگړه وکړه او په اهنگرانو^(۱) يې محصور کا په دې وخت شيخ اسعد هم د اهنگران په کوټ کې و، هغه وخت چې سلطان محمود امير محمد سوري ونيو او بندي يې بوت غزني ته، نو امير محمد سوري چې خورا زړور او عادل او ضابط امير و، له غیرته د بند مړ شو او شيخ اسعد چې دوست يې و د امير محمد سوري پر مرگ يې ساندې وويلې^(۲) ..»

په دې ډول اسعد سوري د پټې خزانې په قول په اهنگران کې اوسېد او وفات يې د زميند اوړ په بغني کې دی دا شاعر لکه د سوري له تېره چې و د پادشاهانو په دربارو کې معتبر هم و او د امير محمد سوري سره يې اشنایي او دوستي لرله امير محمد سوري د غور له مشهورو شاهانو څخه دی چې قاضي منهاج سراج يې احوال داسې راوړي:

» چون بخت بامير محمود سبکتگين رسيد امارت غوريان بامير محمد سوري رسیده بود معالک غور را ضبط کرده گاهی سلطان محمود را اطاعت نمودی و گاه طريق عصيان سپردی و تهر ظاهر کردی تا سلطان محمود بالشکر گران بجانب غور آمد و در قلعه اهنگران محصر شد و مدت ها ان قلعه نگاه داشت و قتال بسیار کرد و بعد از مدت ها بطريق صلح از قلعه فرود آمد و بخدمت سلطان محمود پیوست و سلطان او را با پسر کهتر او که شیش نام بود، بجانب غزنین برد چون بعد و دگیلان (نزدیک غزنه) رسید امير محمد سوري برحمت حق پیوست بعضی چنان روایت کنند که او چون اسیر شد از

(۱) اهنگران د غور یوه مشهوره کلا وه تر اوسه يې هم خرابي شته

(۲) پټه خزانه ص ۳۷

غایت حمیت که داشت طاقت مذلت نیاورد، خاتمی داشت در
زیر نګین زهر تعبیه کرده بود آنرا بکار برده در گذشت»^(۱)

د پټې خزانې او طبقات ناصري روايت د امير محمد سوري
د مرګ له بابته يوراز دی بيهقي هم ليکي چې سلطان محمود
په (۴۰۵ هـ) د بست او جنوبي خوا پر غور حمله وکړه او وېي
نيو^(۲)

ابن اثير وايي دا جنگ په (۴۰۱ هـ) و چې د سلطان محمود
له خوا د هرات حاکم الترنقاش او د طوس حاکم ارسلان جاذب
پراهنګران راغلل او ابن سوري له لسوزرو لښکرو سره د دوی
سره سخت جنگ وکړ. څو په پای کې دی ونيول شو او په زهرو
يې ځان مړ کړ^(۳) حمد الله مستوفي هم ليکي، چې سوري د غور
پاچا له سلطان محمود سره جنگ وکړ څو په پای کې دی مړ
شوی و^(۴) د پارسي شاعر عنصر سوري هم په يوه قصيده کې چې د
سلطان مدح کوي دې جګړې ته داسې اشاره کوي

گرفتن پسر سوري و کشادن غور

هراينه نتوان کرد در سخن مضمير

د مورخانو له دغور وایاتو ښه ښکاري، چې محمد سوري په
غور کې د سلطان محمود لوی معاصر رقیب او پاتخت یې
اهنګران و او زموږ د پښتو د پرمقتدر او لوی شاعر اسعد هم
ددې پاچا سره هوري اوسېد او ددغه پاچا د دربار يو قصيده
ويونکی شاعر و د پټې خزانې مؤلف د لرغوني پښتانه په

(۱) طبقات ناصري ص ۱۸۲

(۲) تاريخ بيهقي ص ۱۱۷

(۳) الکامل ج ۹ ص ۹۱

(۴) تاريخ گزیده ص ۴۰۶-۴۹۷

ذريعه له تاريخ سوري څخه يوه بولـله (قصيده) رانقلوي چې
 شيخ اسعد سوري د امير محمد سوري په ويرنه (رثاء) کې ويلې
 وه او هغه داده:

د محمد سوري په ويرنه کې يوه بولـله

د فلک له چارو څه وکړم کوکار^(۱)
 زمولوي هر گل چې ځاندي په بهار^(۲)
 هر غټول^(۳) چې په بيدا غورېده وکا
 ريژوي يې پاتې ځاندي تار په تار^(۴)
 ډېر مخونه د فلک څپېرې شنه کا
 ډېر سرونه کا تر خاورو لاندې زار
 د واکمن^(۵) له سره خول پرېاسي مړ سي
 د بې وزلو وينې توی ځاندي خونخوار
 چې له برمه^(۶) يې زمري رېي^(۷) زنگلوکي
 له اکوبه^(۸) يې ډاري^(۹) تېرو^(۱۰) جبار
 هم يې غشي سکني^(۱۱) ډال د ژوبلورو^(۱۲)
 رستماني ځني خغلا^(۱۳) ځاندي په ډار
 چې يې ملاوي نه کېرېرې په غشتلو
 دا فلک پروکا څه کاري گزار

^(۱) کوکار - فرياد ^(۲) زمولوي - پژمرد، گوی ^(۳) غټول - لاله ^(۴) تار په تار
 هم ويل کېږي ^(۵) واکمن - مقتدر - شاه ^(۶) برم - دېدبه ^(۷) رېي - رېږدي
^(۸) اکوب - جلال ^(۹) ډاري - وېرېرې ^(۱۰) تېرو - تېري کړونکي او ظالم
^(۱۱) سکني - غوڅوي ^(۱۲) ژوبلور - جنگي مېهي ^(۱۳) خغلا - تېسته

په يوه گردښت يې پرې باسي له برمه
 نه يې غشي نه ليندې وي نه يې سپار^۱
 څه تېرى څه ظلم کاندې اى فلکه
 ستا له لاسه نه دى هېڅ گل بې له خار
 په ورژلو^۲ لور^۳ نه کړې په زړه کړاڼه^۴
 پر نټليو اوړوي د غم ناتار^۵
 هېڅ روغى^۶ مې په زړه نسته ستا له خوره
 بېلوي په ژړا ژړ^۷ مين له يار
 له تېرېو دي اوښي ځاځي له اور بځو
 ځنې ژاړي په ورت ورت^۸ ستا له شنار^۹
 نه به لاس واخلي له خوره نه به لوري^{۱۰}
 نه به ملا^{۱۱} کړې له بې وزلو^{۱۲} له ترار^{۱۳}
 نه به زړه وسوځوي په هېچا باندې
 نه به پرېوځي له گردښته له مدار
 نه به وصل کړې مين له بل مينه
 نه به درملې^{۱۴} تپونه^{۱۵} د افکار
 ستا له لاسه دي پراته ژوبل زگېروي^{۱۶} کا
 هر پلوت ته تپي^{۱۷} زړونه په خار خار^{۱۸}

۱ سپار. سپاره يا سپر ۲ وېرژلى. غمجن ۳ لور. پېرزوينه ۴ زړه کړاڼى.
 سخت زړه ۵ ناتار. تاراج ۶ روغى. سلامتي ۷ ژړا شوه. فراد ۸ ورت
 ورت. د ژړا حال ۹ شنار. دا کلمه اوس نه ده مستعمله. بيايي معنا يې ظلم وي
 ۱۰ نه به لوري. نه به هرړو کوي ۱۱ ملا. ملگرى ۱۲ بې وزله. بېچاره ۱۳
 ترار. مضطرب ۱۴ نه به درملې. علاج به نه وکړي ۱۵ تپ. زخم ۱۶ زگېروى. د
 مريض فرياد ۱۷ تپي. زخمي ۱۸ خار خار. فغان او ژړا

کله غوڅي کاندې مراندې^۱ د زړه گيو
 کله تېر باسي وگړي هوسيار
 کله تكي^۲ واچوي پر سړي وليو
 کله خيري کړي گرېوان د نعنخي^۳ چار
 کله غورځوي واکمن له پلازونو^۴
 کله کښنوي په خاورو کې بدار
 زموږ پر زړونو دې نن بيا وويشت
 و دې ژوبلله^۵ په دې غشي هزار
 پر سوريو باندې وير پرېسوت له پاسه
 محمد واکمن چې ولاړی په بل دار
 یو وار شو اسير په لاس د مير خمنو^۶
 انتفال يې وکړ بېرله بل وار
 په سماو^۷ يې ودان اهنگران و
 په تېکه^۸ و پر درست جهان اوڅار^۹
 د محمود د ژوبلورو^{۱۰} په لاس کښېوت^{۱۱}
 چې غزنه ته يې باتلي^{۱۲} په تلوار
 ننگياليولره قيد مړينه^{۱۳} ده ځکه
 سه^{۱۴} يې والوتله هک ته پر دې لار

^۱ مراندې: د زړه رگونه ^۲ تکه: صاعقه ^۳ نعنخي چار: رهد و عابد
^۴ پلاز: تخت ^۵ ژوبلل: زخمي کول: اوس مستعمل نه دی ^۶ مير
 خمن: دېمن ^۷ سما: د سم له رېښې څخه اوس مستعمل نه دی بيا يې
 معنی کې پخوا اصلاح او انصاف و ^۸ تېکه: پيکنه: پيايي د بېک له رېښې څخه
 به پخوا د عدالت په معنی و ^۹ اوڅار: ظاهر او ښکاره ^{۱۰} ژوبلور
 حکمي سپهېان ^{۱۱} کښېوت: گرفتار شو ^{۱۲} باتلي: د بوتلي مډيه شکل
 دی د بوتل له مصدره ^{۱۳} مړينه: مرگ ^{۱۴} سه: سا: روح

تر نړۍ يې غوره خاورې. هديره ک
 د زمرېو په بهرېو^۱ کله وي خوار^۲
 په دې وير د غور وگړي تور نمرې^۳ شول
 په دې وير رڼا تبار ه سوله د بنډر
 گوره څخې راځي اوښي له دې غرونو
 دا کرونگي^۴ ساندي^۵ لي^۶ په شورهار
 نه هغه زرغنا^۷ د غرونو د بيد يا ده
 نه د زرکيو په مسا^۸ دى کتههار
 به غټول بيا زرغونېږي په لاشونو^۹
 نه بامي^{۱۰} بيا مسيده ک په کهسار
 نه له غرجه^{۱۱} بيا راځي کاروان د مشکو
 نه رادرومي غور ته بيا جويي^{۱۲} د شار^{۱۳}
 د پسرلي اوره تودې اوښي توبنه
 مرغلي به نيسان نه کړي نثار
 دا په څه چې محمد ولاړ له نريه
 په ويرنه^{۱۴} يې سو غور ټول سوگوار
 نه ښکارېږي هغه سور د سور^{۱۵} په لتو^{۱۶}
 نه څلېږي هغه لمر پر دې ديار

۱ بهرۍ. زولانه. ۲ خوار. دا کلمه اوس نشته. ۳ پايي معنی يې صبر وي
 ۴ نمرې. لباس. تور نمرې. سپاه پوش. ۵ کرونگۍ. ابشار. ۶ ساندي.
 نوحه. ۷ لي. لولي. ۸ دې. ۹ زرغنا. سرسبزې. ۱۰ کله اوس نشته
 ۱۱ مسا. چنده زهر لب. ۱۲ لاش. د غره کمر. ۱۳ بامي. بني يې د يوه گل نوم
 و. ۱۴ غرچ. غرجستان. ۱۵ جويي. قافله. ۱۶ شار. د غرجستان د مشرانو
 لقب و. ۱۷ ويرنه. ماتم. ۱۸ لومړی سور د خوښۍ په معنی او دوهم د
 سوري قوم نوم دی. ۱۹ لت. سرزمين. ناحیه

چې به نجلو په نخا^(۱) پکې^(۲) خندله
 چې به پېغلو کا اتڼ قطار قطار
 هغه غور په وير نادر د واکمن کښېوست
 هغه غور سود جاند^(۳) غوندي سورار^(۴)
 لاس دې مات سه ای فلکه چې دې وکا
 محمد غوندي زمري د مړينې ښکار
 شمين زړگي فلکه ولسي لا ولاړ يې
 ای د غور غرونو په خه نه سوي غبار
 مخکې ولسي په رېږدلو^(۵) نه پرېوځي
 لاندې باندې سه چې وړک سي دا شعار
 چې زمري غوندي واکمن ځي له جهان نه
 چې څوک نه کړي په نړۍ باندې قرار
 سخ^(۶) په تا ای محمد د غور لمروي
 په نړۍ به نه وي ستا د عدل سار^(۷)
 ته پر ننگه وي ولاړ په ننگ کې مړ سوي
 هم په پر ننگه دې په ننگه کا خان جار^(۸)
 که سوري دې په تگ وير کاندې ويرمن^(۹) سول
 هم به وياړي ستا په نوم ستا په تيار^(۱۰)
 په جنت کې دې وه تون^(۱۱) زمور واکمنه
 هم په تا دې وي ډېر لور^(۱۲) د غفار

۱ نخار- رقص ۲ پکسي- پگښي ۳ جاند- دوزخ ۴ سور يا سورار-
 وچ او تود دېست ۵ رېږدلو- دا کلمه اوس ژوندي نه ده؛ خو د (رېږدېدل)
 څخه د زلزلې معنی لري ۶ سخ سا خوشا ستا په حال ۷ سار يا ساري
 همسر ۸ جار قريار ۹ ويرمن غمگين ۱۰ تيار يا تېر- خاندان
 ۱۱ تون- ځای ۱۲ لور مهرباني

تحلیلي کتنه

د پښتو د قدماوو په ادب کې شیخ اسعد سوري لومړی سړی موږ ته معلوم دی، چې دده شعر د پارسي معاصرو شاعرانو له آثارو سره نژدېوالی او ادبي رابطه او قرابت لري دا خو ښکاره ده، چې د (۴۰۰ هـ) په حدودو کې د پارسي ادب د ساماني شاهانو په دربارو کې په ښه ډول روزل شوی و او بیا د غزنویانو په دربارو کې چې د پارسي شاعرانو مجمع او ټولتون و هم لا پسي روزل کېده په دې وختو کې سلطان محمود په غزني کې سلطنت کاوه؛ نو ډېر نوموړي پارسي شاعران په غزني کې راټول شوي او د قصیده سرايي د عروج وخت و

که د عنصری او فرخي او عسجدي او نورو هغو پارسي شاعرانو چې د غزني په دربار کې وو آثار او اشعار وکتل شي؛ نو دا ښکاري چې په دغه وخت کې شعر او عموماً قصیدې ویلو ته مخه کړې وه او هم په دغه وخت دغه ادبي فن بشپړ او پوخ شو غزني او د غور لټي سره نژدې دي او دغو دوو د ادب او مدنیت مرکرونو ضرور روابط سره درلود نو ځکه موږ لکه په غزني کې چې په دغو وختو کې ډېر قصیده سرايان وینو په غور کې هم ددې ادبي میلان او ذوق اثر ښکاره دی که تاسو د اسعد سوري دغه غزا د مرثیې قصیده له نورو هغو پښتو آثارو سره چې هم په دغو وختو کې په غرو او دښتو کې ویل شوي دي، څنگ پر څنگ کېږدئ؛ نو بهی له کتنې او پلټنې څخه دا لاندې نتایج لاس ته راځي

(۱) د وزن او عروضي کیفیت له پلوه دا قصیده د پښتو له خپلو اوزانو سره ډېر فرق لري او کب مټ د پارسي د اوږدو قصایدو په ډول ویله شوې ده

(۲) شاعر د پارسي قصيدو په ډول لومړی له فلکه شکوه کوي او فلک غندي، بيا نو خپل مطلب ته گرهز کوي چې د محمد سوري وير دی او دا گرهز کت مت د پارسي قصيده ويونکيو په ډول دی.

(۳) په دې قصيده کې ډېر پارسي او عربي کلمات راغلي دي او دا ښکاره کوي چې په دغو وختو کې د غور پښتو حاله نه وه؛ بلکې ډېر پارسي لغت ورسره گډ شوي وو.

(۴) سره له دې چې په دې قصيده کې ډېر عربي او پارسي کلمات شته، بيا هم ډېر نادر او پخواني پښتو لغات لري او دا ځنې ښکاري چې تر دغه وخته لا پښتو ژبه په غور کې د لغاتو او کلماتو له پلوه ارته او غني ژبه وه او پس له دې دورې يې ډېر مفتنم ادبي مواد له لاسه اېستلي دي او ما دغه نادر لغات تر قصيدې لاندې د معناوو سره وليکل.

(۵) دا قصيده په سلاست، بلاغت او ادبي ښېگڼو کې د پښتو له لومړي درجې اشعارو څخه ده او دا ښکاره کوي چې اسعد يو ډېر مقتدر او زبردست شاعر و، چې په خورا ښه ډول يې د محمد مرگ تصوير کړی او د خپل وير تاثرات يې هم په اسادۍ او مهارت په دې قصيده کې ځای کړي دي.

وگورئ شاعر د قصيدې په آغاز کې فلک په غايب ډول غندي او دده ظلمونه بيانوي، بيا له (څه تهری څه ظلم کاندې ای فلکه!) بېرته له غيابه حاضر او مخاطب ته رجوع کوي او له مغايبي څخه مخاطبې ته التفات کاندې دا مخاطبه تر هغه ځايه ده چې د گرهز (تخلص) موقع دی، ووايي: زمونږ پر زړونو دې نن بيا يو غشی وويشت الخ.

د مرثيو په قصيدو کې د غزنويانو له عصره دا رسم و چې

شاعر به كوښښ كاوې چې د خپل مړه ممدوح صفات او ښېگڼې په داسې ډول وښيي چې د هغه مقام د خلكو په نظر كې ډېر لوړ ثابت شي او دده د مرگ د وير اسباب او علل هم وښيي. استاد ابو الحسن علي بن جولوغ سيستاني د سلطان محمود په مړينه كې د غزني د ښار حسرتناك منظر او د خلكو وير او ناوړين داسې څرگندوي:

شهر غزني نه همانست كه من ديدم پر
 چه فتاده است كه امسال دگرگون شده كار
 خانها بينم پر نوحه و پر بانگ و ز خروش
 نوحه و بانگ و خروشي كه كند روح فگار
 كويها بينم پر شورش و سرتاسر كوي
 همه پر جوش و همه جوشش از خيل سوار
 رستها بينم پر مردم و درهاي دكان
 همه بر بسته و بر در زده هر يك مسمار
 كخها بينم پرداخته از محتشمان
 همه يك سر ز روض^۱ برده به شارستان بار
 مهتران بينم پر روي زنان همچو زنان
 چشمها كرده ز خونابه برنگ گلزار
 حاجبان بينم خسته دل پوشيده سياه
 كله افكنده يكي از سر و ديگر دستار
 لشكري بينم سرگشته سر اسيمه شده
 چشمها پر نم و از حسرت و غم گشته نزار
 اين همان لشكريا نند كه من ديدم دي
 وين همان شهر و زمين ست كه من ديدم بار

^۱ روضه د ښار چاپېر شهرستان د كلا دننه

مگر امسال ملک یار نیمه سد ز غزا
 دشمنی روی نهاده است بر این شهر و دیار
 مگر امسال ز هر خانه عزیزی گم شد
 باشد از حسرت و غم روز همه چون شب تار
 تو نگویی چه فتاده است بنگو گر بتوان
 من نه بیگانه ام اینحال ز من باز مدار^(۱)

د اسعد سوري په بوللـه (قصيده) کې هم د محمد د مرگ
 پر وخت د غور ویرجن او غمناک منظر په ښه ډول تصویر شوی
 دی له هغه بېته چې وایي

((په دې ویر د غور وگړي تور نمرې شول الخ ...)) اسعد خپله
 استادي په دې قصیده کې ښه ښکاره کړې ده، دی د غور د ویر
 او ناوړین مناظر هسې تصویروي، چې په مقابل کې پخواني د
 خوښۍ او مسرت او نشاط رنگین تصاویر هم ښیي، وایي، په
 هغو غرو کې چې به مستې زرکې په مسا کتهار کاوه او د غور
 پیغلو نجونو به نخاوې او اتنونه پکې کول، اوس هلته ماتم او
 ویر پروت دی هېڅ هغه نشاط او خوشې نشته د فرحي او اسعد
 سوري د شاعرانه تخیل او تصویر تر منځ د ونې فرق دی!

چې فرخي د غزني د ښار والو غمگین منظر ښودلی دی، د
 حاجبانو، عاملانو، درباریانو او لښکرو د ویر حالت یې تصویر
 کړی دی، چې یوه نارې غلبلي وهلې - نورو دوک بونه ترلي وو او
 له یوه خولۍ ورکه وه او د بل پگړۍ، په غاړه کې کلاوه شوې وه
 او له میرزایانو څخه مشوانۍ ورکې وې، سرونه یې له دېوالو
 وهل او ځینو پر سرونو لاسونه نیولي او بعضو خلکو خپل لاسونه

چيچلي وو'''

په يوه ښار کې د وير او ماتم مناظر هم دغه وي چې فرحي
تصوير کړي دي مگر که دا شاعرانه تصوير او ترسيم د اسعد
سوري له دې بيتو سره مقابله کړئ وبه وينئ چې د غرني په
تصوير کې د جمال او ښکلا هېڅ برخه نشته او د غور زېبائي او
ښايست د وير او غم پر وخت هم ترسيم شوی دی او دا د شاعر
استادي او مهارت او جمال دوستي ده چې په تصوير او محاکات
کې (يې) ډېر قوت پيدا کړی دی:

گوره څاڅي رانې اوښي له دې غرونو
دا کرونگې ساندې لي په شورهار
نه هغه زرغاد غرونو د بيد ياده
نه د زرکيو په مسادي کتهار
نه غټول بيا زرغونېرې په لښونو
نه بامي بيا مسيده کايه کهسار
نه له غرجه بيا راڅي کاروان د مشکو
نه رادرومي غور ته بيا جوپي د شار
د پسرلي اوره تودې اوښي توينه
مرغلرې به نيسان نه کړي نثار

اسعد د بوللي په پای کې د خپل وير احساسات په خورا
قوت ښکاره کوي. اسمان ته وايي چې ولې ولاړ يې.
ای د غور غرونو ولې نه غبار کېږي
ای مخکې ولې په زلزله نه کېښوڅي
دا خطابونه په يوه داسې ډول کوي، چې د محمد د مرګ د
واقعي اهميت او غمجن توب ښه ښکاره کېږي او دا هم د شعر

يو ډول کمال دی چې مخاطب ته هسې احوال تصوير کړه شي
 د قصيدې په پای کې اسعد د پښتنو د هغه ملي روح
 ترجماني کوي، چې د دوی ټول اشعار په ډک دي، که څه هم د
 محمد پر مرگ ډېر ویر کوي او دا ماتم د ونې دروند گڼي چې
 باید ځکه چاولې او اسمان نسکور شوی وای؛ مگر چې دی د
 سنگ او ناموس په لاره مړ شوی دی؛ نو یې په نامه هم ویاري او
 په داسې مرگ چې د ننگ او ناموس په لار کې وي، افتخار هم
 کوي.

که سوري دې په تگ ویر کاندې ویرمن سول
 هم به ویاري ستا په نوم ستا په تبار

که د اندې ولولئ تاسو ته به ښکاره شي چې دا فکر څنگه
 په ملي اشعارو کې تال موجود و.
 جانان مې سر پر وطن کښېښود
 په تار د زلفو به کفن ور لکه گنډمه
 جانان مې تپ پر تتر وخور
 په جگ مغزي د کلیو پیغلو کې گرځمه

په دې ډول اسعد خپله قصیده په افتخار تم موي او د محمد
 مرگ هم د ټولو سوریانو لپاره د افتخار وړ بولي؛ مگر فرخي
 خو ډېرې نارې غلبلي وهي، د قصيدې په منځ کې بیا یو
 عارفانه تجاهل لري او له ځانه سره وایي چې محمود به نه وي
 مړ خو لکه چې د شپې د خار په سبب ویده دی
 فال بد چون زلم اینحال جزاینست مگر
 زلم ان فال که گیرد دل از آن فال قرار

میر می خورده مگردی و بخفته است امروز
 د سر برخاست مگر رنج رسیدش ز خمار
 دهل و کسوس همانا که همی زان نژند
 تا بخسپد خوش و کمتر بودش بزدل بار
 ای امیر همه میران و شهنشاه جهان
 خیزو از حصره برون آی که خفتی بسیار

اسعد خو خپله قصیده تر فرخي دمغه ویلي ده ځکه چې
 محمود خوپه (۴۲۱ هـ) مړ شوی دی مگر د دواړو شاعرانو د
 تصویر هدف بېل دی او اسعد خپله قصیده د قوم په افکار
 ختموي: خو فرخي بیا هم د ځان په غم کې دی او وایي:

شعراء را بتو بازار بر افروخته بود
 رفتی و با تو بیکبار برفت آن بازار

په دغه ډول تاسو هر وخت په پښتو اشعارو کې د یوه
 اجتماعي او قومي احساس اثرونه لیدلای شوای چې د فرخي په
 قصیده کې نه لیدل کېږي او د شاعرانو د بازار د سر بدلو په غم
 کې دی

دایوه شخصي تحت الشعوري داعیه ده چې د فرخي په
 قصیده کې بې ارادې ښکاره شوې ده که څه هم د ممدوح
 ادیبانه ځنې څرگندېږي: مگر د شاعر طمع هم ښکاره کوي
 اوله دغې مطالعې څخه تاسو حکمیت کولای شئ چې د پښتو
 ادب هدف کوم دی او نور ادبیات مو کومې خوا ته بیایي

(۹)

شیخ تیمن کاکړ

د (۵۵۰ هـ) حدود

شیخ تیمن د اکړ نیکه زوی د پښتو له پخوانو شاعرانو څخه دی چې د پټې خزانې مؤلف دده احوال او اشعار د شیخ بستان برېڅ له بستان الاولیاء^(۱) څخه رانقل کړي دي وایي چې شیخ تیمن د کاکړو له سیمې (کاکړستان) د غور خواته ولاړ او هلته مېشت شو او دده اولاده تر اوسه هم په غور کې شته او په تیمني قبیلې اړه لری، پخپله تیمن زاهد او عابد سړی و، کله کله به له غوره ږوب ته تی او د خپل پلار کاکړ لیدنه به یې کوله، په غور کې دی په کجران کې اوسېد، چې د غور جنوبی برخه ده او د زمیند اور شمال شرقي خواته ده او موړخانو هم کجوران یا کجران لیکلي دي^(۲)

د بستان الاولیاء په روایت چې پټې خزانې رانقل کړی دی شیخ د علاو الدین خان حسین سام معاصرو چې ددې پاچا د سلطنت وخت د (۵۵۰ هـ) حدود دی او هم ددغه پاچا په عصر په کجران کې وفات شوی دی^(۳)

د پټې خزانې مؤلف وایي زما پلار داود خان په بستان الاولیاء کې د شیخ تیمن دغه لاندې شعر لوستلی و او ما له خپله

^(۱) د شیخ بستان احوال په دې کتاب کې وروسته وگورئ

^(۲) مثلاً طبقات ناصري او د البیروني قانون مسعودي

^(۳) پټه خزانه ص ۶۱.

پلاره واورېده، دا شعر په پښتو قديمو اشعارو کې ښه عشقي
نڅښه ده او د ورن او الفاظو او کلماتو له پلوه خالص او سوچه
پښتو شعر ګانه شي.

گهيځ رڼا د لمر خښه سوه
زما پر کور د وير ناره سوه
د بېلتون ورځ توره تياره سوه
دغ ښو ناڅاپه چې بېلتون راغی
زړه مې له دې وير^(۱) نې شين دی
په ژړا ژاړم غم ناوړين^(۲) دی
زرغون له اوبښو مې سادين^(۳) دی
په نول^(۴) نولېږم چې تا خون^(۵) راغی
نه به بيا يم ښه به بيا راسي
نه به تياره شپه زما رڼا سي
نه به شې^(۶) راته پخلا سي
بېلېږي پېر^(۷) يې اوس د يون راغی
د څښتن^(۸) پار دی هر مې نه کړې
اغليه^(۹) مخ چې په يانه^(۱۰) کړې
اوربل^(۱۱) دې پرېښووی واته کړې
پر ما د بل اور کړودن^(۱۲) راغی

^(۱) ويرنه ماتم ^(۲) ناوړين غم ^(۳) سادين شويدياره کړې مخکۀ ^(۴) نول پرېشاني نولېږم پرېشانېږم ^(۵) ناخون جگرخوني ^(۶) شې معشوقه
^(۷) پېر نوښت ^(۸) يعنې د خداي روي دی ^(۹) اغلي ټکلي
^(۱۰) يون يانه ټک ^(۱۱) اوربل مسکن ^(۱۲) کړودن پر اور سره ګرځول

د شیخ تیمن دا لوړ شعر چې په سوچه پښتو او وزن دی له هغو اشعارو څخه گڼل کېږي، چې غښایي LYRIC او د موسیقیت خوا هم لري او له عشقي تغنی او ږغولو سره یې اړه ده او لکه پښتو اکثر عوامي اشعار په خوږه او خاص ږغ ږغول کېږي.

د تیمن نور حال موږ ته نه دی معلوم. فقط له دغه یوه شعره د ونې ښکاري چې تیمن به یو عاشق مشرب سړی و او کله کله به یې د خپلو عاشقانه جذباتو په شور او هیجان کې خواږه شعرونه ږغول، دده د شعر ژبه سپېڅلې، پاکه او سپینه ده او اشعارو یې همېشې سلیس او خواږه دي او د قدماوو په ډله کې د تیمن د شعر مقام ګڼته نه دی.

(۸۰)

ښکارندوی غوري

د (۵۸۰ هـ) حدود

د پښتو له پخوانو قصیده سرايانو څخه یو ډېر مقتدر او د غښتلي قریحي خاوند ښکارندوی دی، چې د غورو او پلار یې احمد د غور د فېروز کوه کوټوال و. داسې ښکاري چې د ښکارندوی کورنۍ د خپل عصر عزتمن او معتبر خلك وو او د غور د پاچاهانو په دربار کې په درنه سترګه لیدل کېده، پخپله ښکارندوی به کله په غور کې ژوند کاوه او کله به په غزنه او ست کې هم اوسېده، دده شرح حال هم د پټې خزانې مؤلف له لرغوني پښتانه څخه رانقل کوي، چې ددغه کتاب خاوند هم هغه له تاریخ سوري څخه را اخیستی دی او دی وایي

ښکارندوی د خپل عصر عالم او شاعر پښتون و او د سلطان شهاب الدین محمد سام شنسباني په حضور کې د هر عزت او اعتبار درلود او د دغه پاچا او هم یې سلطان غیاث الدین غوري په ستاینه کې د هرې قصیدې ویلي وې او د غور د سلاطینو د دربار پښتون شاعرو، داسې ښکاري، چې ښکارندوی به تل د غور سلاطین په پښتو قصیدو ستایل او محمد بن علي د تاریخ سوري مولف لیکلي دي چې ما په بست کې د ښکارندوی د اشعارو او بوللو غټ کتاب ولیدی^۱.

دا د پښتو قدیم قصیده ویونکی شاعر به تل د غور له سلاطینو سره په جگړو او جنگي سفرو کې ملگری و او هم د دیوان خاوند دی چې دده له دیوانه د تاریخ سوري لیکوال یوه پښتو قصیده نقل کړې وه او دغه بوللې له تاریخ سوري څخه شیخ کټه پخپل (الرغوني پښتانه) کې وکښله او له لرغوني پښتانه څخه محمد هوتک په پټه خزانه کې وساتله دا قصیده چې اوس زموږ په لاس کې ده، ښکارندوی د محمد سام په ستاینه کې ویلي ده او د هغه سلطان د هند یو سفر تصویر کوي چې څنگه د سلطان لښکر هند ته ځي او څنگه پر اټک تهرېږي.

ښکارندوی د پخوا قصیده سرایانو په ډول لومړی یو غزا او د بر لور او خوندور تشبیب لري د بهار مناظر د غرو او رودو دلچسپ او زیبا تصاویر په دغه تشبیب کې ترسیم کوي، وروسته نو د سلطان معز الدین (شهاب الدین) ستاینې ته گریز کوي او په خورا استادی او اقتدار دده د لښکرو یرغلونه مصور کوي او دا قصیده کټ مټ د غزني د دربار د پخوا شاعرانو فارسي قصایدو ته ورته ده دلته به لومړی د ښکارندوی

قصيده راوړو او وروسته به يې تحليل ته هڅه وکړو

د ستاينې بوللنه^(۱)

د پسرلي ټکلوونکي^(۲) بيا کره سنگارونه
 بيا يې ولونل^(۳) په غرونو کې لالونه
 مخکې شنه، لاشونه شنه، لمنې شني سوي
 طيلسان^(۴) زمردي واغوسته غرونه
 د نيسان مشاطې لاس د مچېدو دی
 مرغلو باندې وټکلل^(۵) بڼونه
 د غټولو^(۶) جندې^(۷) خاندې ورېدې ته
 زرغونو بڼو کې ناڅي زلمي جوننه
 لکه ناوې چې سور ټيک^(۸) په تندي وکا
 هسې وگانل^(۹) غټولو سره پسرولونه
 مرغلوړې چې اوره^(۱۰) وځونوليه^(۱۱)
 په خلا^(۱۲) يې سوه رانه خپاره دښتونه
 زرغونو مخکو کې خل کا لکه ستوريه
 چې پر هسک باندې څلېږي^(۱۳) سپين گلونه
 سپينې واورې ويلېده کاندې بهېږي
 لکه اوښي د مسين پر گرېوانونه

^(۱) بوللنه قصيده. ^(۲) ټکلوونکي آراينده ^(۳) ولونل وياشل ^(۴) طيلسان
 قبا ^(۵) وټکلل ټکلی يې کره اوس دا فعل نه وايو ^(۶) غټول لاله
^(۷) جندې گل ^(۸) پيلد د ندي پسرول ^(۹) وگانل په کينه يې آراسته کرل
^(۱۰) اوره ورېځ ^(۱۱) وځونوليه نثار او خونې ي وکره ^(۱۲) خلا څلېدل
^(۱۳) سپين گلونه د اول مصراع له خل کا سره اړه لري

هر پلورنځي والې بهاندې خندي
 له خوښيه سره وهي له سينگرونه^(۱)
 هر پلور د گل و وږم دې لولۍ^(۲)
 ته واراغله له ختنه کاره انونه
 د مسيح پسه پوهه مرو ژوندون ساموند
 پسرلي مگر مسيح سوپه پوگرونه^(۳)
 له مرو خاورې يې اغلۍ^(۴) گل راويوست
 وچ بيديا او غبري يې کرله جنتونه
 سړي جا^(۵) جې چې رامشت کر رامشتگرو^(۶)
 گهيځ چوني^(۷) چې په بن وکاږغونه
 په برين^(۸) چې دغ د جونو نغوږېده^(۹) سي
 ته واچندي^(۱۰) سره پيودي^(۱۱) اشلگونه^(۱۲)
 د زلمې تاپې^(۱۳) راغلې دې پر جنديو
 لکه پېغله غوتۍ کاندې مکزونه^(۱۴)
 د يوپلو^(۱۵) مخ سور کړې پسرلي دې
 يود بل پسه غاړه اچوي لاسونه
 د هيندارو په څېر غرونه سپين وړنگن^(۱۶) دي
 چې پرو اوړو باندي ځل وکالرونه

۱ سينگر- سينگلار ۲ لولې پشلي ۳ پوگرونه- پوگول دميدن
 ۴ غلې- بېکلي ۵ جاجي- فکر کوي- اوس دا فعل نشته ۶ رامشت سارا و
 سراود را مښتگر سارنده ۷ چوني بلبل ۸ برين، لور باغ، خياپان ۹ نغوږېده
 اورېده ۱۰ چندي- بيايي چې د شاعر معنی به لري ۱۱ پيودي- نظم کوي
 ۱۲ اشلگونه- اشعار ۱۳ زلمې- اوس نه ده مستعمل- بيايي د خوانۍ په معنی به
 وه له رلمي څخه. ما تاپې اوس معين وخت ته وايي ۱۴ مکز- د ناز مسل
 ۱۵ يوپل- بيايي د يو گل نوم به و اوس دا نوم پر سړيو اېښود کېږي ۱۶ وړنگن
 بيايي د وړانگې څخه جوړ شوی صفت وي د مشعشع په معنی

په غورځنگ غورځنگ له خولي څگونه باسي
 لکه شن^۱ هاتي شنه کاندې سيندونه
 نه به چوني^۲ په ستايه د گلو مور سي
 نه به مور سم د سلطان په صفتونه^۳
 د شنسب^۴ د کهاله^۵ حنلي لمردی
 د پسرلي په دود ودان له ده رغوبه^۶
 د بنندو اورو^۷ يې درست اېواد^۸ زرغون کر
 له قصدار^۹ تر ديبله^{۱۰} يې يونونه^{۱۱}
 په زابل چې د بري پر نيلي^{۱۲} سپور سي
 په لاهور يې د مېراني گزارونه
 نه يې څوک مخ ته دري^{۱۳} د مير څمنو
 نه يې توري ته ټينگېرې کلسک والونه
 د اسلام د دين شهاب د نړۍ لمردی
 تورستان^{۱۴} يې کر رڼا په جهادونه
 هره پلا چې دی پر هند و سند يرغل کا
 رڼوي توره نړۍ په شهابونه
 په پسرلي چې يې تېرون^{۱۵} پر اټک وکا
 غاړه غاړه يې بري^{۱۶} سولله رپونه

^۱ شن او شنه - بيايي د مست او مستي په معنی و: خو اوس شته ^۲ چوني
 بيايي د چونېدل څخه په د بدل په معنی و ^۳ دلته تشبېب تمامېري او تخلص
 شروع کېږي ^۴ شنسب د غورېدو د لوی نیکه نوم و (طفاص مصری) د پښتو شين
 اسپه به وي ^۵ کهوله حیدان ^۶ رغه - د غره لمن و دښت ^۷ يعسې د بنندلو
 ورېځو ^۸ اېواد - اوسنی هېواد دی ^۹ قصدار - په اوسني بلوچستان کې يو ښار و
 چې اوس يې خضدار بولي ^{۱۰} ديبل - د بحيره عرب پر غاړه يو ښار و اوسني
 کراچۍ ته نژدې ^{۱۱} يور - تگ ^{۱۲} نیلی - سور اس ^{۱۳} دري - درېږي قديمه شکل
^{۱۴} ستهان - ستان ځمکه - سرزمین - په سمنګريک کې هم شته ^{۱۵} تېرون -
 تېرېدل - غور ^{۱۶} بيايي له تېرېدل څخه په خوا په بله معنی و خو اوس نشته

نه به ده غوندي روڼ ستوري په هسك څلي
 كه څه پورته سي له غوره ډېر مېرونه
 نه به راولسي جگړن^۱ د سيند په لوري
 نه بېره بري^۲ څوك د هند خپاره بېهرونه
 نه به څوك زلمي د غور سره راغونډ ك
 د داور^۳ توري به چېرې كا څلونه^۴
 يو خاوند شهاب الدين دي چې يې وكا
 په هر لوري هر اېواد ته يرغلونه
 په جوړو جوړو جگړن يې هند ته يون كا
 چې د غور بادار همت وكا زغلونه^۵
 نن په سيند باندي تېرېږي يرغل كاندي
 په پرتم^۶ يې زمري رېږدي په څنگلونه
 څپان سيند يې هم له ډاره ايلايي^۷ كا
 پر اوږو وړي د غوريانو بڼه اېرونه^۸
 په هر كال ايك دده بڼه راغلي كاندي
 غوړوي په ځنډو خپل پاسته سالونه^۹
 پښتونخوا بېكلي زلمو، چې رغلي هند ته
 نو اغلي به پېغلي كاندي اتيونه

^۱ جگړن - ظاهراً له جگړې څخه د جنګي په معنی خو اوس نشته ^۲ بری -
 فتح کوي. د بري څخه: خو اوس د برل مصدر نشته ^۳ داور - اوسنی
 زمينداور ^۴ څلونه - د ځل جمع ده - ځلېدل ^۵ رغلونه - د زغل جمع ده -
 تاخست و تاز ^۶ پرتم - دېدېه ^۷ ايلايي - د اهل څخه د اطاعت په معنی. ^۸
 اېر - يوه دسته کښتی. ^۹ سال - سړمه رېگ.

زرغونې خټې^۱ اغوستې وي دې غرونه
 بښت^۲ بيديا هم پسروللې^۳ وي خانونه
 هر گهيځ^۴ چې لمر څرکېږي^۵ له ختيځه^۶
 څو چې يون کاډ لويديځه^۷ په څنډونه^۸
 که برېڅر^۹ وي که غرمه وي، که برمل وي
 که لرمل^{۱۰} که لمر لوېد^{۱۱} که ترملونه^{۱۲}
 د شهاب جگړن به نه کېښي له زغلو
 نه به پرېږدي دا زلمي خپل بهيرونه^{۱۳}
 زمري کله کارې^{۱۴} خان له يرغلگريو^{۱۵}
 څو يې نه کامات متونه^{۱۶} ورمېرونه^{۱۷}
 يا به جگ کاډ برېو^{۱۸} رېي^{۱۹} په هند کې
 يا به پرېږدي^{۲۰} هم په دې چاره سرونه

۱. حتی۔ البسه۔ اوس خټ کميس ته وايي ۲. بښت بيديا۔ تود بيانان
 ۳. پسرولل له پسرول (زېور) څخه قديم مصدر دی چې اوس يې فعلي
 مشفات نه ويل کېږي ۴. گهيځي سحر ۵. څرکېږي له څرک (طلوع)
 څخه، خو اوس يې فعلي ډول نه دی مستعمل ۶. ختيځ پخوا د مشرق په
 معنی و، د ختلو ځای؛ خو اوس عام نه دی ۷. لويديځ پخوا د مغرب په
 معنی و، خو اوس عام نه دی۔ لوېدل ځای ۸. څنډه، اوس افق او کنډرې ته
 وايي، خو څنډونه سښه ۹. برېڅر ضعی ۱۰. ۱۱. ۱۲. دا درې کلمې اوس مه
 واي، بسايې برمل مېړس او لرمل ماريگر و ترممل مناسب وي۔ مل به د
 مهال محفف وي چې اوس وحب به واي، نو بيد مل (لور مهال) لرمل (کور
 مهال) ترممل، تور مهال، وي ۱۳. بهير قطار ۱۴. خان کښل تېښته ۱۵.
 يرغلگري مهاجم ۱۶. مې بارو ۱۷. ورمېر معری ۱۸. سړی فتح ۱۹.
 رېي۔ نايي د رېښدل له رېښې څخه پخوا د بيرق په معنی و؛ خو اوس
 نشته ۲۰. اوس په داسې ځای کې د پرېږدي پر ځای کېږدي وايو، سر به

پر کېږدي

یا به وړان کابو دتونونه^۱ د بمبښو^۲،
 یا به سره کاندي په وینو اېوادونه^۳،
 په رڼا اوسې ته تل د دین شهابه
 نوم دې تل^۴ وه پر دریخ^۵ په نمزد کونه^۶،
 خورانه شي ستا په توره د هد لور به
 خو چې نسته^۷ کړې له نړۍ بودتونونه
 ستا په زېرمه^۸ دې خاونده لوی څښتن دی
 موږ^۹ خو ستا په مرسته یونه خو چې یونه

کتنه او څېړنه:

د ښکارندوی دا قصیده د پښتو ادب یو شهکار دی او د
 شاعر مهارت او استادي او د قریحي غښتلولی او سپېڅلتوب
 ځنې ښکارېږي لومړی مزیت چې په دې قصیده کې لیدل کېږي
 د کلام سلاست او رواني او بلاغت دی، چې هېڅ تعقید او ابهام
 نه لري او شاعر په خورا مهارت خپل مقاصد په ساده او
 سپېڅلو عبارتو ادا کوي

که څه هم ښکارندوی ښاروال او درباري سړی و: خو کلام
 یې د عرو د ژبې کلکوالی او استحکام لري او ډېر د پښتونادر
 لغات او مواد په کې شته چې پخوا ژوندي وو او ما د کتاب په

^۱ بودتور. سکده اوس دا کلمه نشته خو پخوا وه په قدیمه پښتو بودیت
 و او تون ظرفیت ادا ت دی ^۲ بمبښ: د هندوانو پیر ^۳ سواد: د هر واده
 قدیمه املا ده. سرزمین ^۴ سوه دې تل دعاییه ده. بادا ^۵ دریخ اوس
 دا کلمه شته پخوا وه د امیر کروړ په شعر کې هم راغلي ده بسایي مېر ته
 یې ویله درېدل دی لکه حبیبخ لویديخ ^۶ نمزد: بسایي پخوا یې مسجد
 تم ویل اوس شته، په قدیمه پارسي هم مزگنا مسجدت و ^۷ نسته
 نابود ^۸ زېرمه: حمایت ^۹ پته خزانه ص ۴۹ ۵۷

حاشیو کې دروشوول. د لغات مور ته دا راښی، چې پښتو خورا وسیعه ژبه وه او اوس یې ډېر پخواني کلمات له رواجه لوېدلي دي؛ لکه خاتځ، لویځ، لرمل، برمّل او نور چې اوس یې په عوض کې موږ عربي یا پارسی کلمات وایو.

ښکارندوی چې د قصیدې په نشیب کې د پسرلي کوم زېب او ښکلی منظر تصویر کړی دی، د وطن له ښکلیو دښتو او غرو څخه یې الهام اخیستی دی دده حساسه قریحه د مناظرو په تصویر کې ډېره ګړندی ده، د پسرلي زرغونتوب د ګلو غوړېده د نسیم نڅ او ښه بوی، د غوتیو د پېغلو په شان مکېزونه، د بلبلانو خواږه ږغونه، د نیسان مرغلي پاشل، د لمروړانګې پر سپینو واورو غرونو لوېدل او هغه لکه هینداره څلول د سیندونو مستي او غورځنګ دا ټول د وطن د پسرلي طبیعي او ښکلي مناظر دي، د پښتونخوا د جمال نڅېنې دي چې شاعر یې په ترسیم او محاکات کې استادې او مهارت ښکاره کړی دی.

له دغې بوللې (قصیدې) څخه چې د ښکارندوی اوستاد له دیوانه موږ ته پاته ده معلومولای شو، چې دا شاعر په ادبي فنونو او د بلاغت په اساسونو کې هم پوخ و او دده اشعار له ښکلیو تشبیهاتو او استعارو ډک دي او اسلوب یې کلک او پوخ دی؛ مګر دا خبره هم باید هېره نه کړو، چې لکه د پښتو نور اشعار د ښکارندوی قصیده هم له سره تر پایه پر نهچر او طبیعت بناده او لکه د پارسي بعضې استدي پخپل شعر کې د هیئت، نجوم، فلسفې او نورو علومو اصطلاحات نه

گډوي^۱ او په کلام کې هېڅ راز دروندوالی او سکلف او بې خوندي نشته او په دې مزیت کې دی منوچهرې ته ډېر ورته دی، چې هر کله طبیعي او حسي او د بهر په لمن کې نفسي اشعار وايي

په دې قصیده کې د غور د سلطان د لښکرو عبور پر سیند باندې تصویر شوی دی او شاعر په دغه پسرلي کې د سیند څپان توب او د پېغلو اتونه او د دنیا زېبایي او د غرونو رر غونډل په داسې ډول راوړي دی، چې دا ټول ددغو زلمو په استقبال کې دي او اټک هم هر کال خپل پاسته سالونه (رېگه) پر مخکې غوروي، چې د سلطان د لښکرو زلمي پر تېر شي

څپان سیند هم سلطان ته اېل دی او د غوریانو کښتۍ پر واړو وړي، که څه هم له دې پر غله د زمريو زړونه په ځنگلو کې رېږي؛ مگر بیا هم د خلکو مینه له دې سلطانه سره دونې ده، چې زړونه یې د تېرېدلو لپاره پلونه کړي دي تاسې قصیده سر تر پایه وگورئ، ټوله طبیعي پیرایه لري او له ما فوق الطبعه مبالغو او حشو یا تو څخه پاکه ده او دا د یوه شاعر قدرت او مهارت ثابتوي، چې د طبیعت په لمن او دایره کې خپل مقاصد بېله غیر طبیعي مبالغو ادا کړي او خپل مدوح که هم ستایي د یوه انسان په ډول یې ستایي او د هغه اصلي او حقيقي مقام ساتي

موږ د ایشیا په ادب کې تر ښکارندوی دمخه گټ مني یوه دغسې واقعه لرو، چې یوه پادشاه د جیحون د تېرېدلو پر وخت

^۱ مثلاً لکه عنصري چې وايي

وگر حدیث بقول منجمان رانی

نصد دني عیانست پادشاهی او

بحکم اختر وایام و طالع و دوران
که کدخدای جهانست و پادشاه قرآن

د یوه درباري شاعر له خوا ستایل کېږي که څه هم شاعر استاد دی او په ستاینه کې مهارت ښکاره کوي؛ مګر که تاسې دغه مدح د ښکارندوی له اداء، اسلوب او مضمون آفرینۍ سره مقایسه کړئ: نوبه درېه ښکاره شي، چې پر دې شاعر د فطرت او نهچر په لمن کې مضمون درېدلی و او له ناچاری یې ما فرو الطبیعه ته لاس اچولی دی او غواړي چې پاچا په بې حقیقتو ستاینو خوښ کړي

هغه وخت چې د سلطان محمود لښکر پر جیحون تېرېږي

فرخي وايي

پېمېران را از آن بیش معجزات نبود

که شاه دادر و این سخت روشنت و عیان

بر آب جیحون پل کردن و گذاره شدن

بزرگ معجزه ای باشد و قوی برهان

ملک بسوقتی کز آب رود جیحون بود

چو اسمان که مراوارا پدید نیست کران

بر آب جیحون در هفته ای یکی پل بست

چنانکه گفتی کز دیر باز بود چنان^(۱)

په دې بیتو کې ستایونکي خپل مدوح سپکوي او د صفت پر ځای یې په معجزو لوړوي او حال دا چې پر جیحون پل تړل او تېرېدل چندان عجیب کار او خرق عادت نه دی او نه دا معجزه ګڼله شي، ځکه چې دا معجزه د هر مانیو کار دی، رښتیا خو داده، چې د طبیعت په دایره کې پر ده خبره درېدلې وه؛ نویي

داسې بېخایه او له حقیقته لرې مدح پورې بښلولې ده، چې ده ته د پیمبري مقام ورکړي

ام په تشبیب کې چې کوم تصویر ښکارندوی کښلی دی، دا د هغه عصر د اکثر و استادانو رویه او ادبي سنت و، د اکثر و قصیدو په اغاز کې په پسرلي یا کوم عشقي موشوع تشبیب کېده؛ لکه د منوچهرې دا تشبیب:

نوروز- روزگار نشاطت و ایمنی
پوشیده ابر دشت- بدیباي ارمنی

خیل بها و خیمه بصره ابرون زند
واجب کند که خیمه بصره ابرون زنی
در، ست ناخریده و مشک است رایگان
هر چند بر فشانی و هر چند بر چنی

شاخ بنفشه بر سر زانو نهاده سر
ماننده مخالف بوسه ل زورنی^{۱۱}

وگورئ تشبیب پوراز دی، د دواړو شاعرانو موضوع بهار دی مگر فرق یې دوی دی، چې ښکارندوی د غرو او دښتو بهار تصویر کوي او منوچهرې د ښاروالو د عیاشۍ مناظر په بهار کې ښیي؛ خود دواړو د قریحې د جولان او شاعرۍ د کمال مظهر طبیعت دی او په دې ډول د ښکارندوی قصیده د خپل عصر د ادبي روح نمایندګي په ښه توګه کوي او د پښتو شعر خصوصیات هم ښه خوندې کوي.

^{۱۱} ددې قصیدې یو څو بیتونه نمونه ولیکله شوه او تر دې بیت وروسته د بوسه ل زورنی مدح ته ګریز دی چې د غزني یو وزیر و

(۱۱)

ملکيار غرشين

(۵۸۰ هـ) حدود

غرشين د پښتنو يو مشهور ستانه قوم دی، چې پخوا يې يو وچ غر سر سبز او اباد کړی و؛ نو ځکه دوی غرشين بولي، دا قوم د کندهار خواوو کې اوسي او په شمېر ډېر لږ دي^۱

ملکيار له دغه قومه يو خورا ستانه او مشهور سړی دی، چې د پښتنو مورخانو دده ذکر پخپلو مشاهيرو کې راوړی دی، نعمت الله هروي ليکي، چې ملکيار د شيخ ابوبکر طوسي معاصر و او په ډيلي کې يې يو ځای درلود چې سلطان شهاب الدين غوري د ملتان د يرغل پر وخت ده ته بخښلی و او دده مرقد هم هورې دی^۲.

دا روايت چې نعمت الله کښلی دی څو سوه کاله دمخه سليمان ماکو هم دغسې راوړی دی او ځنې ښکاري چې د ملکيار د ژوند وخت د سلطان معز الدين غوري عصر و او دی په جگړو کې د سلطان ملگری هم و؛ ځکه چې سلطان لومړی پلا پر ملتان په (۵۷۱ هـ) حمله کړې وه؛ نو دده د حيات زمانه هم په دغو وختو کې تخمينولای شو

سليمان ماکو دده په احوال کې هسې ليکي ((نقل کوه شي

^۱ حيات افغاني ص ۱۵۲^۲ ټلېمي - مخزن افغاني

چې په روزگار د غازي شهاب الدين چې په دېلي کې هغه ستر^(۱) واکمن تاتويي^(۲) وروښانده او او هم هورې مړ شو نقل کاوه شي چې په جوبله^(۳) کې مسلمانان تر شا ولاړه او کفارو بری وکړ، لېرې نه وه چې مسلمانان شي د کفارو په کټرو^(۴) پوښا^(۵) او دښنه بری وکړي، ناڅاپه شيخ ملکيار راغی او پر دښمن يې يرغل وکړ او دېر زښت يې ووژل، نورو مسلمانانو هم د ملکيار تر اړخ توري وکښي او سره و مروړل يې دښنه، ستر څښتن دوی ته په مېړانه د شيخ ورکړه لو سوبه^(۶) او بری چې پخوا هم نه و په برخه شوی د چا، هېڅکله په هېڅ ځای کې^(۷).

د سليمان ماکو له دغه بيانه ښکاري چې ملکيار يو غېسلی او توريالی سړی هم و او د توري او ادب له څښتنانو څخه و چې د سلطان سره يې په جهاد او جگړو کې ملگري درله، داسې ښکاري چې ملکيار تر جنگيالي توب او توريالي توب علاوه، ادبي ذوق هم درلود، پخپله هم شاعر و او د نورو پښتو شاعرانو اشعار يې تل لوستل؛ لکه چې سليمان ماکو د شيخ اسماعيل سړيني شعرونه د ملکيار له خولي رانقل کړي دي^(۸) د زهد او تصوف او عرفان له پلوه هم ملکيار ښه شهرت لري او مؤرخان دده له نامه سره پران هم ليکي او دده عرفاني شهرت دونې دېر

^(۱) ستر. لوی، واکمن. مختار

^(۲) تاتويي. هرات گاه

^(۳) جوبله. جنگ

^(۴) کټاره. نهزه

^(۵) پوښا. نيست و نابود

^(۶) سوبه. فتح

^(۷) د سليمان ماکو تذکرة الاولياء

^(۸) د اسماعيل احوال به وروسته راشي

و، چې تخمیناً دوه نیم سوه کاله وروسته سلطان فیروز شاه (۷۲۵-۷۹۰ هـ) د هلي ته نژدې فیروز اباد ښار کې: نو هلته دې پاچا د شیخ ملکیار پران په یادگار یو سرای هم جوړ کړ چې د هغه عصر مؤرخ ضیاء الدین برني یې په (۷۵۸ هـ) کال ذکر کوي.^۱ لکه چې مؤرخان تصریح کوي، ملکیار په دهلې کې اوسېده او هم هورې مړ شو او په دغه ښار کې د شیخ ابوبکر طوسي له مزاره سره یو ځای ښخ دی.^۲ او سلیمان ماکو دده یو شعر داسې رانقل کړی دی:

په هغه میدان کې چې شیخ ملکیار د سلطان معز الدین د لښکرو سره یو ځای جگېدی او نژدې و چې د سلطان لښکر ماته وکړي؛ نو دې توریالي ادیب او عارف یوه د ننگ او جنگ سندره وویلله او لښکریان یې همت او شجاعت او توریالیتوب ته تشویق کړل، خو په پای کې بریالی شو او د جنگ پر ډگر یې سوبه په برخه شوه، سلیمان لیکي په جوبله کې ملکیار دا پارکي^۳ وویل، چې غازیان وپارېدل^۴ او په څېر د زمريو ورتوی شول.

څښتن مو مل دی اوس مو یرغل دی هېواد د بل دی
غازیانو گورئ څښتن مو مل دی
تورې تهرې کړئ دین مو پرې کړئ منگولې سرې کړئ
څله به ټبتو څښتن مو مل دی

^۱ تاریخ فیروز شاهي ص ۱۳۴

^۲ د سلیمان ماکو تذکره او مخزن افغاني

^۳ پارکي. پخوا یې د شعر قطعي نه پارکي ویل

^۴ پارېدل. توندېدل

که ټينگ کړو زړونه پر بري يونه چې زمري يونه

اسلام راڅخه دی څښتن مو مل دی

غزيب نو راشی ټول شاوخواشی د سېب په ملا^۱ شی

د ښ مو غوڅ کی څښتن مو مل دی^۲

د ملکيار دا شعر چې د قديمو اقوامو د حماسياتو او رجز رنگ لري له هغو سندرو څخه دی، چې پخوانو پښتنو به د جگړې پر ميدان ويلې او مقصد يې دا و چې د زلمو احساسات تاوده کړي او پر جنگ يې ښه وپاروي. ددې شعر عروضي کيف الفاظ او کلمات سوچه دي او لکه نورو گړني (عوامي) اشعار يو تکرارېدونکی، کسر (خبرگت) هم لري، چې د هر بند په پای کې ويل کېږي او د پښتو د مخصوصو اشعارو يو ښه خاصيت دی. شاعر په حقيقت کې يو مبلغ هم دی او په هر ځای او هره موقع کې د خپلو ويناوو د اغېزمنولو لپاره د بيان طرز او اسلوب داسې ټاکي چې دده وينا پر اورېدونکيو باندې اغېزه وکړي او د شعر مقصد حاصل شي.

په دې پار کې کې هم ملکه، د غوري سلطان د جنگياليو د پرولو لپاره دوی ته داسې خطابونه کړي دي چې بايد په اورېدلو يې متاثر شوي وي او په دوی کې يو ملي او ديني هيچان پيد شوی وي. دا پار کې بې له نومو نور ټول سوچه پښتو دی او په آخر پار کې کې (ملا) د ملگری او همراهی په معنی هغه زړه کلمه ده چې د اسعد سوري په قصيده کې هم راغلې وه (نه به ملا کړی له بې وزلو له ترره) او له دې څخه هم ښکاري چې دا پار کې د پښتو ژبې په قديمه دوره اړه لري او په دغه وخت کې

^۱ ملا - د مل څخه د ملگری په معنی

^۲ د سليمان ماکو تذکره و پېښه شعر، ج ۱ ص ۵۶

لاداسې قدیم کلمات مړه نه وو او له استعماله نه وو لوېدلې د پښتو په پخوا نو اشعارو او د قدمو په دوره کې چې گورو د جهان پهلوان امیر کروړ سوري تر شعر وروسته دا لومړۍ جنگي اثر دی؛ مگر فرق یې د ونې دی چې امیر کروړ په خپل شعر کې د یوه زبردست او غښتلي قاید رنگ لري او د یوه نامور اتل (فهرمان) په ډول شعر وايي؛ خو ملکيار دلته د یوه مبلغ په دود خبرې کوي او غواړي چې ملي احساسات په دیني تبلیغ وڅوځوي او له خپل عرفاني مقامه هم کار واخلي او د شعر په وسیله د لښکرو روح تقویه کړي؛ نو ملکيار په پخوانو شاعرانو کې هم عارف و، هم شاعر و هم جنگیالی او دا درې سره خواوې یې په شعر کې شته.

(۱۲) تایمني

د (۵۸۰ هـ) حدود

د تایمني په نامه موږ د پښتنو یو پخوانی ادیب او شاعر پېژنو مگر دا نه ده ښکاره چې ددې شاعر نوم تایمني و که د تایمني قوم ته منسوب و چې دا قبيله په غور کې اوسي د غوري شاهانو په عصر کې لکه نور مشهور پښتانه شعراء چې تېر شوي دي یو له هغو څخه تایمني دی، چې دده ځینې اشعار تر اوسه هم د زمیند اور په غرو او رغو کې د خلکو په یاد دي، د غوري سلطان غیاث الدین معاصرو او ځکه چې دده یو شعر په زمیند اور اړه لري او هم په زمیند اور کې موندل شوی دی نو دا په ټینګه ویلای شو چې دی به په زمیند اور کې اوسېدو حته چې ددغه سلطان پاچاهي د (۵۸۰ هـ) په حدودو کې وه؛ نو

د تایمني ژوند هم په دغه عصر کې و تردې زیات نودده احوال نه لرو

په (۱۳۱۰ ش) کال چې زه د هلمند په کلیو او لتو کې گرځېدم په یوه کلي کې د شپې د زلمو بندار و او د نشاط او مسرت بزم تود و هلته به ځینو په خواږه ریغ نرې کولې او ځینو به نخل او بعضو به بدلي او سندري ویلې ددې بندار په یوه خوا کې یو سپین ږیری ناست و که څه هم زمانې نملې و او وېښتان یې تګ سپین و؛ خو خوش ارواح سړی و او زړه یې ځوان و.

دې سپین ږیری د زمیند اور په غرو کې د زلمې توب ښې شپې ورځې تېرې کړې وې او د هلمند پر غاړو یې د مینې په دنیا کې خپله ځوانې خاورې کړې وه، د سترگو دید یې لږ شوی و؛ خورزه یې بینا و، غوږونه یې درانه وو؛ خوسد یې پر ځای و، زلموده ته په درنه سترګه کتل او ده هم پخپلو خوږو سندرو، برمونه تودول، د خپل رلمي توب کیسې به یې کولې او د هلمند د غاړو او دلور د ودانۍ او مدنیت زړې افسانې چې ده ته له تېرو نیکونو څخه رسېدلې وې، بیانولې به یې دې سپین ږیری پخپلو سندرو کې د تایمني په نامه دا شعر په ملي وزم او خوږه لهجه ولوست، چې د پښتو یوه زړه ادبي توتې ده.

نن زه ږغېږم په صفت د سلطان
چې دی بادار غازي ملک د جهان
د فېروز کوه او غور زباله ده ده
هم د تېرو، تورو برېښنالک ده ده
چې توره وکاپي چرتون^(۱) کي خالي
غليم يې کله کړي په توره سيالي

^(۱) چرتون - نیام - د تورې پوښ

غیاث الدین د غور زمری عالیشان
د اسلام دین دده په توره روښان

ما د "د اور" په مخکې ولید "ارم"
دا د جنت په څیر وېش ښه خورم
د فېروز کوه په دود وړان دی نا
ښکلی هر گل څه ښه خندان دی نا
دلته کړونکي دي پڼونه کوي
اوبه بهېرې سرودونه کوي
هر سړی گوري چې ولاړ وي اریان
کړي نندارې د خداوند د بستان

غیاث الدین د جهان لمر دی نا
عالم له ده ډېر بهره ور دی نا
هند یې روښانه په اسلام کی نا
له ځانې خوښ خیر الانام کی نا
چې یې په غور کې نیلی زین کی نا
پر کافرانو یې ناوړین کی نا
تل دي بری وي د غازي پر میدان
زه تایمې ستاینه کړم د سلطان^{۱۱}

د تایمې له اشعارو څخه فقط د غونې موږ ته پاتې دي او په
دې کې دی زمینداور سبایي او ددې ځای تاریخي ودانسي او
مدنیت بیانوي، دی په زمینداور کې د "ارم" باغ ستاینه کوي او
وايي چې د فېروز کوه په ډول ودان دی او د تاریخ له پلینې

^{۱۱} پښتانه شعراء ج ۱، ص ۵۸

ښكاري، چې دغه ارم په داور کې يو باغ و د غوري عصر يو موړخ منهاج سراج جوزجاني هم ددې باغ ارم ياد داسې کوي

((ثقات جنسن رواست کرده اند که سلطان غياث الدين در اول جوانی معاشر عظيم بود و شکر دوست و از حضرت فرور کوه که در الملک او بود تا شهر زمين داور که دار الملک زمستاني، بوده هيچ افریده را مجال نبودى که شکر کردى در زمين داور باغى ساخته بود آنرا باغ ارم نام نهاد و الحق درميان دنيا مثل نزاهت و طراوت آن باغ هيچ پادشاهى را نبود و طول او بقدر دو ميدان وار زيادت بود))^۱

منهاج سراج د غوري عصر يو مشهور سړى دى چې د غوري شاهانو په دربار کې اوسېد، د باميان فېرو کوه، هرات زمين داور مدنيتونه يې پخپلو سترگو ليدلي دي، د تايمني پښتون شاعر دغه بدله هم ددغه موړخ د بيان تاييد ښه کوي او دا دوه معاصر ادباء د غوريانو د ثقافت نمايندگان دي، د تايمني دغه شعر روان او ساده دى او ضمناً حماسي خوا هم لري او لکه د پښتو افواهي اشعار په وزن هم ويل کېږي، که څه هم ظاهراً د عروضي اشعارو په تقليد د قافيې تر اصولو لاندې دى؛ مگر د پښتو د پخوانيو او اوسنيو ازادو سندرو رنگ لري او د اکثرو بيتو په پاى کې د ترنم (نا) راغلى دى او دا خاصيت د ملي اشعارو دى چې په ترنم ويل کېږي

د سې ښکاري چې تايمني په شعر کې د پخوانو او خاصو وطني اسلوبو تابع و؛ مگر بيا هم د ماحول اثر پرې شوى او ښايي د پارسي ادب اغېزې پرې لوېدلې وي، چې دده له دغه يوه شعره ښه ښکاري

(۱۳)

قطب الدین بختیار

(۵۶۰۰هـ)

قطب الدین د احمد زوی د موسی لمسی په قوم پښتون بختیار او د خپل عصر له نومیالیو عرفانو څخه و، چې تر اوسه هم په هند کې لوی شهرت لري. پر دیو مورخانو داسې نه دی پېژندلی او دده د پښتونوالي ذکر یې نه دی کړی؛ مگر د پښتنو مورخانو دی د پښتنو په عرفاني مشاهیرو کې راوړی دی. نعمت الله په مخزن کې دده مناقب په تفصیل سراوړي او داسې وایي: «حضرت خواجه قطب الدین بختیار کاکي قدس الله سره نام پدر ایشان احمد بن موسی است ساکن اوش بود که از توابع بغداد است و تولد ان برگزیده، در سنه پانصد و هفتاد و پنج اتفاق افتاد، چون سال عمر ایشان به بیست و پنج رسید حضرت معین الدین سجزی بآن مکان تشریف آورد خواجه

قطب الدین بختیار دست انايت بنذیل هدايت ایشان در آورده
مريد شد بعد برفاقت شيخ جلال الدين منوجه هندوستان
شدند، در بلدة ملتان بغوث العالم شيخ بهاء الدين زکري
ملاقات نمودند...^۱

په دې ډول نعمت الله د پښتنو مورخ قطب الدين بختیار د
خپل کتاب په ډېرو ځایو کې "قطب افغن" بولي او دده د نورو
هم قوم نو مشاهرو نومونه هم راوړي، لکه خواجه يحيی
بختیار، شيخ شهاب بختیار، شاه ابوبکر بختیار او نور دا
خوښکاره ده، چې بختیار د پښتنو يو خورا مشهور او ستانه
قوم دی، چې تر اوسه هم د سليمان غره په شاوخوا کې
پوښتلي او سوداګری کوی ځکه چې پردې مورخان د پښتنو په
دغه قوم نه وو خبر، نو يې قطب الدين پښتون نه دی ليکلی،
تش دده سره بختیار ليکي، فرشته وايي، چې دی په اوش کې
زوکړی دی چې د ماوراء النهر له ښارو څخه و^۲ ابو الفضل
علامي هم دی د فرغانې د اوش بولي^۳

اوش يا اوچ خودوه زاړه ښارونه وو، چې د سيحون پر هغه
بله غاړه ودان وو^۴، ابن خرداذبه وايي، دا يولوی کلی و چې له
قبا څخه اوه فرسخه لرې و او اوزګند ته لس فرسخه پروت و^۵
ياقوت هم دا دوه کلی بېل بېل يادوي اوش له فرغانې څخه او
اوچ د سيحون پر غاړه ګڼي^۶ نو که موږ د نورو مورخانو دغه

^۱ مخزن افغاني خطي

^۲ تاريخ فرشته ص ۳۲۸

^۳ آيين اکبري ج ۲ ص ۱۶۹

^۴ حدود العالم ص ۲۴

^۵ المسالك والممالك ص ۳۰-۲۰۸

^۶ معجم البلدان ج ۱ ص ۳۶۸

قول چني قطب الدين په اوش کې اوسېدو منو ځکه چې دده پښتنواله پښتنو مورخانو تصديق کړې ده؛ نو دا ويلای شو، چې دده بیکه ي پلار به هغې خوا ته تللی او قطب الدين به هلته زوکړی وي دلته دا خبره هم د غور وړ ده، چې زموږ پښتون مورخ سليمان ماکو پخپله تذکره کې ددې قطب الدين ذکر داسې کړی دی

«نقل کاوه شي چې بختياري ستر ستانه و، له ده څرگند شوي دي هغه کرامات چې موږ وکښل او وويل. موسی چې ستر پلار و د قطب، تللی و له بختياريانو څخه او مېشت و پر اېواد چې سيند باله شي»^{۱۱} دا روايت خو د قطب الدين د نيکه تگ له خپله وطنه ثابتيوي؛ مگر د ماوراءالنهر پر ځای سند ښيي که موږ دقت وکړو، په سند کې هم په دغو وختو يو ښار ودان و چې (اوج يا اوچه) بلل کېده، مورخان يې د سلطان معز الدين غوري په فتوحاتو کې د ملتان سره يو ځای راوړي^{۱۲} او دا ښکاري چې (اوج) د سند يو مشهور ښار و؛ نو که د قطب الدين پلار او نيکه په دغه ښار کې اوسېدلي وي. ځکه چې د قطب او دده د پلار نور عرفاني معاصران هم په ملتان کې و؛ نو به د سليمان ماکو قول اصح وي په هر صورت قطب الدين خو پښتون و، چې نيکه يې له خپله قومه بختياريانو څخه تللی دی يا د سند په اوج يا د ماوراءالنهر په اوش کې اوسېد او وروسته يې لکه دمخه چې وويل شوه په هند کې شهرت موندلی دی.

قطب الدين د مخزن افغاني او آيين اکبري او مخبر

^{۱۱} د سليمان ماکو تذکره

^{۱۲} وگورئ تاريخ معصومي ص ۳۳ تاريخ، مبارکشاهي ص ۵ ۶.

طبقات اکبري ج ۱ ص ۶۱

الواصلين په قول د لومړۍ خور په ۱۴ مه په هجري کال (۶۳۳ هـ) او (فرشته ۶۳۴ هـ) د عمر پر (۵۸) کال وفات او په ډهلي کې ښخ شو، چې تر اوسه يې مزار ډېر مشهور دی.

د قطب الدين اشعار:

د قطب الدين علمي او عرفاني شهرت خوله تېروليکنو
 څخه تاسې ته ښکاره شو، چې دا نوموړی بختياري پښتون په
 عرفاني دنيا کې خونې لوړ مقام لري او اکثر د اولياوو تذکره
 نگاران دده احوال ذکر کوي؛ مگر دا عارف د پښتو يو خورا ښه
 شاعر هم دی، چې سليمان ما کويې پخپله تذکره کې د مناقبو
 تر شرحې وروسته يوه عشقي سندره هسې رانقل کوي او ځکه
 چې سليمان دده معاصر دی؛ نو يې قول د منلو وړ هم دی:
 ((بختیار په پښتو سندرې گرښه او بڼې تويوښه خدای ته
 نارې کړې غلبلي کړې۔ پار کې لرښه۔ چې يو دادی

ویر مې زړه سوری سور کړ راته وگوره ملوکې^۱
 په بېلتون کې دې وباسم له خوږمنه زړگي کوکې^۲
 راته وگوره ملوکې۔ راته وگوره ملوکې!

د بېلتون او روه بل دي هر گړۍ مې زړگي سوخي
 لېونی یـــــه د مینې سوځم زه لکه پېلوڅي^۳
 راته وگوره ملوکې!۔ راته وگوره ملوکې^۴

^۱ کوکې۔ د ژړا نارې

^۲ پېلوڅي۔ د اور بلولو خاشي

^۳ ملوکـه۔ محبوبه

غورولۍ دې وربل^(۱) دی اور زما په زرگسي بل دی
زه بختيار خاورې ايرې سوم په اور سوي مې گوگل دی
راته وگوره ملوکي^(۲) راته وگوره ملوکي

په دې اشعارو کې د پښتو شعر زور اثر اوس لاشته، يوه پردۍ کلمه پرې گډه نه ده او د اداء ډول يې هم ساده، اما ډېر بليغ دی. د مينې واردات او د مين د زړه حساسات يې ښه پکې څرگند کړي دي دا شعر لکه اوسني عاميانه اشعار تکرارېدونکي غبرگ کسر هم لري.

داسې ښکاري، چې قطب افغان د مينې په دنيا کې تاوده جذبات لرل او سليحان ماکو، چې دده معاصر دی دغه عشقي احساسات په داسې ډول بيانوي.

((تا ژاړي، او نارې، غلبلي کړي او د عشق سندرې لولي)) له دغو عشقي نارو او سندرو څخه يوه لوړه سندره اوس موږ ته پاتې ده، چې د شاعر د زړه درد او سوزناکه جذبات ښکاره کوي.

قطب يو فارسي لوی ديوان هم لري، چې ټول عشقي غزليات دي او له هغو څخه هم دده عشقي جذبات ښکاري؛ مگر په پارسي کې دده اشعار ډېر ښه او بليغ او روان نه دي؛ ځکه چې اصلي او مورنۍ ژبه يې پښتو وه؛ نو يې په پارسي هغسې اشعار نه دي ويلې چې د پارسي له لوړو شاعرانو سره مقابله وکړي په اکثرو پارسي اشعارو کې تعقيد او شعري عيوب شته لکه دا شعر:

(۱) اوربل - دلته د پېکې معنی لري

(۲) د سليحان ماکو تذکره

هر کړا بر سر کوی تو مقامش باشد
شربت وصل تو هر لحظه بکامش باشد

چې په لومړۍ مسرۍ کې (را) او بیا د مقامش (ش) پېخونده دي او دا دواړه په یوه جمله کې په دغه ډول سره یوځای کول د بلاغت له اصولو سره نه ښایي، که دا لاتدي ایيات هم ولولئ، دغه خبره به ښه څرگنده شي او هم به مو دده د پارسي کلام نمونه لوستلې وي:

ای خاک درت بفرق سرتاج	محتاج تو هم غنی و محتاج
هستی وجود عاشقان را	کردی به کرشمه تو تاراج
از دولت عشق تو دل من	چون بحر عمیق گشته موج
از مملکت وجود عشقت	هر چیز که بود کرد اخراج
خامی که رید دم ار ابلحق	بردار ز نیش همچو حلاج

محتاج تو قطب دین نه تنهاست
باشد بتو کاینات محتاج

که ددغه پارسي دیوان انسحاب قطب افغان نه ثابت شي؛ نو به موږ ووايو چې دا په رښتیا د یوه غیر پارسي زبان سړي کلام دی، چې پارسي یې خپله ژبه نه ده او یو پښتون به هم داسې ماته ګوده پارسي وایي، که څه لوړه غزل د ویونکي د فکر پوځوالی هم ښیي؛ خو ژبه یې مغوري پښه او سوچه او خوږه نه ده.

اووم خپرکی

نثر او ليکوال

تر (۱۳۶۰ هـ) پورې

لکه چې تاسو ددې کتاب په لومړي ټوک کې ولوستل د آريايي ژبو او اقوامو پخواني کتب او ادبي آثار ټول منظوم دي، ويدا، اوستا او د سنسکريت زاړه کتابونه لکه مهابهارته او راماین او نور ټول پوراز ازاد نظم دي، چې بنيادي د تغني او ترنم په ډول به پښتول کېده، دا خبره چې نظم تر نثر په ادبي آثارو کې دمخه دی يوازې په اړين ژبو پورې لاهم اړه نه لري، په اکثرو ژبو کې د غسې وي، که څه هم اساساً ژبه منثورې خبرې دي؛ خو

داسې منشوري خبرې د خلکو لږ په یاد پاتېږي او تش په لیک او تحریر سره خوندي کېږي؛ مگر منظومې ویناوې خلک په یادوي او پښت پر پښت یې انسان خپلو نوو نسلونو ته سپاري، له هم دغه جهه تر هغه وخته چې لیک او تحریر په یوه قوم کې پروي؛ نو د دوی ادبي آثار هغه منظومې ټوټې دي، چې د خلکو په یاد وي او له یوې سینې بلې ته ورنقلېږي خو په پای کې د لیک په ډول خوندي شي او کتابونه ځنې جوړ شي، په هم دغو سبب سره د اکثرو اقوامو پخواني آثار او ادبي نڅېسې منظومې دي او نثر تش د کتابو په ذریعه د لیکلو له اوقاتو څخه ساتل شوی دی. د پښتو پخواني ادب آثار هم دغسې دي او څو را زړې سندري او ادبي ټوټې چې زموږ لاس ته راغلي دي، منظومې دي او د منشورو آثارو بولگه یې ډېره لږ پاتې ده او لکه تر (۶۰۰ هـ) پورې چې موږ منظوم آثار لرو، هغسې منشور آثار نه دي رامنځته شوي او که څه وو هغه هم زمانې له منځه وړي او وړک شوي دي.

د ځينو مؤرخانو له اشارو څخه ښکاري، چې د اسلام په ابتدايي پېړیو کې هم په پښتو ځینې کتابونه کښل شوي وو او لکه خلکو چې په دې ژبه اشعار ویل کتابونه یې هم پکې کښل؛ مگر تر (۶۰۰ هـ) وروسته پر خراسان او پښتونخوا د مغولو هسې یو مدهش تاراک راغی، چې ډېر مدني آثار یې له منځه یووړل نو ښايي چې په دغه تاراک کې د پښتو کتب او آثار تباه شوي وي؛ نو گویا د اسلامي دورې لومړۍ پنځه پېړۍ هسې وختونه دي چې موږ د پښتو کوم منشور کتاب نه شو پکې موندلای او فقط له یوه کتابه چې په پښتو کښل شوی و دالې معلومات لرو.

د سالو وېږمه

د (۲۹۰ هـ) حدود

ددې کتاب په درېم څپرک کې تاسې د ابو محمد هاشم د زید سرواني د زوی اشعار ولوستل او دده شرح حال هم هورې وليکل شو، دا سړی د پښتو پخوانی شاعر او هم عالم دی چې مخصوصاً يې په عربي ادب کې لوی لاس درلود او د عربي مشهور استاد ابن خلاد شاگرد و او په کلو کلو په عربي معالکو کې اوسېدلی و.

هاشم په (۲۹۴ هـ) له عراقه راغی او په بست کې يې يو کتاب د عربي اشعارو د بلاغت او فصاحت په بيان کې وکښ چې نوم يې «(د سالو وېږمه)» وي، يعنې د رېگستان نسیم^(۱) چې په پښتو سال رېگ ته وايي او وېږمه د نسیم په معنی ده زموږ د اوسنيو معلوماتو له قراره دا د پښتو ډېر پخوانی کتاب دی چې تر اوسه موږ ته معلوم دی او د پټې خزاني مؤلف يې د «(لرغوني پښتانه)» په حواله نوم اخلي او د هاشم سرواني له مؤلفاتو څخه يې گڼي.

نور نو موږ معلومات نه لرو چې ددې کتاب نشر څنگه و او څو نې و خو فقط د پټې خزاني د مؤلف له دغې مجملې نوشتي څخه داسې نتيجه اخيستلای شو، چې په پښتو ژبه قدامو و کتابونه ليکل او دا رسم موجود و.

^(۱) پټه خزانه ص ۵۹

اتم خپرکی

د قدمالوو دورې ته عمومي کتنه

یا

د لومړۍ برهې لنډون

تاسو په دغه لومړۍ برخه کې ولوسل چې د پښتو ژبې لومړۍ ادبي اثر او شعر د هجرت د دوهمې پېړۍ په ابتدایي کلو اړه لري او ددې ژبې خورا پخوانی شاعر چې تر اوسه موږ ته معلوم دی د سوریانو د کورنۍ پهلوان امیر کروړ د امیر پولاد زوی دی. چې په (۱۵۴ هـ) کال په فرشنج کې مړ شوی دی او بل هم د لویکانو یو بیت دی، تر دې وروسته نو د پښتو شعر نڅېنې پېرې دي او ډېر شعراء لرو چې بعضې د غور له درباره سره اړه لري او ځینې داسې شعراء دي چې د سلیمان په غره او د پښتونخوا په نورو ځایو کې اوسېدل او ځینې په ملتان او هند کې وو. ددې لومړنۍ برخې له عمومي کتنې څخه موږ دا نتیجه اخلو چې پښتو د اسلام په اولو کلو کې تر (۶۰۰ هـ) پورې په ټوله پښتونخوا کې له بادغیس او هراته رانیولې په غور او زابل او د هلمند او ارغنداو په ورشوگانو او د سلیمان غره په لمنو او په پېښور او ننګرهار کې تر ملتانو وبله کېده او ددې ژبې ویونکي

په دغو ورشوگانو کې له بادغیس تر اباسینده پورې خپاره وو او مهم مراکز یې غور او د سلیمان غره لمنې وې. په دې لومړۍ دوره کې چې موږ یې د پخوانیو او قدماوو دوره بولو او تر (۶۰۰ هـ) پورې رارسېږي، په پښتو ډول ډول اشعار ویل شوي دي، چې د مضمون له پلوه حماسي او عشقي آثار پکې ډېر دي او د ستاینې او مدح او ویرنې او رتاء او پند او نصیحت او اخلاقي تلقیناتو ځینې شعري ټوټې هم شته.

دا اشعار چې د (۵۰۰ هـ) کلود مختلفو ادبي تمایلاتو او جذباتو نمایندګي کوي اکثر د پښتو ژبې د مخصوصو عروضو او اوازنو په ډول چې سندرې او پارکي یې بولي، ویل شوي دي؛ مګر تر (۴۰۰ هـ) راوړوسته ځینې داسې اشعار هم شته چې د عربي او پارسي عروضو او قافیو ته نژدې دي، لکه ځینې قصاید چې د غور په دربار کې ویل شوي دي او په پښتويې (بوللې جمع: بوللې) بولي.

عموماً د قدماوو په دوره کې د شعر ژبه خالصه پښتو وه او اکثر زاره اشعار د نورو ژبو کلمات هېڅ نه لري او که په ځینو کې څه پردي کلمات وي، هغه هم زښت لږ دي هغه اشعار چې په غرو او رغو کې ویل شوي دي، د نورو ژبو له اثره خالي دي؛ مګر ځینې اشعار چې تر (۴۰۰ هـ) راوړوسته په ښارو او مدني ځایو او دربارونو کې ویل شوي دي، لږ لږ د نورو ژبو د کلماتو کډون پکې ښکاري او دا هغه د محیط کلک اثر دی، چې تل پر دې باندې لورېږي.

عموماً ټول د لومړۍ دورې منقول اشعار د پښتنو د روحیاتو او د دوی د محیط د اثر او د غرو او رغو د مناظرو او د دوی د اجتماعي شعور او ملي جذباتو نمایندګي کوي او هغه اخلاق

او افکار او احساسات او مناظر تصویروي، چې د پښتنو په محیط کې موجود وو.

په دغو اشعارو کې د پښتو ډېر داسې کلمات او لغات هم شته چې اوس ژوندي نه دي او په اوسنۍ پښتو کې نه استعمالېږي، دا لغات اسماء او صفات هم دي او ځینې مصادر یا افعال هم شته چې اوس یې څوک نه وایي.

د قدماوو د دورې اشعار اکثر د پښتو ژبې د فصاحت او سلاست له پلوه خورا سلیس او روان دي، تعقیدات نه لري، ابهام او تکلف نه پکې لیدل کېږي، پېچلي او نغښتلي عبارات نه لري. د اداء طرز او اسلوب یې نهایت ساده او روان او د سېلو وړ دی.

د قدماوو د شعر یوه مهمه ښېګړه داده چې د شعر مضمون یې سره نښتې او پېژندلې او مسلسل دی، تردې دورې وروسته چې نور شاعران په پردو اشعارو روږدي شول، دغه خاصیت یې بایلود. د پارسي شعر د خراسان پر سبک چې د سامانیانو او غزنویانو او سلجوقيانو په دوره کې کوم شعر نه و بل شوی دي هم دغه ښېګړه لري؛ مګر وروسته دغه شعر د مضمون تسلسل له منځه ووت.

د پخوانو شاعرانو په تصویر او تخیل کې عموماً د محیط اثر د نښې ټینګ دی، چې اکثر تشبیهات او استعارې یې طبیعي او محیطي دي، د بڼې تازګي او د اوبو شور هار د پسرلي ښکلا او د غرو او رغوزېبا نندارې د پېغلو اتنونه د زرکو کتېهار او نور داسې محیط الهامات دي چې د پخوانیو د شعر د شمزۍ کړۍ دي او هر شاعر یې هم په ستاینه، هم په رثاء، هم په عشقي جذباتو او سندرو او هم په تبلیغ کې تصویروي.

دوهمه برخه

له (۶۰۰ هـ) تر (۱۰۰۰ هـ)

۵۲۹۵

یوه تاریخي کتنه

د هجرت د شپږمې پېړۍ له ابتداء بیا تر اخره پورې په پښتونخوا کې د دوی لویې سلطنتي کورنۍ وې چې په اوایلو کې د غزنوي شاهانو لویې کورنۍ سلطنت کاوه، دوی په پښتنو گډ شوي وو او د شرقي پښتونخوا پښتانه یې ملگري وو، بیا نو د غوریانو د کورنۍ شاهان غالب شول او پر تخارستان، بامیان، خراسان، زابل، غور، هرات او شرقي پښتونخوا د دوی لاس پر و، دوی په هند کې هم دېر فتوحات وکړل او د غور شاهنشاهي یې له خراسان او امرتسره د گنگا تر خنډو پورې ورسوله^(۱) غوریانو د پښتو ادب ته توجه کوله او د دوی په دربار او مملکت کې مشهور شعراء نېر شوي دي، خو د شپږمې پېړۍ په اواخرو کې دغه کورنۍ ضعیفه شوه او پس له (۵۰۰ هـ) وه چې د مغولو د تاراک لومړۍ خپې پر بلخ او غور او خراسان راغلې. د (۶۱۸ هـ) حدودو و چې د مغولو څخه د چنگېز خان وحشي لښکر تر اموراو او بېتل، په دغو وختو کې د پښتونخوا شمالي خواوې لکه تخارستان، بلخ، بامیان، غرستان (غرجستان) خورا معمور وو، مشهور ښارونه یې لرل. بادغیس، مسرو، هرات، غور داسې ښکلي او ودان ښارونه درلودل چې په هغو وختو کې د منځنۍ اسیا د تهذيب او علم مرکزونه وو. خلک په ډېره هوساینۍ پکې اوسېدل، علماء، شعراء، ادیبان او پوهنوال

^(۱) طبقات ناصري ج ۱

د ډېروو؛ مگر د چنگېز خان وحشي لښکر او دده د زامنو مدهشه قواء پر دې ودانېو ښارو او ښکليو مدنيتونو هسې راتوی شول چې له لویو ښارو څخه يې يوه لويه روغه نه پرېښوه او ښکلي ښارونه يې وران کړل. کتب خانې يې وسوې ځمکې يې په وينو ولرلې او اکثر خلک يې مړه کړل. پاتې غرونو ته وختل

پښتانه په دغو وختو کې ډېر د شرقي پښتونخوا په غرو کې وو، د سليمان د غره په شاوخوا او د کابل په حنوبي خوا او ننگرهار کې اوسېدل، خپله ژبه او خپل تهذيب يې د مغولو له تاراکه خوندي کړی و او خپل استقلال يې ساتلی و؛ خو د پښتونخوا سيمې مغولو نيولې وې، په دغو وختو کې پښتو ادبيات لرل او خپله ژبه يې روزله، لکه د مغولو چور چې د پارسي ژبې پر ادب اغېزه وکړه او د ادبياتو افکار او د بيان طرز يې ورواړاوه، دغسې هم دې خونړۍ واقعي پر پښتو ادب خپله اغېزه وکړه چې زه به يې ددې کتاب په يوه بېل څپر کې او درېم ټوک کې بيان وکړم. د مغولو سلطه او اقتدار څلور پنځه پېړۍ اوږد شو، د چنگېز خان د کورنۍ مدهش تاراکونه لانه وو ساره شوي، چې له دې خاندانه يوبل سفاک سړی د (۷۷۱ هـ) په حدودو کې راووت، دا گود تيمور و، چې ده هم پر دې ځمکه خپل تاراکونه شروع کړه او په کلو کلو يې دا خواوې سره ورپرېدولې دا اور لانه و مړ شوی او هرې حواته يې دودونه ښکارېدل، چې بيا يوبل خونکار او ډېر د لوی زړه خاوند هم له دغه تېره راووت او د (۹۱۰ هـ) په حدودو کې بيا پښتونخوا سره ونښتېځله او د وينې تويولو او تاراک سلسله يې هسې جاري وساتله، دا سړی بابر و چې مخصوصاً يې د پښتو سره دښمني وه او د دوی سرونه يې ورکوئل

په دې ډول له هغه وخته چې د پښتنو غوريانو د عظمت
 جنډۍ تر (۶۰۰ هـ) وروسته كښته شوه، بيا نو دې قوم د مغولو
 له لاسه ښه ورغڼه وليده او څلور پېړۍ يې په دغه اړه دور سره
 تېرې كړې، وېسې وژل، ووژل شوه، وځنگېدل، ځنگونه ورسره
 وشوه كله به يې د چنگېز د لښكرو په وينو خپل غرونه لرل، كله
 به تيمور د دوى پر كور وپه زابل او ننگرهار كې غدى اچولې،
 كله به بابر او اكبر او نورو په دوى پسې تورې راكښلې وې په
 دې مدهش او خطرناك حال كې هم پښتنو خپل ځانونه ساتلي
 وو، دوى د خپلو زلمو په وينو خپله مخكه او خپل غرونه
 خوندي كول، څو پېړۍ زلمو غشي او تورې له لاسه نه واچول،
 دوى پر خپل استقلال مين وو او دغه مرغلره يې ساتله، څو يې
 وس و، پر دې غرو به د دوى د زلمو تېرونه سپر وو او تل به د
 خپل وطن لپاره په وينو كې رغښتل، په دې ملي حشر كې لكه
 د زلمو تورې چې ځلېدې، د ادبياتو ژبې هم هغسې چلېدې،
 دوى خپل قوم وينې او د وطن دفاع او د استقلال ساتلو ته يې
 ولاړ وو، دوى خپله خپلواكي په توره او قلم ساتله، ډېر شاعران
 او ادباء وو، چې ددې ملي جهد پر ميدان ولاړ وو او تل به يې
 زلمو ته پخپلو اشعارو د وطن ساتنې تبليغ كاوه او تورې به يې
 وهلې؛ نو د مغولو دورې لكه نور ضعيف اقوام دوى مړه نه
 كړل؛ بلكې ژوندي يې كړل، دوى يې زموږ نه كړل؛ بلكې د
 زموږ په څېر يې خړوړي كړل، چې دا روح د دوى په ادب كې ښه
 ځلېږي او د مغولو دوره په يوه ادبي دفاعي تبليغ امتيار مومي؛
 ځكه چې ددې دورې ادبي مميزات او خصايص بېل بېل پر خپل
 ځاى راوړل كېږي؛ نو به تر دغې تاريخي لسې وروسته په
 مقصد پيل وكړم.

نهم خپوړکی

شعراء

(۱۴) شیخ متي

(۶۳۳-۶۸۸ هـ)

دا مشهور عارف او متقي شاعر د پښتنو غورياخېلو څخه دی، چې دده لوی نیکه څرښبون هم د پښتو ادیب او شاعر و او دمخه یې احوال او آثار تاسو ولوستل

شیخ متي د عباس زوی و، چې عباس د عمر او عمر د خلیل زوی و خلیل د غوریا او غوریا د کند بن څرښبون زوی و دا مشهوره کورنۍ د څرښبون تر مرگ وروسته په ارغسان، پښین او پېښور کې سره خپره شوه او شیخ متي دوه نور وروڼه هم درلودل چې حسن او امران نومېدل د امران مزار تر اوسه د کوږک پر غره دی، چې هغه غره دده په نامه ((د خواجه امران غره)) هم بلل کېږي او یوه خوری یې ((بي بي خالا)) چې قبر یې تر اوسه هم په پښین کې مشهور دی او په کلات کې د ترنک پر غاړه د ((خالا کلی)) هم ددې په نامه تر اوسه باله شي، چې دا به په ژوند هلته اوسېده شیخ متي په (۶۲۳ هـ) زېږېدلی او د (۶۵) کالو په عمر د ترنک پر غاړه په (۶۸۸) هجري کال وفات شوی دی، دده مزار تر اوسه هم د کندهار شمال شرقي خواته تقریباً (۵۰) میله لېږي پر یوه غونډۍ واقع دی، چې کلات یې بولي او دی په کلات بابا مشهور دی، ده خپل ژوند هم د ترنک پر غاړه او د

غونډان په غره او د کلات په حدودو کې تېر کړی دی^(۱)
 د شیخ متي کورنۍ په خلیلو غوریا خېلو کې خورا مشهوره
 ده، دوی د پېښور له رغو څخه بهرته د کندهار خواوو او د ترنک
 غارو ته ولاړل، په علم او عرفان معروف وو او د پښتنو مؤرخانو
 یې ذکر دېر راوړی دی نعمت الله په مخزن کې (ص ۳۰۲ قلمي)
 او اخوند دروېزه پخپله تذکره کې (ص ۸۷) او حیات افغاني
 (ص ۱۵۹) او نور مؤرخان د دې کورنۍ احوال په تفصیل ذکر
 کوي او د دغې عرفاني کورنۍ خلک تر اوسه هم د کندهار د
 "ناکودک" په کلي کې اوسي، په دوی کې شعراء، مؤرخان،
 عارفان دېر شوي دي، چې په دغه کتاب کې به د دوی احوال
 پر خپل ځای راوړل شي تر څرښوون وروسته هم ښایي، چې دوه
 قرنه په دې معروفه کورنۍ کې دېر مشاهیر او شعراء تېر شوي
 وي، چې زمانې د دوی آثار سره مرورلي او پرېولي ي؛ خو دوه
 قرنه وروسته د پښتو شعریو حورا ښاغلی او عارف ادیب مور
 پېژنو، چې د مغولو د تاراک په منځ کې دنیا ته راغلی او هغه نو
 شیخ متي دی^(۲)

دده اخلاقي او عرفاني شهرت:

شیخ متي په پښتنو کې لوړ اخلاق او عرفاني شهرت لري او
 لکه څینې خورا لوړ مشاهیر دي هم د "باب" په لقب یادېږي او دا

^(۱) پته خزانه ص ۲۳

^(۲) مت يا مت په پښتو قدرت او توان او متانت ته وايي، متره قوت او قلبي
 جرائد او طاقت دی. مت او متیبه هغې مخکې ته وايي چې د خاورو اجزا
 یې دراه او تینګ وي. متار مضبوط او کلک لرگی دی؛ نو متي هم له
 دغې رېښې څخه د کلک متین او جراتمند او جدي په معنی دی

رود پر غاړه د سپينې سپوږمۍ په ښكلي رڼا كې وځولي ده دده خطاب غورځند رود او دك سين ته دى چې دده او محبوبه تر منځ حاييل شوى دى د مينې لور ده ته قرار نه وركوي او دى داسې تصور كوي چې دا اور ځكه چې ډېر تېز دى؛ نو د سين څپې او طوفان او د سېل زېږې لويه به وچې كړي.

د سين پر غاړه ناست دى، نه شي تېرېدلای؛ نو د محبوبه كلي ته د سپوږمۍ په ذريعه خپل احترام تقديموي او په پاى كې دې خروشانې سېل ته د مينې په قوت خطاب كوي او تر اوږې د ملكيار دا د عشق شپه او د مينې ويناوې د پټې خزانې خاوند داسې نقل كوي:

هسې نقل كا، چې په سنه (۷۴۹ هـ) كې په پسرلي ترنك ډېر ډك شو، په سحتونيزو^(۱) او په يوه مياشت يې چر^(۲) نه وموند او خورا ډك غاړې غاړې بهېدې، ملكيار بابا چې د ترنك څنډو ته راغى هسې سندرې يې ويلې:

ترنك به بهې ترنك به بهې غاړې تر غاړې
زما زړگى خو خپل لالې غواړي
كه روده، روده؛ د ترنك روده؛ خاوند دې وچ كا
چې زړگى مومي زما خپله سوده^(۳)
كه نېزدې نېزدې نېزدې پلټون دى زړه نېزه وړى^(۴)
په وير ژلى په غم زبون دى

^(۱) نيزو سېل^(۲) چر - پاياب چې ډيرې ولري^(۳) سوده - الطمينن^(۴) نيزه وړى د سېلاب خس و خشاک

کله اوردی اوردی په زړه مې اوردی دا اوری به وچ کا
 د ویرنـــیزونه بل دېر په زور دی
 نـــــــمنځه یوسه سپینې سپوږمیه ورته ووايه
 چې ترنک تال کړم ستاله خولگيه
 که خـــــــبرو خبرو اویو ســــوان^۱ کړه پیل ملکيار دی
 پاتې لــــه یار دی سوب^۲ یې جانان دی

(۱۷)

زمیند لوري اکبر

(د ۷۸۰ هـ حدود)

د پښتنو له نوم وړ کو شاعرانو څخه دی. چې دده اثار هم وړک دي او فقط یو څو پانې په زمیند لوري کې ما میندلې وې چې دا نوم وړکی شاعر د هغو پانو په مرسته وپېژاند شو لکه تاسې چې ددې کتاب په مختلفو برخو کې ولوستل. داوړ زموږ د وطن یو معروف ولایت او دېر عمر د اسلام له ابتداء څخه بیا د مغولو تر تاراکه د مدنیت او ثقافت مرکز و مشهور ښارونه یې لرل او اکبر هم په دغه ځای کې پیدا شوی و دا شاعر هم د مغولو د دورې په ابتداء کې ژوندی و او د هغو

^۱ سوان. سهولت او رعایت

^۲ سوب. حاضر

شاعرانو له مخکښاتو څخه دی چې دوی پخپلو اشعارو کې د مغولو له تاراکه شکوي کړي دي، یا یې د هغو مظالم لیدلي دي. دی په دې بېت کې هسې وايي:

د مغلو لوتر^{۱۱} هسې په اور و سړوم
چې په هر په دې ماتم زميند اور کړم

له دې بېته ښکاري چې دی د گور تيمور معاصر دی: ځکه چې (تيمور) د تيمور قديمه املا ده او دې پاچا له (۷۷۱-۸۰۷ هـ) پورې سلطنت کړی دی: نو د اکبر د ژوندانه عصر هم په دغو کلو کې د (۷۸۰ هـ) حدود ټاکلای شو: ځکه چې امير تيمور په (۸۰۰ هـ) د افغانستان نور خايونه فتح کړل او له کابله يې د هند خواته حرکت وکړ^{۱۲}.

د اکبر اشعار:

د اکبر د هر لې اشعار د زمانې له انقلابه ساتلي پاتې دي. فقط له خوزرو پاڼو څخه مو يو يقين کولای شو، چې دی د ديوان خاوند و او په شعر کې يې غزل او مثنوي مو يو ته پاتې دي. اکبر که څه هم په عروضي ډول لکه فارسي غزليات ويلې دي: خو په وطني وزن هم دده د شعر يو څو تصوني شته او دده دغه مخصوص ډول پښتو اشعار او نور عروضي غزليات دواړه سليس او خواږه دي. په دې مثنوي کې اکبر د ميسې د ديا ډېر نازک حالونه او احساسات تصوير کړي دي.

^{۱۱} تيمور: د تيمور قديمه املا ده.

^{۱۲} د علي يزدي شرفنامه قلمي.

مثنوي

زه عشق یم یار هم نیز
یو پر بله عشقان یو
یو په بل پسې رنځور یو
عشق که ښه دی که ییلا دی
که وږغ نه کا عشقان څوک
خو به دواړه شهیدان وي
زه که مخ په لوتو سور کړم
لایق دا چې دا زه وکړم
ولې هر ځای زه په لوتون کړم
هم لشنا خوار کړم هم خان
که نژدې که پر هېواد ییم
چې غه^۱ ښه دیدن یې یاد کړم
زه چې ژاړم مراد مې دادی
که موږ بیا سره خوشحال سو
زه د یار سم، یار مې خپل سي
په سپین مسخ باندې پیېږم
دلیدو شربت یې نوش کړم

سره کښتو په خندا سو

په دا تیر احوال گویا سو

چې تیر سوي په مجراڼ دي
له غه پسه به صحبت کړو
چې غماز پاڅي له میانه
خوشحال شوي غمازان دي
زده زړونه به راحت کړو
همشین شم له جاناته

^۱ غه د هغه مختلف دی

چې غمنازله میانه دور سي نور که شپه وي هم به نور سي
ولې یار زما خو واهان دی بیا په عشق کې پهلوان دی
ډېر نفرت کاله غمنازه رب دې دی کاسه سرفرازه
زه هر څو چې باندې چور یم خو دده پند پند مامور یم
کله زلمی دی خو عاقل دی بیا د عشق په کار کامل دی
تر ما زیات د عشق په کار دی هم معشوق هم مینه دار دی

خو پخپله ترې جلا شوم

مدام سر په و او بلا شوم

په دې مثنوي کې اکبر د عشق او مینې هغه نازک او خوندور
حالونه تصویر کړي دي، چې عاشق او معشوق دواړه یوله بله
سره غواړي، یوه د اتجذاب او ایترلاق قوه په ټولو کایناتو کې
ساري ده، چې هغه عرفاء عشق بولي او نور پوهان یې د جاذبې
په نامه یادوي.

د کایناتو په اتومي ذراتو کې، چې دا عالم ځنې جوړېږي،
یوه قوه پرته ده چې تل دوی سره نښلوي، دغه قوه په انساني
افرادو او بیا په اجتماعاتو کې هم تاثیر لري عرفاء له دغه
تجسس او مجاذبې څخه چې «عشق» یې بولي، دا نتیجه
اخلي، چې بدن او مواد خو په مادي دنیا کې یوله بله علاقه
سره لري او یوه بله غواړي؛ مگر د انسان «روح» یوه بل تر
مادي لوړ مرجع ته میل کوي، ولې چې دا «روح» په ابتداء کې
هم له هغې خوا راغلی دی.

مولینای بلخي څه بڼه ویلي دي او کټ مټ دغه د اکبر د
مثنوي موضوع ده، چې په دې بیتو کې راغلي ده: خو دوني
شوي دي، چې اکبر په یوه مادي رنگ کې دغه معنوي کیف

ښودلی دی:

هیچ عاشق خود نپاشد وصل جو
 که نه معشوقش بود جویای او
 لیک عشق عاشقان تن زه کند
 عشق معشوقان خوش و قریه کند
 چون درین دل برق مهر دوست جست
 اندران دل دوستی میدان که هست
 هیچ یانگ کیف زدن آبد بدر؟
 از یکی دست تویی دست دیگر
 تشنه می نالد که کو آب گوار
 آب هم نالد که کو آن آب خوار
 جذب آبست این عطش در جان ما
 ما از آن او، و او هم ز آن ما
 حکمت حق در قضا و در قدر
 کرد ما را عاشقان همداگر
 جمله اجزای جهان ز آن حکم پیش
 جفت جفت و عاشقان جفت خویش
 هست هر جزوی ز عالم جفت خواه
 راست همچون کهریا و برگ کاه
 آسمان گوید زمین را مرجیا
 با توام چون آهن و آهن ریا
 میل هر جزوی به جزوی می نهد
 ر اتحاد هر دو تولیدی جهد
 هر یکی خواهان دگر را همچو خویش
 از پی تکمیل فعل و کار خویش

تر دې وروسته مولینا خپله عرفاني نتیجه له دې علمي
بحثه هسې اخلي:

خاک گوید خاک تن را باز کرد
ترک جان گو سوی ما آهمچو گرد
گوید آری لیک هن پا بسته ام
گرچه همچون و ز هجران خسته ام
چونکه هر جزوی بجوید ارتفاق
چون بود جان عزیز اندر فراق
گوید ای اجزای بستم قرشیم
غریت من تلخ تر من عرشیم
میل تن در سیزه و آب روان
زان بود که اصل او آمد از آن
میل جان اندر حیات و در حیات
زانکه جان لا مکان اصل وی است
حاصل آنکه هر که او طالب بود
جان مطلوبش بر و راغب بود
کهریبا عاشق بشکل بی نیاز
گاه میکوشد در آن راه دراز^(۱)

اکبر پخپل مثنوي کې دا خبره چې عشق په حقیقت کې
معاشقه او جذب یوه مجاذبه ده په ښه ډول ادا کړې ده او د
مولینای روم سره همنا شوی دی چې وايي:
زه چې ژاړم مراد مې دادی
چې اشنا له ما جلادی

^(۱) مثنوي مولینای بلخي ص ۲۰۹ درېم دفتر

ځکه چې مولينا هم هره ژباړه په «از جدانی هاشکایت
میکند» تعبیر کړې ده

د اکبر له حیاته او احواله موږ نه یو خبره؛ خو فقط له یو څو
اشعارو څخه دده د فکر ډول معلومېږي او ښکاري چې د خپل
عصر په ادب پوه سړی و او هغه ادبي تمایلات او افواک چې دده
په عصر کې وو، ده ته ښکاره شوي وو او په عین دغو ادبي
جریاناتو کې ده مخصوصاً د پښتنو شاعرانو روحی میلان او
ذوق هم ساتلی و. چې دده له دغې خورا مستې پښتو بدلي څخه
ښکاري:

زه چې په مینه معشوقه د ښکرو شرنګ لره خم
زه د هجران د بېلتانه د تورو جنګ لره خم
زه اېوته^(۱) یم په هجران سره قرار نه لرم
هجر می اوږد شود وصال د اعید کار نه لرم
بېلتون په خوله راګرې ځاپېرې زه لا عار نه لرم
وامد معشوق پر سینه پروت زه تور لوتګ لره خم

ځینې ې ولې څوک عاشق خورنګ^(۲) په تورې کاندې
پر خوار مین د شها هومره هورې ژورې^(۳) کاندې
بی نیازه نکا چې پلوه مخه لېرې کاندې
چې رلو پاڅي په اخلاص چې خپل خورنګ لره خم

^(۱) اېوته، پرېشان

^(۲) خورنګ، زخمي

^(۳) هورې ژورې، ظلم

اول خوته نجلۍ په عشق یاتدی اقراره سولې
 اور دې راپورې کی نور کښېنستې قراره سولې
 هېڅ گفتگوی له عشقه نه کوي بېزاره سولې
 یو وار خو، ووايه قرار چې د یار خښک لره څم

د اکبر نوي غزلې:

د خپل خان له حیرانۍ څه ويل کړم
 د عشق ویر به بل پخپله پتول کړم
 ما مدام لکه بورا پر گلو گڼت کړ
 اوس به څم په سر تور سر فراق د گل کړم
 د غماز لرمون به زه په لمبه کښېدم
 ځینې هر به د یار بزم گل او گل کړم
 زما د یار د مینې لور په زړه کې بل دی
 زه به سر او مال ښتم دید به حاصل کړم

د بيلتون له ویره ژاړم اوتښکې وینې
 زه ځیو پر خپل اشنا د سر ښندل کړم

چې مدام زه ستا و مخ و ته نظر وړم
 د بيلتون له بېرې زړه زړو زړو وړم
 که په ما دې حکم وشي چې خادم شه
 دغه ستا د تغري سور انگار پر سر وړم
 چې جمال په مهر او مین، راتښکاره کې
 شين توتي شم په هوا د مینې پر وړم
 چې گفتار دې په تڼه مینه راته وسي
 نو بډای سم کوتې کوتې در گوهر وړم

که مې وژني که مې پېرې رضا ستاده
ستا و غشي ته مدام موخه^۱ خيگر وړم
چې جمال دې په هجران کې را په ياد شي
هغه دم په تصور شمس و قصر وړم
ستا د تورو څڼو خيال هسې طويل دی
تل په زړه کې دغه فکر زه «ښو» وړم^۲

(۱۸)

سلطان بهلول لودي

(جلوس ۸۵۵ هـ ۸۹۴ هـ وفات)

ددې کتاب په يوه دمخه څپرکي کې تاسې د لوديانو د کورنۍ احوال ولوسته، چې دې کورنۍ تر غزنوي سلطنت دمخه په ملتان کې پښتو ژبه او پښتني ثقافت خپور کړې و، که څه هم هغه کورنۍ د سلطان محمود په لاس له منځه لاړه او د (۴۰۱ هـ) په شاوخوا کې يې کمبله توله شوه، مگر د لودي قوم بيا په هند کې وه او له دوی څخه ډېر حربي مشاهير راوواته^۳، او په (۸۵۵ هـ) کابل بيا له دې لوديانو پښتو څخه ابوالمظفر بهلول شاه د پښتنو د سلطنت اساس کېښود او هغه رڼا يې بيا خپره کړه، چې څلور نيم قرته دمخه د لوديانو په هبوط پټه شوې وه.

^۱ موخه، هدف.^۲ پښتانه شعراء، ج، ص ۷۰.^۳ مثلاً دولت خان لودي، چې په (۸۱۵ هـ) يې له تغلقيانو څخه پاچاهي ونيوله، سلطان تشه لودي، مسک کلا او نور نور.

د هندوستان په پاچاهانو كې يو معروف سړى خضر خان د ملك الشرق ملك سليمان زوى دى، چې په (۸۱۷ هـ) د دهلي پر پاچاهي كښتناست^{۱۱}. او دده له كورنۍ څخه څو تنو تر (۸۴۷ هـ) پورې پاچاهي وكړله، چې دوى خضر خان په پاچاهان بولي، د خضر خان زوى معزالدين مباركشاه په (۸۷۴ هـ) پر تخت كښتناست؛ ځكه چې دا كورنۍ د پښتنو پاچاهانو سره محشوره او هم د پښتنو د مخكې خلك وو؛ نو د دوى په سلطنت كې پښتنو او خاص بيا لوديانو ډېر اعتبار درلود او ملك سلطان شاه لودي د مباركشاه په زمانه كې د سر هند امير او ددغه پاچا له خوا په (۸۳۱ هـ) د اسلام خان په نامه هم مخاطب او سرلورى شوى و او له مشهورو خلكو څخه گڼل كېده^{۱۲}. د سلطان شاه (اسلام خان) ورو ملك كالا (كالي) نومېده، چې دى هم لكه خپل ورور د عصر له مشهورو سپه سالارانو څخه و او په مباركشاهي عصر كې يې په اكثر و جگړو كې برخه لرله او يو مشهور سړى و^{۱۳}. دده زوى ملك بهلول هم له خپله پلاره او اكا سره تربيه شو او ځكه چې سلطان شاه لودي ډېر پلوى امير او په هند كې د غټ اقتدار خاوند و؛ نو ده خپل وراره ملك بهلول ښه وروزه او تر خپل مرگ وروسته يې په هند كې پرېښودى.

ملك بهلول دلاور او مدبر او پوه پښتون و، د اكا تر مرگ وروسته يې استقلال وموند او د هند پښتانه يې سره راغونډ كړل او دوى به يې د لوديانو تېر شوى ټوك وري په ياد كړ او

^{۱۱} دا كورنۍ سيادت ته منسوب ده؛ مگر فرشته او سهرندي او نور

موثر خان د دوى سيادت ته مني او وايي چې پښتانه وو.

^{۱۲} تاريخ مباركشاهي ص (۱۸۱ - ۲۰۰) او دول اسلاميه ص ۴۶۷

^{۱۳} تاريخ مباركشاهي.

ويي غوښته چې بيا د لودي سلطنت مشال روڼ کړي، نوموړی دده د پښتو په ملگری سرهند او ټول پنجاب ونيول، وروسته يې دهلي هم فتح کړ او د (۸۵۵ هـ) په ربيع الاول يا محرم کې د هند پر پاچاهۍ کښېناست او پېسانه سرداران لکه قطب خان لودي او دريا خان لودي او توري يې د خان ملگری کړل او د هند هرې خوا ته يې ښکاره فتوحات وکړه، دی د سلطنت په وخت کې ابوالمظفر بهلول شاه بلبل کېده، تر (۲۸) کالو سلطنت وروسته په دهلي کې قصبه جلالې ته نژدې په (۸۹۴ هـ) وفات شو او تر دده وروسته يې زوی سلطان سکندر پر خای کښېناست او دې کورنۍ تر (۹۲۲ هـ) پورې په هند کې پاچاهي کوله^(۱).

دده شعر: سلطان بهلول لودي؛ لکه د توري او تدبير خاوند چې و، دغسې هم ده ادبي ذوق درلود او کله کله به يې شعر هم وايه او دده په دربار کې به په پښتو خبرې او مشاعرې کېدې او دا لودي سلطان لکه خپل اسلاف د ملتان لوديان د پښتو ژبې شاعر هم و او دده يو شعر د پټې خزانې مولف هسې ضبط کړی او دده احوال يې هم داسې کتلي دي.

په مخزن افغاني کې نعمت الله هسې کتلي دي چې ملک بهلول د ملک کلازوی و، په هندوستان يې د سلطنت لوا هسکه کړه او دغه ملک له لودي طايفې څخه و له دېرې زمانې دې لودي تر سلطنت کا په هند کې، ملک بهلول په سر هند د اسلامخان تر وفات راهيسې استقلال وموند او تر جنگو په وروسته يې پر دهلي خطبه او سکه ووهله، پاتې پټ، لاهور، هانسي او حصار او تاگور يې د ملتان تر څنډو پورې ونيول او د هندوانو د راجگانو سره يې سخت جنگونه وکړل او اته دېرش

^(۱) تاريخ سلاطين افغانه او مخزن افغاني او تاريخ مبارک شاهي.

کاله يې پر هندوستان سلطنت وکړ او د پسر عادل او عالم پادشاه و
په (۸۶۴ هـ) کال وفات شولکه چې وايي

به هشت صد و نود چهار رفت از عالم
خديو ملک ستان و جهانکشا بهلول

د سلطان بهلول عليه الرحمه وفات په تبه د جلالي په قصبه
کې و...^{۹۰}

تر دې وروسته د پټې خزانې مؤلف د محمد رسول کلاتوال د
بياض په حواله ليکي چې خليل خان د سلطان بهلول د دربار
شاعر يوه پښتو رباعي د سلطان په ستاينه کې ويلې وه، چې
دغه رباعي به زه وروسته د خليل خان په احوال کې راوړم دی
وايي چې سلطان هغه رباعي واورېدله، په جواب کې يې دا
رباعي سم دستي وويله.

ملك به زرغون کرم په ورکړه راسه گوره اورينخي د داد، له پاسه
خول مي د عدل په دروړون دی جهان به زيب مومي زما له لاسه^{۹۱}

تاسې چې وروسته د خليل خان رباعي هم ولولئ: نو به د
سلطان بهلول د ارتجالي شعر کمال درته معلوم شي، علاوه پر
ادبي ښکړو له دې يوې رباعي څخه موږ د دغه پښتانه سلطان
فکر هم څرگندولای شو، چې ده د مملکت د ودانۍ او عمران
فکر درلود او په انصاف او عدالت يې حکمراني کوله.

خلاصه: سلطان بهلول د پښتنو د لودي تير د شوکت او
لور تيا داستان دوهمه پلا تازه کړ او هم دی د پښتو ژبې مربي او
شاعر او اديب و چې متاسفانه نور آثار يې ورک دي او فقط يوه
رباعي د يوې يتيمې مرغلي په ډول په پټه خزانه کې مومي.

^{۹۰} پټه خزانه، ص ۵۷

^{۹۱} پټه خزانه، ص ۷۷

(۱۹)

خلیل خان نیازی

د (۱۸۹۰ هـ) حدود

نیازی د پښتنو یوه قبيله ده چې د لودیانو یوه پټه شمېره له کپړې، دوی د لودیانو سره یو ځای په هند کې خپاره شوي دي، په افغانستان کې لېږدي، یو څو کوره یې په قندهار او غزني او شیوکيو او لغمان کې شته له دوی څخه هم په هند کې مشهور جنگیالي او مشران راوتلي دي، د لودیانو او سوریانو په دوره کې یې ډېر مشاهیر درلوده مثلاً هیت خان نیازی د شېرشاه سوري په وخت کې د «اعظم همایون» په خطاب د لاهور حکمران و^۱ او نیازیان د لودیانو او سوریانو غښتلي ملګري وو او تر اوسه یې هم بقایا په هند کې شته له دې قبیلې څخه یو سري (خلیل خان) دی، چې دی د سلطان بهلول لودي د دربار معتمد او اديب و او پټې خزانې دده یوه مدحیه رباعي راوړې ده، په دې ډول:

«محمد رسول کلاتوال پخپل بياض کې هسې کښلي دي،
چې په هندوستان د برسات په موسم خلیل خان نیازی هسې
رباعي اتشا کړه او د سلطان بهلول پادشاه په مخه کې یې
وویل»

^۱ حیات افغاني ص ۲۹۸

رباعي

خړې وړې څې ډاري لاسه پاسه كوپله^۱ روغ كا، بيلتون له لاسه
په هغه لوني^۲ گوهر په خول ستا دا مرجبا كه ستا، زمونږ مواسه^۳

د خليل خان د دې رباعي په خواب كې پښتون شهنشا هغه
رباعي ويلې ده، چې دمخه دده په احوال كې راغله د خليل خان
نور آثار متاسفانه زموږ لاس ته نه دي راغلي او داسې ښكاري،
چې د سلطان بهلول د دربار پښتون شاعرو.

په لوړه رباعي كې خليل خان په ډېر ښه صورت د خپل
ممدوح ستاينه د رجوع په صنعت كې كړې ده، لومړی د وړې څې
ژباړه او د كوپلې د بيلتانه روغ بيلانوي، بيا په دوهم بيت كې رجوع
كوي او د لومړي بيت مطالب نقض كوي، د ستاينې لپاره په بل
رتگ هغه مقصد وايي.

(۲۰) زرغون خان نورزی

د (۸۹۰ هـ) حدود

نورزي د پښتو يوه لويه طايفه ده، چې په فراه، نورزاد،
كدني او د هراوت كې اوسي او زرغون خان په دوی كې يو لوی
او جنگيالی او اديب سړی تېر شوی دی، د پټې خزانې مولف د
دوست محمد كاكړ د غرغېب نامې په حواله ليكي، چې
زرغون خان اصلاً د نورزاد (زمين داو) و او د قوم مشرتوب يې

^۱ كوپله په هند كې يو خوش آوازه مرغه دی ^۲ لوني پاشي او ښاروي ^۳ پټه
خزانة ص ۴۹ - مواسس محافظ او نگه دار

کالوه، په دغو وختو کې چې د ملوراء التهر شیباني خان پر هرات او سیستان هجوم وکړ؛ نو زرغون خان د وطن له مدافعینو څخه گټل کېده او له متهاجمینو سره یې سختې جگړې کړې وې. زرغون خان په (۸۹۱ هـ) د هرات او خراسان او عراق (پارس) سفر وکړ او چې شیباني خان پر سیستان راغی؛ نو زرغون خان د خپل قومه سره له وطنه دفاع کوله او خپله آزادي یې ساتله.^{۸۱}

داسې معلومیږي، چې: زرغون خان یو ملي قاید او د وطن آزادیخواه مدافع او جنگیالی سړی و، علاوه پر دغه د قلم او علم خاوند هم و، لکه د آزادي د جگړو پر وگړ چې په مېرانه درېده، دعسې هم د علم او ادب په میدان کې پوخ شهنسوار و، لکه پټه خزانه چې د دوست محمد کاکړ له روایته لیکي: زرغون خان خورا ډېر عمر ژوندی و او د نهایت ضعف او سپین ویرتوب پر وخت په (۹۲۱ هـ) د قندهار په دهراتو کې وفات شوی دی.^{۸۲}

د زرغون خان دیوان او اشعار:

زرغون خان د پښتو ژبې ښه شاعر او د دیوان خاوند دی، چې دده دیوان په کجران^{۸۳} کې په (۹۱۲ هـ) له ملا ایوب تیمني څخه و او په دغه کال چې دوست محمد کاکړ هرات ته تلی، هلته یې دا دیوان کتلی و، چې (۳۰۰) پاڼې یې درلودې او دغه سړي پخپل کتاب (غرغښت نامه) کې له هغو دیوانه دا دوه یخ

^{۸۱} پټه خزانه ص ۸۱

^{۸۲} پټه خزانه ص ۸۲

^{۸۳} کجران د غور د جنوبي خوا کجوران یو تاریخي ځای دی چې د قندهار د دهراتو پر شمالي خوا تر اوسه هم په دغه نامه مشهور دی

(مثنوی) نقل کړی دی چې د پټې خزانې مؤلف هم له هغه کتاب
را اخیستی دی^۱

ساقی نامه

ســـــاقی پاڅه پیا له راکړه	ســـــرور یار مې بخلا کړه
اوبه تـــــری په لنډو کړه	اور مې مړ په دې وېو کړه
پـــــسری سو، غنچه گل کا	زلفې تاوې د سنبیل کا
بلبلان شور و فـــــغان کا	کړېدن ^۲ په گلستان کا
زاهـــــد وزی صومعې څخه	شراب پېرې ^۳ میځانې څخه
هر ســـــری په میو مست دی	دې بهار کې گلپرست دی
په راغـــــو کې سرې لمبې دي	د غتولـــــو ^۴ نندارې دي
جهان ټول سور او زرغون سو	وچ راغه ښکلی گلگون سو
ســـــری ټول شور و شغب کا	یارانې کاندي طلب کا
بهـــــار وقت د یرانې دی	بسه موسم د پیمسانې دی
نوســـــاقی پاڅه بهار دی	نن ژوندون سب رفتار دی
دیا پاته مـــــوږ به خونه	تورو خاورو کې به یونه
پیمانه ډکـــــه له مې راکړه	بزم تود په پیمایې کړه
چې پـــــو دم سمه آزاد	ناښاد زړه مې سینه ^۵ ښاد
ســـــاقی پاڅه وقت د گل دی	په جوشش کې خم د مل دی
وقت د مـــــیو د وېشودې	د پیـــــالو د ډکېدو دی

^۱ پټه خزانه ص ۸۳

^۲ کړېدن طواف او گردش

^۳ پېرې: میخړد

^۴ غتول لاله

^۵ سینه شینه

هغه څوک اوس د پېغور دی
 مستان گرځي په باغو کې
 لاس په لاس دي پارانسي کا
 مجنون وصل لسه لېلا دی
 نه غمجن سته، نه بېلتون سته
 تر ت وگرر مه^۱ راسه
 ماته جام د رېل و لور^۲ را
 اور مې بل د زړه په کور کړه
 چې بل څه نه وي الفت وي
 ټول اخلاص وي او صفا وي
 له زړه کم غش او دغل سي
 ساقی ستا مهر مطلوب دی
 که ستا لور پېروز نه وي
 خوند به نه کا رنگ د گلو
 نه به بزم په شور تود سي
 جام به تش د آرزو سي
 نو ساقی پاڅه بهار دی
 یاران ناست سترگې څلور دي
 ته هم راسه عنايت کړه
 له سرو ملو څخه ډک جام کړه
 چې سور بزم په می تود سي
 د جسيهان ویر و غم هر کا
 چې په مخ کې مو بېلتون دی

چې يې جام تش و نسکور دی
 مستي کاندې په راغو کې
 يو په بل ناز و نڅرې کا
 د جمال په ماشا دی
 نه مهجور، نه ځيگر خون سته
 ساقی يو گړی پخلاسه
 چې يو تش سي ډک يې نور را
 له هر چا، هر څه يې تور کړه
 ټوله مهر و محبت وي
 تياره ورکه سي رڼا وي
 جهان ټوله گل او مل سي
 نو بهار ځکه مرغوب دی
 نو بهار به په څه ښه وي؟
 بې مستيو، بې له ملو
 نه نغمې نه به سرود سي
 وړک به مهر او پېرزو سي
 بزم تاله اميدوار دی
 ستا د جام په اميد نور دي
 بزم تود د محبت کړه
 د یارانو يې انعام کړه
 د زندانو غوړ و سرود سي
 يو دم ښه په عشرت تېر کا
 له جهان نه سب يون دی^۳

^۱ يعنې تر تا قربان شم^۲ رېل رواداري، لور مهرباني^۳ يون کوچ

د زرغون خان دغه د ساقی نامې مشوي، د بهمي هجري پېړۍ له هغو آثارو څخه ده، چې په بڼه ډول د پښتو ژبې اختلاط له پارسي سره ښکاره کوي. په دغه پېړۍ کې هغه پښتانه چې په سمو او ښارو کې (پې) ژوند کاوه، په پوره ډول د پارسي ادب تر اثر لاندې راغلي دي؛ لکه ددې مثنوي کلمات چې کثري پارسي او عربي دي، دغسې هم تخیل او د شاعر د ادب طرز او د کلام نوعیت هم پوره پارسي ته ورته دی او په دغو وختو کې چې کوم ادبي جریان په منځنۍ ایشیا او خراسان کې و، دا ساقی نامه (پې) بڼه نمایندګي کولای شي، د پارسي ژبې په پخوانو شاعرانو کې مخصوصاً له غزنوي دورې څخه یعنې د (۴۰۰ هـ) له حدودو، بزمي اشعار او خمريات ډېر شوي دي، اکثر شعراء لکه عنصری او منوچهری او عسجدي او نور د خپلو قصایدو تشبیب او نسیب په بزمي او خمري مضامینو سره کوي، وروسته سنایي او نور متصوف شعراء د عرفان په کتوريو کې د وحدت شراب څښي او دا نشه او کیف په عرفاني ډول پخپلو اشعارو کې نغاري:

طلب ای عاشقان خوشرفتار	طرب ای نیکوان شیرین کار
تا کی از خانه، هین ره صحرا	تا کی از کعبه، هین در خمار
زین سپس دست ما و دامن دوست	بعد ازین گوش ما و حلقه یار
در جهان شاهی و ما فارغ؟	
در قدح جرعه نی و ما هشیار؟	

(سنائی)

دا عرفاني کیف په ډېرو بزمو کې، د میو او رنگینو جامونو په نشه هم اوږي او دغسې خمري اشعار په مثنوي کې په بڼه ډول ځای مومي، نظامي گنجوي ډېرې ساقی نامې لري، عمر خیام

محلو رب عیاتو کې د خمري اشعارو یوه بهترینه نمونه دناته
برسېدی او په پای کې (ساقی نامه) په سپک مشوي کې ویل یو
بېل شل گرځي او په پارسي ادب کې یو مخصوص رنگ مومي
و شعراء یې تقلید کوي

عبدالنبی فخر الزماني چې د پارسي ژبې ساقی نامې سره یو
ځای کړې دي (۱۰۲۸ هـ) یو غونډ کتاب یې د (میخني) په نامه
ځنې ترتیب کړی دی او د نظامي، عراقي، خسرو دهلوي،
خواجو، حافظ، جامي او نورو پارسي شاعرانو ساقی نامې سره
یو ځای کوي، چې ځینې له دغو ساقی نامو بېل بېل کتابونه
گڼل کېږي او د ظهوري بهراني (متوفی ۱۰۲۵ هـ) ساقی نامه
تقریبا زر بیته ده

په دغو ساقی نامو کې د شعراو لار دا وه چې دوی به له
ساقی څخه د سرو میو آرزو کوله، د ساقی او د جام او صراحی
او میو صفات به یې بیانول، د دنیا بې وفایي او یو څو ورځي
ژوندون په خوښۍ سره تېرول او بزم په میو تودول، د ساقی نامو
عمومي مضمون و شاعر به په سپک مشوي کې دا مطالب
لیکل او اثرناك الفاظ او کلمات به یې پکې استعمالول

حسن طلب او حسن تعلیل او رشيق عبارت او روان بیتونه د
ساقی نامو ادبي مزایا وو مثلاً د شېراز خواجه حافظ خپله
ساقی نامه هسې شروع کوي

بیا ساقی آن آتش تابناک	که زردشت میجویدش زیر خاک
بمن ده که در کیش رندان مست	چه آتش پرست و چه دنیا پرست
بیا ساقی آن بکر مستور مست	که اندر خرابات دارد نشست
بمن ده که بد نام خواهم شدن	خراب می و جام خواهم شدن

په دې ډول ساقی ته متواتر خطابونه کوي او په ډول ډول

غوښتنو او الف ظو له ده خڅه می غواړي

بده ساقی آن می که شه می دهد بپاکی او دل، گسواهی دهد
بیا ساقی آن می که حال آورد کرامت فزاید کمال آورد
بیا ساقی آن کیمی فتوح که با گنج قارون دهد عمر نوح

شعراء د میو سره رقص او سرود وجد او پاکوبی، رنډي او
هوسن کي هم لازم گڼي او خواجه حافظ بزم ته هسې معنی او
رامشگر راغواړي او د دنیا بې ثباتي هم څرگندوي

مغنی بزن آن نوائین سرود بگو با حریفان با آوار رود
مغنی نوای طرب ساز کن بقول و غزل قصه آغاز کن
درین خون فشان عرصه رستخیز سو خون صراحی و ساغر بریز
بمستان نوید سرودی فرست بیاران رفته درودی فرست
معنی دف و چنگ را سار ده بآئین خوش نغمه آواز ده

فریب جهان قصه روشن است

بین تا چه زاید شب آبستن است

لنډه یې دا چې د عربود خمريه اشعارو تقلید د عجمو
شعراوو کړ او ورو ورو د (ساقی نامې) ویلو سبک په پارسي ادب
کې پیدا شو، د نورو ایشیایي ژبو شاعرانو یې هم تعقیب وکړ؛
مگر په ساقی نامو کې د شاعر مهارت او استادی دا وه، چې د
مستی احوال تصویر کړي او د مستانو په شان خبرې وکړي، د
استادانو ساقی نامې ټولې له مستۍ او وجد او ذوقه د کې دي
او هغه شعراء چې په ساقی نامه کې مستي نه کوي او د عقلاوو
په څېر گڼ وي، د دوی ساقی نامې د ادب له پلوه شې نه گڼلې
کېږي

په پارسي ساقی نامو کې که څه د ظهوري ساقی نامه خورا
مفصله او هم خوږه ده او د مستۍ او میخوړۍ مختلف مناظر

ښيي، مگر کلام يې د مست نو په څېر نه دی او لکه ځينې اهل
دوق چې وايي، دده دا اول بيت

شنا ميکنم ايزد پاک را ثريب ده طارم تاک را

د مستانو خبرو ته نه دی ورته او د يوه نارمل سړي وينا ده،
نو ځکه دده ساقی نامه هم عمومي مقبوليت نه لري او دده زر
بڼه د خواجه حافظ تر (۶۰) بيتونه درنېږي.

زرغون خان هم په دې پښتو ساقی نامه کې د استادانو پر لار
تللی او مستانه وينا يې کړې ده، دده شعر روان او خبرې يې هم
د مستانو په څېر دي؛ ځکه نو ده ته يو کامياب او پوخ ساقی
نامه ويونکی وايو او دا ساقی نامه هم د پښتوله پخواشعارو
څخه گڼو؛ ځکه چې ده په خپل شعر کې د احساساتو رقت،
حسن طلب او هم د عباراتو رواني او رشاقت او خوږ سلاست
سره يو ځای کړی دی او په دې ټولو شيانو کې کامياب دی.

(۲۱) زرغونه کاکړ

د (۹۰۰ هـ) حدود

د پښتو شعر په تاريخ کې دا لومړۍ ښځه ده، چې موږ يې
پېژنو او د شاعرانو په ډله کې په اول صف کې درېږي
دا شاعره مېرمن د قندهار د پنجوايي وه، د پلار نوم يې ملا
دين محمد کاکړ و او دې د خپل عصر مروج علوم زده کړل، د
فصاحت احکام يې ولوستل او د فصحاوو اشعار او آثار يې
وويل زرغونه د سعدالله خان نورزي په نکاح کې وه او د علم او
هنر او تورې خاوندان زامن يې درلوده، دې مېرمنې د خپل
عصر په شاعرانو کې شهرت درلود او ددې اشعار به يې

لوستله زرغونې په (۹۰۳ هـ) د شيخ مصلح الدين سعدي پارسي بوستان په پښتو شعر ترجمه كړ او دا علاوه پر شعر او ادب د ښه خط خاونده هم وه او د خط ډېر اقسام يې ليكلای شو، داسې خوش خطه وه چې كتيبانو به يې له خطه رده كړه كوله او لكه د پټې خزانې مولف چې ليكلي دي دې پخپل ښه خط خپل پښتو كړی بوستان كښلی و چې مرغلرو يې خط ته عاجزي كوله^(۱).

اشعار: د پټې خزانې په روايت زرغونې غزليات او د اشعارو نور اقسام هم درلوده، چې په فصحاوو كې مشهوره وه؛ مگر متاسفانه له هغو څخه اوس كومه نمونه نه لرو، فقط له هغه پښتو بوستانه يو حكاييت د پټې خزانې مولف رانقل كوي، چې د زرغونې د كلام سلاست او متانت ځنې ښكاري كه موږ په پښتو ادب كې د اخلاقي شاعرانو لپاره يوه مخصوصه ډله ومنو نو به زرغونه د خپله بوستانه سره د هغو په سر كې ولاړه وي؛ ځكه چې تر دې دمخه يو اخلاقي شاعر چې مستقل اثر ولري، موږ ته نه دی معلوم او زرغونه د شيخ سعدي د بوستان په منظومه ترجمه د اخلاقي شاعرانو له ډلې څخه بللای شو.

هغه حكاييت چې د زرغونې له زرغونه بوستانه پاتې دی، دادی:

حكاييت د پښتو ((له بوستانه))

اورېدلي مـې قصه ده	چې له شاتو هم خوږه ده
د اخـتر په ورځ سهار	بايزيد چې وروېدار
له حـمامه راوتلی	په کوڅه كې تېرېدلی

^(۱) پټه خزانه، ص ۱۹۱

ايرې خاورې چا له بامه
مخ او سر يې سو ککړ
بايزيد په شکر کښو سو
چې زه ور يم د بل اور
له ايرو به څه بسد وړمه
هو، پوهانو ځان ايرې کړ
څوک چې ځان ته گوري تل
لوسي تل په گفتار نه ده
راجپه کړلې بيا مښه
په ايرو په حورو حږ
د خپل مخ په پکېدو سو
چې په اور کې سم سکور
يا به لږ شکوه کومه
له لوينې^۱ يې ځان پرې کړ
خدای ته نه سي کړای کتل
لو خبره په کا، نه ده

تواضع به دې سر لور کا

تکبر به دې تل غوړ کا^۲

(۲۳) رابعه

د (۹۲۰ هـ حدود)

بله شاعره مېرمن رابعه ده، چې هم په هغه عصر په قندهار کې اوسېدله او ددې شاعرې نور احوال موږ ته نه دي ښکاره، د پټې خزانې مؤلف يې په لنډ ډول هسې معرفي کړي: "حال ددې شاعرې ماته نه دی معلوم سوی؛ خو له څه چې ښکاره ده، هغه هسې ده چې دا شاعره د قندهار وه او په دوران د محمد بابېر پادشاه يې ژوند کاوه".

پټه خزانه رابعه د ډېرو اشعارو خاونده گڼي؛ بلکې يو ديوان يې هم درلود چې متأسفانه ددې له اشعارو څخه بله نمونه نه ده ليدل شوې، فقط د هغه کتاب مؤلف د خپل رفيق محمد طاهر جمراني له خولې د غږ باغي رانقلوي

^۱ لوينه، تکبر

^۲ پټه خزانه، ص ۱۹۳

آدم یسې مخکې وټه راستون کا په اور د غم یې سوی لږمون کا
د ورځ یې روغ کا، پر مخ د مخکې نوم یې د هغه، دلته بېلون کا^۱

له دغې سوي رباعي څخه چې د رباعي له کلامه موږ ته پاتې
ده، دوني معلومولای شو، چې رابعه د پښتو د منځنۍ دورې
نه شاعره ده او په کلام کې یې جزالت او سلاست دواړه لیدل
کېږي او ښایي چې اشعار به یې هم عشقي وو او دیوان به یې د
پښتو له ښو آثارو څخه و.

(۲۳) دوست محمد کاکړ

د (۹۲۰ هـ) حدود

دوست محمد د بابر خان کاکړ زوی دی، چې د کاکړستان په
ژوب کې اوسېده، دده پلار هم عالم او شاعر سړی و، چې یو
کتاب یې د «تذکره غرغښت» په نامه نظم کړی و، دوست
محمد هم علم او ادب له پلاره په ارث وړی و او د کاکړو د علمي
او ادبي عشیرې یو پخوانی اديب دی

دی په (۹۱۳ هـ) له ژوبه هرات ته ولاړ او هلته یې د کاکړ بابا
زیارت وکړ^(۲) په (۹۲۹ هـ) یې خپل یو کتاب «غرغښت نامه»
نظم کړه او د غرغښت نیکه احوال یې پکې په مثنوي ولیکه

لکه پټه خزانه چې لیکي د دوست محمد کاکړ (غرغښت
نامه) هغه حکایات وو چې بابر خان د تذکره غرغښت په نامه
نظم کړي وو، ځکه چې هغه کتاب ورک شوی و؛ نو
دوست محمد د «غرغښت نامې» په نوي نامه بیا وپېودله. دا

^۱ پټه خزانه، ص ۱۹۵

^۲ د کاکړ مزار د هرات د لویې جامع په اړخ کې ده.

کتاب په لږ وخت کې د پښتنو په ادبي محافلو کې مشهور شو او ځکه چې اخلاقي منظومې یې لرلې؛ نو یو درسي او کلاسي کتاب گڼل کېده او پښتنو هلکانو به درساً لوست په قندهار کې د پټې خزاني د مولف کورنۍ چې یو با ذوقه ادبي کهول و، دوی هم ددې کتاب نسخې د کوږک غره په "توبه" کې میندلې وې او درساً به یې په کورنیو مکتبو کې په هلکانو لوستي^(۱) داسې ښکاري، چې (غرغښت نامې) د غرغښت نیکه له احواله زیات ځینې نور مضامین هم درلوده؛ ځکه چې د زرغون خان ساقي نامه چې د مخه ذکر شوه، هم د پټې خزاني مولف له ((غرغښت نامې)) څخه رانقل کړې ده او هم لاتدي حکایت په کاکړ اړه لري چې د غرغښت له اولادې څخه دی؛ ځکه چې اوس ددغه کتاب نسخه شته؛ نو تر دې زیات نور څه نه شو ځنې ویلای.

((غرغښت نامه)) د پښتو ژبې په اخلاقي شاعري کې د زرغونې تر بوستان راوړوسته ډېر پخوانی کتاب دی، له دغه یوه حکایته چې پټې خزاني ځنې رانقل کړې دی، معلومېږي چې لنډ مشنوي و او ژبه یې هم سلیسه او روانه وه.

حکایت له غرغښت نامې څخه

لــه ښکانونو روایت دی هسې توگه^(۲) حکایت دی
نور محمد کاکړ راوي دی چې یې فیصل تل جاري دی
د نیکونو له څښــلولې وایي چې منښت^(۳) یې راته ښایي

(۱) پټه خزانه، ص ۸۷.

(۲) تنگه: طور او طرز.

(۳) منښت: منل او قبول.

چسې کاکړ نیکه زاهد و تل تر تل بې^(۱) عبادت کا شپې یې روڼې په لمانځو وې نه یې خوب نه یې خوراک و چې به کښېناست په لمانځنه^(۲) ورځ یې ټوله په قـعده وه تل یې سیر د لاهوت کا عـرق به بل په ذکر الله و یوه شـپه یې عبادت کا سترگې پمې سوې له خوبه هسې خوب یې ولید گرانه! وایسې. "ای کاکړه" زویه ستا قدم زما پر لار دی شپه و ورځ دې ده لمانځنه ولـسې پاته له تا نور دي څه جهاد کړه پر تا فرض دی یوه ورځ جهاد افضل څوک چې تل لمنځ وروژه کا لومړی شرط د دین همدا دی له تا پاتـنه دواړه دي نه

لوی څښتن له تل عابد و پردې لیمار یې ریاضت کا په ژړا او پسه نـسارو وې عبادت یې ژوند و ژواک و یا به کښېووت په ستینه شپه یې هم یوه سجده وه په یوه گوله یې قوت کا هر سبا او هر بېگناه و پر گناه یې ندامت کا په شپو شپو یې و وینستوبه چې غرغښت ښیي ښهانه^(۳) له تا خوښ یمه نېکخویه! ماسوا کسې دې قرار دی د څښتن عبادت کړنه شپې او ورځې دې په کور دي دا هم ستا د غاړې فرض دی تر کلو کلو لمانځل^(۴) په جهاد به یې پوره کا بیا خدمت د خلق الله دی ځان خبر کړه ښه له دینه^(۵)

^(۱) بې: د به یې محفف.^(۲) لمانځه: عبادت او لمونځ کول.^(۳) ښهانه: نېکي.^(۴) لمانځل: لمونځ او عبادت کول.^(۵) یعنې له دین څخه یا له دې خبرې څخه.

توره واخله مجاهد شه د لوی خدای د دین قاصد شه
 د خدای نور پر جهان خپور کړه د خدمت يې په ځان پور کړه
 چې دې بشپړ عبادت سي ځن دې خلاص له معصيت سي
 چې له خوبه وښکاک کړ سو د غزا پر خوا نومېر^(۱) سو
 زغره خول يې آراسته کړل د غزا غشي^(۲) تېره کړل
 هرات خواته په تلو تلو سو د سلطان غياث له ملو سو
 وې کسره هورې جهادونه د سلطان مل سو په ملونه^(۳)
 خو هورې تر دنيا تېر سو د غازيانو په ټول شمېر سو
 چې يې هلته هم وفات سو ښخ په خاورو د هرات سو^(۴)

مېړه هسې ژوندون کاندې

مري د خدای په رضا باندې

دا يوه ټوټه چې له غرغښت نامې څخه زموږ په لاس کې ده، د
 پښتو د اخلاقي شعر غوره نمونه گڼله کېږي د منځنۍ ايشيا په
 شاعري کې اخلاقي برخه له قديمه گډه ده، هر شاعر که څه هم
 اساساً بزمي يا رزمي وي، په شعر کې اخلاقي پنگه لري، د

(۱) نومېر: نامزد

(۲) د (غشي يې) مخفف دی.

(۳) ملونه د مل جمع ده، چې اوس يې په مله سره جمع کوو، يا به مصدري
 معن لري؛ لکه ملنیا او ملگري. دلته سلطان هغه معروف غياث الدين
 غوري دی، چې د هرات په اطرافو کې يې لوی جنگونه کړي دي؛ ځکه چې
 دغه جنگ د ديني جهاد په نامه ياد شوی دی، بنایي چې مقصد به هغه
 جهاد وي چې په (۵۸۸ هـ) سلطان غياث الدين غوري د سلطان شاه جلال
 الدين محمود خوارزمشاه سره وکړ او د خوارزمشاه لښکر اکثرأ نامسلمانه
 عطائيان و (طبقات ناصري او نور)

(۴) د کاکړ بابا قبر تر اوسه د هرات په لو جامع کې مشهور دی او خلک يې
 زیارت له ورځي

پارسي شاعرانو په لومړنيو شعارو کې هم اخلاقي ټوټې شته، مثلاً بدغيسي حنظله چې د (۲۰۰ او ۳۰۰ هـ) په منځ کې ژوندی و وایی

مهتری گر بکم شیر در ست شو خطر کن ز کام شیر بجوی
په بزرگی و ناز و نعمت و جاه په چو مردانت مرگ روپا روی

له اکثر پخوانو شاعرانو لکه ابو سلیک (د ۲۷۰ هـ حدود) شهید بلخي (د ۳۰۰ هـ حدود) رود کې (د ۳۰۰ هـ حدود) او نورو څخه اخلاقي ټوټې او اشعار راټول شوي دي، د فردوسي شهنامه هم غوره اخلاقي پنگه لري، اما په مستقل ډول د پارسي پخواني شاعر چې اخلاقي مستقل کتاب يې نظم کړ، ابو محمد مديح بلخي دی، چې د سلطان محمود معاصر دی، د (۴۰۰ هـ حدود) دې سړي دا نوښت وړان پندنامه په پارسي نظم کړه^(۱) او تر ده وروسته سنایي غزنوي، نظم گنجوی، ناصر خسرو علوي او نور ډېر شاعران راغله، چې پخپلو اشعارو کې (په) اخلاقي برخه ډېره کړه، د سنایي غزنوي (حديقة الحقیقه) د اخلاقو او تصوف پوخ او بې مثالې اثر دی، د ناصر خسرو (روشنایی نامه) او (سعادت نامه) هم په فلسفي اخلاقي رنگ کې د پارسي ژبې بهترين آثار دي؛ مگر د شیراز شيخ سعدي پخپلو دوو کتابو (گلستان او بوستان) دا بني هسې ښکلی او تازه کړ، چې د اخلاقي شاعرۍ دوه شهکاره گڼل کېږي!

په پښتو شعر کې هم يو اخلاقي مستقل کتاب ښایي چې دغه «(غرضت نامه)» وي او ددې کتاب له وجوده موږ څرک اېستلای شو، چې د پښتو اخلاقي شاعري هم په پخوانو کې

^(۱) شعر المعجم، ج ۵، ص ۱۶۵

رواج درلود او له دې پلوه هم د ژبه بې پښګې نه ده: ځکه چې عموماً د پارسي ژبې اخلاقي اشعار د مثنوي په ډول دي: نو د غرغښت نامې مؤلف هم خپل کتاب په مثنوي کې پیودلی دی او وروسته چې په پښتو کې هم حینې مستقل اخلاقي کتب نظم شوي دي، په مثنوي دي، چې ددې کتاب په درېیم ټوک کې به دروښودل شي.

له دغې یوې نمونې څخه چې له ((غرغښت نامې)) څخه پاتې ده، داسې ښکاري، چې د کتاب ژبه ډېره روانه وه او مقاصد یې هم لنډې ادا شوي دي، حشو او زواید نه لري، له ابهامه حالي شعر دی او دا هم ښکاره کوي، چې په دغو وختو کې ډېر پارسي او عربي کلمات د پښتو په ادب کې داخل شوي او د تابعیت حق یې پوره موندلی و.

د زرغون خان ساقی نامه خو تاسې ولوستله، هغه د هلمند او ارغند او د غارو او ورشو ګانو ژبه وه او ځکه چې له پارسي ژبې سره نژدې او ګاونډۍ وه، باید هم د پارسي اثر پر لوبډلی وای: مګر ((غرغښت نامه)) په ژوب او د سلیمان د غره په لمر کې نظم شوې ده: خو سره ددې هم د هغې ساقی نامې له ژبې سره څه ښکاره فرق نه لري او له دې څخه نتیجه اخلو چې په دغو وختو کې د پښتنو اختلاط ډېر شوی او ژبې یو متحد او مثبت ادبي معیار موندلی دی.

او دغه ادبي رنگ او عمومي معیار دی چې د متاخرینو په دوره کې تر (۱۰۰۰ هـ) راوروسته د شعر او ادب محور دی او اکثر شعراء او ادباء هم په دغه ژبه شعر وایي او لیک کوي، چې ددې خبرې تفصیل به د کتاب په نورو برخو کې څرګند شي.

(۲۴)

شيخ عيسى مشواني

مشواني د پښتنو يو قوم دی چې د کاکړو يوه پښه گڼله کېږي او يوه برخه يې د کابل په کوهدامن کې اوسي او نور شاوخوا سوداگري کوي او له قديمه د هند په لټو کې هم خپاره شوي دي^(۱).

شيخ عيسى هم له دې قومه د پښتو د متوسطينو د دور يو شاعر دی، چې د شهرشاه سوري پښتانه شهنشاه معاصرو، نعمت الله هروي په مخزن افغاني کې دده د ژوندانه بيان ليکي چې د هند په دامله کې اوسېد او هلته يې مخکې او پټې درلوده، شهرشاه ته چا وويل، چې شيخ عيسى شراب خوري؛ مگر د شهرشاه سرې چې ورغی په صراحي کې شيدې وې^(۲).

د شيخ عيسى احوال د پټې خزانې مؤلف هم کټ مټ له مخزن افغاني څخه نقل کوي او وايي چې دی لوی ولي و او د خدای په توحيد کې (يې) په پښتو، فارسي (او) هندي شعرونه ويل^(۳).

دده نور احوال موږ ته نه دي معلوم؛ خو ځکه چې شهرشاه سوري په (۹۴۷ هـ) د هند پر تخت کښېنستلی دی؛ نو موږ د شيخ عيسى د ژوندانه وخت پس له (۹۰۰ هـ) ټاکلای شو.

^(۱) حیات افغاني ص (۴۴۱).

^(۲) مخزن افغاني قلمي.

^(۳) پټه خزانه ص (۷۵).

دده اشعار:

محرر افغاني د شيخ عيسى پښتو او پارسي او هندي يو يو
شعر ر غلوي: خو متاسفانه دغه اشعار کاتب يو مسخ کړي دي.
په ښه ډول نه ويل کېږي، د پټې خزانې مولف هم له مخزنه دده
يو پېسو شعر هسې را نقل کړی دی

پخپله کار کړې، پخپل انکار کړې	کله بادار يم ^۱ ، کله مې خوار کړې
ته خو قسادر يې، په صفتونو ^۲	کله مې نور کړې، کله مې نار کړې
"عيسى" حيران دی په دې شيونو ^۳	کله مې يار کړې، کله، غيار کړې

له دغو بيتو څخه ښکاره ده، چې عيسى د پخو متصوفينو
څخه و او په هغه شان وينا لري، لکه د هرات خواجه انصاري او
نور عرفاء، چې له خديه سره راز او نیاز کوي
د نعمت الله له ليکنې څخه معلومېږي، چې شيخ عيسى يوه
(رساله) درلوده، چې د درو ژبو اشعار يې پکې ليکلي وو، چې
له هغو څخه يو پښتو لوړ شعر او يو پارسي بيت او څو هندي
اشعار يې دي په مخزن کې نقل کوي او په دې ډول شيخ عيسى
له هغو پښتنو څخه دی، چې خپله ژبه يې په هند کې هم
سانلې وه او په دغه دور کې د يو گډ افغاني او هندي ثقافت
ممثل و

^۱ د مخزن په قلمي نسخه کې هسې ويلی کېږي جگ پر هوا يه
^۲ "مخزن" ته ښه قدر يې صفت دې دادی
^۳ مخزن په دې صفت کې

(۲۵)

شیخ بستان برېڅ

د (۹۶۰ هـ) حدود

شیخ بستان د پښتنو له ادبي او روحاني مشاهيرو څخه دی او پلار يې د قندهار په بنوراوک کې اوسېده، چې نوم يې محمد اکرم او روحاني سړی و، دی قوماً برېڅ و اوله بنوراوک ولاړ، د هلمند پر غاړه يې دروېشانه ژوند کاوه او په عبادت به بوخت و بستان له خپله پلاره فيض وموند او د خوانۍ په سن کې هند ته ولاړ او په سیر او سياحت مشغول شو^(۱)

دې سیر آفاق زموږ شاعر پوخ کړ او د فطرت په مطالعه بوخت شو. شیخ بستان د پښتو ژبې شاعر او لیکوال او مولف دی، چې موزخان يې ښه پېژني او دده روحاني شهرت هم تر ادبي خوالو نه و، نعمت الله موزخ لیکي.

((په خوانۍ کې له روه هندوستان ته راغی او په سمانه کې مېشت شو او د تجارت په لباس کې يې ځان پټاوه، تل به يې سترګې د اوبښکوډ کې وې او پښتنو اشعار به يې په حزين صورت ويل او خلك به يې په دردناک حالت ژړول))^(۲).

د مخزن له دې بيانه زموږ د شاعر اخلاقي هویت ښه ښکاري او دا څرګندوي چې شیخ بستان سياح او ګرځند سړی و او د عمر تر اخره هم په سياحت بوخت و، نعمت الله د عمر په اخر کې د بستان ملګری و اوله ده څخه يې خوارق ليدلي وو، دی

(۱) پټه خزانه، ص ۶۵

(۲) قلمي مخزن افغاني، ص ۲۵۰.

وايي، چې د درياب په سفر كې د بستان مل پوم. چې د گجرات احمد آباد ته راغلو، شيخ راته وويل، چې زما عمر تمام دی او هم دلې د جمعې په ورځ چې د ربيع الثاني (۱۱) وه، په (۱۰۰۲ هـ) كال د اسهال په مرض د ماښمن تر لمانځه وروسته مړ شو او هم هورې ښځ شوی دی^۱

تأليف او اشعار:

شيخ بستان كه څه هم پر كور ناست سړی نه و او عمر يې په سیر او سياحت تېراوه؛ خو بيا هم كوم وخت چې د جهان له مطالعې فارغ شوی دی: نو يې قلم را اخستی او په پښتو يې ښه آثار ليكلي دي.

تر مرگ څلور كاله دمخه دی په (۹۹۸ هـ) كال خپل وطن ته راغی او د خپلو مطالعاتو نتايج يې په يوه كتاب كې راټول كړه، چې نوم يې «بستان الاولياء» و^۲.

د پټې خزانې له بيانه ښكاره ده، چې دا كتاب هم د روحاني خلكو تاريخ و او هم د پښتنو رجالو او مشاهيرو اشعار او احوال پكې وو، لكه چې محمد هوتك د خپل پلار په روايت چې دغه كتاب يې د ښوراوك د حسن خان په كور كې ليدلی و، د شېخ تيمن اشعار او احوال له «بستان الاولياء» څخه را نقل كړی دی (پنځم څپر كې ته رجوع وكړئ) نو دا خبره ښه ښكاري، چې بستان الاولياء د پښتو شاعرانو احوال او اشعار هم درلوده او علاوه پر دې شيخ خپل اشعار هم پكې راوړي وو او په دې مقصد د پټې خزانې مؤلف هم تصريح كوي: نو بستان د خپل

^۱ قلمي مخزن افغاني. ص ۲۵۰

^۲ پټه خزانه، ص ۶۵

عصر شاعر او موزلف او موزخ سړی و چې په پښتو يې اشعار ويل او روحاني ژوند يې ګاډه د عشق او مينې په سوی گرفتار و. محمد هوتک د خپل پلار له خولې د شيخ بستان يوه بدله رانقلوي، چې په عامي او وطني وزن ده او له دې څخه ښکاري، چې د بستان په شعر کې (لکه نعمت الله چې هم ليکلي دي) د تغنی او ترنم خوا غالبه وه.

بدله

ګر

د مينې اور دې زما زړګۍ وړست په انگار کې نا ښې تار و نار کې نا
خود به ويلېږم چې مې زړه پر تا مفتون کې نا ځان مې زبون کې نا
اوبښکې مې څاڅي پر ګرېوان يو وار نظر که پر ما راسه گذر که پر ما

وکه نظر زما پر حال چې پروت رنځور يمه تل په وير ناسور يمه تل
له زړه مې څاڅي وينې، سور په وينو خپل يمه تل په اور جليل يمه تل
اوبښکې مې څاڅي پر ګرېوان يو وار نظر که پر ما راسه گذر که پر ما

له درده، ســـــوزه تل نارې او غلبلي وهـــــمه کرېږې^(۱) سورې وهمه
يو آن مې چـــــېرې به آرام به بېکاونه^(۲) ويسم نه راحت ګر نه وينم
اوبښکې مې څاڅي پر ګرېوان يو وار نظر که پر ما راسه گذر که پر ما

د خوږو زړو له حـــــاله ته يې اي بادهاره آگاه يې د بې وزلو همراهِ
د خپل عـــــزت په روي بستان ته ګر ده مهر ښندل کړې له گناهه گواښل^(۳)
اوبښکې مې څاڅي پر ګرېوان يو وار نظر که پر ما راسه گذر که پر ما^(۴)

^(۱) کرېږې، فرياد و صيحه

^(۲) بېکاونه، آرام، راحت

^(۳) گواښل، منع کول

^(۴) پته خزانه، ص ۶۷

دا بدله د پښتو د ملي شعر يو خاص وزم رانيښی، چې مکرر کېدونکی کسر هم لري او په ملي وزمو کې يو د تغنی او ترنم خاص مزیت څرگندوي داسې اشعار د ربغ د پوره کولو او د موسيقيت لپاره کله کله د کلماتو په پای کې ځينې صوتي وروستيزونه لري چې هم د شعر سلاييل بشپړ کوي او هم د ترنم لپاره ربغ ته دوام ورکوي، چې په پښتو عروضو کې دغه کیفیت ډېر ليدل کېږي ددې بدلې په لومړي بند کې د بيت آخر ته د معنی د تکميل لپاره فقط (کی) کافي وو؛ خو د ترنم لپاره (نا) ورسره نښتی دی. دا وروستيز د گرامر له رویه بالکل زاید دی؛ خو د عروض او موسيقيت له پلوه ضروري گڼل کېږي.

(۲۶) علي سرور لودي

د (۱۹۶۰ هـ) حدود

علي سرور په قوم شاهوخل لودي و، چې د هندوستان له هغو لودي ادباوو او عرفاوو څخه گڼل کېږي، چې د مخه موږ ذکر کړل. دده احوال او خوارق مخزن افغاني بيانوي او د پتمې خزانې مولف يې هم د «تحفة صالح» کتاب په حواله احوال راوړي او داسې ښکاري، چې دی متقي او پارسا او متصوف سړی و او د خپل عصر رهبر بلل کېده او په ملتان کې به يې ژوند کاوه. علي سرور د ارشاد او تدريس حلقه درلوده او ډېر خلک يې مريدان وو دده عمر په وعظ او ارشاد کې تېر شوی دی او د لسمې پېړۍ په پای کې ژوندی و.

نعمت الله مؤرخ واسي، چې علي سرور د ملتان د کهروړ (کروړ) په قصبه کې اوسېده، مستجاب الدعوات و او ډېرش

کاله اوږد، ونه غځېد او نه شو بیده. یوه ورځ یوه نایي سرور خرایه وې ویل، چې شیخ نجم الدین کبری به په یوه کتنه خلک د کشف خاوندان کول، علي سرور ورته وویل، چې دا خو آسانه کار دی؛ نو چې نایي له خپله کاره فارغ شو، بل حال پر راغی او د کشف و درجې ته ورسېده او په عبادت او ریاضت مشغول شو.^{۱۱} له دې قصې څخه د علي سرور د حیات ډول او د خلکو نظر چې ده ته یې درلود، ښه ښکاري او د «تحفة صالح» له روایت څرگندېږي، چې دی د خلکو مرجع و او عرفاني او علمي مشکلات به یې دده په فکر حل کول.

دده اقوال او اشعار:

پټې خزانې د «تحفة صالح»^{۱۲} په حواله د علي سرور لودي یو تقریر هسې رانقل کړی دی «یوه ورځ سوال څنې وشو چې
 ((پس برا هر لحظه مرگی رجعتی است
 مصطفی فرمود دنیا ساعتی است))
 څخه مقصد لري؟ زموږ مرگ و رجعت کله دایم او مستمر دی؟ او که دا مرگ و رجعت دایم او مستمر وي؛ نو به حیات بعد الممات متعدد شي او د تناسخیانو عقیده به شي هغه عارف رباني هسې جواب ورکا، چې ذات ماسوا دی له بدنه، ذات دایماً ثابت او بدن متحلیل دی، هسې چې وايي «انت انت لا یبدنک فان بدنک فی التحلل و لیس عندک منه خبر، فانت وراء هذه الاحیاء» دغه مرگ و رجعت بدني دی، نه ذاتي او هر کله چې تحلیل وموند سابقه ذراتو، نو یې پر ځای درېږي

^{۱۱} مخزن افغاني قلمي، ۳۶۸

^{۱۲} دې کتاب د پېژندلو لپاره وگورئ (۹) څپرکی (۱۶) عنوان

لاحقه ذرات او همدغه تجدد دی. چې د دنیا عدم تحقق ثابتوي او هغه چې مصطفی علیه السلام وویل: «الدنيا ساعة» رشتیا کوي»^{۱۱}

په دې تقریر کې د علي سرور پاڅه د تصوف افکار ښکاري او د تصوف او فلسفې یوه پخوانۍ عقیده وه چې د اجسامو اتومي ذرات مسلسل فاني کېږي او په ځای یې نوي نوي درېږي؛ ځکه چې د فاني او نورو ذراتو دغه تسلسل تل جاري دی او نوي اجزاء د پخوانو ذراتو ځای ډکوي؛ نو څوک د جسم په فنا نه پوهېږي. صوفیان وايي: چې مادي دنیا د الهي اسماء او مظهر ده او موجودات د خدای تعالی د کمالاتو د تجلی مظاهر دي؛ ځکه چې په تجلی کې تکرار نشته او پر یوه شي مکرراً یو راز تجلی نه کېږي (کل يوم هو فی شان) نو جلالي اسماء تل له موجوداتو څخه «وجود» قلع کوي او جمالي اسماء یې تر خپلو تاثیراتو لاندې راولي او بېرته «وجود» ورکوي او دغه مسئله «تجدد امثال» بلله کېږي.

شیخ ابو طالب مکي وايي: «لا تجلی فی صورت واحدة لشخص واحد مرتان ولا فی صورة واحد للثنين»^{۱۲} صوفیان له دې پله پسې فنا څخه دا نتیجه اخلي، چې دغه فنا په حقیقت کې د «اثبات» او «وجود» بنسټ ده؛ ځکه هر کله چې لومړی صورت فنا کېږي؛ نو دوهم صورت یې په مترقي ډول پر ځای درېږي او که دغه فنا نه وای؛ نو به «وجود» هم نه و تکمیل شوی؛ نو گویا «عدم او فنا» د «ارضاء او تکامل» وسیله ده. له علي سرور ه چې د کوم پارسي بیت پوښتنه شوې وه، هغه د

^{۱۱} پته خزانه، ص ۱۰۷.

^{۱۲} قوت القلوب.

مولاناى بلخي (رومي) له مثنوي څخه دى. چې مولانا هم دې عرفاني خبرې ته هسې شرح ورکوي
 تـو از ان روزيکه در هست آمدى
 گر بر ان حـالت ترا بودى بقا
 از مـبدل هستى اول نماند
 همچنين تا صد هزاران هست ها
 اين بقاها از فناها يافتى
 در فناها اين بقاها ديده ئى
 تازه ميگيرى کهن را مى سبار
 پس ترا هر لحظه مرگ و رجعتى است
 هر نفس نو مى شود نـا و ما

آتشى يا خاکدى، يا آسې ندى
 کي رسيدى موټرا اين ارتقا
 هستى ديگر بحاي او نشاند
 بعد يکديگر دوم به ز ابتداء
 از فنا پس رو چرا در تافتى؟
 بر بقاي جسم چون چسپيده ئى
 ز انکه امـسالت فزون آمد ز پار
 مصطفى فرمود دنيا ساعتى است
 بى خبر از نوشدن اندر بقا

(مثنوي)

د مثنوي شارح لکي، چې: په دې بيتو کې ((د تجدد امثال)) بيان دي، چې د کایناتو صورت هر گړې اوړي، یو صورت معدوم کېږي او بل صورت په (وحدت عین) موجود کېږي؛ مگر چې زایل صورت د حادث صورت سره شبیه وي؛ نو یې د اوښتلو حس نه کېږي او داسې گومان کېږي، چې هغه مستمر صورت دی.^(۱)

د علي سرور په تقرير کې هم تاسې ددې عرفاني، خبرې شرح وينئ او دده عرفاني مقام او علمي منزلت ځنې ښکاري، ده د خبرې د څرگندولو لپاره د حضرت شيخ الاشراق شهاب الدين سهروردي مقتول (۵۸۷ هـ) له اقوالو څخه ځينې عربي جملات رانقل کړي دي، چې هغه هم دغه مسئله بيانوي.^(۲)

^(۱) بحر العلوم د مثنوي شرح.

^(۲) د تفصيل لپاره وگورئ هيا کل المور دوهم هيکل ص (۱۲) د مصر طبع.

اوس چې د علي سرور د عرفاني تقرير وضاحت د نورو
عرفاوو د بيان په ترڅ کې وشو؛ نو به دده يو غزل را نقل کړو،
چې د پته خزانې مولف هم له «تحفه صالح» څخه اقتباس کړې
ده او پته عرفاني رنگ لري

غزله

محبت پيال له مې نوش کړه په مجاز کې
د حق نور وينم په سترگو د اياز کې
درست وطن راته درياب شو بې ديدنه
ديد مې نه شي مگر خداي مې سبب ساز کې
که زه مې شم هم له گوره کړم سر پورته
ناگهان چې مې دلبر پورته آواز کې
که مې سر غوڅ د رقيب په تهره تبغ سي
هم به خم که دلبر غوښت په مهر و ناز کې
زه و يار مداماً ناست يو؛ يو له بله
پر غماز دې باري کاني د غم ساز کې
گران بيلتون به د هغو مينو وينه
چې تل ناست وي په خلوت کې سره نياز کې

ای سروره غمازان شوه بې حساب
پاک الله دې صورت تش بې مغزه پياز کې^(۱)

^(۱) پته خزانه ص، (۱۰۳).

٢٧٠

مېرمن نېكېخته

د (٩٦٠ هـ) حدود

د پښتنوله شاعرانو مېرمنو څخه ده، ددې كورنۍ د پېښور په اشنغر كې اوسېده او پلار نيكه يې روحاني خلك وو او د ممن زيو مرشدان گڼل كېده، ددې پلار شيخ الله داد مموزى د خپل عصر عالم او مرتاض سړى و او لكه شيخ امام الدين چې پخپل كتاب «اولى افغان» كې كښلي دي، نېكېخته هم عارفه او زاهده مېرمن وه، ديني علوم يې لوستلي او عمري يې په رياضت او عبادت تېراوه، دې كورنۍ د خپل وخت له يوې بلې عرفاني او ادبي كورنۍ سره چې د پېښور په لتو كې مشهوره ده؛ خوبڼي وكره، دا كورنۍ د مرحوم شيخ متي اولاد او احفاد وو، چې نېكېخته په (٩٥١ هـ) د شيخ متي يوه لمسي ته په نكاح وركړه شوه، چې شيخ قدم نومېده او د محمد زاهد متي زى زوى و، نېكېختې په (٩٥٦ هـ) ميا قاسم افغان وزېږاوه، چې د پښتنوله عرفاني او علمي رجالو څخه دى او ددې كتاب په درېيم ټوك كې به يې احوال وليكل شي

د پتمې خزانې د «اولياء افغان» په حواله ليكي، چې نېكېختې په (٩٦٩ هـ) يو كتاب، «ارشاد الفقراء» په نامه وکېښ، چې د پښتو اخلاقي او تلقيني اشعار پکې وو او د فقير مشربو خلکو لپاره نصايح او وعظونه وو^١

^١ پته خزانه، ص ١٨٣

لکه چې موږ وینو په پښتو ادب کې پر (۱۰۰۰ هـ) وروسته یوه ډله ناظمین او لیکوال شته، چې د دوی د منظوماتو مضامین فقط و عظونه او دیني نصایح دي. دېر کتیب په دې ډول نظم شوي دي، چې د دغو دیني منظوماتو ډېره پخوانۍ نمونه موږ د نېکبختي په منظوماتو کې مومو.

دغه ډله نظم کړونکي عموماً واعظان او ملایان او دیني مرشدان وو، چې د عباداتو او اخلاقو په خصوص کې به یې لنډې لنډې منظومې جوړولې او د نېکبختي منظومات هم داسې دي، چې د نمونې په ډول یې دلته راانقلوم، دا نمونه د پتي خزانې مؤلف له «ارشاد الفقراء» څخه را اخیستې ده:

نصیحت

د خدای حق ته غاړه کېښېږده	نورې نورې وینا پرېږده
دنیا پاته لــــه هر چا ده	په اخلاص کې ځنې بلېږده
خو قوت لرې په ځان کې	سرد یار په رضا کېښېږده
ځان له بده خوږه ژغوره	زړه په ذکر د یار بلېږده ^(۱)
کل دنیا به دې دښمنه شي	اوس له بهرې ځنې رېږده
توله غـواري حسابونه	که دې اوښې، که دې مېږده
دنیا ترک ووه که پوه یې	د بـقا ^(۲) پښې ږده ^(۲)

^(۱) بلېږده وپېچه

^(۲) په خړانه، ص ۱۸۳

(۲۸)

شیخ محمد صالح الکوزی

د (۱۰۰۰ هـ) حدود

شیخ محمد صالح په قوم الکوزی او د قندهار په جلدک کې اوسېده، چې دغه ځای د قندهار شمال شرق ته تقریباً (۳۰) میله لېرې د کابل پر لار واقع دی او تر اوسه هم هلته د الکوزو تېر اوسي.

شیخ صالح موږ د پټې خزانې په کومک پېژنو او دغه کتاب دده د اشعارو نمونه هم موږ ته رارسولې ده، داسې وایي، چې شیخ یو عالم او عابد سړی و او په علم او تقوی یې په خلکو کې شهرت درلود، اوقات یې په تدریس او د خلکو په ارشاد تېرول. منزوی او په گوښه کې ناست سړی و، علمي او روحاني استغنا دی له دنیوي جولانه منع کاوه او همېشه د خپلو شاگردانو او مخلصانو د مجلس څراغ و، د تدریس حلقه یې د شاهانو تر دربار او عزت خوښه وه؛ نو ځکه تل د تدریس او ارشاد په حلقه کې له دنیوي مزخرفاتو څخه فارغ او مستغنی و^۱.

داسې معلومېږي، چې شيخ صالح تر (۱۰۰۰ هـ) دمخه زېږېدلی و او په دغه وخت کې دده د علمي شهرت او تقوی او فضيلت ږغ لوړ و، چې پر قندهار نه؛ بلکې پر ټولې پښتونخوا د دوو لویو امپراطوريو يعنې د هندي تيموريانو او صفويانو جگړې پله پسې جاري وې او پښتنو آرام نه درلود، د شيخ صالح په وخت کې د قندهار صوبدار (والي) شاه بهگ خان کابلي و، چې په (۱۰۰۳ هـ) کال يې د جلال الدين اکبر باچا په امر قندهار ونيو او تر (۱۰۱۴ هـ) پورې هم په قندهار کې حکمران و.^(۱)

پته خزانه د شاه بهگ او شيخ صالح داستان داسې رانقلوي نقل دی، چې شاه بهگ خان د قندهار صوبدار، شېخ محمد صالح وغوښت، چې کابل ته ولاړ شي او هلته خلکو ته فيض ورکړي او په تدريس د علومو طالبانو ته هدايت وکړ، شېخ محمد صالح ورته وکښل، چې: «ماله طمع د عزت نشته او په دنيا پسې تگ نه غواړم، زما داسې مقصد دی، چې دنيا ماته راشي، نه چې زه ولاړ شم دنيا پسې، که زما عزت غواړې، ما پرېږده او په دنيا پسې مې مه مسافر کړه...» چې دغه خط ورسېده شاه بهگ خان وويل: «زما هم ستا عزت مقصود و، نه بې عزتي...»^(۲)

له دې روايته موږ د شيخ صالح د ژوندانه طرز او دده د تفکر صبغه معلومولای شو، چې عزت نفس، پوهه، تقوا، استغنا ټول ورسره وو او دغه صفات او مزایا ده په دغه غزل کې سره يوځای کړي دي، چې شاه بهگ صوبدار ته يې لېږلې وه:

^(۱) اکبر نامه، ترک جهانگیری، منتخب اللباب

^(۲) پته خزانه، ص ۹۹

د لیلی د مینې فیض هر سبا وړم
 بېهوده منت به ولې د نور چا وړم؟
 چې اشن د شپې ناخاپه په لاس کښېوت
 روښان زړه په گوگل پټ لمر په سجا وړم
 پر دنیا که تجارت خوک د دنیا کې^(۱)
 زه د زړه په بازار بار د عشق سودا وړم
 د لیلی لیدل دې رب په بهانه کې^(۲)
 خزاني که ددې کل جهان په شا وړم
 که پر تخت مې د سلیمان سپور کړې سر په
 عاقبت خاورو ته ښه عمل پېشوا وړم
 بې له عشقه خوشحالي پر ما حرامه
 زه 'صالح' که په خوله خوښ په زړه ژړا وړم^(۳)

دده اشعار او اقوال:

داسې ښکاري، چې شیخ صالح د شاگردانو او مخلصانو
 یوه لویه حلقه درلوده او دده اشعار او اقوال او احوال به هغو
 لیکل، د پټې خزاني مولف یوه کتاب ته حواله ورکوي، چې
 ((تحفه صالح)) یې نوم و او دا کتاب د شیخ یوه شاگرد ملا
 الله یار دده په نامه کښلی و او په دې کتاب کې د شیخ صالح
 احوال او اشعار او اقوال راټول شوي وو او دده د اشعارو یوه

^(۱) کړي

^(۲) نه کړي

^(۳) پټه خزانه، ص ۹۹

مجموعه وه، چې محمد هوتک له هغو اشعارو څخه لوړه غزل او هم د لاندې پښتو غزل رانقل کړی دی.

چې په زړه يې غشی څرخ^۱ سي د چشمانو
 روغ بڼه نه سي په دارو د طبيبانو
 چې نود تن له رنځه خلاص په زړه رنځور وي
 دا د زړه دارو جوړ نه کړه حکيمانو
 مگر الله چې حبيب دی هم طبيب دی
 کار سازي کا د خوارانو رنځورانو
 هېڅ اثر راباندې نه کاندې عالمه!
 ښه ويل درو گوهر د ناصحانو
 نصيحت زړه غواړي، زړه نسته گوگل کې
 زړه مې وړی په منگولو خوړويانو
 که صالح غوندي د زړه په وینو پايي
 نور دولت پر دنيا نسته طالبانو^۲

د شيخ صالح له دغو درو غزلو څخه ښکاري، چې دی د پښتو ژبې يو متوسطه درجه شاعر دی، کلام يې ساده او روان او د قندهار د پښتو محاورې يوه نمونه ده.

^۱ څرخېدل ننوتل، جگېدل عبدالقادر خان وايي:

خوب يې باندې نه شي لت په لت وبله اوړي
 گل يې د نهالۍ په نازک بڼه څرخېږي

^۲ پته خزانه ص ۱۰۹

لسم څپرکی

نثر ليکونکي او مؤلفات او کتابونه

لکه چې دمخه مو وويل د پخوانو آريايانو او اکثرو نورو اقوامو، زارې ادبي آثار منظوم وو او منشور آثاريې ډېر لږ پاتې دي

ويډا او اوستا، دواړه منظوم وو. د سنسکريت زارې کتب هم اکثر منظوم دي؛ نو له دغه جهته د آريايي اقوامو د نظم تاريخ تر نثر دمخه دي، په دې کې هېڅ شک نشته چې د ژبې اساس پر نثر اېښول کېږي؛ مگر ځکه چې بشر خپل پخواني ادبي آثار په حافظه کې ساتل او د ليک او تحرير فن لاندې و ايجاد شوی؛ نو د حافظې د ساتلو لپاره نظم تر نثر آسانه و او هر کله به د آريايي اقوامو ريشيانو (شاعرانو) خپل ديني او اجتماعي مطالب نظم کول او حماسي شاعرانو به خپل جنگي او حماسي اشعار په منظوم ډول پېږول، د ويډا قديم آثار د دغور ريشيانو د قريحي تتايچ دي او ستاهم د زرتشت او دده د اتباعو گېتونه او سندري دي، د زارې يونان ايلياد او اوديسه هم د هومر حماسي سرودونه دي

د پښتو ژبې په ادبي تاريخ کې هم موږ ته تر اسلام راوروسته، لومړي منظوم اشعار لاس ته راغلي دي او د قدامو په دوره کې تر (۶۰۰ هـ) دمخه کوم منشور اثر درک نه لرو، فقط د هاشم سرواني (د سالي وېږمه) يو کتاب په نامه راته معلوم دی؛ مگر منظوم اشعار لکه چې ناسي ولوسنل خورا ډېر دي، چې

لکه پخواني آريايي متون سینه په سینه رانقل شوي او وروسته په کتابو کې ضبط شوي او تر موږ پورې رارسېدلي دي؛ ځکه چې پښتو ژبه د قديمو منظوماتو په شهادت موجوده وه؛ نو طبعاً به يې نشر هم درلود مگر ښايي چې د ليک او تحرير د نه والي په سبب (نشر) نه وي ضبط شوی او که څه هم و، هغه به د زمانې څپو ورسره وړي وي.

په دغه علت نو موږ د قدامتو په دوره کې تر (۶۰۰ هـ) پورې د پښتو د نشر نمونه نه شو موندلای او تر دغه وروسته د متوسطينو په دوره کې چې څلور پېړۍ ده، د نشر نمونې لرو او نشر ليکونکي پښتانه پېژنو چې کتب يې باليف کړي دي.

د مغولو تر تاراک دمخه، يعنې تر (۶۰۰ هـ) پخوا، د پښتو ژبې ادبي مراکز غور، د هلمند او ارغنداو (او) ترنک ورشوگانې وې؛ ځکه چې دغه مراکز د مغولو خونخوارو لښکرو وران کړل او د مدنيت يوه ټولګه يې نه پکې پرېښوده؛ نو ښايي چې د پښتو کتب او آثار هم ورسره تباه شوي وي.

يو ټينګ دليل شته، چې تر (۶۰۰ هـ) دمخه هم د پښتو نشر موجود و او د پوځوالي او متانت درجې ته رسېدلی و او هغه حجت دادي چې د (۶۰۰ هـ) په حدودو کې چې د نشر کومه نمونه موجوده ده، هغه ډېره پخه او متينه او خوږه ده، د يوې ژبې نشر چې دې درجې ته رارسېږي، طبعاً يې بايد دمخه ابتدايي مراحل طی کړي وي، خود طفوليت له مراتبو څخه د رشد او پوځوالي درجې ته راغلی وي.

نوله دې خبرې څخه استدلال کوو، چې بايد ډېر دمخه اقلأ دوي درې پېړۍ پر پښتو نشر تېرې شوې وي، خود پينځمې هجري پېړۍ متانت او پوځوالی يې میندلی وي پس له دې

لنډې کتنې څخه به په لنډې کرښو کې زه هغه نشر لیکونکي او مولفان او موثر خان درسره معرفي کړم چې تر اوسه ماته معلوم دي

(۱)

سليمان ماکو

(د تذکري لیکوال) ۱۲۰۶ هـ

د پښتو ژبې له پخوانو لیکوالو او نشر لیکونکو څخه چې تر اوسه معلوم شوي دي یو غټ او مقتدر لیکوال سليمان ماکو دی

دی د بارک خان صابزي ماکو زوی دی، چې د قندهار په ارغسان کې اوسېده د ماکو قوم تر اوسه هم له تعداد هورې اوسي او په ابداليو (درانو) کې شاملېږي سليمان له دې قومه یو پوه لیکوال راوتلی دی او د پښتونخوا په غرو کې یې سیاحتونه کړي او د خپل عصر مشهور روحاني او ادبي رجال یې لیدلي دي.

دی پخپله وايي، چې په (۱۲۰۶ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقده مې لیدل او پلټل، داسې ښکاري، چې سليمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق شو چې د پښتو د نوموړو بررگانو په احوال کې یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی ویناوې او اشعار په دې کتاب کې خويدي کړي: دا کتاب متأسفانه اوس ورک دی، خو لومړي اووه مخه یې مائر (۱۳۱۹ هـ) کال دمخه په قندهار کې وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه (۱۳۱۹ ش) او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کې خپاره کړل.

سليمان ماکو د پښتنو پخواني مؤرخ او نشر نریس دی او دده د نفیس او گهور کتاب دغه حو محه د پښتو ژبې او رجالو د تاریخ لپاره داسې مفیدې ثابتې شوې چې د ادب او پښتنو تاریخ یې تر ابدې مرهون دی.

سليمان ماکو مؤرخ

د سليمان تذکره د پښتنو مشاهيرو او ادبي رجالو يو مفصل تاريخ دی، چې دی د هر سړي احوال بيانوي، د هغه علمي او روحاني مقام ښيي او بيا يې اشعار او ويناوې رانقلوي. د تذکرې يو څو پاڼې چې پيدا شوې دي، دا ځنې معلومېږي، چې سليمان د پښتنو مشاهيرو احوال په داسې ډول ليکه چې د هغو د ژوندانه وقايع ثبت شي او دا خبره هم څرگنده شي، چې پلاټي سړي څنگه ژوند کاوه، چېرې اوسېده پلار، نيکه او کورنۍ يې کومه او چېرې وه؟ او له هغه سړي څخه د خلکو په څولو، زړو کې کومه وينا او کوم شعر پاتې دی؟ دی په خپل سياحت کې د کاملاتو حضور ته رسېدلی او کوم مشاهير چې مړه وو، د هغو مراقده يې موندلې او ليدلې دي او د تاريخي وقايعو په ضبط کې يې ډېر دقت کړی دی، د تذکرې په دېباچه کې پخپله وايي:

((په سن دوولس او شپږ سوه د هجري تللی وم او د پښتونخوا په راغو او کليو گرځېدم او مراقده اولياوو او اصلينو مې پلټل او په هر لوري مې کاملان موندل او د دوی په خدمت خاکپای وم او هر کله په سلام ورته ولاړ، چې له دې سفره په کور کښېنستم او تنهاکې وچاودلې د پښتو، بيا پاڅېدلې او له څښتنه مې مرستون شوم، چې احوال د هغو کاملاتو وکړم او دوی چې

هغه ویناوې پته کړې دي او پښتانه یې لولي اوس، نه دي څخه ښکاري. چې سلیمان په تذکره کې خپل مشاهدات او د سسیاحت لیدل شوي او کتل شوي معلومات کښلي دي ولکه پاڅه موږ څن د خپلو لیدلو او کتلو څخه حکایت کوي او ب هغه روایت لیکي، چې د پښتنو څخه یې په نېکه اورېدلی دی

د سلیمان تذکره د پښتنو پخوانو شاعرانو په احوال او آثارو کې زموږ یو پخوانی تاریخي او پوخ ماخذ دی. هغه اووه مخه چې له دې تذکرې څخه لاس ته راغلي دي^(۱) د دغو شاعرانو احوال پکې شته چې موږ په دې کتاب کې هر یو پر خپل موقع لیکلي دي (۱) پېپیکه (۲) ملکيار غرشين (۳) د شيخ اسماعيل پارکي (۴) قطب بختيار دا خبره هم باید هېر د نه کړو، چې سلیمان د پښتنو رجالو په تاریخ لیکلو کې هغه سبک نه دی تعقیب کړی، چې د شيخ عطار په تذکرة الاولياء کې پاکلي شوی و؛ ځکه چې شيخ عطار یوازې د اولیاوو د زهد او تقوی حکایات سره راټول کړي دي؛ مگر سلیمان د رجالو د ژوندانه احوال او د دوی اخلاق او کورنۍ او هم ادبي موقعیت ښیي او په دې ډول یو پوه سړی او سترګه ور موږ ښکاري؛ نو دده تذکره په حقیقت کې د تصوف کتاب نه دی؛ بلکې د شعر او ادب یوه گرانې مجموعه ده

د سلیمان په عصر کې د پارسي ژبې تذکرې لیکلې شوي دي، چې مشهورې یې هغه د شيخ عطار تذکرة الاولياء او بله د

(۱) قلمي تذکرة الاولياء

(۲) دا اووه مخه مالومې پلا په (۱۳۲۰ ش) د پښتانه شعراء په اول توک کې د ۶۵-۶۴ مخ تر منځ کت من نشر کړه او په اصلي خط یې له اصلو پاڼو څخه عکس چاپ شو

شاعرانو ته ذکره لب لباب الالباب ده، چې محمد عوفي د (۶۱۸ هـ) په حدودو کې کښلې ده، د شیخ عطار تذکره خو تاریخي ډول کورته نه لري؛ اما تر عطار دمخه کشف المحجوب د صوفیانو مقامات و ملفوظات او اخلاق او اقوال بیانوني، خو لږ لږ تاریخي احوال هم لري، د سلیمان تذکره لږ څه دغه د علي هجویری عزنوي کتاب ته ورته ده.

اما لب لباب الالباب چې د پارسي ژبې د شاعرانو تذکره ده، هم د دوی احوال او د هیمنه تاریخي کوائف نه لري؛ بلکې زیاته برخه یې د دوی د اشعارو په نمونو ډکه کړې ده.

د سلیمان تذکره دا مزیت لري، چې هم د رجالو اخلاق او احوال وایي او هم یې د کلام نمونې لري او هم د دوی روحاني مقامات او د تصوف برخه څرگندوي، له دې جهتته موږ د سلیمان تذکره د تذکره اولیاء او تذکره شعراء تر منځ یوه جامعې نسخه گڼو او سلیمان یو بصیر او مدق مؤرخ او تذکره نگار بولو.

د سلیمان ماکو نشر:

تر سلیمان دمخه د پښتو نشر کومه منثوره نمونه موږ ته نه ده معلومه چې پخوا به د پښتو نشر څنگه و؟ او څه سبک او ډول یې لاره؟ خو د سلیمان د نشر پوځوالی او مسانت دا راته څرگندوي، چې د دغه عصر نثرونه به د غسې پاڅه وو او لکه د پارسي نشر چې هم په دغو غزنوي او غوري دورو کې متین او پوځ او خوږ و، د پښتو نشر به هم ښه او د فصاحت اصولو ته نژدې و.

د سلیمان ماکو نشر که په تحلیلي سترګه ولیدل شي، تر دغو لاندې درو عواملو لاندې یې نشو و نما راته ښکاره کېږي او په

هغه ادبي محيط کې چې دې نشر وجود موندلی و هم د درې عوامل موجود وو

۱- د پښتو ژبې خپل اثر چې سليمان پښتون و او د پيسو ژبې وپونکي و، نو طبيعي ده، چې دغه عامل به دده د نشر پر ادبي بڼه او خوږست پوره اثر درلود او ښايي چې تر ده دمخه چې کوم نثران موجود وو، د هغو د ليکلو سبک به هم پر ده دروند اثر لاره.

۲- په پارسي ژبه کې چې کوم ادبي حرکت موجود و او د سليمان ماحول يې نيولی و، ضرور به يې دده پر نشر هم اثر کړی وي.

۳- په دغه عصر کې پارسي نشر رشد موندلی و، هم په غزني، هم په خراسان او هم په هند کې خپل عروج ته رسېدلی و تاريخ بيهقي او زين الاخبار او د محمد عوفي لباب الالباب او جوامع الحکايات او تاريخ سيستان او بيا طبقات ناصري او نور کتب ددغه عصر مهم منشور آثار دي؛ ځکه چې پښتو هم ددغه ادبي چاپ په منځ کې ژوند کاوه؛ نړيې اغېزې هم طبيعي دي.

په دغه عصر کې عربي ادب او عربي ژبې هم پوره او بشپړ اثر کړی و پخپله پارسي نشر هم په ابتداء کې تر دغه اثر لاندې نشو و نما وکړه. د (۵۰۰ هـ) په حدودو کې چې کوم پارسي منشور کتب وليکلې شوه، د عربي ژبې اغېزې پکې څرگندې دي؛ ځکه چې پښتانه هم د عربي ثقافت سره په دغه زمانه کې، پوره ارتباط لري پر پښتو هم د عربي اثر شوی دی

د سليمان ماکو په حياتي محيط کې دغه درې سايقه موجود وو، چې هر يو پر ادبي تحول او د ليک او نشر پر ډول باندې طبعاً

اثر کوي، و زه هم تر دغو درو عواملو لاندې د سلیمان نشر تحلیل کوم

۱- دده پښتو

د سلیمان نشر د پښتو ژبې له خوا، دوه اړخه لري، چې دواړه هم په ادبي تدقیق او پلټنه کې خورا مهم دي. یو اړخ یې دا د طرز او جمله بندۍ او د عباراتو تلفیق او سره نښلول دی، چې دې څنګه خپل مطالب ادا کوي؟ څنګه جملې لیکي؟ او د کلام عمومي سیاق او سباق یې څنګه دی؟

دوهم دده د نشر کلمات او الفاظ او لغات څنګه دي؟ آیا دده په پښتو کې هم لکه پخواني شعراء ځینې متروک او مړه کلمات شته که یه؟ نو پخپله د پښتو ژبې له پلوه که دده نشر وسپړل شي، روان دی، اغلاق او تعقید نه لري، اوږدې او پېچلې جملې نه استعمالوي او د طبیعي مکالمې رنگ لري.

سلیمان د عباراتو په تلفیق او سره نښلولو کې استاد دی او عبارت یې لږ لږ او واضح دي، جملې سره پرېکوي او هرې مبتدا ته بېل خبر ورکوي، د متعددو معطوفو مبتداوو دپاره په یوه خبر اکتفا نه کوي او هم له دې جهته یې نشر وضاحت او سلاست لري او جزیل کلام باله کېږي.

د پښتو ژبې اصلي او طبیعي رنگ هم دغه دی، چې خبرې یې پرې پرې وي او هر کلام ځانله مستقل وي او ډېر معطوفات ونه لري او یوه پر بله بار شوې جملې نه وي، چې په پخواسۍ پارسي کې هم د نشر لیکلو مقبول سبک دغه و؛ مګر وروسته چې د مغولو د دورې ناوړه نشر رواج شو، دغه وضاحت او جزالت او خوږوالی یې بایلود.

لاندې د دواړو ژبو څخه مثالونه وگوري د ابو الفضل بیهقي سره پرېکړې او واضحې جملې

((یس رسول بر پای خاست و منشور و نامه را بر تحت نهاد و امیر بوسه داد، و بوسهل زوزنی را ارشادات کرد تایستد و خواندن گرفت))^(۱)

د عطف ملك جوړني اوږده او سره نغبتلي معطوف عبارات چې څو قرنه تر بیهقي وروسته د مغولو د دورې په سبک لیکل شوي دي:

((بسبب تغییر روزگار، و تاثیر فلک دوار، و گردش گردون و اختلاف عالم بوقلمون، مدارس درس مندرس، و معالم علم منظمس گشته، و طبقه طلبه آن در دست لکد کوب حوادث، پایمال زمانه غدار و روزگار مکار شدند، و بصنوف صروف فتن و محن گرفتار، و در معرض تفرقه و یوار معرض سیوف آبدار شدند و در حجاب تراب متواری ماندند))^(۲)

په پخوانۍ پارسي کې د بیهقي او دده معاصرینو لیک له طبیعي محاورې څخه لېرې نه دي، اما د مغولو تر دورې وروسته اکثر لیکونه د محاورې له ډوله دونې لېرې دي، چې فرق یې په لومړي نظر سړي ته ښکاري.

د سلیمان ماکو پښتونشر هم د پارسي د پخې انشاء رنگ لري، کوم نشر چې په غزنوي دوره کې له ۴۰۰ تر ۵۰۰ هـ پورې مروج وو. لاندې جملات د نمونې په ډول د سلیمان ماکو له تذکرې څخه راوړلي کېږي

((نقل کاوه شي چې په روزگار د غازي شهاب الدين چې پر

(۱) تاریخ بیهقي ص ۴۸

(۲) جهانکشی جوړني ج ۱ ص ۴

کفر یرغل و، شیخ ملکیار چې غرشین ستانه و، هم ملگری و د
تهدیب الدین چې په ډیلي کې هغه ستر واکمن ته توبی وروښانده
او هورې مې شو»^(۱)

خلاصه:

د سلیمان نثر د عمومي محاورې څخه لېرې نه دی، جملې
یې پرې پرې دي، وضاحت لري، مقاصد لنډ لنډ ادا کوي، د
یوې جملې خبر په بله پورې معلق نه پرېږدي او ځینې هسې زاړه
تعبیر او ادبي مصطلحات هم لري چې اوس نشته
مثلاً «بیاکې وچاودلې د پښو» چې مقصد یې پخپل
مسکن کې آرام کول او هوسایي ده.

«د هر زښت یې ووژل» چې په اوسنۍ اصطلاح له لومړیو دوو
کلمو څخه یوه کافي ده او دواړې نه وایو او دا «زښت زخت»
هغه د دري پارسي «سخت» دی، چې د ټاکید لپاره په ساماني
او غزنوي پارسي کې ډېر مستعمل و او اوس هم موږ په پښتو
کې کله کله وایو. مثلاً «سخت یې وواکه» بل ځای وایي، «پر
نړۍ یې د ستن ږغو» یعنې پر دنیا یې د روحانیت او ستانه
توب آوازه وه، چې اوس نه د «ستن» او «ږغو» کلمات شته او
نه داسې تعبیر څوک کوي او ښایي چې دا د هغه وخت تعبیر
وي، چې اوس له ژبې څخه وتلي او مهجور دي.

دغسې نور ډېر کلمات په دې پوځو مخو کې مومو چې اوس
یې په ژبه کې استعمال نادر دی او مړه گڼل کېږي، مثلاً
گروهېدل (گرویدن) مصدر پخوا موجود و او د متقدمینو په
دوره کې اصلي عنصر او ماده «گروه» د عقیدې معنی درلوده؛

^(۱) سلیمان ماکو، تذکره

لکه چې تاسې ددې کتاب په لومړۍ برخه کې د شیخ رضي او نصر لودي په اشعارو کې د «گروه» کلمه ولوستله، دلته د سلیمان م کو په نثر کې ددې مادې څخه «وگروهېد» په فعلی ډول راغلی دی، چې معنی یې «گروید و عقیده کرد» ده دا کلمه په وروستیو ادباوو کې هم مستعمله وه، مثلاً خوشحال خان خټک وايي

نه یې زړه په ما نر مېړي نه گروهېړي
خدايه څه مې سړیکار شوله کافره

بمیا (بومیا) پخوا د رهبر او مرشد په معنی و، سلیمان ماکو لیکي «خو چې بمیا شود وگړیه» یعنې د عوامو رهبرانو، چې اوس دا کلمه متروکه او مړه ده

دغسې دی. پارکي (قطعه شعر) ستر څښمن (خدای بررګ) گڼون (شمار)، کول (خاندان)، دښمن (دشمن)، جوبله (جنگ) او نور کلمات چې اوس نه دي مستعمل او اکثر دغه کلمات تر (۱۰۰۰ هـ) پورې لاهم په شعري دیوانو کې لیدل کېږي اما له محاورې څخه وتلي دي.

۲- د پارسي اثر:

د پارسي ژبې د نثر اثر هم د سلیمان په اثارو کې ښکاري او دا د محیط یوه طبیعي اغېزه ده، چې ژبه هېڅکله ځان نه شي ځنې ژغورلای، ځینې تراکیب او جملې د سلیمان په نثر کې شته چې خاص د پارسي تراکیبو رنگ لري، مثلاً مضاف الیه دغه کول لکه. «او تنهاکې وچاودلې د پښو» چې دغه ترکیب باید داسې وي. «د پښو تنهاکې وچاودلې» او نور دغسې تراکیب چې د پارسي ژبې اثر په کې ښکاره دی

سليمان که څه هم د پارسي کلمات ډېر نه راوړي او اکثر پښتو سرچه الفاظ ليکي؛ خو بيا هم دده نشر د پارسي کلماتو له خلطه نه دی خالي او دغه محيطي اثر يې قبول کړی دی وگوري دی د «روزگار» کلمه کت مت هغسې استعمالوي، لکه د پارسي ژبو پاڅه پخواني ليکوال.

بيهقي ليکي: «وېروزگار سلطان ماضي چون ميدان والی مکران گذشته شد...»

سليمان وايي: «په روزگار د غازي شهاب الدين چې پر کفر يرغل و» بڼل ځای ليکي: «په روزگار د شيخ بهتني کې دده ورور سرپڼ نومېد»

دغه نور خالص پارسي کلمات هم دده په نشر کې شته؛ لکه درخواست، سپاس، دروه، خاکپای، خدای مهربان او نور، چې د پارسي ادبي اغېزې د سليمان په نشر کې رانښيي او دا اغېزې په يوه مشترک چاپېر کې د ژبو تر منځ يو طبيعي او حتمي امر دی، مخصوصاً د پښتو او پارسي تر منځ چې له يوې ريښې څخه دوي اريايي ژبې دي.

۳- عربي اتور:

د سليمان په نشر کې تر پارسي د عربي ژبې اثر هم ډېر او دروند ښکاري او ددې علت همدا دی، چې عربي په دغو وختو کې د پښتنو درسي او ديني ژبه وه او که به چا له علمه سره مينه درلوده، هغه طبعاً عربي زده کوله؛ ځکه چې يوازې په عربي ژبه کې موجود و او داسې هم ښکاري، چې سليمان يو متدين او مصوف ته ډېل د ديني علومو طالب سړی و؛ ځکه چې دغه ټول په عربي وو؛ نو به سليمان عربي کتب لوستلي وي

او دده د حيات په چاپېر كې به د عربي او ادبي او ديني او تصوفي اثر خورا كلك او هم ډېر و.

د عربي اثر يوازې په پښتو نشر كې نه دی؛ بلكې د ساماني او غزنوي دورې د پارسي نشر په شهكارونو لكه د بلعمي تاريخ او تفسير طبري او د بيهقي تاريخ آل سبكتگين او نورو ټولو كې د عربي نشر هسې واضح او ښكاره اثرونه لري، چې د پارسي په نشر كې په څرگند ډول معلوم دي؛ نو پښتو نشر خوله يوې خوا مستقيماً د عربي تر اثر لاندې و او له بلې خوا يې له پارسي نثري استفاده كوله، چې هغه هم د عربي له اغېزو څخه خالي نه و؛ نو له دغو دوو جهتيو څخه د سليمان په نشر كې د عربي اثرونه خورا څرگند او ښكاره دي.

يو پښتون معاصر ليكوال د سليمان پر نشر هسې ليكي:

((غټه خبره چې په دې نشر كې نظر ته راځي داده، چې په دې كې د عربي رنگ معلومېږي، جمله بندي او اداء يې د عربي تر تاثير لاندې دي زه دا نه شم ويلای چې هغه وخت گوندې د پښتو طبيعي آهنگ دغسې و؛ بلكې كېدای شي، چې په خپله سليمان د عربي تعليم يافته اوسي؛ نو ده چې د پښتو نشر ليكلی دی، طبعاً د عربي تر اثر لاندې راغلی دی د سليمان په عربي تعليم باندې دا خبره هم دلالت كوي، چې دده په نشر كې عربي الفاظ لكه قطب، قدرة الراصلين، مراقده او داسې نور شته او صحيحه خبره داده، چې په دغه وخت كې پرته له عربي څخه بله د تعليم ذريعه وه هم نه!

دا چې موږ وويل چې دده په نشر كې د عربي اثر معلومېږي، د لاندې جملو څخه ښه څرگندېږي:

۱- وايم حمد او سپاس د لوی خاوند.

۲- نقل كاندي چې شيخ بهتني هوسېد په غره د كسې باندې

۳- سربن نه درلود زامن

۴- خداى مهربان د اسماعيل په برکت سربن ته نصيب كړه

دوني زامن چې اوس تروس تېر سو گڼون د هغو

۵- ډكه شوه مزكه د پښتخا د دوى په كول

په پورته جملو كې د عربي رنگ څرگند دى، څوك چې د

عربي سره اشنايي لري، هغوى پخپله پوهېږي. زه نه غواړم چې

د نحو او جمله بندۍ د اصولو په بيان چې يو رقم تحصيل د

حاصل دى، خپل مضمون اوږد كړم هو دومره قدرې به ووايم،

چې دغه جملې نن ورځ موږ په پښتو كې څه رنگ ادا كوو

وگورئ.

۱- د لوى خداى حمد او سپاس وايم

۲- داسې نقل كاندي چې شيخ بهتني د كسې په غره اوسېده.

۳- سربن زامن نه درلودل

۴- مهربان خداى د اسماعيل په برکت سربن ته دوني زامن

ورکړه چې اوس د هغوى گڼون تروس تېر سو.

۵- د دوى په كول د پښتونخوا ځمكه ډكه شوه^(۱)

اوس كه موږ د سليمان ماكو دغه څو جملې په غور وگورو:

نو په ټولو جملو كې فعل تر خپلو متعلقو مفاعيلو دمخه راغلى

دى، چې دا د عربي اثر ښكاري، مثلاً كه لومړۍ جمله په عربي

وي: نوبه (الحمد لله العظيم) وي، چې د پښتو جملې رنگ يې

حمد غسې دى او د عربي د تقليد اثر پكې، ځلې يې او دا د عربي

يې د جمله بندۍ تقليد له ۴۰ څخه په پارسي كې هم

بروج و، چې د بيهقي دا جملې يې ښه څرگندوي.

((مير گرد بر گرد قلعه بگشت، جنگ جاها بدید، نمود
پیش چشمش و همت بلند و شجاعتش آن قلعه و مردان بس
چیزی))

بل خای وایی ((امیر نشط شراب کرد و نمود بس طربی که
دلش سخت مشغول بود))

په پښتو جملو کې چې د سلیمان له نثره راواخیستلې شوي.
کټ مټ دغه اثر څرگند دی. لکه چې هم تاسې ته ښکاره شوه،
دغسې هم (نقل کاوه شي یا هسې نقل کاندې) د عربي (نقل و
حکي) اثر دی چې لیکوالو به د عنعنې پر وخت راوړ او دا رسم
هم په پښتو او هم په پارسي کې پاتې شوی دی

د سلیمان د نثر ممیزات:

اوس چې د پښتو د لومړي نثر اساسي عناصر یعنې (د پښتو
او پارسي او عربي اغېزې) وڅېړل شوي، یو څو نور مهم ادبي
ممیزات هم لاندې ذکر کېږي، چې په دې نثر کې لیده شي

۱- ایجاز د سلیمان د نثر یو څرگند مزیت د جملو ایجاز
دی، چې دغه ممیزه یې د پارسي له قدیمه نثره سره شریکه ده،
تر غزنویانو دمخه تر (۴۰۰ هـ) پخوا د پارسي نثر نهایت موجز او
جملې یې لنډې لنډې دي، چې دې مطلب ته م د مخه اشاره
وکه.

۲- توصیف او توضیح د سلیمان په نثر کې ځینې جملې
داسې تسته چې فقط د توصیف او ښو څرگندولو لپاره راوړلې
شوي دي دا مزیت د پارسي په ساماني سبک کې لږ و؛ خو د
غزنوي دورې لیکوالو ښه پسي ډېر کړ او د مطلب د روښانولو
لپاره یې ځینې پله پسي جملې راوړلې چې مقاصد ښه پسي

واضح شي^{۱۱} مثلاً

«په ویا له د ارغسان هوسېږم او په دې خمکو پایېږم» بل
 مثال «شېخ بهتېنی هوسېږد په غرد سدي او هلته دېره و» بل
 مثال «د دوی په خدمت خاکې ووم او هر کله په سلام ورته
 ولاړ» چې په دغو مثالو کې دوهمې جملې د توصیف او توضیح
 لپاره راغلې دي

۳_ د افعالو تکرار د پارسي پخواني لیکوال تر غزنوي دورې
 دمخه د هرې جملې لپاره د فعل ذکر لازم گڼي، که څه هم یو
 فعل په څو جملو کې مسلسل تکرار لاهم شي، د افعالو تکرار
 لکه وروسته چې یو ادبي عیب وگڼل شو، د ساماني عصر په
 نشر کې عیب نه و، بلکې د الفاظو تکرار او د جملو تکرار هم
 کېده او دغه تکرار په اوستا او پهلوي ژبو کې هم و چې پارسي
 ژبې ته راغلې و او دا یو قدیم ادبي سنت گڼل کېده^{۱۲} مثلاً
 رود کې د خوانی د غاښو په صفت کې داسې وایي

سپید سیم رده^{۱۳} بود و درو و مرجان

ستاره سحری بود، و فطره باران بود

چې بود څلور واره پکې تکرار شوی دی. یا مثلاً لکه دا
 جملې چې د (۳۶۰ هـ) د حدودو دي:

«من خواستم که کتابی بنا کنم، هرچ شایسته اندرو یاد
 کنم و پس قوت‌های شان پیدا کنم»^{۱۴} د سلیمان په نشر کې
 هم دغه د افعالو تکرار شته، چې د قدیمو نشر و اثر دی او کله

^{۱۱} سبک شناسی ۶۹/۲^{۱۲} سبک شناسی ۵۵-۲^{۱۳} رده. صف او قطار^{۱۴} الانه عن حقائق الادویه، د ابو منصور علي هروي لیک

دوني ډېر افعال ذکر کوي، چې په يوه ليکه کې څو مکرر فعلونه راوړي مثلاً:

«بختيار په پښتو سندرې کرينه، اوسې تويونه، خدای ته نارې کرينه، غلبې کړي، پارکي لرينه وگورې پينځه فعله په يوه سطر کې سره يوځای شوي دي، چې دوه کټ مټ تکرار هم دي

دلته بايد دا هېره نه شي، چې د ژبې دغه طبيعي او روان سبک ډېر ښه دی او د افعالو د حذف او عطف ناروا دود وروسته رواج شوی دی، چې کله کله د کلام رنگ او خوند ورواړوي موږ بايد په اوسني نثر کې دغه د افعالو د حذف بدعت رواج نه کړو او د قدیم طبيعي او خوږ سبک پيروي وکړو.

۴- د روابطو حذفول لکه دمخه چې مو وويل: قدماوو د فعل تکرار عیب نه باله او يو فعل يې مکرر هم د څو جملو په پای کې راوړ؛ خو تر (۴۰۰ هـ) را وروسته په غزنوي دوره کې ليکوالو په متعاطفو جملو کې په قرينه سره د ځينو روابطو حذف رواج کړ او کلام ته يې يوازې نوي بلاغت وپاڅېښه. مثلاً د بيهقي په دې جملو کې «است» رابط فعل محذوف دی: «حيمه مسلمانې ملک است و ستون پادشاه و طناب و ميخها رعيت» وروسته «ماند» فعل درې ځايه حذف شوی دی «پس چون نگاه کرده آيد، اصل ستونست و خيمه بدان نپايست، و هر گه وی سست شد و بفتاد، نه خيمه و نه طناب و نه ميخ» هم چې بايد داسې وای. نه خيمه ماند، نه طناب ماند. نه ميخ ماند»^{۱۱}.

د سليمان نثر لکه د تکرار افعال زوړ خاصيت چې لري، دغسې هم د غزنوي دورې د پارسي رنگ پکې ښکاري او اکثراً

^{۱۱} سبک شناسي ۲-۷۴

فعلي روابط حذفوي او له تکراره بې ځان ژغوري. مثلاً ((وام حمد و سپاس د لوی خاوند او درود پر محمد مصطفی (ص) چې دی سادار دیکونینو او رحمت د ثقلینو))، چې یو ((وایم)) له دروده سره او بل (دی) له رحمته سره محذوف دی.

۵. د ترنم حروف د سلیمان د نثر یوه بله مهمه ممیزه داده. چې د افعالو په پای کې د ترنم یو ټون زیاتوي او دا هغه خاصیت دی، چې وروسته د پیر روښان او دروېزه په سبک کې خورا ډېر شوی او یو فني رنگ یې موندلی دی، یعنې د مسجعو جملو په پای کې د ترنم یو (نه) زیاتېږي، دا ترنم د پښتو د لنډیو په آخنیو سلایلو کې عام دی؛ لکه خورینه، کورینه، راوړینه د خورې او کورې او وړې حالي افعالو پر ځای، مثالونه ((سندرې کرینه، یا اوښې تویینه)) یا ((پارکي لرینه)) چې دلته د کړي، تویوي، لري، حالي افعال کافي دي او (نه) زاید دي.

سجع او موازنه:

پخوانو لیکوالو به کله په جملو کې د سجع او موازنې په ډول کلمات راوړل، چې د پارسي نثر په ساماني او غزنوي دوره کې دا رعایت لږ و؛ مگر وروسته چې فني نثر د عربي په تقلید پیدا شو، دا کار ډېر مبتذل او عام شو، بیهقي هم کله داسې اسجاع لري مثلاً: «صفي خوانم از دنيای فرينده، بيک دست شکر پاشنده، و بدیگر دست زهر کشنده...»^(۱).

د سلیمان نثر که څه هم مسجع نه دی؛ خو لکه بیهقي او نور کله داسې موازن او مسجع کلمات لري او لکه چې وویل شوه، د افعالو په پای پورې یو (نه) د ترنم لپاره نښلوي، چې مسجع هم

^(۱) سبک شناسي، ج ۲، ص ۷۳.

شي. دا جملې هم د غسې رنگ لري و مراقبه د اولياوو او
واصلينو مې پلټل او په هر لوري مې ك ملان موندل ((يا)) په
جمله كې ملكيار دا پاركي وويل چې غازيان وياړېدل، او په
څېر د زمريو ورتوى شول

دا و د سليمان د نشر مهم مييزات، چې په لنډ ډول راوړل
شوه او له دې څېړنې څخه نتيجه اخلو، چې د سليمان په نشر كې
ځينې داسې اثرونه شته، چې د پارسي د ساماني او غزنوي
دوري د ليكوالو سره نژدې كېږي او كوم ادبي جريان چې تر ده
دمخه درې څلور قرنه په منځنۍ آسيا كې موجود و، سليمان هم
له هغه څخه ماثر ښكاري، اما دا زموږ استنتاج او څېړنې چې
فقط دده د كتاب پر يو څو مخو باندې شوى دى، په كامل ډول
د هغه عصر د نشر عمومي مييزات نه شي ښوولای. البته كه بل
يو منشور اثر له دغه عصره زموږ په لاس كې واى؛ نو به مو د
حتم او يقين په ډول څه ويلى واى. له دې جهت هم د دغه بحث او
پلټنې تكميل هغه وخت ته پرېږدو، چې د پښتو نشر نورې زړې
نمونې پيدا شي او شايد چې دا كار زموږ آندگان پاى ته
ورسوي او دغه اوسني آراء او منتج معلومات يا نقص كې يا
تايد

د سليمان په نشر كې ځينې ناوره تركيبونه:

تر اوسه موږ د سليمان د نشر ښېگړې دروښتولي او د پارسي
او عربي كومي اغېزې چې پكې ښكاري، تحليل شوې، په دې
نشر كې ځينې غوټه او سره نغښتلي عبارات او تراكيب هم شته،
چې ناوره او غير مستحسن ښكاري؛ ځكه چې د كتاب بشپړه
نسخه نشته او هم دا څو پاڼې چې پيدا شوې دي، په خورا بد

خط دي: نو سړی نه شي ویلای، چې دغه تعقیدات او بډوره
پراکيب پخپله د مولف دي او که د نسخ او لیکونکي تصرف یا
سهوه ده؟ موږ چې د دغو خو پټو عمومي سیاق او سباق ته
گورو: ځکه چې د مولف نشر سهل او روان او خوږ دی، نو دا
ویلای شو، چې دغه یو خو جملې او مغلط تراکيب به د نسخ
سوء تصرف یا سهوه وي. دا لاندې تعبیر څرگند او حواړه او د
بلاغت له اصولو سره سم په نظر نه راځي: «موسی چې ستر پلار
و د قطب، تللی و له بختیارانو څخه او مېشت و پر اېواد چې
سیند باله شسي، لرغونې برخه خوی د موسی شیخ احمد ته
لوی ستانه ورکړی شوی. د سنز لاس ونيو وگروهېد او پر سړی
د ستن (دغو وه...) له (لرغوني) څخه بیا تر پایه جملې مغلطې او
ناڅرگندې دي

تاسې دمخه د قطب الدین بختیار په احوال کې ولوسته،
چې د احمد زوی او د موسی لمسی و او د حضرت معین الدین
سجزي مريد و، د دغو تاریخي حقایقو په سیوري کې باید لوړ
تعبیر او تراکيب داسې وی:

«شیخ احمد د موسی زوی ته لرغونې برخه قطب ورکړ شوی
و چې لوی ستانه و او د سنزې^(۱) د سجزي^(۲) لاس یې ونيو او
وگروهېد او پر سړی یې د ستن (ستانه توب) (دغو) یا به (دغو)
په هغه وخت کې یو پښتو لغت و، د اوازې او صت په معنا.

د سلیمان د نشر نمونه له تذکرې څخه:

«وایم حمد و سپاس د لوی خاوند او درود پر محمد
مصطفی صلی الله علیه وسلم، چې دی بادر د کونینو او رحمت

^(۱) دا کلمه په اصل کې سنزري ده، چې صحیح یې سجزي دی یعنې سیستانی

د ثقلینو لوی لوی رحمتونه دي وي د هغه استازي پر آل و یارانو، چې دواړه جهان په دوی دي روښان

(۱) ما بعد ره غریب خاوري سلیمان زوی د بارک خان ک کو صابزي چې په ویا له د ارغسان هوسپرم او په دي مزکو پایسپرم په سن دوولس، سپر سوره د هجري تللی وم او د پښتنخوا (پښتونخوا) په راغو او کلیو گرځېدم او مراقد د اولیاء او واصلینو مې پتل او په هر لوري مې کاملان موندل او د دوی په خدمت خاکپای وم. او هر کله په سلام ورته ولاړم چې له دي سفره په کور کې کښېنستم او تنها کې وچاودلې د پښو، بیا پاڅېدلې او له څښه مې مرستون شوم، چې احوال د هغه کاملانو وکاږم او دوی چې هغه ویناوې پاته کړې دي او پښتانه به لولي اوس^(۱)

بله نمونه:

ذکر قدوة الواصلین شیخ مشایخ بېتني: چې د خدای په پېژندگلوی تر ټولو، لوی و او بزرگ، نقل کاندې چې شیخ بېتني هوسپد په غره د کسې باندې او هلته دېره و. او ده به هر کله څښتن باله او روزه به و، په شپو به د خدای په عبادت بخت به و.

نقل هسې کاندې یارانو، چې په روزگار د شیخ بېتني کې دده ورور چې سرین نومېد، پر شیخ هم خورا گران و، سرین نه درلود زامن او هر کله به (يې) ويل، خپل ورو ته بېتني خپل خوی اسماعیل ورکاوه او لوی سود سرین په کاله. خدای مهربان د اسماعیل په برکت سرین ته نصیب کړه، دوني زامن چې اوس

(۱) د تذکري له مقدمې څخه عیناً د فلمي نسخې املا لیکلی شوی ده.

تروس تهرسو گڼون د هغو، د اسماعیل مرقد مبارک واقع دی د
کسې پر غره چې زه هلته تللی وم

نقل کاسدي چې بېټنې سپین ږیری سو؛ نو ده به هر کله
څښتن باله او رب ته به (يې) درخواست کاوه، چې زما په کاله او
د سربین او غرنېستي په کول (کېول) کې پرکت کېږېده، بادر
قبول کړ دده درخواست او ډکه سوه مزکه د پښتنخوا (پښتونخوا)
د دوی په کول^(۱).

(۲)

د شیخ متي د "فدای مینه"

د (۱۶۵۰ هـ) حدود

د شیخ متي احوال مو دمخه ولوست، دې د پښتو لوړ او
جمالي شاعر خپل اشعار په یوه مجموعه کې کښلي و، چې نوم
يې ((د خدای مینه)) وه

دا کتاب د محمد هوتک په قول، شیخ متي په غونډان کې
وړکښلی او خپل شعرونه او مباحثونه يې پکې راټول کړل، هغه
وخت چې شیخ وفات شو؛ نو دده ارادتمندانو هغه کتاب دده پر
مزار کښېښو، چې د کلات د غونډۍ پر سر واقع دی، کوم خلک
چې دده د مرقد زیارت له به ورتله؛ نو له هغه کتابه به يې د
شیخ اشعار لوستل، هغه وخت چې مغول راعلېل؛ نو يې دا
کتاب واخیست او وروسته نه شوه څرگنده، چې څه شو؟^(۲)

د شیخ متي دا کتاب اوس ورک دی او فقط یو الهامي شعر

^(۱) عیناً د قلمي نسخې په اصلا، پښتانه شعراء ح ۱ د قوسینو تر منځ
کلمات په اصل کې نشته.

^(۲) پته خزانه، ص ۲۳-۲۹

له هغه څخه په پټه خزانه کې موږ ته پاتې دي، چې ددې کتاب په (۲) برخه (۸) څپرکي کې تاسو ولوست داسې ښکاري، چې د «خداي مينه» يوه مجموعه وه، چې ډېر موثر اشعار پکې غونډ شوي وو او محمد هوتک وايي وگرځو به هغه پارکي ډغول او هر چا به ويل: نو به يې ژړل.^(۱)

لکه د مغولو تاراک چې ډېر علمي او ادبي ذخيرې زموږ له لاسه اېستلي دي، دا کتاب هم د هغه عصر له ضايعاتو څخه دی او که محمد هوتک پخپله خزانه کې نه وای ياد کړی؛ نو اوس به يې نوم هم ورک و.

(۳)

محمد بن علي البستي

((د تاريخ سوري)) ليکوال د (۱۶۵۰ هـ) حدود

دا پښتون مؤرخ له هغو نوموړکو مؤلفانو څخه دی، چې د مغولو د تاراک په ابتداء کې به ژوندی و، دده له احواله نور هېڅ معلومات نه لرو، پرته له دې چې دی د هلمند د غارو يو سړی و او د تاريخي بست اوسېدونکی و، د پلار نوم يې (علي) و او ده يو کتاب ليکلی و، چې د سوريانو پاچاهانو احوال يې له قديمه پکې ضبط کړي و، ((تاريخ سوري)) اوس ورک دی، فقط د پټې خزانه مؤلف يې د شيخ کټه متي زي د ((لرعوني شعراء)) په حواله نوم اخلي او داسې ښکاري، چې دا کتاب د شيخ کټه په لاس کې و او په ((لرعوني پښتانه)) کې ډېر مواد له دغه کتابه رانقل کړي وو.^(۲) د تاريخ سوري يو څه ابحاث او محتويات موږ

^(۱) پټه خزانه، ص ۲۹

^(۲) په دې څپرکي کې د شيخ کټه احوال وگورئ

ته په دوو واسطو لاس ته راغلي دي، شیخ کټه په «لرغوني پښتانه» کې خنې رانقل کړي دي او له «لرغوني پښتانه» څخه د پټې خزانې مؤلف «محمد هوتک» پخپل کتاب کې را اخیستی دی او هغه مواد او پاتې آثار دادي.

۱- د امیر کروړ احوال او دده یو قدیم حماسي شعر او ویاړنه^(۱).

۲- د اسعد سوري احوال او دده قصیده^(۲).

۳- د ښکارندوی احوال او دده قصیده^(۳).

له دغو پاتې آثارو څخه ښکاري، چې محمد بن علي په تاریخ او د پښتو په ادب کې ښه او ثقه معلومات درلوده او لکه «لرغوني پښتانه» چې له ده څخه روایت کوي، دی ادیب او پلټونکی سړی و او په بست کې (پي) د ښکارندوی د قصایدو یو غټ دیوان موندلی او له هغه څخه یې دده یوه غرا قصیده پخپل «تاریخ سوري» کې رانقل کړې ده، چې دمخه تاسې د ښکارندوی په احوال کې ولوستله.

داسې ښکاري، چې د محمد بن علي «تاریخ سوري» مشهور و او شیخ کټه هم دا کتاب د غور په بالشتان (والشتان) کې موندلی و^(۴) او تر دغه عصره د (۷۵۰ هـ) حدود لادا کتاب موجود و؛ ځکه چې همدغه کتاب د شیخ کټه له ماخذو څخه دی؛ نو دا ویلای شو، چې سستي به تر (۷۰۰ هـ) دمخه ژوند کاوه او باید دده د ژوندانه وخت د اټکل په ډول له (۵۸۰ تر

^(۱) په دې کتاب کې د لومړۍ برخې ۲ څپرکي وگورئ.

^(۲) وگورئ او له برخه نهم څپرکي.

^(۳) وگورئ اوله برخه پنځم څپرکي.

^(۴) پټه خزانه، ص ۹.

۶۵۰ هـ) پوري وټاکو؛ ځکه چې د ښکارندوي عصر هم د (۵۸۰ هـ) حدود دي او ددې شاعر احوال او اشعار ده په تاريخ سوري کې ضبط کړي وو.

د تاريخ سوري په خصوص کې د پټې خزاني له ليکنو څخه د غونې ښکاري، چې يو په پښتو ليکل شوی تاريخ و او د سوريانو د کورنۍ احوال يې له قديمه بيان او، اما يوازې د حربي او سياسي پېښو تاريخ نه و؛ بلکې ادبي رنگ يې هم درلود او بستي ډېر باخبره او سترگور موږخ و؛ ځکه چې ده د پاچاهانو احوال او حربي او سياسي وقايع رانقل کړي او هم يې د دوی د کلام نمونې راوړې وې او هغه قصيدې يې پخپل کتاب کې ساتلي وې، چې د غوري پاچاهانو په دربارو کې په پښتو ويلې کېدې، له دې څخه ښکاري، چې «تاريخ سوري» د سوريانو او غوريانو د عصريو ادبي او سياسي او حربي تاريخ و، که څه هم ددغه تاريخ نسخه اوس نشته؛ مگر د پټې خزاني له يادونو څخه يې اهميت ښه ښکاري او دا د پښتو ژبې يو خورا قيمتي کتاب و.

دا خبره هم بايد هېره نه کړو، چې راوړتي مستشرق د احمد شاه بابا تر عصر وروسته يو تاريخ ميندلی و، چې نوم يې «تذكرة الملوك» و، ددې کتاب په ماخذو کې يو کتاب «تاريخ سلاطين سوريه» هم دی^(۱) مگر دا نه شو ويلای، چې دغه تاريخ سوريه هغه د محمد بن علي تاريخ وي که بل؟

(۱) د راوړتي د پښتو گرامر ص ۳۹.

(۴)

احمد لودي د "افبار اللودي" ليكوال

(۱۳۸۶ هـ)

احمد د سعيد زوى او د لوديانو له ليكوالو او اديبانو او
مورخانو څخه دى، چې د اوومې هجري پېړۍ په منځ كې ژوندى
و، محمد هوتك ليكي، چې: كامران خان سدوزي په (۱۰۳۸ هـ)
يو كتاب د «كليد كامراني» په نامه وکېښ او په دغه كتاب كې
(يې) د احمد لودي له كتابه د ملتان د لودي پاء اهانو احوال نقل
كړي^(۱)

شيخ احمد د سعيد لودي زوى په (۱۳۸۶ هـ) يو كتاب كښلى
و، چې نوم يې «اعلام اللودعي فى اخبار اللودي» و، هغه وخت
چې كامران خان «كليد كامراني» ليكه، دغه كتاب يې هم په
لاس كې و او د پښتنو لودي پاچاهانو احوال او اشعار يې له دې
كتابه نقل كړل، چې د پټې خزانې مؤلف هم له كليد كامراني
څخه پخپله خزانه كې وساتل او سرې دمخه په دې كتاب كې د
لوديانو په احوال كې مفصلاً وکښل.

داسې ښكاري، چې احمد لودي په خپل كتاب كې د دغو

^(۱) ددې كتاب اوله برخه ۳ څپرکى وگورئ

لوديانو د پاچاهي کورنۍ احوال ليکلي و او د دوی پښتو اشعار يې هم راوړي و، په شرقي موږ خانو کې محمد قاسم فرشته هم د شيخ محمد کورنۍ لوديان پښتانه بولي او د دوی جگړې له سلطان محمود سره ليکي^(۱)

ځکه چې محمد قاسم پخپل کتاب کې خپل ماخذ نه دی ښودلی؛ نو دا نه وه معلومه چې ددې کورنۍ پښتونوالی په کوم تاريخي سند ثابت دی؟ لکه چې ځينو ددې عصر موږ خانو د شيخ حميد د پښتون گلوی څخه انکار کړی او وايي چې دغه کورنۍ د جلم بن شيبان عربي نژاد حکمدار له نسله ده، چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړی قرمطي پاچا و^(۲) مگر د پټې خزاني مؤلف د «کلید کامراني» په ذریعه ددې کورنۍ پښتو اشعار له اخبار اللودي څخه راوړي دي، چې دا کتاب ددغې کورنۍ په تاريخ کې يو ټينګ او زوړ سند ګاڼه شي. بې له دې انتخابه چې په لوړ ډول له «اخبار اللودي» څخه موږ ته رارسېدلی دی، ددې کتاب پته نشته او نه يې نسخه تر اوسه پيدا شوې ده؛ خو د پټې خزاني له ذکره څخه دوني نتيجه اخيستلای شو، چې تر (۶۰۰ هـ) را وروسته چې د پښتو د نشر ليکلو کومه سلسله شروع شوې وه، هغه ددغه قرن تر آخره پورې هم جاري وه او احمد لودي هم د پښتو له دغو پخوانو ليکوالو څخه دی، چې کتاب يې د کامران خان سدوزي تر عصره په يوولسمه هجري پېړۍ کې لاهم موجود و.

^(۱) تاريخ فرشته ص ۱۷-۲۷

^(۲) مرحوم سليمان ندوي، تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

(۵)

شیخ کټه

د (۷۵۰ هـ) حدود د لرغوني پښتانه لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتو ژبې لوی لیکوال د مرحوم شیخ متي له علمي او ادبي کورنۍ څخه دی، چې د شیخ یوسف زوی او د شیخ متي لمسی و. شیخ متي (کلات بابا) خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان او ادب په ارث پرېښوول او ډېر علماء او مؤرخان او عارفان پکې پیدا شول، چې د شیخ یوسف تر مړینې وروسته له ده څخه اووه زامن پاتې شول او شیخ کټه په دوی کې ډېر مشهور و. د شیخ مور بي بي ((مراد بخته)) نومېده، چې په خټه ژمنده وه^(۱).

دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کې یو نفیس کتاب وکېښ چې نوم یې (لرغوني پښتانه) و، دا کتاب پښتو او د پټې خزانې مولف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسې ښکاري، چې ددغه مؤرخ یکانه مهم ماخذ هم دغه و او د پټې خزانې د لیکلو پړاو وخت یې په لاس کې و.

د شیخ کټه د ژوندانه وخت یقیناً نه دی معلوم؛ خو د پټې خزانې په روایت دده نیکه شیخ متي په (۶۸۸ هـ) وفات شوی دی؛ ځکه چې د مؤرخانو په اتفاق یوه پېړۍ د درو پښتو د پاره مقررې ده؛ نو باید د شیخ کټه د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وگڼل شي. د شیخ کټه اولاد که څه هم د پېښور په شمالي برخو کې پراته وو؛ مگر داسې ښکاري، چې پخپله دی

^(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵

سياح سري و؛ ځكه محمد هوتك په بنكړه ليكي، چې: شيخ كټه د محمد بن علي البستي كتاب ((تاريخ سوري)) په بلشتان كې ليدلى و^(۱). بالشتان يا والشتان خود غور مشهور ښار و، چې په (۱۳۹ هـ) امير پولاد سوري نيولى و او د بيهقي په ضبط گورو الش^(۲)، او د منهاج سراج د طبقات ناصري په يوه نسخه كې غور و الش^(۳) راغلى دى^(۴) او دا ښار د تكينا باد (د هلمند او قندهار حدود) او د غور د منډش تر منځ پروت و او د سیتان په تاريخ كې واستان ضبط شوى دى^(۵).

نو چې شيخ كټه والستان ته راغلى و او د غور دغه ښار يې ليدلى و، ښكاره پې چې د پښتونخوا غربي او جنوبي خواوې به يې هم كتلې وي او هم له دغه جهت به دده معلومات د پښتنو د تاريخي رجالو پر احوال دېر شوي وي.

د شيخ كټه نفيس تاريخي كتاب (لرغوني پښتانه) چې له نامه څخه يې هم د كتاب اهميت ښه ښكاري اوس نشته: لكه چې ومو ويل، دا كتاب د محمد هوتك څخه و او د پټې خزانې غوره ادبي برخه له دې كتابه اقتباس دى او محمد دا هم ليكي، چې د شيخ يو مهم تاريخي ماخذ ((تاريخ سوري)) و، چې دمخه يې ذكر وشو.

شيخ كټه د اولاد په خصوص كې خواجه نعمت الله هروي مفصلاً معلومات راكوي، چې ده اته زامن درلوده، د زلو مغدورزي له نسله: سلطان، ثابت، حاجي سليمان ممي، له

(۱) پټه خزانه ص ۲۹.

(۲) تاريخ بيهقي ص ۷۶.

(۳) د راودتي حواشي پر طبقات ناصري.

(۴) تاريخ سیتان ۲۰۸/۳۰۶.

دوهمې ماينې څخه چې دغه هم زلو نومېده په خټه اکازی يوسفزی، ابراهيم، ملک پاچي^(۱) هغه مقتبسات چې د پټې خزانې مولف له «لرغوني پښتانه» څخه کړي دي، داسې ښکاره کوي، چې «لرغوني پښتانه» د ادبي او سياسي او نورو نوموړو پښتنو يو عمومي تذکره وه. د پاچاهانو، پوهانو، شاعرانو او جنگياليو خلکو احوال او اشعار پکې ذکر شوي وو او دا کتاب چې د پښتو د نشر او نظم يوه غوره ذخيره وه، متأسفانه اوس ورک دی او نسخه يې چا نه ده ليدلې؛ مگر په (۱۱۴۲ هـ) لاد محمد هوتک څخه و.

د «لرغوني پښتانه» څخه د پټې خزانې په ذريعه دغه مفتون مواد موږ ته پاتې دي:

- ۱- د امير کروړ احوال او اشعار، چې شيخ کټه هم له تاريخ سوري څخه اقتباس کړي دي^(۲).
- ۲- د شيخ اسعد احوال او اشعار، چې شيخ کټه هم له تاريخ سوري څخه اقتباس کړي دي^(۳).
- ۳- د ښکارندوی احوال او اشعار، چې شيخ کټه هم له تاريخ سوري څخه اقتباس کړي دي^(۴).
- ۴- د هاشم سرواني بستي احوال او اشعار^(۵).

خلاصه: شيخ کټه متي زی غورياخېل د پښتنو يو عارف او زاهد او مورخ او نشر ليکونکی مشهور سړی دی، چې د ادبياتو

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

(۲) لومړۍ برخه ۲ څپرکي وگورئ.

(۳) لومړۍ برخه ۵ څپرکي وگورئ.

(۴) اوله برخه ۵ څپرکي وگورئ.

(۵) اوله برخه ۲ څپرکي وگورئ.

په تاریخ کې به تل دده نوم ژوندی وی که څه هم د یوه لیکوال او مولف په ډول دی موږ له پټې خزانې څخه وپېژاند، مگر د یوه مشهور عارف او ملي سړي په ډول دمخه نعمت الله هروي هم دی په خپل مخزن کې معرفي کړی و

(۶)

شیخ ملي

د (۸۲۰ هـ) حدود د 'دفتر' لیکوال

داسې د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مورخ او مقنن دی چې نوم یې آدم ملي و^(۱) او داسې ښکاری، چې (ملي) دده فاميلي نوم دی^(۲) دده د پلار او نیکه نومونه داسې دي: آدم معروف په شیخ ملي د یوسف زوی دی یوسف د مندي بن خښي بن کندين خرنښون زوی دی^(۳) چې دغه خرنښون هم د پښتنو له ادبي او مشهورو رجالو څخه دی او په لومړۍ برخه کې مآثر ذکر شول.

(۱) تذکرۃ الابرار والاشرار.

(۲) ملي بامولي پښتو نوم دی، چې رېښه یې داسې تحلیل کوي مولي مرادف دی له مولی سره، د منل له رېښې څخه چې معنا یې موندکی او پارسا او متدين ده، په سنسکريت کې هم موني دغه معاني لري. سکیموني د مشهور بودا لقب دی. یعنې د سگیا د قوم پارسا او عالم؛ نو د منلو له مصدري مادي څخه ملي او بیا مولي جوړ شو او په پشه یي ژبه کې هم له دې رېښې څخه (مولیک) مصدر د (دانستن) په معنی شته؛ نو ملي، مولي، ملا، مولا د عالم او پارسا په معناوو له دغې پښتو رېښې څخه دی (د کابل کالنی-۱۳۲۴).

(۳) حیات افغاني، تاریخ مرصع

شیخ ملي د خپل پلار په نامه (يوسفزی) یادېږي او د يوسفزیو په خورا لوی تېر کې تر اوسه لاهم شهرت لري اخوند دروېزه او افضل خان خټک او نور موثر خان او هم د عامو خلکو عنعنې دا وايي، چې د شیخ ملي نیکونه د قندهار په ارغسان کې اوسېده او له هغه ځایه دوی د ننگرهار او پېښور لټو ته راغلي دي^(۱)

يوسفزی پښتانه تر اوسه هم وايي، چې موږ له ((غوري (مرغي)) څخه راغلي يو. ((مرغه)) خو هم لوی ځای و، چې اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کدني اړه لري. گویا ((مرغه)) د کورک د غره شاوخوا ته تر ژوبه رسېده.

دغه لښه موثر خان د مرزا السع بېگ په عصر کې گڼي (۸۱۲-۸۵۳ هـ)؛ مگر داسې ښکاري، چې له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع شوی و او ښايي چې دغه وروستنی لښه او يون وي؛ ځکه محمد هوتک کښلي دي، چې د کند او زمند اولادو لادمخه په لښه پيل کړی و^(۲). د يوسفزو په تېر کې د شیخ ملي کورنۍ درنه او معززه وه او ټول يوسفزی د دوی سر امر لاندې تله، دوه مشهور مشران يې درلوده چې يو پخپله شیخ ملي و او بل شیخ احمد نومېد، دوی له کابل لغمان او حصارک او د ننگرهار ځمکو ته ولاړل او ورو ورو يې د سوات او پېښور، ميرې ونيولي او هلته مېشته شول، شیخ ملي هوښيار او جنگيالی او د قلم او تورې خاوند مشرو، دده تقوی او پوهې شهرت درلود خپل اولس ته يې ښه خدمتونه وکړل، دوی يې د ځمکو په کرهڼه بوخت کړل، ځمکې يې په عادلانه ډول ووېشلې

^(۱) تاریخ مرصع، تذکرة الابرار، حیات افغاني.

^(۲) پته خزانه، ص ۲۱.

او د پښتنو په منځ کې د امنیت او اعتماد او تساند روح پیدا کړ. وایي چې دده اولاد تر اوسه هم په (مینې) کې شته^(۱).
 ظاهر آ د یوسفزو نوم او د سکونت ځای د کونړ پر غاړو او باجوړ کې ډېر قدیم دی او داسې ښکاري، چې د سکندر د یرغل پر وخت هم دوی د دغه کونړ په سیمه کې د سکندر سره ډغرې وهلې دي؛ ځکه چې اریان ARRIAN یوناني مورخ د (۱۷۵م) حدود پخپل کتاب ANABASIS یعنې لشکر کشي EXPIDITION کې وایي:

((اسکندر دلته پخپله د لښکر قیادت په لاس کې واخیست او د اسپهزي ASPASII پر سیمه یي یرغل وکړ...))

دی د EUASPLA رود پر غاړه چې د اسپزي د مشر ځای و پر منځ ولاړ... او هم په دغو جگړو کې زخمي شو^(۲). دغه اسپزي د ستر ابو هیزي HIPPASII دي^(۳) او ځکه چې تر اوسه هم پخپله یوسفزي ځانونه ایسبزي او اسبزي بولي؛ نو ښکاري چې دغه نوم او تلفظ ډېر قدیم دی؛ ځکه چې دغه دا یوه سپله رود چې آریان ذکر کړی دی، د یوناني جغرافیا، الولکه سترابو لو او ارستو تل په قول KHOSPAS خواسپس و او ددې نوم لومړی توری KHO دغه د پښتو (خه) او د یوناني EV دی او دوهم جز یې (اسپه) ده، یعنې خه آس والا او دغه نوم د کونړ پر رود باندې تطبیق کېږي، چې هرودت KARUN راوړی دی^(۴).

نو ښايي، چې دغو اسپزو تر پینځمې مسیحي پېړۍ دمخه

(۱) حیات افغاني، ص ۹۵.

(۲) څلورم فصل: ص ۸۲-۲۳.

(۳) پنهان ص ۵۵.

(۴) تاریخ هرودت ۱-۸۸ او ۴-۴۹.

په كندهاريو قبيلو كې قندهار ته هجرت كړې وي^(۱) او بيا بېرته د الخ بېگ په عصر كې د ننگرهار او پېښور سيمو ته تللي وي، چې د دې لېږدون تفصيل په تواريخ حافظ رحمت خاني كې راغلي دي^(۲) او د پېښور تاريخ ليكي چې شيخ ملي د خرنېبون بن سړبن يوولسم لمسی او كازی و^(۳).

شيخ ملي د قايد او مقنن په ډول:

شيخ د لوی شخصيت او لوړې پوهې خاوند و، دده په ذات كې د قيادت لازمه صفتونه ټول يوځای شوي وو، د تورې او قلم او ويا خاوند و، د خلكو ويا او اعتماد يې پر خان راوستلای شوای، په زهد او تقوی مشهور و، موږ خان د هر قصص او روايات ليكي، چې موږ د شيخ لوړ شخصيت ځنې معلومولاى شو او يو څو دادي:

د شيخ او يوسفزو تړيو دمخه د پېښور په ميرو كې دلاڅاك پراته وو، كه څه هم په جنگ او توره يوسفزو ځمكې نيولې شوای؛ خو د شيخ شخصيت دونې لوړ و، چې دلاڅاك يې په خپله خوښه د يوسفزو كومك او ملگري ته راوستلي وو. اخوند دروېزه وايي: شيخ په دلاڅاكو كې هم په صلاح او ديندارۍ مشهور و او خلكو يې احترام كاوه. يوه ورځ چا يوه حلاله كړې مرغۍ ورته راوړه، ده پوښتنه وكړه، چې دا دې چېرې نيولې ده؟

^(۱) د افغانستان مزادونه د پيلوليک ص ۲۲

^(۲) د برتانيا موزيم خطي نسخه نمبر ۴۴۸۸ چې مؤلف يې پير معظم شاه ولد پير محمد خان د پېښور د پير سبک دی او په ۱۱۸۱ هـ كې ليكل شوی دی.

^(۳) تاريخ پشاور د هستنگز او گوپال داس تاليف ص ۴۵۶ د لاهور طبعه.

هغه سړي وويل، چې په هغه پلاني ځای کې شيخ ويل دا زه نه خورم؛ ځکه چې د دغه ځای وگړي په غلا او حرامو خوړلو او لار نيولو مشهور دي، بنایي، چې دې چوغي د دغو غلو او حرام خوړو له لاسه دانه خوړلې وي^(۱)

شيخ د خپل قوم په سمولو او اصلاح کې کوشن کاوه، په جگړو کې (يې) قيادت کاوه، په اولسي معاملاتو او شخړو کې د دوی حکم او قاضي و، یوسفزي او هغه نور قبایل، چې له دوی سره له کابل، لغمان او ننگرهاره تللي وو، د پېښور په علاقو او سوات کې خپاره شول او دغه میري يې ونيولې، دوی ټول د شيخ تر قيادت لاندې وو؛ نو شيخ د دوی لپاره د مخکو يو وېش وکړ او ځينې د تقسيم قوانين يې وضع کړل، چې په هغو تر اوسه عمل کېږي او په قوم کې معتبر دي، اخوند دروېزه هسې نقل کاندې، چې هر کله یوسفزو سوات ونيو؛ نو شيخ ملي چې د دوی مشر و، هسې مصلحت يې وکړ، چې د ټول اولس واره، غټ، ښځې او نرو شمېري او په دغه ډول سره سوات دوی ته ووېشي؛ نو اکوزي د عيسی زيو سره شپږ زره شول مندر هم دوولس زره وخته، ننگر هاري او لغماني او کابلي خلک چې د دوی سره يو ځای راغلي وو، هم ورسره حساب شول او په دغه ډول يې وېش وکړ؛ خو پخپله د سوات خلک په دې وېش کې گډ نه شول^(۲)

شيخ د خپل اولس قيادت او مشرتوب په ملي او اولسي ډول کاوه، وايي چې د څنګدن پر وخت يې د مجلس حاضران پر خپل احوال شاهدان کړل او ويي ويل: د اولس اداره او غم خواري چې

(۱) تذکرة الابرار

(۲) تذکرة الابرار ص ۹۱

ما کړې ده، خاص د خدای دياره او د چيلوی او شفقت په لحاظ ده، نه دا چې د زمانې د رئيسانو غوندې مې له چا څخه پيسې خورلې وي او د هغو لپاره مې کار کړی وي، هو يو درهم مې باد دی چې په خپل عمر مې لاس ته راغلی دی؛ مگر هغه هم خدای حاضر دی چې په تمه او توقع سره زما لاس ته نه دی راغلی؛ نو که زه په دې وينا کې رښتينی او سم، له څښتنه اميد لرم چې زما رسم او دستور او وېش به تر اوو پښتو پورې زما له اولس څخه ولاړ نه شي او که دروغجن او سم خدای تعالی به يې ژر تر ژره وړک کاندې اخوند دروېزه وايي دغه وجه ده، چې تر اوسه پورې هېڅ سردار او مشر په دغه وېش کې تغير نه شي کولای^{۱۱}

له دغو ټولو روایاتو څخه د شيخ لور شخصيت او اولسي وقعت او اعتبار او هم دده تقوی بڼه ښکاري

د شيخ ملي دفتر:

شيخ ملي چې علاوه پر نورو صفاتو اديب او ليکوال سړی هم و، د يوسفزو د يون او فتوحاتو احوال د پېښور او سوات په علاقو کې او د دغه اولس تاريخي وقايع يې په يوه کتاب کې وکښل چې دا کتاب د "شيخ ملي په دفتر" مشهور و "دفتر" يوازې تاريخي خوا به درلوده، بلکې د ځمکو د وېشلو کوم قوانين چې شيخ وضع کړي وو، هم پکې بيان شوي وو.

"دفتر" په يوسفزو او سوات کې ډېر متداول کتاب و، تر يوولسمې هجري پېړۍ پورې لاهم دا کتاب هلته موجود و او

^{۱۱} د ښاغلي خادم ليک، کابل په کالسی کې ص ۳۴۵ د ۱۳۱۹ کال د تذکرة الابرار په حواله

خلکو عمل پرې کاوه، لکه چې خوشحال خان خټک ددې کتاب شهرت ته داسې اشاره کوي:

په سوات کې دې دوه څیزه که جلي دي که خفي
 "مخزن" د "دروېزه" دی یا "دفتر" د شیخ ملي

د ناروې مشهور مستشرق مارگن سترن وايي، چې راوړتي (مشهور انگلیسي پښتو پوهاند) کښلي دي، چې شیخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ع - ۸۲۰هـ) وکېښ او دا کتاب ما موندلی دی. د پښتو ژبې یو خورا قدیم کتاب دی^(۱) محمد عبدالسلام خان هم د شیخ ملي د دفتر ذکر کوي او داسې ښکاري، چې ده به هم له راوړتي څخه استفاده کړې وي^(۲) د شیخ ملي د "دفتر" نسخه اوس کمیاب ده او موږ نه ده لیدلې د خوشحال خان له اشارې څخه هم ښکاري، چې یوسفزو دا قانوني کتاب له ځانه سره "خفي" ساته، تقریباً سل کاله دمخه راوړتي د هغه نسخه موندلې او لیدلې وه. یوسفزي تر اوسه هم خپل ارثي جایداد او ځمکې چې د شیخ ملي له وېشه دوی ته رسېدلې دي، د شیخ دفتر بولي او په سواب کې لاتر اوسه هم په غرنیو سیمو کې د وتر معتبر گڼل کېږي او لکه چې ما پخپله د مردان له سپین پیرو څخه اورېدلي دي، د شیخ ملي زرعي قوانین هم داسې مفید او مشهور و، چې شهرشاه سوري هم خپل زرعي اصلاحات د شیخ ملي د دفتر پر اساس ایښي وو.

"دفتر" د پښتو یو د نشر کتاب و، چې متأسفانه اوس یې کومه نمونه نشته؛ مگر د "دفتر" ځمکو وېشلو اصول لږ لږ معلوم دي او لکه یو ملي قانون د یوسفزو په منځ کې جاري او

(۱) د هند د زرو آثارو مجله ۱۹۳۹ع

(۲) نسب افغانه، ص ۱۱۳

معمول و، ددې قانون له امله دونې معلومات لرو، چې شیخ ځمکې د یوسفزو او د دوی ملګرو اقوامو په منځ کې داسې ووېشلې، چې اول قوم او بیا تپه او بیا دفتر و تر دفتر کښته (برخه) او سر برخې لاندې پټې و، د پټې خاوندانو ته یې برخه خواړه ویل، یوه برخه هم د خلکو او د کورنۍ د تعداد په اندازه پر څلرمه یا پینځمه یا شپږمه وېشله کېده؛ نو د دوی په اصطلاح ارثي جایداد "دفتر" و او د هر سړي "ونده" معلومه وه. که به د چا اولاد ډېر و او ځمکه به لږ له پلاره وریاتې شوه او گوزاره به یې نه پرې کېدله؛ نو د کلي جرګې به له ورشو (چراگاه) څخه هم هغه ته برخه ورکوله. ځمکې وېشنه د جرګې کار و، دوی به په "پرې" د اوبو په محاذات ځمکه ونډه ونډه کړه او د عمومي گټو لپاره به یې له هرې ونډې څخه د (سېرۍ) په نامه یو یو توکر بېل کړ، دا ځمکې د عمومي منافعو لپاره وقف وې او وروسته به نو د هیسک یعنې قرغې په ذریعې "ونډې" د خلکو لپاره وټاکلې شوې. دا وېش به پس له لسو یا دولسو کلو سا نوې نوې کېده او د کلو د کورنیو د بالغو خلکو پر سر به په لوړ ډول ځمکه وېشل کېده.

دغه وېش ته یې "بگړۍ ونډه" وایه او د هر سړي برخه چې به په هر نوي وېش کې ټاکل کېده "متي" MUTI یې بلله.

د هستوګنې خایونه هم داسې وېشل کېده، چې هرې محلي ته به یې چم یا کنډۍ وایه او هر چم پر کنډرو وېشل کېده، چې هر کنډر کوټه او غولۍ درلود، د هر چم یو مسجد او یو برج او یوه حجره سره مشترک وو. هرې کورنۍ یو کنډر درلود او دا کنډر یې له خپلې برخې ځمکې سره په تصرف کې و، که به چا خپله ځمکه خرڅوله؛ نو به دغه کنډر هم ورسره و.

د پېښور تاريخ چې تقريباً يو قرن دمخه ليکلی شوی دی، د شيخ ملي د دفتر او زرعي قوانينو شرح داسې کوي، چې لومړۍ پلاټولې ځمکې پر شپږ ټپې وېشلی کېدې (۱) د يوسفزيو ټپه، (۲) د محمدزو ټپه، (۳) د گگيانو ټپه، (۴) د داودزو ټپه، (۵) د خليلو ټپه، (۶) د مومندو ټپه.

دغسې هم هر کلی په کنډر او هر کنډر پر ټل وېشل کېده او پس له لسو کالو به بيا دغه ځمکې د هيسک (قرغه) پر اساس داسې وېشلي کېدې، چې يو لرگی ۵ ټپه دوه انچه اوږد به يې پرې کاوه او په دغه به يې ځمکې د سړو پر سر وېشلي نرو، ښځو اولادو ته برخې ورکولې کېدې او علاوه پر دغو شپږو اساسي ټپو ځينې فرعي ټپې هم وې او هر ځای د برخو اندازه معلومه وه او که به چا اولاد نه درلود؛ مگر د ښځې خاوند به و، هغه ته به د آينده پيدا کېدونکي اولاد برخه بېله ورکوله کېده.

کوم وخت چې به پس له لسو کالو ځمکې تبديله کېدې؛ نو به يو پوخ بدل و، چې بيا تر معينه وخته نه اوښتې؛ مگر بل خام بدل هم و، چې ژر تبديله کېدای شوای او د شيخ ملي تر وېش وروسته چې کومې ځمکې آبادې شوې وې، هغه يې "بانده" بلله^(۱).

په دې ډول د شيخ ملي زرعي سيستم داسې و، چې پس له لسو کالو به ټوله ځمکه بيا د ټول اولس ملکيت و او نوی وېش به په عادلانه ډول د کورنيو د نوو ضرورياتو سره کېده او اجتماعي تعادل به قايم و او په پښتنو کې به لوی لوی ملاکان نه پيدا کېدل او هر سړی به پخپله برخه قانع و.

په ۱۸۶۹م کال چې د پرنگيانو استعمار بريمن شو؛ نو دوی دغه قديم تنظيم وران کړ او هر چاته يې د نوي بندوست مطابق

(۱) د پېښور تاريخ تر ۴۰۶-۴۳۳ وروسته

د مالکیت حق ورکړ، چې وروسته نو په دغه سیمه کې لوی لوی زمینداران او د پټې خاوندان او بوابان پیدا شول او عام پښتانه فقط د بزگرانو او دهگانو په ډول پاتې شول.

که موږ په غور د شیخ ملي دغه اصول او مفید قوانین وگورو، نو به رابنکاره شي، چې د پښتنو دغه مصلح او مقنن شپږ پېړۍ دمخه، د اجتماعي عدالت او سوشل ریفارم اساسونه ایښي وو او شیخ ملي حقیقتاً یو سوشل ریفارمر (اجتماعي مصلح) و.

د شیخ ملي مدفن:

د شیخ ملي په نامه ډېر نور پښتانه هم بلل شوي دي او د هغو قبرونه د شیخ ملي په نامه مشهور دي، مثلاً یو قبر د کوم بل شیخ ملي په نامه د ترا په باري کې شته؛ مگر تحقیق خو دادی، چې ددغه مشهور مصلح او پېشوا قبر اوس هم په کښته سوات کې د ملک احمد آرامگاه ته نژدې شته، د الله ډنډ کلي ته نژدې د احمد مزار دی؛ مگر د شیخ ملي مزار په غوربندی کې دی، چې خلک یې پېژني او زیارت ته یې ورځي.^(۱)

(۷) د زرغون خان دیوان

(۱۸۹۰ هـ)

د منجنیو په دوره کې دا کتاب د پښتو ژبې یو غوره ادبي اثر دی، چې دمخه مو د اتم څپرکي په (۷) نمبر کې دروېښو، دا کتاب (۳۰۰) پاڼې و او په (۹۱۲ هـ) په کجران کې لیدل شوی و.^(۲)

^(۱) داولف کېرو پټهان، ص ۱۸۳

^(۲) په ۸ څپرکي کې د زرغون خان احوال وگورئ

(۸) کجوا خان رانيزی

د پښتنو د تاريخ ليکوال (۹۰۰ هـ)

مارگس ستيرن مستشرق ليکي، چې راورتي د پښتو
د کشنري په مقدمه کې کښلي دي، چې له ده څخه د خان کجوا
رانيزي يو پښتو تاريخ شته چې په هغه کې د پښتنو تاريخي
حوادث او وقايع ليکلي دي

ددې تاريخي کتاب د ليکنې وخت راورتي (۱۴۹۴ م
۹۰۰ هـ) ښوولی دی^(۱) خوداسې ښکاري چې خان کجوا د شيخ
ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر و، تر اوسه ددې کتاب په
خصوص کې نور څه معلومات نه لرو؛ خو د ونې ويلای شو، چې
په سوات او اطرافو کې له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه
(رانيزي) پراته دي د حيات خان په قول تر اوسه له دغو
يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهورې وې، چې يوه له دغو درو
څخه ازي خېل دي، چې ازي د علي زوی او علي بن رانی بن
اکو بن يوسف دی د ازی خېلو دغه مشهوره کورنۍ (کجو کور)
بولي چې پخوا د دوی نفوذ او اقتدار خورا ډېر و؛ مگر اوس
په پاسني سوات کې شپږ زره کوره په دوی اړه لري،
چې د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کې ددغې کورنۍ مشر صحبت
خان نومېده او بل ځای حيات خان وايي، چې خان کجوا د
شهر شاه معاصرو^(۲) چې دغه خبره هم صحيحه ښکاري؛ نو دغه
مشهور کاجو يا کجو خان د پښتنو يو خورا نوميالی مشر و،
چې لکه شيخ ملي د علم څښتن هم و او دده يو تاريخي کتاب

^(۱) د هند د زرو آثارو مجله، ۵۶۶ ص ج ۱۱^(۲) حيات افغاني ۱۷۴ ص ۱۹۰

راورتهی لیدلی او موندلی و، چې اوس متاسفانه ورک دی او ښایي چې د بریتانیا په موزیمو کې پیدا شي؛ ځکه چې د راورتهی ټول کړي کتونه ترده وروسته نه دي ضایع شوي او اکثر د لندن په موزیمو کې خوندي دي وایي چې خان کجوا په خپل عصر کې تر ټولو لوی او مقتدر او غښتلی ملک و او هغه جنگ چې په شیخ پور (راړه نوښان) کې واقع شوی و، خان کجوا یې قاید و او په پښتنو کې تر شیخ ملي او شیخ احمد وروسته خان کجوا هر شهرت پیدا کړی و^(۱).

که څه هم د خان کجوا کتاب موږ نه دی لیدلی؛ خو د ونې ویلای شو چې دا کتاب به د شیخ ملي د دفتر په ډول یو تاریخي او قانوني کتاب و، چې د خان کجوا له خوا د "دفتر" د تکمیل لپاره لیکل شوی او د پښتو ژبې یو تاریخي او قانوني منشور اثر و.

خان کجوا د ټولو څښي، محمدزیو، اتمان خېلو، گدون او ترکلانو قبایلو مشر و او د شیخ پور په جنگ کې یو لک زلمي له دغو قبیلو څخه په (۹۵۷ هـ) کمال حاضر کړي وو او ترده دمخه په (۹۲۳ هـ) کال دوی باجوړ او د یوسفزو اوسنۍ سیمه ټوله نسولي وه او دلاړاک یې له دغو سیمو څخه اېستلي او د سیخ ملي قوانین یې د ځمکو په وېش کې جاري کړي وو^(۲).

د خان کجوا آرامگاه تر اوسه هم د سوابی او مردان تر منځ پر یوه لویه غونډۍ چې په سرمیره کې پرته ده او کجوا غونډۍ یې بولي د شاه منصور څخه شپږ میلې لږې واقع ده او خلک یې اوس کجوا خان بابا یا گجوان تلفظ کوي او دا د یوسفزو د

(۱) حیات افغاني، ص ۱۸۲

(۲) د سړاولف کپرو پتهان تر ۱۸۶ ص وروسته

سیمې ډېر مشهور زیارتگاه گڼل کېږي وایي چې د گجرو خان کورنۍ د بېزاد خېلو له فرعي قبیلې څخه وه او دده اولاد تر اوسه هم په کلابت کې شته او د پلار نوم یې قره خان و^(۱)

د گجرو خان یا کجرو خان په وخت چې کوم جنگونه د پښتنو قبایلو په منځ کې شوي دي، د اښکاره کوي، چې د شیخ ملي مسالمت آمېز تحریک او روغې او سمې بېخ خاموش شوی او د یوسفزو او دلازاکو او غوریا خېلو تر منځ د روغې او مینې پر ځای جگړې لوېدلې وې

دلته نو موږ د شیخ ملي موثر او مصلح شخصیت، د خان کجرو له یوازې حربي او ځاني شخصیت څخه بېلوالی شوای.

(۹) بابر خان

د «تذکره غرغښت» لیکوال د (۹۰۰ هـ) حدود

د ډوب اوسېدونکي او په قوم کاکړو، دده زوی دوست محمد لیکلي دي، چې، «بابر خان یو کتاب په شعر کښلی و، چې نوم یې «تذکره غرغښت» و، هغه وخت چې بابر خان وفات شو! نو هغه کتاب ورک شوی و او چا ضایع کړی» وروسته ددغه کتاب مضامین چې هر څه وو، د دوست محمد په یاد وو، هغه یې بیا په بېل کتاب کې سره راټول او نظم کړل^(۲) چې لاندې به ذکر شي. پرته له دغو لنډو معلوماتو نور څه د بابر خان او دده د کتاب په خصوص کې اوس نه لرو

^(۱) یوسفزي افغان د الله بخش یوسفی تالیف ۳۲۶ ص د کراچۍ طبع ۱۹۶۰

^(۲) پټه خزانه، ۸۷-۸۸ ص

(۱۰) د زرغونې بوستان

(۹۰۳ هـ)

لکه په (۸) څپرکي کې (۲۱) نمبر کې چې وویل شوه،
زرغونې نومې پښتنې مېرمنې د شیخ سعدي بوستان پښتو
کړی دی، شرح او تفصیل یې په هغه څپرکي کې ولولی.

(۱۱) د رابعې دیوان

(۹۲۰ هـ) حدود

ددې عصر له پښتو کتابو څخه یو د رابعې مېرمنې دیوان
دی، چې شرح یې د (۸) څپرکي په (۲۲) نمبر کې تېره شوه،
هله رجوع وکړی.

(۱۲) د دوست محمد غرغښت نامه

(۹۲۹ هـ)

لکه د (۸) څپرکي په (۲۳) نمبر کې چې تېره شوه ((غرغښت
نامه)) هم د پښتو ژبې د لسمې پېړۍ له اخلاقي ښو کتابو څخه
و د شرحې لپاره نوموړي څپرکي ته رجوع وکړی.

(۱۳) د نېکبختي (ارشاد الفقراء)

(۹۶۹ هـ)

دا هم د پښتو ژبې یو اخلاقي او د موعظې منظوم کتاب و،
چې د نېکبختي مېرمنې له خوا په (۹۶۹ هـ) نظم شوی و او شرح
یې په (۸) څپرکي نمبر (۲۷) کې وگوری.

(۱۴)

شيخ قاسم د (تذکره اولياء) ليکوال

د (۹۹۰ هـ) حدود

په دې کتاب کې تاسې ته ښکاره شوه، چې د پښتو د علم، عرفان او ادب پورون ستوری شیخ متي خليل غورياخېل دی، چې دده کورنۍ (متي زي) بولي او په متي زو کې ډېر عارفان او اديبان او مولفان تېر شوي دي.

له دې کورنۍ څخه يو معروف مؤرخ او ليکوال شیخ کبه دی چې د شیخ له نسله يو بل خورا معروف عارف او ليکوال شیخ قاسم پيدا شوی دی، په دې ډول قاسم د شیخ قدم زوی، د محمد زاهد لمسی، د مير داد کړوسی او د شیخ سلطان کوسی و چې دغه سلطان د مرحوم شیخ کته له زامنو څخه و^(۱).

د شیخ قاسم مور ((نېکبخته)) نومېده، چې د پښتو شاعره او عارفه ښځه وه. دا په (۹۵۱ هـ) کې شیخ قدم متي زي ته ورواده شوه او په (۹۵۶ هـ) يې شیخ قاسم وزېږاوه، دا شیخ لکه خپل پلار او نيکه په علم او عرفان او ادب کې پورون ستوری شو، چې وروسته يې د اسلافونوم او د خپلې کورنۍ روايات ښه وساتل.

نعمت الله ليکي، چې شیخ قاسم په پسرلي د بډنۍ رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) په (۹۵۶ هـ) زوکړی^(۲) او په هغولتو کې د خپل نبوغ بيرغ پورته کړی و.

^(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶

^(۲) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷

شيخ قاسم د خپلې کورنۍ په علمي او روحاني چاپېر کې ښه وروزه شو، په معرفت او روحانيت مشهور شو او ډېر کلك نفوذ يې وموند. د ميرزا محمد حڪيم گورگاني بن همايون مامورين ځنې وپېرېده او دې غوښتل چې دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حڪمران و او د شيخ قاسم د وژلو نيت يې وکړ، شيخ مجبور شول په پېښور قندهار ته ولاړ او له دې ځايه د حرمينو په زيارت مشرف شو او په قادر په طريقه کې يې لاس نيوی وکړ. تر دې سفر وروسته بېرته د پېښور دواوې ته راغی او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شيخ قاسم سلیماني مشهور شو.

د مغولو پاچاهانو بيا دا شيخ نه پرېښود، د عيسی نومي په چوغلی اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت؛ خو شيخ قاسم په لاهور کې تر پېښور لازيات نفوذ وموند؛ نو جهانګير دی د «چنارګي» په کلا کې بندي کړ او هم هورې د دغه پاچا په ظلم کې په (۱۰۱۶ هـ) تر دنيا تېر شو او مزار يې تر اوسه هم هورې مشهور دی.^(۱)

شيخ قاسم علاوه پر خپلو لوړو عرفاني مراتبو د ادب او ليک خاوند هم دی، لکه شيخ کټه مؤرخ سړی هم و او د پښتو روحانيونو او عرفاني خلکو او صوفيانو او وليانو په احوال کې يوه (تذکرة الاولياء) ليکلې وه.^(۲)

دا کتاب متأسفانه اوس ورک دی او کومه نسخه يې نه ده ليدلې شوې او فقط د ونې راته معلومه ده، چې شيخ قاسم د پښتو مؤرخ او ليکوال او د خپل عصر معروف او مقتدر او

^(۱) مخزن افغاني او تذکرة الابرار

^(۲) تذکرة الابرار ۱۸۳-۱۸۴ ص.

متنفذ عارف او زاهد و.

شيخ قاسم دېر مشهور او عارفان زامن پرېښوول چې تر ده وروسته يې د علم او عرفان مشال بل وساته چې له هغه څخه دا دېر شهرت لري

شيخ كبير المشهور په بالاپير چې خورا مشهور عارف و، د پنجشنبې په مياخستن د شوال په (۱۴) (۹۹۴ هـ) د پېښور په بدنی کې زېږېدلی او د روژې په (۱۲) په (۱۰۵۴ هـ) کال وفات شوی او هديره يې د هندوستان په قنوج کې ده^(۱).

نور زامن يې شيخ واصل (متولد ۱۰۰۷ هـ) او نور (متوفی ۱۰۶۱ هـ) او فرید (متولد ۱۰۰۰ هـ) دی^(۲) وايي چې د شيخ قاسم سليمانی اولاده تر اوسه هم د جالندهر د متو صاحب په کلي کې شته او هلته يوه افغاني غوندي کلا لري^(۳).

(۱۵)

شيخ بوستان پريخ

د ((بوستان الاولياء)) ليکوال (۹۹۸ هـ)

دا عارف او اديب هم له پښتنو ليکونکو څخه دی چې ددغه احوال او اشعار دمخه د (۸) څپرکي په (۲۵) نمبر کې ذکر شول، ده د اولياوو په احوال کې يو کتاب په (۹۹۸ هـ) کښلی و، چې ((بوستان الاولياء)) نومېده او شرح يې دسخه تېره شوه.

(۱) تذکرة الأبرار، مخزن، د ميا نعيم مني زي د ديوان مقدمه.

(۲) مخزن ۳۸ ص

(۳) جريده سيف لاهور ۲۸ - اگست ۱۹۵۲

(۱۶)

د الله یار "تحفه صالح"

الله یار د شیخ صالح الکوزي معاصرو، د قندهار په حدودو کې اوسېدی، د ژوندانه زمانه یې تر (۱۰۰۰ هـ) دمخه ده، دی د شیخ صالح مخلص او مرید و، د خپل استاد په نامه یې یو کتاب وکښ، چې نوم یې «تحفه صالح» و، په دې کتاب کې ده د خپل استاد شیخ صالح د ژوندانه احوال او دده اقوال او اشعار سره راټول کړي وو او د نورو پښتنو شاعرانو او مشاهیرو احوال هم پکې وو، دا کتاب موږ ته نه دی رارسېدلی؛ خو د پتمې خزانې د مؤلف ماخذ دی او محمد له تحفه صالح څخه د شیخ محمد صالح او علي سرور لودی احوال او اشعار پخپله په پته خزانه کې رانقل کړي دي^(۱).

الله یار د پښتو ژبې د متوسطینو له ډلې څخه یو لیکوال او مؤرخ او متصوف سړی دی؛ ځکه چې دده استاد په قوم الکوزی و او د قندهار په جلدک کې اوسېده؛ نو لهرې نه ده، چې د الله یار قوم او مسکن هم دغه وي.

(ددې مبحث د تکمیل لپاره د شیخ صالح احوال په (۹) څپرکي (۲۸) عنوان او د علي سرور احوال په (۲۶) عنوان کې ولولی)

^(۱) پته خزانه، ۹۹، ۱۰۱ ص

یوولسم څپرکی

پیر، روښان او دده د نشر مکتب

د پښتو فني نشر

۱- تېرې دورې ته کتنه او د نشر تحول

په (۹) څپرکی کې تاسې د پښتو د نشر او نشر لیکونکو لنډه تاریخچه ولوسته، چې پر (۶۰۰ هـ) راوړوسته د پښتو نشر څنگه و؟ او کومې د نشر نمونې چې له سلیمان ماکو څخه پاتې دي، څه خواص او مزایا او څنگه ادبي بېلګې یا عیوب لري؟

ځکه چې بې له سلیمان ماکو د بل چا نشر تر اوسه موږ ته نه دی رارسېدلی؛ نو موږ دلته له (۶۰۰ هـ) تر (۹۰۰ هـ) پورې د نشر دوره د ((سلیمان ماکو)) په مکتب یادوو او دا هغه دوره ده، چې د پښتو نشر پر طبیعي لاره روان و او هم ساده او غیر مصنوع ګڼل کېږي.

د سلیمان ماکو "ادبي مکتب" د پښتو د نشر په تاریخ کې لومړنی مکشوف حرکت دی؛ ځکه چې تر دغه دمخه بل کوم اثر تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، نو اوس موږ دغه د پښتو لومړنی د نشر ادبي مکتب ګڼو او تر دې وروسته د (۹۰۰ هـ) په حدودو کې د پښتو نشر تحول کوي او سوفني او مصنوع رنگ

مومي، چې دغه ته مور ((فني نشر)) وايو او ددې سټک د مومس په نامه يې د "پيروښان" مکتب بولو.

۲- فني نشر څنگه دی او ولې پيدا کېږي؟

يو کلام او يوه وينا که نظم وي که نشر، تل دوي برخې لري او له دوو عناصرو څخه جوړېږي، چې يو لفظ او بل يې معنا ده.

د ژبو په طبيعي ويناوو کې تل معنا په ساده او بسيطو الفاظو ادا کېږي او دې ته مرسل او طبيعي نشر وايو يعنې په وينا کې تل د ويونکي يا ليکونکي دا مقصد وي، چې مافي الضمير او معنا په الفاظو سره تصوير کړي او ددغو الفاظو تزئين او اوډلو ته يې توجه نه وي. دا نو موږ د ژبې اصلي او طبيعي وينا گڼو او په ټولو ژبو کې هم دغسې وينا دمخه ده. هر څوک په ساده او ناپېچلو الفاظو خپله معنا ادا کوي.

اما که د معنا په ادا کولو کې الفاظو ته هم ډېره توجه وشي، يعنې د الفاظو د اوډلو او اسلوب، جمال، د معنا پر کمال غالب وي، يا دا چې د لفظ رونق او ښکلا د معنا له جماله سره ساري وي، دې ته نو ((فني نشر)) وايي.

په ژبو کې چې لومړۍ پلا نشر ليکنه رواج مومي؛ ځکه چې د ليکوال هدف دا وي، چې معنا اداء او ښه ښکاره کړي؛ نو دوني د الفاظو اوډلو ته نه گوري؛ بلکې د معنا مختلف انواع او اقسام په ساده او سپېڅلو الفاظو تصوير کوي؛ مگر هر څو چې چې د نشر ليکل ډېرېږي، ورو ورو او په تدريج د لفظ تناسب ورسره پخېږي او په وصفي او نقلي نوشتو کې ليکونکي دې ته ميل کوي، چې الفاظ هم مرتب او سره اوډلي او ښکلي وي او د "صنعت" په گڼه ښايسته شوي وي.

دغه کیفیت ورو ورو ډېر پېرې؛ لکه معنا چې تل د خان لپاره الفاظ مومي او د خان تابع کوي یې، دغسې هم چې لفظ ته توجه ډېره شي؛ نو کله کله لفظ هسې غلبه ومومي، چې "معنا" هم په خان پسې بیایي

په "فني نشر" کې تل لیکوال دا سعی کوي، چې خپل الفاظ هسې ډول اوډلي او مرتب او یوله بله سره متناسب ولیکي، چې سجع ولري او د "فني نشر" اصطلاح هم له عربي ادبه راغلې ده. عربو چې کوم نشر د جاهلیت په دوره کې درلود او بیا د اسلام په ابتداء کې د دوی نشر ساده او طبیعي و، دوی له مسجعاتو څخه ځانونه ژغورل او نشر یې ساده او مرسل و. حشو او مترادفات یې نه درلودل، لنډې لنډې خبرې به یې کولې او د وینا اسلوب پر دې ادبي اساس بنا و چې «دېر مقصدونه په لږو خبرو کې ځای که»^(۱).

وایي چې عمار یاسر یوه ورځ ډېره لنډه وینا وکړه، چا ورته وویل که دې وینا اوږده کړې وای ښه به و، عمار وویل: «امرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم باطالة الصلوة و قصر الخطبة»^(۲).

له دغو ټولو روایاتو څخه ښکاري، چې د اسلام په ابتداء کې د نشر وینا ساده او لنډه او بې له حشو یا تو او مترادفاتو وه؛ مگر چې د عربو لیکوال په دوهمه هجري پېړۍ کې د نورو ملتو په کتابو او نوشتو روږد شول او د هند، فارس، یونان کتب یې وکتل؛ نو ورو ورو د عربي په نشر کې له سادګۍ او بساطت څخه د تکلف او لفاظۍ او صنعت خواته ولاړه، یعنې معاني یې

(۱) ادب الکاتب د ابن قتیبه، ۱۶-۱۷ ص.

(۲) البان والتبیین، ج ۱-۲۰۱ ص.

د الفاظو تابع كړل او الفاظو پر معناوو او مقصدو غلبه وموندله ليكوالو كوښښ كاوه، چې د عربيو شاعرانو له اشعارو څخه ځينې سجعې او اوډلي الفاظ پخپلو نشرو كې راولي، يو عربي نقاد د سعيد حميد په خصوص كې وايي: «كه دده ويناوې خپلو خپلوانو او اصلي مرجع ته ولاړې شي؛ نو به څه نه شي ورپاتې»^(۱) يعنې ده پخپلو ويناوو كې د نورو شاعرانو مشجع كلمات دونې گډ كړي دي، چې خپل هېڅ نه لري.

په دې ډول د سجع او تكرار او موازنې اثر د عربيو په نشر لوېدلى دى او په درېمه هجري پېړۍ كې كله كله مسجع كلمات او مترادف الفاظ د عربيو په نشر كې ليدل كېږي او په پوره ډول د هجرت څلورمه پېړۍ د «فني نشر» او «ادبي صنعت» وخت بلل كېږي. پوهان وايي، چې د عربيو په نشر كې صنعت او سجع په څلورمه پېړۍ كې پوره رواج شوه او ددې عصر مشهور ليكوال او د فني نشر يو معروف مؤسس عبدالحميد بن يحيى دى، چې د اموي آخر خليفه مروان حمار معاصرو، د (۱۳۰ هـ) حدود^(۲)

محققانو پلټنه كړې ده، چې د آريايانو قديم كتابونه لكه ويدا او اوستا او بيا د پهلوي كتب اكثر په يو صنعتي رنگ نوشته شوي وو او د عبدالحميد كاتب مشهور «فني مكتب» هم په عربي ادب كې تر آريايي اثر لاندې جوړ شوى و، جهشياري وايي، چې: هشام عبد الملك خپل ليكوال (روح بن زنياع) داسې ستايه، چې: دده ليك پارسي اسلوب لري او ابو هلال مسكري په ټيكناره وايي: د عبدالحميد كاتب ادبي مكتب

(۱) د ابن نديم الفهرست، ۱۷۹ ص

(۲) سبك شناسي، ج ۲، ۲۳۸ ص

د پهلوي ادب اغېزې منلې دي^(۱)

ځکه چې دغه فني رنگ په آريايي پخواني نثر کې هم موجود و؛ نو هغه وخت چې پارسي نثر د سامانيانو او غزنويانو په دورو کې د خپل بساطت او سادگۍ دوره طي کړه، نو خورا په آساني بې فني ډول قبول کړ، که څه هم د پارسي لومړي ليکوال لکه بلعمي او بيهقي او نور په فني نثر بلد نه وو او لکه دمخه چې مې وويل، د ټولو ژبو په ډول د دوی نثر ساده او طبيعي او له سجع او تکلفاتو څخه تش و؛ خو بيا هم ژر تر ژره د آريايي ادب او د عربي د «فني نثر» په تقليد، پارسي ليکوالو سجع او موازنې ته ميل وکړ؛ نو په دغو وختو کې خواجه عبدالله انصاري ډېر مسجع مناجاتونه او ملفوظات په هروي لهجه وويل او بيا قاضي حميد الدين بلخي د بدیع الزمان او حريري د مقاماتو پيروي په مصنوع نثر وکړه. دغسې نصرالله غزنوي وزير کليله ودمنه وليکله او نورو معروفو ليکوالو «فني نثر» ته ډېره ترقي ورکړه او ددې «ادبي مکتب» پيروان په پارسي ادب کې تر (۵۰۰ هـ) راوروسته خورا ډېر دي او ډېر تاريخي او علمي او ادبي کتابونه په دغه ډول کښل شوي دي^(۲).

۳- په پښتو کې د فني نثر پيدا کېدنه:

د غزنويانو له عصره عربي اسلامي علومو په منځنۍ ايشيا کې يو ښکاره نهضت کړی دی، چې خراسان هم د دغه حرکت مرکز و، شاوخوا ته هم په بخارا، پارس او هند کې د عربي علومو مدارس زيات وو؛ مگر مرو، هرات، رنج، غزنه،

(۱) د آموزش او پرورش مجله، د کتاب الوزراء والصناعتين په حواله.

(۲) بک شناسي، ج ۲.

بامیان، طخارستان، بلخ، جوزجانان او د خراسان نورې ځمکې د مدرسو، کتابخانو څخه ډکې وې او ډېر مشهور علماء په دغو ښارو کې اوسېدل، چې دوی اسلامي ثقافت او عربي علوم لکه تفسیر، حدیث، فقه، ادبیات او فلسفه په عربي ژبه خپرول، بوریحان بو علي سینا، فخر رازي، سعد تفتازاني و جامي د دغه محفل څراغان دي.

مخصوصاً له ۶۰۰ هجري را په دېخوا دوه درې قرنه پښتانه د خراسان او پښتونخوا په ښارو او دغو کې خپاره شول، دوی له هغو خلکو سره تماس وموند، چې په پارسي او عربي کې به ادیبان او عالمان وو، له هراړه یې پېښوره د پښتنو مهاجرتونو او د ښارو التوب یعنې تمدن حرکات شروع شول.

په دغو اوقاتو او دغو ظروفو کې طبعاً د پارسي او عربي ژبې د بیان او لیک طرز دوی ولید او پوهان او لیکوال یې له خپلو گاونډیو پوهانو سره چې په پارسي او عربي ژبو به یې څه لیکل محشور شول.

دې امتزاج او گډون د دوی پر ټولو اجتماعي حالاتو اثر وکړ او د گاونډیو خلکو له ثقافت او پوهنې سره اشنا شول. د غزني لویه شاهنشاهي، د غوریانو ارت سلطنت او د تیموریانو علم او صنعت پالنه دوی پخپله پښتونخوا کې ولیدل، د پښتونخوا لمرخاته ته هم د اباسین پر هاخوا د خلجیانو (غلجیانو) پښتنو او لودیانو او سوریانو سلطنتونه وو، چې دوی ټول پښتانه وو او پښتنو له دوی سره تګ راتګ درلود او د هندوستان لویه ځمکه د دوی جولانګاه وه، هلته هم اسلامي او عربي علومو او پارسي ژبې په هند کې نشوونما وکړه.

دغه ټول طبیعي عوامل وو، چې د پښتنو پر ثقافتي ژوندون

يې اثر کاوه او ځکه چې په دغو دورو کې هم په عربي، هم په پارسي ژبو کې ((فني نثر)) ډېر رواج درلود؛ نو پښتنو هم وغوښتل، چې په خپله ژبه کې د ((فني نثر)) په ډول کتب او آثار ومومي او هغه خوږ او روان نثر چې د ۶۰۰ هـ په حدودو کې موجود و، د عربي او پارسي ژبې د ((فني نثر)) په ډول کندي

اساساً دا حرکت يو طبيعې او د ژبې لپاره ميمون او محمود حرکت نه و؛ ځکه چې د پارسي ژبې پخوانی روان او سليس نثر هم په دغه فني حرکت کې کرغېړن شوی و، د بيهقي او منهاج سراج خواږه او روان نثرونه چې لکه قند داسې شېرین وو او د (۴۰۰-۶۰۰ هـ) د پارسي نثر ښې نمونې دي، ياد سعي شېرازي د گلستان ښکلې نثر په هم هغه شېراز کې د تاريخ اوصاف (۷۰۲ هـ) په کرغېړن او درانه او مکروه نثر بدل شو او په هند کې تر ۶۰۰ هـ راوړوسته منهاج سراج په دهلي کې طبقات ناصري غوندي خوږ او روان او سليس نثر وکېښ خو هم په دغه وخت کې حسن نظامي خپل تاج المائر (۶۰۲ هـ) او بيا خواجه محمود گاوډ (۸۱۳-۸۸۶ هـ) د بهمني شاهانو وزير او منشي رياض الاثشاء په داسې ناوړه او ثقيله انشاء په پارسي وليکل چې ويل يې گران دي.

پښتو ژبه د هند او ايران تر منځ محصوره وه او له هرې خوا ادبي حرکاتو اثر پر کاوه، تر (۶۱۲ هـ) پورې چې سليمان ماکو خپله تذکره ليکله، د پښتو نثر لکه د پارسي ژبې پخوانی نثر خوږ روان سليس و؛ مگر وروسته چې ((فني نثر)) پر پارسي په ايران او هند کې مستولي شو؛ نو د پښتو نثر هم تر دغه اثر لاندې راغی او په پښتونخوا کې پير روښان، بايزيد انصاري د پښتو ژبې د ((فني نثر)) علم پورته کړ.

لاندې به زه د پارسي ژبې د روان نشر او بیا د فني ثقیل نشر
نصوني راوړم چې دغه فرق شاغلو لوستونکو ته ښه څرگند شي،
وروسته به نو د پښتو خوا ته هڅه وکړم.

د پښتونخوا لمر لوېده ته په ايران کي:

شیراز: د شیخ سعدي روان نشر (۶۵۶ هـ) بر بالین تربیت یحیی
پیغامبر علي السلام معتکف بودم در جامع دمشق که یکی از
ملوک عرب که به بی انصافی منسوب بود اتفاقاً زیارت آمد و
ناز و دعا کرد و حاجت خواست... آنگاه مرا گفت: از آنجا که
همت درویشانست و صدق معاملات ایشان خاطری همراه من
کنید که از دشمن صعبه اندیشناکم گفتمش: بر رعیت ضعیف
رحمت کن تا از دشمن قوی رحمت نه بینی^(۱)

شیراز: د وصاف الحضرت عبدالله شیرازی ثقیل نشر (۷۰۴ هـ)
غازان خواست که تصمیم اسا سعدلی را که مهاد فرموده و ارشاد
طریقه تقویت اسلام که مدت سلطنت خود را مصروف آن ساخته بود
آیندگان را نصیحتی و تذکیری واجب دارد و هدیت وصیتی از زانی
فرمایند... فرمود: ما را محقق است بنور یقین و دیده حقیقت بین، که
ازین مرحله فانی بمنزل باقی و مصاحبت حور عین نقل خواهم کرد و
ازین غار مردم خوار بجوار ملک جبار پیوست، همگی همت و قصوای
امنیت آن بوده که چند روزی که مقالید ملک مجازی در دست ما
نهاده اند و حوالت تمشیت عالمیان بما فرموده هر چه نه صفت و عدل
داشته باشد که نظام عالم بی این دود عامه قایم نیست در حوالی
خاطر راه ندهیم^(۲)

(۱) گلستان، ۱۹ ص.

(۲) تاریخ وصاف ۴۵۷

د پښتونخوا لمر خاڼه ته په هند کې:

دهلي منهاج سراج روان نثر (۶۵۸ هـ) بدانکه چون امیر المؤمنین مامون بمرو آمد و کفایت و شهامت پسران اسد سامان بدید، در باب ایشان عاطفت وافر فرمود و ایشانرا بزرگ گردانید و درجه ایشان بلند کرد، و چون امیر المؤمنین مامون مراجعت فرمود، غسان بن عباد را امیری خراسان داد و بلاد خراسان از ماوراء النهر بامارت او اضافت کرد، غسان بن عباد هر یک را از اولاد اسد امیری ولایت داد، و شهرها بدیشان تسلیم کرد...^(۱)

جنوبي هند. د محمد گاو ان مغلقي نثر مولانا جامي ته د (۸۸۰ هـ) حدود: این مکتوب محبت مسطر و ملفوظ اخلاص مُصَدَّر از دار الحرب سنگبسر محرر و مقرر گشت، همت قضا اثر خورشید نظر، رقیق این سفر گردانند تا این اراضي که از زمان ماضي الی هذا العهد به کواکب هدايت مناقب اهل اسلام منور نگشته است و ارتفاع قلاع فلک شکوه و اعتقاع ارباع پیشه و کوهش، مسیر اقدام هم اعظام سلاطین و ممر مواکب کواکب ایین بادشاهان دین نیامده... بسا بسر وجوه مسخر گردد...^(۲)

دا وې د پښتونخوا په شرق او غرب کې د پارسي ژبې د «فني نثر» نمونې او دا ځنې ښکاري چې له (۷۰۰ څخه تر ۹۰۰ هـ) پورې د پارسي نثر څنګه مغلقي او دروند شوی دی؟ او د ایجاز پر ځای اطناب، د سلاست پر ځای اغلاق، د سادګۍ او وضاحت پر ځای نقل او تکلف، په نثر کې لیدل کېږي.

^(۱) طبقات ناصري، ج ۱، ۲۴۲ ص گویني طبع^(۲) ریاض الانشاء ۱۵۴ ص، د حیدر اباد طبع ۱۹۴۸

پر پښتو هم دغه ادبي حرکت اثر وکړ، تر (۹۰۰ هـ) وروسته چې کوم منشور آثار زموږ لاس ته راغلي دي، د سليمان ماکو له نثري سره ډېر تفاوت لري او داسې ځنې څرگندېږي، چې د پښتو پخوانی نثر ساده، بسيط، واضح، خوږ او څرگند و؛ مگر وروسته چې د هند او ايران فني نثرونه خلکو وليدل؛ نو په پښتو کې هم يوراز دروند او اوږد او مکروه نثر شروع شو، چې اسجاع او مترادفات او اوږدې اوږدې جملې يې درلودې او هغه پخوانی وضاحت او سادگي او خلاوت يې بايلو.

دا فني نثر، چې د ژبې د بيان ډول يې بل راز کړ، د ژبې لپاره اساساً مفيد نه و؛ مگر ډېر منشور آثار او کتب يې په پښتو کې موجود کړل. له دې جته نو غنيمت هم دی او موږ ددې «ادبي مکتب» استادانو او شاگردانو ته په ښه سترگه گورو، ځکه که دوی څه نه وای ليکلي؛ نو به اوس موږ د پښتو له ډېرو تاريخي او ديني آثارو څخه محروم وو. د «فني نثر» پېچېدگي او اغلاق او عدم وضاحت پر پښتو نثر داسې اثر کړی دی، چې قطعاً له مخکني نثري سره نه شي تطبيق کېدای، پخوانی نثر ساده او روان او د ژبې له محاورې سره سم و؛ مگر فني نثر مغلط شو، جملې يې اوږدې شوې او د جملو په آخر کې د سجع التزام وشو او له ليکوالو سره دا فکرو، چې نثر د نظم خوا ته نژدې کړي؛ بلکې اکثرو ليکوالو خپل نثرونه، نظم هم بلل، اخوند دروېزه ليکي:

چې روښان په پښتو ژبه شعرونه جوړ کړل او ما هم دده په جواب کې د محزن اسلام شعرونه وويل^(۱). حال دا چې نه خیر البيان شعردی او نه مخزن؛ بلکې دا دواړه کتابونه يوراز

(۱) مخزن اسلام قلمي.

مسجع او مغلق نثر دی

له لاتدي نمونو څخه تاسې د پخواني نثر او د پير روښان او دروېزه د نثر فرق او تفاوت ښه معلومولاى شئ

د سليمان ماکو نثر (۶۱۲ هـ) نقل هسې کېنډي يارانو چې په روزگار د شيخ بېټني کې دده ورور چې سرين نومېد او پر شيخ هم خورا گران و، سرين نه درلود زامن او هر کله به يې ويل خپل ورور ته بېټني خپل خوي اسماعيل ورکاوه او لوی سو، د سرين په کاله خدای مهربان د اسماعيل په برکت سرين ته نصيب کړه دوني زامن چې تروس تېر سو گڼون دهغو^(۱)

د پير روښان نثر (۹۵۰ هـ) هادي ويلي دي رحمت د خدای په ده دا کلام + هر چې چار که د نوس په هوس او په نفوته د شيطان + تروبي گمراه کړم لکه مې گمراه که آدم عليه السلام + وعصى آدم ربه فغوى بيان دی په قرآن^(۲)

د اخوند دروېزه نثر (۱۰۶۰ هـ) امام عمر نسفي هسې ويلي مبرهن دي + چې صوفيان د حق دوستان دي، هم د زړه په پاك كردن دي + دوى پر پښې غيره مينه، اشنايي يې ده له خدايه، وافق خماله كتابه آراسته د پاك رسول پر ښه سنن دي + پاك الله دي په دوستي واړه نيولي چې له خلقه تېرا دي، هم چې نښغتي د رسول د شريعت په پېر اهن دي + په دا فساد زمانه کې هر څوك لال د دروېشى كا، دوى دوولس فرقې شوې، يوه طايفه ناسته د پاك رسول پر ښه سنن دي^(۳)

(۱) د پښتانه شعراء، ج ۱، ۶۴ ص

(۲) د خير البيان له فلمي نسخې څخه

(۳) مخزن اسلام د راوړتي په گلشن روه کې

(۴)

پیر روښان او دره کورنۍ او ککر نامې

د پیداکېدو عصر:

د پښتنو د عظمت ستوری په هند کې لومړۍ پلاد ملتان لودیانو و خلاوه او لکه تاسې چې ددې کتاب په اولو برخو کې ولوستل، هلته شیخ حمید لودی د پاچاهۍ اساس کېښود، وروسته چې د غور پښتانه په خراسان کې لوړ شو؛ نو دوی له اباسینده تر گنگا پورې ټول هند ونیوه او د پښتنو د شهنشاهۍ ږغ یې په ټوله ایشیا کې لوړ کړ. بیا وروسته دوهمه پلاد لودیانو دغه تللی عظمت نوی کړ او په دهلي کې (پې) د لودیانو دوهمه شهنشاهي جوړه کړه.

د لودیانو دوهمې شهنشاهۍ د پاني پت په جنگ په (۹۳۲ هـ) کې سقوط وکړ او بابر د هند د مغولو لومړي پاچا، سلطان ابراهیم لودی وواژه، په دغه وخت کې پهلې پښتونخوا د بابر له خوا، ټوله پاماله شوه او د لودیانو سلطنت په وروستنیو سوګلیو (سلگیو) کې و او د پښتو تاریخي عظمت له منځه ته او له هره لوري ددې قوم استقلال ته خطرات متوجه وو، د هند په جالندهر کې یو پښتون پیدا شو، چې نوم یې (بایزید) و، دی د شیخ عبداللہ زوی و، ې په اوه پښته شیخ سراج الدین ته رسېده او د لودیانو د سلطنت په آخر کې په (۹۳۲ هـ) د پنجاب په

جالندهر کې وزېږېده، مور یې بیبې نومېده^(۱) چې د محمد امین لور وه^(۲).

کورنۍ او استایده:

د بایزید پلار عبدالله اصلاً قندهاری اورمرو، چې وروسته یې د وزیرستان په کانی کورم^(۳) کې ژوندون کړاوه، د دوی کورنۍ په «انصاري» هم مشهوره وه^(۴) پخپله روښان وایي، چې زما پلار عبدالله قاضي د محمد زوی و، کورنۍ مو انصاري ده او محمد دوولس زامن درلوده، چې په دوی کې عبدالله په فضیلت مشهور و او قاضي توب یې کړاوه، د محمد بل زوی خدایداد نومېده، چې زوی یې خواجه اسماعیل د عبدالله وراره و او دغه سړي ته بایزید عقیدت درلود، چې شرح

(۱) د بستان مذاهب یې بنین لیکي؛ مگر مآثر الامراء (ج ۲ ۲۴۳ ص) یې بهین یا بیبې راوړي، بنیایي «بیبې» یا د بیبې د «بی بی» یو مهند رنگ وي.

(۲) د بستان مذاهب د بایزید د حالنامې په حواله.

(۳) کانی کورم، وزیرستان د بدر په وادي کې د غره لمنې ته یو ځای دی، چې په پښتنو کې شهرت لري او د بحر له مخه څخه «(۷۰۰۰)» فته لوړ دی او هلته اوس هم اورمرو د مسیدو په منځ کې اوسي «(پټان ۲۰۰ ص)»

(۴) د اتحاد افغان مجله لیکي، چې اورمرو په کانی کورم کې آباد دي، وزیر او مسید یې ستانه بولي، د دوی ژبه پښتو ده؛ خو ځینې د نورو ژبو لغات هم په گډ دي، ځینې محققین د اخوند د بهزه په قول لاستناد کوي او وایي، چې انصار له اورمرو څخه یوه قبېله ده، چې په میاگانو هم مشهور دي، د بایزید یو شاگرد دولت پخپل دیوان کې دده نوم «شیخ سراج الدین بایزید مسکین» لیکي او دی د «روښان» او «میا مسکین» په صفت هم یادوي.

که هادی شیرین زبان شي شیخ سراج بایزید روښان شي

«(د دولت قلمي دیوان ۲۵۸ ص)»

به يې وروسته راشي^(۱)

وايي، چې د عبدالله نيكه او د بيبن پلار محمد امين سره وروڼه وو او په جالندهر كې اوسېدل او دوى د پښتنو لودي پاچاهانو په نهضت كې هلته نلې وو او پښتانه حكمداران د دوى معتقد وو، په ستانه توب او تقوى يې منل، د عبدالله پلار د خپل تره محمد امين لور، خپل زوى عبدالله ته وغوښته، په دغه وخت كې عبدالله په كاني كورم (وزيرستان) كې و، چې دى خبر شو: نو جالندهر ته راغى او د بيبن سره يوځاى شو، دلته ميا روښان وزېږېده.

ځكه چې د مغولو تسلط او جبر له پښتنو سره زيات شو او د لوديانو سلطنت هم محو شو؛ نو پښتانه له هندوستانه اېستل كېده او بايد د دهلي پر تخت ناست و، په دغه وخت كې بيبن له خپل زوى روښانه سره چې د غېږې هلك و، كاني كورم ته راغله^(۲).

بايزيد د علم او فضيلت په كورنۍ كې لوى شو، پلار يې صالح او عابد او مدرس و^(۳).

اځوند دروېزه وايي، چې: د وزيرستان په كاني كورم كې د پښتنو څو قبيلې سكونت لري، چې اورمر او انصاري هم له دغو قبيلو څخه گڼل كېږي^(۴)، ميا روښان له انصاري قبيلې څخه دى، چې دغه قبيله په علم او صلاح او تقوى مشهوره وه، دروېزه ليكي: ((بدان اى فرزند كه در موضع كاني كورم درميان

^(۱) صراط التوحيد، ۳ ص

^(۲) تذكرة الأبرار

^(۳) د بستان د حالنامې په حواله.

^(۴) تذكرة الأبرار

افغانان ورمړ عبدالله نام مردی بود با علم و صلاح، و از اولاد علماء و صلحاء بوده، تا بقضای قدیر ازو فرزندى بزاد با زید نام^(۱) بل خای دروېزه د بایزید د کورنۍ علمي شهرت او تقوی داسې ستایي: «د بایزید پلار نیکه دواړه عالمان وو. د ورمړ هم رشتینی وو په دین کې^(۲)

د هند په جالندهر ښار کې یوه کورنۍ اوسېدله چې خانونه یې انصاري او د پیرروښان له کورنۍ څخه بلل، ددغې کورنۍ یو سړی مولوي نیاز الدین دانشمند انصاري په فارسي ژبه یو کتاب درلود، چې نوم یې «تذکرۃ الانصار» و او د روښان او دده د کورنۍ احوال پکې ذکر شوی وو.

په دې تذکره کې د دوی سلسله نسب تر حضرت ابو ایوب انصاري پورې داسې ده: «بایزید مسکین بن عبدالله بن محمد شیخ بن بابا شهباز بن شیخ محمود بن شیخ سراج الدین بن حضرت مولانا ابراهیم انصاري بن خواجه محمود بن خواجه حمزه بن خواجه داود بن خواجه شمس الدین بن خواجه خلیل بن خواجه لقمان بن خواجه حداد بن خواجه منصور بن خواجه محمد بن خواجه مست^(۳) الانصاري بن حضرت ابو ایوب الانصاري میزبان رسول خدا»^(۴).

دا تذکره د روښان مولد جالندهر ښیي او وایي چې دده حجره د شیخ احمد غوث ولي له مقبرې سره تړاوسه شته؛ مگر دغه نسب نامه صحیحه نه ښکاري؛ ځکه چې د مؤرخانو په اتفاق یو قرن د^(۵) پښتو لپاره مقرر دی، په لوړه

(۱) تذکرۃ الابرار

(۲) مخزن

(۳) مجله معارف اعظم کرط ۴۳۳ ص ۱۹ جون ۱۹۲۷

نسب نامه کې له بایزید څخه تر ابو ایوب انصاري پورې (۱۸) پښته دي، چې ټوله باید تر ۶۰۰ هـ پورې تېر شوي وي. حال دا چې تر بایزید پورې ۳۰۰ کاله نور هم تېر شوي او بله دا چې د شیخ الاسلام خواجه عبدالله انصاري هروي د نسب سلسله هم دغه مت انصاري ابو منصور ته رسېږي^(۱)، خو په دواړو نسب نامو کې هېڅ توافق نه ښکاري.

اما دده نوم بایزید و، چې مغلن شکل یې بایزید دی، نو ځکه اخوند دروېزه په تذکرة الابرار (۸۸ ص) کې لیکي:

چې میا روښان پخپل مهر کې ((بایزید انصاري)) لیکلي و. دولت چې د روښان شاگرد دی، پخپل دیوان کې داسې وایي:

هر طالب که عمل کا مقصود به مومي

چې مرید د ورمې بایزید مسکین شه

د دولت د قلمي دیوان نسخه چې دېره پخوانۍ ده، په دې بیت باندې کوم نامعلوم محشی داسې حاشیه لیکلې ده: ((برای رفع تهمت خود ها را انصاری میگفتند و گر نه به تحقیق افغان ورمړاند، چنانچه از افغانهای وزیری شنیده شده)).

د مسکین صفت چې دولت دده له نامه سره یادوي، په غالب گومان د روښان تخلص دی. په صراط التوحید کې هم پخپله بایزید خان (مسکین) بولي او د اکثرو ابوابو په سر کې قال مسکین یا مسکین گوید لیکي، ددغه کتاب په یوه ځای کې دا کلمه ښه شرح کوي او د سلوک او توحید د مراتبو آخر یې گڼي، وایي، چې: انسان د قادر مطلق په قدرت له نطفې څخه پیدا کېږي، د مور رحم ته راځي، علقه او مضغه شي، وزېږي شیدې خوري، ناطق شي، هلک شي، مراهق شي، بالغ شي، کافر وي

(۱) د طبقات الصوفیه هروي د خطي نسخې مقدمه.

مسلمان شي، گناه کار وي فرمان بردار او ذاکر شي، ذاکر بینا شي، بینا آشنا شي، آشنا نژدې شي، نژدې وصل شي، وصل یگانه شي، یگانه «مسکین» شي، یعنې د بشریت له صفاتو څخه خدایي صفاتو ته میل وکړي^(۱)

نو گویا د بایزید په اصطلاح «مسکین» هغه دی چې له حیواني صفاتو څخه یې تزکیه راغلې وي او دا نو د عرفان لوړه درجه ده

اما «روښان» دده مشهور نوم دی، چې اخوند دروېزه یې تعصاً (بیر تاریک) بولي او د پېښور په سیمو کې تر اوسه هم پر تاریکي مشهور دی، د روښان وجه تسمیه په تذکرة الانصار کې داسې راغلې ده، چې یوه شپه په څراغ کې تېل تمام شول او څراغ تاریک شو، چې ژر به مړ شي، بایزید خپل مرید ته وویل، چې: تېل نشته نو اوبه پکې واچوه! هغه مرید د پیر په حکم په څراغ کې اوبه واچولې او دده په کرامت څراغ روڼ لگېده. له دغې شپې څخه مریدانو دی پیر روښان وباله او د پیر خلک یې معتقد شول^(۲).

ددې سړي یو بل شاگرد او معاصر ملگری ملا ارزاني خوېشکي دی، چې دده په قلمي دیوان کې هم روښان د فقیر او پیر کامل په نامه یادېږي مثلاً:

بلا شک بی اشتباه دی
په ناري طالبان بولي
د کامل پیر له اسراره^(۳)

دا خبر چې فقیر ووي
فقیر ناست دی پخپل غولي
دغه لوی نفسک به زهر کړي

^(۱) صراط التوحید، ۱۷ ص

^(۲) معارف ۴۳۵ ص ج ۱۹.

^(۳) د ارزاني قلمي دیوان.

د روښان د هلکینې په خصوص دونې معلومه ده، چې دده مور پر پلار گرانه نه وه؛ نو ځکه عبدالله هغه پرېښوده او روښان د میرې او ناسکه وروڼو په لاس کې لوی شو^(۱)

وايي چې د روښان د پلار په شاگردانو کې ملا پاینده نامی کمال ته ورسېد او د روښان پلار د درس حلقه ده ته پرېښوده او خپل زوی روښان یې ده ته وسپاره، لږ وخت ملا پاینده زیار وکېښ او دغه هلک یې د علومو معتدلي درجې ته ورساوه؛ ځکه چې ده ډېر ذکاوت درلود او په کوچنوتوب به یې لوړې خبرې کولې^(۲).

د روښان د کوچینوالي له عاداتو څخه حکایات کوي، چې ده به د خپل کښت او فصل نگراني او مراقبت کاوه، په دغه وخت کې به یې د نورو خلکو کښتونه هم ساتل او مرغان او حیوانات به یې ځنې شړل او پردې کښتونه به یې داسې ساتل؛ لکه خپل پټي او ځمکه^(۳).

بایزید په کوچینوالي د اسلامي پنځو بناوو پابند و، په مواظبت سره به یې کلمه ویله او لمونځونه به یې ادا کول، روژه به یې نیوله، اما زکات نه و پر فرض شوی، د حج میل یې درلود او په کوچینوالي کې (یې) ریاضت کېښ او د حقیقت په انکشاف کې (یې) زیار اېست^(۴).

بایزید د روحانیت او تقوی او علم په محیط کې لوی شو، دده په استادانو کې مؤرخان د ملا پاینده او ملا سلیمان

(۱) د بستان د حالنامې په حواله.

(۲) تذکره الابرار، او د بستان.

(۳) د بستان.

(۴) د بستان.

کالنجري او خواجه اسماعیل نومونه اخلي، چې روښان له دغو استادانو څخه علمي او روحاني استفاده کړې وه، په دې لاندې شرح

لکه چې تاسې دمخه ولوستل: ملا پاینده دده د پلار شاگرد او جانشین و، چې په کوچنیوالي کې د روښان مربي او معلم و، چې دا هلك د رشد او بلوغ وخت ته ورسېد؛ نو دده له خپلوانو څخه یو سړی و، چې خواجه اسماعیل نومېد او د ریاضت خاوند و، ډېر مريدان یې درلودل، بایزید وغوښتل، چې دده مريد شي او د ارادت لاس ورکي؛ مگر پلار یې منع کړ او د شیخ بهاء الدین زکریا کورنۍ ته یې بوت، خو چې روښان دې نکتې ته ملتفت شو، چې (شیخي په ارث نه ده) او پخپله په ریاضت مشغول شو او د خلکو په هدایت او تبلیغ بوخت شو او ډېر خلك پر راتول شول^(۱).

د بایزید د ژوندانه دغه دوره دده له بیانه په داسې ډول راخلاصه کېږي:

«از یک کسی شنیدم که معرفت حق بر آدمی فرض عین است و آن بی پیر کامل حاصل نمیشود چون چنین شنیدم، پرسش کردم، دیگر عالمان نیز چنین گفتند، که پیر کامل طالب را در ریاضت درمی آورد، و بذکر و فکر حق شاغل میگرداند تا با خدای تعالی موحد و یگانه گردد، و از شرک جلی و خفی خلاصی یابد. چون چنین شنیدم بعده در طلب پیر بر آمدم و پرسش می کردم، چون کسی از جانب خراسان یا هندوستان یا جانب دیگر می آمد، بعضی را پرسش می کردم تا مرا کسی ار مرشد کامل خبر دهد، کسی مرا ز مرشد کامل جبر

نمی داد، و بناقصان یقین نمی‌گردم درین طلب بودم که یک درویش در آن دیه (دیار) پیدا شد، دعوی شناختن حق آغاز کرد، بعضی آدمیار به وی اعتبار کردند و بعضی از وی منکر شدند، بعده یقین من نیز سوی وی پیدا شد، که بدست این درویش توبه کنم، تا مرا سوی طاعت و عبادت و ذکر حق در مجاهده و ریاضت دارد، تا از صفات ذمیمه من چیزی به صفات حمیده بدل گردد، آن درویش نیز انصاری بود، و سرادر زاده عبدالله قاضی بود، در آنوقت من بعد بلوغ رسیده بودم و خود را گناهگار و بدکار می‌شمردم یک روز عبدالله را گفتم، که اختیار من سوی توبه پیدا شده است، و یقین من بخواجه اسمعیل اکثر شده است، که بدست وی توبه کنم، تا از وی راه یابم. عبدالله ریش بدست خود بگرفت و گفت: ریش من تراشیده میشود، و نام من بد میشود، اگر بدست وی توبه کنی، و عبدالله پسر محمد گفت که محمد دوازده پسر داشت، من در ایشان بعلم فاضلتر و بهتر بودم، و نام من بلند تر است، اگر بدست وی توبه کنی، در ولایت خبر خواهد شد، که پسر عبدالله بدست پسر خدایداد توبه کرد، باین سبب ریش من تراشیده و نام من بد میشود، زینهار که بدست وی توبه نکنی، اگر بکنی در خانه من باشم یا تو، و من از تو ناخشنود باشم من گفتم. چون در حالت مراهقی سوی کعبه گذاردن و علم خواندن رفته بودم، نیز بسر من آمدی، و مرا گردانیدی، اکنون در حالت جوانی اختیار توبه کنم، نیز مرا سوی پیر نمی‌گذاری! وی گفت ب سلسله شیخ بهاء الدین قدس سره داریم، اگر توبه کنی سوی ملتان برو و به خانواده شیخ بهاء الدین توبه کن، توشه راه و شکرانه پیر نیز بدهم تا از تو خشنود گردد، از آنکه

طالبان بعضی آینه ورونده اند، و بعضی آرنده اند و برنده اند، من گفتم مردمان سوی آن چیزی برده اند، و از آنجا کلاه یا شجره یا ثمر یا کمر بند یا نشان دیگر آورده اند، و لکن از ذکر و فکر، از شناختن حق خبر ندارند من مشتاق ذکر و فکر و شناختن حق، اگر خوب کنی برای الله مرا اجازت کن، تا بدست وی توبه کنم هر چندیکه میگفتم، مرا اجازت نمیداد پس دل خود را مفتی کردم، و دل من بر من این فتوی داد که قرآن را امام کن به پیروی آن اقتداء کن، و خواجه اسمعیل یاران خود را به کم خوردن و کم گفتن، و کم خفتن، بعزلت بودن میفرمود، من نیز اگر این کار توانم بمقدار خود بکنم پس کم و خشک خوردن اختیار کردم، چون چند گاه کم و خشک میخوردم عبدالله بر من گفت: چرا کم و خشک میخوری؟... اکنون جوانی بسیار بخور، هر گاه که بحالت پیری برسی، کار دین محکم کن! من گفتم: که چه دانم که به پیری برسم یا نرسم؟ ترا چه شده است، که مرا بکار دین نمی گذاری! اول مرا از راه کعبه باز گردانیدی، دویم آنکه مرا از مرشد باز گردانیدی، سویم آنکه مرا سوی ریاضت نمی گذاری! پس در دل گفتم، که در قرآن نگاه کنم، هر چه قرآن فرماید، آن بکنم چون در قرآن نگاه کردم، این آیت نوشته دیدم: (قوله تعالی ووصینا الانسان بوالدیه حسنا و ان جاهدک لتشرک بی ما لیس لک به علم فلا تطعهما)، پس عبدالله را گفتم، که این سخن تو نخواهم شنید... پس من در آن اربعین در خواب یک شب دیدم...»^(۱)

په دې ډول د بایزید د مراهقی او بلوغ دوره شروع کېږي او د ښکاری، چې له کوچني والي څخه دا هلك يو فکور انسان و

^(۱) تلخیص از صراط التوحید: ص ۱۶

او په دغه دوره کې هم د عبادت په فکر کې و او غوښته یې چې د کعبې شریفې زیارت ته ولاړ شي او د علم تحصیل وکړي.

په دغه وخت کې بایزید خپل یو خوب لیکي، چې: حضرت خضر یې په خوب کې لیدلی و او د هغه لاس نیوی یې هم کړی و او روښانیان دغه د خضر د ملاقات ورځ لکه خپل اختر داسې ګڼي او په دغه ورځ روژه نیسي او عبادت او خوښي کوي^(۱). دی وايي، چې: ما درې مرحلې تېرې کړې دي.

اول: کوچنیواله چې د اسم الیقین دوره وه، یعنې دا مې اورېدلې وه، چې خدای واحد لاشریک دی؛ نو مې د خدای په نامه یقین کړی و.

دوهم: د مراهقۍ په وخت کې مې لوستلي وو، چې خدای واحد لاشریک دی او د هر شي هستي دده له هستۍ څخه ده؛ نو هغه اعتقاد چې پخوا وهم او خیال و، اوس مې په علم الیقین بدل کړ.

درېم: چې ځوان شوم؛ نو مې دا ومنله، چې بې له خدایه بله هستي یقیني نشته او نورې هستۍ په هلاکت کې دي، زما هستي او د ټولو موجوداتو هستي او د ټولو ذراتو هستي د خدای له هستۍ څخه ده او د قوله تعالی: "قل اما ادعوربي ولا اشرك به احداً" معنی راته ښکاره شوه او د عین الیقین مرتبې ته ورسېدم^(۲).

قرب: تر دې وروسته یو بل مقام بایزید بیانوي، چې هغه قرب بولي په دې ډول.

((چند سال درین حال بودم که محبت من با صحبت عالمان و

(۱) معارف ۴۳۴ ص ج، ۵۱۹

(۲) صراط التوحید ۹-۱۰ ص

درویشان و قلندران بود، و خادمی ایشان بمقدار خود می‌کردم
برای طلب معبود، و نیز در آن حال در طلب پیر کامل بودم
ولیکن نمی‌یافتم، بعده حق تعالی بفضل خود مرا تجلی کرد و
دل من بکشاد و پرده از آن برداشت و مرا عین الیقین بنمود و
علامت وی آن بود که بهر سوی که نظر می‌کردم به چشم و دل بی
مثل می‌دیدم. و یکی دیدم هیچ چیز از هستی او جدا نمی‌دیدم
و هیچ آوازی جز تسبیح حق نمی‌شنیدم و علامت "و ان من شیء
الا یسبح بحمده و لکن لا تفقهن تسبیحهم" در خود می‌دیدم

رباعی

بذکرش هر چه بینی در خروش است
ولی داند درین سری که هوش است
نه بلبل با گلشن تسبیح خوان است
که هر خاری به تسبیحش زبان است

پس دانستم که بمقام قرب رسیدم چند سال درین حال بودم،
بعده حق سبحانه و تعالی مرا بیک سبب با اسم اعظم رسانید و
گفته شد اگر این اسم اعظم بخوانی بمقصود برسی، من آن
را نمی‌خواندم و طاقت آن نداشتم، چند مدت از هر چیز که آواز
می‌شنیدم، از هر آواز آن اسم اعظم می‌شنیدم، پس از آن بیک
سبب حق تعالی بر من ذکر و حلاوة رسانید، بآن ذکر هستی من
در هستی او می‌گذاخت، و هلاک می‌گردانید، و هستی هر
وجود با هستی حق تعالی یک وجود می‌گردانید، و در آن حال
هستی او با و می‌دیدم. آواز او با و شنیدم با و خوردم و
چشیدم، و خود را از میان برداشتم، در هر کار فاعل او را می
دیدم، و علامت بی‌سمع و بی‌بصر و بی‌(باخذ و یا کل) و بی

يشرې و ښې يمشی در خود ديدم هر وجود و وجود خود را ب و
 يک وجود می ديدم و شمردم، چون من نيست و فانی گشتم.
 پس هستی خود را ب هستی او يکی و باقی ديدم، اين مقام نيز
 بآيت بحديث موافق ديدم (يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا
 اليه الوسيلة وجاهدوا في سبيله...) ^(۱)

مواقف:

بايزيد وايي، چې پس له قرب هم زه فارغ نه وم، اولاندې
 مقامات مې وليدل

درين حال نيز در طلب پير کامل بودم وليکن پير کامل
 رانمی يافتم، . . در مقام وصال نيز درویشان و عارفان دوست
 ميداشتم و خدمت ايشان ميکردم و بآيت قرآن، و بحديث انبياء
 و باقوال اولياء شغل می کردم وليکن حال خود را پنهان
 ميداشتم، . از شريعت و طريقت، و حقيقت و معرفت و قربت و
 وصال خبر گشتم. در خانه خود کم خواری و دستور خلوت
 اختيار کردم، بعد از دو شب و روز، حق تعالی مرا تجلی اسرار
 کرد، از شرک پاک گردانيد. . بعده حق تعالی بر من تجلی ذات
 و صفات کرد، که هر صفات را بذات خود حیات و باقی ديدم
 چنانکه مسکين فرموده است. بقاء کل صفات بذاته و کل
 صفات اذا تفرق عن ذاته بعد يهلك. ^(۲)

له دې ټولو تشریحاتو څخه ښکاري، چې بايزيد خپل پدري
 شغل يعنې قاصي نوب به خوښاوه او له پلار سره يې پر دغه
 خبره اختلاف و، دده پلار يوه بله ماندینه آمنه هم کړې وه، چې

^(۱) صراط التوحيد، ۱۱ ص

^(۲) صراط التوحيد ۱۱-۱۹ ص

هغه د شیخ یعقوب مور وه او دغه یعقوب د خپل پلار پېشه چلوله او پس له ده دده دوه زامن میا محمد علي او میا شیخ سلطان هم قضیان وو، چې روښان د دوی په لار نه تلو او د قضی پېشه یې نه خوښوله، ده به تل خپل پلار او شیخ یعقوب ته نصحت کاوه، چې له خدایه وېرېږي او رشوت وانه خلي او تقوا وکړي؛ ځکه نو هغه ټول دده مخالف وو.^(۱)

په حالنامه کې وايي، چې یا زید د عمر پر اووم کال له خپلې کورنۍ سره مخالف شو او پر شپاړسم کال د پلار سره بډارۍ ته ولاړ او په هند کې (یې) د یوگیانو عقاید مطالعه کړه او د تناسخ او هندي اوسارو (د جسیم د عقیدې د خاوندانو) پر افکارو یې غور وکړ خو چې پخپله یې له خضر علیه السلام څخه په خوب کې آب حیات وموند او پر څلوېښتم کال یې اسم اعظم ورد هم وایه.^(۲)

بل سړی چې میا روښان د رشد او ځوانۍ پر وخت له هغه څخه استفاده کړې ده د ټولو تذکرو په قول ملا سلیمان کالنجرې دی.^(۳) چې دروېزه دغه سړی د یوه ملحد ملا په نامه ستایي او له بایزید سره دده ملاقات هغه وخت شوی دی، چې دی پس له صبا وټه، د رشد پر وخت هند ته تللی و او هلته له علماوو او پوهانو سره په علمي مذاکراتو بوخت و او دده په افکارو کې یو ښکاره انقلاب موندل کېده؛ ځکه چې د هند په دغو سفرو کې ده د پښتنو تللی عظمت او موجوده ذلت ولیده او

(۱) معارف ۴۳۴ ج، ۱۹ ص

(۲) د حالنامې خطي نسخه تر ۵۴ ص وروسته

(۳) تذکرة الأبرار، مخزن، د پښتان اسلامي دائرة المعارف (ج اول ماده بایزید) دغه سړی اسماعيلي مذهب گڼي، مگر په کوم سند؟

یو سیاسي تحول دده په ارادو کې پیدا شو.

موږ نه شو ویلای چې د بایزید د سیاسي افکارو استاد څوک و؟ دا ښکاره ده، چې اسلامي علوم د عربي ژبې پر اساس یعنې هغه علوم چې په قرآن او حدیث اړه لري او بیا فقه او اخلاق او فلسفه او علم کلام او نور ادبي علوم لکه لغت، بلاغت، صرف و نحو په مسلمانانو کې رایج وو او دده په کورنۍ کې به هم دغه علوم لوستل کېده، اما د تصوف معلومات او ذوق او هغه کوايف چې په حال اړه لري نه قال، دا هم هغه شیان دي چې دده د ژوندانه له محیط سره متناسب دي او تاسې به یې شرح ولولی، اما هغه سیاسي فکر چې بایزید د پښتو د آرادی او سلطنت لپاره درلود او دده شخصیت هم له دې جهت اهمیت مومي، له کومه راغی؟ ددې معما د حل لپاره هم بې له دې چې د ماحول اثرونه وگورو، بل څه ماخذ نه شو موندلای، له دې سببه نو په آینده لیکو کې پر دغو شیانو بحث کوو، چې ددې سړي شخصیت هم تر دغې رڼا لاتدي پېژندلای شو:

دلته باید دا حقیقت هر نه کړو، چې د مغولو د حاکمانو ظلم او تهری او پر پښتنو باندې د دوی ناوړې لیدل د بایزید د نهضت یو لوی او کلي سبب گڼل کېږي تاسې د قندهار په سفر کې له بهرم خان سره د بایزید تصادف په دې کتاب کې لولی، چې روښان پخپل صراط التوحید کې د دوی د ظلم او جفا ښکاره تاثرات ښکاره کوي او د عدالت او انصاف نصیحت ورته کوي، په تذکرة الانصار کې هم د روښان نهضت د مغولو د ظلم یو عکس العمل گڼل شوی دی او داسې قصه رانقل شوې ده:

د مغولو حاکمانو تر دې اندازې ظلم پر پښتنو باندې کاوه،

چې یوه ورځ یې یوه پښتنه مېرمن ونیوله او ددې وپښتانه یې د ژړندې له پله سره وتړل، چې ژړنده به څرخېده؛ نو دا پښتنه به هم ورسره څورلېده!!!

بایرید چې پښتون و، پر یوې پښتنې ښځې یې داسې ظلم او ناروانه شوای زغملاي، ده د روحانیت په دنیا کې د حضرت رسول الله صلی الله علیه وسلم په حضور عرض وکړ او ددغو ظلمو د مخنیوي او مدافعي اجازت یې وغوښت، چې دا روحاني اجازت یې وموند؛ نو راولاړ شو او له پښتنو څخه یې د ظلم او ناروا دا تور څادر ونغښت او انصاف او عدل یې جاري کړ په دغو ورځو کې د جالندهر یوه مشهور بزرګ حضرت شیخ غوث الکرام وویل: «په کوهستان کې بیا اور بل شو خدای دې خیر پېښ کړي»^(۱).

له دې قصې څخه تاسو معلومولای شئ، چې د پیر روښان د نهضت په سیاسي اسبابو کې د مغولو د حکومت ظلم او تېري څومره لاس درلود؟ او ظلم څنګه پخپل مقابل کې قهرماتان پیدا کوي؟...

سفرونه او شخصیت:

داسې ښکاري، چې بایزید د رشد او شباب په وخت کې پښتونخوا لیدلې او ده یوه سلسله سفرونه هم کړي دي، په دغه سیاحتو کې د آفاق او انفس په سیر کښېوتلی او ډېرې علمي او روحاني استفادې یې کړې دي. اخوند دروېزه وايي، چې بایزید په هند او بورګسان کې تر

سمرقنده سفرونه وکړل^(۱) او د مذاهبو پر فلسفې یې عبور حاصل شو، د تصوفو په عالم کې داخل شو او له پوهانو او روحاني خلکو سره محشور شو.

په دغو سفرو کې یایزید، ډېره استفاده وکړه، پوخ او پوهاند سړی شو، د شخصیت د تکمیل دپاره یې زیارونه واپستل، په ادب، فلسفه، تصوف او سیاست کې یو نابغه شو، دروېزه وایي: «بایزید په عقل پوره و، هوښیاري او زیرکي یې ډېره زده وه، په عقلي دلايلو کې ډېر مړنی و، لویو علماوو ورسره بحث نه شو کولی، د کابل د میرزا محمد حکیم په دربار کې ده لوی لوی عالمان پره کړل او په مناظره او علمي استدلال کې یې لوی لاس درلود او میرزاده ده ته په درنه سترګه کتل^(۲) بایزید پخپله حالنامه کې لیکي، چې د حکیم میرزا د کابل قاضي چې قاضي خان نومېد، له ما پوښتنه وکړه، چې ته د الهام مدعي یې؟ ما ویل هو! نو قاضي صاحب وویل، الهام خو کله غلط کله صحیح وي!

بایزید ورته وویل، ما خپل الهام له قرآن او سنت سره برابر میدلی دی؛ نو یې څکه صحیح گڼم وایي چې په ابتداء کې میرزا محمد حکیم پیر روښان په سیاه چاه کې قید کړی و؛ مگر پس له څه وخته چې یې وکتل، دی هلته ژوندی و او ډېر اشعار یې په دغه تور زندان کې ویلي وو؛ نو پخپله میرزا او دده قاضي القضاات قاضي خان او حکیم خان د میرزا اتالیق د روښان معتقد شول^(۳) موږ د بایزید کرکتر او سجایا د تاریخي روایاتو

^(۱) مخزن او تذکره

^(۲) د بستان مذاهب ۲۵۱ ص

^(۳) معارف ۴۵ ص، ۱۹ ج

په رڼا کې داسې ښیو، چې دی عالم و، روحاني ذوق او وجدان یې درلود، پوخ خطیب او واعظ و، عقل، ژبه، فکريې رساوه، جنگي سړی و، د قلم خاوند مولف و، د قیادت او رهنمایی (لیدرشپ) گړد صفات په ده کې جمع وو، له دې ټولو سنجایاوو سره دی یو توریالی سیاس او مفکر هم و، د پښتنو د سیاست او ریفارم په تاریخ کې دا سړی جگ مقام لري او په سیاسي احیاء او نهضت کې یې لوی لوی کارونه کړي دي.

موړخان وایي، چې بایزید په خوانۍ کې له سوداگرانو سره د تجارت عزم وکړ او په سیاحت بوخت شو، دغه دوره که دده په ۱۶ کلنۍ کې شروع شوې وي؛ نو به د (۹۲۷ هـ) حدود وي، دده د سمرقند تگ او د ماوراءالنهر د ځمکو سفر د موړخانو په قول ثابت دی، له هغه ځایه څخه ده د سوداگرۍ اسونه راوستل او هند ته یې بوتلل، په دې سفر کې چې جالندهر ته ورسېده، هلته یې له پښتنو لودیانو څخه یوه پېغله په نکاح کړه، چې (شمسیده) نومېده، دده مشهور زامن له دې پښتنې څخه پیدا شوي دي^(۱) بایزید یو سفر د تجارت په سلسله کې قندهار ته هم کړی دی او دا هغه وخت و، چې (په) قندهار کې بهرم خان حکمدار و، لکه چې پخپله وایي.

((پس چند ماه در خلوت، روزه و عزلت اختیار کرده بودم، پس جفت شریعت (زن) مرا گفت: که تو اول تجارت و کار میکردي. نفقه خانه و مهمان از آن حاصل می شد، اکنون نیز تجارت و کار کن. تا برای نفقه چیزی حاصل شود، چون بسیار میگفت، سوی قندهار برای تجارت رفتم، و نیت چنین کردم، مگر کسی موحد بیایم، تا با وی شاغل باشم، کاروان قندهار

رسید، دیگر کاروانیان از خرید و فروخت سود و زیان می‌کردند، من اول پرسش پیر کامل کردم، در آن ولایت نیز پیر کامل نیافتم. در آن وقت در قندهار یک میر بود، نام او بیرمخان بود، بر آن کاروان ظلم کرد، پس وارثان بعضی جمع شدند، برای فریاد کردن مرا نیز با خود روان کردند، گفتم امیران و پادشاهان را حق تعالی از عدل خواهد پرسید، و یک ذره عمل کسی را ضایع نگرداند، بروی بنماید که: «فمن يعمل مثقال ذرة خیرا یره» پس بیرمخان قبول کرد و گفت تفحص مال بکنم، ولیکن تفحص نکرد، بر وعده مخالفت شد. ^(۱)

دغه د قندهار سمرچي د بهرم خان په زمانه کې بایزید کړی دی، باید د (۹۶۰ هـ) حدود وي؛ ځکه چې په دغه وخت کې بهرم خان د همایون له خوا په قندهار کې حکمران و او په (۹۶۱ هـ) دی همایون له قندهاره څخه کابل ته ورسره بوت. ^(۲)

پس له دغه وخته بایزید بیا پخپل کور کې تر پینځو کالو پورې عزلت گزین او خلوت نشین شو او د دنیا له کاروباره یې لاس وکېښ. په قناعت او توکل پخپل سیر او طریقت مشغول شو او د خان تکمیل ته یې توجه وکړه او دلته دده عمل پر «فاعرض عن من تولی عن ذکرنا» برابر و او ویل به یې چې «خصلتان لا یجتمعان فی قلوب الانسان طمع و توکل» له دې جهت نه نو دده د عمر دغه دوره په ذکر او مجاهده او توکل او له نفس سره په جگړه کې تېرېدلې. ^(۳)

د بایزید د شخصیت په خصوص کې مورخان ځینې اشارات

^(۱) صراط التوحید، ۲۱ ص.

^(۲) فرشته اکبر نامه ۲ ج.

^(۳) صراط التوحید، ۲۴ ص.

لري، چې دده نبوغ او ذكاء او د عقل پوخوالی ځنې څرگندېږي، د دبستان مذاهب ليکوال دا هم وايي، چې دی يو بالوسي سړی و، لېکن د قرآن او حديث په معنی پوهېده او تطبيق به يې پکې کاوه؛ مگر دا خبره صحيح به ښکاري؛ ځکه چې دده د تعليم او زده کړې په خصوص کې موږ خان دېروايات لري او دی د دېروکتا بو مؤلف هم گڼي؛ نو سړی چې څو کت بونه په عربي، پارسي، پښتو، هندي ليکي، ناڅاره به دی لوستونکی او ليکوال هم وي دروپره وايي. ((پدرش بايزيد را در تحصيل علم گماشته، تا بقدر وسع حاصل آورده و در طاعت و عبادت جسد و جهدي نموده، و از منهيات شريعت محترز، و مجتنب حتی الامکان ميگشته...))^(۱).

له دې روايته هم دده علمي تحصيل او تقوی ښکاري، د دبستان مذاهب مؤلف وايي: شاه بيگ خان ارغون چې په خان دوران مخاطب و، ده بايزيد ليدلی و او ده ويل: کوم وخت چې بايزيد لا توره نه وه اېستلي؛ نو دی د مېرزا محمد حکيم دربار ته حاضر شو، چې د همايون پاچا زوی و، د دربار علماء د بايزيد مناظرې ته راغونډ شول؛ مگر بايزيد دوی عاجز او پره کړل او مېرزا ناڅاره شو، چې بايزيد پرېږدي^(۲).

د بايزيد استدلالي قوت او د برهان زور دونې و، چې هېچا نه شو پر کولای، دروپزه هم دده عقل او فراست او علمي مقام ته اشارت کوي او وايي: ((بايزيد دېر په عقل پوره و، د دنيا عقل سي ډېر و، هونښاري او زیرکي يې ډېره زده وه. ځکه بايزيد يو حکمتي و...))^(۳) دا بايزيد په عقل پور و...^(۳)

^(۱) تذکرة الابرار.^(۲) دبستان، ^(۳) مخزن.

د بایزید د شخصیت عرفاني او علمي څنگ لږ څه تاسې ته له دغو سابقو روایاتو څخه ښکاري او هغه وخت چې موږ دده پر تالیفاتو بحث وکړو، نو به لا ښه څرگنده شي؛ مگر دده حربي او سیاسي کرکتر هم د پېژندنې وړ دی، چې دغه مقصد به هم په لاندې ابحاثو کې ښه تاسې ته روڼ کړ شي، چې دا سړی د پښتونخوا د آزادۍ لوی رهبر او حامی و، د پښتنو سلطنت او تللی عظمت یې غوښت، د پردو د غلامۍ جوغي یې پر غاړه نه شو قبلولای، له دې جهه دی د آزادۍ د جنگ یو توریالی قاید او د سیاسي فکر مبلغ هم و.

د بایزید د عصر روحاني محیط او معاصرین:

چنگېز او تیمور او بابر او شیباني هغه مغولي لوی او غښتلي فاتحان وو، چې د پښتنو له غوري او لودي او سوري شاهنشاهيو سره دوی په پښتونخوا او هند کې مخامخ شول او تقریباً څلور سوه کاله، له (۶۰۰ تر ۱۰۰۰ هـ) پورې پښتنو له دوی سره د خپلې آزادۍ لپاره جنگونه وکړل، د مغولو فاتحانه د ایشیا ځمکې له اباسینده تر شامه په وینو ولرلې او د اسلامي ملتو ژوندي روحيات یې ورمړه کړل، ددې خونین تاراک او چپلو طبیعي نتیجه دا وه، چې په خلکو کې د انزوا میل پیدا شو او د ژوندانه منفي خوا ته یې مخه کړه، له هندوستانه تر مصره د تصوف په نامه یو ډول تفکر خپور شو، چې خلکو به د روحاني تربیت او ریاضت په وسیله معنوي نجات غوښت او د تصوف تبلیغات او د ترتیب حلقې دونې ډېرې شوې، چې لوی لوی ښارونه، له خانقاهونو او د تصوف له تربیت خانو څخه ډک وو او د تصوف لوی لوی بزرگان او رجال په ټوله ایشیا کې پیدا شول، پر پښتونخوا هم له شمال او شرق او غربه، ددې روحاني

نهضت خپې راغلې او په خلکو کې د تصوف او روحانیت خوا ته یو ډول مخصوص شوق او ذوق لیدل کېده، په هند کې مغولي دربار او د بابر د کورنۍ شهزادگانو دې خوا ته میل درلود او په ایران کې هم صفوي کورنۍ مخصوصاً د اردبیل د تصوف له خانقاه راووته او د شیخ صفي الدین اردبیلی د اولادې له خوا پر روحاني اساس یو لوی سلطنت تشکیل شو، چې پس له (۹۰۰ هـ) یې ټول ایران او پښتونخوا تر حکومت لاندې راغله، د دوی د دربار رسمي خلک د «صوف» په لقب یادېدل او د صوفي توب فکر داسې خپور شوی و، چې لوی مؤلفان او علماء، په دې فن کې ځینې په «قال» او ځینې په «حال» مشغول وو او دې حرکت په پښتونخوا کې هم پر روحاني محیط پیدا کړی و او پاچاهانو هم خپل اکثر سیاسي مقاصد په دغه لباس او د روحاني خلکو په ذریعه اجرا کول او په دغه منځ کې ځینې داسې پاک طینته روحانیون او متصوفین هم وو، چې فقط د خلکو روحاني او اخلاقي تزکیې ته متوجه وو او په دنيوي اغراضو پسې به نه تلل.

بایزید چې د پښتنو د آزادۍ لپاره پخپل نهضت شروع وکړه؛ نو دده د حرکت او فعالیت مرکز خود تیرا او خیبر او ننگرهار آزاد غرونه وو، په دغو غرونو کې آزاد پښتانه اوسېدل، چې د غوري او لودي سلطنت خوند یې ځکلی و او هر وخت دوی د آزادۍ او د خپل پښتني سلطنت د حفاظت لپاره پېدل، دغه پېښانه د پښتونخوا په شرقي غرو او رغړ کې مېشته وو، دوی اکثره د تصوف او روحانیت له هغې حلقې سره نښتي وو، چې سید علي ترمذي یې مشر مبلغ و او دا سړی په پښتنو کې په «پیر بابا» مشهور دی.

سید علي د قنبر زوی دی او دا سلسله داسې ده: قنبر ولد سید احمد نور، ولد سید یوسف نور، ولد سید محمد نور چې اصلاً د ترمذ له ساداتو څخه و او له هغه ځایه قندوز ته راغلی و او دا محمد د امیر تیمور خوری و، له مغولي پاچاهانو سره یې ټینګه رابطه درلوده، اولاده یې د شاهانو په دربار کې د عزت او رتبې خاوندان وو، خپله پیر بابا ویلي دي، چې: نیکه مې له ترمذ قندوز ته راغی او ما له ده څخه تعلیم او تربیت وموند، تر شرح ملا پورې مې کتب له ده څخه ولوستل او پلار مې له همایون ولد بابر سره هند ته ولاړ او زه هم ورسره وم او هلته له علماوو او صالحانو سره محشور شوم، پس له دېره ریاضته مالک پور ته ولاړم او هلته مې له شیخ سیلونه څخه چې د علم او طریقت خاوند و، تر هدایې پورې کتب ولوستل او څو عمر مې له شیخ سالار رومي څخه استفاده وکړه په تصوف او سلوک مشغول شوم او له دغه سړي څخه زه د طریقت ماذون یم او ده امر راته کړی دی، چې د پښتنو په غرو کې خلکو ته هدایت وکړم.^{۱۰}

سید علي پس له (۹۰۰ هـ) تولد شوی او د (۹۶۲ هـ) په حدودو کې په هندوستان کې په علمي او روحاني استفاده مشغول و دا سړی چې له مغولو پاچاهانو سره خپلوي هم لري؛ نو طبعاً له دوی سره په سیاسي آمالو کې هم مرتبط ښکاري، هغه وخت چې د تبلیغ او کار کولو لپاره د پښتونخوا غرو ته راغلی دی: نو له پیسو سره داسې محشور و، چې د یوسفزیو د دولت زیو قبیلې یوه ملک ده ته خپله خور هم ورکړه^(۲) او د

^{۱۰} تذکره او مخزن او پټان تر ۱۹۸ ص وروسته

^۲ تذکره.

پښتنو په کورنۍ او قبيلوي ژوندانه هم ورگډ شو.

سيد علي ترمذي په پښتنو کې مېشت شو، له پښتنو مشرانو سره يې خپلوي وکړه او دوني نفوذ او اقتدار يې وموند، چې په «پير بابا» مشهور شو او له چتراله تر وزيرستانه دده روحاني نفوذ خپور شو، ده خپل مريدان او شاگردان په تبليغ مامور کړل، وعظ، خطابه، کتب ليکل او د پيرۍ او مريدۍ په رنگ يې خلک تابع کول ددې دلې کار و او د دهلي له مغولي حکومت سره هم د دوی روابط دوستانه وو، هغه حکمرانان چې د مغولو له درباره پېښور، بنگېښ، کابل، غزني ته مقرر کېدل، دوی به د سيد علي له اتباعو سره کومکونه کړل او دغه خلک به هم په شعوري يا غير شعوري ډول د مغولو د سياسي مقاصدو لپاره استعمالېدل.

سيد علي په پښتونخوا کې تقريباً دېرش کاله تېر کړل او ډېر گړندي شاگردان يې وموندل، د دوی جگړه له روښان او روښانيانو سره له اولې ورځې شروع شوه او هر ځای چې به دوی د مناظرې يا اقتدار په ميدان کې ضعیف شول؛ نرد مغولو لښکر او حکمداران به هم د دوی شاته ولاړ وو او د حکومت د سرنېزې زور هم ورسره ملگري و. د دروېزه په روايت سيد علي په (۹۹۱ هـ) په بونير کې وفات شو^(۱) او هلته دده مزار مشهور دی، په ژوندانه کې دده روحاني او سياسي مرکز د بونير (پاچا کلی) و، د سيد علي له مريدانو څخه اخوند دروېزه او دده کورنۍ هغه خلک دي، چې به خوله او قلم او عمل د روښان مقابلي ته وتلي وو او ه دوی ادبي او تبليغي کارنامې به وروسته په دغه کتاب کې راوړلی شي.

(۱) تذکره، ۱۳۳ ص

پیر بابا دوه زامن درلوده، چې یو سید مصطفی نومېد او بل سید حبیب، چې دغه دوهم یې اولاد و او فقط د مصطفی اولاد اوس د ننگرهار په کونړ او نورو سیمو کې خپاره دي. دغو ساداتو د مغولو په عصر کې ډېر سیاسي نفوذ درلود او تر یوه قرنه د مغولو په طرفدارۍ د پیر روښان له کورنۍ سره د دوی جگړې او مقابلي جاري وې او پښتانه به یې د مغولي حکومت لپاره اهلول او د مغولو له حکمرانانو سره به یې همکاري کوله.

د روښان نهضت او جنګونه:

روښان چې پخپل نهضت شروع کوله، د پښتونخوا پر شرقي غرو تر اباسینده د روحانیت او تصوف یوه داسې جذبه خپره وه، چې ټول پښتانه د پیرانو او ملایانو تر اقتدار لاندې وو، سید علي او احنود دروېزه او نور داسې مقتدر روحانیون دلته موجود وو، چې له دوی سره علاوه تر خپل شخصي اقتدار او نفوذ، د مغولو د دربار قوت هم ملګری و، حال دا چې روښان له مغولو سره جنګېده او غوښته یې؟ چې د هغو اقتدار د پښتنو له سره کم کړي.

دلته نور روښان مجبور و، چې پښتانه پر هغه ډول په یو روحاني ګانون سره راټول کړي او خپل مسلکي او سیاسي مبادي د یوه روحاني مسلک په رنگ دوی ته وړاندې کړي او هغسې تبلیغ دوی ته وکړي. چې ژر یې قبلولای شي.

په دغه ډول نو ده د پښتونخوا په غرو کې یو روحاني او سیاسي مسلک تلقین کړ او ډېر پښتانه پرده او دده پر ملګرو د مریدانو او روحاني مخلصینو په توګه راغونډ شول، ده د خپل

مسلك د تبليغ لپاره کتابونه په پارسی، پښتو، عربي، هندي، وليکل، موعظې يې وکړې، له مخالفينو سره د علمي مناظرو میدان ته حاضر شو او په اخر کې يې توره يې وکښله او د جنگو پر ډگر يې وینې هم تويې کړې.

د روښان اولين مخالفت په علمي مفاوضاتو کې له خپلې کورنۍ سره ونښت، له خپل پلار او تره سره يې په ځينو مسایلو کې اختلاف پیدا شو، وايي چې د پلار له لاسه زخمي هم شو، د دبستان خاوند ليکي: ماله مېرزا شاه محمد (غزنین خان) څخه واورېدل، چې بايزيد په (۹۴۹ هـ) ډېر قوي شو او دده مسلك په پښتنو کې ومنل شو او شاوخوا خپور شو.^(۱)

دې د خپل تبليغ او دعوت اوایل داسې بیانوي:

((پس دوباره در خواب دیدم که کسی مرا گفت اگر کسی بر تو یقین کند، خدمت و فرمان برادری تو با خلاص اختیار کند، علم توحید بروی پنهان مکن، تا از علم توحید خبردار گردد... بعد از آن آدمیان را معلوم کردم و گفتم هر که بمن بیاید و یقین و مجاهده اختیار کند، بطاعت قرآن، بحديث انبیاء و بگفتار اولیاء و مشایخ و بفرازان برداری من، باخلاص کار کند، بغایت حق از شریعت و از طریقت و از حقیقت و از معرفت و از قریت و از وصلت و از علم توحید خبر شود...))^(۲)

له دې لنډه بیانه ښکاري، چې بايزيد د خپل دعوت اساس پر قرآن، حديث او د اولیاء او مشایخو پر اقوالو باندې ایښی و او له شریعته تر وحدته يې ځینې مراتب مقرر کړي وو، چې په لوړو لیکو کې ذکر شوه.

^(۱) دستان، ۲۵۱ ص

^(۲) صراط الاتوحید، ۲۴ ص

دعوت او د خلکو رجوع:

په دې ډول بایزید پخپل دعوت شروع وکړه، خلک یې د خدای طاعت او عبادت ته راوبلل، دی وایي، چې د توبې راحتونه سړي ته میسر شي؛ نو د اسلام او قربت او وصلت او وحدت انوار دی روښانوي او د "لیخرجکم من الظلمات الی النور" په معنی پوهېږي، زړه یې د روح مطیع شي او روح د "تخلقوا باخلاق الله" په صفت ستایلی شي، ماله دغې لارې خلک توبې ته دعوت کړل:

«چون این بیان بعضی ادمیان از من بشنیدند بعضی یقین و اعتبار کردند و مجاهده نفس اختیار کردند و راه و مقامها و منزلها حاصل کردند، بعضی منکر شدند پیخبر ماندند دعوی حق و باطل راه و بی راه پیدا شد، پس بعضی ادمیان برای زیارت، بعضی برای توبه، بعضی برای کار دیگر می آمدند و مهمان می گشتند در آن چند سال مال دنیا تمام شد»^(۱).

بایزید وایي، چې: (۱۲) کاله په دې ډول تېر شوه، ما پر خدای توکل وکړ او د دنیا له کاروباره مې ځان فارغ کړ اوس چې (۲۱) کاله تېر شوي دي ماته په خوب کې الهام وشو چې خپل دعوت د امیرانو او پادشاهانو غوږو ته هم ورسوم:

«درین بیست و یکم سال مرا در خواب یا بالهام بشارت شد، که یک رساله یا خلیفه سوی پادشاهان بفرست؟ تا دعوی توحید در ولایت شان نشان در آرند، تا آن پادشاهان که از علم توحید پیخبر بودند، نیز بطلب علم توحید بگمارند... تا خیرات و حسنات بیفزایند، و سیئات را بکاهند.. مسکین گفته است».

^(۱) صراط التوحید، ص ۲۵

نظر دارم سوی پادشاهان و امیران این زمان، که تا کدام پادشاه و امیر باشد که کار دین پاخلاص اختیار کند، با درمیان پادشاهان دیندار و دنیادار نامدار گردد. ^(۱)

د دعوت د خپرولو او انتشار لپاره بایرید خپله فارسي رساله د صراط التوحید په نامه ولیکله، دی وایي، چې ((پس پادشاهان و امیران باید که این رساله تا آخر بخوانند، بعمل آرند)).

د بایزید نصایح:

په صراط التوحید کې بایرید یو څو نصیحتې پاچاهانو او مشرانو او امیرانو ته کښلي دي، دی کونښن کوي، چې دغه نصایح په آیات شریفه او احادیث نبویه او د لویو اولیاوو په اقوالو ښه ثابت کاندې او له دغو نصایحو څخه تاسې دده د دعوت مقاصد معلومولای شئ؛ نو یې لنډ لنډ د لته راوړو:

(۱) **اول نصیحت:** د عقل فضیلت او د معرفت مبادي او د خالق په قدرتو کې تفکر.

(۲) **دوهم نصیحت:** علم باطن او د پیر کامل ضرورت او د اوامر او نواهي رعایت د مرګ یاد او د تقوی لزوم، خوف و رجاء.

(۳) **درېیم نصیحت:** صراط مستقیم د انسان په خپل زړه او ځان کې دی، انسان باید ځان تزکیه کړي، د نبی دعوت او د انبیاءو، د خلفاءو دعوتو ته غپوړ ونیسي او د توحید په دارالسلام کې داخل شي، د مشرکانو او منافقانو له خوبونو څخه ځان وژغوري، امر بالمعروف او نهی عن المنکر ته توجه وکړي او تل د خدای په خفي ذکر مشغول وي؛ له قرېته وصلت

^(۱) صراط التوحید، ص ۲۷.

ته سیر وکړي، له وصلته وحدت ته ولاړ شي
 ددې نصیحت په پای کې دې د سوبې آداب بیانوني چې یو
 سړی څنگه د پیر لاس نیولای شي او دا څه شرایط لري.
 داسې ښکاري، چې د بایزید دغه دعوت او تبلیغ پر ځینو
 خلکو باندې اثر وکړ او دده د ارادت په حلقه کې داخل شول او
 پس له لږ وخته دده نفوذ له کافي کورم څخه د توچي درې په
 دورو کې خپور شو او بیا نو دده مریدان ښکېلو ته ولاړل او رکزي
 او تیراهي او اړیدي قبایل یې د بایزید مریدان کړل. څو
 وروسته دده روحاني نفوذ په خلیلو او داودزو او مومندو او
 گگیانو او یوسفزو کې هم خپور شو او تر صافو او سوات پررې
 ورسېده. په دې ډول روښان خپل داعیان د قندهار کاسي او هم
 شینوارو او برېخو ته واستول او هلته یې هم خپلې رهبنې تیښگي
 کړې، بیا نو دده مخلص داعیان سند ته هم ولاړه او له حیدر آباد
 سره نژدې یې په سیدپور کې خپل د تبلیغ مرکز پرانست او ډېر
 سندیان یې هم پخپلو مریدانو کې داخل کړه او پخپله روښان د
 اشغریه ډیر کې و او استازي یې د شاوخوا حکمرانانو دربارو
 او د علماوو مدرسو ته واستول، یو استازی یې د هند اکبر شاه
 اوبل یې د بدخشان میرزا سلیمان ته واستاوه، دغسې یې د بلخ
 او بخارا او هندوستان نورو شاهانو ته هم قاصدان ولېږل^(۱) په
 دې ډول روښان ډېر مقتدر او پوه پیروان وموندل، چې په دغو
 کې درې خوېشکي وروڼه ارزاني، ملا عمر، ملا علي محمد
 مخلص^(۲) ادباء او شاعران او عالمان وو، ملا پاینده او ملا
 دولت اکوزي او ملا دولت مهندزي هم دده په پیروانو کې

(۱) اسلامي دائرة المعارف، لومړی جلد نوی طبع.

(۲) ددې وروڼو احوال او اشعار به په درېم جلد کې راوړل شي.

شهرت لري او د غسې هم دولت لونی، مېرزا انصاري دده له ملګرو او احفادو څخه مشهور دي.

روښان چې د کاني کوږم په غرو کې تبلیغ شروع کړ او لومړۍ پلا یې له خپلې کورنۍ سره ټکرو خوږ، بیا نو د کابل له لارې ننګرهار ته ولاړ او د ملک سلطان مومند کره په مېلمستیا پاتې شو او دلته یې پښتنو ته د خپل مسلک تبلیغ کاوه، بیا نو له دې ځایه پېښور ته ولاړ، هلته د خلیلو په غوریا خېلو کې دېره شو او د هر خلک پر ده راټول شول او په خورا جدیت یې خلک خپل مسلک ته رابلل او د پیرۍ آواز یې په ټولو پښتنو کې خپره شوه.

د اشغری له مهمند زو څخه په دغه وخت کې ملا دولت مهمندزی دېره مشهور سړی و، ده روښان اشغری ته بوت او ((په کله دېره)) کې یې ځای ورکړ، دلته د روښان د اقتدار دایره دوږې زیاته شوې وه، چې تر کابله هم دده تبلیغات راوړسېدل او هرې خوا ته یې کاغذونه واستول او خلک یې خپل مسلک ته رابلل، دا دعوت سید علي ترمذي او دده مشهور شاګرد اخوند ذروېزه ته هم وشو!

روښان یوازې خلک خپل روحاني، مسلک ته نه رابلل؛ بلکې له یوه معنوي تلقین سره چې د خلکو په زړونو کې اچاوه، تېره توره او کښلې چاره یې هم په لاس ورکوله، چې له مغولو سره وجنگېږي او د دوی له اسارت نه ځانونه آزاد کړي^(۱).

له دې جهته د مغولو دربار په ډهلي کې دې حرکت ته ملتفت و او دا نهضت یې د پښتنو د یوه عمومي کار مقدمه ګڼله او په کابل کې د مغولو حکمدار لیدل، چې له پښتنو سره په توره جګړه ګرانه ده او باید پښتانه پخپل منځ کې سره وجنگول شي، چې له لاسه یې مغول فارغ وي.

(۱) حالنامه ۴۷۱ ص

دلته د مغولو له خوا سید علي ترمذي او اخوند دروېزه د پښتنو په منځ کې هغه خلک وو، چې دوی له مغولو سره قدیمه خپلوي او نژادي علاقه هم درلوده او د دوی د حکومت طرفداران هم وو؛ نو طبعاً دا خلک د روښان مقابلي ته وپاڅول شول او پښتانه ځینې د روښان پر خوا او بله ډله د اخوند دروېزه پر خوا ودرېدل او د دوی په منځ کې داخلي جنگګ تود شو په دې جګړو کې په زړونو پښتانه مړه شول او هغه مقصد چې د مغولو حکمدارانو درلود ښه حاصل شو.

علاوه پر هغو مسلحو جګړو چې مغولو له روښان سره کړلې، د دروېزه او نورو ملایانو له خوا له ده سره علمي او جدلي مقابلي هم جاري وې، چې دا ټوله د سید علي ترمذي، شاگردانو او ارادتمندانو د مغولو د حاکمانو په لمسون ددې لپاره کولې، چې روښان پښتنو ته په بې دینۍ او الحاد بد نام شي؛ مګر روښان له دې ټولو سره په خپل علمي تبحر او فصیحه ژبه مقابله کوله؛ لکه چې دده علمي څېړنې او مناظرې له ملا زکریا سره مشهورې دي او دده مخالفینو دغه په عجیب ډول لیکلې دي، وایي، چې ملا زکریا روښان ته وویل: ته د کشف قلوب او کشف قبور دعوی کوي؛ نو زما د زړه حال راته ووايه؛ روښان دده په ځواب کې وویل: ته خواصلاً زړه نه لرې، دغه زړه چې ته لرې، هر څر او پسه او اس بې لرې؛ مګر د مومن زړه بې دۍ ((قلب المومن اکبر من العرش و اوسع من الكرسي)) روښان ده ته وویل: کشف قبور هم داسې کار نه دی، چې په ظاهري حواسو یې ته وويني، باید په کلو کلو د نفس تصفیه وکړې؛ نو به هله ددې قابل شي، چې داسې اسرار ولیدلای شي^(۱).

(۱) ائمه تلبیس ۲۵۸ ص ابو القاسم رفیق دلاوري طبع لاهور ۱۹۳۷ (اردو)

د اشغز جنگ او د روښان گرفتاری:

روښان د مغولو پر خلاف علناً د جنگ اعلان وکړ او خپلو مريدانو ته يې امر وکړ، چې د مغولو له اسارت څانونه وژغوري، د مغولو طرفدارانو له دده سره جگړه شروع کړه، روښان او دده ملگري يې تکفير کړل او هرې خوا ته يې د دوی د بدناملولو لپاره مبلغين وگومارل، د اخوند دروېزه شاگردان به په هر کلي او هره دېره او هر مسجد کې ولاړ وو، د روښانيانو تکفير به يې کاوه.

د مغولو له درباره په دغو وختو کې د کابل حکمران محسن خان و، ده وليدل، چې د روښان تبليغات پر پښتنو ډېر اثر لري او د دوی په رږږو کې د آزادۍ هغه جذبات راژوندي کوي، چې پخوا يې درلودل او يوازې د سيد علي او دروېزه مخالفت، دده د تحريکاتو دفاع نه شي کولای؛ نو يې عزم وکړ، چې له روښانه سره پخپله عسکري مقابله وکړي؛ نو محسن خان د پښتنو آزادي خواهانو د استيصال په عزم له کابل نه راووت او د پېښور حاکم معصوم خان هم دده مقابلي ته تيار شو، دوی په اغازپور کې له ډېرو لښکرو سره پر روښانيانو حمله وکړه. د روښان ملگرو له دوی سره په جنگ لاس پورې کړ؛ مگر دلته بيا هغو داخلي مخالفتو، دوی ناکام کړه او محسن خان بری وموند. روښان ونیول شو او د کابل په بند کې واچول شو^(۱). او دا وقايع ټول د ۹۷۰ - ۹۸۰ په حدودو کې وو.

د روښان دوهم نهضت:

روښان لږ وخت په کابل کې بندي پاتې شو؛ ځکه چې دی يو ډېر مقتدر روحاني و او خلک يې ژر تر ژره لاندې راتلل؛ نو په کابل کې هم

(۱) تذکره مخزن اسلامي، دائرة المعارف لومړی ټوک.

ده ډېر صميمي ملگري وښودل، چې د پښتونخوا د غرو وگړو له دې آزاد او مقتدر سړي سره اخلاص پيدا کړ او ژر سر ژره يې د مغولو له زندانه وويست او تنگهار ته يې ورساوه.

وايي، چې مېرزا محمد حکيم د همايون زوی چې د کابل حکمران و، د کابل د قاضي خان په وسيله روښان خېل حضور ته وغوښت او دی يې محاکمه کاوه؛ مگر ده د حکمران په حضور کې داسې عاقلانه ځوابونه وويل او د خپل ملي مرام دفاع يې په داسې ژبه وکړه، چې مېرزا محمد حکيم دی له بنده ايله کړ.^(۱)

نو روښان له کابله بيا د پېښور سيمو ته راغی او په لاهه پور کې ډېره شو او څه وخت يې دلته خپل تبليغات جاري وساتل او ډېر مريدان او اخلاص کيشان پر راټول شول، بيا نوله دې ځايه د پېښور شمال (ټوټې) ته ولاړ او علناً يې د مغولو پر خلاف د آزادۍ په جنگ لاس پورې کړ؛ ځکه چې دغه ځای هم د مغولو تاراک ته نژدې و؛ نو وروسته روښان له دې ځايه (تيرا) ته عزم وکړ او د خپل نهضت مرکز يې هلته غوره کړ او په پښتنو کې يې بيا د آزادۍ هنگامه توده کړه او د يوه ((پښتني حکومت)) د جوړولو اساس يې هلته کېښود.^(۲)

د تيرا کشمکش:

د (۹۹۰ هـ) حدود وو، چې روښان په تيرا کې خپل سياسي او حربي مرکز ونيوه او اړيکي او اورکزي يې پخپلو سره وروښو مريدانو کې داخل کړل، دلته د اتحان خېلو ځينې خلک هم دده په

^(۱) اسلامي دائرة المعارف لومړی ټوک،

^(۲) تاريخ مرصع، تذکره، مخزن.

تابعانو کې شامل شوه او دده نفوذ دوني پر پښتنو خپور شو، چې له تيراهه يې ډېر خلك نفى بلند كړل، د تيرا په (چوري) کې د مغولو لښکر په ده پسې راغلل، د غرو خلکو وسله نه درلوده، د چوري دورمې ډېرې کلکې دي، روښان مريدانو ته وويل، چې: دا دورمې پرېکوي او سرو نه يې تېره کړئ، دا ستاسې وسله ده! روښانيانو په دغه جنگ کې د دورمو په ذريعه مغول مات کړل او د نېزو کار يې ځنې واخيست^(۱).

په تيرا کې ځينې خلك وو، چې په باطن کې له مغولو سره ملگري وو او دوى د پښتنو د لستونې ماران وو. روښان دوى ته وويل، ځکه چې ستاسې زړه نه له مغولو سره دي؛ نو زما له طريقې څخه مردود ياست! بايد پخپله خپل لاسونه وتړئ او راشئ!

ستاسې توبه همدغه ده؛ نو له اعتقاده يا له بهرې ديرلس سوه تنه لاس تړلي راغلل. روښان د دوى گڼه گاران ووژل او ځينې يې له تيرا څخه وشړل، په دې ډول اړيډي، اورکزي، ټول دده فرمانبردار شول^(۲).

دروېزه ليکي، چې: د چوري په جنگ کې روښان د مغولو لښکر تار ومار کړل؛ نو مغول وتښتېدل او پښتنو اتفاق وکړ، چې ځينې تيرايي خلك له مغولو سره مله دي او د دوى په واسطه مغول، تيرا ته راځي، له دې جهته بايد دوى د ملي خاينانو په ډول له دې آزادو غرو څخه ورك كړه شي؛ ځکه چې د آزادۍ لپاره دغه داخلي خاينان هر وخت مضر دي. په دې ډول (۲۲۰) تنه د مغولو طرفداران ده ووژل او نور چې پاتې وو، ننگرهار ته وتښتېدل او يترا د مغولو له طرفدارانو څخه خالي شوه^(۳).

اوس نور روښان ډېر ملگري موندلي وو او له داخلي خاينانو څخه هم لسو څه فارغ شوى و او دغه وخت مساعد و، چې د

(۱) تاريخ مرصع، تذکره. (۲) تاريخ مرصع (۳) تذکره

مغولو له سلطې څخه نور اسير پښتانه هم خلاص كړي او په پښتونخوا كې د استقلال بيرغ بيا جگ كړي.

د تور راغه جنگ او د روښان مرگ

بايزيد پښتانه په تيرا كې سره راغونډ كړل او دوى ته يې وويل: تاسې يو قوم واست، چې تر دې هلي پورې مو سلطنت درلود، اوس د مغولو مريان شواست او د دوى ظلمونه گالي او لارښى او دا د غلامۍ كړۍ له غاړو وباسي!

د روښان دې ريغ پښتانه خپل تللي عظمت او اوسني ذلت او اسارت ته ملتفت كړل او په زړو سپاره او پياده دده په ركاب كې د آزادۍ جنگ ته حاضر شول او د ننگرهار خوا ته يې جرگت وكړ او دلته په (پرو) كې دېره شول.

محسن خان د مغولو حكمدار هم جنگ ته حاضر و او د جلال آباد په ځاى كې د پښتنو د غرو څار كاوه. له خپلو خونخوارو لښكرو سره راووت او د شينوارو په علاقه كې هلته چې (تور راغه) نومېږي، پښتانه او مغول سره مخامخ شول!

دا جنگ دېر خونين و، د روښان ملگرو ماته وكړه او پخپله دى هم مړ شو، له مور سره اوس دده د مرگ په خصوص كې دوه روايتونه دي، اول دا چې د جنگ په ميدان كې مړ شو او په اشغفر كې يې ښخ كړ.

دوهم دا چې: پخپله په خورا تودوخه كې پلى په غرو او رغو كې ژوندى پاتې شو او په لار كې جل وواهه، چې اشغفر ته ورسېده په كلياتي كې په ۱۵۸۵م كال وفات شو او همدلته په اشغفر كې ښخ كړ شو؛ مگر وروسته يې زامنو هډونه راوايستل په صندوق كې له ځانه سره گرځول، وايي چې د يوسفزو په جنگ

كې سا هغه تابوت ايا سيند ته لاهو شو، يا دا چې په وزيرستان كې ښخ كړ شو؛ ځكه چې هلته دده په نامه يو قبر شته.

بل روايت دادى، چې روښان په جنگ كې زخمي شو؛ نو اشغر ته ولاړ او په مامن زى كې چې د اكبر پورې له گلوزي سره متصل ځاى دى، مړ شو؛ نو يې هلته ښخ كړ او يوه لوړه گنبد يې هم پر جوړه كړه، چې تر اوسه شته؛ مگر زامنو يې وروسته دده تابوت له هغه ځايه يووړ او اټك ته يې لاهو كړ^(۱).

اما يو بل هندي مؤلف وايي: د افغانستان د غرو په سلسله كې د بته پور پر غره د روښان قبر دى^(۲).

پخپله حالنامه دا وايي چې په (۹۸۹ هـ) د روښان اخلاقو دده تابوت په بته نگر كې ښخ كړ، چې دغه ځاى له كانې كوړم څخه درې ورځې لږ مسافه لري^(۳).

او اوس په كانې كوړم وزيرستان كې يوه مشهوره هديره د (ميا پير ولي) صاحب په نامه مشهوره ده او خلك يې د پير روښان د خاتدان مقبره گڼي او يوه كورنۍ (پيران) هم هلته شته چې خانونه روښان ته منسوبوي^(۴).

گريسن يو انگليسي مستشرق د روښان مرگ په (۱۵۸۵-۹۹۳ هـ) ليكي^(۵) مگر اولف كېرو وايي، چې دغه تاريخ دېر پس دى او روښان به تر دغه دمخه په بېرو كې وژل شوى وي؛ ځكه چې په (۹۸۹ هـ) د اكبر لښكرو جلاله (د روښان زوى) ته

(۱) تذكرة الاولياء د امير احمد شاه رضواني د لاهور طبع ۱۳۲۱ ق، ۱۴ ص

(۲) ائمه تلبیس ۲۵۹ ص.

(۳) حالنامه ۱۵۶-۴۸۳ ص.

(۴) دا معلومات ماته له جنډولي څخه ښاغلي عبدالقيوم شاه ليكلي وو، چې ددغې كورنۍ يو سړى دى.

(۵) لنگوټك سروې اف انډيا ۱۰ ص، ۱۰ ج.

شکست ورکړ او د روښان درې زامن يې ووژل او دده ښځه يې هم بندي کړه او تابوت يې وسوځاوه ايرې يې په اتک کې واچولې؛ نو معلومه ده، چې روښان تر دغه کال دمخه مړ شوی و^(۱)

دا خبره صحيح په نظر راځي؛ ځکه چې د دبستان خاوند هم ليکي په هغه کال چې اکبر شاه کابل ته ولاړ، د پښتنو قبيلو مشر جلال الدين د روښان زوی و^(۲) دغسې هم ابوالفضل د (۹۹۴ هـ) په وقايعو کې ليکي چې په دغه کال د پښتنو قبيلو په جگړو کې د دوی مشر (جلاله) و^(۳) بلکې عبدالقادر بن ملوکشاه بدواني تصريح کوي، چې په (۹۸۹ هـ) د روښان خورلس کلنې زوی جلاله د اکبر شاه حضور ته راغی، هغه وخت چې دا پاچا له کابله بېرته هند ته ستون شو^(۴).

له دغو ټولو رواياتو څخه ښکاري، چې د پير روښان مرگ بايد تر (۹۸۹ هـ) دمخه وي او ځکه چې په دغه کال لاهم دده تابوت موجود و؛ نو ممکنه ده، چې وفات يې په (۹۸۸ هـ) کې وي او په دې حساب نو دده عمر به له (۹۳۲ هـ) څخه تر مرگه پورې (۵۶) کاله وي. په هر صورت له دې سړي سره د مغولي دربار جفا او دده له مړي او ښځې او اخلاقو سره ظلم د زاره استعمار فجايع دي او موږ اوس دده مزار او د وژلو تاريخ په يقيني ډول نه شو ټاکلای.

بعد از وفات تربت ما بر زمين مجوی
کأندر قلوب مردم عارف مزار ماست

(۱) پټان ۲۱۰-۲۰۳.

(۲) دبستان ۲۵۲ ص.

(۳) اکبر نامه مغولي مورخان د روښان زوی جلال الدين توهیناً جلاله بولي.

(۴) منتخب التواريخ ۳۴۹ ص، ۱ ج د کلکتې طبع ۱۸۶۸ م.

د بايزيد علمي او ادبي اثر

د بايزيد له پاتو آثارو څخه دا ښکاري، چې دی په عربي او اسلامي علومو پوه و، په تفسير او حديث او فقه کې يې مطالعه لرله، په معقولو او فلسفه کې هم لږ څه بلد و، په تصوف کې نظراً او عملاً داخل و، په ادبي علومو کې يې هم لوست کړی و. څلور ژبې بايزيد ويلای او ليکلای شوای، پښتو، فارسي، عربي، د پنجابي يوه لهجه؛ نو دده ليکنې او کتابونه هم په څلورو ژبو دي^(۱) اخوند دروېزه وايي: ده د پښتنو لپاره په پښتو موزونې او له طبع سره سمې خبرې جوړولې او پارسيانو ته يې په پارسو او هنديانو ته يې په هندکو^(۲) او ده ډېر آثار ليکلي دي، چې اوس موږ ته فقط دغه معلوم دي:

۱- د پښتو رسم الخط:

داسې ښکاري، چې پيرروښان د پښتو ژبې ځينې حروف چې مخصوص اصوات لري او د عربي او فارسي حروفو له اشکالو څخه هغه اصوات نه زده کړي، په يوه مخصوصه رساله کې ترتيب او توضيح کړل او د هغو د ليکلو شکل يې وټاکه، که څه هم پښتو ژبې پخوا رسم الخط او کتب او آثار درلودل؛ خو په دغه وخت کې به هغه مهجور شوي وو؛ نو ځکه ده يو څو پاڼې

(۱) دبستان مذاهب.

(۲) مخزن اسلام.

رساله پر ولیکله دولت د روښان یو مرید وایی.
افغاني لفظ مشکل ولوست کوېښ نشه
ورته وشوه کښه دیارلس حروفونه^(۱)

د حیر البیان کومه خطي نسخه چې پخوا له سر دینس راس
څخه په لندن کې وه او اوس د غربي جرمني په یوه موزیم کې
پرته ده^(۲) دغه د رسم الخط رساله په سر کې لري، چې (۱۴)
مخه ده، ددې رسالې او د ارزاني او دولت قلمي دیوانونه چې ما
لیدلي دي، رسم الخط یې یو راز دی، له فارسي او عربي سره
مشترک حرفونه هسې لیکي، لکه په نستعلیق رسم الخط کې
چې کښل کېده؛ مگر د پښتو خاص توري داسې لیکي:

پ

دا شکل اوس هم شته او په خیر البیان کې هم دغسې دی.
مثلاً اټکل، پټول، پټ چې کټ مټ یې موږ هم دغسې لیکو.

خ

دا توی هم اوس هغسې لیکو؛ لکه بایزید چې لیکلی دی،
مثلاً څلور، خرڅ، څیز، میرخی.

ع

دا توری بایزید داسې نه لیکي؛ بلکې تر (د) لاندې یو ټکی
پري، مثلاً ځما (دما) او ځینې (ډنې) نمونځ (نمونډ) ورځ (ورد)
چې هر ځای دال لاندې ټکی لري (ډ).

^(۱) د دولت خطي دیوان ۳ ص

^(۲) دا واحد خطي نسخه یو وخت د برلن په موزیم کې په نمبر ۴۰۹۳
موجوده وه ټوله (۳۳۰) مخه ده، هر مخ (۱۱)، لیکې لري او ښاغلي پښتو
ددغې نسخې یو عکس اخیستی دی، چې اوس یې ماته د کتلو لپاره
راکړی دی.

۲

دا توری هم د اوس په ډول دی؛ لکه ډېر، برمند، شونده

۳

کت مټ د اوس په ډول ده لکه زړه، کړی، غږ غږ کول

ډ

په خیرالبیان کې بالکل د (ډ) شکل نشته او ټول کلمات چې اوس د (ډ) توری پکې دی، فقط په (ډ) لیکي. مثلاً روژه (روږه)، ژبه (ږبه) وژني (وړني) پېژنم (پېړنم) ژر (ږر) پېژندگلي (پېړندگلي) ژوندی (ږوندی) ژغوري (ږغوري) ژوي (ږوي).

ډ = ډ

"ډ" چې د پښتوله اساسي ږغو څخه ده، په خیرالبیان کې (ډ) لیکل کېږي. یعنې ډال یو ټکی په منځ کې لري؛ لکه سازیدي (سازېږي) پوهېدی (پوهېږي) مزك بدو (وارو کودوم وېوړنم پورمي کودول وارېږوي) مزکه به دوه واره وکوږوم وبه وژنم په ږومي کوږول واره ژوي) پرېدی (پرېږدي)، دا شکل عربي ډال ته نژدې دی؛ مگر د عربي (ذ) ټکی پر سر دی او خیرالبیان (ډ) په منځ کې ټکی لري (ډ).

ښ

کت مټ دغه اوسنی شکل لري؛ لکه ښ تنستن، تورکش، ښېگړه، پکښې، پښه، راوښیه، لښگر، فرښته، کښې او نور.

ډ

دا شکل هم قدیم دی او په خیرالبیان کې کټ مټ د غسې
 دی، کوم خلک چې دا (ډ) اوس (ډي) لیکي، دا مرکب شکل
 مناسب نه ښکاري؛ ځکه پخپله (ډ) د پښتو یو مستقل ریځ دی،
 مرکب نه بلل کېږي؛ لکه: کون، کښ، گڼ

په نورو حروفو کې د خیرالبیان املا د فارسي املا په ډول
 ده؛ خو تر (س) لاندې چې کشش داره لیکل شوي وي، درې
 ټکي هم شته او هغه کلمات چې په پای کې (ه) یا (ی) ده، اکثر
 بې له (ه، ی) لیکل کېږي لکه: هغ (هغه) زر (زړه) نزد (نژده) وت
 (وته) ک (که) وار (،اره) وړاند (وړاندې) مزک (مزکه) ښگر
 (ښگره) او کلمات اکثر یو ځای لیکل شوي دي لکه: پقرآن
 کښېدي (په قرآن کې دي) وېښې وتد گوري (و پښې وته دي
 گوري) مسخرک (مسخرې که) خوښوي (خوښی وي) پکښیو
 (پښکښ و) بورشي (به ورشي) تلاطل (تل د تل)

ک اکثر ک، اکله، ک، اوچه، ځی، اوکښ، کښی، اوپر، پور، لښی، لولې
 لږه، دغه خوجملې د خیرالبیان په اصل املا ولورئ، حکمت، میندک، حکمت می، دکر
 او غلا سېدن د ماو، دشتی دوس، د شیطان، د اونه، غلا سېدن، د ماو، د دشتی دوس
 د سلطان، او پښت، دوس، داو، د شونه، دوس

په ډېره ډېره پېژېدې میوېل ټی خدای یودی (چه ما، د ډېره
 په ژبه می ویل چه خدای یودی، پېښه، پېښه، پېښه، پېښه، پېښه
 پاپ، د سړي روځي کښي، د ډېره ډېره، د ټاوت، پخپل قدرت
 پخلور زېږی خیرالبیان څه شو، کت لدغو وړاند، پېښور، د خیرالبیان
 وړه، په درو شیم د تاو، ته پخپل قدرت په څلور زېږی خیرالبیان
 څه شو، کت له دغو وړاند، پېښور، د خیرالبیان، د ورقي ۱۵۳، پېښو
 صلعم بانگ زن چه صلاح فلاح و، ورسې مخود و ښو کښ، د خوه کوزوی
 ی اقدام، ټی ډی اړوی، منځ د هم د ابل لاحول، د عظیم پور تمام، د ښی
 وېل دی صلعم بانگ زن چه صلاح فلاح و، ورسې مخود و ښی

نصیحته خپلو معاصرو بادشاهانو او مشرانو ته انشا کوي، چې
ددغو درو نصیحتو لنډون هم دمخه ما وکېښ

تر دې وروسته بایزید د توبې اصول او د پیر کامل صفات
بیانوي، بیا نو د طریقت او سلوک مقرر کړي مقدمات په یوه یوه
باب کې ښیي، مثلاً اول باب د شریعت بیان دی، دوهم باب د
طریقت او درهم باب د حقیقت او ذکر خفي او خلورم باب د
معرفت او پنځم باب د سکونت، چې باید شپږ اربعینه ولري؟

د صراط التوحید رساله په لوړ ډول ختمېږي، په دې رساله
کې نیم مقاصد په فارسي او نیم هم په عربي دي، امر او او
شاهانو ته اول په عربي خطاب کوي، بیا نو هغه په فارسي
ترجمه کوي؛ مگر د ادب له پلوه هم عربي هم فارسي ډېر نواقص
لري او داسې ښکاري؛ لکه یو عجمي چې په تکلیف ماته ګوده
عربي لیکي، یا کوم پښتون فارسي وایي!

بایزید کوښښ کوي، چې خپل مقاصد په آیاتو او احادیثو او
عربي مقولو ثابت کاندې؛ مگر هغه احادیث، چې دی په دې
رساله کې رانقلوي، اکثر یې د علم او فن له رویه صحیح او ثقه
احادیث نه دي او ډېر لږ منقولات یې صحت مومي او له دې
څخه ښکاري، چې بایزید په منقولاتو کې ډېر ثقه او پوخ عالم نه و
او د احادیثو په روایت کې یې پر علمي اصولو اتکاء نه ده کړې؛
بلکې هر څه چې یې د حدیث په نامه لیدلي دي، هغه یې رانقل
کړي دي.

مگر دا کار لومړۍ پلا بایزید نه دی کړی، ترده دمخه ډېر
مشهور علماء داسې تېر شوي دي، چې د احادیثو په روایت کې
یې دقت نه دی کړی او ضعاف یې په قوي احادیثو ګډ کړي دي او
په معتبرو تفاسیرو کې لکه کشاف، بیضاوي هم موضوعي

احادیث شته او د امام غزالي په احیاء العلوم غونډې مهم کتاب کې ډېر احادیث موضوعه او ضعیفه راغلي دي، چې حافظ زین الدین عبدالرحیم عراقی د احیاء العلوم دغه احادیث تخریج کړه او د کتاب نوم یې «مغني» دی او بیا دغه کتاب د مجدالدین فہروز ابادي د قاموس د لیکوال له خوا مختص کړ شو او محقق علماء د دغې احادیثو په باره کې داسې فرمایي

«لازم نیست اگر حدیث موضوع باشد، آنکه مضمون او صحیح باشد، چه بسیاری از موضوعات از قبیل حکم اسرائیلیات و از مقولہ کلام حکما و مقولات مشایخ طریقت میباشد...»^(۱)

په دې ډول هغه چې د احادیثو په نامه په صراط التوحید کې رانقل شوي دي، د علم له پلوه لوړ حکم لري؛ خو موږ د دې رسالې له وجناتو (شکل او بڼې) څخه دا معلومو چې بایزید د نقلي تحقیق او علمي پلټنې خاوند نه و؛ بلکې د ذوق او شهود او معنوي خوندونو له پلوه یې خبرې کولې!

تاسو د بایزید د پارسي انشاء نمونې د صراط التوحید په حواله دمخه لیدلې دي، دغه نسخه چې پیدا شوې ده، ډېره مغلوظه او مغشوشه ده، گومان کوم چې یو خو پخپله د بایزید انشاء په پارسي کې ماته گرده وه او بیا نوښایي چې نقالاتو هم دا کتاب مسخ کړی وي!

دلته د عربي لیک نمونه هم راوړله کېږي، چې دا هم ضعف تالیف او ادبي غلطۍ ډېرې لري. «واعلموا یا اهل الملوك والامراء ان الانبياء والاولياء والمؤمنون المخلصون لا یسکنون

^(۱) نقد الثقات فی تزییف الموضوعات قلمي ۶ ص، د مولوي حبیب الله قندهاري لیک

فی الحقيقة و یرفعوا اقدامهم عنه الی معرفة^(۱) و موتوا ابصار قلوبکم^(۲) عن العمیه و عن رؤیة سوى الله و حیوا بالبصایرو برویة الله من مات ابصار القلب عن العمیه و عن رؤیة سوى الله و حیوا بالبصائر و برویة الله صار صاحب المعرفة و من اهل العارفين و یحصل الدعیة حیوة و تجلیة الروح^(۳)

له دې ماتي گودې عربي څخه سړی مقصد هم ښه نه شي فهمولای، ادبي ښېگړې او بلاغت او له گرامره سره برابري خو پرېږده، لاندې تاسې ددغو عربي جملو معاني هم په فارسي وگورئ، چې لږ څه مقصد ځني ښکاري؛ مگر خبره خوداده، چې فارسي يې هم يوه بليغه او ټکلي ژبه نه ده، تعقيد او ابهام لري او له دې څخه ښکاري، چې د بايزيد اعتراف د رسالې په آخر کې صحيح دی، چې «اين مسکين بظاهر علم نه خوانده است» دا ده دواړو عربي گډو وډو عباراتو فارسي ترجمه:

«بدانيد ای گروه پادشاهان و اميران! بد رستی که انبيا و اولياء و مؤمنان مخلصان در حقیقت قرار نبودند، و قدم خود از آن سوی معرفت برداشته بودند، و بنائی دل را از کوری، و از بدن غیر الله میرانیده بودند، و بینائی بدیدن حق زنده گردانیده بودند، و صاحب معرفت و تجلی روح کرده بودند...»

دا خود عربي عبارت تحت اللفظ ترجمه وه، چې بیا هم ابهام او تعقيد لري او لاندې فارسي شرح به يې لږ څه مقصد درته ښکاره کاندې، چې وروسته بايزيد ليکي:

«پس می باید شمار را که در حقیقت قرار میباشید، و ازان

^(۱) په اصل کې مغفرة دی؛ مگر په پارسي ترجمه کې معرفت دی.

^(۲) کذا فی الاصل، له پارسي ترجمې څخه ښکاري، چې باید قلوبهم وي.

^(۳) صراط التوحید، ۶۸ ص.

سوی معرفت (قدم) بر دارید و بینائی دل را از کوری و از دیدن غیر خدای بمیرانید به بینائی بدیدن حق زنده گردانید

هر که بینائی دل از کوری و از دیدن غیر خدای بمیراند، به بینائی بدیدن حق زنده گرداند، صاحب معرفت و از گروه عارفان گردد، و مرا ورا دروی حیاتی و تجلیه روح حاصل گردد و با عارفان محسوب گردد، و کاری وی بآیام قرآن و بحديث انبياء صلوٰۃ الله علیهم موافق گردد، و علامت توجه یومئذ ناضرة الی ربها ناظره) دروی ظاهر گردد. (۸۴)

د صراط التوحید پر ادبي کمزوریو او ژبنيو نواقصو د غومري ليک کفايت کوي، اوس به يې اصل موضوع ته پوه کتنه وشي:

تر هر څه دمخه بايد دا ووايو، چې بايزيد د منقولو پوځ او مدقق عالم نه دی، چې خپل ليک په علمي ډول تر تدقيق او انضباط لاندې راولي، له دې جهت دغه رساله چې صراط التوحید نومېږي، کوم علمي ترتيب او ارتباط نه لري؛ لکه چې تاسې ولوستل، خپل سوانح او افکاري يې له وړکتوبه بيان کړي دي، چې څنگه د پير کامل په طلب کې و او نه يې موند او څنگه يې په سير او طلب او رياضت شروع وکړه! دی وايي، چې ماته په زړه کې راوگرځېده، چې خلکو ته د توحید دعوت وکړم؛ نومې دا رساله وکبله، تر (۳۳) مخه پورې دغه خپل احوال بيانوي، بيا نو درې نصيحتې تر (۸۵) (مخه) پورې خطاب اميرانو او پاچاهانو ته ليک، له (۸۵) مخه څخه لومړی باب د شريعت بيان شروع کېږي، دوهم باب طريقت، درېم باب حقيقت، څلورم باب معرفت، پينځم سکونت دی، په دې رساله کې بايزيد د ځينو

کتابونو نومونه اخلي او د مضمون حواله ورکوي؛ لکه مقصد اقصی^(۱) او اقصی، او اميريه و دروېشيه، چې غير معروف کتب دي.

تاسي د صراط التوحيد اقتباسات د بايزيد په احوال او عرفاني افکارو کې مفصلاً په دغه کتاب کې مطالعه کولای شئ.

۳- حالنامه:

د دبستان مؤلف وايي، چې پير روښان يو کتاب ليکلی او خپل حال يې پکې بيان کړی و.

«و حالنامه کتابی دارد که در آنجا احوال خود را باز گذارده»^(۲). دا خود دبستان د مؤلف قول دی، اما د حالنامې يوه نادره خطي نسخه ۵۲۶ مخه د هند د علي گده په شرقي کتابخانه کې (نمبر ۹۲۰/۳۷۰) شته، چې په پارسي ژبه ده او مؤلف يې علي محمد مخلص د ابابکر قندهاري زوی دی^(۳). مولوي نیاز الدين انصاري ليکي، چې حالنامه (۱۵) جزو ده او په دې کې داسې غريب او عجيب حالات ليکل شوي دي، چې د روښان لياقت ځنې ښکاري^(۴).

داسې ښکاري، چې د حالنامې ابتدايي برخې روښان ليکلي او بيا نو دغه علي محمد مخلص دده د اولادو احوال هم پکې زيات کړي دي، وايي، چې د علي محمد پلار ابابکر په

^(۱) دا کتاب د عزيز بن محمد النسفي تاليف او پير تصوف يوه مختصره رساله ده، فهرست (۲ - ۸۳۴).

^(۲) دبستان، ۲۵۱ ص.

^(۳) د اورينټل کالج ميگزين ضميمه ۲۵ ص مي ۱۹۴۳ لاهور.

^(۴) معرف اعظم گد ۱۹ ج، ۳۳ ص، ۴ جون ۱۹۲۷.

کوچنیواله کې د جلال الدین بن بایزید په خدمت کې داخل شوی او بیا نو د اخداد په لښکرو کې و، خو چې په آخر کې د بایزید له لمسیانو سره هندوستان ته ولاړ او له رشید خان سره چې د روښان له کورنۍ څخه و، په دکن کې مستخدم و او د شمس آباد په رشید آباد کې ناندیر ته نژدې اوسېده^(۱).

علي محمد د حالنامې په مقدمه کې وايي، چې ددې کتاب اصلي متن ورو ورو د هر شو او د روښان زامنو او لمسو د خپلو جنگو حالونه هم پکې زیات کړل او د بایزید احوال یې هم په تفصیل سره وکښل؛ خو دا وقایع تاریخونه نه لري، اما د احوال تفصیل یې د هر غنیمت دي او ژبه یې هم سلیسه ده، د اورنگ زېب تر عصره پورې وقایع پکې زیات شوي دي^(۲).

دوکتور محمد شفیع لاهوري چې په اسلامي دائرة المعارف کې د بایزید مقاله لیکلې ده، د حالنامې له دغې نسخې څخه د بایزید احوال رانقلوي او داسې ښکاري، چې دا کتاب د هر مفصل او مفید و او ددغې مشهورې کورنۍ غوره تاریخ دی؛ خو دا خطي نسخه تاریخ نه لري اما دغه علي محمد مخلص د حالنامې لیکونکي د پښتو شاعر او د دیوان خاوند دی او دده د ژوند وخت هم د (۱۰۵۸ هـ) حدود تا کلاي شوای؛ ځکه دغه رشید خان چې دی یې ملگری و، نوم یې الله داد د جلال الدین زوی او د روښان لمسی و، چې تر ۱۰۲۸ هـ وروسته د مغلو لښکرو گرفتار کړ او د جهانگیر حضور ته یې بوت^(۳) او وروسته نو د شاه جهان له خوا په دکن کې د رشید خان په خطاب

(۱) حالنامه او مائر الامراء ۲-۲۵۰

(۲) انسایکلوپېډي آف اسلام، ۱ ج ماده بایزید

(۳) تزک جهانگیر ۲-۲۹۰

حاکم و او په (۱۰۵۸ هـ) په دکن کې مړ او د ناندیر په شمس آباد کې پخپل باغ کې ښخ کړ شو^(۱)

۴- مقصود المؤمنین:

د دبستان لیکوال دا کتاب د بایزید په تالیفاتو کې داسې معرفي کوي: «مقصود المؤمنین بعربي است»^(۲) له دې کتابه اوس موږ د دوو خطي نسخو درک لرو، یوه په لاهور کې او بله د حیدر آباد د دکن په آصفیه کتب خانه کې شته^(۳) چې په (۱۲۲۶ هـ) لیکلې شوې ده.

دا کتاب د روښان د ډلې د اصولو بیان کوي او بایزید د خپل لوی زوی عمر په خواهش لیکلی او کله کله ده ته داسې خطاب کوي: «زما گرانه زویه»^(۴).

بایزید دا کتاب د خپلو مریدانو د مطالبې لپاره وگڼي، چې تل یې ولولي او عمل په وکړي^(۵).

د مقصود المؤمنین له (۲۱) فصلو څخه، اته وروستني فصلونه د بایزید د مقرر و کړو مقاماتو په شرح کې دي، چې بیان به یې وروسته راشي.

د لاهور خطي نسخه:

د مقصود المؤمنین خطي نسخه، چې په لاهور کې د دوکتور محمد شفیع په کتابخانه کې ده (۹۵) پاڼې لري خط یې

(۱) مآثر الامراء، ۲۴۸۲، دیوان دولت ۲۲ ص خطي

(۲) دبستان، ۲۵۱ ص.

(۳) د برکلمان ترتیب کړی فهرست ۲-۹۹۱

(۴) انسایکلوپيډي آف اسلام ا ج د بایزید ماده.

نستعليق دی، متن يې عربي په توره سپاهي و، ترجمه يې په فارسي تحت اللفظ ده، چې په سره خط ليکلي ده، د کتاب اول داسې شروع کېږي

«الحمد لله الذي بعدد معلوم له فهو كثير الاكثر قوله تعالى قل لو كان البحر الخ قال اصغروا اعجزوا اضعف من امت محمد صلى الله عليه وسلم بايزيد انصاري بن عبد الله قاضي قال لي ابنه (ي) شيخ عمر رضي الله عنه. الله اكبر، ان كان رضائك اكتب لاجلي و ابناء و اهل عيالك بآيت القرآن و باحاديث الانبياء و باقوال الاولياء و بدليك نصيحة (؟) ثم اجبت قوله و اريد ان يكتبها (؟) مفصلاً بمقدار علمي و ادراكي بالعناية و بالمدد و بتوفيق الله باحدى و عشرين فصلاً و سميتها مقصود المؤمنين و يكتب فيها متصل (؟) موافق حديث و آيت لاجل ان يقروا و يذكروا و يعلمون به مؤمنون و المؤمنات (۱)»

د کتاب (په) آخر کې داسې ليکلي دي: «تم هذه الرسالة مسمى بمقصود المؤمنين من تصنيف بايزيد الانصاري رحمة الله عليه بدستخط عبد الضعيف راجي الى شفاعته النبي صلى الله عليه وسلم نتها (؟) ولد اخوند شيخ نور محمد سکنه سرسنگه د لر گهر (؟) في يوم اربع و عشر من شهر ربيع الثاني تحرير يافت سنه ۱۲۲۴». که څه هم د کتاب په لوړه مقدمه کې ليکلي دي، چې ټول (۲۱) فصلونه لري؛ مگر په دغه نسخه کې دغه شل فصلونه راغلي دي:

- (۱) بيان العلم و معرفته و منفعة و النصيحة (۲) معرفت عقل و نور و درجات (۳) معرفة ايمان و اصل و فروعه (۴) معرفة الخوف و عقوبته (؟) (۵) علم و معرفت رجاء و عطايش (؟) (۶) معرفة النفس

(۱) دا مقدمه ماته ګوده عربي ده چې ادبي او ګرامري مقياس نه لري.

و عداوته (۷) معرفه الشيطان كيدو و ضلالتو (۸) معرفه القلب و خصاله (۹) معرفه الروح و راحتو (۱۰) معرفه الدنيا و وصول و غربتو (۱۱) معرفه الاخرة نعمائو و نعمتو (۱۲) معرفه التوكل و قناعت (۱۳) معرفه التوبة (۱۴) معرفه الشريعة و اوامرو و النواهي (۱۵) معرفه علم الطريق (۱۶) معرفه الحضور (۱۷) معرفه فرضيه (بښه نه ويل كېږي) (۱۸) بصيرت .. الروح (۱۹) الوصله، قرين و ذكر وصاله (۲۰) الوصله و اسرارو

۵- فخر الطالبين:

په حالتامه كې كښلي دي، چې دغه رساله بايزيد ميرزا سليمان د بدخشان حكمران^(۱) ته هغه وخت وليكله، چې ده ټولو پاچاهانو ته له خپلي خوا د تبليغ او تلقين خطونه استول؛ مگر ددې رسالې كومه خطي نسخه تر اوسه چاته نه ده معلومه^(۲).

۶- خير البيان:

د پير روښان مهم كتاب چې د پښتو ادبي يوه غوره ذخيره ده ((خير البيان)) نومېږي چې راوړتي يې نوم (خوريان؟) هم ليكلي دي^(۳).

^(۱) ميرزا سليمان د خان ميرزا (جان ميرزا) زوی و او دغه خان ميرزا د بابر اکا کېده. دغه پلار او زوی د بابر او همايون په وختو کې تر ۹۲۰ هـ وروسته د بدخشان او د افغانستان د نورو ځايو حکمرانان وو او سليمان په (۹۹۷ هـ) د عمر پر (۷۷) کال په لاهور کې وفات شو (اکبرنامه ۲_۵۱۵_۵۵۱) دا شهزاده د فارسي او تورکي شاعر او تخلص يې ذکاء و، دا بيت دده دی

دلم بگرفت از کار جهان ساقی بده جامی

که بکساعت بسابد این دل سرگشته آرامی

^(۲) انسايکلوپيډي اف اسلام ۱ ج، (مذاکر احباب خطي ۸۸)

^(۳) د پښتو گرامر مقدمه

د دبستان لیکوال وایي «و کتابی دارد خیرالبیان، و آن به چهار زبان گفته»^(۱) صمصام الدوله لیکي «خیرالبیان وی نسخه ایست منتخب از اقوال اکابر سلف بر اثبات وحدت وجود»^(۲)

په اسلامي دائرة المعارف کې پر خیرالبیان هسې لیکي «دا کتاب څلور پښت فصلونه و، (حالنامه) چې د اخوند دروېزه په قول یې ځینې ټوټې په عربي او فارسي او ځینې په پښتو او هندي دي (تذکره) او یو څو برخې یې ملا ارزاني خوېشکي د قصور هستېدونکي چې د روښان خلیفه و، لیکلي وې کله چې روښان پر ځنګدن پروت و؛ نو مریدانو ځینې خبرې له ده څخه وپوښتلې، ده وویل چې هر څه ماته معلوم وو، هغه مې په خیرالبیان کې لیکلي دي. اخوند دروېزه وایي، چې د خیرالبیان ځینې جملې یې ربطه او بې ترکیبه دي (تذکره) خو مریدانو یې دا کتاب دده له الهاماتو څخه مقدس ګانه او هغه یې تر دې حده ساته، چې عمر دده زوی په یوه جنګ کې خاص ددې لپاره معطل و، چې د خیرالبیان نسخه یو ځای ځنې پاتې شوې وه او د هغې تر راوړلو لپاره په جنګ ځای کې ولاړ و (حالنامه)»^(۳)

ارزاني پخپلو اشعارو کې دا کتاب د (دیوان) په نامه یادوي، چې په څلورو ژبو و:

دا دیوان حقاني حوان دی
دی بیان پنه څو الوان دی
چې د عشق پر اور بریان دی^(۴)

د فقیر پښتو دیوان دی
دی ربخته په څلور ژبې
دا کلام د هغه دل دی

^(۱) دبستان ۲۵۱ ص

^(۲) مآثر الامراء ۲ ج، ۲۴۳ ص

^(۳) انسایکلوپیډي ۱ ج

^(۴) د ارزاني قلمي دیوان

د روښان بل مرید دولت داسې وایي

په څلور لفظه یې خیرالبیان روغ کا^(۱)

موافق شو په آیات په حدیثونه

دا بیت ښکاره کوي، چې روښان بل دیوان نه درلود؛ خو دده په څلور ژبې کتاب هغه خیرالبیان دی، چې اوس ددې کتاب نسخې خورالو دي او فقط یوه نسخه* یې د جرمني د توپنگن په کتب خانه کې شته، چې ما یې ذکر دمخه کړی دی. ددې کتاب متن پښتو دی او په منځ منځ کې د قرآن شریف آیتونه، یا ځینې احادیث او عربي مقولې او د اسلاکو خبرې په عربي رانقل شوې دي او ددغو عربي برخو ترجمه په فارسي ژبه پر حاشیه په یوه بل خط چې د اصلي متن خط نه دی، لیکلې شوې ده او د کتاب په ابتدايي څو مخو کې ځینې جملې د پنجابي ژبې هم شته، چې دا به ضرور د پنجابي هغه لهجه وي، چې په جالندهر کې ویله کېده؛ ځکه چې بایزید او دده کورنۍ په هغه ځای کې اوسېده او ده به په کوچنیواله کې ضرور هغه لهجه زده کړې وي؛ مگر دغه پنجابي او هندي جملې د کتاب په لومړیو مخو کې ډېر لږ دي.

کتاب داسې ختمېږي:

هر آن حرف کز قلم رانده ام بخوننا بها دیده را مانده ام

((تمت تمام شد خیرالبیان بروز چهارشنبه به وقت عصر بتاریخ

بیستم ماه مبارک رمضان برای عصمت پنهان بی بی خیر خاتون. کاتب

فقیر بهارتونی (طوسی یا نونی^(۲)) مورید (مرید) پیر روښان رحمة الله

علیه، هر که ختم کند کاتب را بفاتحه یاد دارد. سنه (۱۰۶۱) ^(۳)

^(۱) د دولت قلمي دیوان

* د خیرالبیان یوه بشپړ نسخه ښاغلي هېوادمېل په هند کې هم موندې، وگکه د هند د

کتابخانو پښتو خطي نسخې

^(۲) خیرالبیان ورق ۱۶۵ خطي

د خير البيان نمونې

د خير البيان دغه نسخه چې اوس شته او يو عکس يې دلته رارسېدلی دی*، خط خو يې نستعلیق او ښه دی؛ مگر د املا د بېلتون له جهته يې لوستل لږ څه مشکل دي او ډېر دقت او غور غواړي.

زه به دلته له دې کتابه يو څو نمونې د پير روښان د پښتو نثر د سبک د ښکاره کولو دپاره راواخلم او په اوسنۍ املا به يې له توضيحاتو سره وليکم، چې ښاغلي لوستونکي دده نثر او د ليک ډول پخپله ولولي او وگوري چې ددې نثر د سليمان ماکو له نثره څو نې فرق دی:

(په دې نمونو کې چې کوم اوږده اوږده عربيات راغلي دي، د هغوی پر ځای مې () ټکي اېښي دي)

د کتاب پيل (ا ورق):

په نامه د خدای چې بخشاینده دی مهربان. معنی په نامه د خدای په خدای دی عیان.

آغاز د کتاب: خدا ډېر ستور^۱ صفت وکښه، خوشي مې پيدا شي چې خدا ډېر ستور صفت وايي آدميان گوره! خدا تسبيح وايي چې خدا په مزکه کې دی په اسمان. نشته هېڅ بهرون چې خدا تسبيح وايي، ته باور کړه په دا بيان.

* چاپي نسخه يې لومړی ځل د حافظ محمد عبدالقدوس قاسمي په محاسبه او مقدمه په ۱۹۶۷ع کې چاپ شو، دویم ځل د همدې خطي عسکي چاپ په کابل کې خپره شوه/ ۱۳۵۳ل

^۱ دا کلمه اوس موږ ستر ليکو، د بزرگ او لوی په معنی

یسبح لله^(۱) مافی السموات وما فی الارض په قرآن کې دی
عیان

کل شی قال تسبیح الرحمن^(۲)، هادي ویلي دي، رحمت د
خدای په ده دا کلام زه عامي مېره یم، په څه^(۳) ستا ډېر ستور
صفت وکښم او سبحان!.. ته دانا یې او خالق یې د مخلوقان.
ته ژغوروي^(۴) واره مخلوقان او ژغورول دي^(۵) چې لادوی^(۶)
پیدا شوي نه و عیان.

و ربك على كل شی حفیظ^(۷) په قرآن کې دي عیان.
عالم و حافظ کل شی کان سبحان.

. هادي ویلي دي رحمت د خدای (په ده) که دریابونه شي څو
پکړنډر^(۸) د مخلوقان ترو واره دریابونه توري شي یا که له
دغو^(۹) پکړنډر^(۹) زیات شي او یا زره کاتبان یا که له دغو

(۱) اصل: تسبیح؟ دا آیت قرآني دی، قرآن، سورت التغابن، آیت او معنی یې
په حاشیه کې داسې په فارسي لیکلې ده. بپاکی یاد می‌کند مر خدا را
چیزی که در آسمانها و زمین هاست

(۲) حاشیه هر چیز می‌گوید تسبیح پروردگار

(۳) اصل: په.

(۴) اصل: تبزغروي.

(۵) اصل: اوږغرده.

(۶) اصل: چې لادویوه.

(۷) حاشیه: پروردگار تو پر هر چیز نگهبان است و نگه‌دارنده هر چیز است.

(۸) دا کلمه په دغه شکل څو واره تکرار شوې ده، چې معنی یې (عدد،

شمار) دی؛ مگر ماته ددې ریښه او اصل په پښتو کې نه شو معلوم ښایي

(په) بېل وي او (کړنډر) بېل او ممکن ده چې د پښتو گڼل، گڼه، گڼو

(شمردن) سره ربط ولري؛ ځکه چې دا کلمات کله (کړل، کړه، کړون) هم

ویل شوي دي اما وروسته (نډر) نه معلومېږي، چې څه شی دی؟

(۹) اصل: کلدهغو.

پکړې ندر(؟) زیات شي، د هر کاتب او یو زړه قلمونه شي بېگمان وکښي^(۱) او تمام به نه شي ستا د ستوري^(۲) ثنا خبرې، که د کښل په بهنه.

قلمونه مات شي او توري شي تمام
ولو انما فی الارض من شجرة اقلام والبحر مدّه من بعده
سبعة ابهر ما نفذت کلمات الله (ان الله) عزیز حکیم^(۳) په قرآن کې دي عیان.

یا ستا ډېر ستور صفت هورې دی^(۴) پکړې ندر(؟) چې پتا معلوم دی او سبحان ان الله کان علی کل شیء حسیب^(۵) په قرآن کې دی عیان.

لا احصى ثناء عليك انت کما اثنت علی نفسك^(۶) نبی ویلي دي صلی الله علیه وسلم. وکښه پدا کتاب صلوة په خاتم د انبیا چې محمد دی (عم)^(۷).

او په واره پیغامبران چې د دیو دي پسر وان

(۱) وکښي: نوښته شده.

(۲) ستوري سترې. یعنې لوړې

(۳) حاشیه و اگر باشد آنکه بتحقیق هر چیزی که در زمین است از جنس درختان قلمها و دریا سیاهی شود حال آنکه بعد د هفتاد دریا دیگر مثل این دریای موجوده باشد، تمام نشود سخنهاي صفتهاي کلام الله تعالی و بدرستی که خدای غالب است و حکیم است آیت ۲۷ سورة لقمان

(۴) هورې دی هغه دی او هورې دی

(۵) حاشیه بتحقیق هست الله تعالی بر هر چیز دانا آیت شریف دی

(۶) حاشیه طاقت ندارم ای پروردگار ستایش گفتن بر تو چنانچه ستایش کردی تو بر خود

(۷) د علیه السلام مخفف توری دی

وسلام علی المرسلین والحمد لله رب العالمین^(۱) په قرآن
کې دي عیان

ومي که رحمت او برکت په تا او ستا په پسروران په محبان،
چې دي نفوري^(۲) پدا زمانه. په تا دي وي اعلام.

وکنښه خير البيان، چې يې لولي آدميان، په هغه هسي
الحن، چې يې^(۳) لوست سورت د الرحمان

زه عاجز بنده عامي یم، خپسر^(۴) و تا و ته گنهگار او بد کار
گنم له واره گنه گارانوله بد کارانو د محمد په امت کې عليه
السلام.

ولي اميدواري مې ستا وښېگري^(۵) و رحمت و بخشش و ته
ده، راوبخښه و ما و ته او خما و يارانو فرمان بردارانو و محبتی
و ته گناهان

بل مې زړه قرار شي او ستا و کلام و ته وزگار شي. او
سبحان!..

تا زده چې په ما پورې مسخري که او راپورې خاندې خما په
کنبل او خما په لوستن پورې ځيني ادميان
راحواله کړه و ما و ته هغه چارې چې خما پکښې ډېرې
ښېگري او ستا خوښي وي (چې) نه مسخري که نه راپورې

^(۱) حاشیه سلامتې است از جانب خدای تعالی بر پیغمبران مرسل و ستایش و ستوده گیها ثابت است مر خدای را که پروردگار عالمیان است

^(۲) نفوري دا کلمه وروسته تکرارېږي. معنی يې (شنونده) ده، له نفوړل (شنیدن) څخه

^(۳) اوس وايو چې به يې لوست.

^(۴) خپسر: خپل ځان

^(۵) اصل ستا و ښېگرو رحمت

خاندې ..^(۱) آدمیان او بیزیده! شرم دې نشته چې در پورې
 مسخرې که، یا در پورې خاندې او نه نقصان د ایمان.
 گوره! هسې سې مسخرې کړې او خنډل یې ځما په
 پیغامبرانو، په اولیاگانو پورې له تا وړاندې آدمیان.
 و تا مې عقل در که، ودې لیده، ودې پېژانده دده په رڼا
 رښتیا دروغ، امر، نهې، حلال او حرام.
 ترومې ننیوست ستا په زړه کې دار، امیدواری. په هغه بهنه
 دې کړې چارې د اسلام، د چارې په بهنه دې لار بیامونده او هر
 مقام. ترو حکمت مې در که او اجتهاد او نور د الهام و هر چا لره
 چې مې حکمت ور کا، و هغه مې د هرې بېګرې ور کړې عیان
 یوتی الحکمة من یشاء و من یوت الحکمة فقد اوتی خیراً
 کثیراً^(۲) په قرآن کې دې عیان فعل الحکمة لایخلو عن
 الحکمة^(۳) نبی ویل دې علیه السلام.

ورق ۶:

مرګ به ور شي و سړي و ته ننګهان^(۴) نشته د سړي په دنیا
 کې تل د تله مقام.
 گوره! ددغې زمانې آدمیان غواړي دنیا او هر چې پکښې
 دې پې مشغول دي د هر آدمیان.

^(۱) دلته یو توری نه ویل کېږي

^(۲) حاشیه: ومیده حکمت و علم شریعت و معرفت، هر کسی را که میخواهد، و
 هر کرا داده شد علم شریعت و معرفت، پس بتحقیق داده شد نیکی بسیار آیت
 ۲۶۹ سورة البقره.

^(۳) حاشیه: کردار حکیم خالی نیست از حکمت. دا غالباً عربي مقوله ده.

^(۴) کذا، معنی یې هغه ناګهان دی.

ځینې په کرل یا په بازرګانې یا په پوندګلې^(۱) یا په ترکښ^(۲) باسدي، ځینې په نور نور چار مشغولي که آدمیان یعلصون ظاهرأ من الحياة الدنيا و هم عن الآخرة هم غافلون^(۳) په قرآن کې دي عیان ..

مرګ به ورشي و سړي و ته ننګهان نشته د سړي په دنیا کې تل د تله مقام ځینې سړي هسې ګڼي چې لویه عزیزی په ډېر مال، په زهوزاد^(۴) یا په ډېره دنیا ده، چې بد بهوده په زور وایي. نده څما خوښي چې بد بهوده په زور وایي آدمیان لا یحب الله الجهر بالسوء من القول^(۵) په قرآن کې دي عیان البلاء موکل بالقول^(۶) نبي ویلي دي علیه السلام. مرګ به ورشي و سړي و ته ننګها نشته د سړي په دنیا کې

^(۱) پوندګلې: شبانې او کوچي ټوب.

^(۲) دا کلمه په خیرالبیان کې مکرره ده، چې په اوسنۍ املا تورکش ده، یعنې تورې کښونکې او شمشیر یاز د قدیمو آریایانو کشتري چې په ویدا کې دی، هم (کش توري) و او د رږې پارسي او اوستا خستر هم له دغې ریښې څخه دی، چې د مارکواریت په قول د کشور، شار، شاه، ریښې هم له دغې څخه دي. دا کلمه د اباسین د هندونه په یوه سنسکریت کتیبه کې چې په مسیحي (۷-۸) پېړۍ کې لیکلې شوې ده، (تورشکه) راغلې ده (کابل د پرنس تالیف، ص ۱۲۰) نو کشتري، خشتري، تورکش د جنګي خلکو او عسکریانو ډلې ته وایي، چې حکمرانان او پاچهان وو.

^(۳) حاشیه می دانند ایشان آنچه پیدا است از زنده گانی کمینه و حال آنکه از آخرت ایشان غافلند آیت ۷ سوره النساء

^(۴) زهوزاد: اولاده او کورنۍ.

^(۵) آیت ۶۴۸ سوره النساء.

^(۶) حاشیه هر بلائی که فرود می آید از گفتار بد. دا حدیث طایلسي روایت کړی دی (کنوز الحقائق د سناوي)

تل د تله مقام. يا هسې گڼي چې لويه عزيزي په نښت^(۱) ده، د
قهر په راتل^(۲) ده، د تبغ په وهل ده، چې وژني آدميان

گوره! دا هسې چارې دي حرام، خذ العفو و امر بالمعروف و
اعرض عن الجاهلين^(۳) په قرآن کې دي عيان

مرگ به ورشي ننګهان نشته د سړي په دنيا کې تل د تله
مقام يا هسې گڼي چې لويه عزيزي په رور کاري، په غلا، په
طمع^(۴)، په کاسيري^(۵)، په ناداني ده په گناهان .

مرگ به ورشي و سړي و ته ننګهان نشته د سړي په دنيا کې تل د تله
مقام يا هسې گڼي چې لويه عزيزي په اسراف^(۶)، په وراني، په بد فعلي
په ميرخي کې ده. ميرخي به نه وي بهرون له نوسه لشیطان، ولا تتبعوا
خطوات الشیطان^(۷)، بيان دی په قرآن..

ووايه چې مرگ دي دهر يادوي آدميان او يا دوي دي عذاب
د ځانکدن چې روح يې به وزي^(۸) له تنه د آدميان...

د ترسکارانو نخښه هغه ده چې لېرې به اوسي ځماد د اړ په
بهنه له واړه حرام. د محبتي نخښه هغه ده چې هره چاره به که
زما د محبت په بهنه ځما په ورمندن^(۹) ځما د طلب او د

(۱) نښت: جگړه.

(۲) راتل: راتندن.

(۳) حاشیه پيش بگير تو در گذشت را از خطای آدمیان و امر بکن بکار نکی و
روی بگردان تو یا محمد از جاهل نادانان آیت ۱۹۹، الاعراف

(۴) کاسيري: زنا کاري.

(۵) اصل اسراف.

(۶) حاشیه پیروی نکنید ای مسلمانان قدمهای شیطان را آیت ۱۶۸، سورة البقره

(۷) په اوسنی ژبه، چې روح به يې وځي.

(۸) دا کلمه په خيرالبيان کې مکرره د "امر، طلب، لازموالي" په معنی
راغلي ده بنديې چې له "ور + مندل" ورمندل "څخه مرکبه وي.

پېژندگلي دپاره به ښه چارې که په اندام.

تروستا به وي چې ياد کړې عذاب د ځان کندن، د پوښتنې د گور، د قيامت ياد کړه نامه او تله^(۱) او عذاب د اور و آدميان بل لهرې اوسه د هر مقام له واره حرام.

گوره د ځانکندن عذاب هغه دی چې د گناه گار، ځانکندن شي وده ته به د ځان کندن په وقت د قهر فرښته له هيښته سره دده د روح د وکښول دپاره ورستوم چې روح يې په گراني وکاري دده له خانه عيان...

د ځان کندن عذاب يې يو ساعت دده په نظر څو کاله کړم، يو کال به خود دنيا زر کاله وي او درد به يې هسې وي، چې څوک پوست کاري د ژوندي حيوان يا به زيات وي له هغه د ځينې آدميان، چې مرگ ورنژدې شي، تروبه وايي گنه گار. زار شه په ما چې ولې مې عذابوي سبحان؟..

تروبه و خپلو فرښتو ته وکړم فرمان، چې وايي و گناه گارو ته چې تان نه لوست کتاب د خداي؟ چې دې لوست، چار دې نکره په کتاب د رحمان: ځکه دې دا عذاب مندلی دی عيان..

تروبه د هغه پس عزرائيل په قهر ورته گوري، تروبه هسې ورته وايي. او بې نمازه روحه له دغه بې نمازه تنه راووزه، تروبه يې روح راوباسم پخپل فرمان، دده له تنه، تروبه يې په عذاب کېباسم په تادي وي اعلام..

د شريعت د طريقې د حقيقت د معرفت بيان

گوره د شريعت پوه مې د پيغامبرانو گفتار كړې دى او بنياد د اسلام بنياد د مسلمانۍ روا كلمه د شهادت كړې ده چې رښتيا اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له و اشهد ان محمداً عبده ورسوله وايي په ژبه په زبان عيان او روا نمونځ شپه ورځ، پنځه وخته دى، د زړه په حضور د جنان . او روا روژه ده لكه روژه د انبياء اوليا او چې د دوى د پسروران، روژه د ماه رمضان . او روا زكات د مال، د تن دى د ايمان...

او روا حج چې زيارت د خليل د جليل د كور كه هر چې طاقت^(۱) لري عيان... كلمه د شهادت مې د هغو روا كړې ده، هر چې يې نمونځ، روژه، زكات روا دي له آدميان.

نمونځ، روژه، زكات، حج عبادت مې د هغو روا كړې دى، چې يې كه بې غفلته بې حرام. چې يې ځما په پېژندگلى، په ياد، د زړه په حضورې وي په دين د اسلام...

گوره تن د سړي په زهرو مري او ايمان يې په حرام. نه به وي د آدميان، چې وژني ايمان، په چار د حرام. زه نه قبلوم بندگانې له حرامو سره د آدميان. هر چې يې رضا^(۲) وي چې په رښتيا ځما په بندگانې كښووزي ترو دده به وي چې په هر مقام كې دى لېرې اوسي له واړه حرام.

(۱) اصل: طاقت

(۲) اصل: رضا

۴۱ ورق

د نمانځه د فرض د واجب د سنت دی بیان

د فرض زده کول فرض، د واجب واجب، د سنت د ادا کول دپاره سنت دی په آدمیان. نمونځ یې اودسه او اودس یې استنجا رواندی که د استنجا ځای له درمه زیات پلټت وي عیان.

د اودس وړاندې ستنجی^(۱) فرض ده اوله نمونځ وړاندې اودس فرض دی، ښه چاره هغه ده، چې هره چاره د هغې چارې په مهل^(۲) چاره که آدمیان...

تروبه وي چې فرض، واجب، سنت د ستنجی، د اودس له فرض له واجب د سنت، له ادا کولو وړاندې ادا که او مکروهات دي یې مکروه لري او فرض، واجب، سنت د اودس، د نمانځه له فرض له واجب او د سنت له ادا کولو وړاندې ادا که آدمیان.

۴۵ ورق

گوره د مخ جارېستل د نمانځه دپاره و کعبې^(۳) و ته شرط او حکم دی په شریعت کې او په طریقت کې د زړه د مخ جارېستل دي په اخلاص وورمندن^(۴) د اسلام. او په حقیقت کې د زړه د فهم جارېستل دي او ذکر خفي و فکر دایم مدام.

او په معرفت کې جارېستل د روح دي ځما و یگانگی و ته، د قراري و راحت و ته دي د آدمیان

۵۷ ورق

پرېښون^(۵) او خوله د سري، د جنب د حیض د نفاس^(۶) پال.

(۱) کذا، مطلب استنجا ده. (۲) مهل = مهال یعنې وخت. (۳) اصل کعبه وه. (۴) ورمندن = طلب، حکم، امر. (۵) پرېښون پس خورده. (۶) نفاس = هغه ښځه چې په نفاس کې وي.

د کافر یا که وي مسلمان هسې لکه پرېښون او خوله د حلال حیوان که هغه پليتي وي چې څرگند پرې لکه وینه یا زوغل^(۱)، په لېرې کولو يې^(۲) پاک شي عيان

بېرون چې اثر يې پاته وي نه پرې کېږي، يا هغه پليتي وي چې نه څرگند پرې لکه متيازې، يا په شراب يا په نور هسې پليتي پليتي وي، په درې واړه وله پاک شي، يا هونږه پرېونځي چې زيات گمان د پاکۍ پيدا شي د آدميان.

که پليتي په موزه يا پيزار وي، تر څو درم ورسې، که وچ شي، په مزکه يې ومېږي، نمونځ په روا دی د آدميان.

که لرگين يا خورين کالی^(۳) پوزی يا پلاس يا نور هسې کالی پليتي شي، په درې واړه، هسې وله پاک شي، چې په هر واري څاڅکي ودرې عيان.

که اسپرين^(۴) يا سرولين^(۵) يا دا هسې نور کالي يا تبغ پليتي شي، که يو ورا يې پرېونځي، پاک شي، په خاورو يا په ايرويې ومېږي، په تادي وي اعلام

۲۹ ورې.

گوره د عيد د نمانځه دی بيان. په کم عيد ثواب دی چې له نمانځه وړاندې وخوري له اتمام^(۶) ښه يا پاکه جامه دي واغوندي چې لري.

(۱) زوغل: حیواني فضله

(۲) اصل بلوکولي

(۳) کالی د لته د مطلق متاع معنی لري، لباس نه دی

(۴) په اصل کې دغسې لیکلې ښايي چې مقصد يې اوسپنې شی وي

(۵) اصل کې دغسې لیکلې دی ښايي چې مقصد يې ځينې مسې شی وي.

دا دواړه کلمې د غور وړ دي

(۶) اتمام، دودۍ او خواره

په تن او په جامه دې خوشبويي پورې که هر چي لري عيان مسواک او غسل دې وکړه، سرسايه دې د عيد له نمونځه وړاندې ورکړه. د عيد د مزدک په لار دې تکبير په زوره وايي عيان.

نفل نمونځ د عيد له نمانځه وړاندې، نه په کور نه په مزدک، دا ثواب دی د نمونځ کړوني، په تا دې وي اعلام. د کم عيد په نمانځه کې يوولس تکبيرونه دي، شپږ په وړمې^(۱) رکعت او پنځه په دووم کې او واجب دي د ستر عيد په نمانځه کې نه تکبيرونه دي، پنځه دې په وړمې رکعت وايي او څلور په دووم کې عيان.

هر چي د عيد په نمانځه کېښوزي، تکبير تحریمه او درې دې پس ووايي، لاس دې وړاندې لري، خو تکبيرونه که تمام. دې پس دې سبحانک اللهم، ترو اعوذ بالله، ترو بسم الله، ترو الحمد دې لسوره سره ولولي، ترو دې تکبير وايي، رکوع دې وکړه، ترو دې دووم رکعت په لوستن آغاز کړه، چي له لوستن خلاص شي، ترو دې درې واړه تکبير ووايي، ترو دې څلورم تکبيره ووايي، په هغه دې رکوع که او نمونځ دې که تمام.

۸۸ ورقي:

روژه د رمضان له نيت سره فرض ده، که عاقل بالغ وي په امتي د محمد عليه السلام. روژه روا ده په نيت د شپې، که يې وهر^(۲) شي، نيت يې روا دی پخوا چي نور^(۳) وجاورزي عيان. د نيت وړاندې هسې وايي: يا خدايه! روژه مې درله تالره،

^(۱) وړمې: لومړی، اول. ددې کلمې ريښه په وړمه شپه، لا وړمه شپه کې هم شته.

^(۲) وهر: هېر.

^(۳) نور: لمر.

توکل باور مې په تا دی او ستا په رزق روژه کښایم^(۱)، تر و دې
 څه وڅښي یا دې وڅوري له اتام
 له کښایل پس دې نیت که چې گوندې^(۲) به فرض روده لرم
 که خواست وي د سبحان.
 روژه له خوړو له څښو له سرو تو^(۳) منعې که بې شپې
 ادمیان...

ماته نشي فرض روژه نفل که په و هېره څه وڅوري یا وڅښي
 یا صحبت که. یا واچوي بیرون پقصت^(۴) نه چې بې غلت که^(۵)
 شیطان.

چې پقصت واچوي روژه بې ماته شي، یو دې قضا ولري ولي
 کفارت بې واجب نشي په تا دې وي اعلام.
 په روژه د سر غوړول، د سترگې تورول د دنیا د ښایست
 دپاره بیرون د دارو، ناروا کښلول، د لویې کره لهفه، مکروه دي
 په ادمیان.

ورق ۱۰۰:

نوس اماره، لوامه، ملهمه، مطمئنه له خوی سره دی په ادمیان.
 اماره خای دی چې پکې اوسي شیطان، او لوامه خای دی چې پکې
 اوسي لښکر د شیطان، او ملهمه خای دی چې پکې اوسي فرښتگان او
 مطمئنه خای دی، چې پکې روح اوسي عیان...
 گوره لار د شیطان د لښکرو زړه ونه و کین رخ ونه ده، په زړه

(۱) کښایل: کشودن.

(۲) اصل: کهند؟

(۳) اصل: لسرو، چې غالباً به سروته وي د جماع په معنی

(۴) په اصل کې دغسې دی، بیا يې دا ترکیب د انزال یا جریان په معنی وي.

(۵) اصل: غلتک.

کې وکینږخ وته ننوزي، چې وسوس که په ادمیان، له لښکره د شیطان خناس الذي یوسوس فی صدور الناس^(۱) بیان دی په قرآن...

وریادوي لذت، شهوت، هوس د نوس و ادمیان په ښېگړې ورڅرگندوي و دوی وته شیطان، و هغو چارو ته به یې لږې^(۲) لښکر د شیطان، د شیطان د لښکر د بغوتې په بهنه د کین لوري له یارانوشي ادمیان.. گوره پسو^(۳) وریادوي لذت، شهوت، هوس د نوس و ادمیان. کشکې ډېر مال د خرچې دپاره، یا دې ډېر ملک د کښت دپاره، یا دې ښایسته اورته په کور، یا پرده یا اس وي. یا ځناوران، یا نور څېر د دنیا له مایې وریادوي و ادمیان...

گوره ښه آواز و غوږ، ښایست و سترگې، خښويي و پوزې، او و خولي و ته مزه د څښود خوړو د اتم، ښه اغوستن و سله او پښول یا دوی و تن و اندام.

ورق ۱۵۴:

د کتاب قلمه

گوره کړی مې دی خیرالبیان، په څلور ژبې، موافق له قرآن پکې دی بیان د رښتیا د دروغ د حلال د حرام او بیان دی کرونکر^(۴) د هر مقام. په تا دې وي اعلام.

(۱) حاشیه. خناس آکه وسواس میګمد در سینهی ادمیان. آیت سورة والناس پاره ۳۰.

(۲) لږې، یعنی، یې له لښل څخه مشتق دی.

(۳) پسو: داسې او پرله پسې.

(۴) کرونکې امر ونهې.

گوره کړی مې دی خیرالبیان کتاب، ټنگ د رو د دین،
تندرستی د ایمان او خراغ د آدمیان

چار کړه په قرآن، په خیرالبیان او په هغه کتاب چې موافق
دی له قرآن د تندرستی دپاره د زړه د روح د ایمان

او که چار یې نکړې، بخړه دې نشته په خیرالبیان

ترو دې وشرمېږي له ما چې پند ورکوي و آدمیان بې کړدې د
خیرالبیان، گوره هر چې لولي خیرالسان، او پې چار کا ورته
وښیم وده وته څلور ژبې، خبر به یې کړم د کړ د نکړ له چارې د
هر مقام

پناه به یې کړم د دنیا په ژوندون د نوس له بدی، د شیطان له
مکره، له ورکوالي د ایمان... ترو به یې وباسم لمنکری و باور
وته، له گناهه ورمندن و ته^(۱)، له غفلته و یاد مدام. له بهر اهی و
لاړ و ته، له ناپوهی و پوه و ته، له رندوالي و لیده و ته، له کنه والي
و اړونده و ته، له جدایی و پیوستن و ته او له شرکه و یگانگی
وته، له نفاقه و اخلاص و ته آدمیان

گوره! هر چې لولي خیرالبیان، او پې نکه، ورو به نه ښیم و ده
وته څلور ژبې او خبر به یې نکړم د کړ د نکړ له چارې د هر مقام.

ولي پناه به نه مومي د دنیا په ژوندون د نوس له بدی، نه له
مکره د شیطان... او ژوندون به یې وي له گناهان.

سرو به بیامومي عذاب د ځانکندن، د گور، د قیامت، د اور
او عذاب رنګارنګ عیان. يعذب الله الانسان بسبب العصيان
و يدخلهم فی راحتہ بسبب الاحسان هادي ويلي دي رحمت د
خدای په ده دا کلام (د کتاب ختم)

^(۱) ورمندن: معروفه، طلب

د خیرالبیان موضوع او مباحث

د خیرالبیان د پوره برخه پښتو ده، د پښتو جملو په منځ کې د قرآن عظیم آیات او ځینې احادیث یا عربي مقولې د دلیل په ډول راوړل شوي دي او د قرآني آیاتو فارسي تحت اللفظ ترجمې هم د کتاب پر حاشیه لیکلې شوي دي، فقط د کتاب په ابتداء کې چې د املا کومه رساله ده، په هغه کې د پنجابي لهجې ځینې جملې هم لیدلې کېږي.

د خیرالبیان مضامین ټول شرعي احکام او عقاید او د تصوف او اخلاقو مباحث دي، د حلال او حرامو بیان دی او دا ټول د حنفي فقهې له کتابو څخه راخيستل شوي دي، لکه هدایه، کنز، قدوري او نور...

پخپله روښان خیرالبیان داسې معرفي کوي.

کړی مې دی خیرالبیان، په څلور ژبې، موافق له قران. په کې دی، بیان د رشتیا د دروغ د حلال د حرام او بیان د کړ و نکړ د

هر مقام^(۱)

دا کتاب له لومړۍ پاڼې په حمد و نعمت شروع کېږي او تر ۳۹ پاڼې پورې تحذيري خبرې او اخلاقي تبليغونه او له مرگه او د قبر او دوزخ له عذاب بېرونه ده له ۳۹ پاڼې وروسته د شريعت او طريقت او حقيقت او معرفت څېړنې دي.

د شريعت په برخه کې د اسلام د پنځو بناوو (توحيد - لمونځ - روژه، زکات، حج) بيان تر (۹۸) پاڼې پورې بيانېږي. بيان د طريقت او اخلاقو بيان (له ۹۹ پاڼې) او د حقيقت (۱۱۷ پاڼې) ذکر (۱۲۷ پاڼې) پېژندگلي او د کامل پير متابعت (۱۳۱ پاڼې) زده او^(۲) چار د معرفت (۱۳۲ پاڼې) سماع (۱۴۲ پاڼې) قربت، وصلت (۱۴۳ پاڼې).

د خدای وجود په هر ځای او هر څه کې د وحدت وجود په ډول (۱۴۴ پاڼې) موحد (۱۶۵ پاڼې) سکونت (۱۵۲ پاڼې) او نور اخلاقي او د تصوف خبرې دي او د توحيد په مسئله کې البته ډېره شرح لري، چې دغه مسئله خبره يې په پښتو په اسانه ژبه بيان کړې ده او هر ځای يې د قرآن عظيم آيات او احاديث او د اسلامي بزرگانو مقولې د برهان په ډول ورسره راوړې دي.

د فقهي د علم احکام دوه ډوله دي: يو عبادات دي او بل معاملات. عبادات هغه دي، چې په خدای او بنده اړه لري، يعنې د بنده وظائف نسبت و خدای تعالی ته بيان شوي دي، چې لومړی رکن يې توحيد دی، اما معاملات هغه احکام دي چې د بندگانو په (ذات ال) بيني او اجتماعي روابطو اړه لري، لکه نکاح او نور معاملوي احکام په بيع و شري او نورو فردي او

^(۱) د خيرالبيان خطي نسخه، ۱۵۴ ورق^(۲) دا کلمه مکرره د زده کولو په معنی راوړي

اجتماعي معاملاتو کې

خيرالبيان له فقهي احکامو څخه فقط د عباداتو خوا مفصله بيان کړې ده او داسې معلومېږي، چې دغه احکام يې له حنفي مذهبه را اخیستي دي د نورو مذاهبو احکام نشته، يعنې د ائمه وواختلافات يې نه دي ذکر کړي، لکه د فقهي ځينې کتب چې يې راوړي. د خيرالبيان بل مهم موضوع عقايد دي، چې په دغو کې د اهل السنه له عقايدو څخه کوم اختلاف نه ښکاري او د سنت د پيروانو په ډول يې بيان کړي دي؛ مگر د توحيد په مسايلو کې لږ څه شرح کوي او داسې ښکاري، چې د توحيد پر وجره يې او شهودي لارو تللي دي او دا د تصوف يوه مهمه مسئله ده چې ډېر متصوفين دمخه هم پر دغه لار تللي وو او روښان د دغو مکتبواگر د دی.

بله برخه د خيرالبيان، په اخلاقو پورې اړه لري، چې اخلاق هم په هغه ډول بيان شوي دي؛ لکه اسلامي متصرفينو چې بيانول. اساساً د ارسطو اخلاق له يوناني منابعو څخه اسلامي فيلسوفانو لکه ابن رشد، ابن سينا، ابن مسکوپه فارابي او نورو ترجمه کړل او د دوی د بيان ډول او ترتيب د ارسطوپه ډول و.

مگر متصوفانو له اخلاقو څخه هغه برخه او هغه راز بيان غوره کړ، چې د انسان په تزکيه نفس او د طريقت په طی کولو پورې اړه لري، مثلاً دوی صبر، تواضع، توکل، جود، حلم، عفو، محبت، توبه، رضا، عزلت، تجرد او نور نور لارمه عناوين چې د يوه سالك لپاره ضرور وو، په اخلاقي ابجاثو کې غوره کړل، چې د لومړي ډول کتب د ابن سينا تدبير منزل او د ابن مسکوپه تهذيب الاخلاق او د الفارابي المدينة الفاضله او نور

دي؛ مگر په دوهم ډول کې د ابن عربي فلسفه الاخلاق او د امام غزالي احیاء او کیمیای سعادت او منهج العابدین او د علي هجویری غزنوي کشف المحجوب دي

د خیرالبیان اخلاقي برخه هم په دغه دوهم ډول ده، یعنې د الغزالي او هجویری او ابن عربي په ډول د اخلاقو او ښو خوښو بیان او تفصیل دی، نه په فیلسوفانه او حکیمانه ډول، چې د ارسطو د بحث و بیان لار وه

روښان په خیرالبیان کې په داسې ډول خبرې کوي، لکه خواجه عبد الله انصاري هروي چې کوم مخاطبات له خالق سره لري او دغه د بیان (هغه) ډول دی، چې دده معاصر علماء یې نه خوښوي او له ده سره اختلاف لري اخوند دروېزه او دده ملګري، چې د روښان پر خلاف کومه وسله استعمالوي، هغه هم داده، چې دا بنده له خالق سره خبرې کړي او په هره مسئله کې له خالق څخه په (او سبحانه) سوال کوي او بیا یې جواب په (او بایزیده) سره وایي.

دغه ډول مخاطبه او شرح یقیناً یو نوی کار دی چې پیر انصاري هروي یې هم د علماوو په مخ کې بد نام کړی و او دی یې (ولې گستاخ) باله، مګر که موږ د خیرالبیان ابحاثو ته ځیر شو، هلته یو بحث او موضوع چې خلاف شریعت وي، یا د اسلامي متصوفانو او متقدمانو په کتابو کې نه وي، نه دی راغلی، له دې جهت پر پیر روښان او دده پر ملګرو د الحاد او تکفر حکم کول، گران کار معلومېږي او ښايي چې د هغه وخت علماء هم د اخوند دروېزه په ډول، ټول دده مخالف نه وو؛ ځکه چې دده د خیرالبیان مضامین ټول هغه ابحاث دي، چې د فقهي، عقاید، اخلاقو په کتابو کې د اهل السنه والجماعه له

خوا دمخه لانه شته شوي وو او ده فقط په پښتو را اړولي دي^(۱)

الف: عرفان او تصوف:

۱- د پایزید عرفاني او سیاسي افکار

بایزید اهل السنه حنفي متصوف سړی و، چې دده دیني اعمال پر حنفي مذهب برابر وو او د حنفي فقهې له کتابو سره سم یې په خیرالبیان کې دیني احکام او عبادات بیان کړي دي. دده په عصر کې د پښتنو اسلامي اعمال او عقاید دوه اساسه لري چې لومړی اساس یې اسلامي فقه او حنفي مذهب دی، دوهم اساس د اهل السنه عقاید او د تصوف د امامانو اقوال او اعمال دي، چې دا هم له اسلامي نصوصو سره موافقت لري او د تصوف د لویو بزرگانو لکه (شبلي- جنید- بایزید) او

^(۱) پر پیر روښان باندې ځینې تهمتونه هم ویل شوي دي، چې خلکو مشهور کړي دي، مثلاً به بهنور کې دې خبرې شهرت درلود، چې روښان به ویل: پښتني دې گلونه چې هر څوک یې یو یوینه، یا چرګ یو مارغه دی چا چې ونیو د هغه دی. له دې جته نو ملایانو دی د ابدت په تور نیولی دی؛ مگر دا خبرې الحاقې او تهمت ښکاري ځکه لومړی پښتو مقوله ددغه عربي بیت ترجمه ده، چې ابن فقیه همداني په (۵۲۹۰هـ) پخپل کتاب کې راوړی دی:

ان النساء رياحین خلقن لکم وکلکم یشتقي شم الرياحین

(کتاب البلدان د ابن فقیه د لیدن طبع ۱۳۰۲ ۴۴ ص)

له دې څخه ښکاري، چې په روښانیانو پسې یو عمومي پروپاګند د سیاسي اختلاف په وجه له شاهي درباره روان و چې دوی د الحاد او اباحت په تور بدنام کاندې دې خبرې ته سراولف کارو په لطیف ډول اشاره کوي، چې روښان خود سیاست لپاره «پیر تاریک یا ملحد و بلل شو»؛ مگر د هغه وخت پاچا اکبر^۲ خو پخپله هم ددغه نامه مستحق و؛ ځکه چې هغه هم یو نوی (دین الهی) را اېستلی و! (پتهان ۵، ۱۹۹ ص)

نورو بزرگوارانو پر اعمالو او اقوالو بڼا دی؛ خو ظاهري علماء هر کله له دغې ډلې سره اختلاف لري او دا د اختلاف هڅامه له پخوانۍ زمانې څخه توده ده، نوې هڅامه نه ده شیخ شهاب الدین مقتول سهروردي، حسین حلاج، حتی لوی شیخ ابن العربی چې پر دغه لار تله، د ظاهري علماوو له خوا محکوم او مقتول یې د اعتراض هدف و؛ نو اخوند دروېزه او د دوی ملگریو پر پیرو روښان او روښانیانو باندې هم اعتراضونه کړي دي او له دوی سره یې معارضې او مشاجرې درلودې، دا خو نوې خبره نه ده، ډېر سوابق لري او د اسلام تاریخ په داسې وقایعو ډک دی

د روښان پر تصوف باندې مفصل نظر او دده د طریقت او متصوفانه ژوندون تحلیل هغه وخت ممکن دی، چې خیرالبیان په انتقادي نظر وکتو شي او دده د مخالفانو خبرې هم وکتلی شي اوس چې ماته دغسې مطالعات میسر نه دي؛ نو زه لنډ لنډ ځینې مطالب دده او دده د شاگردانو له اقوالو څخه را اخلم، دا به یو ابتدایي بحث وي، بنایي چې کوم وخت دغه لنډ او مجمل بحث مفصل کړ شي او له علمي اساسونو سره سم د پښتو د تاریخ دغه تیاره گوټ روڼ شي.

لاندې د نمونې په ډول ځینې مباحث وگورئ او بیا به د روښان د شاگردانو او ملگرو په احوال کې هم د دوی عرفاني افکار درښکاره شي (ددې کتاب درېم ټوک)

وحدت: په اسلامي صوفیانو کې د وحدت دوه مکتبه موجود دي، چې یو وحدت الوجود بولي او بل وحدت شهود او په پارسي عبارت د لومړي مکتب یو خلیص سمبول "همه اوست" دی او د دوهم مکتب ډله "همه ازوست"؛ خو اسلامي تالخرینو صوفیانو دغه دوهم مکتب "وحدت شهود" خوښ کړی دی او

دوی وایي، چې له کتاب او سنت سره دغه دوهم فکر ښه او ډېر مطابقت لري او محقق علماء دا وایي، چې د وحدت وجود طرفداران هم معذور دي او د دوی اقوال او خبرې که ظاهراً له شریعت سره برابري نه کړي پیدا، باید تاویل شي او هغو بزرگانو ته بد ونه ویل شي.

علماء وایي: ((توحید وجودی عبارتست از ادعان وحدت در وجود، و توحید شهودی از وجدان وحدت در شهود، و تعبیر ازین توحید در فارسی بیک دیدن میشود و از توحید اول بیک موجود دانستن، و توضیح فرق میان هر دو آنکه معنی اول اعتقاد است بوجود حق تعالی با اعتقاد بعدم، غیر و سواي او تعالی، چه جمیع ما سواي حق تعالی بر مشرب وجود به معدوم محض و موهوم صرف اند، که از وجود و تحقق بهره ندارند، و معنی ثانی وجدان وجود حق تعالی است، فقط با عدم وجدان وجود از غیر او، و منشأ این عدم وجدان نسیان ما سواي او تعالی است نه اعتقاد عدم آن))^(۱)

حضرت شیخ احمد مجدد سرهندي وايي ((مسئله وحدت وجود هر چند بظاهر مخالفت بمعتقدات اهل حق دارد، اما قابل توحیه است و شایان جمع، این فقیر بعنايت الله سبحانه در شرح رباعیات حضرت خواجه باقی بالله قدس سره این مسئله را بمعتقدات اهل حق جمع ساخته و نزاع فریقین را بلفظ عاید داشته و شکوک و شبهات طرفین را حل ساخت، بنهجی که محل ریب و اشتباه نمانده، کما لا یخفی، علی الناظرین))^(۲)

له دغو روایاتو څخه تاسې معلومولای شوای: چې د اسلامي

^(۱) رساله خطي توحیدین محقق قندهاري ۲۲۷ ص

^(۲) مکتوبات حضرت مجدد؟ مکتوب ۲۶۶

پوهانو او محققانو افکار د وجود او شهود په باب څه دي؟ او محتاط علماء لکه حضرت مجدد رضي الله عنه څنگه ددغو اقوالو سمونه او تلفیق له اسلامي روایاتو سره کوي.

روښان هم د وحدت په خصوص کې ښه بیانونه په پښتو لري او ډېر ځله د قرآن شریف د نصوصو ترجمه ده، مثلاً د قل هو الله احد مقصد داسې شرح کوي:

«ما هر چیز له خپلې هستۍ د خپلې هستۍ دپاره یو یو کړی دی، په هر یو کې زه یو خدای یم ښکلمان + ترو بویه چې څما د یگانګۍ یاد کا، هر یو چې وويني آدمیان +».

دلته د همه اړوست شرح ده او هر شی د یوه واحد لاشریک مصنوع دی او هر انسان چې د شهود سترګې لري، باید په هر شي کې د لوی خدای صنعت او قدرت وويني.

د الله الصمد لم یلد ولم یولد... الخ... پښتو شرح داسې کوي:

«زه هغه ښې پروا یم، چې هر چار تل ښې شریکه ښې مله ښې کالی کړم،... نشته څما پلار، زه من نه خور، ورور...».

صوفیه وايي: چې الله تر هر څه انسان ته نژدې دی او هر کله حاضر او ناظر دی، (په) قرآن شریف کې راغلي دي، نحن اقرب الیه من جبل الوریث، روښان په پښتو هسې وايي «زه یم په آدمي کې، څما هستي په چارسون د آدمیان، زه نژدې یم و آدمیان و ته له ځان...».

ددې خبرې شرح ارزاني د روښان شاگرد هسې کوي:

دا ثبات په ســـــــــــــــــرای دښه	غیر نشته الا الله
یو الله دی وړانـــــــــــــــــدي بیارته	ښي او کین ته و بالا
د مـــــــــــــــــولی په یاد کې اوسه ^(۱)	په ملا هم په خلا

^(۱) د ارزاني قلعي دیوان.

دولت لوانی د روښان بل شاگرد وایی:
هر چې نوش د وحدت می کا د خودی مرکب به پی کا
یو دیــدن به د دوست ویني هر نظر چې پر څه شی کا^(۱)

بحر وجود:

صوفیه پر "وجود" ډېر عمیق ابحاث لري، د روښان په
تصوف کې هم دا خبره ډېره څېړل کېږي، آیت شریف "ان الله
محیط بالعباد" په پښتو هسې شرح کوي:
«کب چې په اوبه کې گرځي، مخ یې و اوبو ته شي، هسې هر
لور و ته چې و جاروزي، مخ یې و ماو ته شي د آدمیان. آدمیان
ځمپه هستی کې دي، ځما هستي ده په آدمیان».
مولینای رومي وایی:

هستیت در هست آن هستی نواز
همچو مس در کیمیا اندر گداز
بحر وحدانیت جفت و زوج نیست
گوهر و ماهیش خبر از موج نست

مولینا جامي په لواطی کې وایی:

بحر یست وجود جاودان موج زنان
ز ان بحر ندیده غیر موج اهل جهان
از باطن بحر، موج بینی گشته عیان
بر ظاهر بحر، بحر در موج نهان

خواجہ عبد الله انصاري هروي لا دمخه ویلي دي:

عشق آمد و شد چو خونم اندر رگ و پوست
تا کـــرد مرا تهی و پر کرد ز دوست

جای وجود همگی دوست گرفت
نامیست زمن بر من و باقی همه اوست

همه ازوست:

آیه شریفه ده. هو الاول والاخر والظاهر والباطن. مولینا جامی رحمه الله ددې په شرح کې وایي چې حقیقت الحقایق خو ذاتاً واحد دی، هلته شمېر او عدد لار نه لري؛ مګر په تجلیاتو او شتونو کې کثیر او متعدد دی، د عین وحدت په لحاظ حق ورته وایي او د ظهور او تعین په لحاظ یې "خلق" بولي؛ نو ظهور، بطون، ازلیت، آخریت ټول د هغه اعتبارات دي.^(۱) عرفاء او متصوفین په حقیقت کې وجود یو بولي او نور یې ټول شتون او د صفاتو مظاهر ګڼي (وما رمیت اذ رمیت ولكن الله رمی) روښان د واجب الوجود صفات په پښتو داسې بیانوي:

((هر علم خماله علمه دی، هر نوم خماله نومه دی، هر زور خماله زوره دی، هر آواز خماله آوازه دی، هر رنگ خماله رنگه دی، هر ستر او لوی خماله لوی دی، هر بنایست خماله بنایسته دی، هره تیاره خماله تاریکی ده، هره روښنایی خماله روښنایی ده... زه له هر څه سره یویم...)).

مولینا رومی دغه د وحدت مراتب هسې بیانوي

او بصنعت آزر است و من صنم
آلتی کوسا زدم من آن شوم
گر مرا ساغر کند ساغر شوم
ور مرا خنجر کند خنجر شوم

(۱) لواط جامی ۲۵

ګرمه را چشمه کنده آبی دهم
 ورمه را آتش کنده تابی دهم
 ګرمه را باران کنده خرمن دهم
 ورمه را نازک کنده در تن جهنم
 ما چونائیم و نوا در ما، ز تُست
 ما چو کوئیم و صدا در ما، ز تُست
 ما چو شطرنجیم اندر برد و مات
 برد و مات ما ز تست ایحوش صفات!
 ما عدم هائیم و هستیهای ما
 تو وجود مطلق فانی ما
 باد ما و بود ما از داد تُست
 هستی ما جمله از ایجاد تُست

(مثنوی)

روښان د ټولو وجودي صفاتو منبع فیاض خدای گڼي او ټول
 مصنوعات د هغه د قدرت مظاهر بولي دی وایي په حقیقت کې
 اړوېدل هم دده له قدرت نه دي او د "سبح" صفت په مخلوقاتو کې
 یو مجازي شی دی، (هر آواز ځماله آوازه دی، ځما آواز دی
 اړوی لکه اورېده به سامعان آدمیان" وگورئ عین دغه فکر د
 مولینا رومی په دغو بیتو کې:

آن چه باد است اندر آن خورد استخوان
 کو پذیرد حرف و صوت قصه خوان
 استخوان و باد، رو پوش است و بس
 در دو عالم غیر یزدان نیست کس

(مثنوی)

ارزاني خوشکي چي د روښان له ملگرو څخه دی، هم داسې

وايي:

چارې یو کړنده کاندې آدم تشه بهانه دی
 یو احمق شو په څو نامه دا فلاڼه هغه فلاڼه دی
 خلیفه یی دا انسان کا دی پادشاه تر دا میانه دی.
 د زړه عالم فقیر کښلی په قلم دو زیانه دی^(۱)
 ارزاني دا فیض او د وحدت د سر اصلي رمز له (فقیره)
 اخیستی و او فقیر دده په اصطلاح بایزید روښان دی

مشاهده او بې رنگي:

عارف هر کله گوري او د مشاهدې په جولان کې د مصنوعاتو او جهان تماشا کوي؛ مگر هر وخت له مصنوعاتو څخه صانع ته او له موجوداتو څخه موجد ته ځي، روښان وايي:
 ((په عارف واجد د اورمندن دی، چې هېڅ له ما شريك نه گڼي، هر چې شته په دواړه جهان + په هر نظر د زړه سترگې و ما وته نظر که، په هر څه کې^(۲) دی څما هستي بې رنگه ويني لکه لیده عارفان رما آوار دی اروي لکه اروپده به سامعان آدميان. او خوښ دي اوسي په دا هر حال په هر ځای مکان نښان د عارف واجد دا چارده په تادي وي اعلام^(۳). د مشاهدې دغه سير د عارفانو په نزد داسې دی:

د حيوان تشخصات او تعيينات چې لېرې شي؛ نو له انواعو څخه فقط "حيوان" پاتېږي؛ نو که د حيواناتو مميزات هيسته شي يو مشترك حقيقت "جسم" به پاته شي. بيا هم که د جسم

(۱) د ارزاني قلمي ديوان

(۲) اصل: څښکي.

(۳) خير البيان ۱۳۸ ورق

تحلیل وشي؛ نوبه "جوهر" باقي وي او که د جوهر او اعراضو
 ممیزات هم تحلیل شي؛ نوبه مشترك اسم "ممکن" پاته شي،
 بیا که د ممکن او واجب ممیزات هم حل کړه شي، فقط "وجود
 مطلق" پاتېږي او دا نود ټولو ذواتو او صفاتو منتهی ده^(۱) او د
 مشاهدې اخرنی مرحله هم دغه ده، مولینا جامي وايي

ما چند حدیث جسم و ابعاد و جهات
 تا کی سخن معدن و حیوان و نبات
 یکذات فقد بود محقق نه دوات
 این کثرت و همی ز شئونست و صفات

مولینای روم هم دا د مشاهدې مراتب چې په آخر کې ېې
 رنگه هستي پاتېږي، داسې بیانوي.

صنع بیند سره محجوب از صفات
 در صفات آنست کو گم کرد ذات
 واصلان چون غرق ذاتند ای پسر
 کم کنند اندر صفات او نظر
 چونکه اندر قعر جو باشد سرت
 کی برنگ آب افتند منظرت
 هست بیرنگی اصول رنگها
 صلحها باشد اصول جنگها
 صبغة الله است رنگ خم هو
 رنگهم بکرنگ گردند اندر او
 (مثنوي)

روپمالیان به دغو مراتبو کې ډېر محتاط دي، چې په صفاتو

او مصنوعاتو او تعییناتو کې پاتې نه شي؛ بلکهې "مطابق وجود"
 او بې رنگه هستي وپېژني، میرزا حان انصاري د روښان لمسی
 او دده د مشرب مشهور سړی وایي:

که جهان د حقیقت په نظر ویتي
 زیان و سود مې د هر چاله خپلې مینې
 دانیان په هر ظاهر کې باطن گوري
 د جاهلو زړونه تور شوه سترگې سپینې

دولت لوانی وایي

د دیدار لذت چې مومي په نظریې
 د جنت لذت به سهل بې مقدار شي
 تر ابده به پرې مست وي به خبر تل
 پرې یکسان به غم خوښي لیل و نهار شي
 د جنت پر حور غلمان به مینه نه کا
 چې دیدار ورته څرگند د پاک غفار شي
 ای دولت ته ته نظر پر غیر مکره
 د عارف د وړاندې درست جهان یو یار شي^(۱)

ذکر

په تصوف او طریقت کې ذکر یو مهم موضوع دی او عرفاء
 یې داسې تعریف کوي چې د حق یادول دي، د ماسوی الله په
 هېرولو (واذکر رب اذا نسیت) او باید چې عارف دومرې د حق
 په یاد مشغول شي، چې بې له خدايه نور هر څه هېر کړي
 (اذکرو الله بنسیان ماسواه)^(۲)

^(۱) د دولت قلعي دیوان ۱۸۰ ص.

^(۲) لب لباب مشنوي ۳۳۱ ص

روښان ذکر ته پنځه مرتبې پدې اول د بدن ذکر، دوم د اندام ذکر، درېم د ژبې ذکر، څلورم د زړه ذکر، پنځم د ساه ذکر چې ددغو شرح داسې کوي:

ذکر مې د تن، د اندام، د ژبې د زړه، دسه^(۱)، کړی دی عیان

د تن ذکر هغه دی چې تن و جارباسي له واره حرام^(۲)

د اندام ذکر هغه دی چې عبادت او یاري د ښه کړې که له آدمیان

د ژبې ذکر هوی دی چې کتاب، تسبیح پې لولي، پې وایي ښه کلام. «وقولوا للناس حسناً» بیان دی په قرآن.

د زړه ذکر هغه دی چې په کښېباسي ځما فکر او ځنې وباسي اندېښنه د شیطان.

د سه ذکر هوی دی چې نښاسي او وباسي ځما په یاد هره سه په هر حال، په هر ځای چې وي ذاکران آدمیان. «واذکرو الله کثیراً لعلکم تفلحون» بیان دی په قرآن

افضل العباد عند الله من ی ذکر الله کثیراً^(۳) نبي ویلي دي صلعم^(۴)

په دې پنځو مراتبو کې آخرنۍ مرتبه هسې ده چې عارف په ذکر کې فاني کوي او له هر ساه کښلو او ننه هستلو سره د حق په یاد کې لوېږي او دا ذکر اخص دی، چې عارف یو گړی له حقه نه فارغ کېږي او نور ټول یې هېرېږي مولینای روم ویلي دي:

^(۱) سه: په اصل کې دوه واره سین زور او ه زهر لري اوس یې ساه وایو

^(۲) اصل: هرام.

^(۳) دا حدیث شریف د امام احمد په مسند او د امام ترمذی په صحیح کې داسې دی افضل العباد درجة عند الله يوم القيامة الذاکرن الله کثیراً (جامع الصغير، ۵۰ ص).

^(۴) خیرالبیان، خطي ۱۲۸ پاڼه.

ذكر حق پاكست و چون پاكي رسيد رخت بر بندد برون آيد پليد
 اهل تصوف په دې خبره كې اختلاف لري، چې ذكر خفي ښه
 دى كه جلي؟ ځينې خلك د جلي ذكر طرفدار دي او ځينې خفي
 ذكر كوي، روښان خپلو مريدانو ته دواړه ذكره تجويز كړي دي،
 دوى وايي چې له انسان سره بايد تل د تله خفي ذكر ملگرى وي
 او په پټ ډول خداى ياد كاندې؛ مگر د سحر پر وخت دوى جلي
 ذكر هم خوښوي، ارزاني د روښان ملگرى وايي

د حق ياد خاصه جوهر دى	كه خفيه دى كه جهر دى
د حق ياد فرض دايم دى	نه پر وخت، ساعت پهر دى
كه خفيه ذكر هر دم دى	د جلي وخت پر سحر دى

ميرزا خان انصاري وايي:

ذاكران چې د غفلت له خوبه وينن شوه
 د نفس و چلېده ته نظاره كا
 مسافر چې له خواږه خوبه بيدار شي
 په سحر جرس د تلو په وخت ناره كا

په دې اول بيت كې هغه د ساه ذكر توضيح شوى او په دوهم
 بيت كې "جهر او جلي ذكر" د جرس د سحري نارو په تعبير سره
 راوړى دى.

په دې ډول روښانيان ډېر د خفي او پټ ذكر پر خوا دي
 ارزاني يخيلى نشر كوي، ليكي: «د سري اندامونه خداى كړي دي د
 هر اندام بخړه شته، سترگې خداى كتولره كړې دي او خوله
 خداى خبرو لپاره كړې ده او پوزه خداى دم لره كړې ده او غوږ
 خداى آروږدولره كړى دى او پښې خداى يانه لره كړې دي او

زړه خدای یاد لره کړی دی چې هېڅ دم د خدای لیاده مه یې تش
 ننباسه او مه یې وباسه د سړي عمر سپی هم په شمار دی حدیث
 ویلي دي (الانفاس معدودات فکل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو
 میت) یعنې هر دم چې د خدای بې یاده وباسي هغه مړی دی
 حدیث ویلي دي رسول علیه السلام (قلب المؤمن حرم الله ان لا
 یولج فیہ غیر الله) یعنې حرام دی د خدای په ځای، چې نور څه
 پکې ننباسي... مشایخ ویلي دي ذکر الخفی طریق الی الحق
 یعنې پټ ذکر لاره ده و خدای و ته ^(۱)

دا سطور هم د روښان هغه د ساه ذکر شرح کوي چې باید
 خفي او نل وي، دولت وایي:

محبان د خدای ولاری و ته بولي ورنښي همېشه یاد خفي ذکر ونه
 د خفي ذکر تاثیر یې زورور دی ^(۲) د ذکر له زړه به لرې شي ښکونه

توبه

د حق دلاری د سالك لومړی مقام توبه ده په دې خصوص
 کې ډېر نصوص وارد شوي دي او توبه رجوع ته وایي، یعنې له
 نهې څخه راگرځېدل او پښېماني کول ^(۳) او دا توبه د عارفانو او
 سالکانو په نرد مراتب لري، روښان دا مراتب داسې ښيي:

«توبه مې فرض کړې ده په آدمیان چې له ناپوهۍ و پوهې
 و ته، له کفره و ایمان و ته، له گناه و فرمان برداری و ته، له عقلته

^۱ د ارزاني له قلمي دیوانه څخه چې منشوري برخې هم لري؛ مگر دغه دوه
 حدیثونه په صحاحو کې نشته

^(۲) د دولت قلمي دیوان ۴ ص - د ذکر په خصوص کې د روښان افکار د حقیقت تر
 عنوان لاندې هم وگورئ

^(۳) کشف المحجوب د علي هجویری

دې جاروزي و یاد (ته) مدام»^(۱)

ذوالنون مصري عليه الرحمه ويلي دي ((توبه العوام من الذنوب و توبه الخواص من الغفله) چې عين دغه د خواصو توبه روښان هم ښودلې ده، يو عارف وايي.

• عام را توبه ز کار بد بود خاص را توبه ز دید خود بود
د روښانيانو د طریقت او سلوک په مراتبو کې هم لومړی کار توبه ده، چې ارزاني يې داسې بیان کوي:

حديث دى "التائب من الذنب كمن لا ذنب له" يعنى هغه څوك چې توبه كړاى شي له گناهه پاك شي، چې هېڅ گناه يې كړې نه وه طالب دې غسل وكړي، ترو چې اوبه پر ځان اچوي هسې دې وايي: اى خدايه! لكه مې تن په اوبو پاك شو، زړه مې دنا په ياد پاك كړه^(۲) تردې وروسته استغفار لولي او توبه كاندې، چې له گناهه خلاص شي

دولت وايي:

په گناه د دوست له رحمه نومېده مشه
خود په خود درته نارې وهي چې راشه
د توبې په آب تهر شوي گناه ووينځه
د غفلت له واړه زنگه مصفا شه

دلته دولت هم له غفلته توبه كول توصيه كوي، چې د حضرت ذوالنون په كلام كې راغلى دى او بيا روښان هم دغسې ويلي و:

^(۱) خير البيان ۱۲۷ ورق

^(۲) د ارزاني قلمي ليكونه

د نفس وژل:

عرفاء تل له نفس سره جگړې کوي او نفس خپل لومړی دښمن ګڼي، خو سړی پر نفس غالب شي او له هوی هوس سره مخالفت ونه کړي، د عرفان او سلوک پر لار قدم نه شي اېښوولای.

عرفاء وايي چې نفس د شر منبع دی، ذوالنون مصري رحمه الله ویلي دي:

(اشد الحجاب روية النفس و تدبيرها) بايزيد بسطامي وايي (النفس صفة لا تسكن الا بالباطل) د حضرت جنيد خبره ده: (اساس الكفر قيامك على مراد نفسك) د ابو سليمان دراني قول دی: (النفس خائنة مانعة افضل الاعمال خلافتها) دا ټول د عرفانو اقوال پر هغه حديث شريف مبني دي، چې حضرت رسول الله (صلعم) فرمايلي و: (المجاهد من جاهد نفسه في الله) او هم ده د جهاد اکبر په بيان کې داسې وفرمايل:

(الا وهي مجاهدة النفس)^(۱)

مولینای رومي د عرفان د دغې مهې مرحلې شرح هسې کوي

ما در بتهای بت نفس شما است
زانکه آن بت مار، و این بت اردهاست
بت شکستن سهل باشد نیک سهل
سهل دیدن نفس را جهلست جهل
یک قدم زد آدم اندر ذوق نفس
شد قراق صدر جنت طوق نفس
هر که مرد اندر تن او نفس گبر
مرورا فرمان برد خورشید و ابر

^(۱) د علي هجویری کشف المحجوب

مولینای رومي نفس او شیطان یو گڼي چې فقط صوری یې دوه دي او د (ان الشیطان لکم عدواً فاتخذوه عدواً) پر اساس دښمني ورسره کوي او انسان ته داسې وایي:

نفس و شیطان هر دو یکتن بوده اند
در دو صورت خویش را بنموده اند
چون فرشته، عقل کایشان یک بدند
بهر حکمتهاش دو صورت شدند
دشمنی داری چنین در سر خویش
مانع عقل است، و خصم جان و کیش
دشمن است این بی وفا از وی گریز
بلکه از خود کن گریز اندر ستیزی
آن عدوئی که پدرتان کین کشید
سوی زندانش ز علیین کشید

(مثنوی)

روښانیان د نفس په مجاهده کې ډېر اقوال او بیانونه لري او د دوی په سلوک او طریقت کې له نفس سره جگړه یوه مهمه مرحله ده پخپله روښان وایي:

«هر چه د نوس له بدی پناه غواړي، ترویی بویه، چې د نوس هوس د عقل په رڼا فهم لري... د مشقت په تبخ دې ووژني عیان».

د روښان د شاگردانو دواوین او اشعار ټول په دغه تبلیغ ډک دي، میرزا انصاري وایي:

نوس نادان دی مه یې نفوږه
له خناسه خاطر ژغوره؟
ته دانش په فهم خیر کړه
د خدای یاد باندې تحریر کړه

دولت وایي:

بوسسك و تره په بند كې روح پادشاه جاوداني كړه
 د خــناس په نفو ته مه څه پسرروي د روحاني كړه
 بد د يونوس دی، كه دې بند كا پر هوا دې سليماني كړه
 له دښنه سره دښمن شه پر خپل دوست مهرباني كړه
 كه دې دا فتح رښتيا شي تل تر تله كامراني كړه
 (د دولت قلعي ديوان)

شریعت او طریقت:

له دېره وخته د اهل ظاهر او اهل باطن تر منځ یو ډول
 اختلاف موجود و، علماء چې د شریعت پر ظاهري لار روان وو،
 د طریقت او سلوك خاوندان به یې ښه نه لیدل او داسې
 اختلافات د علامه ابن الجوزي او ابن تیمیه او ابن حزم ظاهري
 او نورو علماوو په آثارو کې لیدل کېږي، چې د فقه او احادیثو
 علماء یې پرخوا دي او دوی له صوفیانو او د طریقت او سلوك
 له خاوندانو سره مخالفت ښکاره کوي.

د اهل شریعت او طریقت دغه جگړې چې په قرنو قرنو جاري
 وې، د زرم هجري کال په حدودو کې د حضرت مجدد شیخ
 احمد سرهندي کابلي په عالمانه توجه حل شوې او د شریعت او
 طریقت اختلاف وړك شو، وروسته تر ده حضرت شاه ولي الله
 دهلوي او شاه عبدالعزیز او نورو علماوو هم د حضرت مجدد
 رحمه الله دغه لار تعقیب کړه او دوی دا خبره ټینګه کړه چې
 طریقت او سلوك له کتاب او سنته څخه یوه ذره اختلاف نه لري
 او یو سالك باید له کتاب او سنته یو وېښته تجاوز ونه کړي، په
 دې ډول د دوی په سعی او همت، تصوف او سلوك او طریقت،
 بیا د شریعت پر قوي اساس روان شو او انفکاک او اختلاف یې

ورك شو.

روښانيان هم پر غه لاره روان دي او شريعت له طريقته سره
ملگري كوي، روښان د شريعت او طريقته تعريف په لنډو
الفاظو داسې كوي:

«شريعت وينا او طريقته چار د پيغامبران ده. نه نفوته د
نوس ده او شيطان او نفوته د زړه د روح چار د پيغامبران ده
عيان»^(۱).

بل ځای وايي:

«زه د طريقته وروهيغه»^(۲) وته پيرانزم چې د شريعت په علم
چار كا، د هيغه پس وده وته د طريقته پوه وريخېسم، د حقيقت
ورو هيغه وته ته پيرانزم چې د طريقته په علم چار كا، دغه پس يې
د حقيقت له پوهې خبر كړم. د معرفت ورو هيغه وته پيرانزم، چې
د حقيقت په علم چار كا، دغه پس د يگانگي پېژندگلي وروښيم
عيان»^(۳).

د بايزيد له نوشتو څخه ښكاري چې ده د شريعت په اقامت
كې ډېر تاكيد كاوه، پخپله وايي:

«در مقام وصالتي نيز درويشان و عارفان دوست ميداشتيم،
و خدمت ايشان ميكردم، به آيت قرآن، بعديث انبياء، و باقوال
اولياء شغل ميكردم...»^(۴).

د شريعت په باب كې داسې وايي! «شريعت پينځ پناي
مسلمانست. و گفتار پيغمبران عليهم السلام پس مې بايد

^(۱) خيرالبيان، ۹۹ ورق^(۲) هيغه: د هغه پوه لهجه ده؛ خو لږ څه اشاري زور په كې شته.^(۳) خيرالبيان، ۱۱۵ ورق^(۴) صراط التوحيد، ۱۱ ص

که شریعت را عزیز دارند، چنانکه عزیز داشتند پیغمبران
براست ثابت کلام، و هر که باز گردد و حذر دارد از دروغ و
بیهوده و فحش و طعنه دادن و بدنام خواندن و غیبت کردن و از
نامشروعیات دیگر... پس از اهل شریعت است، و هر که در
شریعت کار کند، وی بسوی طریقت برسد. ^(۱) په دې ډول
بایزید شریعت د طریقت لار بولي او دا دوه نه سره بېلوي او
پاچاهانو او خپلو اتباعو ته په "شریعت" سره توصیه کوي:
«گفتار من بشنوید و در شریعت ثابت شوید، و دیگر آدمیان را
نیز بفرمائید، تا در آن ثابت شوند» ^(۲).

تر دې وروسته د طریقت په باب کې وایي: «پس آن کار
پیغمبران است و خوی فرشتگان است و تائب باید کرد خود را
از فرمان برداری گروه شیطان. باز گرداند اندامهای خود را از
گناهان» ^(۳).

شریعت را مقدم دارا کنون
حقیقت از شریعت نیست برون
کسی که در شریعت راست آید
حقیقت را بروی خود کشاید

و ادا کردن طریقت (آن است) که با عبادت شریعت دیگر
عبادت ضم کند، با نماز نماز نفل ضم کند، با روزه روزه نفل
ضم کند با زکوة سخاوت ضم کند، با حج کردن پیر کامل ضم
کند، تا عبادت زیادت شود... ^(۴)

^(۱) صراط التوحید، ۸۶ ص.

^(۲) صراط التوحید، ۸۸ ص.

^(۳) صراط التوحید، ۹۰ ص.

^(۴) صراط، ۱۰۰ ص.

دغه دی چې بایزید د شریعت او طریقت ملازمت په داسې
ډول سره کوي، چې قطعاً یې پرېکړون ممکن نه دی، دده په
مريدانو کې دولت لونه وایي:

شریعت رښتیا گفتار د پیغامبر دی
حذر کړه له غلا زنا، له غیبتونه
پنج بن، حلال، حرام پېژندگلي ده
عمل کړه په واره حکم په رکنونه
طریقت فعل، کردار دایم فرض شوی
د صانع طاعت په واره اندامونه

له صوفیانو څخه ځینې متقدمین محققان هم شریعت او
حقیقت یو له بله سره بېل نه گڼي، حضرت علي هجویری غزنوي
وایي: حقیقت هغه معنی ده، چې نسخ یې روا نه وي او له آدمه
تر دې دمه یې حکم متساوي وي؛ لکه د حق معرفت او خلوص
نیت؛ مگر شریعت هغه معنی ده، چې نسخ او تبدیل یې روا وي
لکه احکام او اوامر، چې په هر شریعت کې ځینې نسخ شوي او
اوبښتي دي؛ نو شریعت د بنده په فعل پورې اړه لري او حقیقت د
خداي تعالی مقرر کړی او دده حفظ او عصمت دی؛ نو د
شریعت اقامت بې حقیقه محال دی او د حقیقت اقامت هم بې
شریعت محال دی، شریعت بې حقیقت هم ریا ده او حقیقت بې
شریعت هم نفاق دی؛ نو شریعت له مکاسبو څخه دی او حقیقت
له مواهبو څخه^(۱).

حضرت علي هجویری یو پوخ او ثقه متصرف دی، تاسې
دده له دغه لوړه بیانه معلومولای شوای چې روښانیان هم په
دغسې خبرو کې د پخوا او لویو امامانو پر لار تللي دي او د

مقدمینو پاڅه پیروان دي.

قشیري چې د صوفیانو یو لوی امام دی شریعت (امر بالتزام العبودیة) او حقیقت (مشاهدة الربوبیة) بولي او وایي. که شریعت په حقیقت سره موزد نه وي، غیر مقبول دی او هر حقیقت چې په شریعت مقید نه وي، هغه هم ښه نه دی^(۱) له دې جهت نه یو پخواني ټول د تصوف لوی لوی امامان په شریعت پورې داسې تمسک لري، چې جزویات یې لاهم نه پرېږدي او د روښان په طریقه کې هم شریعت په حقیقت سره توام او یوځای دی.

انسان:

صوفیه انسان عالم اکبر بولي او د خلقت الهي بهترین مظهر یې گڼي، دوی وایي. چې انسان د صفاتو د تجلی او ښکاره کېدلو لپاره د یوې هیندارې په ډول دی، له دې جهت نه باید دی خپل مقام وپېژني او خپلې لوړتیا ته ملتفت شي، مولینای رومي علیه الرحمه دغه د عرفان مهم بحث په دې ابیاتو کې سره لنډوي.

آدم اصطلاب اوصاف علو ست
وصف آدم مظهر آیات اوست
چون مراد حکم یزدان غفور
بود در قدمت تجلی ظهور
پس خلیفه ساخت صاحب سینه ای
تا بود شاهیش را آئینه ای
ای خنک آنرا که ذات خود شناخت
در ریاض سرمدی قصری ساخت

^(۱) الرساله القشیره ۴۳ ص

ز آدمي ابلېس صورت ديد و بس
 غافل از معنی شد آن مردود خس
 اين ندانست او كه اوصاف كمال
 اندر اين آئينه بنمايد جمال
 (مثنوی)

د انسان دغه لوړ مقام په دغه بيت كې چې حصر
 علي (رض) ته منسوب دی ښه ښوول شوی دی:
 و تزعم انك جرم صغير و فيك انطوى العالم الاكبر
 يو بل عارف وايي:

بيرون ز تو نيست هر چه در عالم هست
 از خود بطلب هر آنچه خواهی كه تویی

روښان وايي چې د توحيد لار كښته، پورته، ښي، كښي ته نه
 ده؛ بلكې د توحيد صراط مستقيم پخپله د انسان وجود او زړه
 دی، د صراط مستقيم په فارسي رساله كې دا موضوع ښه
 سپني او نور روښانيان هم د پخو صوفيانو او عارفانو په ډول د
 انسان دغه لوړ مقام مني، ار رابي د روښان ملگری داسې وايي:

په دم سپور او په دم پلي	دا صورت د خاورو څلي
ددې دواړو كونجو كلي	په دا څلي كې بيا دی
د صورت پر كتاب كښلی	حقيق د دواړو كونو علم
چې يې خپل صورت كتلی	دا كتاب دی هغو لوستی
له لوی نون قلم وتلی	دا صورت لوح محفوظ دی

(د آرزاني قلمي ديوان)

“دولت” چې ځان انسان او عالم اكبر ويني نو هسې وايي:

په ظاهر صورت عاجز بنده باله شم
 د معنی په ملك د دواړو كونو ميريم

په خواری راته نظر مه کړه نادانه!
 څه شونن که بې لښکره بې وزیر یم
 زه اوس مست راغلی نه سم له ازله
 پرورده د محبت په خاصه شیر یم
 د لاهوت په ملک یم روح "من امر ربي"
 د ناسوت په مقام یاد دولت فقیر یم
 (د دولت قلعي دیوان)

میرزا خان انصاري وايي:

که ذره د لمر په مخ کې
 د وصال په هوا ورزم^(۱)

گاهي غوټه پر اوږه یم
 ددې لامکان مرغه یم

د روښانيانو د سلوک اوایل:

د روښان په دله کې د سلوک او طریقت پر لاره داخلېدل،
 خاص آداب او شرایط لري او دغسې اصول او شرایط په ځینو
 نورو طریقو کې هم مقرر دي. د ارزاني د دیوان په پای کې دغه
 شرایط او آداب په نثر بیان شوي دي، چې زه یې لنډ دلته را
 اخلم:

ملا ارزاني وايي: چې د ټولو سعیو او مجاهداتو نتیجه
 داده، چې معرفه الله حاصل شي، ولې چې (لا یقبل الله تعالی
 عبادة العبد کلها بغير معرفه الله) یعنې نه قبولوي خدای
 عبادت بې د خدای له پېژندګلي. دی لومړۍ مرحله توبه ګڼي او
 بیا طهارت، توبه طالب اوله پلا غسل کوي او بیا به پر زنگنو
 کښېني او لاسونه به پر زنگنو ږدي او دا به وايي: ((اللهم اني

^(۱) ورزم: یعنې لوړېږم، الوزم

اعوذ بك من ان اشرك بك شيء الخ. « بیا به کلمه طیبه وایي. بیا به آمنت بالله وایي.

دلته به نو خلیفه دده لاس نه ونیسي او دده نوم به زده کي او خلیفه به دا وایي: چې دا لاس د میا (مقصد روښان دی) لاس دی او طالب به هم هسې ووايي، چې پیر مې میا دی او تویه مې وکړه له وارو بدو. بیا به نو خلیفه ده ته مبارکي ورکي

بیا به نو طالب عبادت کوي: او عبادت دوه قسمه دی، یو خرگند چې پنځه بڼا (کلمه - نمونځ - روژه - زکات - حج) دي او بل بت عبادت دی، چې د اسم د خدای په یاد کي وي او دا فرض دایم دی:

له دې جهت باید طالب ته داسې ذکر ورکړه شي، چې ټول اعضاء یې په ذکر مشغول شي او زړه او نفس هم ذکر وکړي او د ذکر بهتره طریقه خفي ده، تر ذکر وروسته باید چې طالب د ادب کامل خاوند شي او ددغه ادب شرایط هم بیانوي او خاص به بیا خپل پیر ته پوره ادب کوي او هم به حلاله نفقه مومي او لږ خوب به کوي او په لمانځه به ډېره مشغولا کي او یوگری به غفلت نه کوي او تل به په طلب کي وي او مسلسل تفکر به کوي، پر دې اساس چې (تفکروا فی آتہ، ولا تفکروا فی ذاتہ).

بیا نو خلیفه له طالبه پوښتنه کوي، چې ته څوک یې؟ ستا ژوندون له چا دی؟ ستا د سترگو بینایي له چا ده؟ ستا د غوږو شنوایی له چا ده؟

طالب به وایي: له خدایه! خلیفه به وایي: رشتیا ده، چې آیت شریف هم دغسې دی: هو الاول، هو الآخر، هو الظاهر هو الباطن.

دلته به نو طالب ته د فنار رهنمایي وشي چې (من عرف نفسه بالفناء، فقد عرف ربه بالبقاء) او دا چې ټول له خدایه څخه

دي او په حقيقت کې بقا هم دده ده.

بيا به نو د کلمې درې مقامه دروېښي اول نفې چې لاله دی
دوهم اثبات چې (الا لله) دی او بيا (محمد رسول الله)

د روښاني اوه صفته:

پس له هغه چې يو طالب د طريقت پر لار روان شي، نو روښان
دده لپاره اوه صفته لازم گڼي او بايد چې يو روښاني په دغو
صفاتو متصف وي:

((اول آنکه از جمله حرام حذر دارد.

دویم: آنکه از حلال بی اسراف، اندک آب و طعام بچشد و
بخورد.

سوم: آنکه اندک سخن بنرمی بگوید و بد کلام نگوید

چهارم: آنکه خواب اندک کند، و خواب و بیداری وی بیاد
خدا باشد.

پنجم: آنکه در صحبت نیکان باشد، از صحبت بدان و
غافلان دور باشد.

ششم: آنکه خدا پنهانی بذکر دایم یاد کند.

هفتم: قرار نشود از جانب خدا، تا اورا به یگانگی
بشناسد.))^(۱) په دې ډول طالب د روښان په طریقې کې
داخليدلې شي او بيا په دغو مقاماتو کې سير کوي:

لارې مقامات:

روښان د يوه سالک لپاره اته مقامات مقرر کړي دي، چې هر
سالک بايد دغه اته مرحلې پي کړي او د کمال لوړې مرتبې ته

(۱) صراط التوحيد، ۸۴ ص

ورسپړي

پخپله روښان وایي چې ما پخپل سیر او سلوک کې دغه مراتب طی کړل دي تاکید کوي، چې دغه علم باطن دی او باید سړی یې له "پیر کامل" څخه زده کاندې. په صراط التوحید کې شاهانو ته خطاب کوي:

((بدانید ای گروه پادشاهان و امیران! که علم، ظاهر و باطن است و میباید که علم ظاهر از استاد بیآموزند و علم باطن از پیر کامل))^(۱)

وروسته د پیر کامل تعریف داسې کوي، چې ددغو اتو مقاماتو خاوند وي او د روښان له دې بیانې ښکاري، چې دده په طریقت کې دغه اته مقامات داخل وو، وایي:

((و کامل و مکمل آنست که صاحب شریعت و طریقت و حقیقت و معرفت و قربت و وصلت و وحدت و سکونت بود، و کشف حقایق اسرار ربوبیت و بخلقوا باخلاق الله شده باشد و طلب و اطاعت بر آدمیان فرض مطلق بود؟ و فرمان برداری پیر کامل فرمان برداری رسول است و فرمان برداری رسول، فرمان برداری خداست، و فرمان خدای راه راست...))^(۲)

د روښان دغه اته مقامات او د سلوک پورې ارزاني داسې بیانوي:

د کمال اته مرتبې

شریعت دی، طریقت، دی	حقیقت یې معرفت دی
هر چې دا څلور یې خپل کړل	د بابا آدم پر پست دی
بل قربت، بل یې وصلت دی	بل وحدت، بل سکونت دی

^(۱) صراط التوحید، ۲۷ ص

^(۲) صراط، ۴۷ ص

تر دې وروسته د دغو مقاماتو لنډه شرح داسې کوي:

شريعت د ره آغاز دی طريقته يې سوز و ساز دی
حقيقت حال دی په زړه کې معرفت يې سر راز دی

قربت يې نژدېکي ده په وصلت کې لادويي ده
په وحدت کې دويي نشته سکونت کل نېکخويي ده^(۱)

دا خود اتو مراتبو لنډ بيان و؛ ځکه چې د روښان تر عصر وروسته تصوف او د دغه اصطلاحات د پښتو ادب يو مهم جز شوه؛ نو به له لږ څه دلته په اتو مقاماتو کې وپېغېرو، چې د آينده دورې د ادبي مطالعاتو لپاره هم د دغو اصطلاحاتو پوهېدنه ضروري ده^(۲).

^(۱) د ارداني خطي ديوان.

^(۲) د تصوف فکر په پخوانو انسانانو کې هم و او داسې مراتب په پخوانيو اديانو کې هم مقرر وو، د زرتشت په مذهبي سينا کې پندار نېکد، گفتار نېکد، کردار نېک درې مقامه وو، د هيون تسنگ په وخت (۶۴۴م) کې د بودا دين هم اته مقامات درلوده، دې وايي: د بودا په قول (متولد حدود ۵۶۷ ق. م) انسان د ژوند له مسلسلو تکاليفو څخه د نفس په رياضت او د خواهرش په ترک نجات مومي او دا نجات اته مقامات لري، سمه عقیده، سمه آرزو، سمه وينا، سم کردار، سم مېشتد، سم قصد او کوښښ، سم ذکر، سم تفکر، او هغه څوک چې دغه اته مراتب طي کړي، د اروا او سعادت نفس مرتبې ته رسېږي (د هيون تسنگ سفرنامه). په اسلامي تصوف کې هم داسې مقامات مقرر شوي وو، خواجه عبدالله انصاري هروي (صوفي ۸۱۸۴) د دغو مقاماتو په بيان کې يوه عربي رساله "علل الداخلة في المقامات" لري (طبع دمشق ۱۹۵۶م) او د دغه لوی افغاني صوفي بل عربي کتاب "منازل الساترين" هم د دغو مقاماتو تفصيل دی، چې لنډون يې په فارسي کتاب "صد ميدان" کې ليکل شوي دي (طبع قاهره ۱۹۵۴).

دغه سل مقامه د انصاري په قول درې درجې لري اول عامه درجه دوهم د سالک درجه، درېم د محقق درجه چې په اوله درجه کې سړی په سير او سلوک پيل کوي، په دوهمه درجه کې په غربت کې داخلېږي او په درېمه درجه کې ه مشاهدې حالت دی چې د توسيد په سفرگو د لقا په لټ کې لېده کوي (د صد ميدان مقدمه).

د هند يوه صوفي سيد عبداللطيف د درې يو کتاب جواهر السلوک کښلی دی (د مدراس طبع ۱۲۸۳هـ) چې دغه سل مقامه يې په جدول کې لس لس برخې کړي او زر مقامه (الف مقام) يې ځنې جوړ کړي دي او په دغه بحث کې يو جامع او مانع کتاب دی اما ابو طالب مکي د عربيو ډېر پخوانی صوفي پېچل کتاب قوت القلوب کې دا مقامات اووه درياڼه (سبعة ابح) کښلي دي. (۱) سکر (۲) وجد (۳) کشف (۴) شهود (۵) قرب او ولایت (۶) جمع (۷) د افراد حقيقت (د کشف الاسرار (۳) ج. ۲۹۷ ص.

۱- شریعت

دا لومړۍ مرحله ده، چې بایزید یې په ډېر تاکید توصیه کوي او خپل ملګري شریعت ته رابولي، دمخه ما د روښان له صراط التوحید څخه د شریعت او طریقت تر عنوان لاندې اقتباس وکړ او له هغه څخه د روښان پوره د شریعت تقلید ښکاري، دده بل ملګری دولت یې داسې بیانوي:

شریعت رښتیا گفتار د پیغامبر
حذر کړه له غلا، زنا، له غیبتونه
پینج بنا، حلال، حرام پېژندګلي ده
عمل کړه په واره حکم په رکنونه^(۱)

ارزاني وايي، چې شریعت پنځه حرفه دی او هر حرف یې بېل مقصد لري:

ش. شرم له خدایه، ر: روا چارې. ی. یاري لویه. ع. عبادت. ت: توبه ده^(۲).

۲- طریقت

دوهمه مرتبه طریقت دی د روښان خپل بیان مو دمخه د شریعت او طریقت تر عنوان لاندې اقتباس کړ؛ مګر دولت ددغې مرتبې له بابته داسې وايي:

طریقت: فعل کردار دایم فرض شوی
د صانع طاعت په واره اندامونه
خمس حواس بندي کول د فرستو خوی دی
په صافي پاکي همېش ریاضتونه^(۳)

^(۱) د دولت قلمي دیوان ۴ ص. ^(۲) د ارزاني قلمي نشر

^(۳) د دولت دیوان ۴ ص

ارزاني خو يې په يوه ست کې هسې لنډوي
 طريقته بېساريکه لار ده راه د خپل اصلي وطن دی
 ارزاني هم د طريقته پنځه حرفه هسې تحليل کوي. ط طوق
 بندگي ر رياضت تن ی يون په ورځ و شپه. ق قدم راستي.
 ت تن پاک.

۳- حقيقت:

درېمه درجه حقيقت دی چې پخوانو عرفانو يې داسې
 تعريف کاوه. «اقامت بنده باشد اندر محل وصل خداوند و
 وقوف سروی بر محل تنزيه»^(۱).

بايزيد د حقيقت په شرح کې ليکي:

«حقيقت حال پيغمبران است، و حال پيغمبران ذکر خفي و
 دايم است. يقين و ترک کردن گمان و صافي دل است، پس تائب
 را بايد که در حقيقت، از غفلت سوی ذکر خفي باز گردد، تا
 دلش صاف شود، اما ذکر خفي آنست که هر دم که اندرون و
 بيرون کند در ياد حق باشد، و هيچ دم بی ياد حق نزنند»^(۲).

نو د حقيقت مرحله په ذکر خفي او دايم دوام کوي او هم دغه
 مقصد د روښان نورو ملگرو بيان کړی دی، دولت وايي:

حقيقت د زړه طاعت د نبي حال دی الصدام د مذکور ياد دی.
 د مولی ذکر د زړه صيقل ياد شوی^(۳) پرې خلاصېږي... له غيرتونه

ارزاني حقيقت داسې شرح کوي: ح: حال درونی. ق: قلب
 پاک. ی: ياد جلی و خفي. ق: قالب زنده بدم. ت: تن له بدو

^(۱) د هجویری کشف المحجوب ۴۵۳ ص.

^(۲) صراط التوحید، ۹۴ ص.

^(۳) په قلمي نسخه کې دا بیتونه پرې شوي دي.

پاک. وروسته نو وایي:

حقیقت پساګي دامن دی دا پاګي له ما و من دی
هوښ پر دم، فهم، قدم دی هم خلوت د رانجمن دی

۴_ معرفت:

څلورمه مرتبه معرفت دی، چې عرفاء یې پر دوه ډوله وېشي، معرفت علمي او معرفت حالي او حضرت علي هجویری رحمه الله وایي: «معرفت علمی قاعده همه خیرات دنیا و آخرت است و معرفت حالی حیات بود بحق، و اعراض سرازدون حق... پس مردمان او علماء و فقها و غیر آن صحت علم را بخداوند معرفت خوانند، و مشایخ این طایفه صحت حال را با خداوند معرفت خوانند، و از آن بود که معرفت را فاضلتر از علم گفتند، که صحت حال بجز صحت علم نباشد، اما صحت علم صحت حال نباشد، یعنی عارف نبود که بحق عالم نباشد، اما عالم بود که عارف نباشد»^(۱).

ځینې عرفاء د معرفت وېشنه داسې کوي: اول رسمي معرفت، دوهم بالکڼه معرفت.

(۱) رسمي معرفت: د عارف کاشفي تعبیر داسې دی «ادراک حقست باعتبار تعینات او در مجالی مکونات و تنوعات ظهور او در مراتب تنرلات»^(۲). او دا هغه د هجویری علمي معرفت دی چې یوه عربي شاعر په دې کې شرح کړی و:

ولله فی کل تحرکة و تسکینه ابدا شاهد
وفی کل شیء له آیه تدل علی انه واحد

^(۱) کشف المحجوب ۳۲۶ ص.

^(۲) لب لباب ۴۲۰ ص.

(۲) بالکنه معرفت چې کاشفي یې داسې شرح کوي
 «ادراك اوست باعتبار کنه ذات مجرد از ملابس تعینات اسماء
 وصفات، و این ممتنع است مگر غیر حق را که لايعرف الله غیر
 الله»^(۱)، چې دغه معرفت د حضرت هجویری په تعبیر معرفت
 حالي دی؛ مگر دا دوهمه درجه معرفت د پخو عارفانو په
 عقیده، انسان ته میسر نه دی او د "ذات په کنه" کې فکر کول نه
 ورته ښایي:

کنه ذاتش ره سوال بیست عقل حیران و نطق لال نشست

حضرت مولینای رومي دغه مشکل په دې ډول روڼوي:

مر صفاتش را چنان دان ای پسر	کزوی اندر وهم ناید جز اثر
ظاهر است آثار نور رحمتش	لیک کی داند جز او ماهیتش
لیک ماهیات اوصاف کمال	کس نداند جز بآثار مثال

په دې ډول انسان نه شي کولای چې په ذات کې فکر وکړي؛
 نو عرفاء دلته خاموش دي، مولینا رومي وایي:
 چونکه غیب آمد وراز و پوش به پس دهان در بند لب خاموش به
 دا رباعي هم دا گرانه خبره راښيي:

ای آنکه بجز تو نیست در هر دو جهان
 بر تر ز خیالی و مبرا ز گمان
 هر چند که عین هر نشانی لیکنی
 اینست نشانت که تو را نیست نشان

د روښان خپله نوشته د معرفت په خصوص کې داسې ده،
 چې دی د معرفت اساس پر تعقل او مشاهده ږدي او وایي:

پس عاقلان را باید که عقل خود بیدار گردانند، تا امر و نهی یعنی کردنی و ناکردنی حلال و حرام نیکخواه و بدخواه، خوی پیغامبران و مؤمنان و مخلصان و شیطانان و کافران و منافقان را سود و زیان جمله مقام به بینند و بشناسد... از فضیلت عقل بشنو که رسول مقبول فرموده است صلی الله علیه وسلم: العقل کرامه والعقل نور فی القلب بفرق به بین الحق والباطل... باید مر عاقلان را که عقل خود در خواب و دلهای خود در غفلت و فهم خود بی فکر حق نگذارند و فکر نکنند، که حق تعالی شما را از چه چیز برای چه چیز آفریده است؟ هستی و بقا، هستی به چه چیز است؟ و کجا خواهد رسانید و شما را از چه چیز خواهد پرسید... بدانید که معرفت، ظاهر و باطن است و معرفت ظاهر معرفت مخلوقات است و معرفت باطن معرفت خالق است... و حاصل نمی شود مر آدمیان را معرفت ظاهر و باطن، بی طلب و بی نظر دیدن و بی یافتن آدمی اول طالب گردد، پس ناظر پس بینا، پس عارف گردد... اما معرفت لفظ جامع است و معرفت بسیار چیزهائی در آن در می آید، چنانکه معرفت دنیا بیخ و شاخهای آن، معرفت آخرت، درجات و حسنات آن و معرفت نفس در آنچه دروست، و ظاهر و باطن و زیان آن، و معرفت روح و کار عذاب و راحت آن، و بدان که حق تعالی همه علم و عبادت و معرفت و همه نیکیها و خیرات برای معرفت توحید گردانیده است:

(بی گلی هرگز نیابی بوی را

تا نه بینی کی شناسی روی را)^(۱)

د روښان دغه د معرفت نظریات ټول د نورو پخو متصوفانو

(۱) صراط الوحید، ۳۵-۱۰۴-۱۰۶ ص.

پر تعقل او مشاهده او تفکر بنا دي او دا هغه د رسمي او علمي معرفت لار ده، چې تفصیل یې دمخه وشو.

اوس به وگورو، چې نور روښانيان څنگه په دې گرانه مرحله کې داخل شوي دي؟

دولت وایي:

معرفت غیب دیدن دی بې جهته د جمیل جمال بې شبه بې نمونه
د باطن په سترگو هر چرې لیده شي د عارف مقصود ^(۱) تر شهرتونه
معرفت به بې اخلاصه حاصل نکا که په ډېر نماز لغړ کا زنگونه

بل ځای وایي:

د عارف واجد مقام د معرفت دی
هر نظر د دوست و مخ و ته کتل تل
زاغ حریص منگل آلود پر جیفه گرزې
دل داده بلبل دی مست پر مخ د گل تل
نور سړي د دین دنیا په کار مشغول دي ^(۲)
د عارف بې دوسته هېڅ نه وي پر دل تل

ارزاني د روښان بل ملگری د معرفت تجزیه داسې کوي: م:
مخ یعنی په هر مخ کې خپل مخ لیدل. ع: عین: ف: فنا. تن د
حق وطن. بیا نو وایي:

معرفت د نور خړاع دی
عارف یو په یوه ویني
هر عارف یې داعي داع دی
که بلبله ده که زاغ دی ^(۳)

^(۱) دلته یوه کلمه په خطي نسخه کې نه لوستله کېږي.

^(۲) د دولت قلمي دیوان ۱۴۶ ص.

^(۳) د ارزاني قلمي دیوان.

میرزا انصاري د روښان د ډلې یو بل عارف وایي
عارفان د دواړو کونوننداره کا
شو پرک په تیاره گوزي بې نظره

له دغو ابیاتو څخه ښکاري، چې روښانیانو هم رسمي او
علمي معرفت خوښ کړی و او دوی هر وخت په تعیماتو او
مکنوناتو او تنزلاتو کې کتنه کوله او له "معرفت بالکنه" څخه
بې ځانونه ژغورل او د نندارې او مشاهدې له خوا به د معرفت
په مرتبه کې داخلېدل:

چشي داری و عالم در نظر است
دیگر چه معلم و کتابت باید؟

۵- قریب:

دا پنځمه مرحله ده، چې مولینا کاشفي یې داسې شرح کوي:
«و آن ارتفاع مسافت است و انقطاع مخافت، و گفته اند که
قرب زوال حسن است. اضمحلال نفس، و گمان نبری که قرب
حق مکان است، بل بی‌مکان نیست، بی شبهه حضرت ذات
متعالی، از مکان و زمان و جای و جهت منزّه است»^(۱)
مولینای رومی هم دغې خبرې ته هسې اشاره کوي:

قرب نه بالا و پستی جستن است
قرب حق از حبس هستی رستن است
کار گاه قرب حق در نیستی است
غره هستی چه داند نیست چیست؟

^(۱) لب لباب ۴۰۵۰ ص

گفت پیغمبر که معراج مرا
 نیست بر معراج یونس اجتبا .
 آن من بر چرخ و آن او بشیب
 زانکه قرب حق بردنست از حسیب
 (مثنوی)

دا قرب دوه ډوله دی یو قرب فرضي، بل قرب نفلي قرب
 فرضي هغه مرتبه ده، چې بنده ته د محبت په مقام کې داسې
 حالت پېښ شي، چې اختیار د شعور د سلب په سبب له ده څخه
 نفې شي، دی د قدرت کامله یوه آله وي او سمع الله لمن حمده
 له دې مقامه یوه نکته ده. مولینای رومی له دې مقامه وایي:

من چو کلکم در میان اصبعین نیستم در وصف طاعت بین بین
 او بصنعت آزر است و من صنم آلتی کوه سازدم من آن شوم
 گر مرا ساغر کند ساغر شوم و مرا خنجر کند خنجر شوم
 گر مرا باران کند خر من دهم و مرا ناوک کند در تن جهم
 (مثنوی)

اما دوهم ډول نفلي قرب، د محبوبيت هغه مقام دی، چې د
 سالک صفات، په ذات کېر یا کې محو شي او دی تش یوه آله وي
 چې کت سمعه و بصره و لسانه وید، فلا ناطق غیری ولا ناظر
 ولا سمیع سوای^(۱).

(۱) لب لباب ۴۰۹ ص.

مولینای روم په دې مقام کې وايي
 ما چو نائیم و نوادر ما ز تست ما چو کوهیم و صدا در ما ز تست
 ما عدمهائیم و هستیهای ما تو وجود مطلق فانی نما
 باد ما و بود ما از داد تست هستی ما جمله از ایجاد تست

ارزاني وايي قربت يې نژدیکي ده او قر: قربت حق: ب: بند: ت تن پاک: دی او په دې رباعي کې هسې بیانوي.
 تر معرفت يې لوی قربت دی دا قربت په ډېر غربت دی
 لکه خیل ربه به اشنا شي چې اشنا پخپل قربت دی^(۱)

دولت وايي:

د قربت ذکر مقام د سامعان دی پوهېده په تسبیحات او آوازونه
 بې مثلي عجب آواز په زېرو بېم کا دا افلاک لکه سرود، اشیا تارونه^(۲)

عر: وصلت:

شپږم مقام دی، چې مولینا کاشفي يې هسې تعريف کړا. «اشار تست بفنای عبد از اوصاف خود، و ظهور اوصاف حق در او، و چون سالک متصف گردد بصفات حق و فانی شود در ذات او، هر آینه بوصل حقیقی رسد»^(۳)

بایزید ددې مقام شرح داسې کړې.

«و بدانید ای گروه پادشاهان و امیران! بدرستی و رسائی که انبیاء و اولیاء و مؤمنان مخلصان در مقام قربت قرار نمودند؛ و

^(۱) د ارزاني قلمي دیوان.

^(۲) د دولت قلمي دیوان.

^(۳) لب لباب، ۴۱۳ ص.

قدم از آن سوی وصلت برداشته بودند، بذکر وصلت تارک وجود شده بودند، و ذات خود را بذات معبود یکی یاد میکردند. و اندامهای خود را از هستی خود میرانیده بودند، ننگریستند و نمی گفتند و نمی دیدند و نمی شنیدند و نمی گرفتند، پس می باید شما را که در مقام قربت قرار میباشید و قدم از آن سوی وصلت بردارید، بذکر وصلت هستی خود، یکی به هستی معبود، خود یاد کنید، اندامهای خود را از هستی خود بعیرانید که ننگرید، ونه بینید و نگوئید و نشنوید و نگیرید و نروید و نکنید هیچ کاری را مگر ترک وجود کنید و زنده گردانید که هر کاری به هستی معبود کنید...»^(۱)

دا تغییرات چي بايزيد له وصلتہ کړي دي د واعظ کاشفي د هغو الفاظو شرح ده، چي ويلې يې وو: «فناي عبد از اوصاف خود، و ظهور اوصاف حق در او».

ارزاني وصلت داسې تجزيه کړې: و. وصل مقصود. ص: صيقل دل: لانفي. ت: ترک خودي. دولت وايي:

په وصلت د واصلاتو يو کېده دي
له يوه وجود شمېرل وار وجودونه

دلته روښانيان د (همه ازوست) يعني وحدت شهودي خوا ته تللي دي.

۲- وحدت:

اوومه مرحله ده چي عرفاء يې پردري مرتبي وېشي. اول توحيد شرعي چي د الله تعالي د وحدانيت ثبات دي. دوهم

^(۱) صراط التوحيد، ۷۱۵ ص

توحید عقلي، چې خاص خدای لره اثبات د وحبوب دی او نفی د وحبوب ده له نورو څخه. درېم کشفی توحید چې خاص حق لره د وجود اثبات دی^(۱). بایزید وایي: «در غایت جوانی ذکر جز هستی خدای، دیگر هستی هلاکت میکرد یقینم چنین بود

که هستی من و جمله موجودات و ذره نسی از ذرات، از هستی خدای جدا نیست و نبود»^(۲). بل خای وایي «انبیاء و اولیاء و مؤمنان و مخلصان در وصلت قرار نمی بودند، و قدم از آن سوی وحدت برداشته بودند بذکر توحید وجود خود گم کرده بودند، و در هر گم شده به هستی معبود خود یاد میکردند، و خود را از خوی بشریت میرانیده بودند. و بخوی ربوبیت زنده گشته بودند، در هر یکی خدا می نگریست و میدید و خود را نمی شمرد»^(۳).

مولینای روم هسي وایي:

چيست توحيد خدا افروختن خويشتن را پيشی واحد سوختن
هستيت در هست آن هستی نواز همچو مس در کيميا اندر گداز
بر درش هر که من و ما ميزند رد با بست او و بر لا ميزند

نور و بنانیان په دې باره کي هسي وایي، د دولت قول دی:
په وحدت کي دوئی نشته یگانه یگان یگان دی
دا حاصل په سربازي شي هسي نه چې رایگان دی
د کثرت د عددونو حساب دې دی د وحدت پر مقام دی بېخدایه کل هېڅ
په هزار پرده که مخ د وحدت پټ شي د موحد د وړاندې نه کېږي حایل هېڅ

^(۱) لب لباب، ۲۲۷ ص.

^(۲) صراط التوحید، ۹ ص.

^(۳) صراط التوحید، ۷۴ ص.

میرزا خان انصاري وايي:

ما چې وکوت په باطن د معنی ولی
د وحدت په انگن مهشت د کثرت کلی
د عاقل د عقل قیاس رسېدی نه شي
چې د کن فیکون لاس دی رسېدلی

۱- سکونت:

اتمۀ او آخرنۍ پورې ده، چې دلته عارف ته سکون حاصلېږي او دا مرتبه خورا لوړه ده؛ ځکه چې د سکون په حالت کې بهرته عارف کټ مټ د نورو انسانانو په ډول وي او په خدمت خلق مشغولېږي، دلته ټول "صحو" وي، له سکره وځي د شریعت او سنت ټول جزویات پر ځای کوي او شریعت او طریقت او حقیقت سره یو ځای کېږي.

ارزاني سکونت داسې تجزیه کوي: س. سوگند وایم په خدای
ک: کمال خوبی، ن: نیت خوب، ت: تمام شدن مراتب:

د سکونت شېوه ښه حوی دی ساکن گل دی، یار یې بوی دی
په هر دم په دا خپل کور کې تل له یاره رو بروی دی

هم تمام مـيـي دا کلام دی سکونت و ستری مقام دی
چې ته دې مقامه راشي^(۱) پېژندلی یې خپل قام دی

دولت وايي:

سکونت بلند مقام له وارو پاس دی
نمور دده د پاسه نشته مقامونه

(۱) د ارزاني قلمي دیوان.

د مسکین په رضا واړه چارې کېږي
په هر هر یوه کې کاندې خپل حکمونه

سکونت د روح خصالت شسې
په صورت یې عمل گران دی
نه کښېنې، نه څي، نه خوري څه
نه وصال نه یې هجران دی
نه په عرش، کرسی، په زمکه^(۲)
نه بهرون، نه تر دا میان دی

په دې ډول روښانیان د تصوف او سیر و سلوک په مقاماتو کې ډېر گفتارونه لري، ما یې ځینې مهم مهم مسایل په دغه برخه کې راوړل، پخپله د روښان او دده د شاگردانو افکار مې څرگند کړل. له دې بحثه زه دا نتیجه اخلم، چې روښانیان په تصوف کې د پخوانو محققانو پر لار تلي دي، د دوی په اقوالو او دیوانو او نوشتو کې کوم بدعت او نوي له ځانه راوړي افکار نه لیدل کېږي او عموماً دوی د "شهودی توجیه" پر لار څي؛ مگر کله کله د روښانیانو په کلام کې د "وحدت وجود" تجلې هم شته؛ مگر داسې ښکاري، چې دغسې افکار کله کله اولې لږ پر دوی غالبېږي او کله چې د "صحو" څخه "سکر" ته ولاړ شي؛ نو د وجودیانو په ډول کلام هم لري. د متصوفانو په اصطلاح "شطحات" وایي او بلند پروازي کوي.

مولینا جامي وايي

همسایه و همنشین و همره همه اوست
در دل ق گدا و اطلس شه همه اوست
در انجمن فرق و نهانخانه جمع
سأله همه اوست، ثم بالله همه اوست

مولینای رومی وايي:

اتصال بی تکيف بی قیاس
هست رب الناس را یا جان ناس
لیک گفتم ناس من نسناس نه
ناس غیر از جان جان اشناس نه

په دغه ډول ځینې شطحيات د روښانيانو په کلام کې هم
شته، چې د دوی معاصرو علماوو یعنې اخوند دروېزه او دده
ملګریو هم دغسې خبرو ته ګوتې نیولې وې او د روښانيانو
انتقاد به یې کاوه، حان دا چې دغسې خبرې د ټولو پخوانو پخوا
صوفیانو بزرګانو په کلام کې خورا ډېرې دي او په هغه ډول
ارزاني وايي:

د منصور رشتیا سبق و	دا سبق یې پر ورق وو
هر ورق باندې یې کښلی	سر کلام د انالحق وو

دولت وايي:

یو احمد راته ښکاره شو لور په لوري
په خفي ذکر چې لرې کا حایل ما
د جمال جلوه یې وکړه پر یې مست کړم
د باطن په سترګې څیر ولیده کل ما

بې تا هېڅ نشته موجود څه
 واره ستا دي بې چگونډه
 کل پیدا له تـسا بېچونه
 کل له تا پـیدا ای پاکه
 چې څه شته هغه کل ته یې
 دا، هغه جهان، وجود څه؟
 پر اسمان، زمکني رنگونه
 اسمان، زمکه دریاب، غرونه
 هر چې شته هر نه افلاکه
 هغه نشته چې ته نه یې!

میرزا خان انصاري وايي:

زه به څه وایم چې څه يم
 هر چې نه ست شي له هستی
 که زړه د نمر په مخ کې
 له وحدته پر کثرت شوم
 نه ست و هست واره په ده يم
 د نه ستی معنی زه يم
 گاهي غوټه پر اوښه يم
 هغه نه شته چې زه نه يم

په دې شطحیاتو او سکر کې روښانیان بېرته ملتفت کېږي
 او ځینې "اسرار" او د نه ویلو خبرې نه کړي؛ ځکه چې داسې
 اسرار مجرمان غواړي او هر غورې ددې د اروپدلو تاب نه لري،
 مولینای رومی هم وايي:

این مباحث تا بدینجا گفتنی است
 هان و هان هشدار بر ناری دمی
 عاشق و مستی و بگشاده دهان
 باوجود آنکه این اسرار کار
 زند رونم صد خموش خوش نفس
 هر چه آید زین سپس بنهفتنی است
 اولاً برجه طلب کن محرمی
 الله الله اشتری بر نردیان
 یک بود وقت بیان از صد هزار
 دست بر لب میزند یعنی که بس

ارزاني وايي:

یواحد دی دوهم نشته
 دارشتیا وینا کرڅه ده
 دا اسرار یې پوشیده کړه
 د فقیر وینا رموز ده
 دارشتیا وینا ده سره
 که طالب یې ویي نغره
 برهنه مه وایه له سره
 پوشیده نه ده له حره

که د سر آتش ونغړې ستا به ولگي په سره
ته دایم لري اغوستې شریعت سپینکې زغره

ارزاني پښتو خبرې ځینې گوی ځینې مگوې
دا د گوی مگوی خبرې ارزاني له دله زهرې

دولت وایي:

لا اله الا الله تل لوله سبق نور
د خپل زړه په اړسي^(۱) هېڅ مکوښه بې حق نور
د باطن په زور یې هسې مصفا کړه
چې تمام عمر، ونه نیسي غسق نور
په ظاهر باطن څوک نشته بې احده
هېڅ شریک ورسره مه گڼه مطلق نور
استر ذهب مذهب رسول ویلي
د مگوی خبرې مه کوښه په ورق نور
پر منصور علماو ځکه سیاست تېر کا
چې هر تقلیدي فاش نکا انالحق نور

دا وه د روښان او روښانیانو عرفاني افکار او د دوی د
تصوف برخه، چې لږ څه ما تشریح کړه، اوس به نو ولاړ شو او د
روښان سیاسي خوا به وڅېړو؛ ځکه چې دا سړی یوازې متصوف
او منزوی سړی نه و، له عرفانه سره یې سیاست هم یوځای کړی
و او د طریقت تر خرقې لاندې یې تېره توره هم پټه وه، متصوف
و؛ خو "مجاهد" هم و، که "ریاض" و؛ خو "جگړن" هم و.

^(۱) اړسي: تخته، لوحه.

ب: د روښان سیاسي پلو

تاسې دمخه هم ولوستل چې د روښان شخصیت ډېرې خواوې لري او دا سړی یوازې د یوه میدان ماهر نه دی؛ بلکې دده د نبوغ خواوې او متعددې پلرونه بېل بېل د بحث او څېړنې وړ دي عرفان، ادب، سیاست درې بارز صفات دده په کرکټر کې میندل کېږي.

بایزید پخپل عرفاني حرکت کې یو عملي روح داخل کی او د تصوف منفي خوا او انجماد یې په اجتهاد او حرکت او عمل تبدیل کړ؛ ځکه نو دده او دده د کورنۍ او اولاد او شاگردانو عمرونه په یوه سیاسي جهاد کې تېر شول او مقصد له هغه څخه هم اول "د پښتنو آزادي" وه او بیا د "پښتنو د عظمت تجدید".

د روښان د معاصرینو اقوال او دده د ملګریو اعمال، اقوال، حرکات، نهضتونه چې موږ مطالعه کوو؛ نو روښان او د روښانیانو سیاسي خوا داسې تحلیل کوو، چې دا نابغه په سیاست کې ډېر پوه و او دده سیاسي افکار پر درو اساسونو بڼا وو:

۱- د پښتنو آزادي:

د روښان په وخت کې د پښتنو د عروج او سلطنت دوه تېره شوې ده، دده د تولد په کال (۹۳۲ هـ) د پاني پت په ملحه* کې د لودیانو شاهنشاهي ختم شوه او د فرغاني یو مغولي فاتح (بابر) پښتونخوا او هندوستان ونیول؛ نو ځکه روښان خپل لومړنی مطمح نظر دا وگرځاوه، چې پښتانه د مغولو له غلامۍ

څخه ورغوري!

ددې کار لپاره ډېر علمي او عملي تدابیر او تجویز لازم وو
او روښان په خورا غور او سنجش دا مراحل تشخیص کړل او
خپلو مریدانو ته یې د "آزادی مکمل پروگرام" جوړ کړ، ددې
پروگرام کلیات دا وو:

الف: له ظالمانو او ظالمانه نفرت:

روښان پخپلو مریدانو او پیروانو کې داسې تلقین وکړ، چې
هر ځای له هر ظالمانه سره مبارزه وکړي. ده فتوا ورکړه: ځکه چې
مغولان پر پېښور ظلم کوي؛ نو باید پښتانه د دوی حکومت ونه
مني او ځانونه آزاد کاندې.^(۱)

پخپله روښان د قندهار د یوه نجارتي سفر قصه کوي، چې
دی هلته د قندهار حکمران بهرمن خان ته ولاړ او هغه ته یې د
حکومت کولو لاره داسې وښووله:

«گفتم امیران و پادشاهان را حق تعالی از عدل خواهد
پرسید و یک ذره عمل کسی را حق تعالی ضایع نگرداند،
بروی بنماید...»^(۲)

لکه چې تاسو دمخه ولوستل: د روښان د نهضت اصلي علت
هم دا و، چې ده به پر پښتنو باندې د مغولو د حاکمانو د ظلم
جاري لیدلې او د هغو د دفاع لپاره یې توره وکبله.

ده په قندهار کې یوه پښتنه بهرمن ولیده، چې د مغولو
سیاهیانو سې وېښتان د ژړندې په پله تړلې وو او دا به د ژړندې
له پله سره چورلېده.

^(۱) حیات افغاني، ۱۸۵۶ ص.

^(۲) صراط التوحید، ۲۰ ص.

نور وېښان د ونې متاثر شو، چې له مغولو سره یې خپل عمري جهاد شروع کړ^(۱).

دی په خیرالبیان کې د خپلو عرفاني مقاماتو په شرح کې انساني اخلاق او رحم او عدل د پر بیانوني او په سیاست کې د هغو وجود ضروري ګڼي.

د روښان د شاگردانو په کلام کې هم د ظلم او ظالمانو پر خلاف د پر تبلیغات شته او دوی کوښښ کوي، چې پښتانه د ظالمانو پر خلاف ودروي او حکام او مشران د عدل خواته بوځي، مثلاً دولت وایی:

په قیامت به ظالم واړه د وې تر حلق پورې په خوی کا
عزرائیل به په آخر دم مات د هر یوه مغزی کا

چې ناحق ناروا زور پر مظلومان کا
لایزال به دده ځای آتش سوزان کا
عرش، کرسی، اته بهنسته یې وړان کړي
هر نادان چې د مومن خاطر پرېشان کا
که یې عدل کړی ښه وي
خوښ به شي له سلطنه
که ظالم وي زار به کاندي
له شاهي له شوکته:
کاشکې شاه نه وای گدای وای
نښ ورځ مه وي فضیحه

^(۱) په دې کتاب کې د روښان د کورنۍ او اساتیدو عنوان وګورئ او د معارف مجله ۱۹ ج د تذکره الانصار په حواله

په دې ډول د روښانیانو اولینې مجادلې له ظالمانو سره وه او
دوی له ظلمه نفرت کاوه او ویل یې

مرتبې د آخرت به هغه مومي چې دلې په ظلم نکه د چا سرمات
(دولت)

ب: له مغولو سره عدم موالات او اجتناب:

د اوسني عصر د سیاست په میدان کې هم له دې کاره ډېره
استفاده کېږي او که یوه ټولنه وغواړي، د نورو له ظلمه او
اسارت څانونه خلاص کي؛ نو دوی له هغو سره خپل د همکارۍ
او معاونت او موالات روابط قطع کوي او دې ته په سیاسي
اصطلاح NON COOPERATION وایي، د هندوستان د
آزادېخواهانو یوه وسله د انگریزانو په مقابل کې هم دغه وه،
چې اوسنۍ جمهوریت یې وگاټه.

عجیبه داده، چې تر گلندهي دمخه، پیر روښان د پښتونخوا
په غرو کې د مغولو پر خلاف هم له دغې وسلې څخه کار
اخیست او خپل مسلکي پیروان یې ټول له مغولو سره په عدم
موالات او نه همکارۍ امر کول.

موید شاه په دبستان مذاهب کې یوه عجیبه قصه لیکي، چې
د روښانیانو شدید نفرت او نه همکارۍ له مغولو سره ښیي، دا
قصه په عبدالقادر، اړه لري، چې د روښان کوسی و او د شاه
جهان مغولي پاچا لښکرو ته تسلیم شو، عین عبارات دادي:

((نامه نگار (مولف دبستان) از سلطان ذوالقدر مخاطب به
ذوالفقار شنید، که گفت: چون بفرمان سعید خان بخواندن
عبدالقادر، رفتم، اقسام اطعمه و اشربه بهر او می آوردم، تا
بدان فریفته شود، روزی یکی از افغانان پیر، بعد از چشیدن
حلوا، برخاست و گفت: ای عبدالقادر! از زمان نیای بزرگوار تو

تا اوس زمان، قدم به مغول اینجا نرسیده است. این مردیکه آمده میخواست ترا بجمه سرخ و زرد و اطعمه چرب و شیرین که رغبت بدان، دهن اصحاب بطش و نفرت از آن آئین درویشانست بفریبد. صلاح درین است که او را بکشیم. ت دیگری از هراس بدینجا نیاید اما عبدالقادر و مادرش بی بی، علانی که دختر میان جلا الدین است، راضی نشدند

روزی که عبدالقادر داخل اردوی سعید خان میشد، از آواز نقاره و کرنای، اسب او مترسید، از میان مردم بر کنار میرفت افغانی با او گفت آنچه حضرت میان روشن فرموده است، اسب بجم می آورد و شما نه، خمار این مستی خواهید کشیده^۱ عبدالقادر پرسید، میان چه فرموده است؟ افغان گفت: «از مغولان دوری و اجتناب»^(۱)

په دې ډول روښانيانو له مغولو څخه ډېر اجتناب کاوه او ځکه چې مغولان ظالمان وو؛ نو دوی له مغو سره نه گډېدل او له ظالمانو څخه لرې گرځېدل، چې "ان الله لا يحب الظالمين"

ج. سربازي او قرباني او عدم تسليم:

درېمه مرحله د روښانيانو په سياسي رفتار کې "سربازي" وه چې د آزادۍ په لار کې ټولو ځانونه بایلل تاسې به ددې کتاب په درېم ټوک کې وگورئ، چې د روښانيانو په دغه آزادخواهانه حرکت او نهضت کې څومرې خلك قربان شوي دي؟ او پخپله ميا روښان، جلال الدين دده زوی، احداث د روښان لسمی او نور دده شاگردان او پيروان ټول د استقلال په جهادونو کې مړه دي او سرونه يې په دې لار کې ايښې دي

^۱ دستان مذاهب ۲۵۳ ص

موید شاه یوه عجیبه قصه لیکي، چې له دغې قصې څخه موږ د روښانیانو د سربزۍ احساس ښه معلومولای شوای، د روښانیانو ښه نه؛ بلکې ښځو هم سربزۍ کوله او د آزادۍ لپاره یې ځنوبه قربانول او مغولو ته نه تسلیمېده. د موید شاه الفاظ دادي «افغانان بعد از وصال احدات، عبدالقادر بن احدات را برداشته و بکوه رفتند، و لشکر پادشاهی که گمان مسخر شدن قلعه نداشتند، داخل قلعه شد دختر احدات در قلعه میگردید، یکی از لشکریان آهنگ گرفتن او کرد، دختر چادر بر چشم افکنده، خود را از دیوار قلعه بزیر افکند و هلاک گشت، مردم همه متحیر شدند»^(۱)

۲- د پښتو حکومت:

پیر روښان لیدلي وو، چې پښتون یو غښتلی او دلاور قوم دی او دوی له څو قرنو څخه په پښتونخوا کې خپله پاچاهي درلوده او پر هندوستان یې هم د امپراتورۍ د مامه کوک وه. په هغه وخت کې چې پیر روښان ژوندون کاوه، یهیناً د پښتنو د انحاط او اسارت دوره وه، د بابر او دده د کورنۍ سلطه او اقتدار د گنگا له غاړو تر آمو پورې چپور و، د پښتو ملي عظمت په ویو ژړل او پښتانه د اسارت په سوځند اوړ کې ورتېدل. بایزید اول په پښتنو کې د خپلې سلطې او سیاسي اقتدار احساس پیدا کړ او دوی ته یې د یوه پښتني «امام» او شرعي «اولوالامر» ضرورت وښود او یېسمو دې په خپل شرعي امامت ومانه او ده ته یې شرعي عشر او خراج هم ورکاوه او ده د پښتنو د حکومت یوه «خرانه» هم درلوده او لکه اخوند دروېزه چې لیکي

د روښان رامو سکه هم په خپل نامه وهلې وه.^۱
 نور روښان پخپل ژوند کې د پښتو د حکومت سمسونه
 ايسي وو. عشر او ماليات يې له خلکو څخه ټولول. خزانې يې
 درلوده و د خپل دولت عايدات يې په جهاد او ملي مصالحو
 کې صرفول. احمد دروېزه د روښان د زوی شيخ عمر په باب
 کې هسې ليکي «شيخ عمر خود را پادشاه افغان تصور
 کرده، حتی که مردم يوسفزی انقياد بعضی اوامر دنيوی او
 نموده بل بدان عشر و خراج راضی شده»^۲.

بل یوسند چې د روښانيانو سياسي تشکيلات ښيي او دوی
 د پښتنو حکمرانانو په ډول معرفي کوي، د موبد شاه دا نوشته
 ده، چې د روښان لمسی او د شيخ عمر زوی (احداد) ستايي
 «احداد مردی بود عادل و ضابط و حق مردم را بمردم
 رسانیدی و خمس اموال که از جهاد بهمرسیدی، در بیت المال
 داشتی، و آنرا نیز بغازیان رسانیدی»^۳.

د روښان د شاگردانو او پیروانو په آثارو کې د یوه «امام» او
 «عادل حکمران» نظریه تلقین شوې ده او دوی پښتنو ته دا
 ښوولې دي، چې باید دوی له خانه یو عادل امام ولري او د پردو
 اسارت ونه مني، دولت وایي:

ودانی یې تمه مکره زربه وران شي
 هغه قام چې نصیب نه وي له امامه
 ښه عادل حاکم د درست جهان ښایست دی
 مشه دا جهان هرگز بې اهتمامه^۴

^۱ مخزن^۲ تذکرة الأبرار، ۱۵۵ ص^۳ داستان مذاهب، ۲۵۲ ص^۴ د دولت قلمي دیوان ۲۴ ص

بل ځای د پاچا لپاره عدل او رعیت داري داسې لازمه گڼي
 که پادشاه د جهان شي عدل دې نه وي
 میراثي د حرصندل شیطان ملعون یې
 په قیامت به یې له حاله پوښتېدو شي
 ستار عیت لکه رڼه او ته یې شپون یې^۱

ارزاني د روښن بل ملگری د راعي او رعیت متقبل حال
 هسې بیانوي

د رعیت پادشاه راعي دی رعیت د شاه راعي دی
 چې رعیت آزاروینه دی خپل زړه خوړینه افعي دی

پادشاه درخته رعیت بهخ دی شاه خیمه رعیت بهخ دی
 چې رعیت آزاروینه دی دن به نشت سلطان به شېخ دی

دا حدیث کری رسول دی د هر چا نن هم قبول دی
 هر راعي له رعیته د قیامت په ورځ مسئول دی

پدشاهي نه ده اسانه پدشاه به حق وپوښتي
 دا وینا نغږه انساني ده هم لعدله له احسانه

(د ارزاني قلمي دیوان).

۳- د پښتو شهنشاهی:

روښان یوازې پر دې نه و قانع، چې پښتانه له خپله منځه یو
 "عادل امام" او پښتون حکمران ولري او دوی آزاد ژوندون

وکړې، بلکې د غوریانو او لودیانو د عظمت په تجدید هم بوخت و، چې دده خوب اعلیٰ حضرت شهر شاه سوري بېرته تعبیر ته ورساوه او د روښان دغه درېم سیاسي مهم هدف و

روښان دا عزم درلود، چې 'ول حمله پاچاهي په پښتونخوا کې قیمه کاندې او بښانو د غرنیو او لودیانو په دود، بېرته هندوستان هم ونیسي او د پخواني عظمت ډیوه بیا هلته روڼه کړي دروېزه د روښانیانو مخالف ملا، د روښان دغه لوړ آمل هسې بیانوي، چې ده به ویل

"لښکري به کرم بنیاد، هندوستان به ونسم، آواز به یې کرله گډه، هر چې آس لري راځي، د اکبر پادشاه ټنگه واړه ځمادې"^(۱) له دې معاصره سنده تاسې ښه معلومولای شئ، چې روښان څه آمل لرل او د دوی معاصرینو د سیاسي اختلاف په سبب، په دوی پسې څنگه تبلیغات کول؟ بل ځای هم دروېزه د حلال الدین روښاني له خوا وایي

((چې پادشاه د پښتانه یم، پښتانه راپسې ځي، زه به ماته د اکبر دروازه کړم))^(۲) د روښانیانو سیاسي رقیاء د دهلي مغول وه او هغو هم د دوی د دفع کولو لپاره خپل ټول عسکري او مالي او تبلیغي قواء متوجه کړې وه؛ مگر روښانیان ټول سرفروش او مجاهد خلک وو او لکه چې تاسې ولوستل د دوی ټول عمر په جهاد او تبلیغ کې تېر شوي دي او دا ټوله سعیه او جهاد فقط د "پښتنو د آزادۍ او د دوی د تاریخي عظمت د تجدید" لپاره و، نو ځکه د روښان په اشارو او دده د شاگردان په باقیات الصالحات کې د "آزادي خواشۍ" یو ژوندی روح ښکاره

^(۱) د دروېزه مخزن، قلمي ۴۱۸ ص

^(۲) مخزن پښتو ۴۲۳ ص

دی او دغسې تبلیغات د روښان د ادبي مکتب روح روان گڼل کېږي

خو د عجیب خای دادی، چې روښان د تصوف او سیر او سلوک په درس کې سیاسي روح نه اېستلی و او د تقوا او خدا پرستی له سجادي سره یې ځلانده توره هم په ترڅ کې وه ده که له نفس سره جهاد اکبر کاوه: خو له سیاسي مخالفانو سره په جهاد اصغر هم بوخت و او په دغه لار کې یې سر هم کېښود.

۹- د روښان دنشر ادبي خصایص

ناسې دمخه د "فني نشر" په بحث کې ولوستل، چې دغه دنشر ډول څنگه پیدا شو او پر پښتو یې څنگه اثر وکړ؟ پیر روښان په پېښو کې د "فني نشر" علم پورته کړ او دغه مخصوص مکتب یې په پښتو ادب کې بېرته کړ چې د پښتولې پخواني نشره سره ډېر تفاوت لري او د "خیرالبیان" د لیک ډول هغه نه دی، چې پخوا سلیمان ماکو خپله تذکره پر لیکلې وه دغه سبک، تر روښان وروسته، د دروېزه له خوا په مخزن اسلام کې تعقیب شو او وروسته د دروېزه کورنۍ او نورو لیکوالو لکه بابو جان او اخوند قاسم او حسین او نورو هم پسې وروژه چې تاسې به ددې ادبي مکتب دوام، پس له زرم هجري کاله ددې کتاب په درېم ټوک کې وگورئ دا ادبي سبک نیم منظوم نشر و، چې "سجع" پکې داخله شوه او مهم خصایص یې لاندې بېل بېل ښیم

۱- د اوږدو يا لنډو جملو په آخر كې د "سجع" راوړل، چې دغه سجع هم په اكثر خيرالبيان كې په (آن) (يا آم) حتمېږي، مثلاً قرآن، سبحان، نېسان، كلام، سلام په دغو جملو كې مختلفې سجع وگورئ

لرې دې اوسي په پرېزگاري له واړه حرام بل به نه كېنېوزي خما په عذاب كې ادميان

۲- د خيرالبيان په نيم مسجع سبك كې كله كله دكلماتو ربط او تراكيب هم د پښتو ژبې له جاري محاورې سره سم نه دی او كوښښ شوی دی، چې كلمات او الفاظ سره وړاندې وروسته شي او دا كار به يا ارادي و، د يو نوع رېتم او آهنگ لپاره يا به غير ارادي و، د عربي او پارسي تر اثر لاندې مثلاً:

د خيرالبيان نثر:

۱- راوښيه وماته رده او چار د طريقت پخپل فرمان او سبحانه!
۲- سرسايه په نور وخاته واجب ده چې وباسي آدميان + هر چه له دغه وړاندې ومري يا وزېږي يا شي مسلمان + سرسايه يې واجب نه شي...

۳- په منځ د حرفو د قرآن.

۴- يې مشغول دي ډېر ادميان

دغه نثر د پښتو پر محاوره سم:

۱- او سبحانه! ماته د طريقت رده او چار پخپل فرمان راوښيه!

۲- واجب ده چې آدميان سرسايه په نور خاته وباسي، كه له دغه وړاندې څوك ومري يا وزېږي يا مسلمان شي؛ نو سرسايه

نه پر واجبهري

۳- د قرآن د حرفو په منځ کې

۴- د هر آدمیان یې مشغول دي

په دې ډول روښان کلمات او الفاظ له خپله ځایه سره اړه وي او غواړي چې د کلام آهنگ خوندي شي او دا کار د دغه سبک یوه ممیزه ده، چې په ټولو آثارو کې لیده شي او تاسې به یې د دې کتاب په درېم ټوک کې نورې نمونې هم مفصلې وگورئ

۳- سره له دې چې د آهنگ د ساتلو لپاره روښان د پښتو جملې سره اړوي او د محاورې له جاري ډوله تخلف کوي، بیا هم دده نثر له وضاحت او صراحت نه وځي، خپل مقاصد په فصاحت ادا کوي او له دې جهت خپل نثر ته یو خاص ملاحظت هم بخښي او دا ملاحظت او عذوبت د اخوند دروېزه په مخزن کې د هر لږ موندل کېږي سره له دې چې دروېزه د خیرالبیان په ماتولو کې د هر کوښښ هم کړی دی تاسې لاندې د روښان یو څو خورا خوږې جملې د دروېزه د کتاب له آغازه سره مقابله کړئ

خیرالبیان

زه هغه بې پرواه یم، چې هر چار تل بې شریکه، بې مله، بې کالۍ کړم، نشته څما محتاجی شریک و مل و کالۍ و ته لکه د آدمیان + حال د مخلوقان بدلېږي نور نور کېږي، څما حال نه بدلېږي، نه نور کېږي لکه حال د مخلوقان

مخزن دروېزه

بسم نام د الله خدای دی کار ساز د کل عالم دی د بندگان + رحمان مهربان خدای دی، رزق روزي ورسوینه، مومن و کافرو

جمله و خانوران رحمان رحيم دواړه مشتق له رحمته، د رحمان معنی مې ووي، رحيم بسيار بخشاینده دی، هورې ډېر به ورکونه دی خاصه و مومنان

چا چې پس له روښان او دروېزه څخه هم دا سبک او فني نثر تعقیب کړی دی، دومرې خوږتوب او سلاست او وضاحت چې د روښان نثر لري، دا نور یې نه لري؛ ځکه نو حقاً روښان د دغه مکب مومس او لومړی واضع بلل کېږي

۴- کوم صریح لهجوي امتیازات چې د شمالي پښتونخوا او جنوبي پښتونخوا یعنی (پختون او پښتون) په لهجو کې شته، د روښان په نثر کې کوم خاص رنگ چې یوې خوا ته مایل وي، نه لیدل کېږي؛ بلکې دی داسې نثر لري، چې د شمال او جنوب تر منځ مشترک دی او د مخنی پښتونخوا یعنی (وزیرستان) د لهجې اثر هم ډېر نه په کې ښکاري، مثلاً هغه امالي چې دغه حلك یې لري؛ لکه: مور، مېر، دده په نثر کې ډېرې نه ښکاري، ددې خبرې علت هم دادي چې روښان د پلار له خوا قندهاری و او بیا پخپله ده په شمالي پښتونخوا کې تر پېښوره او د یوسفزو تر میرو پورې سیاحت او ژوند کړی و او موری یې د هند په پښتنو کې محشوره وه؛ نو ځکه دده په پښتولیک کې د ټولې پښتونخوا مشترک لهجوي رجحان لیده شي مثلاً (مخ یې و او بونه شي) د قندهار پر لهجه سمه جمله ده، اما (زه نژدې یم و آدمیان و ته له ځانه) د شمالي پښتونخوا رنگ لري، ترو، بویه، لولي، هوی، ورچانې، داسې کلمات دي، چې په قندهار کې نه مستعملېږي، اما ورڅخه هسې، مېنه، کنېسوزي، کنېباسي او نور ډېر کلمات شته، چې د قندهار او جنوبي پښتونخوا د لهجې نمایندګي کوي او بل د شمالي پښتونخوا یعنی د

يوسفزو د لهجې غير نافي (نه) كورت په خيرالبيان كې نه ليدل كېږي؛ لكه (له كور نه راغی)؛ بلكې په دې خاصيت كې پوره جنوب لهجې ته ورته دی.

۵. روښان ځينې خاص خاص پښتو نادر لغات هم استعمالوي، چې په نورو ځايو كې لږ ليدل شوي دي، مثلاً (كړمكې) د (امرو نهې) پر ځای او (توركنې) د عسكريت او لښكر پر ځای، (ورمندن) د واجب او لازم پر ځای، (نغوږي) په معروفه ياء، د شنونده او پيروي په معنی (يون) رفتار او تگ، (تله) د ترازو په مفهوم (كالی) د آلت او اسباب پر ځای (چار) د عمل او كار په مفهوم، (نغوته) تحريك او اشاره، (رده) لار او طريقه، (غوښت) خواش او هوا، ستروى (عظمت).

دا لغات او كلمات ځينې موږ هم پېژنو او د نورو شاعرانو په ديوانو كې راغلي دي؛ لكه نغوته، غوښت، كالی، يون؛ مگر ځينې كلمات خاص دي، د روښان په استعمال پورې لكه كړمكې، ورمندن، توركنې، ستروى او نور...

۶. ځكه چې روښان پخپل كتاب كې ديني، اخلاقي، عرفاني، فقهي ابحات سره يو ځای كړي دي؛ نو طبعاً عربي كلمات او مصطلحات چې په دغو ابجاثو يې اړه درلوده، هم دده په نثر كې ډېر دي. لكه صلوٰه، نبي، سلام، حلال، حرام، رحمن، محبت، بقا، فنا، رحمت، طريقت، توبه، فرض، شيطان او نور...

۷. روښان ځای پر ځای ځينې خبرې له عربي څخه راوړي. په آياتو او احاديثو او عربي مقولاتو استدلال كوي، چې دا د پخوانو په آثارو كې لږ وه خاص بيا په نثر كې.

۸. د روښان ځينې پښتو جملې مستقيماً له عربي څخه

ترجمه دی؛ مگر ده یې عربي اصل نه دی ښوولی؛ خو د لویو صوفیانو اقوال یا د احادیث شریفه مقاصد یې خلص په پښتو کې را اړولي دي او کله آیات شریفه په پښتو ترجمه کوي، مثلاً د «الله الصمد لم یلد ولم یولد» مقصد هسې وایي: «زه هغه بې پرواه یم، چې هر چار تل بې شریکه، بې مله، بې کالي کړم، نشته څما پلارو زهمن، نه خور، ورور».

۹- د افعالو تکرار لکه د نورو متقدمانو په نشر کې چې شته، د روښان په نشر کې هم لیدل کېږي او دا کار دی ډېر کوي، مثلاً: «حال د مخلوقان بدلېږي، نور نور کېږي، څما حال نه بدلېږي، نه نور کېږي».

کله کله د کلماتو تکرار په نښتو جملو کې راځي او دا بد هم نه معلومېږي؛ بلکې ښه خوند کوي او د مقصد د توضیح لپاره په ډېر سلاست او جزالت تکرار کېږي؛ لکه: «زه یم په وېښته، په پوست کې د آدمیان + په وینه په غوښه د آدمیان + په رګ په پله د آدمیان + په هډ په ماغزه د آدمیان +».

۱۰- د افعالو حذف هم په متعاطفو جملو کې د روښان په نشر کې لیدل کېږي:

مثلاً په لوړو جملو کې ابتداً «زه یم» راغلی دی، چې درې وروسته جملې هم په قرینه سره هغه «زه یم» لري؛ مگر حذف شوی دی.

په دې ډول نور روښان د قدماوو سبک پخپل نشر کې د «تکرار» له امله هم ساتي او کله کله د افعالو حذف هم د «فني نشر» په ډول کوي او یو مخلوط سبک ایجادوي.

د دې ټوك پي

په دې ډول زموږ د پښتو ادبياتو تاريخ، دوهم ټوك د پير
روښان پر بحث ختم شو او د هجرت د زرو كالو د پښتو ژبې
تاريخ د اسلام له ابتداء څخه تر (۱۰۰۰ هـ) پورې راوړسېده.

دا كتاب ما په ۱۳۲۵ ش په كابل كې ليكلى و؛ خو د ټول
كتاب په نشر موفق نه شوم او اوس مې په سر كې يو ځونوي
څېړنې پورې ونښلولي او دادي پښتو ټولنې ته د خپرولو لپاره
وړاندې شو.

اميد لرم چې دغه مباحث به ښاغلو لوستونكو ته گټور وي
او كه ژوند پاته و؛ نو به ددې لړ درېم او څلورم ټوك هم وليكم.

كابل شش درك

۱۰ حوت ۱۳۴۰

عبدالحي "حبيبي"

د پښتو ادبياتو تاريخ

دويم ټوک

دويم چاپ

پکښه

کتابچې: استاد پښتو سرچشمې محمد عديق موملي

د پښتو ادبياتو تاريخ

(لومړنی ټوک، منشي: دوري)

لومړی ټوک

دويم چاپ

پکښه

لومړنی ټوک، منشي: دوري

د پښتو

ادبياتو تاريخ

لومړی ټوک

پکښه

پوهاند عبدالحي حبيبي

خوشال خان خټک

کليات

پوهاند: محمد شاد

پوهاند: محمد شاد

جاېجاړي: د دانش خپرندويي ټولنې نڅښکي خانکه پېښور

Tel/Fax: +92-91-2564511/6-mail: danish.zk@yahoo.com

Graphic Designer: Zabi Shafaq